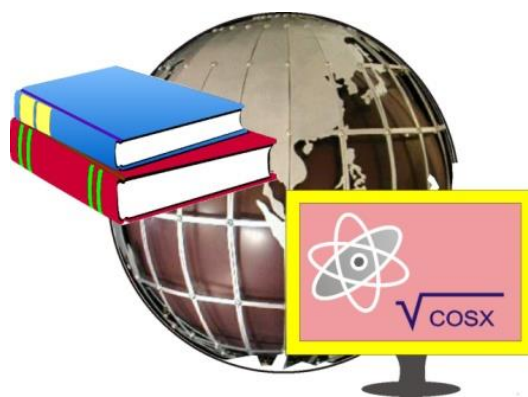

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ШӘКӘРІМ АТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ШАКАРИМА ГОРОДА СЕМЕЙ

**Жаратылыстану, техникалық,
әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық, ауылшаруашылық
және ветеринариялық ғылымдар бойынша
«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ»
XXI ғылыми студенттік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
XXI научной студенческой конференции
по естественным, техническим,
социально-гуманитарным, экономическим,
сельскохозяйственным и ветеринарным наукам
«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»**

11-13 сәуір 2018 ж., Семей

УДК 378
ББК 74.58
Ж 31

Бас редактор:

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің ректоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор **М.Ғ. Ескендіров**

Редакция алқасы:

М.О. Абдикаримов, оқу-тәрбие жұмыстары жөніндегі проректор, п.ғ.к.

С. Шарма, ғылым және коммерцияландыру жөніндегі проректор, PhD доктор

Ж.С. Есимбеков, ғылыми және инновациялық қызметтерді басқару бөлімінің жетекшісі,
PhD доктор

А.Ф. Даутова, ғылыми және инновациялық қызметтерді басқару бөлімінің маманы

Жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық, ауылшаруашылық және ветеринариялық ғылымдар бойынша «ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ» XXI ғылыми студенттік конференциясының материалдары: – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2018. – 390 б.

Жинаққа математика мен физика, химия, биотехнология мен биологияның, қазақ, орыс және шетел филологиясы, психология және тарих, техника мен технологияның ветеринарияның зоотехнияның, экология мен экономиканың өзекті мәселелерін баяндайтын студенттер баяндамаларының тезистері енгізілген, олар университет қабырғасында оқып жүрген жастардың ғылыми ізденістерінің кендігін дәлелдейді.

Жинақ жоғары оқу орнының және колледждердің студенттеріне, сонымен қатар, гимназиялар мен мектеп оқушыларына пайдалы болмақ.

Материалдар авторлық редакциясымен жарияланған

УДК 378
ББК 74.58
Ж 31

Материалы XXI научной студенческой конференции по естественным, техническим, социально-гуманитарным, экономическим, сельскохозяйственным и ветеринарным наукам «МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»: – Государственный университет имени Шакарима города Семей. – 2018 г., стр. 390.

В сборник включены тезисы докладов магистрантов, студентов и школьников, отражающие актуальные вопросы педагогики и психологии, математики и физики, химии, биотехнологии и биологии, техники и технологии, ветеринарии и зоотехнии, экологии и экономики, которые свидетельствуют о широте научных интересов обучающейся молодежи.

Сборник будет полезен как студентам вузов и колледжей, так и учащимся гимназий и школ.

Материалы изданы в авторской редакции

© Семей қаласының Шәкәрім атындағы
мемлекеттік университеті

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ: 637.5 (574.4)

Н.Қ. Керменбай

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Ж.З. Қорабаев

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҰЛАН АУДАНЫ «БАГРАТИОН-2» ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫ ЖАҒДАЙЫНДА ЕТ БАҒЫТЫНДАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аннотация: Мақалада Багратион-2 шаруа қожалығы жағдайында ет бағытындағы ірі қара мал өсіру тәсілдері қарастырылады.

Түйін сөздер: технология, импорт, генетика, ветеринария, гетерозис, селекция, инфекция, паразит, дезинфекция, инбридинг.

Зерттеу Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданының «Багратион-2» асыл тұқым өндіру шаруашылығында жүргізілді, ол негізгі репродуктивтік шаруа қожалығы болып табылады, онда жоғары сапалы асыл тұқымды қазақтың ақбас тұқымының бұзауын өсіріп, мал басын көбейтеді және сатады. Қазіргі уақытта фермерлік шаруашылықтың табыны мемлекеттік және әлемдік стандарттарға сәйкес келетін, сиыр етінің өнімділігі мен сапасының жоғары генетикалық әлеуетіне ие, қазақтың ақбас тұқымы малдарынан тұрады.

«Багратион - 2» асыл тұқымды мал зауытында мүйізді және тоқал түрлерін өсіреді, тоқал түрінің үлесі 70% дейін жетеді. Соңғы үш жылда ірі қара малдың орташа тірі салмағы 500-550 кг құрады. Ересек бұқалардың орташа тірі салмағы 800-1000 кг құрайды. Жаңа туылған бұзаулардың салмағы 26-30 кг жетеді. Қашарларды 16-18 айлығында 350-380 кг тірі салмағына жеткенде ұрықтандырады. Шаруа қожалығында ет бағытында мамандандырылған қазақтың ақбас тұқымының бұзаулы сиырларын қысқы мезгілде және жазғы жайылым кезінде осы тұқымға сай айрықша әдістермен күтіп бағылады.

«Багратион-2» асыл тұқымды мал зауыты жағдайында ет бағытындағы мал шаруашылығы сиыр етінің технологиясы («сиыр-бұзау» жүйесі) келесі негізгі ұйымдастыру-технологиялық қағидаларды қамтиды: ет бағытындағы ірі қара малдың жоғары өнімді асыл тұқымды табынын құру; 100 сиыр мен құнажыннан 90 мығым бұзаудан алатын табынның төл алу жүйесін қалыптастыру; табиғи-климаттық және экономикалық жағдайларды (үй-жайларды және азық-түлікті қамтамасыз ету) ескере отырып маусымдық, қатал қысқы уақыт аралығындағы (ақпан-наурыз айы) аналықтардың төлдеу мерзімі; қысқы, қыстақ күтімінде бұзаулы сиырдың мал-жайының бағасын арзандату (қора үшін арзан жергілікті материалдарды пайдалану); малдың жайылымдық күтілім уақытын барынша пайдалану; қашыру науқанында ұрықтандырылмаған аналықтарды браққа шығару; шығып қалған сиырлардың орнына жыл сайын негізгі табынға 25-30% құнажынның қосылуы, ал кеңейтілген көбею жағдайында бұл көрсеткіш 30-35% құрауы тиіс; бұзаулардың қарқынды өсуін және сиырлардың жоғары қондылығы мен сүттілігін қамтамасыз ететін толыққанды азықтандыруды ұйымдастыру; бұзауларды құнарландырылған малазықпен жемдеу, ал жайылым өртеніп кеткен қуаңшылық кезеңінде барынша жасыл немесе құнарлы жеммен азықтандыру; кепілдендірілген азықтандыру базасын құру – жас төлдер мен браққа шығарылған мал басын қарқынды бордақылау кепілі; бұзауларды 6-8 айлық жасына дейін анасымен бірге өрісте жаю («сиыр-бұзау» жүйесі) және жаңа туған бұзауларды жемдеу жүйесін (сиыр қоралар ішінде «асханалар») ұйымдастыру; төлдерді еселерінен бөлек табындарға айырғаннан кейін жазда жайып семірту және қыс-күз мезгілдерінде бордақылау арқылы оларды қарқынды өсіреді; табынға жарамсыздардың орнына жіберілетіндерді (табынды толықтыруға арналған тайынша-торпақ) ірі, шырынды, құнарландырылған азықпен қарқынды жемдеу.

Қазақтың ақбас тұқымымен іріктеу және асылдандыру жұмыстарын табиғи жем-шөпті барынша пайдалану арқылы және күтіп-ұстаудың жергілікті шарттарына сай ет өнімдерін көбейтуге бағыттау керек. Көктемгі және күзгі-жазғы кезеңдерде жайылымдарды тиімді пайдаланатын тұқым

ретінде, қазақтың ақбас сиыры көптеген импортталатын тұқымдар арасында бәсекеге қабілетті болып табылады және оның жоғары бейімдеушілік, төзімділік қасиеттері арқасында біздің еліміздің көптеген далаларында, құрғақ-дала және жартылай шөлді аймақтарында кең тарала алады.

Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданында «Багратион-2» асыл тұқымды мал шаруашылығында пайдаланылатын ет бағытындағы мал шаруашылығының технологиясын қазақтың ақбас тұқымын өсіретін және өндіретін шаруашылықтарға ұсынуға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шичкин Г. Актуальные вопросы производства говядины в молочном и мясном скотоводстве // Молочное и мясное скотоводство – М., 2012.- №1. – С. 2-4.
2. Мирошников С., Макаев Ш. Ведение линии казахского белоголового скота // Молочное и мясное скотоводство – М., 2012 - №1. – С. 4-6.
3. Хайнацкий В. Новый подход к оценке племенной ценности производителей в мясном скотоводстве // Молочное и мясное скотоводство – М., 2012. - №8. – 7-9.

УДК: 635:64:631.53.027

Б.С. Махагай

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Г.И. Джаманова, «Агротехнология және орман ресурстары»
кафедрасының доцент м.а.

ҚОРҒАУЛЫ ГРУНТТАҒЫ ҚЫЗАНАҚТЫҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНА ДӘН ДӘРІЛЕГІШ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ

Көкөніс шаруашылығы - ауыл шаруашылық өндірісінің ең негізгі және ең еңбекті қажет ететін салаларының бірі. Бұл сала халықты биологиялық құндылығы жоғары қажетті компоненттердің, минералдардың және дәрумендердің бар азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Көптеген өнімдерді нарыққа шығару қажеттілігі жыл бойы өндірушілерді көкөніс дақылдарының өсуіне жағдай жасауға белсенді түрде ықпал етеді. Сондықтан консерванттар мен өсімді ынталандыру әрекеттерінің биологиясын қолдану өсімдіктердің қолайсыз факторларға өнімділігі мен қарсылығын арттыру үшін маңызды [1]. Зерттеу “Агротехнология және орман ресурстары” кафедрасында өткізілді.

Зерттеудің нысаны «Дубок» және «Бычье сердце» қызанақ сорттары болды. Біз ТМТД және Максим дән дәрілегіштің әсерін, сондай-ақ өсімдіктің фенологиялық фазаларының ұзақтығына жапырақ ассимиляция аймағында және кірістілігінде Аквинол биопрепаратын зерттеуді бастадық. Зерттеу 2018 жылдың наурыз айында басталды.

Қызанақ тұқымдары сумен және ТМТД дән дәрілеуші және Максимнің жұмыс ерітіндісінде сіңдірілген. Дән дәрілеуіш құралдарын қолдану дозасы титр (2,5-5,0) -1010 мл / мл болатын 1 мл / л, жұмыс ерітіндісінің (1-2) титері 108 болды. Суару ішкі тамыр жүйесі арқылы яғни су тамшылату арқылы жүзеге асырылды.

Дубок. Бұл сұрып ұсақ фермерлік шаруашылықтарға ұсынылады. Түбінің биіктігі 70см-ден аспайтындығымен ыңғайлы және бұл сұрып детерминантты болып келеді. Бұтасы қуатты және қолтұқымы болмайды. 3-4 сабағын қалыптастырғаннан кейін ұсынылады. Биіктігі қысқа, ауруларға төзімді өсімдік. Оны өсіру қиындық тудырмайды. Оны өсуіндегі негізгі талабы температура болып табылады, температурада ауытпашылықтар пайда болса өсуін баяулатады. Бұл сұрып қоректік заттарға бай [2].

Құндылығы.

Өнім құндылығы жоғары, өнімділігі жоғары және тұздауға ыңғайлы, сатылуы, дәмдік сапасы жоғары.

Бычье сердце. Сыртқы түрі және өлшемдері әртүрлі болып келетін қызанақ сұрыпы. Агротехникалық жұмыстарды дұрыс атқарса жемісінің салмағы 600-800гр-нан 1кг-ға дейін жетеді. Жемісінің түсі –қою қызыл. Сыртқы қабығы жұқа болып келгендіктен етті бөлігінен тез сыдырылады. Оған құрамындағы қант мөлшерінің жоғары болуы ерекше тәтті дәм береді [2].

Құндылығы.

Өнім құндылығы жоғары, өнімділігі жоғары және тұздауға ыңғайлы, сатылуы, дәмдік сапасы жоғары.

Қолданылған дән дәрілеуіштің сипаттамасы.

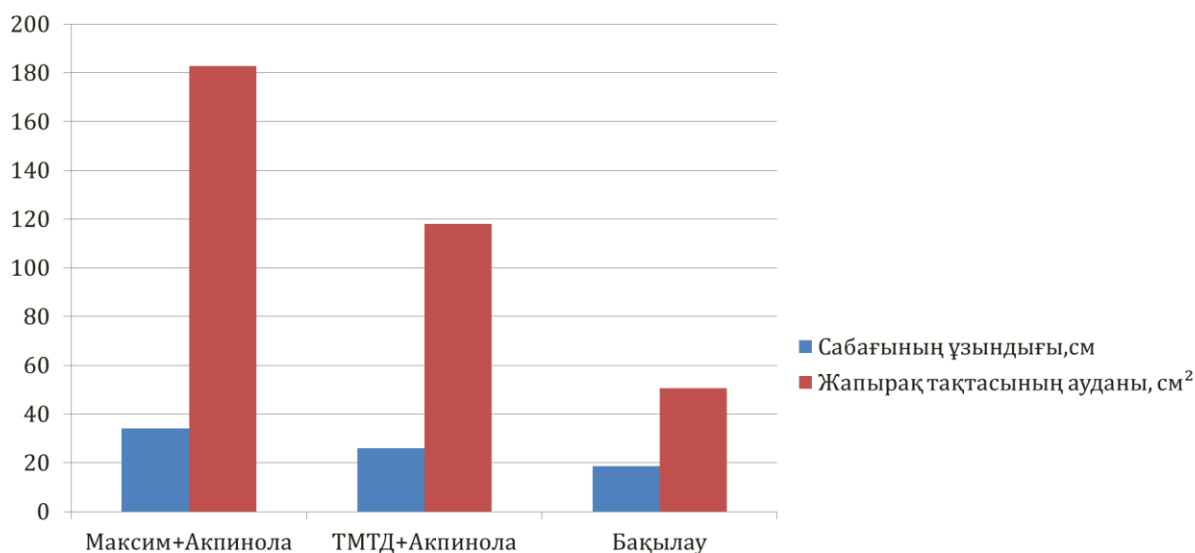
ТМТД, тирам, химиялық препараты өсімдікті фитопатогенді саңырауқұлақтар тудыратын ауруларынан қорғау үшін қолданылатын дән дәрілегіш. Оның 80% еркін себілетін ұнтақтан тұрады. Тұқым өңдегендегі тор басуына қарсы емдеу, фузариозда, бактериозда, тамыр шірік қоздырғыштарында, фитофтороз, және т.б өсімдік ауруларын қорғауға қолданылады.

Максим. Максим дән дәрілегіші – бұл тұқым және топырақтағы кең таралған саңырауқұлақ ауруларына қарсы қолданылатын аралас препарат. Ауыл шаруашылығы дақылдарын аурулардан, тұқым мен топырақ арқылы берілетін аскомицет, базидомицет және жетілмеген саңырауқұлақ класстарының тудыратын ауруларынан қорғауда, пайдалы микроағзаларға ешқандай жағымсыз әсер қалдырмайтын препарат болып саналады [3].

Зерттеу әдістері.

Біз вегетациялық даму кезеңінде өсімдіктердің өсуі мен дамуына бақылау жасадық. Бастапқы өскінін, алғашқы нағыз жапырақтың пайда болуын, гүлденуін, жаппай гүлденуін белгіледік. Өсімдіктердегі өсімдік жапырақтарының санын есептедік. Негізгі және бастапқы бүйір жанама жапырағының санын анықтадық. Өсімдіктің үстіңгі қабатының ассимиляциялық қайталама және нұсқалық есебі жүргізілді. Өсімдіктің жапырақ аумағының барлық негізгі және бүйір бөлшектерінің көрсеткіштері анықталды. Жапырақ аппаратының аумағын оның ұзындығы және жапырақ санына байланысты анықтадық (кесте 1).

Кесте 1. Дубок сұрыпының өлшемдері

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейтбаев, Қ.Ж. Қорғаулы топырақ құрылыстарында көкөніс дақылдарын өсіру технологиясы.- Алматы: Дәуір, 2015.- Б. 6-8.
2. Щепетков, Н.Г. Жеміс - көкөніс шаруашылығы.- Алматы: Дәуір, 2011.- Б. 222-224.
3. Ганиев, М.М. Химические средства защиты растений.- СПб.; М.; Краснодар: Лань, 2013.- С. 124-128.

М.Ғ. Мәукілова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: С.Д. Жилкыбаева, «Агротехнология және орман ресурстары»
кафедрасының аға оқытушысы

ҚОРҒАУЛЫ ГРУНТТАҒЫ ҚИЯРДЫҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНА ДӘН ДӘРІЛЕГІШ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ

Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісінің маңызды салаларына көкөніс шаруашылығы жатады. Бұл өсімдік шаруашылығының ерекше мамандандырылған және қарқындалатын саласы. Көкөніс шаруашылығының қорғаулы жерлердегі жайларын (құрылыстарын) салу, жеміс отырғызу мол қаражатты қажет етеді. Көкөніс өсімдіктерін өсіру еңбекті мол шығындаумен байланысты. Біз өз кезегінде жоғарыдай қажеттіліктер нәтижесінде көкөніс дақылдарын соның ішінде қияр дақылдың жақсы өсуіне әсер ететін дән дәрілегіш пен биопрепараттың әсерін зерттедік. Көкөніс шаруашылығы - ауыл шаруашылық өндірісінің ең негізгі және ең еңбекті қажет ететін салаларының бірі. Бұл сала халықты биологиялық құндылығы жоғары қажетті компоненттердің, минералдардың және дәрумендердің бар азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Көптеген өнімдерді нарыққа шығару қажеттілігі жыл бойы өндірушілерді көкөніс дақылдарының өсуіне жағдай жасауға белсенді түрде ықпал етеді. Сондықтан консерванттар мен өсімді ынталандыру әрекеттерінің биологиясын қолдану өсімдіктердің қолайсыз факторларға өнімділігі мен қарсылығын арттыру үшін маңызды [1]. «Ласточка» және «Братец Иванушка» қиярының сұрыптары өсіп-жетілуіне дән дәрілегіш және биологиялық препараттардың әсерін зерттеу.

«Ласточка» F1 - ерте гибридті, тозаңдану арқылы жүзеге асырылады. Өсімдік детерминантты, орта және орта далалық, аналық түрінде гүлдейді. Жапырақ өлшемі орташа, жасыл. сопақша пішіндес, орташа ұзындықты жолақтары сәл айқын байқалады. Туберкулез, т.б аурулар сирек кездеседі, Қиярдың салмағы 83-113 г, ұзындығы 11,4 – 12, 0 см, диаметрі 3,6 – 3,7 см болып келеді. Жемістерінің дәмі және сапасы өте жақсы. Тауар өнімділігі 82 – 96 % [2].

«Братец Иванушка» F1 - бұл балара тозаңымен тозаңданады, орта ерте гибридті сұрып. 46 – 55 күнде жемісі пісіп жетіледі. Жапырақтары орташа көлемді. Жемісі кіші, ұзындығы 9 см, салмағы 80 – 96 г. Дәмі өте жақсы, ешқандай бөртпесіз жетіледі, қолайлы жағдайларда ашық грунттарда күз мезгіліне дейін жемісін жақсы береді. Консервлеу, маринадтау үшін ыңғайлы [2].

Қияр дәндері сумен және ТМТД мен МАКСИМ дән дәрілеуіші ерітінділеріне сіңдірілген. Дән дәрілеуіш құралдарын қолдану дозасы титрына (2,5 – 5,0)- 1000 мл/ мл болатын 1 мл болатын жұмыс ерітіндісінің (1-2) титрі 108 г болды. Дән дәрілегішке тұқымды 30 минутқа батырып қою керек.

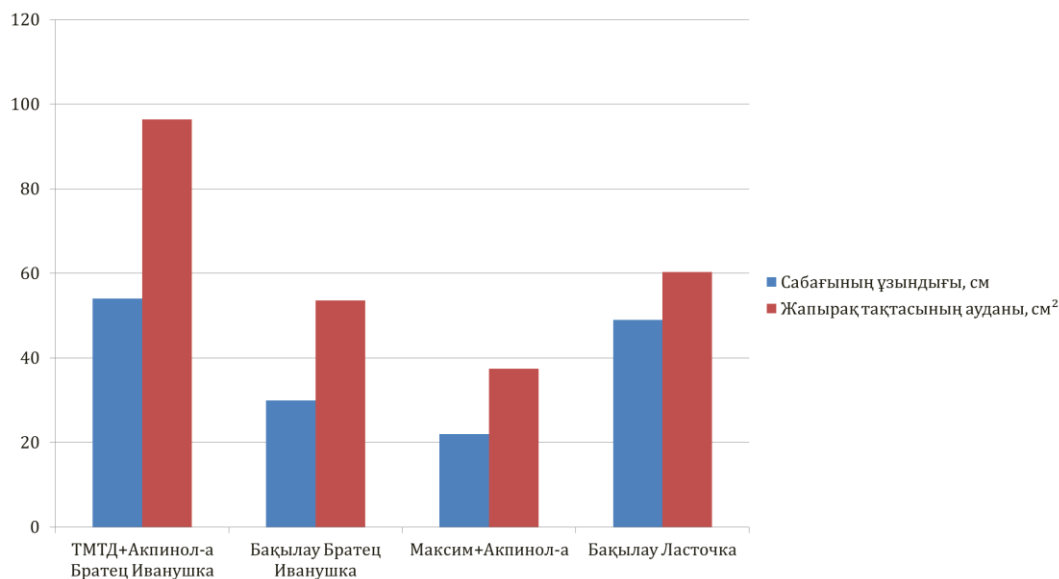
ТМТД, тирам, химиялық препараты өсімдікті фитопатогенді саңырауқұлақтар тудыратын ауруларынан қорғау үшін қолданылатын дән дәрілегіш. Оның 80% еркін себілетін ұнтақтан тұрады. Тұқым өңдегендегі тор басуына қарсы емдеу, фузариозда, бактериозда, тамыр шірік қоздырғыштарында, фитотрофоз, және т.б өсімдік ауруларын қорғауға қолданылады.

Максим. Максим дән дәрілегіші – бұл тұқым және топырақтағы кең таралған саңырауқұлақ ауруларына қарсы қолданылатын аралас препарат. Ауыл шаруашылығы дақылдарын аурулардан, тұқым мен топырақ арқылы берілетін аскомицет, базидомицет және жетілмеген саңырауқұлақ класстарының тудыратын ауруларынан қорғауда, пайдалы микроағзаларға ешқандай жағымсыз әсер қалдырмайтын препарат болып саналады.

Қазіргі уақытта өсімдіктерді қорғаудағы перспективті бағыт ол өсімдіктердің өсуін реттеушілерді пайдалану болып табылады. Оларды қолдану тұқымның өнгіштігіне, өсімдіктердің өсуіне және дамуына жағдай жасайды, ауруларға және абиотикалық факторларға төзімділігін арттырады, алынатын өнімнің саны мен сапасын жақсартады [3].

Өсімдіктің фенологиялық өзгерістерін, сондай-ақ сабақтың ұзындығы, жапырақтың ассимиляциялық аумағы зерттелді. Алдын-ала зерттеу негізі ретінде өсімдіктердің өсуін реттеушілер үшін таңдалып алынған, отандық өсіру КН-2 стимуляторы (акпинола альфа). Деректер бойынша, кең ауқымды іс-әрекеттер болып саңырауқұлақ және бактериялық инфекцияларға қарсы тұқым дәрілерінен алынған ТМТД препараты.

Қияр сұрыптарының өлшемдері

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейтбаев, Қ.Ж. Қорғаулы топырақ құрылыстарында көкөніс дақылдарын өсіру технологиясы.- Алматы: Дәуір, 2015.- Б. 6-8.
2. Щепетков, Н.Г. Жеміс - көкөніс шаруашылығы.- Алматы: Дәуір, 2011.- Б. 222-224.
3. Ганиев, М.М. Химические средства защиты растений.- СПб.; М.; Краснодар: Лань, 2013.- С. 124-128.

УДК: 634*[44:232.31]

К.А. Паршина

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: С.Д. Жилкыбаева, старший преподаватель кафедры
«Агротехнология и лесные ресурсы»

ЗАРАЖЕННОСТЬ СЕМЯН СОСНЫ ОБЫКНОВЕННОЙ (PINUS SILVESTRIS L.) ФИТОПАТОГЕНАМИ

Сосна обыкновенная (*Pinus silvestris* L.) - дерево, являющееся доминантом в Прииртышском сосновом бору. В высоту достигает 30-40м и более и диаметром до 100см. Ствол сосны, растущей в сравнительно сомкнутых насаждениях, стройный, прямой, ровный, высоко очищенный от сучьев; в изреженных или на просторе дерево менее высокое, ствол сбежистый и более суковатый. Крона у молодых деревьев конусовидная, позже – округлая, более широкая, а в старости даже зонтиковидная или плоская. Кора на разных частях дерева различной толщины и разного цвета: в нижней части ствола она обычно толще и грубее, бороздчатая, красно-бурая, почти серая; в средней и верхней частях ствола и на крупных ветвях кроны – желтовато-красная, отслаивающаяся тонкими пластинками, почти гладкая, тонкая; на молодых деревцах и на тонких ветвях – серо-зеленая. Толщина коры достигает 10-12% от диаметра ствола [1].

Как и любые древесные культуры, сосна обыкновенная подвержена различным заболеваниям. Чистота посевного материала влияет на рост и развитие будущего дерева. Болезни плодов и семян чаще всего вызываются паразитными грибами. К ним относятся болезни типа мумификации, ржавчины шишек, деформации плодов и семян. Кроме того, часто происходит поверхностное загрязнение семян спорами фитопатогенных грибов, которые не причиняют вреда семенам, но вызывают загнивание проростков в почве, полегание сеянцев и всходов [2]. Во избежание данных факторов необходимо предварительное проведение фитоэкспертизы семян на зараженность фитопатогенами [3]. Перед анализом все приборы и инструменты проходят обработку, для того

чтобы анализ был качественным. Для анализа семян сосны обыкновенной на зараженность фитопатогенами, готовили специальную питательную среду из пивного сула, агар-агара, воды. После этого семена закладывали в климат контроль на 7 дней и проращивали на питательной среде при температуре 27°C, влажности 92%. Через семь дней проводили фито-анализ [4], с помощью микроскопа определяли зараженность семян. В ходе исследования было выявлено, что наиболее активны фитопатогенные грибы класса Зигомицеты, вызывающие загнивание семян, а в дальнейшем загнивание и полегание молодых проростков.

Грибы рода *Rhizopus* (рис.1) имеют дугообразно изогнутые гифы - «усы», или столоны. Мицелий прикрепляется к субстрату ризоидами — специальными ответвлениями. В спорангиях образуются спорангиоспоры. При половом процессе образуют зигоспоры. Они характеризуется стилоспорангиеносцами, которое отходят чаще по несколько от шейки ризоида. У большинства видов развиты и столоны. В быту грибы этого рода известны под сборным названием “головчатая плесень” или “черная плесень”. Многие представители его обладают высокой ферментативной активностью или образуя различные органические кислоты [5].

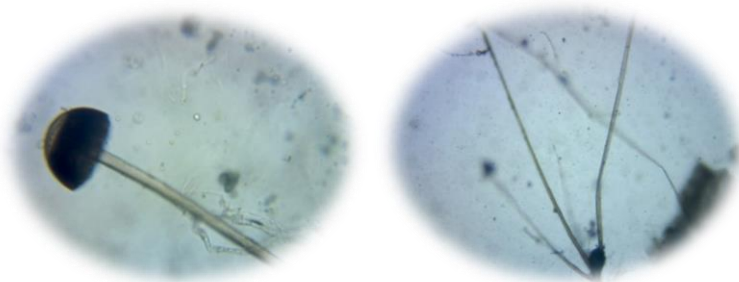

Рисунок 1. Грибы рода *Rhizopus*

Мукоровые грибы занимают довольно обособленное положение среди остальных низших грибов. Род мукор занимает центральное место в семействе. Грибы этого рода характеризуются одиночными бесцветными стилоспорангиеносцами. Стилоспорангиеносцы могут быть простыми различно разветвленными. У грибов с разветвленными стилоспарангиеносцами веточки обычно прямые, в связи с чем стемоспорангии прямостоячие [5].

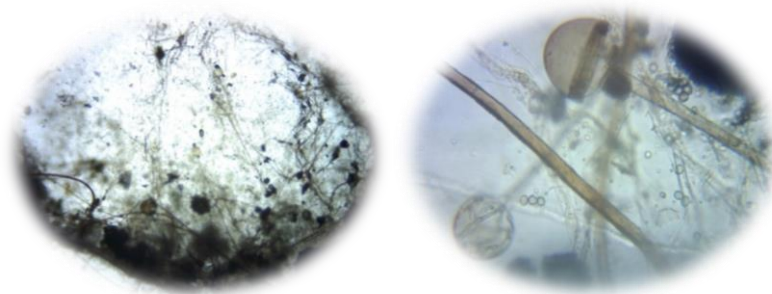

Рисунок 2. Грибы рода *Mucor*

Литература:

1. Байзаков С.Б., Медведев А.Н., Исаков С.И., Муканов Б.М. Лесные культуры в Казахстане. Кн.1. Лесное семенное дело, лесные питомники. - Алматы: Агроуниверситет, 2010. - С.34-37
2. Чураков, Б.П. Лесная фитопатология.- СПб.; М.; Краснодар: Лань, 2012.- С. 237-241.
3. Наумова, Н.А. Анализ семян на грибную и бактериальную инфекцию.- Л.: Колос, 1970.- С.26-29.
4. ГОСТ 13056.5-76. Семена деревьев и кустарников. Методы фитопатологического анализа.
5. Жизнь растений. В 6-ти т. Т. 2. Грибы / Под ред. М.В. Горленко. Авт. Д.В. Соколов, А.А. Евлахова, М.А. Литвинов и др.- М.: Просвещение, 1976.-С. 69-70.

А.С. Бейсенова

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.С. Койгельдинова

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫ «JLC СҮТ» ЖШС-НЕ ҚОЙЫЛАТЫН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ-САНИТАРИЯЛЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа: Бұл мақалада Алматы облысы Талдықорған қаласы «JLC Сүт» ЖШС-де зерттеу жалпы бактериалды ластануды анықтау үшін жұғынды сұйықтығын сүт өңдеу қондырғыларының жұмысшы беткейінен, себінді әдісімен жұғындыны сұйықтық етпептонды агарға егу арқылы соңынан микроорганизмдердің өсіп-шыққан колония санын есептеу арқылы жүргізілген. Бұл зерттеу әдістерінің қалай жүргізу туралы қысқаша түсініктеме және зерттеу нәтижелері келтіріліп, қорытынды жасалынды.

Кілт сөздер: КТБ, экономикалық тиімділік, дезинфекция, санация, ЕПА, ЭНДО, Петри табақшасы.

Кіріспе

Бүгінгі күні сүт өндірісінде гигиеналық нормалар талаптарын орындау өте маңызды және олар әрдайым өсуде. Тұтынушы жоғары сапа мен әрдайым өнімнің дәмдік қасиеттерінің жақсарғанын талап етсе, ал нарық – оның бәсекеге қабілеттілігін, сақталуы мен тасымалдануының қолайлылығын талап етеді. Өндіру процесін талқыласақ, сүт дайын өнімге айналу барысында қандай қауіпке душар болатынын оңай елестетуге болады. Сонда ғана барлық кешенді санитариялық шараларды орындаудан басқа жол жоқ екендігі анық білінеді. Мұндағы негізгі міндет үш параметрлердің бірігуінен тұрады: сенімділік, экономикалық тиімділік және қоршаған ортаны қорғау [1].

Кез келген қателікті түзету әрқашан қиын, әсіресе егер олар сүт және сүт өнімдерін өндіру барысына байланысты болса. Жоғары сапалы өнімдері алу үшін өндірісте санитариялық-гигиеналық талаптарды орындау маңызды шарт. Сүт өңдеу кәсіпорындарында жүргізілетін санитариялық шаралардың негізгі бөлігін технологиялық құрал-жабдықтарды жуып-тазартуға бағытталған. Себебі, дұрыс санитариялық өңдеуден өтпеген технологиялық қондырғы микроорганизмдер көзі болып табылады.

Жоғары сапалы өнімдері алу үшін өндірісте санитариялық-гигиеналық талаптарды орындау маңызды шарт. Сүт өңдеу кәсіпорындарында жүргізілетін санитариялық шаралардың негізгі бөлігін технологиялық құрал-жабдықтарды жуып-тазартуға бағытталған. Себебі, дұрыс санитариялық өңдеуден өтпеген технологиялық қондырғы микроорганизмдер көзі болып табылады [2].

Зерттеу жұмысының мақсаты

«JLC СҮТ» ЖШС-нің технологиялық қондырғылардың санитариялық жағдайын жақсарту.

Мақсатқа жету барысында келесі міндеттер қойылды:

- балмұздақ фабрикасындағы технологиялық қондырғылардың санитариялық жағдайын бағалау;

- сүт өңдеу орындарында заманауи жуғыш-дезинфекциялағыш заттарды қолданудың тиімділігін анықтау.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ғылыми жұмыс Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрілігі Ветеринариялық бақылау және қадағалау комитетінің «Республикалық ветеринариялық зертхана» шаруашылық жүргізу құқығындағы Республикалық мемлекеттік кәсіпорынның Талдықорған өңірлік филиалында жүргізілді.

Зерттеу үшін «JLC СҮТ» ЖШС-нің сүт өнімдерін өндіру қондырғыларынан тампонмен алынған жұғынды.

Зерттеу жұмысы МемСТ 9225-84 жүзеге асырылады.

Жұғындыны дезинфекция алдында стерилді мақта тампондарымен екі рет сүрте отырып өзара перпендикуляр бағытта 100 см² ауданда зерттелінетін беткейді алдым. Жұғындылар кейбір қондырғы ауданды есептемей алады - коллектордың барлық беткейінен немесе стержень – ұстағыш ұзындығына тампонды (12см) сүт құбырлары, резиналық шлангаларды зерттеу барысында.

Тампондарды дайындағанда алюминий, ағаш стерженьдарды қолданады, жұғынды алу үшін бір шетінен түзу валикпен (30x5мм) мақтамен орап, ал пробирка аузына мақта тығын жасадым.

Пробиркадан соңына дейінгі қашықтық стрежня 12 см. Тампондарды пробиркаға салып, қағазға орап және автоклавта 1,5 атм, 30 мин стерилдедім [3].

Жұғындыны алар алдында тампонды 10 мл стерильді физиологиялық ерітіндісі бар пробиркаға салдым. Зерттелінетін беткейді сүртпес бұрын тампонды пробирканың қабырғасына сығып алдым. Жұғынды алғаннан кейін тампонды сол пробиркаға саламыз, вертикальды термосқа мұзымен бірге салып және осы қалпында лабораторияға алып бардым. Барлық манипуляция себіндіге дайындап және бактериологияда қолданылатын жалпы асептика ережесін қолданып себінді жасадым.

Микроб колонияларын өсуін оқшаулау мақсатында жұғынды сұйықтық алдын ала стерильді дистилденген суға немесе физиологиялық ерітіндіге салдым. Ол үшін тампону бар пробиркадан стерильды пипеткамен 1 мл алып, ішінде 9 мл су немесе физиологиялық ерітіндісі бар екінші пробиркаға ауыстырамыз, бұл бірінші сұйылту - 1:10. Жаңа стерильді пипеткамен пробирканың ішіндегісін араластырып және 1 мл келесі пробиркаға ауыстырамыз және осылай келесі 1:100, 1:1000, 1:10000 сұйылту дәрежелерін алдым. Соңғы үш сұйылту дәрежелерінен 1 мл сұйықтық алып стерильді Петри табақшасына ауыстырып және үстінен 40-450С ерітіліп, салқындатылған етпептонды агарды құйдым. Нақты нәтиже алу үшін себінді әр үш Петри табақшасына егіледі. Агар суығаннан кейін аяқшаларды термостатқа 370С температураға қояды, 48 сағаттан кейін өсіп шыққан колонияларды санадым. ГОСТ 9225-84 сәйкесінше 30дан аз емес және 300 колониядан көп емес өсіп шыққанын алады.

Бактериялардың жалпы санын есептеу үшін 1 мл колония үлгісін алып, әр аяқшада өсіп шыққан, сәйкес көбейттім. Жеке табақшалардан алынған нәтижелер алып, есептелген аяқшалар санына бөліп және орташа арифметикалық санын шығарып, соңғы нәтижені алдым. Алынған санды дөңгелектедім. Жалпы бактериалдық ластану зерттелінетін беткейді 1 см², бактерия саны 1 мл 0,1 (1 мл жұғынды сәйкес 1/10 барлық 100 см² орналасқан бактерия массасына) көбейтеді [2].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

1 кесте

1 %-ды каустикалық содамен технологиялық тізбекті санитариялық өңдеу нәтижелері

№/№	Сынама алу орындары	Санитариялық өңдеуге дейін, мың. КТБ/см ²	Санитариялық өңдеуден кейін, мың. КТБ/см ²	Зарарсыздандыру деңгейі, %
1	Сүт салқындатқыш	90,2	9,0	90
2	Сүт жылытқыш	105,1	7,4	93
3	Сүт сепараторы	112,4	10,2	91
4	Кілегей жинайтын ыдыс	122,3	2,6	94
5	Сүтті нормализациялауға арналған ыдыс	42,1	1,3	96
Ескерту: Зерттелінетін жұғындыларда санитариялық өңдеуден кейін санитариялық-көрсеткіш микроорганизмдер табылмады.				

1-кестедегі сандық мәліметтер көрсеткендей, санитариялық өңдеуден кейін негізгі технологиялық қондырғыларда 90%-дан 96%-ға дейін жетті. Кестеде көрініп тұрғандай каустикалық содамен санитариялық өңдеу жақсы нәтиже береді, дегенмен әдеби мәліметтер бойынша каустикалық соданың коррозиялық белсенділігі жоғары. Сондықтан технологиялық қондырғыларды қысқа мерзім ішінде істен шығаруы мүмкін.

Менің зерттеуімнің келесі кезеңі замануи кешенді жуғыш-дезинфекциялағыш «Биомол К2» препаратының тиімділігін анықтау, бұл зат әлсіз сілті болып табылады, өзінің құрамында беткейлік-белсенді заттары бар, бірақ мұнымен қоса бұл зат көбік түзбейді және жоғары жібіту қасиеттеріне ие [3].

2 кестеде

Технологиялық қондырғыларды 0,2 %-ды «Биомол К 2» препаратымен санитариялық өңдеу нәтижелері

№	Сынама алу орны	Санитариялық өңдеуге дейін, мың. КТБ/см ²	Санитариялық өңдеуден кейін, мың. КТБ/см ²	Зарарсыздандыру деңгейі, %
1	Сүт салқындатқыш	96,2	5,8	94
2	Сүт жылытқыш	101,5	5,1	95
3	Сүт сепараторы	119,6	8,4	93
4	Кілегей жинауға арналған ыдыс	118,7	4,8	96
5	Сүтті нормализациялауға арналған ыдыс	39,7	0,4	99

Ескерту: Зерттелінетін жұғындыларда санитариялық өңдеуден кейін санитариялық-көрсеткіш микроорганизмдер табылмады.

2-кестедегі сандық көрсеткіштеріне сүйенсек, 0,2 %-ды «Биомол К 2» препаратымен санитариялық өңдеу нәтижесінде сүт өнімдерін өндіру желісіндегі микроорганизмдер мөлшері 92 %-дан 99 %-ға дейін азайған.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесі бойынша дәстүрлі және замануи санациялық заттарды салыстырмалы түрде зерттей келе, 0,2 %-ды «Биомол К 2» жуғыш-дезинфекциялағыш препаратының 1 %-ды каустикалық содамен салыстырғанда орта есеппен 2%-ға жоғары екені анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Кәрішалова Р. «Сүт сапасы - назарда» Президент және халық.-2007.-6 бет.
- 2.Фомин Н.А., Кормильчинкова О.Е.,Филоненко О.В.,Медведева О.И. Контроль концентраций дезинфицирующих растворов и экспресс – метод контроля промывных вод// Молочная промышленность. 2006. – № 1. – С. 77.
- 3.Шанин А.А., Корнев Ю.А. Современные высокоэффективные моющие и дезинфицирующие средства. // Переработка молока. – 2010. - № 3. – С.68-69

ӘОЖ: 630*181.524:504.54(574.41)

Есенгелді Асылкерім

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Ержанқызы М, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Агротехнология және орман ресурстары кафедрасының оқытушысы

СЕМЕЙ АЙМАҒЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛЫНЫҢ БИОИНДИКАТОР БОЛАТЫН АҒАШ ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ.

Биоиндикатор (indicator-көрсетуші)-қоршаған ортаның жағдайын,ластану дәрежесін көрсететін организм немесе бірлестік түрі болып табылады. Биоиндикаторлар арқылы орман фитоценозын және экологиялық ластануды анықтау өте тиімді.

Орман фитоценозы – бірдей жағдайда өсетін және өзінің тіршілігі үшін күресетін өсімдік,ағаш және бұталы өсімдік түрлерінің жиынтығы.[2,3]

Менің ғылыми жұмысымның мақсаты – Семей аймағының экологиялық ахуалының биоиндикатор болатын ағаш тұқымдарының бүгінгі жағдайын зерттеу арқылы қаланың ластану дәрежесін анықтау және онымен күрес жолдарын ұсыну.

Мен тәжірибемнің зерттеу нысаны ретінде қала шетіндегі орман алқабын және де өндіріс алаңында орналасқан ағаштарды алдым.

Ағаштардың жағдайын мына кестеде көрсетілген шкала бойынша бағаладым [1,4]:

Балл	Ағаштар жағдайының сипаттамасы
1	Өсуі көлемі нормаға сәйкес, сыртқы зақымдану белгілері жоқ, сау ағашар.
2	Әлсіреген ағаштар. Крона әлсіз торлы, жеке бұтақтары кепкен. Жапырақтары мен инелері сары түсті. Қылқан жапырақты ағаштардың діңінде қатты ағулар, кейбір бөліктерінде қабықтары жансызданып, өлген.
3	Күшті әлсіреген ағаштар. Крона қиықтанған, ұшы құрғақ, бұтақтары кепкен. Жапырақтары ашық-жасыл, инелері бұрғыл түсті және 1-2 жыл осылай болып тұр. Жапырақтары ұсақ, бірақ үлкен де болады. өсуі азайған немесе тоқтаған. Өздік ағуы күшті. Қабығының көп бөлігі жансыз.
4	Кебуге айналған ағаштар. Крона бойынша барлық бұтақтары кепкен. Жапырақтары ұсақ, жетілмеген, ашық-жасыл, сары түсті; жапырақтары ерте түсуі байқалады. Инелері (хвоя) жалпы санының 60% зақымданған. Өсуі тоқтаған. Діңіне қабылжегіштер және басқа зиянкестер орныққан.
5	Кепкен, құрғақ ағаштар. Кронасы құрғақ. Жапырақтары жоқ, инелері сары немесе бұрғыл, түсіп жатыр немесе түсіп қалған. Қабықтары қабыршықтанып түсуде немесе түсіп қалған. Діңіне ксилофагтар (ағаш жегіштер) орныққан.

Ал ағаштардың жағдайының коэффициентін мына формула бойынша анықтадым:

$$K_1 = \sum b_1 n_1;$$

мұнда K_1 – белгілі бір ағаштың жағдайының коэффициенті.

b_1 – 1 түрлі ағаштардың жеке ағашының жағдайының баллы.

n_1 – жағдайы баллмен бағаланған ағаштар саны.

Осыдан шыққан есептеулер мен бақылаулар нәтижесін мына кестеге түсірдім:

Зерттеу зоналары есептеу көрсеткіштері	Қайың			Терек				Қарағаш			Көрсеткіш- тердің ортақ мәні %
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Өндіріс орны зонасы											
а)	1	5	0	5	0	1	0	5	0	0	15,5
б)	0	0	5	1	5	0	0	0	0	0	22,0
в)	5	3	2	5	0	0	0	0	0	0	56,5
Қала сыртының зонасы											
а)	3	4	2	4	8	3	7	4	5	2	34,5
б)	0	5	0	0	5	6	5	8	0	6	48,3
в)	0	1	2	5	0	5	5	0	3	2	17,2

Менің ғылыми жұмысымның нәтижесінде Семей аймағындағы биоиндикатор болатын ағаштардың әлсірегендігін, сол себептен экологиялық жағдайдың күрт төмендегенін байқадым. Бұған себеп өндіріс аумақтарынан шығатын әртүрлі қалдық газдар, түтіндер және автокөліктерден бөлінетін көмірқышқыл газы болып табылады. Сондықтан өнеркәсіп орындарынан шығатын қалдық газдарды азайту мақсатында қалдықсыз технологияны қолдану қажет. Ал экологиялық ахуалды жақсарту үшін қылқан жапырақты ағаштарды қала аумағы бойынша көбірек отырғызу керек. Соның ішінде қарағай тұқымдастары, сауырағаштар тұқымдасына жататын шығыс биотасы өздерінен бөлінетін фитонцид арқылы ауа құрамындағы зиянды газдарды жою арқылы ортаны оттегіге байытып, ауа айналымын тазартады. Сондықтан осы тақырып бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірін шешуде өз үлесін тигізеді деп үміттенемін.

Әдебиет

1. Ануцин Н.П. Лесная таксация. - М.: Лесн. пром. - сть, 1982. - 552с.
2. Воробьев Д.В. Методика лесотипологических исследований. - Харьков, 1959. - 144с.
3. Поляков А.Ф., Плугатарь Ю.В. Лесные формации и их экологическая роль. - Харьков: Новое слово, 2009. 405с.
4. Останенко Б.Ф., Ткач В.П. Лесная типология. Учебное пособие. - Харьков, 2002, Ч.2. - 180с.

Г.Е.Касенгалиева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Т.Н.Блейм, к.в.н., и.о.асоциир.профессора

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРИ БРУЦЕЛЛЁЗЕ В ЕСКЕЛЬДИНСКОМ РАЙОНЕ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бруцеллез животных, является хроническим инфекционным заболеванием, имеет тенденцию к быстрому и широкому распространению, серьезно препятствуя сохранению и увеличению численности поголовья, а также повышению продуктивности и улучшению качества получаемой продукции. Бруцеллез несет за собой опасность заражения людей, через продукты животноводства. Бруцеллез представляет собой мировую проблему, как для здравоохранения, так и для сельского хозяйства. [1].

Цель работы заключалась в проведении эпизоотологического мониторинга бруцеллеза среди крупного рогатого скота в Ескельдинском районе Алматинской области в период с 2014 по 2016 годы.

Задачи исследования:

1. Изучить документы ветеринарной отчетности за 2014-2016 годы.
2. Определить уровень заболеваемости и проанализировать эпизоотологическое состояние Ескельдинского района по бруцеллезу крупного рогатого скота
3. Определить ветеринарно-санитарные мероприятия, стабилизирующие эпизоотическую ситуацию по бруцеллезу крупного рогатого скота.

Ескельдинский район находится на юго-востоке от областного центра, города Талдыкорган. Расстояние до областного центра составляет 12 км. Районный центр поселок Карабулак. Численность населения в районе составляет 47,8 тыс. человек. Площадь района занимает 397923 га. Из них 207433 га выделены для сельскохозяйственной деятельности. За пределами района для содержания сельскохозяйственных животных арендуется дополнительно 319485 га земель поселка Коксу, Каратальск, и Аксуского района.

В Ескельдинском районе анализ заболеваемости людей показал, что в 2014 г. зарегистрировано 34 случая заражения людей бруцеллезом, в 2015 г. выявлено 29 зараженных человек, в 2016 г. заболели 22 человека. На рисунке отражена регрессирующая линейка заболеваемости людей бруцеллезом в период с 2014 по 2016 годы.

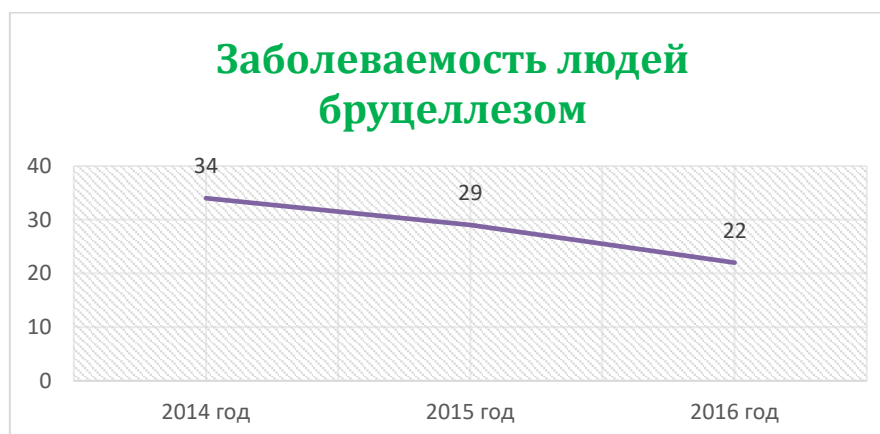

Рисунок Заболеваемость людей бруцеллезом в Ескельдинском районе

Географические и природно-климатические условия района очень благоприятны для занятия сельскохозяйственной деятельностью. В районе разводят практически все виды сельскохозяйственных животных. С каждым годом численность поголовья только растет. Среди животных количественно преобладает поголовье мелкого рогатого скота.

Основным методом прижизненной диагностики бруцеллеза у животных является серологический [2]. По результатам серологических исследований в 2014 году реагирующие животные были зарегистрированы в двух сельских округах Кокжазык и Кайнарлы. Процент

зараженности составил 0,05 %. В 11 сельских округах 18% территории являлись неблагополучными по бруцеллезу.

В 2015 году положительно реагирующие животные были выявлены уже в пяти сельских округах (Карабулак, Кокжазык, Толенгит, Кайнарлы и Бактыбай). Относительное количество зараженных животных варьировало от 0,02% до 0,03%. Бруцеллез распространился на 45% территории района.

В 2016 году реагирующие животные определялись в трех сельских округах (Каратальск, Карабулак, Толенгит). В сельском округе Каратальск отмечен наиболее высокий процент зараженности – 0,56 %. В предыдущие анализируемые годы в данном сельском округе реагирующие животные не выявлялись. В сельских округах Кокжазык, Кайнарлы и Бактыбай заболеваемость бруцеллезом животных приблизилась к нулю. Напротив, уровень зараженности в сельском округе Толенгит вырос с 0,03% в 2015 году до 0,23% в 2016 году (почти в 8 раз).

Анализ заболеваемости крупного рогатого скота по половозрастным группам. В 2014-2016 годы бруцеллез отмечался чаще среди коров (0,02-0,25%). Заболеваемость других половозрастных групп составила 0,01% .

Таким образом, за исследуемый период с 2014 по 2016 годы наибольший уровень заболеваемости бруцеллезом зарегистрирован среди коров.

В целом по району в 2014 году из 23143 голов обследованного поголовья положительно реагирующих выявлено две головы, что составило 0,01%. В 2015 году из 35248 голов реагировали семь, что в процентном соотношении равнялось 0,02%. В 2016 году бруцеллез установлен у 33 голов или 0,1% от исследованных 29062 животных. Наблюдается рост заболеваемости крупного рогатого скота бруцеллезом. Уровень заболеваемости в 2016 году увеличился в 10 раз по сравнению с 2014 годом (Таблица).

Таблица Количество исследованных и больных бруцеллезом животных с 2014 по 2016 годы

Годы	Количество исследованных животных	Количество больных животных	Процент заболеваемости
2014 г.	23143	2	0,01
2015 г.	35248	7	0,02
2016 г.	29062	33	0,1

Анализ сложившейся эпизоотической ситуации в сельских округах Ескельдинского района, показывает, что эпизоотическая обстановка по бруцеллезу является неблагополучной.

Выводы

1. Процент заболеваемости крупного рогатого скота бруцеллезом в Ескельдинском районе составил: в 2014 г. - 0,01%, в 2015г. - 0,02%, в 2016г – 0,01%.
2. В целом по району уровень заболеваемости в 2016 году увеличился в 10 раз по сравнению с 2014 годом.

Предложения. Для стабилизации эпизоотической обстановки по бруцеллезу животных следует проводить следующие мероприятия:

- своевременно изолировать положительно реагирующих животных и подвергать их санитарному убою;
- проводить просветительскую работу среди населения;
- совершенствовать систему «идентификация сельскохозяйственных животных»;
- для формирования иммунного фона вакцинировать восприимчивое поголовье [3];
- все плановые противоэпизоотические и ветеринарно-санитарные мероприятия проводить в срок, руководствуясь Ветеринарным Законодательством Республики Казахстан [4].

Литература

1. Тайтубаев М.К. Что такое бруцеллез?//Ветеринария, 2009. - №3. - С.29 – 30
2. Иванов Н.П. Бруцеллез животных: методы и средства борьбы с ним. - Алматы. - 2002. - 367с.
3. Абсатиров Г. Г. Эпизоотический мониторинг и оптимизация противобруцеллезных мероприятий // Ветеринария, 2009. - № 6(10). – С. 39 – 40
4. Об утверждении ветеринарно-санитарных правил 29 августа 2015года №7-1/587.- <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011940>

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫСЫНЫҢ БОРОДУЛИХА ӨңІРІНДЕГІ ЖАБАЙЫ ТҰЯҚТЫЛАРДЫҢ АЛУАНТҮРЛІЛІГІ МЕН САНЫ

Аннотация: Мақалада ШҚО Бородулиха өңіріндегі жабайы тұяқтылардың алуантүрлілігі мен санын зерттеу болып табылады және жабайы тұяқтыларды сақтау мақсатында қандай қорғау шаралары ұйымдастырылады.

Түйін сөздер: жабайы тұяқтылар, есеп, санақ, аңшылық алқаптар, биотехниялық шаралар

Қазақстанның фаунасын сақтау мәселесі бірнеше онжылдықтарда тек аңшылық мамандарының ғана емес, барлық жануарлар әлемі мен биологиялық әртүрлілікті бағалайтын адамдардың басты мақсаты. Жануарлардың әр түрі өзіне қолайлы ерекше өмір сүру аумағы болады. «Семей орманы» МОТР ММ Бородулиха аумағында біз қарастыратын жабайы жұптұяқтылар: бұлан, елік, қабан тіршілік етеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында жануарлар әлемін қазіргі кезде және болашақ ұрпақ үшін сақтау қажеттілігі туралы заң жобасы енгізілген [1].

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру мақсатында жыл сайын «Семей орманы» МОТР ММ Бородулиха аумағында жоспарлы түрде жабайы жануарлардың санын сақтау және арттыру мақсатында қосымша азықтандыру, санын есепке алу, азықтық және аңдардың жасырын паналауына қажетті өсімдіктер мен бұталарды отырғызу, олардың түрлерін сақтау сияқты көптеген биотехникалық шаралар жүргізіледі.

Шығыс Қазақстанның биік таулы, жазық далалы, қарағайлы орманы және Ертіс өзені мен көптеген бұлақты аралдары – жабайы жұптұяқтылардың таралуы мен санының өсуіне өте қолайлы аудандардың бірі [2].

Жұмыстың негізгі мақсатына ШҚО Бородулиха өңіріндегі жабайы тұяқтылардың алуантүрлілігі мен санын және жабайы тұяқтыларды сақтау мақсатында бұл ауданда қандай қорғау шаралары ұйымдастырылатын зерттеу

Бұлан кәсіптік тұяқты жануар болып саналады. Оны еті, терісі және мүйіздері үшін аулайды. Резерваттың барлық территориясында кездеседі. Шоқ қайың, мүк пен қынасы мол алқаптарда бұлан жақсы таралған. Ареалы 281,0 мың га тығыздығы 10 км² – 0,5 келеді.

«Семей орманы» МОТР ММ Семей қаласының аумағындағы алқаптар, Бесқарағай филиалынан алынған мәліметтері мен өзіміз жүргізген санақ нәтижелерін қосып, 2018 жыл бойынша бұландар саны жөнінде кестеге салдық (Кесте 1). Салыстырмалы зерттеу нәтижесі бойынша аумақтар жалпы көлемі әртүрлі болғандықтан, бұлан ареалының таралу көлемі және аңшылық алқаптағы жануарлар санымен айрықшаланады.

Кесте1.«Семей орманы» МОТР 2018 (ақпан айы) жылғы мәліметтері бойынша салыстырмалы бұланның санақ нәтижесі

Аудандар атауы	Жалпы аумағы мың. га	Ареал аумағы мың. га	Есепке кіретін аумақ мың. га	Барлық белгіленген особьтар саны	Популяция тығыздығы гол/тыс.га	Барлығы
Бесқарағай	764,5	50,0	24,0	26	1,08	54
Бородулиха	402,0	35,0	16,0	19	1,4	49
Семей өңірі	2382,9	30,0	16,0	11	0,67	20
Барлығы:	3549,4	115,0	-	-	3,15	123

Салыстыру мақсатында көрсеткіштердің маңызды және көп пайдаланылатыны - бір аумаққа шаққандағы жануардың тығыздығы. Бұландардың бұл алқаптарда тығыздығының төмен болуы олардың жазық жерде, ұсақ шоқыда, далалы алқаптарда азықтану және қорғаныс жағдайларынан басқа, түрлі факторлар әсер етеді, соның ішінде қасқырлардың санының көп болуы, өрт, броконьерлер. Былтырғы жылы ғана Бородулиха ауданына бұландарды аулауға квота бөлінген.

Бесқарағай және Бородулиха аудандарында бұлан көбірек шоғырланған. Көбеюіне алқаптардағы биотехникалық шаралардың дұрыс жүргізілуі, азықтың молдығы әсер берген.

Елік «Семей орманы» МОТР ММ барлық территориясында мекен етеді. Еліктің үлкен тығыздығы ашық алаңдарда, далалы алқапта жиі кездеседі, себебі, әртүрлі шөптермен, жусан, боз тал тұқымдас жапырақты теректің өсімі сол аумақтарда мол. Сібір елігінің ареалы 434,0 мың га тығыздық 10 км² – 2,6.

Бородулиха ауданында басқа аудандардан қарағанда еліктер көп тарағанын. Негізінен мекендейтін аймағы орманшылықтың бәр аймағында, таулы және тоғайлы жазықтарда кездесе береді. Жаз айларында еліктер жалғыздан мекендейді, қыста топтасып жүреді.

Жабайы қабандардың санының өсу динамикасы жыл сайын жоғарылап келеді. Санақ мәліметтеріне қарай отырып, мегежіндердің саны аталықтардан көп екендігін байқадық, бірақ бұл жағдай жабайы қабандардың өсуіне айтарлықтай әсерін тигізе қоймайды, себебі аталықтар полигамды болып келеді, сондықтан олар күйлеу маусымында бір маусымда бірнеше мегежінмен шағылысу процесіне қатысады.

2018 жылдың көрсеткішін зерттеген соң, біз өзіміз жүргізген санақ мәліметтерін негізгі ала отырып, жабайы қабан санына салыстырмалы талдау жасап, соңғы 3 жылдың қорытындысын шығарып, Бородулиха ауданындағы жабайы қабан санындағы өзгерісті анықтадық. Соңғы 3 жылғы санақ нәтижелері бойынша жабайы қабанның саны артқанның байқадық.

Резерваттағы жабайы жұптұяқтыларды қорғау, санын сақтау және арттыру үшін мынадай биотехникалық қорғау шаралары жүргізіліп отырады және осы мақсаттағы тиімді шараларға :

- жемді дайындау (пішен, бұтақты азық, астық қалдықтары, тұз), астаулар, тұздықтар орнату;
- жабайы жануарларға жасанды суаттар орнату;
- броконьерлермен күрес жұмыстары жатады.

Сонымен қатар, фаунаны қорғаудың негізгі шараларына халық арасында бұқаралық ақпарат құралдары, агитация сияқты түсіндіру жұмыстарын топтық патрульдер ұжымы арқылы броконьерлікпен күресу болып табылады. Жануарлардың санын есепке алу жыл сайын өткізіледі, алынған мәліметтермен салыстыру жұмыстары жүргізіліп соған орай, биотехникалық және қорғау шараларын жоспарлайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ысқақов С. Қазақстанда мекендейтін аң-құстар / С.Ысқақов.- Алматы: Қазақстан, 2009.- 58-70б.
2. Данилкин А.А. Аңшылық шаруашылығындағы жабайы тұяқтылар/ А.А Данилкин (шикізат басқару негіздері) – ГЕОС, 2006. – 150-185б.

МРНТИ 68.39.15

М.А. Байкишева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Н.О. Коржикенова, доктор PhD, и.о. ассоциированный профессор
кафедры «Животноводство и охотоведение»

ПЕРЕВАРИМОСТЬ ПИТАТЕЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ КОРМА У БЫЧКОВ ПРИ СКАРМЛИВАНИИ РАЗНЫХ РАЦИОНОВ

В увеличении производства высококачественной говядины в настоящее время считается интенсификация выращивания молодняка бычков, увеличение их живой массы и сокращение сроков содержания и кормления животных. Одним из главных условий наиболее рационального использования кормов является сбалансированность рационов для животных по основным питательным веществам, протеину, минеральным элементам и витаминам.

Целью нашего исследования было изучение переваримости питательных веществ разных рационов у бычков, и их влияние на изменение живой массы.

Эксперимент был проведен на базе крестьянского хозяйства «Багратион» Уланского района Восточно-Казахстанской области. Данное хозяйство занимается выращиванием племенного молодняка симментальской, казахской белоголовой, красно – степной пород. Для опыта были отобраны некастрированные бычки в возрасте 6,0-6,5 месяцев, живой массой 153-154 кг, которые

были распределены на две группы. Формирование групп производили по принципу аналогов с учетом живой массы, возраста, физиологического состояния и упитанности молодняка. Содержались бычки в клетках по 14 голов в каждой группе. Общая продолжительность опыта составила 120 дней.

Первая группа животных (контрольная) получали общепринятый в хозяйстве рацион кормления. Рацион был составлен по детализированным нормам с учетом живой массы, суточного прироста и включал сено экспарцетовое, силос кукурузный, дерти пшеничной и овсяной, монокальцийфосфат и поваренную соль.

Вторая группа животных (опытная) потребляли в составе основного рациона кормовую добавку в количестве 175 г, приготовленную в условиях крестьянского хозяйства. В состав кормовой добавки входили следующие компоненты: отходы мукомольного производства – 28 процентов, дерть гороховая – 34,5, патока кормовая (свекловичная) – 13,5, цеолитовая глина – 20, кормовая добавка (Чиктоник) – 4 процента. Рационы кормления для животных подопытных групп по общей питательности были одинаковыми.

В конце опыта были проведены исследования по переваримости питательных веществ изучаемых рационов животных, по методике А.И. Овсяникова 1976 год, на трех головах из каждой группы, учет проводили по каждому животному отдельно.

Данные взвешиваний подопытных животных за период опыта показывали, что у бычков второй группы потреблявших рацион с включением кормовой добавки живая масса была на 8 кг, среднесуточный прирост на 15,1 процента выше, чем у животных первой группы потреблявших хозяйственный рацион. Затраты кормов на 1 кг прироста у бычков опытной группы составил 6,53 против 7,68 животных контрольной группы, а переваримого протеина 816 и 917 граммов соответственно.

Переваримость питательных веществ рационов у подопытных животных показала, что у животных опытной группы, получавших в составе основного рациона кормовой добавки переваримость сухого вещества была на 2,03%, а органического вещества на 2,58% выше, чем у животных контрольной группы, рацион которых традиционно применяется в хозяйстве. Коэффициент переваримости клетчатки в опытной группе составил 65,14%, что выше на 4,98% чем в контрольной группе. Переваримость жира и безазотистых экстрактивных веществ в обеих группах была практически одинакова.

Литература:

1. Богданов Г.А. Кормление сельскохозяйственных животных / Г.А. Богданов – М., 1990.
2. Жазылбеков Н.А. Кормление сельскохозяйственных животных и птиц и технология приготовления кормов. / Н.А.Жазылбеков, М.А. Кинеев, А.А. Тореханов, А.И. Ашанин – Алматы, 2008.
3. Калашников А.П. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных. Справочное пособие. / А.П.Калашников – М., 2003.
4. Кожебаев Б.Ж. О возможности использования нетрадиционных источников о восполнении минеральной недостаточности рационов сельскохозяйственных животных и птиц/ Б.Ж. Кожебаев, О.Д. Игликов, Н.О. Коржикенова // Вестник СГУ им.Шакарима. – 2007. - №4.

ҒТАХР 68.45.03

А.С.Ахметжанова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: С.М. Тугамбаева

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ «ОБЛЫСТЫҚ БАЛАЛАР БИОЛОГИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ» ЖАҒДАЙЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЖЫРТҚЫШ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада Семей қаласының «Облыстық балалар биологиялық орталығы» жағдайында өсірілетін күндізгі және түнгі жыртқыш құстардың өсуі мен даму ерекшеліктері, атап айтқанда: жыртқыш құстардың басқа құстар түрімен салыстырғандағы жыныстық жетілу, диморфизм, көбею, даму процестерінің ерекшеліктері қарастырылған.

Биоорталықта зерттеу жұмысы барысында бақылауға алынған бес құс түрі ішінде өсімталы әрі жұп құрағаны-кәдімгі үкі екені анықталды. Күндізгі және түнгі жыртқыш құстардың даму

циклдері бірдей жүретінін байқадық. Құстардың қалыпты жағдайда өсу мен дамуы үшін құрылған құстардың тәуліктік азық рационның зерттей отыра, күндізгі құстарды аптасына бес рет, ал түнгі құстарды алты рет азықтандыру режимін бақыладық.

Құстардың дамуының алғашқы сатысы көбеюге дайындық ,яғни жұп құрау кезі болды. Бұл уақыт аралығында жыртқыш құстар мінез-құлқында көптеген өзгерістер байқалады. Атап айтсақ: мазасыздану, агрессивтілік, тамақтан бас тарту. Жалпы алғанда, жыртқыш құстардың арнайы орталықта өсуі мен дамуының негізі оларға жасалатын күтімдер мен шараларға тікелей байланысты болады.

Түйін сөздер: жыныстық диморфизм, түлеу, көбею, жыныстық жетілу, күй ойнақ.

Құстардың өсуі мен даму циклдеріне: жыныстық диморфизм, жыныстық жетілу, күй ойнақ, түлеу процесстері жатады. Жыныстық жетілу алды жыныстық деморфизм көрініс белгісі байқалады: көлемі, реңі жағынан, әртүрлі өсінділері, қауырсындар пайда болуы. Жыртқыш құстар арасындағы жыныстық диморфизм қатты байқалмайды. Сондықтан жыртқыш құстардың жынысын анықтау көбінесе қиындықтар тудырып жатады. Ең тиімді жолы: құстың дене көлеміне қарай және қауырсындарына түсіне қарай ажыраты. Барлық жыртқыш құстардың аналықтары аталықтарынан ірілеу болады. Онда үлкен биологиялық мән жатыр. Себебі, жұмыртқа басу мен балапандарын қорғау қызметін аналықтары атқарса, аталықтары тек балапаны мен аналықтарын азықпен қамтамасыз етеді. Орталықта зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде әрбір жыртқыш құсқа жеке төлқұжат толтырылып оның жынысы міндетті түрде жазылады. Жыртқыш құстардың жыныстық жетілу кезеңі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Жыртқыш құстардың жыныстық жетілу кезеңі

Құс түрі	Жыныстық жетілу мерзімі(жаспен)
Бүркіт	4
Аққұйрықты суббүркіт	4
Дала қыраны	4
Кәдімгі жамансары	1
Кәдімгі үкі	3

Кестеде көргеніміздей, жыныстық жағынан ерте кәдімгі жамансары жетіледі. Ал қалғандары 4 жас аралығында жетіледі. Жыртқыш құстардың жыныстық жетілуінің орташа жасы-3,5-4 жас.

Біздің зерттеу бойынша, түлеудің негізгі механизмі гормондар әсерінен басталады. Оның алдында қанға қалқанша без гормондары қарқынды түсе бастайды. Ол әдетте гипофизбен жыныс бездерінің белсенділігі басылғаннан кейін жүреді. Жыртқыш құстарда түлеу басқа құстардан қарағанда өте баяу жүреді. Құстардың түлеуі және көбеюі бір-бірімен байланысты, әдетте бір-бірінсіз жүретін құбылыс. Түлей бастаған құс, қосымша жұмыртқа салуға қабілетсіз болады.

Биологиялық орталықта байқағанымыздай күндізгі жыртқыш құстардың түлеу жылына бір рет, көктемде мамыр айынан басталып, күзге дейін созылады (кесте 2).

Кесте 2. Орталықтағы құстардың түлеу мерзімі

Құс түрі	Түлеу мерзімі(ай)
Бүркіт	маусым-шілде
Аққұйрықты суббүркіт	маусым-шілде
Дала қыраны	маусым-шілде
Кәдімгі жамансары	маусым-шілде
Кәдімгі үкі	мамыр-қыркүйек

Түлеу мерзімі бір айдан төрт айға дейін созылады. Бүркіт пен дала қыранында түлеу белгілері анық байқалмайды.

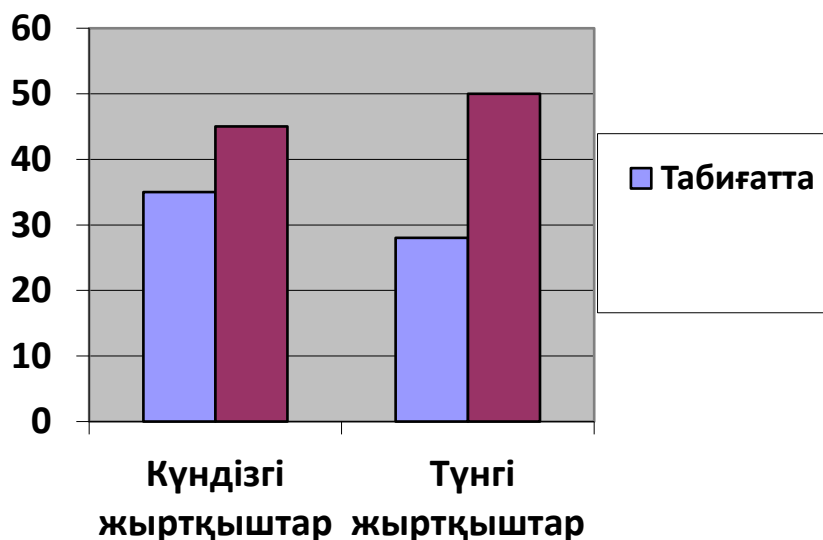
Түлеу кезінде жыртқыш құстар қауырсыны түсіп, жаңа қауырсындар шыға бастайды.

Қауырсын екі түрлі қызмет атқарады: құс денесін суықтан, су өтпеуден қорғайды. Онымен бірге қанат үстін жазық етіп, құс денесінің салмағын кемітетін, ұшуға қажет сүйір форма береді.

Сондықтан құс өз формасын, көлемін өзгертіп, мүйіз текті түзілістен тұратын қауырсынындағы ауа санын реттейді. Жыртқыш құстарда денесінің тұрақты қалыпты температурасын сақтауда аса маңызды.

Жыртқыш құстардың тіршілік циклінің бірі- өмір сүру ұзақтығы. Жыртқыш құстардың өмір сүру ұзақтығына- өзара күрес, қорек мөлшері, климат, табиғатта кездесетін аурулар тікелей әсер етеді. Сол себепті де, биологиялық орталықта барлық жағдайлар жасалынып, профилактикалық шаралар, бейімдеу шаралары жүргізіліп, құстардың жағдайы тексерістен өтіп отыруына байланысты ұзағырақ өмір сүреді (диаграмма 1).

Диаграмма 1. Биологиялық орталықтағы жыртқыш құстардың өмір сүру ұзақтығы (жаспен)

Жоғарыдағы диаграммадан байқағанымыздай, күндізгі жыртқыш құстар табиғатта орташа 21-35 жыл өмір сүрсе, биологиялық орталықта 45 жасқа дейін, ал түнгі құстар табиғатта 17-28 жыл өмір сүрсе, орталықта 50 жасқа дейін өмір сүре алады.

«Облыстық балалар биологиялық орталығында» ұсталған жыртқыш құстардың қалыпты деңгейде өсіп-дамуы үшін арнайы өсірілетін орындары болады. Жыртқыш құстарды күн жылы уақытта далада арнайы шамамен 3x4м биіктікте салынған торларда өсіреді. Қоршалған тор ішінде әр құс түрлеріне арналған торшалар бар, әрбір торшада 3-4 құстан болады. Сыртқы торларда ұстағанда жыртқыш құстарға арнайы шөптен ұялар жасайды, ағаштардан бұталар тәрізді және арнайы дем алып отырулары үшін қондырғылар жасайды, ірі тастар қойылады. Сол себептен де олардың денесі таза, ауру жұқтыру қауіпі төнбейді және орналасу сыйымдылығы жоғарлайды.

Ал күн суыта сала құстарды арнайы павильонға ауыстырады. Павильонда құстарды арнайы астына төсеніштер қойылған жылытылған клеткаларда ұстайды. Бұл тәсілмен ұстау кезінде арнайы клеткалы батареялар (тізбегі) жасалып қораның ішіне бірден бес қабатқа дейін аралықтарынан жол қалдырылып орналастырылады. Ол үшін құстарды жекелеме, шағын топпен (2-10 басқа дейін) және ірі топпен (бірнеше ондық) ұстауға арналған цинкпен көмкерілген сымдардан клеткалар жасалып тізбектеп орналастырылады. Қалың төсеніштерде құстарды ұстау үшін әуелі құрғақ дезинфекцияланған және алдын ала қортылған хлорлы әккі ұнтағы себілген еденге қалыңдығы 15 см төсеніш салып, сонынан әр бір екі айда үстіне төсеніш материалын қосып, жалпы қалыңдығы жыл аяғына дейін 25-30 см жеткізеді. Дене көлемінің мөлшеріне қарай биологиялық орталықта бір торға 4-5 жыртқыш құстар сияды. Мінез-құлқына қарай, бір-біріне зиян келтірмейтін әр түрге жататын құстарды бір торда орналастыруға болады. Мысалы, бүркіт пен аққұйрықты суббүркітті. Ал түнгі жыртқыштар 2-3 түрден 3 торда орналасқан.

Жылдың ауыспалы мезгілдерінде салыстырмалы ылғалдықтың мөлшерін жыртқыш құстар торларының ауасында 75 пайызға дейін жоғарлатуға рұқсат етіледі. Ауа райының суық кездерінде ауаның салыстырмалы ылғалдылығын жыртқыш құстарда 40-50 пайыздан төмендемеуі керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Есжанов Б.Е., С.С. Көбегенова, С.Т. Нұртазин. Орнитология. – Алматы, «Дәуір», 2011ж. 110-150 б.
2. Беркінбай О., Есжанов Б., Ташенов Б., Құлманова Г. Қазақстан құстары мен андарының биологиясы: оқулық - Алматы: Агроуниверситет, 2010ж.- 313 б.
3. Таңатаров А.Б., Әлпейісов Ш.Ә., Дабжанова С.Т. Құс шаруашылығы: оқулық / 2-бас.- Алматы: Нур-Принт, 2011ж.- 312 б.
4. Сатиева К.Р.Құстар анатомиясы: "Аңшылықтану және аң шаруашылығы" мамандық студенттері үшін тәжірибелік сабақтарға арналған оқу құралы.- Семей, 2014ж.- 97б.
5. Жұмалиев М., Есжанов Б. Жануарлар әлемінің биоалуантүрлілігі(Құстар) 3-бөлім., Алматы: «Қазақ университеті», 2008ж
6. Красная книга Республики Казахстан (Позвоночные).- Алматы, 2010.

УДК: 614.84.001.8

Кенесбекова Іңкәр

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Б.Ж.Имамова, аға оқытушы

**САЛПЫНШАҚ ҚАЙЫҢНЫҢ (BETULA PENDULA) ЖАПЫРАҒЫНА ЕСЕП ЖҮРГІЗУ
АРҚЫЛЫ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН БАҒАЛАУ**

Қоршаған орта туралы мәліметті химиялық әдіс арқылы не болмаса биологиялық объектілердің күйін бағалау арқылы алуға болады. Тіршілік ортасының абиотикалық және биотикалық факторларын биологиялық жүйе көмегімен анықтау әдісі биоиндикация деп аталады, ал тіршілік қызметі белгілі бір орта факторларымен өзгеруі оны бағалауда қолдануға мүмкіндік беретін ағзалар немесе ағза қауымдастықтары биоиндикаторлар деп аталады.

Менің тәжірибемнің мақсаты биоиндикация әдісін қолданып Салпыншақ қайыңның (*Betula pendula*) жапырағына есеп жүргізу арқылы тірі организмдердің өмір сүру ортасында интегралды экспрессті-бағалау арқылы қоршаған ортадағы ауаның ластануын биоиндикатор қайыңның көмегімен анықтау.

Жұмыстың барысы: 2 түрлі салпыншақ қайың жапырағын зерттеу жүргізу үшін, қаламыздың әр түрлі жерінен жапырақтар алынды. №1 жапырақ Шығыс кенті саяжайынан, яғни автокөлік аз жүретін жерден алынды, №2 жапырақ Цемпоселок ауданынан автокөлік көп жүретін жерден, әрі шаңданған жерден алынды. Жапырақтарды зерттей келе оларда антропогендік толқулар әсерінен микроскопиялық ауытқулар байқалды, әсіресе №2-ші нөмерлі жапырақта жүйкелер арасында түссіздену анықталды және жапырақтың біршама бөліктері сарғайған, бұл көбіне зиянды газдардың әсері бұны хлороздық белгі деп атайды. Жапырақтың ортасында және шеттерінде некроз әсерінен 1-3мм аралығында қурап қалғандығы анықталды. Одан әрі, жапырақтарға тәжірибе жүргізілді.

Тәжірибелік жұмысты жүргізу үшін, курвиметр (сызғыш); циркуль-өлшеуіш; транспортир; салпыншақ қайың жапырағы қажет.

Жұмыстың барысы: бірінші, 1–4 өлшеулер, өлшеуіш-циркульмен алынады, тамырлар арасындағы бұрыштар (5-ші белгі) транспортир арқылы өлшенеді. Зерттеу нәтижелерін 1-ші кестеге енгізілді.

Өлшем белгілерін қолданып тұрақты даму бойынша мәліметтерді өңдеу Кесте 1

Үлгі нөмірі	1		2		3		4		5	
	С	О	С	О	С	О	С	О	С	О
№1 жапырақ	2,1	2,2	3,3	3,1	0,5	0,6	1,1	1,2	5,0	4,0
№2 жапырақ	2,5	2,4	4,1	4,0	0,7	0,7	1,4	1,5	6,0	5,0

Еінші, әрбір өлшемге салыстырмалы асимметриялық өлшемі есептелінді. Ол үшін сол жақ (С) және (О) оң жақ өлшемдердің арасындағы айырмашылықтардың модульін аталған өлшемдердің жиынтығына бөлінеді: $|C-O| / |C+O|$;

№1 жапырақ бойынша алынған мәліметтер:

3) $|C-O| / |C+O| = |2,1-2,2| / |2,1+2,2| = 0,02$; 2) $|C-O| / |C+O| = |3,3-3,1| / |3,3+3,1| = 0,01$; 3) $|C-O| / |C+O| = |0,5-0,6| / |0,5+0,6| = 0,090$; 4) $|C-O| / |C+O| = |1,1-1,2| / |1,1+1,2| = 0,04$; 5) $|C-O| / |C+O| = |5,0-4,0| / |5,0+4,0| = 0,1$.

№2 жапырақ бойынша алынған мәліметтер:

1) $|C-O|/|C+O| = |2,5-2,4|/|2,5+2,4| = 0,1/4,9 = 0,020$; 2) $|C-O|/|C+O| = |4,1-4,0|/|4,1+4,0| = 0,1/8,1 = 0,012$; 3) $|C-O|/|C+O| = |0,8-0,7|/|0,8+0,7| = 0,1/1,5 = 0,066$; 4) $|C-O|/|C+O| = |1,4-1,5|/|1,4+1,5| = 0,1/2,9 = 0,034$; 5) $|C-O|/|C+O| = |6,0-5,0|/|6,0+5,0| = 1,0/11,0 = 0,090$.

Алынған әліметтер 2-ші кестеге енгіземіз.

Одан кейін, әрбір жапыраққа ассиметрияның көрсеткіші есептелінеді. Салыстырмалы ассиметриялық өлшемдерінің барлық мәндерін жиынтықтап, барлық белгілердің санына бөледі. Жұмыстың соңғы кезеңде дамудың интегралды көрсеткіші орташа салыстырмалы өлшемдерінің екі жақ бөліктерінің арасындағы айырмашылықтары есптеледі. Ол үшін ассиметрияның орташа арифметикалық өлшемі сұрыпталған жапырақтар үшін есептелінеді. Бұл өлшем үтірден кейінгі үш бірлікке дейін дөңгелектеніп алынады.

Дамудың тұрақты көрсеткішін есептеу үшін қажетті көмекші кесте

Кесте 2

1 Нұсқа	Белгі нөмірі					Жапырақтың ассиметриялық мөлшері
	1	2	3	4	5	
1	0,020	0,01	0,09	0,04	0,11	0,27
2	0,030	0,027	0,1	0,01	0,050	0,217
3	0,022	0,010	0,034	0,02	0,01	0,096
4	0,010	0,98	0,070	0,030	0,090	0,18
5	0,020	0,043	0,012	0,2	0,1	0,375
6	0,020	0,016	0,03	0,027	0,034	0,127
7	0,015	0,03	0,15	0,050	0,010	0,255
Өндірілген ассиметрия өлшемі						x = 0,433

2-ші нұсқа бойынша, жапырақтарға дәл осындай есептеулер жүргізілді, нәтижесінде өндірілген ассиметрияның өлшемі: $X=0,05205714$ тең болды.

Үшінші, атмосфералық ауаның сапасын 3-ші кестедегі көрсеткішке сәйкестігін анықтау.

Организмнің жағдайының ауытқуы салпыншақ қайың үшін (*Betula pendula*) мөлшерлік жағдайы бес балдық бағалау ауқымы интегралдық өлшем бойынша тұрақты даму көрсеткіші Кесте 3

Балл	Тұрақты дамудың өлшемінің көрсеткіші
I	<0,040
II	0,040 - 0,044
III	0,045 - 0,049
IV	0,050 - 0,054
V	> 0,054

I – таза; II – салыстырмалы таза («шамалы»); III – кірленген («үрейлі»); IV – ластанған («қауіпті»); V – өте лас («зиян»).

Қорытынды жасай келе салпыншақ қайыңды биоиндикатор ретінде зерттеу барысында қайың жапырақтарының сыртқы түріне зақымдану деңгейіне байланысты, ауаның ластану деңгейлері анықталды. 3-ші кесте бойынша №1 жапырақтың зақымдану деңгейі II балл, яғни салыстырмалы таза, ал №2 жапырақтың зақымдану деңгейі IV балға тең болды, демек ластанған (қауіпті). Тұжырымдай келе, №2 Цемпоселок ауданының ауасы қауіпті ластанған деген қорытындаға келдім.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Биологический контроль окружающей среды: биоиндикация и биотестирование: учеб. пособие / под ред. О.П. Мелеховой, Е.И. Егоровой. - М.: Академия, 2007.- 288 с.
2. Ляшенко О.А. Биоиндикация и биотестирование в охране окружающей среды: учеб. пособие. – СПб, 2012. – 67 с.
3. Карташев А.Г. Биоиндикация экологического состояния окружающей среды. – Томск: Изд-во «Водолей», 1999. – 192 с.
4. Мамирова Г.Н. Биоиндикация геоаномалий в экосистеме: Автореф. дис.... канд. биолог. наук / Казах. национал ун-т им. аль-Фараби.- Алматы, 2010.- 18 с.

УДК: 614.84.001.8

Нұрмағамбет Ұлан

Семей қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
Ғылыми жетекшісі: Р.А.Смагулова, Семей қ. физика-математика бағытындағы
Назарбаев Зияткерлік мектебінің физика пәнінің мұғалімі

НАНОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДЫ ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ

Нанотехнология – кеңістіктің нанометрлік аймағындағы жеке атомдарға, молекулаларға, молекулалық жүйелерге әсер ету арқылы жаңа физика-химиялық қасиеттері бар молекулалар, нанокұрылымдар, нанокұрылығлар мен материалдар алу мүмкіндіктерін зерттейтін қолданбалы ғылым.

Нанокұрылығлармен жүйелерді дамытудағы прогресс микроэлектрониканың электроникада жасаған революциясымен тең дәрежеде тұра алады. Нанотехнологияға көшу жаңа физикалық әсерлерді қолданумен байланысты. Осылайша, тәжірбие жүргізгенде – әртүрлі құрылығлардың маңызды құрамдас бөлігі – өздігінен ұйымдастырылатын процестер (алюминий тотығы негізінде көміртекті нанотрубкалар, кеуекті мембраналар) қолданылады. Бұл құрылығларды қолдану – өнімділік пен сенімділікті жоғарылатуға мүмкіндік береді, себебі ең кіші өлшем өзгерістері параметрлердің экспоненттермен күшті өзгеруіне әкеледі.

Бүгінгі таңда өрт сынды адам денсаулығына қауіп тудыратын апаттар жиі кездеседі, сол себепті жаңа сапалы материалдарды жасау қажеттілігі туындайды, қазіргі заманғы құрылыстық материалдарды пайдалану, әдетте, беріктіктің, қауіпсіздіктің төмендігімен сипатталады. Осыған орай нанотехнология арқылы икемділі жоғары, беріктігі мен қауіпсіздігін біріктіретін материалдардың жаңа түрлерін жасауға мүмкіндік береді.

Менің тәжірбиемнің мақсаты күштілігі жоғары, тозуға төзімді және өрт қауіпінен сақталатын материалдар жасау арқылы құрылыстағы ұтымдылықты арттыру. Яғни, нанотехнология арқасында алынатын арнайы спрей арқылы құрылыс материалдарын өңдеу. Бұл тәжірбиеде спрей құрамындағы фосфат химиялық процестер арқылы көмірсулармен әрекеттесіп, материалдарды өрттен қорғап тек көміртектендіреді. Азоттық қосылыстардың арқасында бұл жерде азот газы пайда болады, ал ол жанбайтын элемент болып келеді. Содан соң пайда болған азот, оттегіні қорғау арқылы оттың туындауынан сақтайды.

Бұл тәжірбиені дәлелдеу үшін, біз мектеп қабырғасында наноматериалдар мен кәдімгі қағазды қолдандық. Қағаздың тез жанатындығы барлығымызға мәлім, сол себепті қағазды өңдеу арқылы нанотехнологияның ұтымдылығы және пайдаланудағы қауіпсіздігі айқын көрінеді.

Нанотехнологияның жетістіктерінің қазіргі өмірімізде алған орын зор. Атап айтқанда наноматериалдар оларды алу тәсілдері, денелерді наноқабатпен өңдеу оның беріктігін арттыруға көмектеседі, сонымен қатар құрылыс материалдарының төзімділігі және сапалы өндеуде алатын орны ерекше болып тұр. Келешектеде нанотехнологияның көмегімен нанокұрылымдардың оң және теріс әсерлерін зерттеу отырып, оны келешектегі қолданылысында қауіпсіздігін арттыратын жұмыстарға басты назарда болуы тиіс.

Нанотехнологияның жетістіктерінің осындай табыстылығына қарамастан оның қолданысы адам өміріне қауіпсіз және қоршаған ортаға залалсыз болуына көңіл аударылғаны жөн. Сол себепті осы тақырып бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірін шешуде өз үлесін тигізеді деп үміттенемін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нанотехнология негіздері : Оқу құралы. / Н.А. Шамельханова, С.Б. Айдарова, А.М. Ускенбаева. - Алматы: Раритет, 2014. - 100 б. - ISBN 978-601-250-238-1.
2. Нанотехнология және наноматериалдар : Оқулық. /Султамурат, Г.И., Каракеева, Г.Е./ - Қарағанды: ҚарМТУ, 2013.
3. Нанотехнология: физико-химия нанокластеров, наноструктур и наноматериалов. - /Суздаев, И.П./М.: КомКнига, 2015. - 592 с.
4. Нанотехнология в ближайшем десятилетии : Прогноз направления исследований: Пер. с англ.. / Дж. Уайтсайдс, Д. Эйглер, Р.Андерс. - М.: Мир - 292 с.

УДК: 504.3.054:616.24-002.5(574.42-2С)

Кураков Тимур

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Л.В.Скрипникова, кандидат технических наук

КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ СВЯЗИ ЗАБОЛЕВАНИЯ ТУБЕРКУЛЕЗ ОРГАНОВ ДЫХАНИЯ ИЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА В Г. СЕМЕЙ

*Сохранение здоровья нации – самая благородная задача.
Здоровье является одной из главных ценностей,
как отдельного человека, так и общества в целом.
Президент РКН.А. Назарбаев*

Изучение здоровья человека - важный раздел экологии, рассматривающий связи и зависимость здоровья и его нарушений от факторов окружающей среды.

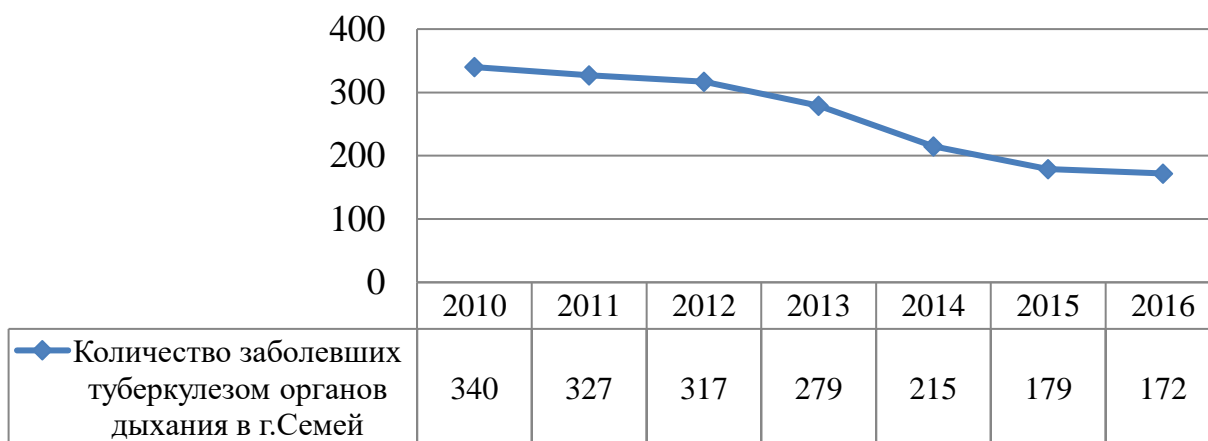
В настоящее время отмечается тенденция к росту числа заболеваний органов дыхания в общей структуре заболеваемости, в связи с состоянием экологии.

Все медики мира надеялись войти в XXI век, победив палочку Коха, но она не сдаётся.

Загрязнение атмосферного воздуха резко ухудшает санитарные условия жизни населения. В результате этого возникает высокая опасность возникновения заболеваний легких или обострение хронических форм различной легочной патологии, в т. ч. повышенный риск заболеваемости туберкулезом.

Количество заболевших туберкулезом органов дыхания в г.Семей

Коэффициент корреляции =0,891627. Вывод: положительная корреляция.

Исходя из данных эпидемиологического показателя взятых в статистическом отделе РГП на ПХВ «Региональный противотуберкулезный диспансер г.Семей» были выявлены участки наибольшей концентрации заболевших туберкулезом органов дыхания в 2016г.:

- Район ТОО «Семипалатинский кожевенно-меховой комбинат». (поликлиника №4)
- Район ТОО «Семей-Шпалопропиточный завод» (поликлиника №3)
- Район цементного поселка. (КДП №3)
- Район ж\д вокзала. (ПСТ №6)

Планируемое продолжение исследовательской работы:

1. Отбор проб атмосферного воздуха в выше описанных районах.
2. Проведение анализа проб методами масс-спектрометрии.
3. Расчет корреляционных связей заболевания туберкулез органов дыхания и результатов анализа из пункта 2.

Рекомендации населению:

- Отказаться от курения и других вредных привычек;
- Выбирать место жительства ближе к парковой зоне;
- Создавать их в городе, т.к. в настоящее время в городе ведется вырубка старых деревьев, а посадки новых нет;
- Ограничить использование ядохимикатов и неорганических удобрений в сельском хозяйстве;
- Своевременно выявлять и лечить аллергические заболевания;
- Повышать свою экологическую грамотность.
- При планировании противотуберкулезной помощи населению и создании нормативно-инструктивной базы следует тщательно оценивать особенности эпидемического процесса и социально-экологические условия различных зон в пределах города.

Литературы

1. stat.gov.kz
2. С.А. Миронова. Загрязнение среды как один из факторов развития туберкулеза органов дыхания. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара. 2011.
3. Дорошенкова А.Е. 5-й Национальный конгресс по болезням органов дыхания. М.1995.№14
4. Соколов В.А. Голубев Д.Н. Никонов Б.И. и др. Влияние антропогенного загрязнения атмосферного воздуха на туберкулез//Тез. Доклад. 4-го съезда науч-мед. ассоц. фтизиатров. Йошкар-Ола 1999.
5. Эпидемиологические показатели за 2016г. по г.Семей.

А. Агатанова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Е.К.Боярченко кандидат ветеринарных наук, доцент

НЕСТЕРОИДНЫЕ ПРОТИВОВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА

НПВС — группа веществ, воздействующих на патогенез воспалительного процесса, оказывающих обезболивающий, жаропонижающий, противоотечный эффект, и прекращающих реакции воспаления в целом, что приводит к запуску восстановительных механизмов поражённого органа или ткани. Популярность НПВС объясняется тем, что они приносят больным животным облегчение с симптомами (воспаление, боль, лихорадка), возникающими при многих заболеваниях.

За последние годы арсенал НПВС значительно пополнился новыми препаратами, разработка которых направлена на создание НПВС, сочетающих высокую эффективность с хорошей переносимостью. 30 миллионов ветеринарных врачей в мире регулярно принимают НПВС. На сегодняшний день огромную роль играют НПВС при заболеваниях опорно-двигательной системы.

По мнению председателя ветеринарного общества, а также являющегося членом Всемирной ветеринарной ассоциации мелких домашних животных Сотникова Владимира Валерьевича появление селективных нестероидных противовоспалительных препаратов значительно расширяет спектр применения НПВС, уменьшает побочные эффекты от их применения. Тема использования неселективных НПВС в ветеринарной медицине, особенно диклофенака, заслуживает отдельного рассмотрения, так как очень велико количество погибших животных от однократного или двукратного применения данного препарата, особенно в инъекционной форме. На сегодняшний день при доступности селективных нестероидных противовоспалительных препаратов использование этого препарата недопустимо.

Современное состояние и направления в применении НПВС для лечения остеоартритов у собак.

В результате травмы у животного развивается заболевание сустава или околосуставных тканей, и, как защитная реакция организма, возникает физиологическая боль. В ответ на боль происходит спазм сосудов, в результате ухудшается питание сустава. Длительно существующая боль из физиологической переходит в патологическую, что еще более усиливает спазм сосудов и нарушает нормальное кровообращение сустава и околосуставных тканей. Начинаются дегенеративные изменения в суставном хряще, снижается его амортизационная способность.

Важно также учитывать, что с возрастом этот процесс происходит на фоне естественного старения хряща, который теряет способность удерживать воду, вследствие чего возникает поражение синовиальной оболочки (синовит, склероз), растягивается суставная сумка, усиливается болевой синдром и происходит нарушение конгруэнтности суставных поверхностей. Это в свою очередь вызывает неравномерность нагрузки на суставной хрящ, а вследствие избыточной нагрузки костная ткань суставных концов костей изменяется — отшлифовывается, уплотняется (субхондральный склероз); повреждаются сосуды.

Таким образом, мы видим, что боль является одним из основных патогенетических факторов, влияющих на развитие дегенеративных изменений в суставе. Уменьшение использования конечности, согласно закону Вольфа, приводит к ее атрофии и к невозможности дальнейшего восстановления.

По словам Сотникова в его практике за год насчитывалось 200 операций при заболеваниях опорно-двигательного аппарата у животных различных пород в возрасте 5-12 месяцев. Отсутствие симптомов наблюдалось уже через 1-2 недели благодаря артроскопии. На сегодняшний день внедрено использование артроскопии, что обеспечивает полное лечение о заболеваниях сустава. В его диагностику входят: диагностика внутренних структур сустава, то есть состояние суставных поверхностей, фрагментации в суставе, контроль эффективности лечения травм и заболеваний сустава, экспертная оценка состояния сустава. Достаточно сказать, что до 80% информации о состоянии сустава можно получить только с помощью этого метода, например некоторые виды дисплазии локтевого сустава, без этого метода диагностировать невозможно.

Я думаю нестероидные противовоспалительные препараты принесут большой успех в ветеринарии. Если же правильно использовать НПВС и грамотного выбора действующего вещества следует детально понимать механизм действия и принадлежность действующего вещества к той или иной группе.

Литература:

1. Николаев, А.Н. Нестероидные противовоспалительные препараты эффективность и безопасность / А.Н. Николаев // РМЖ. – 2001.
2. Насонов, Е.Л. Применение нестероидных противовоспалительных препаратов в медицине в начале 21 века / Е.Л. Насонов // Российский – 2003. - №11. - С. 375-378
3. Бузлама, В.С. Механизм действия нестероидных препаратов, В.Н. Долгополов, А.В. Сафонов. - М.,2006. – С.24-35.

УДК: 502.5:614.87(574.4)

А. Жумабеков, Г. Атаканова, Т. Жангелдина, К. Исакова
Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Н.Т.Кусайынова, кандидат ветеринарных наук

АНАЛИЗ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ ГИДРОЛОГИЧЕСКИХ ОПАСНЫХ ЯВЛЕНИЙ ПО ВОСТОЧНО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЯ МЕРОПРИЯТИЙ ПО ЛИКВИДАЦИИ

Одной из самых страшных опасностей, создающих угрозу жизни и здоровью человека с начала цивилизации, являются стихийные бедствия, вызванные явлениями природы. Природные катастрофы наносят колоссальный ущерб, в результате которого гибнут люди, флора, фауна, уничтожаются жилища, сооружения, коммуникации и источники питания.

В последние годы в Восточно – Казахстанской области чрезвычайные ситуации природного происхождения имеют тенденцию к росту. Почти регулярными становятся наводнения, нередко половодья, паводки, заторы и зажоры.

Территория области богата водными ресурсами, здесь протекает более 800 рек, общая протяженность которых составляет свыше 10 тыс. км. Густота речной сети в Восточном Казахстане выше, чем в целом по республике. Главной водной артерией является река Иртыш с многоводными притоками (длина 4248 км, в пределах области – 1311 км) – горными реками Ульба, Уба, Каракаба, Кальджир, Курчум, Нарым, Бухтарма и другими. В области находятся крупные озера Зайсан, Маркаколь, Алаколь, Сасыкколь. Кроме того, имеется большое количество мелких озер.

На Иртыше сооружены Бухтарминская, Усть - Каменогорская и Шульбинская ГЭС с водохранилищами с возможным максимальным объемом, которые образуют Иртышский каскад ГЭС.

В весенние месяцы за счет быстрого таяния снежного покрова возможны зоны подтопления, селевые потоки и оползни. При разливе рек возможны подтопления сел, расположенных вблизи пойм рек: Иртыш, Бухтарма, Уба, Ульба, Громотуха, Нарым, Тургусун, Хамир, Белая Берель, Большая Буконь, Курчум, Кальджир и Урджар с притоком Егинсу.

В зону возможного затопления и подтопления в ВКО попадают 157 населенных пункта области, с численностью населения 82,444 тыс. человек.

Ежегодно в весеннее время в области возможными зонами затопления тальми и паводковыми водами являются: г. Усть - Каменогорск, г. Семей, г. Аягуз, Зыряновский, Глубоковский, Шемонаихинский и др. районы.

Рисунок 1. Паводки 2018 года в ВКО

Стихийные бедствия являются трагедией для любого государства и, особенно, для тех районов, где они возникают. В результате стихийных бедствий страдает экономика страны, так как при этом разрушаются производственные предприятия и жилые дома, уничтожаются материальные ценности, гибнут люди. Кроме того, стихийные бедствия создают неблагоприятные условия для жизни населения, что может быть причиной вспышек массовых инфекционных заболеваний. Количество пострадавших от стихийных бедствий людей может быть весьма значительным, а характер поражений очень разнообразным.

Литература:

1. Сайт Агентства по статистике Республики Казахстан www.stat.gov.kz
2. Сайт Комитета по чрезвычайным ситуациям МВД Республики Казахстан // www.emercom.kz
3. «Банк данных учета дорожно - транспортных происшествий и лиц, в них пострадавших» Министерства внутренних дел Республики Казахстан.
4. Брушлинский Н.Н., Соколов С.В., Клепко Е.А., Белов В.А., Иванова О.В., Попков С.Ю. Основы теории пожарных рисков и ее приложения. Академия ГПС МЧС России, Москва, 2012 г. –28 с.
5. Закон Республики Казахстан. О гражданской защите: от 11 апреля 2014 года, No 188-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10 января 2015 года)// СПС «Параграф».

УДК: 637.12.04.07

Л.Ч. Сартаева

Государственный Университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: З.К.Қорабаев

СОДЕРЖАНИЕ ЖИРА В КОРОВЬЕМ МОЛОКЕ

Исследуемая тема рассматривалась в крестьянском хозяйстве «Айша» (КХ «Айша»). Данное хозяйство находится в Восточно-Казахстанском регионе, город Семей, улица Широкая 127. Хозяйство делится на две части: молочный цех (который находится в самом городе), молочно-товарная ферма (где содержат скот и откуда доставляется молоко в цех).

Молочно-товарная ферма находится в двадцати километрах от города, в Бескарагайском районе, Глуховский сельский округ, село Стеглянка, улица Новостройка 16. Общая площадь фермы составляет 2400 га земельного участка (не учитывая пастбище). Общая площадь выгона 1000 га, из них 500 га пастбище, 500 га сенокос. В молочно-товарной ферме (МТФ) находится 370 голов красно-степных племенных коров. Из них 250 дойные, один бык, 64 стельных коров, 43 телят.

На сегодняшний день существуют очень много видов жирности молока. В магазинских прилавках мы можем увидеть молоко от 1% до 6% . Нормальный показатель жирности соответствует 3,4%, обычно такой процент естественного жира имеется сразу после удоя. Коровы К/Х «Калиханулы» породы красной степной дают молоко 4,1% жирности. Молоко доится и собирается аппаратом, после сбора молоко отправляется в молочный цех. В молочном цеху молоко берется на анализ 100 мл определяем жирность и качество. Жирность молока определяем двумя способами физико-химический и спомощью аппарата лактомер. На сегодняшний день мы используем лактомер. Позже молоко процеживается, охлаждается и нагревается до 30 ° и идет на процесс сепараций. Молоко сепарируется с помощью сепаратора. Следом молоко нормализуется, это значит мы достигаем желаемой жирности молока. Молоко нормализуется с учетом специальной формулы, например что бы получить молоко жирностью 2,5% нужно добавить 600 л. обрата на 1 тонну цельного молока 4,1%. Так же был проведен опрос жителей города, влияет ли жирность молока при выборе. Результаты были таковы: 60%- опрошенных выбирают молоко 3,2%, 20%- 6%, остальные были равнодушны.

Оптимальная жирность коровьего молока (цельного) составляет 3,4%.Спрос молока в зависимости от жирности составляет – 3,2%. Это означает что молоко жирностью 3,2% имеет большой спрос в потребительском рынке.В крестьянском хозяйстве «Калиханулы» коровы породы красной степной дают цельное молоко жирностью 4,1%. Позже оно нормализует в молочном цехе до

2,5 и 3,2%. Жирность цельного молока зависит от породы, кормления и ухода. Определить жирность молока мы можем с помощью физико-химического способа и специальных аппаратов.

Список литературы:

1. Егоров В.И., Шекенов Е.Ш.; Технология переработки животноводческих продуктов и сырья. Учебное пособие-практикум. Астана, Казахский государственный агротехнический университет им. С. Сейфуллина, 2006 г.
2. Солдатов А.П., Башкиров В.А., Игнатенко Г.Г. Скотоводство. Москва «Колос», 1982.

ӘОЖ 619:614.31:637.54

А.А.Тусупбекова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.С.Койгельдина, в.ғ.к., қау.проф қ.а.

ҰРЖАР АУДАНЫ БОЙЫНША АРА ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысы Ұржар ауданы бойынша ара шаруашылығының дамуы жайлы мәліметтер жиналып, жазылған. Бұл зерттеу әдістерінің қалай жүргізу туралы қысқаша түсініктеме және зерттеу нәтижелері келтіріліп, қорытынды жасалынды.

Кілт сөздер: Инвестиция, экономикалық тиімділік, экспорттау.

Кіріспе

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Жолдауындағы ауыл шаруашылығын дамыту бойынша қойған міндеттері Қазақстандағы омарташылықтың дамуына тікелей тәуелді. Өйткені, омарташылық қазақстанның аграрлық секторының бір бөлігі ретінде экспортта зор мүмкіншіліктері және инновациялар енгізуге жоғары потенциалы бар. Елімізде бал өндіруге және оның шет елдерге шығаруға мүмкіндіктер көп. Алдағы 10 жылда Қазақстан бал өндіретін 10 ірі елдің қатарына, ал 2030 жылы дүниежүзінде бал өндіруші елдердің көшбасшысы болатынына сенімдіміз. Ара шаруашылығы, яғни омарта шаруашылығы ауыл шаруашылығындағы жақсы кәсіпкерліктің бір түрі. Ауыл шаруашылығындағы ара өсіріп, бал жинаумен айналысатын саланың бір түрі. Бұл шаруашылықта араның пайдасы өте зор. Араның балы, сүті адам денсаулығына өте пайдалы [1].

Шет мемлекеттерге де өнімін шығаруға болады. Балда түрлі ауруларға қарсы тұратын дәрумендер көп. Адам ағзасына пайдалы, қан аздықты жояды, ағзаны тазалайды. Тіпті маска да жасап парфюмериялық косметика ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар балмен массаж жасап денедегі тұзды алып тастап, хандроз ауруын емдеуге де болады [2].

Зерттеу жұмысының мақсаты

ШҚО, Ұржар ауданы бойынша ара шаруашылығының дамуын анықтауға негізделген.

Мақсатқа жету барысында келесі міндеттер қойылды:

- Ұржар ауданының әкімшілігінен ара шаруашылықтары бойынша мәліметтер жинау;
- Ара шаруашылықтарындағы омарталарға қойылатын талаптар;

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ғылыми жұмыс ШҚО, Ұржар ауданы, «Қуаныш» базары, ветеринариялық – санитариялық сараптау бөлімінде және Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Аграрлық факультеті, «Ветеринариялық санитария» кафедрасында жүргізілді.

Ұржар ауданында омарташылықпен 4729 бал арасының ұяшығын ұстайтын, барлығы, 130 шаруашылық айналысады, олардың ішіндегі 15 шаруашылықтың экспорттаушы дәрежесі бар. Бес шаруашылық базалық (тұқымдық) болып есептеледі, онда 1770 асыл тұқымды бал арасы бар. Жыл сайын жалпы бал өнімін өндіру көлемі орта есеппен 189 тоннаны құрайды. Ауданның балды экспортқа шығару потенциалы – жылына 120 тонна. Бұл жерде балдың жалпы 28 түрі өндіріледі. Негізгі сорттары – алуан шөпті және таулы алуан шөпті. Аудан шетел инвесторлары үшінде тартымды болып отыр. Оған тек бал өнімі ғана себеп болып отырған жоқ. Себебі, осы жылы 30 тонна ет шығаратын құс фабрикасын салу жоспарланып отыр [3].

Инвестициялық жобаның құны-шамамен 45 млрд. «Қазір құрылыспен айналысуға Қытай, Польша, Украина инвесторлары қызығушылық танытып отыр. Кейбіреуі өтініште беріп қойған. Жер берілген. Біз құс фабрикасы құрылысын салуға 200 гектар жер ұсындық. Жеммен қамтамасыз ету үшін 40 мың га шамасында суармалы және қолдан суарылатын егістік қажет. Бірақ бұл мәселе әлі

шешілген жоқ. Әзірге инвесторлармен келіссөздер жүргізудеміз. Кімге құрылыс салуды ұсынатынымыз облыс әкімдігі жанындағы үйлестіру кеңесінде шешілетін болады», - деп аудан басшысы Серік Зайнулдин атап кетті. Сөз барысында айта кетсек, қазақстандықтар жыл сайын 240 мың тонна құс етін пайдаланады. Оның 140 мың тоннасын жергілікті өндірушілер өндіреді [4].

Зерттеу нәтижелері

Жоғарыда айтылып өткендей Үржар ауданы бойынша 130 ара шаруашылығы бар. Соның ішінде Қытай мемлекетіне 15 шаруашылықтың экспорттаушы дәрежесі бар. Атап айтсақ:

- 1.«Дарый Үрджар» шаруа қожалығы
- 2.«Абжетов» жеке кәсіпкер
- 3.«Тайбуга» Ақылбеков Мурат шаруа қожалығы
- 4.«Адықбаева» жеке кәсіпкер
- 5.«Алтын бал» Баянов Ш.Қ. шаруа қожалығы
- 6.«Борангазова» жеке кәсіпкер
- 7.«Александр» Гужевой Александр шаруа қожалығы
- 8.«Владик» Жучок Анатолий шаруа қожалығы
- 9.Кравченко К. Х. Жеке кәсіпкер
- 10.«Нектар» Рыбалкин Андрей Иванович шаруа қожалығы
- 11.«Елдос» Турлина шаруа қожалығы
12. «Медовый рай» Тырышкин Виталий шаруа қожалығы
- 13.«Абылай» Хрулев Николай Васильевич шаруа қожалығы
- 14.«Медовый спас» Чуленков Сергей Николаевич шаруа қожалығы
15. «Юра» Темка Иван Васильевич шаруа қожалығы.

ШҚО Үржар ауданынан шығарылатын бал қазірдің өзінде Қытай нарығында сұранысқа ие. Мұның барлығы 2014 жылы ШҚО қалалары мен аудандары өкілдерінің ҚХР Чугучак қаласында ұйымдастырған жәрмеңкесінде 5 тонна Үржарлық балдың сатылып кетуінен басталды. «Қытай балдары нашар. Ол туралы «аспан асты елінің» бизнесмендерінің өздері айтқан еді. Сол себепті, олар біздің балды сатып алуға қызығушылық танытқан.

Ара шаруашылықтарындағы омарталарға қойылатын талаптар

Омарталар – құрғақ, жылы, жақсы тазартылатын, оңай желдетілетін, араларды қыста сақтап қалуға қолайлы. Омартаның ішіндегі рамкалардың арасы 7,5-8мм, рамканың қалыңдығы 25мм. Омартаны жасайтын ағаш қайыңнан, шыршадан, майқарағайдан, самырсыннан, көктеректен жасалады. Ағаштың ылғалдылығы 15% - дан жоғары болмау керек. Әр омартаның корпусының қабырғасын 2 немесе 3 тақтадан жасайды. Омартаның сыртын олифамен домдап, 2 қабат ақ, сары немесе көкшіл қызыл түске бояйды. Омартаның төбесін металлмен жабады.

Омартаның құрылысы. Омартаның негізгі бөліктері: бір немесе бірнеше корпус, төбедегі тақтай, шатыр, түбі, жабысқан тақтай, алып салынатын тақтай, ұялы және магазиндік рамкалар.

Корпус – омарта қораптың пішіні тәріздес, төрт жағынан тақтаймен қоршаған. Оның ішінде аралардың жанұяларының орналастыратын ұяшықтар болады. Омартаның конструкциясына байланысты корпусты 10-нан – 20-ға дейін ұялы рамкалар болады. Корпустың алдыңғы қабырғасы араның жүісіне арналған жол.

Көп корпусты омарталарда араларды күтіп бағу оңайға түседі, олардың ұяларын бұзбай кеңейте алады. Омарташы жалғыз немесе көмекшісімен көп ара жанұяларын күте алады. Омарталардан араларды көп корпусқа көктемнің бірінші жартысында көшіреді. Бұл кезде омарталарда рамкалардың ішінде төлдеу аз болады, сондықтан ол маңызды болып есептелмейді. Жазғы мезгілде төлдеу әрбір ұяда болады, оның көлемін кішірейткеннен төлдеудің бір бөлігі өлімге ұшырайды, сондықтан аралардың жанұяларының күші азайып, әлсізденеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесі бойынша, Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданы бойынша ара шаруашылықтарының қарқынды дамып келе жатқандығын көріп отырмыз. Осыған орай алдағы уақытта ара шаруашылығын одан әрі дамыта түсіп, үлкен еңбектер жүргізілуі қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Махатов Б.М., Әкімбеков Б.Р., Нурадиль Г.Н. Ара шаруашылығы: Оқулық /. – Алматы: НУР-Принт, 2012.– 348 б.
2. Бусмистров А.Н., Никитина В.А. Медоносные растения и их пыльца: Учебник / А.Н. Бумистров, В.А. Никитина // Росагропромиздат, 2000. - 324 б.
3. Харчук Ю. Мед и продукты пчеловодства / Ю. Харчук. - Феникс, 2007. – 318 с.

4. Барышников С.И. Пчелка. Учебник / С.И. Барышников // – Алматы: Қайнар, 2009. – 135 б.
5. Төлеуғали Т. Мал дәрігерлік-санитарлық сараптау және мал шаруаылығы өнімдерінің технологиясы мен стандарттау негіздері. Оқулық / Т. Төлеуғали // - Алматы: Бастау, 2007. – 329 б.

ӘОЖ 619:614.31:637.54

Н.Т.Мырзабекова

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.С. Койгельдинова, в.ғ.к., қау.проф қ.а.

СЕМЕЙ ЕТ КОМБИНАТЫ ЖШС-ДЕ ӨНДІРЕЛТІН ШҰЖЫҚТАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАР

Аңдатпа: Бұл мақалада Семей ет комбинаты ЖШС-де өндірілетін шұжықтарға қойылатын ветеринариялық гигиеналық талаптар туралы жазылған. Зерттеу әдістерінің қалай жүргізу туралы қысқаша түсініктеме және зерттеу нәтижелері келтіріліп, қорытынды жасалынды.

Кілт сөздер: Семей ет комбинаты, шұжық, ветеринариялық-санитариялық гигиеналық талаптар.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде ет өнімін өндіру өндірістерінде технологиялық қайта жабдықталу шаралары, өндірістік процесстерді түгелдей механикаландыру және автоматтандыру, әртүрлі өнімдерді қайталап өңдеуде үздіксіз-тұрақты линиялар құру, мини цехтарды көптеп ашу жоғары деңгейде жүргізілуде. Адамзаттың тамақтануында ет өнімдерінің сапалылығы өз бетімен өзекті мәселе бола тұра, оның өндірістегі техникалық санитарлық-гигиеналық ережесімен тығыз байланысты екенін естен шығармау керек.

Ет өнімдері үлкен сұранысқа ие, соның ішінде шұжық өнімдері ерекше орын алады. Бұл шұжық өнімдерін өндіретін шағын цехтардың керектігін аңғартады. Бірақ та елімізде шұжық өндірісі дайын шұжық өнімдерімен толық қамтымайды. Экономикалық тұрғыдан қарастырсақ тек ғана шұжық өнімдері емес, басқа да тамақ өнімдері әлі де шет мемлекеттерден әкелуде. Бұл өзімізде тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорынның аз, әлі де болса қажет екендігін көрсетеді.

Халықаралық ұйымдардың айтуынша, Қазақстан әлемнің етті ең көп тұтынып отырған 117 елінің арасында 48-ші орынды иеленіп отыр. Бір жылда орта деңгейлі қазақстандық жылда 65 кг ет, шұжық және жартылай дайын өнімдерді тұтынады екен.

Шұжық өнімдері осы өнім түріне қойылатын барлық талаптарға сай болу керек. Осы өндіріс орындарына сапасыз және ветеринарлық-санитарлық тұрғыдан адамзат денсаулығына қауіпті еттерді жібермеу алға қойылатын негізгі мақсаттың бірі болу қажет.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Шұжық өнімдерін жасайтын өндіріс орындарында гигиеналық талаптардың дұрыс сақталмауынан және де сапасыз, арзан шикізат қолданғаннан, әртүрлі қоспалар қосқаннан қазіргі таңдағы шұжық өнімдерінің де сапасы төмен. Дайын өнімнің сапасы шикізатпен және технологиялық процесспен анықталады, яғни сапасыз шикізатты қолданғанда және технологиялық процесстер бұзылғанда төмен сапалы өнім алынады, кейін бұл өнім тұтынушылардың сұранысына ие болмайды және өндірісті шығынға ұшыратады.

Жұмыстың негізгі мақсаты: Семей ет комбинаты ЖШС-де өндірілетін шұжықтарға қойылатын ветеринариялық гигиеналық талаптар және сапасын бағалау болып табылады.

Жұмыстың мақсатына жету үшін алдымызға төмендегідей міндет қойылды:

- «Семей ет комбинаты» ЖШС-де және ғимараттарға, құрал-жабдықтарға және ыдыстарға қойылатын талаптардың орындалу жағдайын, шұжықты дайындаудағы шикізат пен көмекші заттарға, дайын өнімге қойылатын ветеринариялық-санитариялық гигиеналық талаптарды анықтау.

Зерттеу әдістері мен материалдары

1. «Семей ет комбинаты» ЖШС-нде және ғимараттарға, құрал-жабдықтарға құрал-саймандарға және ыдыстарға қойылатын талаптар

Ет комбинатының шұжық өндірісінде қолданылатын құрылыстары мен объектілердің қайта құруларының орналасуы санитариялық-эпидемиологиялық қорытынды бойынша жүзеге асырылу керек. Объектінің территориясындағы ғимараттардың эксплуатациясы өнімдердің ластануын болдырмау үшін санитариялық-эпидемиологиялық ережелер мен нормаларға сәйкес болуы керек. Өндірістік ғимараттар мен цехтар шикізаттар мен дайын өнімдердің технологиялық процесстеріне

кедергі келтірмейтіндей болуы керек. Ғимараттар бейінді ұйымдардың проектилеуінің технологиялық нормаларына жауап беруі керек. Шамдар ашық технологиялық ыдыстардың, пісіретін қазандардың үстінде орналаспауы қарастырылған және жарық көзі арнайы жарықтандыратын арматураларға енгізілуі керек. Аппараттар мен ыдыстардың ішкі бөлігін қарау үшін 12 В-тан жоғары емес қозғалмалы шамдарды қолданылатынын қарау керек. Ауа алмастыру және кондиционирлеу жүйелері ауаның таза зонадан ластанған зонаға енуіне мүмкіндік бермейтіндей етіп жасауына көңіл бөлу керек. Ет консервілерінің өндірісінде қолданылатын сулар ауыз суларға арналған техникалық регламенттер мен санитариялық-эпидемиологиялық ережелер мен нормаларға сай және өндірістік лабораторияда бактериологиялық бақылауда болуы шарт. Суды өнім өндірісіне дайындау үшін мемлекеттік санитариялық-эпидемиологиялық қадағалау органдарымен рұқсат етілген химиялық реагенттер қолданылуы тиіс.

Ауыз сумен қамтамасыз ету жүйелерінде айқас қосулар жоқ. Ішуге жарамсыз су өндеудің технологиялық учаскелерінде, өнімдерді орау және сақтауда қолданылатынын қадағалау. Канализациялық құрал-жабдықтар өнімдердің ластануын болдырмайтындай етіп жобаланған және құрастырылуы керек.

Өндірістік қалдықтарды жою және сақтау шарттары өнімдердің, шикізаттардың және қоршаған ортаның ластануын тудырмауы ойластыру қажет. Құрал-жабдықтар мен аппаратуралар, ыдыстар, құбыр жолдары күнделікті жұмыс аяқталғаннан кейін жууын және дезинфекциялануын қарау шарт.

2 Шұжық өндірісіндегі ветеринариялық-санитариялық сараптау (шикізат пен көмекші заттарға, дайын өнімге қойылатын талаптар)

Сарапшы қадағалайтын шараның бірі шұжық дайындау барысында өнімге бөгде заттар түспеуін бақылау. Ондай заттарға ине, шеге, металл сынықтары, шыны және құралдар жатады. Сондықтан да оларды механикалық тазартулардан өткізеді. Ол үшін ұнды, тұзды, дәмдеуіштерді, қоспаларды елейді. Ұсақталған еттердің беті жабылып сақталады. Электролампарларға қорғаушы заттар киіледі.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жұмысы Семей қаласында орналасқан «Семей ет комбинаты» ЖШС-нің ОПВК ветеринариялық-санитариялық зертханасында және Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің «Ветеринариялық санитария» кафедрасында орындалды.

1. «Семей ет комбинаты» ЖШС-нде және ғимараттарға, құрал-жабдықтарға және ыдыстарға қойылатын талаптардың орындалу жағдайы нәтижесінде ет комбинатының шұжық өндірісінде қолданылатын құрылыстары мен объектілердің қайта құруларының орналасуы санитариялық-эпидемиологиялық қорытынды бойынша жүзеге асырылған. Объектінің территориясындағы ғимараттардың эксплуатациясы өнімдердің ластануын болдырмау үшін санитариялық-эпидемиологиялық ережелер мен нормаларға сай келеді. Өндірістік ғимараттар мен цехтар шикізаттар мен дайын өнімдердің технологиялық процесстеріне кедергі келтірмейтіндей орналасқан. Ғимараттар бейінді ұйымдардың проектилеуінің технологиялық нормаларына жауап береді. Шамдар ашық технологиялық ыдыстардың, пісіретін қазандардың үстінде орналаспауы қарастырылған және жарық көзі арнайы жарықтандыратын арматураларға енгізілген. Аппараттар мен ыдыстардың ішкі бөлігін қарау үшін 12 В-тан жоғары емес қозғалмалы шамдарды қолданылады.

Ауа алмастыру және кондиционирлеу жүйелері ауаның таза зонадан ластанған зонаға енуіне мүмкіндік бермейтіндей етіп жасалған. Ауа алмастыру жүйелерінің конструкциясы фильтрлер мен басқа да тазалау және ауыстыруды қажет ететін бөлшектерге қол жетімді. Шұжық өндірісінде қолданылатын сулар ауыз суларға арналған техникалық регламенттер мен санитариялық-эпидемиологиялық ережелер мен нормаларға сай және өндірістік лабораторияда бактериологиялық бақыланып отырады. Суды өнім өндірісіне дайындау үшін мемлекеттік санитариялық-эпидемиологиялық қадағалау органдарымен рұқсат етілген химиялық реагенттер қолданылды. Канализациялық құрал-жабдықтар өнімдердің ластануын болдырмайтындай етіп жобаланып, құрастырылған.

Едендер мен қабырғалардың беттері су өткізбейтін және сормайтын, жуылатын және токсинді емес материалдардан жасалған. Сонымен қатар саңылауларсыз, соғылуларсыз, жууға ыңғайлы. Едендер, қабырғалар және төбелердің материалдары мемлекеттік санитариялық-эпидемиологиялық қадағалау органдарымен рұқсат етілген.

Өндірістік қалдықтарды жою және сақтау шарттары өнімдердің, шикізаттардың және қоршаған ортаның ластануын тудырмайды.

Шикізаттар мен дайын өнімдердің ластануы мен кеміргіштермен бүлінуін болдырмау үшін ғимараттардың бөлшектері санитариялық гигиеналық талаптарға сай.

Қойма ғимараттары құрғақ, таза, жылытылатын, вентиляциямен шикізаттарды босататын арнайы платформалармен және атмосфералық жауын-шашыннан қорғайтын шатырлармен қамтамасыз етілген. Шикізаттарды және дайын өнімдерді тасымалдау үшін бөлек жүк көтергіштер қарастырылған. Қойма ғимаратында тез бұзылатын шикізаттар мен жартылай фабрикаларды сақтайтын тоңазытқыш камералар бар. Қоймалардағы азық-түлік өнімдерін жеуге жарамсыз тауарлармен сақтауға тиым салынған. Мекемелерде шыбындармен, тарақандармен және кемірушілермен күрес НҚА-ге сәйкес жүзеге асырылып отырды. Технологиялық құрал-жабдықтар және аппаратуралар ҚР-ның заңнамасының машиналар мен құрал-жабдықтардың қауіпсіздігі бөліміне сәйкес технологиялық процесстердің кезектілігін және еркін қатынасын қамтамасыз етуіне қол жеткіздік. Құрал-жабдықтар мен аппаратуралар, ыдыстар, құбыр жолдары күнделікті жұмыс аяқталғаннан кейін жуылады және дезинфекцияланады.

2 *Шұжық өндірісіндегі ветеринариялық-санитариялық сараптау (шикізат пен көмекші заттарға, дайын өнімге қойылатын талаптар) нәтижесінде шұжықтардың сапасын олардың сапасын және өнім жағдайына байланысты бағалайды. Дайын шұжықтар техникалық шарттар мен стандарт бойынша бекітілген негізгі талаптарға сай келді.*

Қорытынды

1 «Семей ет комбинаты» ЖШС-нде объектілердің орналасуы санитариялық-эпидемиологиялық қорытынды бойынша жүзеге асырылған және ғимараттарға, құрал-жабдықтарға және ыдыстарға қойылатын және консервілеріне шикізат пен көмекші заттарға, дайын өнімге қойылатын техникалық шарттар мен стандарт бойынша бекітілген ветеринариялық-санитариялық гигиеналық талаптарға сәйкес орындалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Күзембаев Қ., Құлжанов Т., Күзембаева Г. Азық-түлік өнімдерін тану. - Алматы, 2006 ж.
2. Сенченко Б.С. Ветеринарно-санитарная экспертиза сырья животного и растительного происхождения // Оформление издательский центр «МарТ» 2001 г. - Б 384- 400.
3. Семипалатинский мясокомбинат // В кн. Казахстан: Национальная энциклопедия. Т. 5. - Алматы, 2006. – 7 б.
4. Дүйсембаев С. Т, Серикова А.Т, Әмірханов Қ.Ж. Ет, сүт өнімдерін өндіру технологиясы, гигиенасы, санитариясы және ветеринариялық – санитариялық сараптауы. – Семей, 2007 ж. - 183 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘӨЖ: 371.3:908(574.42)

М.С. Адришева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Ж.Т. Мукаев химия және география кафедрасының меңгерушісі

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН КОМПОНЕНТТІК-ИНТЕГРАЛДЫ ТҰРҒЫДАН БАҒАЛАУ

Шығыс Қазақстан облысының әсем табиғаты мен туристік ресурстары туризмді дамытуға өте қолайлы. Сондықтан да, әрбір ауданның ландшафты-рекреациялық әлеуетін компоненттер арқылы анықтап, интегралды бағалау жүргіздік.

Ландшафты-рекреациялық әлеуетті интегралды бағалау жоғарыда көрсетілген параметрлердің соммасына сәйкес мына формула бойынша есептелді: $ЛРӘ = РК+ГК+БК+КК+ЕҚАК/5$

ЛРӘ – ландшафты-рекреациялық әлеует

РК – рельеф көрсеткіші

ГК - гидрологиялық көрсеткіш

БК – биоресурстық көрсеткіш

КК – климаттық көрсеткіш

ЕҚАК – ерекше қорғалатын аумақтың көрсеткіші

Сондай-ақ табиғи туристік-рекреациялық ресурстарды компоненттік бағалаудың нәтижесі есепке алынды [1].

Кесте 1. Шығыс Қазақстан аудандарының табиғи-рекреациялық әлеуетінің интегралды компоненттік бағалауының қорытындысы

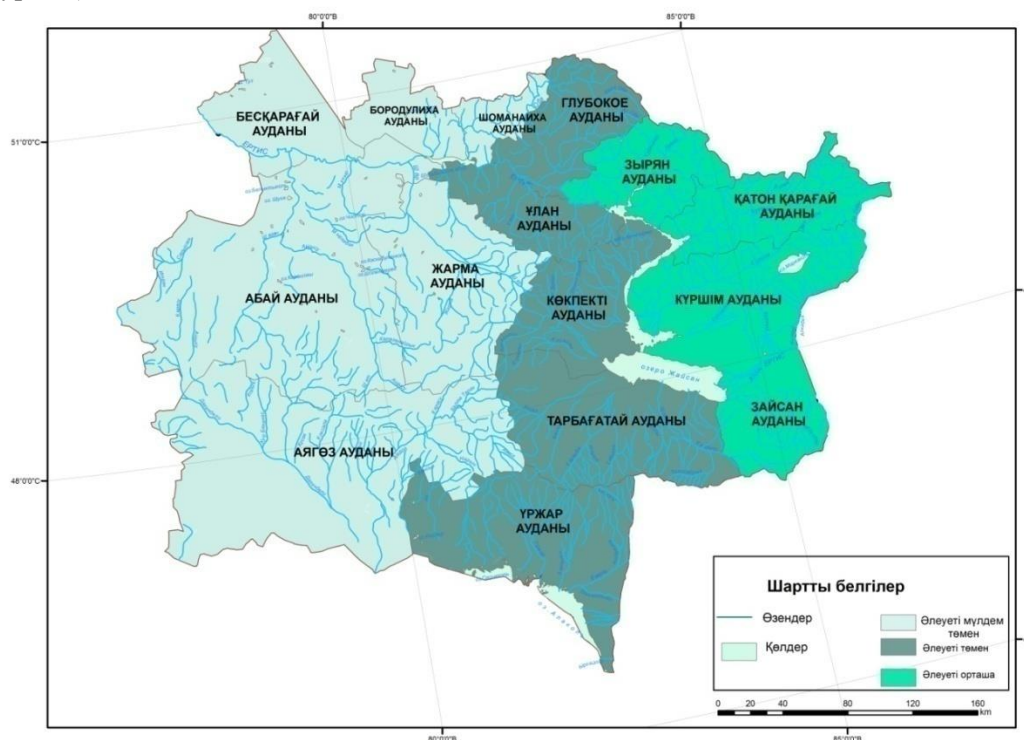
№	АУДАНДАР	Жер бедері	Климат	Су айдындары	Топырақ-өсімдік жамылғысы	Ерекше қорғалатын аумақтар	Орташа балл
1	Абай	2,5	1,9	1,4	1,2	0	1,4
2	Аягөз	2,6	2,5	1,4	1	0	1,5
3	Бородулиха	1,4	2,5	2	2,2	1	1,8
4	Бесқарағай	1,3	2	2,4	2,4	1	1,8
5	Глубокое	2,8	2,5	2,4	2,4	1	2,2
6	Жарма	2,7	2,5	2,7	1,3	0	1,8
7	Зайсан	2,9	2,6	2,8	2,2	1	2,3
8	Зырян	2,8	2,5	2,5	2,6	1	2,3
9	Катон-Қарағай	3	2,5	2,4	2,8	1	2,3
10	Көкпекті	2,5	2,5	2,6	1,4	1	2
11	Күршім	2,9	2,5	1,5	2,2	3	2,4
12	Тарбағатай	2,9	2,5	2,4	1,8	1	2,1
13	Ұлан	2,7	2,8	2,4	1,9	1	2,2
14	Үржар	2,8	2,6	2,9	1,1	1	2,1
15	Шемонайха	2,5	2,5	1,8	2,2	0	1,8

Есептеулер нәтижесі ландшафты-рекреациялық әлеуетін сапалық бағалау шкаласына сәйкес анықталды (Кесте 2).

Кесте 2. Шығыс Қазақстан облысының ландшафты-рекреациялық әлеуетін сапалық бағалау шкаласы [1]

Интегралды сандық бағалау балы	Ландшафты-рекреациялық әлеуетті сапалық бағалау
1,9-2,2	ландшафты-рекреациялық әлеуеті төмен
2,3-2,6	ландшафты-рекреациялық әлеуеті орташа
2,7-3	ландшафты-рекреациялық әлеуеті жоғары

Алынған нәтижеге сәйкес геоақпараттық технологияларды пайдалана отырып картосхема жасалынды (Сурет 1).

Сурет 1. Шығыс Қазақстан аудандарының туристік-рекреациялық әлеуетінің жарамдылық көрсеткіші картасы

Бағалау нәтижесінде Шығыс Қазақстан облыс аумағындағы ландшафты-рекреациялық әлеуеті төмен аудандарға Глубокое, Ұлан, Көкпекті, Тарбағатай, Үржар аудандары жатады. Ал интегралды бағалау баллы өте төмен, яғни ландшафты-рекреациялық әлеуеті өте төмен аудандарға Абай, Аягөз, Жарма, Бесқарағай, Бородулиха, Шемонайха аудандары жатады. Ландшафты-рекреациялық әлеуеті орташа аудандарға Зырян, Қатон-Қарағай, Күршім, Зайсан аудандары жатады. Есептеулер нәтижесінде облыс аумағында ландшафты-рекреациялық әлеуеті жоғары аудандар кездеспеді. Дегенменде, интегралды есептеу нәтижесінде ең жоғарғы баллмен Күршім ауданы ерекшеленді. Демек, Күршім ауданында басқа аудандарға қарағанда, көптеген туризм түрлерін дамытуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Коморова М.Е. Комплексная геоэкологическая оценка туристско-рекреационного потенциала староосвоенного региона // Белградский государственный университет-2009-С. 217.

Л.Н.БекбосыноваСемей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Р.А.Садыкова, а/ш.ғ.к., доцент**ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ**

Бұл мақала оқу үрдісінің жаңа әдістерін әзірлеуге арналған. Атап айтқанда виртуалды зертханалық сабақты білім беру жүйесінде қолдану. Онда тұжырымдалған міндеттер, мақсаттар, құрылымы ашық көрсетіледі. Ерекше назар аударылады мұғалімнің білім беру қызметіне және оқу процесін басқару тиімділігіне. Ерекшелігі виртуалды зертханалық сабақты биологияда пайдалану мүмкіндігі болып табылады, білім беру процесінде, көрнекілікті, қол жетімділікті, қауіпсіздікті сабақтарда қамтамасыз ету. Оқушылардың биологияға деген қызығушылығын дамыту үшін зертханалық сабақтардың маңызы орасан зор. Зертханалық сабақ кезінде оқушылар бұрын сабақта алған білімдерін практикада өз бетімен жұмыс жасау кезінде ұштастырып, білім деңгейін кеңейте алады. Сондықтан шағын жинақты мектептерде биология пәнінен өтікізілетін зертханалық сабақтар өз мәнінде өткізіліп, оқушылардың ойлау қабілетін арттыру, білімге деген құштарлығын ұштау қажет. Биология пәнінен зертханалық сабақтарды ұйымдастыру – өсіп келе жатқан ұрпаққа тіршілікті, өмірді аса үлкен зор құндылық деп түсінуді қалыптастырады.

Түйін сөздер: Виртуалды зертханалық сабақ, ақпараттық - коммуникациялық технологиялар, оқыту әдістемесі.

Қазақстанның орта мектептерінде электронды оқытуды жүзеге асыру тұрғысынан АКТ пайдалану аса маңызды мәселе болып отыр және биология сыныпта интернет-ресурстарын пайдалану. Бүгінгі сабақтар оқытудың формалары мен әдістерін өте әр түрлі алуан болып табылады. Бүгін күні басты назар аударған мәселе виртуалды зертханалық жұмыстар " биология сабағында қалай қолданатыны. Сондықтан, биология мұғалімдерінің басты міндеті сыныпта көрнекі оқыту құралдары ақылға қонымды пайдалану болып табылады.[1].

Соңғы жылдары кәсіби білім беру жүйесінде белгілі компьютерлік техниканың және оқу үрдісі күшейді. Алайда, кейбір орта мектептер әлі күнге дейін бар дәстүрлі нысандары мен әдістері зертханалық жұмыстарды жүргізуде. Атап айтқанда, пайдаланылады нақты стендтер, макеттер және басқа да жабдықтар. Олар жеткілікті қарапайым болып табылады, бірақ негізгі кемшілігі, осындай оқу құралдарын, жабдықтар күшіне технологияларды дамыту, өкінішке орай, моральдық тұрғыдан ескіреді, ал жаңарту зертхананы уақытпен сай айтарлықтай қымбат және қиын. [2].

Бүгінгі таңда білім беру саласында, көптеген мектептерде инновациялық технологиялар пайдаланылады оның ішінде виртуалды зертханалық сабақты физика, химия, биология, пәндерінде қолдану. Өйткені көптеген құбылыстар мен тәжірибелер, өткізу жағдайы оқу орындарында өте қиын және ретсіз. Тиімді қолдану, интерактивті құралдарды, білім беру процесінде тиімді ғана емес, білім беру сапасын арттырып, және қаржы ресурстарын үнемдеу болып табылады. Қызықты интерактивті сабақтар және зертханалық жұмыстарды балаға үй жағдайында жүргізуге болады әр түрлі пәндерді: физика, биология, химияны.[3].

Қалыпты жағдайларда, біз әрқашан кейбір биологиялық құбылыстарды (мысалы, фотосинтез, ақуыз синтезі, репликация, т.б.) байқауға мүмкін емес және т.б. белгілі бір сынақтан (инфузорияны және мониторинг) көру мүмкіндіктері шектеулі. Мұғалімдер мен оқушыларға виртуалды лабораториялық жұмыстар, пайдалану өте ыңғайлы. Интернет немесе алдын-ала дайындалған бағдарламалар мен жұмыс істеу ғана мүмкін емес нысаны, сонымен қатар оқушылардың білім, шеберлігі мен дағдыларын бекіту үшін. [4].

Диссертациялық жұмыстың басты мақсаттарының бірі: Биологияны оқыту әдістемесінің виртуалды зертханалық әдістерін зерттеу болып табылады. Мұғалім сабаққа кіргенде зертханалық жұмысқа дайындалу тиіс. Зертханалық сабақтың, көлемі және мазмұны, нені анықтау керек, анықтамалар, теориялар, оқушы сабақ барысында қандай білімдерін тереңдету және кеңейту керек. Бұл ретте шешуге қай кезеңінде оқыту даярлауға зертханалық жұмысты орындауға қалай қол жеткізуге танымдық қызметін белсендіру, білім алушылардың. Мұғалімнің міндеті зертханалық жұмысқа қойылған талапты сапалы түрде дайындалып және оны өткізу.

Әдістемелік материалдарда көрсетілетін оқу сұрақтары, мен қысқаша мәлімет теориясы

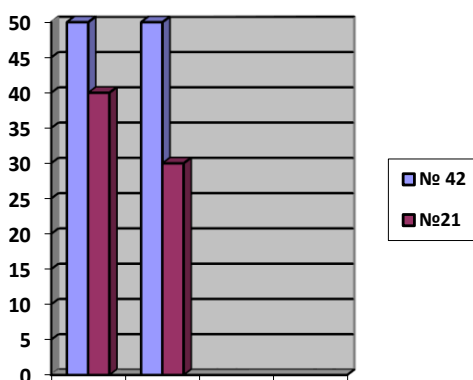
бойынша, бағдарламаны орындау. Оларға сондай-ақ міндеттер қойылады, оқушы міндетті шешуге тиісті. Жұмыс барысында, сандық және графикалық материал салыстыру, алынған нәтижелерді есептеу және бағалау қателіктер бойынша тұжырымдама қорытынды шығару.

Зерттеудің бірінші деңгейінде: Семей қаласындағы №42 жанында интернаты бар жалпы орта білім беретін мектеп, және №21 жалпы орта білім беретін мектеп арасында тестілеу жүргізілді. Бұл тестілеуге химия және биология пәндерінің мұғалімдері мен 8-9 сынып аралығындағы оқушылар қатысты.

Екінші деңгейде: Тестілеуде қойылған сұрақтар ақпараттық коммуникациялық технологиялар, мен виртуалды зертханалық сабақтың өтуі жайында. Зертханалық сабақтың, көлемі және мазмұны, нені анықтау керек, анықтамалар, теориялар, оқушы сабақ барысында қандай білімдерін тереңдету және кеңейту керек. Бұл ретте шешуге қай кезеңінде оқыту даярлауға зертханалық жұмысты орындауға қалай қол жеткізуге танымдық қызметін белсендіру, білім алушылардың. Мұғалімнің міндеті зертханалық жұмысқа қойылған талапты сапалы түрде дайындалып және оны қалай өткізетіні.

Зерттеудің нәтижесі бойынша: Мұғалімдерге 15 сұрақ қойылды, оқушылардан 10 сұрақтан тұратын тестілеу алынды. Ұсынылған жұмыста әдеби шолу, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді қолдану туралы виртуалды құралдарының жүйесіндегі қазіргі заманғы білім беру. Осының негізінде анықталды ерекше маңыздылығы қолдану виртуалды зертханаларды оқу үрдісінде. Жұмыста қаралады АКТ-ны қолдану арқылы білім беру үдерісінде туралы мәселе виртуалды білім беру мүмкіндіктері туралы виртуалды зертханалық жұмыстарды зерделеу кезінде процестер мен құбылыстардың қол жетімді үйрену нақты жағдайларда.

Тестілеудің қорытындысы:

№42 жанында интернаты бар жалпы орта білім беретін мектеп.	№21 жалпы орта білім беретін мектеп.
№42 жанында интернаты бар жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдерінің пікірінше, виртуалды зертханалық сабақты тек 50% қолданатыны көрсетілді. Мектеп оқушыларының тестілеуде пікірінше мұғалімдерінің сабақта кейде қолданатыны 50% көрсетілді.	№21 жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдерінің пікірінше, виртуалды зертханалық сабақты тек 40% қолданатыны көрсетілді. Мектеп оқушыларының тестілеуде пікірінше мұғалімдерінің сабақта кейде қолданатыны 30% көрсетілді.

Қорыта айтатын болсақ, ақпараттық-коммуникациялық технология виртуалды зертханалық сабақ жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Биология пәнінің мұғалімі біздің қоғамдағы, әрбір адамның өмірі мен кәсібінде биологиялық білімнің ұлы күшін тереңінен сезіну керек, және білім алушылардың бойында сенімділікті тәрбиелеу үшін осы күшке сенімділікпен қарау керек. Диссертациялық жұмысымыздың басты міндеттерінің бірі виртуалды зертханалық жұмысты зерттеп, оны мектеп оқушыларына пайдалану және тиімділігін көрсету. Виртуалды зертханалық жұмыс бағдарламалық-аппараттық кешенін өткізуге мүмкіндік береді. Биология ғылымының жетістігі мен заманауи өрлеу ұштасып,

адамзат жаңа ғасыр – биологияның дамыған ғасырына аяқ басып келеді. Осыған сәйкес, болашақтың білім беруші мұғалімі ең алдымен өзі виртуалды зертханалық сабақты жетік меңгеру керек. Осы талапқа сай келгенде ғана мұғалім мазмұнды сабақ беріп, оқушылар нәтижелі жақсы көрсеткіштерге жетеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев-тың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалып-тасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты// Егемен Қазақстан. 15 желтоқсан 2012. - б. 16.
2. Биологияның оқыту әдістемесі электронды оқулық қарағанды 2008 автор Мырзабаев А.Б.
3. Биология оқыту әдістемесі Қ.Қайым,Р.Әлімқұлова,Ж.Қожантаева,Р.Сәтімбеков Алматы Атамұра 2007 3-4б.
4. Ясинский, В.Б. Опыт создания электронных обучающих ресурсов «Использование современных информационно-коммуникационных технологий в педагогике» Караганда,2008.С.16-37.

УДК:581

М.Е.Еркін

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Н.С.Құнанбаева, биология кафедрасының аға оқытушысы

САРҒАЛДАҚТАР ТҰҚЫМДАСЫН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ ЖӘНЕ АНЫҚТАУ

Жер бетінде өсімдіктер дүниесінің алар орны ерекше. Біздің республикамызда 6000-нан астам өсімдік түрлері бар. Олар техника мен шаруашылық саласында және дәрі-дәрмек жасауда қолданылады. Сондай тұқымдастардың бірі сарғалдақтар болып табылады. Олар Қазақстан флорасында көптүрлілігі жағынан ірі топты құрайды.

Сарғалдақтар көптүрлі болғандықтан, зерттеу жұмысының өзектілігіне негіз болып, оларды анықтайтын қазақ тілінде анықтағыштың жоқтығы алынды. Бұл өңірдің флорасын зерттеп, өсімдіктер систематикасын оқытуда пайдаланылатын анықтағыш құруды қажет етеді.

Қазіргі таңда сарғалдақтар тұқымдасы 29 туыстасқа біріккен 187 түрден тұрады. Олардың көпшілігі қоңыржай және салқын климатты аймақтарда кеңінен таралған өсімдіктер, ал кейбір түрлері тропикада өседі.

Қазақстанда бұл тұқымдастан өте кең тараған туыстарға: сарғалдақ (57 түр), тегеурінгүл (28 түр), бәрпі (14 түр), желайдар (11 түр), шөмішгүл (9 түр), сусарғалдақ (8 түр), маралоты (8 түр), жанаргүл (8 түр) жатады.

Сарғалдақгүлділер көп жағдайда, әсіресе ылғалы мол шалғындарда және ормандарда өсімдіктер жабынының негізгі компоненттерінің бірі болып есептеледі[1-6].

Бұл негізгі жұмыстың мақсаты: Шығыс Қазақстан облысындағы сарғалдақтар тұқымдасының түрлік құрамын анықтап, оларға систематикалық, морфологиялық, биология, экологиялық сипаттама беру.

Шығыс Қазақстан облысы өсімдік дүниесіне өте бай болып келеді. Сондықтан зерттеу жұмыстары бойынша зерттеу материалдары 2016-2017 жылдары көктем, жаз, күз айларында Тарбағатай және Семей аймағынан жинастырылды. Бұл өңірде анықталған түрлердің басым көпшілігі негізінен көп жылдық шөптесін өсімдіктер, дегенмен арасында көпжылдық бұталарда кездеседі. Олар тау беткейлері мен қылқанды және аралас жапырақты ормандарда, бұта шіліктерінде, аласа тауларда, дымқыл, сазды жерлерде өседі.

Туыстастардың анықтағышы

1.Дұрыс гүлді_____3	Бәрпі
-Бұрыс гүлді_____2	Aconitum L
Гүлінің дулыға тәрізді кеңейген жоғарғы тақ тостағаншасы болады.	Борец
Түрлердің анықтағышы	
1. Гүлдері сары, жиі жасылдау; дулығасы кең, 1,5 см-ге дейін; түйнектері жұпты.	Дәрі бәрпі A.anthoroideum

	Борец противоядовидный
2. Гүлі кішкентай, ұзындығы 1 см аспайды, сары, кепкенде қоңырланып кетеді, жасыл жүйкеленуісіз.	Майдагүл бәрпі A. apetalum Борец мелколепестный

Бұл анықтағышты қолдану арқылы біздің аймақта кездесетін сарғалдақтар түрін анықтауға мүмкіншілік бар, сонымен қатар өсімдіктерді анықтауда студенттер іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырады.

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай және Семей бойынша сарғалдақтар тұқымдасының 16 туысқа жататын 35 түрі анықталды(кесте 1).

Зерттелген сарғалдақ тұқымдасының ішінде түрлік құрамы басым туыстарға: сарғалдақ (6), бәрпі (5), жібілген (4) , тегеурінгүл (4) жатады. Ал саны жағынан аз кездесетін туыстарға : таушымылдық, күнгелді, қаргүл, ирекгүл, шөмішгүл, ушырмауық, қарғашөп, шөмішбас, қалтагүл және т.б жатқызуға болады. Соның ішінде ең сирек кездесетіні түр, батпақ қалтагүлі болып табылады.

Кесте 1

Туыс	Түр
Таушымылдық-Raeonia	Кәдімгі таушымылдық-Raeonia anomala L
Күнгелді-Trollius	Алтай күнгелдісі-Trollius altaicus
Қаргүл-Hegemone Bge	Жасыл қаргүл-H.lilacina Bge
Шөмішбас Paraquilegia Drum.Et Hutch	Желайдар шөмішбас P.anemonoides
Бәрпі -Aconitum L	Жоңғар бәрпісі-A. soongoricum Ақ езу бәрпі-A. leucostomum Майдагүл бәрпі-A. apetalum Дәрі бәрпі-A. anthoroideum Шырмауық бәрпі-A. volubile.
Маралоты-Thalictrum	Дөң маралоты-T.Isopyroides Айдар маралоты-T.collinum
Тегеурінгүл-Delphinium L	Биік тегеурінгүл-D.Elatum Түктігүл тегеурінгүл-D.Dasyanthum Торжеміс тегеурінгүл-D.dictyocarpum Азгүлді тегеурінгүл-D.laxiflorum
Желайдар Anemonoideae	Ұзынтүк желайдар-A.crinita Орман желайдары-A.silvestris
Шөмішгүл-Aquilegia L	Бездішөмішгүл-A.glandulosa
Ирекгүл-Callianthemum	Алтай ирекгүлі-Callianthemum alatavicum
Ушырмауық-Atragene L	Сібір ушырмауық-A.sibirica
Жібілген-Clematis L	Жоңғар жібілгені-C.Songarica Шығыс жібілгені-C.Orientalis Көкшіл сұр жібілген-C.Glauca Жапырақты жібілген-C.Integrifolia
Сарғалдақ-Ranunculus L	Ұзын сабақты сарғалдақ-R.Longicaulis Ірі жапырақ сарғалдақ-R.Grandifolius Көп тамыр сарғалдақ-R.Polirhizus Көп гүлді сарғалдақ-R.Polyanthemus Қалтқы сарғалдақ-R.Natans Альберт сарғалдағы-R.Alberti
Қарғашөп-Actaea L	Қызыл жемісті қарғашөп-A.erythrocarpa Fisch
Құндызшөп-Pulsatila Adans	Ашық құндызшөп-P.patens Тілік құндызшөп-P.multifida Турчанинов құндызшөбі-P.Turezaninovii
Қалтагүл-Caltha L	Батпақ қалтагүлі-Caltha palustris

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Серябряков, И.Г. «Экологическая морфология растений» / И.Г. Серябряков – Москва : «Высшая школа», 1962.
2. Байтенов, М.С. «Флора Казахстана» т. II / М.С. Байтенов – Алматы, «Ғылым» 2000.
3. Жизнь растений т. 5(2), цветковые растения / Москва : «Просвещение», 1981.
4. Карипбаева, Н.Ш. «Ботаниканың оқу практикумы» / Н.Ш. Карипбаева, В.В. Полевик, Б.М. Силыбаева. – Семей, «Интеллект», 2012.
5. Агелеуов, Е. «Ботаника» / Е. Агелеуов, К. Дөненбаева, К. Агитова, С.Иманқұлова – Алматы: «Санат», 1998.
6. Аметов, Ә.Ә. «Ботаника » / Ә.Ә. Аметов, - Алматы, 2005.

УДК: 796-053.81

Н.А. Кунафина

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Б.Т. Сахаев, к.п.н., доцент кафедры ТМФКиС

СПОРТ И ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ

Я считаю, что физическое воспитание важно не только в школе, но и в высшем учебном заведении. Самое страшное заключается в том, что многие дети, молодые люди, воспринимают физическую культуру только как дисциплину, сдать экзамен и забыть. А ведь спорт преследует совершенно иные цели. Важность приобщения студентов к занятиям физической культурой заключается в том, что в это время начинается становления будущего специалиста в той или иной области. Вы спросите, какая взаимосвязь между постоянным зазубриванием гуманитарного материала и физической культурой? Тут напрашивается следующее объяснение. Спорт помогает нам вырабатывать в себе не только силу, ловкость, выносливость, позволяет не только становиться чемпионами города, страны, мира, но и завоевывать звания чемпиона перед самим собой.

Человек подвержен множеству внешних и внутренних факторов, которые, порой, не позволяют ему осуществлять то, что запланировано. Физическое воспитание развивает в нас настойчивость, терпение, стойкость перед лицом усталости. Физическая культура – это целенаправленное выполнение комплекса упражнений, возможно каждодневное или же 2 раза в неделю, это не столь важно. Важно то, что эти упражнения, которые повторяются день ото дня, усложняются, модифицируются, позволяют нам выработать внутри себя систему, определенный способ мышления, убрать сумбур из мыслей, действий, поступков.

Мне кажется, что физическое воспитание молодежи должно начинаться, прежде всего, с заинтересованности. Конечно, у каждого преподавателя своя методика по проведению занятий, но именно выработка интереса учащихся к занятиям и позволяет сделать пары физической культуры более продуктивными и желанными. Как бы то ни было, учитывая снижение уровня жизни, ухудшение экологических условий, сокращение медицинских и социальных государственных программ, на передовые позиции выдвигаются проблемы физического здоровья современной молодежи. К сожалению, статистика в этом плане свидетельствует о неутешительной ситуации. Если раньше доля занимающихся в специальной медицинской группе была скорее исключением, чем правилом, то теперь ситуация кардинально изменилась. По полученным данным за 2018 год, на 3-ем курсе доля студентов, занимающихся в специальной медицинской группе, составляет 18%, что на пять процентов больше, чем на втором курсе и на 7% превышает показатели первого курса.

С каждым днем возрастают требования к человеку, и некоторым людям, порой, очень трудно успевать за всеми современными тенденциями. К тому же, сегодняшнее высшее образование требует достаточно высокого уровня здоровья. Поэтому учет особенностей образа жизни, в частности физической активности и позитивное отношение к физкультурно-спортивной деятельности, является важным элементом организации физического воспитания студенческой молодежи. Снижение уровня здоровья и физической работоспособности у студентов является следствием значительной психоэмоциональной нагрузки, нарушений режима дня и питания. Сформировать отношение к здоровью как важнейшей ценности, дать необходимые для жизни каждого индивидуума знания по валеологии, научить придерживаться здорового образа жизни – и есть приоритетная задача современного физкультурного образования. Уже никто не оспаривает тот факт, что сегодня объем образования превышает все допустимые нормы восприятия и характеризуется сложностью

полноценного усвоения студентом растущего объема знаний. Объемная информация, которую молодому человеку необходимо запомнить, негативно влияет на его творческие способности и здоровье. Неправильный образ жизни создает предпосылки для проявления генетически заложенных эндогенных факторов риска заболеваний внутренних органов. Именно поэтому устранение или уменьшение влияния экзогенных факторов, содействующие их развитию (нерациональное питание, курение, злоупотребление алкоголем, психосоциальные стрессы), является одним из ведущих направлений воспитательной работы со студентами.

Физическое воспитание входит в общеобразовательную систему воспитания молодежи, приобщая молодое поколение к культуре через двигательную активность во всех формах, играя решающую роль в формировании индивидуальности молодых людей, что иногда более важно, чем оздоровительное воздействие физической культуры.

Термин «физическая культура» впервые появился в Англии в конце прошлого века. Физическая культура — это специфический вид социальной деятельности, в процессе которой происходит удовлетворение физических и духовных потребностей человека посредством целенаправленных занятий физическими упражнениями, усвоения и применения соответствующих знаний и навыков, а также участия в спортивных мероприятиях и соревнованиях. Естественно, что при слове «спорт», «физическая культура» первое, что приходит на ум – это именно физическая нагрузка.

Неоспоримо то, что наиболее очевидной задачей физического воспитания является оздоровление организма и развитие физической подготовки у человека. Оздоровительная задача состоит в гармоническом развитии форм и функций организма, направленном на укрепление здоровья, повышение устойчивой сопротивляемости к заболеваниям организма и его закаливанию. Кроме этого, спорт с этой точки зрения выполняет и воспитательную функцию, а именно: развитие двигательных качеств у человека (силы, быстроты, выносливости, гибкости, ловкости), а также развитие волевых качеств, умение противостоять утомлению. Но это только внешне. Всем известна русская поговорка: «В здоровом теле – здоровый дух». Но нельзя отрицать и обратной связи. Так, если существует понятие «физическое воспитание», то значит, оно включает в себя не только физические упражнения, бег, но и воспитание волевых качеств в себе. Спорт часто подразумевает работу в коллективе, возложение на себя или других определенной ответственности, если речь идет о команде.

Таким образом, студент учится работать в коллективе, взвешивать все «за» и «против», находить решение, выгодное для всех, приходиться к единому консенсусу. Стоит отметить, что обучение в высшем учебном заведении – это период окончательного становления человека, как личности, более того, подготовка будущих специалистов к их трудовой деятельности. А значит, физическая культура помогает привыкнуть к коллективу, научиться находить общий язык за минимальное количество времени, более того, учит иногда жертвовать своей выгодой во благо группового успеха. Нельзя отрицать огромное влияние спорта на жизнь человека. Особенно это влияние важно в раннем возрасте, когда формируется характер человека.

Спорт – это лучший способ поддерживать себя в отличной физической и духовной форме. Физическая культура помогает человеку формировать свои приоритеты, развивать силу воли, настойчивость, терпение, которые необходимы для достижения уже профессиональных целей и успехов. Вот почему так важно приобщать ребенка с малых лет к занятиям физической культурой. Именно приобщать, а не заставлять через силу. Ведь именно интерес и желание являются важнейшими стимулами, открывающими человеку мир спорта.

Список используемой литературы:

1. Бондин В.И. Здоровьесберегающие технологии в системе высшего педагогического образования / В.И. Бондин // Теория и практика физической культуры, 2004. — №10. – С.151-18.
2. Кожевникова Л. Физическое воспитание как средство формирования здорового образа жизни и культуры досуга студенческой молодежи / Л. Кожевникова // Физическое воспитание студентов, 2010. – № 3. – С. 34-38.
3. Жеребцов А. В. Физкультура и труд / А.В.Жеребцов. – М., 1986
4. Петровский Б.В. Популярная медицинская энциклопедия. / Б.В.Петровский. – М., 1981.
5. Александров Ф.А Быт и культура. / Ф.А.Александров, Н.Султанова. – М., 1978.
6. Ананьев, Б.Г. Избранные труды. В 2 ч. Ч. 1. / Б.Г. Ананьев. — М., — 1980. – С. 232.

7. Визитей, Н.Н. Физическая культура личности / Н.Н. Визитей. — Кишинев: Штинница, 1989. — С. 256.
8. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М., 1975. — С. 465.
9. Лубышева, Л.И. Концепция формирования физической культуры человека / Л.И. Лубышева. — М.: РГАФК, 1992. — С. 12-17.
10. Пирог, А.В. Социология физической культуры и спорта / А.В. Пирог. — Смоленск: СГИФК, 1996. — С. 68-70.

Э.С. Қалыбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: М.Ғ. Қуанышбаева, б.ғ.к., биология кафедрасының доценті

ҮРЖАР ӨңІРІНІҢ ҚАБЫРШАҚҚАНАТТЫЛАРЫНЫҢ ТҮРЛІК ҚҰРАМЫ

Бунақденелілер класына (Insecta) жататын қабыршаққанаттылар немесе көбелектер отряды (Lepidoptera) өкілдер санына бай. Қазақстанда 10 мыңға жуық түрі кездеседі.

Қазақстанда қабыршаққанаттылардың экологиясы, систематикасы және биологиясы туралы бірнеше еңбектер бар [1-5].

Қабыршаққанаттылар таулы аймақтар, егістік жерлерде, өзен маңайында, шалғынды-далалы, орман және сулы-батпақты жерлерде кездеседі.

Көбелектер төрт қанатты, түрі өзгерген түкті қабыршақтармен қапталған, түрлі түсті өрнектері болады. Қабыршаққанаттылардың ауыз бөліктері сорғыш болып келеді. Қабыршаққанаттылар гүлдерді, азықтық өсімдіктердің, бұршақ тұқымдастарын тозаңдандырады. Көбелектер гүлден шырын, тозаң жинап бір гүлдің тозаңын екінші гүл аналығының аузына тасымалдайды. Олар су, бал және цитрустық жемістермен де қоректенеді. Көбелектер гүлдердің шырынымен қоректенеді және су жағалауларындағы тастар арасындағы суды ішеді.

Қабыршаққанаттылар пайдалы жануарлар болғанымен зиянды жақтары да бар. Қабыршаққанаттылардың табиғатта пайдасы көп. Мысалы, олар гүлді өсімдіктерді, әсіресе, гүлі түнде ашылатын өсімдіктерді тозаңдандырады. Тұт жібек көбелегі мен емен жібек көбелектерінен табиғи сапалы жібек жіптер алынып, олардан сапалы әртүрлі әсем, бағалы бұйымдар жасалады. Қабыршаққанаттылардың кейбір түрінің жібек пілләсі пайдаланылады (тұт, емен, айлант жібек көбелектері).

1 мыңнан астам түрлері – екпе өсімдіктердің зиянкестері. Олардың жұлдызқұрттары өсімдіктерді жейді. Әсіресе күздік дақылдар және бидай қоңыр көбелектері, дән қоңыр көбелегі, беде, жоңышқа, қырыққабат, күнбағыс қоңыр көбелектерін атауға болады. Қабыршаққанаттылардың орман шаруашылығына зиян келтіретін түрлері де көп (қарағай көбелегі т.б.). Ал кәдімгі күйе көбелектері үйде, қоймада тіршілік ететіндіктен түрлі тағамдар мен теріден тігілген және жүннен тоқылған киімдерді, жиһаз көбелегі ағаштан жасалған жиһаздарды бүлдіреді.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты - Үржар өңірінде кездесетін қабыршаққанаттылардың түрлік құрамын, морфологиялық, экологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмыстары үшін материалдар 2016 және 2017 жылдардың маусым және тамыз айларының аралығында Үржар өңірінде жиналды.

Қабыршаққанаттылардың түрлерін анықтау үшін әртүрлі анықтағыштар, еңбектер қолданылды [2-7].

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу өңірінде ақ көбелектер тұқымдасынан (Pieridae) көбелектердің 7 түрі, нимфалидалар тұқымдасынан (Nymphalidae) - 11, желкенділер тұқымдасынан (Papilionidae) - 1, жуанбас көбелектер тұқымдасынан (Hesperiidae) - 1, көгілдір көбелектер тұқымдасынан (Lycaenidae) - 3, бозашы көбелектер тұқымдасынан (Sphingidae) - 3, түн көбелегі тұқымдасынан (Noctuidae) - 8, барқыт көбелектер тұқымдасынан (Satyridae) - 3, мүр көбелек тұқымдасынан (Geometridae) - 9, толқынды көбелектер тұқымдасынан (Lymantriinae) - 1, ақкіс күйе көбелектер тұқымдасынан (Yponomeutidae) - 1, қына көбелектері тұқымдасынан (Lithosiinae) - 1, қарақшы көбелектер тұқымдасынан (Arctidae) - 3 түрі кездеседі (кесте 1).

Тұқымдас	Туыс саны	Түр саны
Ақ көбелектер (Pieridae)	5	7
Нимфалидалар (Nymphalidae)	10	11
Желкенділер (Papilionidae)	1	1
Жуанбас көбелектер (Hesperiidae)	1	1
Көгілдір көбелектер (Lycaenidae)	3	3
Бозашы көбелектер (Sphingidae)	3	3
Түн көбелегі (Noctuidae)	8	8
Барқытша көбелектер (Satyridae)	3	3
Мүр көбелек (Geometridae)	9	9
Толқынды көбелектер (Lymantriinae)	1	1
Ақкіс күйе көбелектер (Yponomeutidae)	1	1
Қына көбелектер (Lithosiinae)	1	1
Қаракшы көбелектер (Arctidae)	3	3

Қорытынды.

Сонымен, Үржар өңірінің қабыршаққанаттыларын зерттеу нәтижесінде олардың 13 тұқымдасқа, 49 туысқа жататын 52 түрі анықталды.

Зерттелген қабыршаққанаттылардың ішінде басым тұқымдастарға: ақ көбелектер (Pieridae) тұқымдасы, мүр көбелектер (Geometridae) және нимфалидалар (Nymphalidae) жатады.

Сирек кездесетін және жойылып бара жатқан көбелек түрлері анықталды - Барқытша көбелектер (Satyrinae) тұқымдасы, Толқынды көбелектер (Lymantriinae) және Қына көбелектері (Lithosiinae).

Сондай-ақ, Үржар өңірінде кездесетін қабыршаққанаттылардың арасында зиянкес түрлер де тіркелді, оларға –қырыққабат ақ көбелегі *P.brassicae*, алма ақкіс күйе көбелегі *Y.malinellus*, күнбағыс немесе жусан түн көбелегі *S.scutosa*.

Әдебиет:

1. Митяев И.Д. Фауна, систематика и биология насекомых Казахстана. -Алма-Ата, 1974.-196 с.
2. Райххольд-Рим Х. Бабочки.- Москва: Астрель, 2002. - 286 с.
3. Корнелио М.П. Школьный атлас-определитель бабочек.- Москва, 1986. – 255 с.
4. Мамаев Б.М., Медведев М., Правдин Ф.Н. Определитель насекомых Европейской части СССР.-Москва, 1976. - 112 с.
5. Горностаев Г.Н. Насекомые СССР.- Москва, 1970. - 253 с.
6. Сочивко А.В., Кабак Л.В. Определитель бабочек.-России. Дневные бабочки / Мир энциклопедий Аванта, Астрель, 2012. – 320 с
7. Коршунов Ю.П. Определители по флоре и фауне России // Булавоусые чешуекрылые Северной Азии. Выпуск 4. - М.: Товарищество научных изданий КМК, 2002. - 424 с.

УДК: 591.9

Г. Нурланқызы

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: В.А.Хромов, к.б.н., доцент кафедры биологии

**ВИДОВОЙ СОСТАВ И ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ РАЙОНА
ЗАТОНА ГОРОДА СЕМЕЙ**

Птицы, без сомнения, самые удивительные и прекрасные творения Матери-Природы. Наблюдать их, изучать, любоваться ими и, главное, слушать их – истинное наслаждение.

Птицы всегда восхищали и привлекали внимание человека. Они обитают повсюду – в полярных льдах и непроходимых лесах, бесплодных пустынях и многолюдных городах[1].

Эволюция живого на Земле, если ее рассматривать в разных аспектах, имеет несколько вершин. На пути развития интеллекта, наверное, - это мы, люди; а на пути к красоте – конечно птицы!

Способность к полету отличает птиц от большинства других представителей живого мира. Хотя летать могут и некоторые другие животные и насекомые, пернатые приспособлены к полету наилучшим образом. Птицы – это настоящие летающие машины.

Иногда нам кажется, что вполне можно обойтись без птиц. Правда, как только мы начинаем учить природоведение и зоологию, то с удивлением понимаем важное значение птиц в природе[2].

Актуальность дипломной работы: Привлечь внимание школьников к защите и охране птиц.

Цель дипломной работы: Определить видовой состав и динамику численности птиц города Семей в районе Затона.

Задачи дипломной работы:

1. Изучить литературы по птицам.
2. Освоить методику определения видового состава птиц.
3. Определить видовой состав птиц района Затон.
4. Определить динамику птиц района Затон.
5. Опробировать материалы дипломной работы в школе.

Новизна дипломной работы: Впервые изучается видовой состав и динамика численности птиц в районе затона г. Семей.

Объект исследования: Птицы района Затон.

Для наблюдений птиц в природе необходимы, прежде всего, желание, терпение, полевой дневник, определитель птиц, бинокль, диски голосами и фотографиями птиц.

Терпение и внимательность – первые атрибуты успеха при наблюдении за птицами. Большинство птиц активны наиболее активны рано утром, когда они кормятся сами, кормят своих птенцов или отмечают свою территорию пением. В это время многих птиц легко наблюдать. [3]

Лучшее время для знакомства с птицами – весна и первая половина лета, когда у птиц характерная яркая брачная окраска, да сами они наиболее заметны, потому что демонстрируют себя – поют, токуют[1].

На что обратить внимание при наблюдении за птицами?

Существует 5 основных признаков, которые помогут вам разобраться, что именно вы видите:

- Силуэт птицы: форма и размер
- Окраска и оперение
- Поведение
- Местообитание
- Голос

Район Затон находится в северо-западной части города Семей и в правобережье реки Иртыш. Площадь исследуемой территории занимает 3,75 км².

В районе Затон есть частный сектор и благоустроенный сектор. Район Затон находится на побережье реки Иртыш.

Орнитологические наблюдения проводились по 4 маршрутам:

1. Частный сектор. Ул. Турганбаева – ул. Павлодарская – ул. Сеитова - ул. Папанова – ул. Татимова – ул. Жангельдина
2. Побережье реки Иртыш. Р. Иртыш – ул. Краевая - ул. Буксирная
3. Благоустроенные дома. Ул. Сатпаева – ул. Шлеева
4. Побережье реки Иртыш и частный сектор. Ул. Сатпаева – пер. Клубный

Разнообразие естественных и антропогенных факторов обуславливает наличие в Затоне различных биотопов, характеризующихся своеобразием застройки, степени озеленения и уровня антропогенного влияния. Учитывая особенности застройки района Затон, мы объединяли биотопы района в группы в соответствии с теми элементами его структуры, которые играют значимую роль в распределении населения птиц. Таким образом, нами для сравнения взяты следующие типы биотопов сельских районов Затона:

1. Районы многоэтажной застройки
2. Районы индивидуальной застройки
3. Побережье реки Иртыш

По характеру сезонных переселений птиц делят на оседло-живущих, кочующих, перелётных.

Оседлыми называют птиц, которые придерживаются определённой небольшой территории и за пределы её не перемещаются. Подавляющее большинство видов таких птиц обитает в таких условиях, где сезонные изменения не влияют на доступность корма. к ним в частности относятся

синантропы — птицы, обитающие вблизи человека и зависящие от него: сизый голубь, домовый воробей, серая ворона, галка и некоторые другие.

Кочующими называют птиц, которые вне сезона размножения постоянно передвигаются с места на место в поисках пищи. Такие передвижения никак не связаны с цикличностью и полностью зависят от доступности пищи и погодных условий, в таком случае они не считаются миграцией. Однако, существует целый спектр промежуточных форм между кочевкой и длинной миграцией птиц, в частности короткая миграция, причиной которой обычно являются погодные условия и доступность корма, и которая носит относительно регулярный характер. Однако, в отличие от долгой миграции, время начала миграции зависимости от погодных условий и птицы могут пропускать миграции в тёплые или иные благоприятные годы[4].

Перелётные птицы совершают регулярные сезонные перемещения между местами гнездовых и местами зимовок. Переселения могут совершаться как на близкие, так и на дальние расстояния. По мнению орнитологов, средняя скорость перелёта для мелких птиц составляет порядка 30 км/ч, а для крупных около 80 км/ч. Часто перелёт проходит в несколько этапов с остановками для отдыха и кормления. Чем меньше по размеру птица, тем короче дистанция, которую они в состоянии осилить за один раз: мелкие птицы способны лететь непрерывно 70—90 часов, при этом преодолевая расстояние до 4000 км[5].

Доминантами сообществ оседлых птиц в районах многоэтажной и индивидуальной застройки являются *сизый голубь - columba livia* – *көк кептер*, *серая ворона - corvus cornix* - *ала қарға*; а по побережье реки Иртыш являются *домовый воробей - passer domesticus* – *торғай*, *полевой воробей - passer montanus* - *жауторғай*.

Доминантами сообществ кочующих птиц в районах многоэтажной и индивидуальной застройки является *грач - corvus frugilegus* – *таған*; а по побережье реки Иртыш является *черный коршун - milvus migrans* - *қара кезқұйрық*.

Доминантами сообществ перелетных в районах многоэтажной застройки являются *желтая трясогузка - rarus major* – *сарыбауыр шымшық, свиристель - bombycilla garrulus* – *самыр*; в районах индивидуальной застройки является *желтая трясогузка - rarus major* – *сарыбауыр шымшық*; а по побережье реки Иртыш являются *сизая чайка - larus canus* – *көк шағала*, *береговушка - riparia riparia* – *жар қарлығаш*.

В ходе исследования были изучены литературные материалы по городской орнитофауне.

В результате полевых исследований на территории района Затон города Семей выявлено 20 видов птиц 8 отрядов. Из них 6 видов оседлые, 3 вида кочующие и 11 видов перелетные.

Был составлен «Полевой определитель птиц города Семей» для школьников, где описан 31 вид птиц из 10 отрядов.

Список литературы:

1. Рябицев В. К., Ковшарь А. Ф., Ковшарь В. А., Березовиков Н. Н. «Полевой определитель птиц Казахстана», Алматы, 2014, 512 стр.: илл.+карты
2. Энциклопедия Кольера
3. Птицы энциклопедический путеводитель, Москва, «Махаон» 2007
4. Р. Питерсон. Птицы. М., 1973
5. Соколов Л. В. Почему перелетные птицы возвращаются домой / Отв. ред. В. А. Паевский; Худож. Б. К. Шаповалов; АН СССР.— М.: Наука, 1991. — 176 с.

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ: 371.13

А.С. Төлеуханова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: И.С. Мусатаева, п.ғ.к., Информатика және ақпараттық технологиялар
кафедрасының, доцент м.а.

ҮРДІСТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУГЕ АРНАЛҒАН ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОРТА

Модель (латынның "modulus"- өлшем, үлгі, мөлшер) – бұл қандай да бір объект сипатының, көрінісінің бейнесі. Адамдар модель құру кезінде объектілердің маңызды қасиеттерін көрсетуге тырысады. Мысалы: глобуста-мұхиттар мен теңіздер, материктер мен үлкен аралдар көрсетіледі, ал кішкене өзендер мен аралдар оған түспей қалады.

Өз кезегінде модельдер: ақпаратты моделдеу объектілер мен процестерді модельдеуге және білім модельдеуге бөлінеді. Объектілер мен процестердің модельдерін ұсыну өкілдіктің нысаны бойынша жүзеге асырылады. Осы негізде модельдер графикалық, ауызша, кестелік, математикалық және объективті ақпаратқа бөлінеді. Модельдердің соңғы үлгісі компьютерлік технологияларда пайда болды және дамыды.

Информатика пәні үшін мектеп курсындағы модельдеу процестерінің мазмұнын талдау. Оқу-әдістемелік материалдарды оқулық мақсаттарында [1] сәйкес, оқушылардың ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, модельдеу туралы білімді ғылыми таным әдісі ретінде білу. Модельдеу тақырыбы «Информатика» пәнінің білім беру саласының теориялық бөлігіне енгізіген. Бұл ғылым мен практиканың кең ауқымында компьютерлік модельдеуге байланысты көптеген АКТ-қосымшаларының негізі болып табылатын информатикадағы ғылыми негіздерге жатады. Сонымен қатар, «Ақпараттық модельдеу» тақырыбы келесі тұжырымдамалық аппараттарды қамтиды: үлгілердің типтері мен түрлері, ақпараттық модельдер, толық масштабтағы үлгілер, жалпы модельдік қасиеттері, компьютерлік математикалық және компьютерлік модельдеу үлгілері.

Өз кезегінде, ақпаратты моделдеу объектілер мен процестерді модельдеуге және білім модельдеуге бөлінеді. Объектілер мен процестердің модельдерін ұсыну өкілдіктің нысаны бойынша жүзеге асырылады. Осы негізде модельдер графикалық, ауызша, кестелік, математикалық және объективті ақпаратқа бөлінеді. Модельдердің соңғы үлгісі компьютерлік технологияларда пайда болды және дамыды[2].

«Ақпараттық модельдеу» секциясы әртүрлі пәндік салалар: информатика, техника, экономика, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар және т.б. байланысты қолданбалы аспектілерді жүзеге асырады. Сондықтан, тиісті салалардағы мамандар модельдеу мәселелерін практикалық шешумен айналысады.

Информатика сабағын оқыту кезінде бізді ақпараттық модельдер, яғни ақпараттық процестерге қатысы бар модельдер қызықтырады. Біріншіден, бәрімізге белгілі ақпарат-бұл материалдық емес категорияға жатады, сондықтан ақпараттық модель абстрактылы болады.[3]

Екіншіден ақпараттық модельдер таңба түрінде берілуі қажет. Себебі хабарлар таңба түрінде болады. Таңбалық модельдерді математикалық және ақпараттық модельдер деп бөлу қабылданған.

Ақпараттық модель - ақпараттық процестерді сипаттайтын объектілер, процестер, құбылыстар қасиеттері мен жағдайлары туралы ақпараттардан тұратын модель. Ақпараттық модельге анықтамалық басылымдар. Энциклопедиялар мәтіндерін жатқызуымызға болады.

Модельдеу – модельді құру және зерттеу үдерісі. Модельдеу – нысан құбылыстарын, үдерістерін немесе жиындарының моделін құру мен зерттеу тәсілі.

Модельдерді қасиеттеріне қарай мынадай топтарға жіктеуге болады:

- Қолдану аймағы бойынша
- Уақыт факторы бойынша
- Модельді көрсету тәсіліне қарай

Қолдану аймағы бойынша

Зертханалық модельдер – жобалау объектісінің кішірейтілген немесе өте майда объектілер үшін олардың үлкейтілген көшірмесі болып табылады. Бұл модельдер - объектіні зерттеу, қасиеттерін болжау, зерттеу мақсатында қолданылады.

Ғылыми-техникалық – әртүрлі құбылыстар мен үдерістерді зерттеуге арналады. Мысалы, күн жүйесі, ғаламшарлардың жылжу моделі.

Ойын модельдері – іскери, экономикалық, әскери ойындар. Мұндай модельдер арқылы әртүрлі жағдаяттарда нысанның іс-әрекетін қарастыруға, шиеленісті жағдайларды шешуге, психологиялық көмек көрсетуге болады.

Уақыт факторы бойынша

Модельді уақыт факторына байланысты динамикалық және статистикалық деп екі топқа жіктеуге болады. *Статистикалық* модель деп объект жөнінде алынған ақпараттың белгілі бір уақыт бөлігіндегі үзіндісін айтуға болады. *Динамикалық* модель – уақыт барысындағы объектінің қасиеттерінің өзгерісін көрсету мүмкіндігін береді. Кез келген жұмысты қолға алмас бұрын, берілгені мен соңғы нәтиже және орындалатын іс-әрекет кезеңдерін айқындап алу қажет. Модельдеу кезінде бастапқы зерттелетін объект – прототип болады. Модельдеудің соңғы кезеңі шешім қабылдау болып табылады. Модельдеу арқылы зерттелген модельдің жаңа объектісін құруға, бар объектіні жақсартуға немесе қосымша ақпарат алуға болады. Модельдеудің негізгі кезеңдері есептің қойылу шарты мен мақсатына қарай анықталады.

Модельді көрсету тәсіліне қарай

– *Материалдық модель* – заттық немесе физикалық деп айтуға болады. Олар түпнұсқаның геометриялық және физикалық қасиеттерін көрсетеді.

– *Ақпараттық модель* – объектінің, процесстің, құбылыстың қасиеттері мен күйін сипаттайтын ақпарат жиынтығын және сыртқы әлеммен өзара байланыс болып табылады.

Модель ұғымы логика, математика, физика, химия, кибернетика, лингвистика, т.б. ғылым салаларында қолданылады. Ғылымда модель ұғымы әдетте модель жасау әдісін қолдануға байланысты аталады. Алгебра мен математика логиканың тоғысқан жерінде арнаулы пән – модельдер теориясы қалыптасты [4].

3D модельді қолдану аясы күннен-күнге кеңейіп келеді. Мысалға алсақ: компьютерлік ойындар, киноларда қолданылатын эффект, архитектура саласында.

3D модельдеу - үш өлшемді нысан жасау. Яғни кез-келген заттардың үш өлшемдік нұсқа ретінде өңдеу. 3D модельдің жай модельдерден айырмашылығы ені мен биіктігінен басқа тереңдігі де көрсетіледі.

3D модельдеуге арналған бағдарламалар: Blender, Sweet Home 3D, SketchUp Make, LEGO, nanoCad free, Autocad.

Sweet Home 3D [1] - интерьер дизайнын жасайтын және 3D-де көрсетілімде көруге болатын ыңғайлы бағдарлама. Программаны қолдану арқылы жеке бөлме мен жеке үйдің және көп қабатты тұрғын үйлердің егжей-тегжейлі жоспарларын жасауға болады, содан кейін жиһазды және әртүрлі заттарды (есіктерді, терезелерді, баспалдақтарды, қоршауларды және т.б.) өз қалауыңыз бойынша орналастыруға болады. 2D жоспарындағы әрбір өзгерісте 3D көріністе көруге болады. Программада жиһаз үлгілері каталогы, жобада пайдаланылатын жиһаз үлгілерінің тізімі, үйдің толық жоспары және 3D көрініс бөліктері бар. Ішкі модельдер үнемі жаңартылып, оларды әзірлеушідің ресми сайтынан тегін жүктеуге болады. Қолданылатын операциялық жүйелер: Windows 10, 8.1, 8, 7, Vista, XP. Құрастырушы: eTeks компаниясы. 2007 жылдан бері 6 нұсқасы жарық көрген, соңғы нұсқасы Sweet Home 3D 5.7 2018 жылы 25 қаңтар күні құрастырылып шығарылды [5].

Қорытынды, Модель дегеніміз нысанның, құбылыстың, үдерістің кейбір ерекшеліктерін сипаттайтын көрсетілім болыптабылады. Осы көрсетілімнің жан-жақты нақты көрсетілімі 3D модельдеу деп аталады. Модельдеу үрдісін құруға арналған интерактивті орта ретінде алынған Sweet Home 3D бағдарламасы заманауи талаптарға сай модельдің 2D және 3D форматтарын жасай отырып, қолданушыға интерфейсінің оңайлығымен, жүктеу мен орнату жеңілдігімен кен сұранысқа ие болуда. Sweet Home 3D бағдарламасын қазіргі таңда 15 млн-ға жуық қолданушы қолдануда. Бұл бағдарламаның басты кемшілігі интерфейсінің тек бөлмелер мен тұрғын үйлердің жобаларын ғана жасай алу мүмкіндігі болуында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Теория и методика обучения информатике: учебник / М.П. Лапчик, И.Г. Семакин, Е.К. Хеннер, М.И. Рагулина и др.; под ред. М.П. Лапчика. - М.: Академия, 2008. - 592 с.
2. Мұханбетжанова Ә.М. Білім интеграциясы: теория мен практика. 2006. –132-133 б.б.

3. Дьяченко В.К. Новая дидактика. - М.: Народное образование, 2007. - 412 с.
4. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998
5. Рахимбекова З.М. Материалдар механикасы терминдерінің ағылшынша-орысша-қазақша түсіндірме сөздігі

УДК: 371.3

А.А.Талапбекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: И.С. Мусатаева, к.п.н., и.о. доцента кафедры Информатики и ИТ

STEM-ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

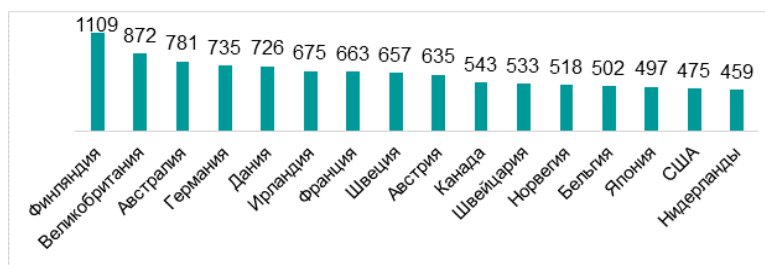
В настоящее время в мире происходит четвертая технологическая революция: стремительные потоки информации, высокотехнологичные инновации и разработки преобразовывают все сферы нашей жизни. Меняются и запросы общества, интересы личности.

Робототехника, конструирование, программирование, моделирование, 3D-проектирование и многое другое – вот что теперь интересует современных школьников всего мира. Для реализации этих интересов необходимы более сложные навыки и компетенции. Важно не только знать и уметь, но также исследовать и изобретать. Необходимо одновременно развиваться в таких ключевых академических областях, как наука, математика, технологии и инженерия, которые можно объединить одним словом – STEM (science, technology, engineering and mathematics) [1].

Исследователи дают следующее определение: образование STEM – это междисциплинарный подход к обучению, в котором строгие академические концепции сочетаются с реальными уроками, поскольку учащиеся применяют науку, технологии, инженерию и математику в контекстах, которые делают связь между школой, сообществом, работой и глобальным предприятием, позволяющим развивать STEM грамотность и с ней способность конкурировать в новой экономике. STEM была создана для того, чтобы уделить больше внимания научным и математическим дисциплинам, чтобы в будущем создать рабочую силу, оборудованную для высокотехнологичных рабочих мест. Простое обучение математике и науке, использующей технологию, не может этого сделать. STEM рассказывает об изменении подхода к этим дисциплинам. Речь идет о выходе за пределы класса и подготовке учеников к реальному миру [2].

В статье о «Развитии STEM-образования в мире и Казахстане» показано, что аббревиатура «STEM» была впервые предложена американским бактериологом Р.Колвэлл в 1990-х годах, но активно начала использоваться с 2000-х годов. В настоящее время STEM является одним из главных трендов в мировом образовании. Благодаря стремительному развитию технологий появляются новые профессии, повсеместно растет востребованность специалистов STEM. К примеру, по данным «Информационно-аналитического центра» в странах ЕС доля трудоустроенных специалистов в данной области увеличилась с 2000 по 2013 г. на 12%. Также в европейских странах прогнозируется, что спрос на профессионалов в области STEM вырастет к 2025 году на 8%, тогда как на другие профессии – только на 3%. В 2011 году из 16 рассматриваемых стран ОЭСР в Финляндии наблюдалось наиболее высокое число выпускников STEM-специальностей: 1109 на 100 тыс. населения в возрасте 20-39 лет. Данный показатель вдвое больше, чем в Канаде и Швейцарии [1].

Выпускники STEM-специальностей в странах мира, 2011 г. (число выпускников на 100 тыс. населения в возрасте 20-39 лет) [3].

В Казахстане также начато активное развитие STEM-образования. Подтверждением тому является обозначенный переход на обновленное содержание школьного образования в контексте STEM в рамках Государственной программы развития образования на 2016-2019 гг.

На образовательном сайте bilimdinews.kz пишется, что будет внедрен новый междисциплинарный и проектный подход к обучению, который позволит школьникам усилить исследовательский и научно-технологический потенциал, развить навыки критического, инновационного и творческого мышления, решения проблем, коммуникации и командной работы. С 2015-2016 года каждый первоклассник изучает предмет «Естествознание», который является основой для изучения естественных наук в более старших классах. Кроме того, с 2016-2017 учебного года начато оснащение всех школ ИКТ, цифровыми образовательными ресурсами, доступом к сети Интернет. Также в 2019 году в старших классах предметы естественно-математического направления будут изучаться на английском языке, что будет способствовать получению новых знаний на языке первоисточника и вхождению в мировое научное сообщество.

STEM-обучение соединяет в себе междисциплинарный и проектный подход, основой для которого становится интеграция естественных наук в технологии, инженерное творчество и математику. Отличное преобразование учебного плана, целью которого является отмена преподавания вышеупомянутых дисциплин в качестве самостоятельных и отвлеченных.

Очень важно обучать науке, технологии, инженерному искусству и математике интегрировано, потому что эти сферы тесно взаимосвязаны на практике. STEM-образование с помощью практических занятий демонстрирует детям применение научно-технических знаний в реальной жизни. На каждом уроке ученики разрабатывают, строят и развивают модели современной индустрии. Они изучают конкретный проект, в результате чего своими руками создают прототип реального продукта. Например, юные инженеры строя ракету, знакомятся с такими понятиями как процесс инженерного дизайна, угол пуска, давление, сила протяжения, сила трения, траектория и координатные оси.

Программы STEM развивают навыки критического мышления и разрешения проблем, необходимые для преодоления трудностей, с которыми дети могут столкнуться в жизни. Например, ученики собирают модели скоростных машин, а затем их тестируют. После каждого теста (пуска) они развивают свой дизайн для достижения цели.

Программы STEM также отличаются активной коммуникацией и командной работой. На стадии обсуждения создается свободная атмосфера для дискуссий и высказывания мнений. Ученики бывают настолько свободны, что не боятся высказать любое свое мнение, они учатся говорить и презентовать. Они все время общаются с учителями и своими друзьями по команде. Когда дети активно участвуют в процессе, они хорошо запоминают урок. Задача STEM-обучения в младшей школе – это создавать предварительные условия для развития интереса у учеников к естественнонаучным и техническим дисциплинам. Любовь к проделанной работе является основой развития интереса.

STEM обучение состоит из шести этапов: вопрос (задача), обсуждение, дизайн, строение, тестирование и развитие. Эти этапы и являются основой систематического проектного подхода. В свою очередь, сосуществование или объединенное использование различных возможностей является основой креативности и инноваций. Таким образом, одновременное изучение и применение науки и технологии может создать множество новых инновационных проектов.

Таким образом, наше государство движется в ногу с развитыми странами. STEM-образование является мостом, соединяющим учебу и карьеру. Его концепция готовит детей к технологически развитому миру. Специалистам будущего требуются всесторонняя подготовка и знания из самых разных образовательных областей естественных наук, инженерии, технологии и математики [4]. Приходим к выводу, что STEM становится приоритетным направлением. Благодаря его повсеместному внедрению в отечественное образование удастся удовлетворить потребность в научно-инженерных кадрах, которые будут играть ведущую роль в развитии технологического процесса и модернизации био и нанотехнологий в нашей стране.

Литература:

1. Жумажанова С. Развитие STEM-образования в мире и Казахстане [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://iac.kz/ru/events/razvitie-stem-obrazovaniya-v-mire-i-kazahstane> ;
2. The Art of Tinkering[Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://tinkering.exploratorium.edu/massive-open-online-course> ;
3. Graduates in Science, Math, Computer Science, and Engineering [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.conferenceboard.ca/hcp/provincial/education/sciencegrads.aspx>;

4. Ногайбаева Г., Жумажанова С. Развитие STEM-образования в мире и Казахстане // Республиканская образовательная общественно-политическая газета «Білімді ел – Образованная страна» - № 20 (57) – С.10

ӘОЖ: 372.8:004.9

Д.Б.Әбікен

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Ш.Ж. Болсынбекова, Информатика және ақпараттық технологиялар
кафедрасының аға оқытушысы

ҮШ ӨЛШЕМДІ МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КURСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Соңғы онжылдықтарда үздіксіз дамып келе жатқан компьютерлік технология бірегей үш өлшемді объектілерді құруға мүмкіндік туғызып отыр. Қазіргі таңда үш өлшемді визуализация геоақпараттық жүйелерді құруда, дизайн мен архитектурада, жарнама, сондай-ақ веб-дизайн салаларында кеңінен қолданылып келеді. Үшөлшемді модельдеудің арқасында мамандар зерттеу, таныстыру мен қарастыруға неғұрлым қолайлы көрнекілікті қажет ететін жобаларды құрастыра алады.

Үшөлшемді графика – бұл компьютерлік графика бөлімі, көлемді объектілерді бейнелеуге арналған әдістері мен құралдар жиынтығы (бағдарламалық және аппараттық) [1].

Жазықтықтағы үшөлшемді сурет мамандандырылған бағдарламалардың көмегімен жазықтықтағы үшөлшемді сахна моделінің геометриялық проекциясын салады. 3D модельдеу – бұл объектінің үшөлшемді моделін құруға арналған процесс. Үшөлшемді модельдеудің басты мәселесі – кескіннің болашақ талаптарына сәйкес геометриялық түрлендірулерді пайдалана отырып осы объектілерді суреттеу және оларды сахнада орналастыру.

Виртуалды шындық объектілерін модельдеуге және осы суреттердің негізінде модельдер құруға мүмкіндік туғызатын бағдарламалық пакеттер әр түрлі: Autodesk 3ds Max, Autodesk Maya, Autodesk Softimage, Houdini, LightWave 3D, Google SketchUp, Blender.

Берілген бағдарламаларды пайдаланудың негізгі бағыттары: сәулеттік жобалау және интерьер дизайн; теледидарға арналған жарнама және ғылыми-көпшілік фильмдер дайындау; компьютерлік мультипликация және фантастикалық сюжеттермен берілген көркем фильмдердің түсірілімдері; компьютерлік ойындарды дамыту; кітаптар мен журналдарға иллюстрациялар; көркем компьютерлік графика, Web-дизайн; кеңістіктегі ой-қиялды дамыту мен арнайы эсерлер.

3 қатпарлы, яғни 3D, анимация және модельдеу қазіргі уақытта тез қарқынмен дамып, кең ауқымды қолданысқа түсіп отыр. Бұл, сөзсіз, өнердің жаңа саласы кино, мультипликация, жарнамалық роликтер дайындау, ойын жасау және түрлі презентациялар жасаудан бастап, сәулет өнері мен инженерияда және көптеген тағы басқа салаларда қолданылады. 3 қатпарлы модельдеу мен анимацияны түрлі этаптарға бөліп қарастырамыз. 3 қатпарлы модельдеу мектеп бағдарламасындағы геометрияны еске түсіреді. Декарттық координаттар жүйесін еске алсақ (X , Y және Z осьтері). Ал енді функцияларды және олардың графигтерін еске алайық. Мысалы: сызықтық функция, квадраттық функция және т.с.с. (Парабола, гиперболалар). Жалпы 3D анимацияның не екенін түсіну үшін көзіміздің алдында тұрған барлық заттарды кеңістікке (декарттық X , Y , Z кеңістігі) жайғастырайық. Сонда әрбір заттың белгілі бір координатасы бар нүктелерден және түрлі өзінен кіші фигуралардан (сызық, эллипс, куб т.б) құралғанын байқаймыз. Міне 3D модельдеу және оны анимациялау негізінде осы принципке жасалған, яғни «аса күрделі заттарды қарапайым нүктелер не фигуралар көмегімен кеңістікте құрастыр».

Мысалы: компьютер мониторуның өзі бірнеше сызықтар мен төртбұрыштардан құралған. Ал одан әрі оны кіші бөліктерге бөлсеңіз, оның аса кіші төртбұрыштардан, яғни нүктелерден тұратынын байқайсыз. Бұдан келіп шығатын ой: белгілі координаталарда орналасқан нүктелерге түс беру арқылы, кеңістікте кез-келген фигураны жасап шығуға болады. 3D модельдеу үшін түрлі бағдарламалар пайдаланылады. Олар біздің жұмысымызды жеңілдету үшін, майда жұмыстарды автоматты түрде жасайды, тіпті кейбір бағдарламалар аса қиын функцияларды да іске асыра алады.

Білім саласында компьютерлік модельдеуді талап ететін инженер-құрылысшы, сәулетші, инженер-дизайн сияқты дәстүрлі мамандықтармен қатар компьютерлік технологиялардың қарыштап дамуында үлкен рөл атқаратын қызықты әрі тиімді және жоғары сұранысқа ие жаңа мамандықтар да пайда болды. Олар: визуализатор, 3D-аниматор, 3D-модельер, 3D-дизайнер және т.б.

Компьютерлік графикамен байланысты осындай жоғары дәрежедегі сұранысқа ие мамандықтарға мектеп бітіруші түлектердің қызығушылығы артып тікелей компьютерлік графикамен байланысы бар мамандықтарды таңдайды. Сондықтан, осы бағытта студенттерді қосымша дайындау олардың болашақ мамандығын таңдауға көмектеседі.

Жалпы білім беру мемлекеттік білім беру стандартында информатика бойынша оқыту нәтижесінде студенттерді дамыту үшін қажетті тақырыптар анықталған: автоматтандырылған конструкторлық жұмыстарды, компьютерлік дизайн және мультимедиялық ортада жобалау жүйелерін ұсыну; әр түрлі пәндік аймақтар үшін күрделі графикалық объектілерді құру: түрлендіру, әсер, жобалау; математикалық және компьютерлік модельдердің құрылысына байланысты мамандықтар [2]. Сонымен қатар, оқушылар нақты объектілер мен процестерді ақпараттық модельдер түрлері мен қасиеттерін, ақпараттық модельдердің компьютерлік іске асыру әдістері мен құралдарын, компьютерлік модельдерді құру қызметінің жалпы құрылымын білуі тиіс; сонымен бірге ақпараттық модельдің нысандарын құрастыру және виртуалды эксперименттер жүргізу және модельдеуші ортада қарапайым модельдерді өз бетінше құра білуді үйрену.

Кейбір информатика оқулығының авторлары VisualBasic, TurboDelphi жобалау модельдері мен қоса электронды кестелерге баса назар аударады. Алайда үш өлшемді қолданбалы бағдарламалық модельдеу пакеттерінің әртүрлілігіне қарамастан үш өлшемді графиканы сабақта жасау жағы қарастырылмайды. Мұның себебі бір жағынан, 3D модельдеу үшін бағдарламалардың басым бөлігі өте қымбат, екінші жағынан, берілген тақырыптарды зерттеуге бөлінген сағат саны оны оқып-үйренуге жеткіліксіз болуынан болса керек. Курсты толықтыру үшін және оқушылардың білім деңгейлерін көтеру үшін үш өлшемді модельдеу элективті курсының шеңберінде оқытудың маңызы зор. Бағдарламалау ортасы ретінде, үш өлшемді графика саласындағы көшбасшыларға балама, пайдалануы тегін және оңай өнімдерді таңдауға болады мысалы, Blender. Blender - салыстырмалы қарапайым үш өлшемді объектілерді модельдеу бағдарламасы. Blender бағдарламасының артықшылығы – бірегей қарапайымдылығы және интерфейстің жүйелілігі мен жеңілдігінде.

Мектепте бағдарламалық қамтамасыз ету ортасы ретінде 3D модельдеу шеңберінде оқыту үшін Blender бағдарламасы таңдалып алынды.

Blender – ең алдымен сәулет өнерінен бастап, эскизделген 3D модельдеуге арналған бағдарлама. Blender – кәсіби схемалар мен стильдерді, кеңінен таралған файлдық операциялар мен техникалық қолдауды қамтамасыз етеді. Алайда, тегін нұсқасы функционалдық мүмкіндіктердің үлкен санын құрайды. Бағдарламаны кез келген заңды мақсаттар үшін пайдалануға мүмкіндік бар.

Ең алдымен алдын-ала қорытындыланған болжамды құрылым терезесі толық дерлік болмаған жағдайда Blender -дің басты артықшылықтары: интуитивті және пайдалануға оңай, жаңадан бастаушыларға өте ыңғайлы, тез және оңай орналастыруды, жоғары жылдамдықтағы жұмыспен қамтамасыз етуді қарастырады [3].

Blender -дің негізгі сипаттамалары:

- Интерфейсте қолдануда өте түсінікті әрі жеңіл;
- Құралдары тіпті балаларға да таныс болып келеді, атап айтсақ (сызғыш, қарындаш, транспортир, өшіргіш);
- Екі өлшемді және үш өлшемді растрлық графикада әртүрлі форматтағы импорт және экспорт, атап айтқанда (3ds, dwg, ddf, jpg, png, bmp, psd).
- Плагиндарды қолдану мүмкіндіктері;
- Компоненттер, материалдар мен стильдерінің толықтырылған кітапханасы.
- Берілген ендік, бойлық, күні және жылы, уақыты сәйкес келетін көлеңкелерді орнату мүмкіндігі.
- GoogleEarth бағдарламасымен толық интеграция.

Мектепте компьютерлік графикамен жұмыс бойынша қарастырып болғаннан кейін, мұғалімдердің көпшілігі тақырыпты зерттеуге сағат санын ұлғайту қажет деп айтады. Қазіргі заманғы 3D графика мүмкіндіктерімен жұмыс істеуге, әр түрлі қуатты және қызықты графикалық бағдарламалармен оқытуға уақыт жеткілікті емес. Мектеп бюджетіне байланысты элективті курсының шеңберінде үш өлшемді модельдеу кәсіби ортада ретінде қарастырылуы мүмкін (мысалы, «3D MAX ортасында 3D графика» курсы, сондай-ақ ақысыз бағдарламада «Blender-де 3D-модельдеу»).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сапарғалиева, Б.Қ. «Информатика» 11-сынып. Қоғамдық-гуманитарлық бағыт / Б.Қ. Сапарғалиева, Н.Е. Масалимова, Г.А. Тезекбаева – Астана, 2014

2. Элективный курс 3D-моделирование в Blender [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://younglinux.info/blender.php>
3. Blender // Википедия, интернет–ресурс, – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Blender>

ӘОЖ: 378.147:004

С.М. Бектегенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Т.М. Сембаев, Информатика және ақпараттық технологиялар
кафедрасының оқытушысы

IBUILDAPP ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ДАЙЫНДАУ

Мобильді қосымша – әр түрлі әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін белгілі бір функционалдылыққа ие, белгілі платформаға орнатылған бағдарлама. Бұл бағдарламалар жоғары деңгейлі тілде әзірленеді және құрылғының ішкі кодын құрастырады.

Ең алғашқы мобильді құрылғылар телефондағы контактілер тізімін реттеуге және қызметке хабарлама жіберуді/қабылдауды орындады.

Мобильдік қосымшалардың ерекшеліктері:

- графикалық және видеоақпараттарды хабарлама арқылы жіберу ұзақтығы шектеусіз;
- қосымша қозғалысының ыңғайлылығы;
- қосымшада деректер жинау ыңғайлы(орналысқан жері, тілі және тағы басқа);
- интерактивті мүмкіндіктері шексіз.

Мобильді қосымшаларды интернеттен жүктеу интерактивті процеске қатысушыларды тартып қана қоймай және жарнама ортасы да бола алды. Ұялы қосымшалар адам қызметінің көптеген салаларында өз орнын тапты және бүгінгі күні тек қана көңіл көтеру үшін ғана емес, сонымен қатар, әр түрлі жарнамалық науқандарды жүргізу үшін де қолданылады. Заманауи технологиялар әртүрлі мобильді құрылғыларға қосымшаларды барынша бейімдеуге мүмкіндік береді және оларды адам оңай қабылдай алады.

Мобильді қосымша құру кезінде басты мына операциялық жүйелер қолданылады: Android, iOS, BlackBerry, HP webOS, Symbian OS, Windows Mobile және т.б.

Мобильді қосымшаның белгілі бір тұтынушылар тобына арналып жасалынады және олардың қандай да бір қиындығы мен мәселесін шешуге бағытталады. Осы тұста, қоғамдық көліктің қай жерде келе жатқанын нақты көрсетіп, сіз білмейтін орынға жетудің бірнеше жо-лын нұсқайтын жиі қолданыстағы қосымшаларды еске алуға болады. Бірақ бірінші кезекте бұл өнім коммерциялық жоба екенін ескеру керек.

Оны құрастыруға уақыты мен еңбегін жұмсаған адамның мобильді қосымша қызметінен пайда табуға ұмтылуы түсінікті құбылыс. Google Play, App Store операциялық жүйелерінің дүкендеріне (аталған тауар белгілерінің жүктеуге арналған бағдарламалар жинақталған қоймасы) орналастырылған мобильді қосымшалардың иесіне, олардың қолданысы кезінде көрсетілетін жарнама үшін пайда түсіп отырады. Мәселен, сіз пәтер іздеп отырған кезде қосымшаның жоғары не төмен бөлігінде шығатын жарнамалардың көрсетілім жиілігі мен өнімді жүктеген адамдардың санына қарай өз бағасы бар.

Мобильді қосымшалар нарығы бүгінгі күні өте жақсы дамыған. App Annie аналитикалық компанияның айтуынша жаһандық мобильді қосымшалар нарығы 2017 жылы 28,6%-ға өсіп \$166 млрд -ды құрайды. Оның \$65 млрд жарнама берушілерге және бағдарламаны әзірлеушілерге беріледі. Ал, Statista компаниясының болжамына сәйкес, 2020 жылы мобильді қосымшалар нарығының табысы 189 млрд долларға жетеді. Оның дамуы әлем халқының смартфондарға қол жеткізу мүмкіндігі мен интернетпен қамтылу деңгейіне байланысты десек, аталған екі көрсеткіштің де соңғы жылдары артып келе жатқаны бұл саланың болашағы бар екенін аңғартады. Әлем бойынша мобильді қосымшалардың үздік үштігіне Whats'App, Messenger және Facebook кіреді.

Қазақстан IT технологиялар өндірісін кештеу қолға алса да, қазірдің өзіне мобильді қосымшалар нарығында отандық өнімдер пайда болды. Мәселен, қазақстандық market.kz сауда алаңы интернет қолданушылардың сұранысы мен қызығушылығы тұрғысынан қарағанда, olx-ке теңдесе алмайды. Қазақстандық мобильді қосымшалардан статистика бойынша алғашқы үштігіне Kolesa.kz, Sazhde.kz, Olx.kz кіреді.

Алдағы 3-5 жылда мобильді қосымшалар нарығында үлкен өзгерістер орын алып, даму жалғасады. Қазір бұл нарықтың Қазақстанда оң нәтиже көрсетіп, кәсіпкерлер мен халыққа тартымды бола бастағанын мобильді қосымшалардың бағдарламасын жазатын мамандарға деген сұраныстың артуынан көруге болады. Басқа IT мамандарымен салыстырғанда, мобильді қосымша жасау қолынан келетін азаматтардың алатын жалақысы да жоғары.

ТМД елдерінде, оның ішінде Қазақстанда қалыптасқан менталитет бойынша, адамдар көбіне тегін ресурстарды пайдалануға бейім. Музыка, кинотуындылар не басқа шығарма-шылық өнімдерін біз сатып алуға асықпаймыз. Оның интернеттегі тегін баламасын іздейміз.

Әлемнің көп елінде ақыл-ой еңбегін сатып алып пайдалану дәстүрі бар. Мұндай үрдіс жақында Ресейге де келе бастады. Ондағы бірқатар танымал тұлғалардың авторлық құқықты құрметтеуге, шығармашылықты еңбекті бағалауға шақырған үндеулері ақырындап өз нәтижесін беріп келеді.

18-25 жас аралығында SurveyMonkey.com сайты арқылы жүргізілген сауалнамада 74% респондент өздерінің мобильді қосымшаларын жасағылары келеді, бірақ ол үшін программалау тілін міндетті деп ойлайды. Ал, ешқандай программалау тілін меңгерусіз мобильді қосымша жасайтын IBuildApp платформасы туралы 70% респондент мүлде естімеген.

IBuildApp - бұл пайдаланушыларға iPhone сияқты мобильді құрылғыларға арналған мобильді қосымшаларды жасауға, сынауға, қадағалауға және жаңартуға мүмкіндік беретін жаңа интернет қызметі.

IBuildApp:

- Программалау тілін меңгерусіз;
- 1 млн.800 мың құрылған қосымшалар;
- 30 млн. орнатулар;
- 2 млн қолданушылары бар платформа.

IBuildApp iPhone, iPad және Android OS сияқты платформалармен жұмыс істейді. Қызмет жасаушылардың жоспарында қолданушы жасаған қосымшалар мен Blackberry OS-да жұмыс істеу мүмкіндігі бар.

IBuildApp қызметімен жұмыс істеу ерекшелігі. Бағдарлама жасағаннан кейін сіз оны Apple Store-қа жүктеп, Apple мақұлдауын күтуіңіз керек. 3-6 апта кетеді. Бекітілгеннен кейін, сіздің жарнамаңызды жарнамалауға болады.

Бұл жаңа бағдарламадағы әрбір адамға мәтінді құруға, RSS-арнаны, суреттерді, аудио және бейне ақпараттарды енгізуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда авторлар қарапайымдылығы мен оны қол жетімді бағасы туралы әңгімелейді.

Сіз бірыңғай компанияға, бөлімге, оқу орнына немесе достар компаниясына өте ыңғайлы тегін бағдарламаны жасай аласыз. Сонымен қатар барлығы бірнеше минут жұмсаңыз.

IBuildApp-ті құрушылар осындай тәжірибе алмаған пайдаланушыға түсінікті болатын осындай жобаны арнайы әзірледі. Қарапайым интерфейс және ыңғайлы құралдар - онымен жасалған бағдарламаны пайдаланатын әрбір адам жаңадан жасалған өнімге қаншалықты тез және оңай жетуге болатынына таң болады. Мұндай өтінішті тек бірнеше минутта, ешқандай ақшалай қаражатсыз жасауға болатынына сендіру қиын болады.

. Осыған орай тұтынушыларға ақпаратты қолайлы және қолжетімді түрде беретін «Кочевник» кафесіне арналған мобильді қосымша құру туралы шешім қабылданды. Ол үшін не қажет болды?

Ол үшін «Кочевник» кафе басшылығының осы мобильді қосымша жасауға келісімі, «Кочевник» кафесінің бірнеше фотосуреттері, тағам мәзірлері мен бағалары және орналасқан жері керек. «Кочевник» кафесіне арналған мобильді қосымшаны жасауға қажетті технологияларға талдау жасалды. Жұмысты орындауға IBuildApp платформасының негізі, оның негізгі мақсаты мен мобильді қосымшалар жасау мүмкіншіліктері қолданылды. Ол қосымшаны жасау барысында бар болғаны 1 күн кетті, 3 рет өзгертулер енгізілді.

Қорытындылай келе, егер сіз ресторан немесе бизнес орталығын, т.с.с. ашып жатсаңыз, IBuildApp платформасы арқылы программалау тілін меңгерусіз-ақ жеңіл, әрі тез өзіңізге қажетті мобильді қосымшаны еш қиындықсыз жасай аласыз. Осы арқылы сіз экономикамызға, сонымен қатар мобильді қосымшалардың дамуына өз үлесіңізді қосасыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. DiMarzio J. Android, A. Programmers Guide. – The McGraw–Hill, 2008.
2. Хашими С., Коматинени С., Маклин Д. Разработка приложений. – Питер, 2011.
3. Варакин М.В. - Разработка мобильных приложений – УЦ «Специалист» 2012 г.-592с

4. Head First. Программирование для Android. — СПб.: Питер, 2016. — 704 с.: ил. — (Серия«Head First O'Reilly»).
5. <https://russia.ibuildapp.com>.

ӘОЖ: 004.942

Ж.Е. Ержанова

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: А.С. Рысжанова, жаратылыстану ғылымдарының магистрі

LEGO DIGITAL DESIGNER 3D МОДЕЛЬДЕУ БАҒДАРЛАМАСЫ

Мектеп дамуының қазіргі кезеңінде дәстүрлі білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Жалпы білім беру жүйесінің міндеттерін ғана емес, жас ұрпақты тәрбиелеуге де көзқарастарды өзгерту қажет. Қазіргі уақытта мектептің екінші буыны стандарттарынан айырмашылығы, үшінші ұрпақ стандарттары студенттердің негізгі жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қол жеткізуді білдіреді. Жеке және пәндік нәтижелерге қосымша, метадефективті метапредметті білім беру нәтижелеріне ерекше назар аударылады.

Метапредметті оқытудың нәтижесі, сайып келгенде, әр түрлі пәнаралық ұғымдардың дамуына және әмбебап оқыту ісін қалыптастыруға: реттеуші, танымдық және коммуникативті мүмкіндік береді. Бұл іс-шаралар оқушыларға қарқынды дамып жатқан қазіргі әлемде өздерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өйткені, жаңа білімді алу, оны өз бетімен өңдеу және ең бастысы оларды практикада қолдану мүмкіндігі өте пайдалы болып келеді.

Осындай әмбебап оқыту іс-шаралардың бірі - техникалық және компьютерлік модельдеу дағдылары. Педагогикалық құрал ретінде модельдеу тұжырымдамасын А.П. Аношкина, С.И. Архангельский, В.Г. Афанасьева, А.М. Дахин, В.М. Монахов және т.б. ғалымдары зерттеген болатын. Модельдеу дағдылары адам қызметінің барлық салаларында қолданылады: механика, аспап жасау, авиация, болжау, талдау, қаржы және т.б.

Оқушылар арасында модельдеу дағдыларын дамыту қазіргі уақытта қазіргі заманғы мектептің басымдықтарының бірі болып табылады. Осы міндеттің шеңберінде балаларға пәннің оқу материалы мен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға қызығушылық танытуға мүмкіндік беретін оқыту құралдары мен әдістерін қолдану қажет. Бұл жағдайда LEGO білім беру бағдарламасы тиімді болып табылады.

LEGO Group компаниясының қызметі ойнау мен оқыту үдерісіндегі балалардағы шығармашылық ойлауды дамытуға байланысты. Бүкіл әлемде белгілі LEGO-ның текшелерін негізге ала отырып, бүгінгі таңда компания 130-дан астам елдерде балаларға арналған ойыншықтарды, ойындар мен оқу материалдарын ұсынады.

LEGO Digital Designer - LEGO виртуалды конструктор болып табылатын түпнұсқалық бағдарлама, онда сіз әр түрлі 3D үлгілерін жинай аласыз. Бағдарламаны LEGO Group әзірледі. Қазіргі конструктор сияқты, LEGO Digital Designer-да орысша нұсқада әр түрлі бөлшектердің кең таңдауы бар, олардың түсі нақты LEGO конструкторларынан айырмашылығы болуы мүмкін.

LEGO конструкторы барлық балаларға ұнайды. Олар сағат бойы отырып түрлі-түсті машиналар, ғарыштық базалар, роботтар және т.б. құрастырып, жинауға дайын. Кейде ересектерде осы балаларды дамытуға арналған қызықты ойыннан бас тарта алмай қалады. Сондай-ақ бүгінгі күні кішігірім түрлі-түсті текшелер компьютерлік техниканы меңгерді, ал бағдарламада әуе кемелерін, автокөліктерді, өрт және полиция учаскелерін жинай аласыз.

Утилиты LEGO элементтерінің барлық түрлеріне және өлшемдеріне (700-ден астам элементтер), соның ішінде бір ғана бағыттағы конструкцияларды, мысалы, шындалған немесе теміржол рельстеріне ие. Бөлшектердің саны шектеусіз, олар санат бойынша сұрыпталған және өлшем бойынша топтастырылған. Қалыпты 3D редакторлар сияқты, кез келген бұрышта қолданбаның жұмыс аймағын оңай ұлғайтуға, сыртқа бұруға және бұруға болады. Сондай-ақ, конструктор деталдарын кез келген бағытта қолданудың үш өлшемді жұмыс аймағында кеңейтілуі және айналуы мүмкін. Алдын ала қарау режимін пайдалану арқылы дайын үлгілерді бағалауға болады. Сондай-ақ, оған фон қосуға болады.

Дайын модельдер пайдаланушы тек уақыт үнемдеуге ғана емес, достармен бөлісуге және бағдарламаның ресми сайтында орналасқан галереяға жүктеуге болады. Қолданбаның артықшылығы

- бұл жаңа пайдаланушыларға арналған дайын модельдер режимі. Бұл жағдайда дерлік дайын жинақтарды толықтыру қажет.

Егер бұл бағдарламаны бірінші рет көріп, негізгі мүмкіндіктерін меңгергісі келсе, онда олар дайын үлгіні пайдалану арқылы модель құруға тырысады. Жасалған деталды сақтай отырып, оны басқа пайдаланушыларға көрсете алады. Біріншіден, сіз өз жұмысыңыздың басқа қолданушылар жағынан қандай бағаға ие болғаның көре аласыз және екіншіден, жетіспеген жерлері болса олар сізге ақыл-кеңес беріп көмектеседі. Сіз тіпті модель үлгісін LEGO нақты мәліметтерінен тапсырыс бере аласыз.

Бағдарлама жүйеге қойылатын ең төменгі талаптарға, сондай-ақ ыңғайлы және қарапайым көпмақсатты интерфейске ие, бұл тіпті ғимараттар моделін басқаруды балалар үшін еш қиындықсыз түсінуге мүмкіндік береді.

LEGO Digital Designer 3D модельдеу бағдарламасымен танысайық. Бағдарламаны Windows және MAC OSX қосымшаларына орната аламыз. 3D үлгілер ішкі LXF пішімінде сақталады. Үлгілерді басқа пайдаланушылар жасаған бағдарлама модельдерінде алмастыруға және ашуға болады.

Бағдарламада үш түрлі режим бар: Digital Designer, Mindstorms, Digital Designer Extended.

Digital Designer – бұл режим LEGO жиынтығындағы бөлшектерді қолдануға мүмкіндік береді.

Digital Designer Extended – бұл режимде компьютерде бұрын жасалған жобалар көрсетіледі.

Mindstorms – бұл режимде LEGO MINDSTORMS жиынтығындағы барлық бөлшектер бар.

Бұл режимдер роботтардың дайын үлгілерін ашып көруге болады.

Бағдарлама терезесі екі аймаққа бөлінеді: сол жағында қолданылу мақсатына байланысты топтастырылған конструктор элементтері көрсетілген; оң жағында - пайдаланушының өз модельдерін құрайтын жұмыс кеңістігі көрсетілген.

Информатикадан сыныптан тыс жұмыстың екі түрін атап көрсетуге болады: бағдарлама материалын меңгеруден қалып қойған оқушылармен жұмыс; информатикаға аса қызығушылық танытқан оқушылармен жұмыс.

Оқушылардың болашақ мамандықтарымен байланысты информатиканың өмірмен байланысын көрсететін үйірме жұмыстарына қатысу, олардың сабақтағы белсенділігін арттырады: оқушылардың информатикаға қызығушылығы артып, кейбірінің ізденушілік әрекетке талпынуы байқалады.

Үйірме - сыныптан тыс жұмыс ұйымдастырудың бірден бір тәсілі. Үйірме көбіне жақсы оқитын оқушыларға ұйымдастырылады. Алайда, кейде үлгермеуші оқушылардың да үйірмеге қатысуға ниет білдіріп жатады, кейде сол үлгермеушілер үйірме жұмысына қатысып, жақсы нәтижелер көрсетеді. Ондай оқушыларға тек қана жақсылап назар аудару қажет, олардың информатикаға қызығушылығының артқанын қадағалап, үйірме жұмысының тапсырмаларын игеріп алып кетуін бақылау қажет. Бастысы – информатикадан үйірме жұмысын жалпы сипатын сақтау керек, сонда оған барлық қызығушылық танытқандар қатыса алады.

Үйірме – бұл сыныптан тыс жұмыстың ең белсенді әрі тиімді формаларының бірі. Оқу үрдісінде LEGO Digital Designer бағдарламасын қолдануды осы үйірме жұмысын ұйымдастыру кезеңінде толығымен пайдаландым десем болады.

Үйірменің негізгі мақсаты – оқушыларды LEGO Digital Designer бағдарламасын меңгерту;

Міндеттері:

1. қызығушылық тудырған оқушыларды үйірме жұмыстарына тарту;
2. Оқушыларды компьютердегі бағдарламаларды еркін меңгеруге ғылыми және психологиялық тұрғыдан дайындау.
3. LEGO бағдарламасының тәсілдерін және әдістерін меңгеру;
4. Осы бағдарламаны үйрету арқылы оқушылардың модель құрастыруға үйрету және олардың шығармашылығын дамыту;

Қорыта айтқанда, LEGO Digital Designer бағдарламасы оқушыларға қызықты жұмыс жасауға мүмкіндік береді, олар бағдарламамен жұмыс істеу барысында танымдық және зерттеушілік қызметі қалыптасады, ал балалар компьютерді және компьютерлік бағдарламада жұмыс істеу принципін үйренеді. Lego-дизайны оқушының қызығушылығын ынталандыруға, проблемалық жағдайларды шешу қабілетін дамытуға, проблеманы зерттеуге, қолда бар ресурстарды талдауға, идеяларды ұсынуға, жоспарлау шешімдерін енгізуге және оларды іске асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бидайбеков Е.Б. Информатиканы оқыту әдістемесі: оқулық / Е.Б. Бидайбеков, М.П.Лапчик, Ж.К.Нұрбекова т.б.- Алматы: Дәуір, 2014.- 587б.

2. Сафонов В.И., Компьютерное моделирование: учеб. пособие / В.И. Сафонов. – Мордов. Гос. Пед. ин-т. – Саранск, 2009. – 92 б.
3. Александрова В.В., Компьютерное моделирование и симуляция трехмерных тел, фигур и сцен. Учебное пособие. СПб.: Изд-во «Анатолия», 2012, 132 б.
4. LDD: [Электронныйресурс] // LEGO Digital Designer. URL: <http://ldd.lego.com/>

ӘОЖ 004.65

М.Б. Жанузаков

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Ж.С.Каженова, Информатика және ақпараттық технологиялар
кафедрасының аға оқытушысы

ДИНАМИКАЛЫҚ WEB-САЙТ ДАЙЫНДАУ

Web-сайт – ғаламтордың белгілі бір бөлігін құрайтын, Web-парақшалардың байланысқан жүйесі.

WEB-сайттар екі түрлі болуы мүмкін: статикалық және динамикалық. Статикалық Web-беттер қолдан жасалады, содан кейін сақталады және сайтқа жүктеледі. Әр жүктеген сайын осындай беттің мазмұнын өзгерту үшін, пайдаланушы оны өз жұмыс компьютерде өзгертеді (мысалы html-редакторды пайдаланып), сақтайды және қайтадан Web – сайтқа жүктейді.

Динамикалық сайттар – біршама күрделі, функцияналдануы мен мүмкіндіктері жоғары, мәліметтерге толы және үнемі жаңарып отыратын сайт түрі. Динамикалық Web – сайттардың көрсетілетін әр беті шаблонды бетке негізделген, оған мәліметтер қорында сақталатын тұрақты өзгеріп отырған ақпараттар енгізіледі. Сонымен, сайттың мазмұнын жаңарту үшін жай жаңа бет қосып, содан кейін ол мәліметтер қорына арнайы механизм көмегімен кірістіріледі. Нәтижесінде сайт өз-өзінен жаңаратын сияқты. Динамикалық сайт жасау жан-жақты білімді талап етеді, атап айтқанда, HTML, CSS, PHP, JavaScript, MySQL және т.б. туралы практикалық білім болу міндетті болып табылады.

HTML (Hyper Text Markup Language) – бұл құжаттарды кодтау үшін қолданылатын гипермәтіндік белгілеу тілі. HTML беттер ғаламторда браузерден серверге, жай мәтін немесе жасырын символдар (шифрлар) арқылы HTTP және HTTPS хаттамаларымен жіберіледі.

CSS – документтің сыртқы келбетін сипаттауға арналған формальді тіл. Веб-беттерде түстер, қаріптер, блоктардың орналасуын және т.б енгізуде қолданылады. CSS дегеніміз ағылшынша Cascading Style Sheets, яғни қазақша стилдік каскад кеселері деп аталады. Біз HTML тілі бойынша web парақшаны қалай жасаймыз, енді оны әрлендіруін осы CSS құралымен жасаймыз. HTML-ді кірпішпен қаланып, төрт қабырғасы тұрғызылып және төбесі жабылған үйге ұқсатуға болады. Ал сол үйдің ішін сырлап, еденін төсеп, жиһаздарын қойып дегендей т.б. әрекеттер жасайтын осы CSS.

Бұл стильді белгі тілі екі бөліктен құралады:

1. Селектор-меткалардан;
2. Осы селекторларға қолданылатын ережелерден.

PHP – веб-қосымшаларын құруда қолданылатын ортақ мақсаттағы скриптті тіл. Қазіргі таңда динамикалық веб-сайттар жасау бойынша программалау тілдері арасындағы көшбасшы тіл деп айтуға болады.

JavaScript – мультипарадигмалы программалау тілі. Браузерлерде веб-парақшаларға интерактивтілікті беру үшін қолданылады. jQuery – html мен JS арасын байланыстыруға бағытталған кітапхана.

Мәліметтер қоры (database) – кестелердің бір-бірімен байланысқан жүйесі.

Denwer – веб-сайттар жасауға арналған арнайы программалық жиынтық. Оның базалық компонентіне – PHP интерпретаторы, MySQL, PhpMyAdmin, Apache сервері және т.б. кіреді.

PHP сайт парақшаларын жасауға арналған ең күшті құралдардың бірі. PHP үйренуге жеңіл өте қарапайым тіл. Мүмкіндіктері мол әрі көп функционалды болғандықтан ол барлық дерлік хостингтерге орнатылған.

Оны 1994 жылы Расмус Лердорф деген программист өзінің резюмесін көріп жүргендердің статистикасын көрмек үшін Perl деген программа тіліндегі скриптер жиынтығын құрастыру нәтижесінде ойлап табады. Оны ол Personal Home Page (жеке үй парақшасы) деп атайды.

Кейін жоба жұмыстары артқан кезде Perl-дің мүмкіншіліктері оған аздық ете бастайды да, ол C тілінде жазылған жаңа интерпретатор ойлап табады. Осылайша PHP интерпретаторының сол C

тілінде бірінші версиясы пайда болады. Үш жылдан соң PHP интерпретаторының екінші версиясы шығады. Қазіргі кезде қолданыста жүрген соңғы нұсқа - PHP 5.4. [3]

PHP тілінде программа дайындау үшін Notepad++ сияқты редакторларды қолданамыз. PHP тек қана серверде орындалады. Ол тілді үйрену үшін өз компьютерімізге Denwer жинағын жүктеп аламыз, ол уақытша сервер ролін атқарады. Кейін өз сайтымызды Filezilla Client арқылы хостинг серверіне оп-оңай көшіруге болады.

Denwer дегеніміз - Web-дайындаушының джентельмендік жинағы деген сөздердің бас әріптерінің айтылуынан құралған атаумен аталатын локальдық сервер (Apache, PHP, MySQL және т.б.).

Деректерді сақтауға МҚБЖ (Мәліметтер қорын басқару жүйесі), мысалы MySQL қолданылады.

PHP мен MySQL-ді бірге қолдану арқылы әрі жеңіл әрі жылдам Web-парақшаларын сәтті жасап шығаруға әбден болады. Ол әр түрлі платформаларда (Windows, Linux, Unix-сияқтылар) жұмыс жасай береді. Оны кез келген web-сервер қолдай алады.

Арнайы MySQL-дің жұмысы үшін **PhpMyAdmin** графикалық интерфейсі бар әкімшіліктендіру құралы пайда болған. Ол PHP-де жасап дайындалған. MySQL мәліметтер қоры элемге аты әйгілі мәліметтер қоры болып табылады. Ең бірінші қолданудың қарапайымдылығы мен абсолютті мәліметтер қорын тегін басқару жүйесі болып табылады [1].

Бірнеше PHP-дың маңызды функциялары төменде көрсетілген.

- ***mysql_connect*** (*сервер_аауыL, пайдаланушы_аауы, құпиясөз*) – MySQL-мен қосылысын белсендіреді;
- ***mysql_select_db*** (*қор_аауы, қосылу_идентификаторы*) – мәліметтер қорын таңдауға мүмкіндік береді;
- ***"Қосылу_идентификаторы"*** – *mysql_connect* функциясымен құрылған қорға тікелей қосылуға сілтеме;
- ***mysql_query*** (*sql сұранысы*) – қорға SQL сұранысты түзетуге рұқсат береді;
- ***mysql_fetch_array*** (*resource result*) – мәліметтер қорынан жолды жояды және оны массивке айналдырады.
- ***mysql_close*** (*link_идентификаторы*) – мәліметтер қорын жабады.[2]

Осы мақалада сайт жасау мысалын сипаттағым келеді. Мен Информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының сайтың әзірледім. Бұл сайтты әзірше қарапайым сайттың мысалы деуге болады. Сайтты құрастыру кезінде ең алдымен сайтты жоспарлаудың негізгі кезеңдеріне тоқталғым келеді.

Жоспарлау кезеңдерінен өту сайтты дайындау кезінде өте маңызды. Сонымен, сайтпен жұмысы бастаудың алдында не істеу керек?

Алдымен дұрыс мақсатын қою керек. Онда не туралы, кім туралы айтылуы керек, немесе қандай мәселе шешілуі керек? Мақсатқа байланысты сайттың құрылымы әр түрлі болу мүмкін. Сайтта қандай ақпарат болатын анықтау керек. Сол ақпаратты алдымен жинау керек. Менде кафедра туралы негізгі мәліметтер, яғни, кафедраның тарихы, кафедра жетекшісі туралы ақпарат, фотосуреттер болды. Келесі маңызды орын алатын контент - сайтқа әрбір рет жаңартылып шығарылып отыратын жаңалықтар топтамасы, фотосуреттерімен қажет болды. Тағы да фотогалереяға барлық кафедра бойынша өткізіліп жатқан іс-шаралардың фотосуреттерін дайындадым. Сонымен қатар, әртүрлі хабарландырулар блогын дайындадым. Оған соңғы хабарландыруларды алып, хабарландырулар блогына орналасырдым. Сондай-ақ, сайтта тіркелу, өз пікірін қалдыру бөліктері бар.

Қорыта айтқанда, жаңа заман әлемінде адамның кез-келген қызметі оның ақпараттануына және бар ақпаратты нәтижелі пайдалануына тікелей байланысты. Ақпарат қоғамның маңызды ресурстарының біріне айналған және онсыз адамның алға басуы мүмкін емес. Қазіргі қоғамымыздың қазақ тіліндегі контенті бар ақпараттық сайттарға деген үлкен сұранысы қазіргі уақыттың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бидайбеков Е.Ы., Елубаев К., Шекербекова Ш.Т. Мәліметтер қоры және ақпараттық жүйелер Алматы, 2010 ж.
2. Конноли Т, Бегт К., Страчан А. Базы данных: проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика, 2-ое издание: пер. с англ. –М.: Изд. Дом Вильямс, 2001 г.
3. Максим Кузнецов, Игорь Симдянов. PHP 5 практика создания веб сайтов. Санкт-Петербург «БХВ-Петербург» 2005 г.

А.Б. Жарылқасын

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.С. Рысжанова, жаратылыстану ғылымының магистрі, аға оқытушы

GIMP РЕДАКТОРЫНДА ЖҰМЫС ЖАСАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Растрлық графикамен жұмыс жайылы айтқанда, растрлі суретті құру және редакторлеу үрдісі кезінде белгілі тапсырмалар аймағын айтады. Осы жағдайда, растрлық графиканы мектепте оқытудың мақсаты – қатысушылар растрлі суреттермен жұмыс кезінде стандартты тәсілдерді қолдана алу. Нысандарды редакторлеу, қарапайым нысандардан күрделі нысандарды жасау, нысандарды орналастыру тәсілдерін үйрену қажет. Сонымен қатар мәтінмен жұмыс істеудің тәсілдерін меңгеру қажет. Растрлы графикамен жұмыс істеуге арналған программалардың түрлері көп. Растрлі графикалық редакторлердің көптігіне қарамастан, растрлық суреттермен жұмыс істеудің негізгі әдістерді өзгеріссіз қалады. [1]

Осы мақалада растрлық графиканы өңдеу редакторы Gimp бағдарламасына арналған электронды құралды қолдануы туралы қарастырсақ.

GIMP бағдарламасы – қуатты растрлық кескіндерді өңдейтін редакторы және Microsoft Windows, Mac OS X, Linux, FreeBSD, Sun OpenSolaris –де жұмыс істейді. GIMP толығымен бірнеше тілдерге аударылған

GIMP бағдарламасын суреттерді редакторлау үшін және фотосуреттерді өңдеу құралы ретінде пайдалануға болады. GIMP бағдарламасы мынандай мүмкіндіктер береді. Олар: кадрлау, шағылысу, бұру, түстерді түзету, аймақтарды ерекшелеу және де мәтінмен жұмыс жасай алады. Кескіндермен жұмыс жасау кезінде қателіктер болуы мүмкін. Сондықтан GIMP программасында кескіндермен соңғы әрекеттерді болдырмау мүмкіндіктері қарастырылған. Сканер мен планшетте стандартты түрде драйвер арқылы жұмыс істейді. GIMP – те бастапқыда жасалатын әрбір құжат фоннан ғана тұрады. [2]

Растрлық кескіндермен жұмыс істеудің бірінші кезеңі нүктелер тобын, яғни, кескіннің үзіндісін ерекшелуден тұрады. Аймақ ерекшеленгеннен кейін ғана онымен қандай да бір амалдар жасай алады: кішірейту немесе үлейту, бұру, түсін өзгерту және т.с. [3]

Gimp бағдарламасына арналған электронды құрал бағдарламаны толық меңгеруге, компьютерде практика дағдылары мен машықтарын игеруге, әр түрлі нысандарға қатысты өңдеу, түрлендіру және жаңа нысандар жасауға арналған теориялық және практикалық мәліметтерді қамтиды.

Бұл электрондық құралда GIMP -тің барлық мүмкіндіктері берілмеген. Электронды құрал (ЭҚ) бастаушыларға арналған, әрі қарай жақсы жұмыс істеу үшін және практиканы қабылдауға оңай болуы үшін кейбір теориялық ақпараттарды қамтиды.

Бұл ЭҚ растрлық графикалық суретпен жұмыс істеудің негізгі әдістері көрсетілген. ЭҚ- да GIMP растрлы графикалық редакторының мүмкіндіктерінің кішкентай бөлігін ғана қамтиды.

ЭҚ жеке және топтық жұмыс жасауда қолдана алады және нақты материалдарға негізделген. Интерфейсі қолдануға ыңғайлы және түсінікті. ЭҚ- дың алғашқы беті: теориялық сабақта, видео сабақтар, тапсырмалар, зертханалық тапсырмалар, нұсқау бөлімдерінен тұрады. ЭҚ – дың алғашқы беті төмендегі 1 – суретте көрсетілген.

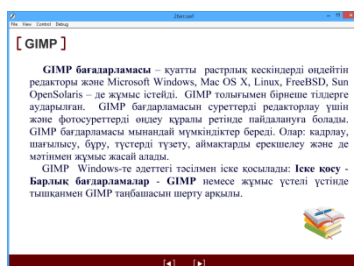
Сурет 1. Электронды құралдың алғашқы беті

Алғашқы бетіндегі теориялық сабақтар бөлімінде GIMP бағдарламасына байланысты теориялық сабақтар жиынтығынан тұрады. Теориялық сабақ 6 бөлім бойынша тақырыптарға бөлінген және 2- суретте көрсетілген. 2

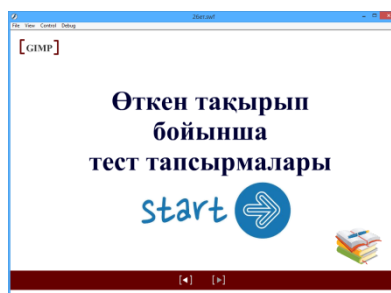
Сурет 2. Теориялық сабақтар бөлімі

Тақырыптарға шерту арқылы теориялық сабақтарға өтуге болады. Теориялық сабақта теория қысқа әр нақты қамтылған (Сурет 3).

Сурет 3. Тақырыптарға байланысты теориялық сабақтар

Әрбір тақырып соңында өткен тақырыпқа байланысты тест тапсырмалары ұсынылған электронды құралдағы теорияларын оқығаннан тестілеуге көшуге болады (Сурет 4).

Сурет 4. Өткен тақырып бойынша тест тапсырмалары бөлімі

Әр тесте 4 сұрақ. Тестілеу жабық түрде өтеді: Әр сұраққа төрт түрлі жауап ұсынылады. Тінтуір арқылы бір дұрыс жауапты таңдау керек. Оқушы жауапты таңдағаннан кейін сұрақ бірден келесі сұраққа өтеді. Оқушы барлық сұрақтарға жауап бергеннен кейін тестілеудің аяқталуы деген терезе пайда болады. Тестілеу аяқталғаннан кейінпайда болған терезедегі батырмаларды басу арқылы тестілеудің жауабын білуге болады.

Тест тапсырмасын орындап болған соң тапсырмалар бөліміне көшеміз. Тапсырмалар бөлімінде әр тақырыпқа байланысты тапсырмалар көрсетілген.

Видео сабақтар бөлімінде әр тақырыпқа сәйкес видеолар бар. Сіз видеоның дауысын бәсеңдетуге, үлкейтіп көруге, алға және артқа жылжытуға болады.

Зертханалық сабақтар бөлімінде GIMP бағдарламасында орындалатын зертханалық тапсырмалар берілген.

Қорыта айтқанда, білім беру саласында "электрондық оқыту құралдарын" пайдалану үйренушілердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Ақпараттық технологияның дамуы білім беруде жаңа әдістер мен әдістемелерді ойлап табуға және сол арқылы оның сапасын арттыруға толық мүмкіндік береді. Бұл электрондық құрал GIMP растрлық графикалық редакторын толық меңгеруге, компьютерде практика дағдылары мен машықтарын игеруге, әр түрлі нысандарға қатысты өңдеу, түрлендіру және жаңа нысандар жасауға арналған теориялық және практикалық мәліметтерді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.В. Боресков, Компьютерная графика: Қолданбалы бакалавриатқа арналған оқулық және семинар/А.В. Боресков, Е.В. Шикин. - Люберцы: Юрайт, 2016.- 219 б.
2. В.В. Шишкин, О.Ю. Шишкина, З.В. Степчева «Графический растровый редактор GIMP» УлГТУ, 2010. – 119 бет.
3. Е.А. Вьюшкова, Н.В. Параскун, Б.А. Бекетауов «Информатика» «Арман ПВ» баспасы, 2015. – 208 бет.

УДК: 372.881.111.1

А.Қ. Сембай

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Т.М.Сембаев, информатика және ақпараттық технологиялар
кафедрасының оқытушысы

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУ МАҚСАТЫНДА ИНТЕРНЕТ КОНТЕНТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Тілдің қажеті артқан сайын, сұраныс артқан сайын осы қажетті қамтамасыз ету үшін білімпаздарға арнап түрлі ғаламтор жобалары дүниеге келіп жатыр. Бүгін сіздерге шет тілдерін үйренуге арналған тегін, әрі қолайлы сайттарды таныстырмақшымын.

Ағылшын тілін үйренуге арналған ресурстардың тізімін жасап кетуді жөн көрдім:

1) **Duolingo.com** – ресурсы ағылшын тілін ойын түрінде жеңіл формада үйретеді. Түрлі тіркестер арқылы жаңа сөздер үйреніп, мәтіндерді оқып жаттығасыз. Duolingo сервисі веб-нұсқада, сондай-ақ Android және iOS үшін мобильді қосымша түрінде қолжетімді. Қолданушылар саны: 10 миллион.

2) **Busuu.com** – платформасында 60 миллионнан астам қолданушы тіркелген. Бұл жаһандық қауымдастықтың қатысушылары бір-біріне ағылшынша сөйлеу мен жазу дағдысын жетілдіруге көмектеседі.

3) **Lingualeo.com** – бұл сайттан арнайы бағыттағы, арнайы жобалар, жазу, оқу, тыңдау машықтарының бәрін табасыз. Түрлі тақырыптарда, мысалы: спорт, саяхат, ойын, сөздіктер т.б. Қолданушылар саны: 13 миллион

4) **Preply.com** - Бұл сайтта ағылшынша идиомалар, сөздер, бейнематериалдар, инфографика, қызықты деректер мен көптеген тематикалық материалдар жарияланып тұрады. Онлайн - ресурстан тек қажетті ақпаратты ғана емес, теория мен практиканы ұштастыруға көмектесетін репетиторды да табуға болады. Әлемнің әр түкпірінен мыңдаған маман ағылшын тілін Skype арқылы оқытады. Қолданушылар саны: 162 миллион

5) **BBC Learning English** – ағылшын тілін үйренуге арналған материалдардың сарқылмас көзі. «Курстар» бөлімінде грамматика, жаттығулар, есте сақтауға арналған тиісті сөздер мен мәтіндер топтасқан видеолар бар. «Қосымша бағдарламалар» бөлімі ағылшын тіліндегі сөздерді дұрыс айтуға үйретеді. Мәтіндер мен аудиоларды өзіңізге жүктеп ала аласыз. Қолданушылар саны: 269 миллион

6) **RhinoSpike.com** - ресурсы Bussuu принципі бойынша жұмыс істейді. Сайт қолданушылары бір-бірімен аудиофайлдармен алмасып, ағылшын сөздерін қабылдау мен оқуды жақсартуға көмектеседі. Бәрі қарапайым жолмен іске асады. Жүйеге мәтін жүктейсіз, сізге оның аудионұсқасы шығады. Аудио жүктесеңіз, мәтін түріндегі нұсқасын аласыз. Бұған қоса, платформа қатысушыларына дайын аудиожазбалардың кітапханасы да қолжетімді. Қолданушылар саны: 25 миллион

7) **Memrise** - тегін оқыту ресурсы ағылшынша сөздер мен тіркестерді есте сақтауға септігін тигізеді. Есте сақтаудың тиімділігін арттыру үшін қолданылады. Қолданушылар саны: 20 миллион

Ағылшын тілі — халықаралық тіл. Әлемдегі ең көп тараған, әрі қытаймен испан тілінен кейінгі халық саны бойынша ана тілі ретінде ең көп пайдаланылатын тіл. Ағылшын тілі — дүние жүзіне ең кең таралған тіл. Сөйлеушілер саны: 400 млн немесе 1 млрд адам.

Ағылшын тілі көптеген елдерде қолданады. Олардың қатарында негізгі осы елдер бар:

- 1) Ұлыбритания
- 2) Англия
- 3) Австралия
- 4) Жаңа Зеландия
- 5) Канада

- 6) Ирландия
- 7) АҚШ (Америка Құрама штаттары)

Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты – бұл елімізді нығайтуға бағытталған тұтас тұжырымдама. Іс жүзінде тілдердің үштұғырлылығының идеясы -бәсекеге қабілетті Қазақстанның ұлттық идеологиясының бір бөлшегі болып табылады. Бүгінгі таңда ТМД мен Орталық Азияның көшбасшы мемлекетіне айналған Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылудағы бірінші баспалдағы.Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады.

2013 жылы 29 қарашада Астанада «Болашақ» халықаралық стипендиясының мерейтойлық форумында Мемлекет басшысы барша қазақстандықтарды үштұғырлы тіл саясатын дамытуға шақырған сөзі: «Өзге елдерді қор көре отырып өз елін артық санау мүмкін емес. Сол себепті мен үштұғырлы тіл туралы айтамын. Қазақстан мемлекеттік тілді игеруі керек. Орыс тілі – көрші еліміздің ана тілі және БҰҰ-ның алты тілінің бірі. Осы тіл арқылы әлемдік мәдениет пен әдебиетке жеткенімізді мойындауымыз керек. Бұл тілді де ұмытуымызға болмайды. Әр тіл – адамзаттың байлығы. Әлемде жарыққа шығатын 10 млн кітаптың 85%-ы ағылшын тілінде шығады. Ғылым, даму, ақпаратты технология – барлығы да ағылшын тілінде етек жаюда. Қазақстанда 3500 шет елдік компания жұмыс істейді. Олармен біз ағылшынша сөйлесеміз, осы тіл арқылы өндіріс күшімізді көтереміз.»

Біз <https://ru.surveymonkey.com> сайты арқылы 100 адам қатысқан сауалнама жүргізіп, өзімнің зерттеуім бойынша жасап шықтық. Сауалнама бойынша:

- 1) Сіздің жас аралығыңыз:
- 2) Сіз ағылшын тілін үйреніп жүрсіз бе?
- 3) Заманауи стандартқа сай ағылшын тілін жетік білу, сіздің пікіріңізше, керек пе?
- 4) Сіз ағылшын тілін кез келген жаста үйрену мүмкін деп ойлайсыз ба?
- 5) Сіз ағылшын тілін еркін меңгере аламын деп ойлайсыз ба?
- 6) Сіз ағылшын тілін үйренуге қандай құралдарды жиі қолданасыз?
- 7) Интернеттегі ағылшын тілін үйренуге арналған сайттардың қайсысымен

Ағылшын тілін үйренушілерге арналған кеңестер өте көп, интернетте іздесеңіз, толып жатқан сайттар мен ресурстардан аяқ алып жүре алмайсыз. Дегенмен олар қаншалықты пайдалы, сапасы жоғары ма, тиімді ме деген сұрақтар көпшілікті мазалайтыны сөзсіз. Сондықтан сіздерге өзіме ұнайтын, өзім қолданатын ресурсты айтып өтейін.

Lingualeo.com – бұл жерде қажет нәрсенің бәрін таба аласыз. Бұл ресурсты ағылшын тілінен сабақ беретін мұғалімдер өз жұмысында қолданса өте жақсы көмекші құрал болады деп есептеймін. Барлық материалдардың аудио және электронды нұсқалары бар, өз бетінше оқитындар электронды нұсқасы мен тыңдалымды қатар алып жаттықса да жақсы нәтиже береді. Сонымен қатар, материалдарды өз компьютеріңізге жүктеп алуға болады. Содан соң қалаған уақытыңызда, қалаған жеріңізде оқып, тыңдап жаттыға беруіңізге болады. Ағылшын тілімен қатар басқа да тілдерді де оқып үйренуге болады. Бұл ресурс сізге француз, неміс, грек, италиян, испан, қытай тілдерімен қоса тағы да 33 тілді үйренуге мүмкіндік береді. Аудио жазбалар, немесе подкасттар тілдік ортаға тез үйренуді, өз сөздік қорын молайтуға және де жай ғана қызықты уақыт өткізуге арналған сайттардың бірі.

Сайттың мүмкіншіліктері өте көп, тіркеліп тіл үйреніп жатсаңыздар сіздерге ұнайды деп ойлаймын. Қорытындылай келе: менің айтарым маған дейін айтып кеткен білімді де танымал адамдардың айтқандарынан еш айырмашылығы жоқ: оқы, тыңда, қайтала, жаз, сөйле, тағы да оқы, қайтала және тағы сол сияқты. Сөзімді дүниежүзіндегі ең бірінші аудармашылардың бірі, танымал венгер аудармашысы, жазушы Като Ломбтың «Мен тілдерді қалай үйренемін» атты кітабында жазылған оймен аяқтасам: «Шет тілі қамал сияқты, оны бір сәтте жан-жақтан шабуыл жасау арқылы ғана ала аласың: газет оқы, радио тыңда, көркем фильм көр, шет тілінде дәрістер тыңда, оқулықпен жұмыс істе, хат алмас, тіл білетін адамдармен кездес, әңгімелес тағы сол сияқты.»

Пайдаланылған ресурстар тізімі:

1. <https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/7353/>
2. <https://baq.kz/kk/news/kogam/agilshin-tilin-tez-uirenuge-komektesetin7sait20170329194400>
3. <http://bilim-all.kz/article/2037-Zerikpei-agylshyn-tilin-qalai-uirenuge-bolady>
4. <https://www.britishcouncil.kz/kk/english>
5. <http://kenester.kz>
6. <http://malimetter.kz/shet-tilin-bilu-ne-ushin-kazhet-olardy-ujrenu-zholdary/>
7. <http://www.eintproject.kz/>

В.Б. Пашкевич, З.Р. Ашурова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научные руководители: М.Ж. Байжуманов, PhD., и.о. ассоциированного профессора кафедры
физики, академик МАИН, Ж.К. Алдажуманов, ст. преподаватель кафедры
техническая физика и теплоэнергетика

ЭКВИВАЛЕНТНАЯ РАВНОВЕСНАЯ ОБЪЕМНАЯ АКТИВНОСТЬ РАДОНА В ПОДВАЛЬНЫХ ПОМЕЩЕНИЯХ В ЗОНАХ ПОТЕНЦИАЛЬНОГО ТЕХНОГЕННОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ

В настоящее время во многих странах проводят экологический мониторинг концентрации радона в домах, так как в районах геологических разломов его концентрация иногда превышает допустимые нормы (ПДК) [3]. ПДК радона в воздухе помещений 200 Бк/м³. Предельно допустимое поступление радона через органы дыхания равно 146 МБк/год.

Радон не имеет стабильных изотопов. Наиболее устойчив ²²²Rn (T_{1/2}= 3,8 дня), входящий в природное радиоактивное семейство урана-238 (семейство урана-радия) и являющийся непосредственным продуктом распада радия-226. Тяжёлые изотопы радона (начиная с A=223) распадаются преимущественно посредством бета -распада [2].

Концентрация радона в воздухе зависит в первую очередь от геологической обстановки (так, граниты, в которых много урана, являются активными источниками радона, в то же время над поверхностью морей радона мало), а также от погоды (во время дождя микротрещины, по которым радон поступает из почвы, заполняются водой; снежный покров также препятствует доступу радона в воздух). Перед землетрясениями наблюдалось повышение концентрации радона в воздухе, вероятно, благодаря более активному обмену воздуха в грунте ввиду роста микросейсмической активности.

В воздух помещений радон попадает несколькими путями. Главным образом за счет выхода из геологического пространства под зданием через трещины, разломы и т.п.

Наряду с почвой не менее важным источником поступления радона внутрь здания являются строительные материалы, из которых оно построено. Это может быть, например, щебень, бетон, гранит или пемза, керамзит, а может и кирпич из красной глины.

И наконец, радон может попадать в дома вместе с используемой водой и бытовым газом.

Радон является источником излучения с малой проникающей способностью – альфа-излучения, барьером для которого может служить обычный лист бумаги или, к примеру, кожа человека. Но вместе с вдыхаемым воздухом это альфа-радионуклиды попадают в его организм человека и оказывают свое пагубное воздействие, в частности развитие онкологических заболеваний, в первую очередь при этом страдают дыхательные пути и прежде всего – легкие.

Стоит отметить одну особенность радона – его свойство накапливаться в помещениях. Это весьма существенно повышает уровень радиоактивности. Другими словами, эквивалентная равновесная объемная активность (ЭРОА) радона внутри помещения существенно выше, чем вне здания. На открытой местности опасность практически сведена к нулю, ведь газу негде скопиться [1].

Цели исследования: Определить ЭРОА радона в воздухе в подвальных помещениях зданий, находящихся вблизи промышленных объектов города Семей.

Задачи исследования:

1) Провести анализ природы скопления радона в подвальных помещениях зданий и дать теоретическое описание.

2) Измерить ЭРОА радона в подвальных помещениях зданий, находящихся вблизи промышленных объектов города Семей.

3) Построить график зависимости ЭРОА радона от выбранных мест измерения.

4) Определить влияние радона на окружающую среду и организм человека.

Для измерения ЭРОА радона в подвальных помещениях вблизи промышленных объектов, было выбрано 3 точки с наиболее выраженным техногенным воздействием выбросов на окружающую среду. Это восьмой корпус университета им. Шакарима г. Семей возле Силикатного завода, дом офицеров (год постройки 1938, сделан из красного кирпича) возле центральной ТЭЦ г. Семей и пожарная часть №45 возле цементного завода. В качестве контрольной точки было выбрано здание, вблизи которого промышленные объекты отсутствуют. Это Дворец творчества детей и молодежи города Семей (1992 год постройки, сделан из силикатного кирпича).

Замеры проводились прибором «Рамон-Радон-01». Прибор предназначен для измерения эквивалентной равновесной объемной активности (ЭРОА) радона - Rn²²² в различных средах – в воздухе, в воде, в почве, потока радона с различных поверхностей (эксхалляции).

Приведена таблица 1 со средними значениями ЭРОА радона, всех исследуемых зданий находящийся вблизи которых присутствуют или отсутствуют промышленные объекты.

Таблица 1 – Средние показатели ЭРОА радона

Области замеров	Показатель ЭРОА радона, среднее значение 10 замеров Бк/м ³	Показатель ЭРОА радона, допустимая норма Бк/м ³
корпус №8 ГУ имени Шакарима г Семей	40	200
Пожарная часть № 45	104	
Городской дом офицеров	210	
Дворец творчества детей и молодежи	20	

Результаты, полученные при измерении ЭРОА радона показаны на графике (график 1) зависимости показателя концентрации ²²²Rn от выбранных мест для измерения. Красная линия соответствует предельно допустимому значению ЭРОА в помещениях.

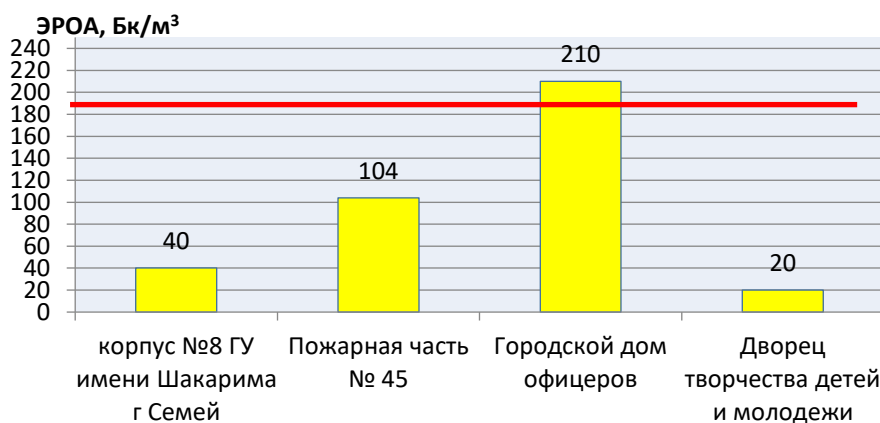

График 1 – Сравнение ЭРОА радона среди исследуемых точек

В ходе измерения мы сделали несколько выводов:

1) Техногенные выбросы способствуют увлечению концентрации радона. Этот вывод наглядно демонстрируется на рисунке 1. В районах Цементного завода и ТЭЦ-1 наблюдается концентрация более высокая по сравнению с другими точками.

2) Влажность воздуха меняется в зависимости от концентрации радона. При более высокой концентрации радона, из воздуха вытесняется водяной пар, что приводит к осушению воздуха. Таким образом, наиболее сухой воздух ощущался в подвальном помещении дома офицеров, где значение ЭРОА радона было несколько выше нормы.

3) Если ЭРОА радона превышает допустимую норму, появляется более нестабильный изотоп радона – торон. В результате сделанных замеров в районе ТЭЦ-1 среднее значение ЭРОА радона превысило норму, при этом прибор показал наличие торона с объемной активностью 1 Бк/м³. Значение мало, но сам факт того, что в районе имеется этот изотоп, уже говорит о том, что необходимо подумать о вентиляции в здании.

4) В местах с высокой концентрации радона, вследствие недостатка кислорода, появляется сонливость, головокружение, тошнота. Аналогичные симптомы наблюдались у исследовательской группы в ходе проведения замеров на территориях дома офицеров и пожарной части.

Список использованных источников:

1. М. В Жуковский. Радонная безопасность зданий / Екатеринбург: УрО РАН, 2000 – 180с.
2. Радон // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Радон>

**ОЛИМПИАДАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ
ИНДУКЦИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Аннотация: Мақалада математикалық индукция ұғымы және математикалық индукция әдісімен шығаруға болатын бірнеше олимпиадалық есептер қарастырылған.

Аннотация: В статье рассмотрены понятие математической индукции и олимпиадные задачи, которые можно решить методом математической индукции.

Abstract: The concept of mathematical induction and olympiad problems, which can be solved by mathematical induction, are considered in the article.

Кілт сөздер: математикалық индукция, аксиома, натурал сандар, олимпиадалық есеп, Виет теоремасы, жұп сандар, тақ сандар.

Ключевые слова: математическая индукция, аксиомы, натуральные числа, олимпиадные задачи, теорема Виета, четные числа, нечетные числа.

Key words: mathematical induction, axioms, natural numbers, olympiad problems, Vieta's theorem, even numbers, odd numbers.

Математикалық индукция әдісі теоремаларды, тепе-теңдіктерді, теңсіздіктерді дәлелдегенде, сандардың бөлінетіндігін анықтағанда және әртүрлі есептер шығарғанда кеңінен қолданылады. Математикалық индукция принципін төмендегі аксиомамен тұжырымдауға болады.

Натурал n айнымалыға тәуелді $A(n)$ тұжырым сол айнымалының барлық мәндері үшін дұрыс болады, егер төмендегі үш шарт орындалса.

1. $n=1$ болғанда $A(n)$ тұжырым дұрыс болса.
2. $n=k$ үшін /мұндағы k – кез-келген натурал сан/ $A(n)$ тұжырымды дұрыс деп жоримыз.
3. $n=k+1$ үшін $A(n)$ тұжырым дұрыс екендігін дәлелдеу керек.

Осы айтылған принципті математика индукция принципі деп атайды. Теорема тікелей математикалық индукцияның аксиомасына байланысты дәлелденеді. Индукция аксиомасы: егер $A \in N$ және 1) $1 \in A$, 2) $n \in A$ шартынан $n+1 \in A$ болса, онда $A=N$.

Сонымен, егер де $p(n)$ тұжырымын барлық n натурал сандары үшін дұрыстығын тексергіміз келсе, онда: біріншіден осы тұжырымның $n=1$ болғандағы ақиқаттығын; екіншіден, осы тұжырымның $n=k$ үшін дұрыс деген болжаудан, оның келесі $n=k+1$ саны үшін де дұрыс болатынын тексеруіміз керек. Сонда осы шарттар орындалғанда $p(n)$ тұжырымы, математикалық индукция принципі бойынша, барлық натурал сандары үшін дұрыс болады.[1]

Математикадан олимпиадалық есептер шығару кезінде математикалық индукция әдісіне байланысты есептер көптеп кездеседі, алайда бұл әдіс мектеп көлемінде оқытылмайды, сол себепті, төмендегі осындай есептерді оқушыларды математикалық олимпиадаға дайындау кезінде оқытуға болады.

1 - есеп a мен b сандары $x^2 - 6x + 1 = 0$ теңдеуінің түбірлері. Кез-келген натурал саны үшін $a^n + b^n$ өрнегінің бүтін сан болатындығын және 5-ке бөлінбейтіндігін дәлелдеңдер.[2]

Дәлелдеуі: Математикалық индукция тәсілін қолданайық. Виет теоремасына сүйеніп жазайық:
$$\begin{cases} ab = 1 \\ a + b = 1 \end{cases}$$

1. Сонымен $n=1$ болғанда $a^n + b^n$ өрнегі бүтін және 5-ке бөлінбейді
2. $n=k$ болғанда $a^k + b^k$ өрнегі бүтін болып 5-ке бөлінбейтін болсын
3. $n=k+1$ болғанда, $a^{k+1} + b^{k+1}$ өрнегінің бүтін болып және 5-ке бөлінбейтінін дәлелдейік.
 $(a^k + b^k)(a + b) = a^{k+1} + ab^k + ba^k + b^{k+1} = (a^{k+1} + b^{k+1}) + ab(b^{k-1} + a^{k-1})$

Осыдан мынадай өрнекке келеміз.

$$a^{k+1} + b^{k+1} = (a^k + b^k)(a + b) - ab(b^{k-1} + a^{k-1})$$

Индукция болжамынан $a^k + b^k \in Z$; $b^{k-1} + a^{k-1} \in Z$ және $ab=1$, $a+b=6$. Олай болса, $a^{k+1} + b^{k+1}$ өрнегі бүтін және 5-ке бөлінбейді. Онда математикалық индукция принципі бойынша $a^n + b^n$ өрнегінде кез-келген n натурал саны үшін бүтін болады және 5-ке бөлінбейді.

2 - есеп $(1 + \sqrt{2})^{1981}$ санының $a + b\sqrt{2}$ түрінде өрнектелетінін дәлелдеңдер, мұндағы a мен b өзара жай сандар. [2]

Дәлелдеуі: Айталық, $(1+\sqrt{2})^n = a+b\sqrt{2}$ мұндағы a және b – өзара жай сандар.

1. $n=1$ бұл тура болсын. Сонда

2. $(1+\sqrt{2})^{n+1} = (a+b\sqrt{2}) \cdot (1+\sqrt{2}) = (a+2b) + (a+b)\sqrt{2}$

$a+2b=a_1$ және $a+b=b_1$ сандары өзара жай, өйткені олай болмаса $a=2b_1 - a_1$, $b=a_1 - b_1$ сандарының да ортақ $d > 1$ бөлгіші бар болар еді. Сонымен, есеп қортындысы кез-келген натурал n үшін тура, демек $n=1981$ үшін де тура.

3 - есеп Екі бала мынандай ойын ойнайды. Бастаушы бірінші жүрісімен берілген $n \geq 2$ тастан тұратын үймені өзінің қалауынша 2 немесе 3 үймеге бөледі. Ары қарай кезектесіп жүреді және әрқайсысы өз жүріс кезеңінде кез-келген үймені таңдап алып, өз қалауынша оны 2 немесе 3 үймеге бөледі. Соңғы мүмкін жүрісті жасаған бала ұтады. Дұрыс ойнаса кім ұтады.[3]

Дәлелдеуі: Дұрыс ойнаса әрқашанда бастаушы ұтады. Ол үшін ұту стратегиясын көрсетейік.

Екі жағдайды қарастырамыз:

1) n -жұп сан. Бірінші жүрісімен бастаушы тастарды тең 2 үймеге бөледі. Сонан соң өз кезегінде қарсыласының жүрісіне симметриялы жүріс жасап отырады.

2) $n=2m+1$ -тақ сан. Бірінші жүрісімен бастаушы тастарының саны m , m және 1 болатын үш үймеге бөледі. Бір тастан тұратын үймені қарастырмасақ та болады. Әры қарай «Симметриялық» әдісті қолданады.

4 - есеп Кез – келген натурал саны үшін $2 \cdot 3^n \leq 2^n + 4^n$ теңсіздігі орындалатынын дәлелдендер.

Теңдік қашан орындалады?[4]

Дәлелдеуі: Математикалық индукция әдісін қолдансақ

1. $n=1$ болғанда $2 \cdot 3^1 \leq 2^1 + 4^1$ $6 \leq 6$

2. $n=k$ болғанда $2 \cdot 3^k \leq 2^k + 4^k$ тура делік.

$n=k+1$ болғанда, $2 \cdot 3^{k+1} \leq 2^{k+1} + 4^{k+1}$ теңсіздіктің тура екендігін дәлелдейік.

$2 \cdot 3 \cdot 3^k \leq 2 \cdot 2^k + 4 \cdot 4^k$

$3 \cdot 3^k \leq 2^k + 2 \cdot 4^k$

$3^{k+2} \cdot 3^k \leq (2^k + 4^k) + 4^k$

Бұдан $3^k < 4^k$ екені белгілі, сондықтан $2 \cdot 3^n \leq 2^n + 4^n$ теңдігі орындалады.

5 - есеп. Кез-келген n натурал саны үшін $n(n^2-1)(5n+2)$ өрнегінің 24-ке бөлінетіндігін дәлелдендер.[5]

Дәлелдеуі: $5n+2=(5n+10)-8$ теңдігін ескеріп өрнекті түрлендіріп жазайық:

$n(n^2-1)(5n+2) = 5n(n^2-1)(n+2) - 8n(n^2-1) = 5(n-1)n \cdot (n+1)(n+2) - 8(n-1)n(n+1)$

$(n-1)n(n+1)(n+2)$ өрнегі төрт тізбектес натурал санның көбейтіндісі болғандықтан, әрі 3-ке бөлінеді, әрі 8-ге бөлінеді. 8 бен 3 өзара жай сан болғандықтан бұл өрнек 24-ке бөлінеді.

$8(n-1)n(n+1)$ өрнегі де 24-ке бөлінеді, себебі $(n-1)n(n+1)$ көбейтіндісі 3-ке бөлінеді.

Қазіргі кезде математиканы оқыту барысында көптеген жаңа бағдарламалар ұсынылуда, сол себептен оқушыларға математиканың негізгі тақырыптарын оқытумен қатар неғұрлым күрделі есептерді шығару әдістеріне де көңіл бөлу керек деп есептейміз. Оқушылардың математикалық білімін жоғары деңгейде оқыту, яғни терендету әр ұстаздың алдындағы міндет. Білім беру жүйесіне еніп жатқан жаңартылған оқу бағдарламасы да осы мақсатты көздейді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Соломинский И.С.: Метод математической индукции. – М.: Наука. – 1974. – 63с.
2. Бабинская И. Л. Задачи математических олимпиад. М.: Изд-во Наука, главная редакция физико-математической литературы, 1975. – 66-68с.
3. Э. Н. Балаян. 800 лучших олимпиадных задач по математике для подготовки к ЕГЭ: 9 – 11 классы. Феникс, 2013. – 317с.
4. Тердікбай Күшай. Олимпиадалық математика және ой дамыту. Оқу әдістемелік құрал.- Астана, 2012.-12-15 бет
5. А.И. Верченко Математика в школе. М.:Изд-во ООО «Школьная Пресса», 1991. - №3. – 22с.

А.М.Асан, Д.А.Батырбаева

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Б.С.Желдыбаева, п.ғ.к, физика кафедрасының доценті

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді [1].

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады [2]. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Жаңартылған білім беру бағдарламаларының мазмұндық ерекшеліктері:

– пән мазмұнын жобалаудың күрделілік ұстанымы, яғни білім мен біліктерді арттыруда оқу материалын тігінен, сондай-ақ көлденеңінен біртіндеп кеңейту (білімді тақырыптар бойынша және сыныптар бойынша күрделендіру);

– таным заңдылығы мен пәндік операциялардың неғұрлым маңызды түрлері бойынша ойлау дағдысының деңгейлік жіктелімдеріне негізделген Блум таксономиясы бойынша оқыту мақсаттарының иерархиясы;

– білім беру деңгейлері және тұтас оқыту курсы бойынша педагогикалық мақсаттардың пәнішілік байланыстарды барынша ескеруге мүмкіндік беру;

– бір білім саласы пәндері арасында, сондай-ақ пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру барысында «ортақ тақырыптардың» болуы;

– бөлімдер мен ұсынылған тақырыптар мазмұнының уақыт талабына сәйкес болуы, әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына назар аудару;

– оқу процесін ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспарлар түрінде технологияландыру болып табылады.

Оқушылардың Әлемдегі жаратылыстанымдық - ғылыми бейнесін тұтастай қабылдау, ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, бақылау қабілеттерін дамыту және табиғат құбылыстарын талдау және таңдау арқылы өмірге қажетті практикалық есептердің шешімдерін таба білуге дағдыландыру «Физика» пәнінің мақсаты болып табылады.

Жаңартылған білім мазмұны бойынша физиканы оқытудың негізгі міндеттері:

– оқушылардың Әлемнің қазіргі физикалық бейнесінің негізінде жатқан заңдылықтар мен принциптер туралы білімді алуына, табиғатты танудың ғылыми әдістерін меңгеруіне ықпал ету;

– оқушылардың зияткерлік, ақпараттық, коммуникативтік және рефлексиялық мәдениетін дамытуға; физикалық экспериментті орындау және зерттеу жұмыстарын жүргізу дағдыларын дамыту;

– оқу және зерттеу қызметіне жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;

– алынған дағдыларды табиғат ресурстарын пайдалануда және қоршаған ортаны қорғауда, адамды және қоғамды қауіпсіз өмір сүрумен қамтамасыз етуге қолдану.

Оқушылардың ғылыми ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту – физика пәні мұғалімінің маңызды мақсаттарының бірі. Оқу үдерісі оқушының ойлау дағдыларының дамуына ықпал етуі үшін талдау, салыстыру, сәйкестендіру, дербес, ортақ және ерекше белгілерін анықтай білу, абстракцияландыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау амалдарын қолдануды үйрету керек. Оқу үдерісінде оқушылардың теориялық және практикалық ойлау дағдыларын қатар қалыптастырудың маңызы зор. Ғылыми ойлаудың сипаттары – зерттеу мақсатын анық белгілеу, ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, зерттеудің негізгі кезеңдерін анықтау, зерттеу жұмыстарын жасау, алынған нәтижелерді талдау және қорытындыларды тұжырымдау болып табылады. Бақылау, тәжірибе жасау, алған білімдерін жүйелеу және жалпылау, физикалық теория негізінде құбылыстарды түсіндіру, шығармашылық таныту, теориялық ойлау сияқты қабілеттерін қалыптастыру оқушылардың ғылыми ойлау дағдыларының дамуына ықпалын тигізеді.

Оқушылардың физика пәніне қызығушылығын арттыру мұғалім үшін өте маңызды. Ол үшін сабақты көрнекілік құралдармен қамтамасыз ету, физикалық эксперименттер жасау, сабақтың ғылымилығын жоғарылату, проблемалық жағдаяттар туындату, оқушылардың өз бетінше жұмыстарын ұйымдастыру, шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды пайдалану және ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу, т.б. белсенді оқу әдістерін қолдануға болады.

Мұғалімдердің пайдаланатын оқыту әдісі оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз ету үшін маңызды. Мұғалімдер пайдаланатын әдіс оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістерді жетілдірмей тұрып, оқу бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктерін және нәтижелілігін төмендетеді.

Төмендегі кестеде жаңартылған білім мазмұны бойынша физиканы оқытуда қысқа мерзімді жоспарды үлгі ретінде көрсетіп отырмыз (Кесте-1).

Кесте-1

Сабақтың тақырыбы: Қозғалыстың салыстырмалылығы		Мұғалімнің аты-жөні: Күні:	
СЫНЫП: 7	Қатысқан оқушылар саны:	Қатыспаған оқушылар саны:	
Сабақ негізделген оқу мақсаттары	7.2.1.1 – келесі терминдердің физикалық мағынасын түсіндіру – материялық нүкте, санақ жүйесі, қозғалыстың салыстырмалылығы, траектория, жол, орын ауыстыру		
Сабақ нәтижесі:	Оқушылардың барлығы мынаны орындай алады: Оқулықта берілген және қосымша тапсырмаларды орындайды. Жазба жұмыс жасайды. Сұраққа жауап береді. Оқушылардың көбісі мынаны орындай алады: Топтық жұмысты брлесе орындайды.Өз бетінше жұмыс жасайды. Сұраққа жауап береді. Қосымша үлестірме ресурстармен жұмыс жасайды. Оқушылардың кейбіреуі мынаны орындай алады: Оқулықтан тыс берілген қосымша тапсырмалады орындайды, тақырып бойынша қосымша мәліметтер мен дәлелдер келтіре алады.		
Бағалау критерийі	Жеке, жұптық, топтық тапсырмаларды орындай алады. Сабақ барысында тыңдаушының назарын өзіне аудара алады.		

Жаңартылған бағдарлама бойынша әр мұғалім мынадай нәтижелерге қол жеткізеді: жаңартылған оқу бағдарламасының құрылымына; жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұны мен жүйесіне; оқу бағдарламасының және оны іске асырумен байланысты құжаттамалардың мақсаты мен ресімделуіне; білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді біледі және түсінеді.

Жаңартылған бағдарлама бойынша әр мұғалім мазмұн мен жүйелілікті, білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді қолдана алатын нәтижелерге қол жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

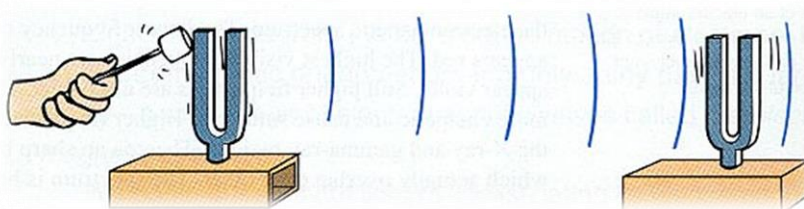
1. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. 2012ж.
2. «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016ж.

А.Б. Бакаев

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылымижөтенекші: М.Ж. Байжуманов Физика кафедрасыныңPhDдокторы,доцент м. а.

РЕЗОНАНСТЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ПАЙДАСЫ

Резонанс (лат. *resono*, фр. *resonance* — үн қосу, дыбыс қайтару) — периодты түрде сырттан әсер етуші күштің жиілігі тербелмелі жүйенің меншікті жиілігіне жақындағанда сол тербелмелі жүйедегі еріксіз тербелістер амплитудасының күрт арту құбылысы; мәжбүр етуші күштің жиілігі жүйе тербелісінің меншікті жиілігіне жуықтаған кезде жүйедегі мәжбүр тербеліс амплитудасының кенеттен артып кету құбылысы. Мысал ретінде 1-суретте көрсетілген дыбыстық камертонды алуға болады. Қарапайым мысал қарастырайық. Меншікті тербеліс жиіліктері бірдей екі камертон алып, оларды бір-біріне жақынырақ қояйық та, олардың бірін тербелтейік. Сәл уақыттан кейін оның тербелісін қолымызбен басып тоқтатсақ, екінші камертонның дыбыс шығарып тұрғанын естиміз. Ал екінші камертонды ешкім тербеліске келтірмегендіктен, "оның тербелуіне бірінші камертоннан ауа арқылы берілген тербеліс ықпал етті" деген қорытындыға келеміз.

1-Сурет

Резонансты алғаш рет механика және акустикалық құбылыс ретінде италиян ғалым Г. Галилей, ал электр-магниттік жүйелерде, мысалы, тербелмелі контур арқылы ағылшын ғалымы Дж. Максвелл (1831 — 1879) қарастырған (1868).

Жоғары жиіліктегі дыбыстарды күнделікті өмірде пайдалану туралы көптеген мысалдар келтіруге болады. Солардың бірі эхолот. Бұл құрал теңіз түбінің тереңдігін анықтауға қолданылады. Бұл құрал былайша жұмыс істейді: кеме табанына орнатылған құралдардың көмегімен белгілі бір бағытта ультрадыбыстар жіберіледі. Бұл дыбыстар теңіз түбінен немесе ізделінді нысанадан шағылып, бір мезеттен кейін кемеге қайта оралады. Кемедегі өте сезімтал аспаптардың көмегімен тіркелетін бұл толқындар электр импульстеріне түрлендіріледі де, экранда, мысалы, сүңгуір кайықтың кескіні пайда болады. Теңіз суындағы дыбыс жылдамдығын және дыбыстың жіберілген мезеті мен қабылданған мезеті арасында өткен уақытты біле отырып, теңіз тереңдігі немесе су астындағы нысанаға дейінгі қашықтық анықталады. Мұндай әдісті жарқанаттарда пайдаланады. Сол себепті олар түнде емін еркін ұшады. Қазіргі таңда жәндіктермен кеміргіштерден қорғану үшін жоғары жиіліктегі дыбыстар шығаратын құрылғылар қолданылады. Бұл құрылғылар жәндіктермен кеміргіштердің жүйке жүйесін тітіркендіру арқылы сіздің үйіңізді немесе қоймаңызды олардан қорғайды.

2-Сурет

Жәнеде медицинада ультрадыбысты адам денесін ультрадыбыстық тексеру (сканерлеу) үшін пайдаланылады. Сүйек, май және бұлшық еттер ультрадыбысты түрліше шағылдырады. Электр импульстеріне түрлендірілген бұл шағылған толқындар экранда кескін береді. Оған қоса адам денесінде жиналып қалған тас түйіршіктерін де ультрадыбыс арқылы тазалайды немесе емдейді.

Сонымен қатар ультрадыбыстың көмегімен тастар ұнтақталады, металдарды және аса қатты материалдарды кесу және дәнекерлеу жүзеге асырылады.

Тағы бір айта кететін мәлімет ол – материалдарды ультрадыбыспен кесу немесе өңдеу. Ультрадыбыспен өңдеудің немесе кесудің тиімді жағы өте көп. Қарапайым әдістерге қарағанда ультрадыбысты қолданғанда ешқандай дыбыс, түтін немесе газ шықпайды. Дыбыстың шықпау себебі адамның құлағы ультрадыбыстарды естуге бейімделмегендігімен түсіндіруге болады.

Жоғары жиіліктегі дыбыстар пайдадан басқа зиянда келтіре алады. Оған дәлел 2000 жылы алғашқы сәтті қолданылған акустикалық қару «American Technology Corp» компаниясының «LRAD» дыбыстық зеңбірегі болды. Бұл зеңбіректен шығатын дыбыс адам жүйке жүйесіне қатты әсер етіп, тіпті ауырсыну соққысына алып келуі мүмкін.

Механикалық резонанс әсерінен 1940 жылы АҚШ-та Вашингтон штатында орналасқан Такома көпірінің орталық бөлігі бұзылған. Бұған себеп көпірмен желдің жиіліктері жуық мәнге сәйкестенуі болып табылады. Көп кісілер біле бермейтін бір жайт бар. Ол жайт- жауынгерлер көпірден өткен кезде сапты сақтамай еркін жүріп өтулері тиіс. Өйткені жауынгерлер сапта жүрген кезде пайда болатын резонанс көпірдің меншікті резонансының мәніне жуықтауы көпірдің бұзылуына алып келу мүмкіндігі өте жоғары.

ҚОРЫТЫНДЫ:

Құбылыс және үрдіс эрқашанда екі ортаның қатысуымен жүретін сипаттама, яғни классикалық тұрғыда Ньютонның 1 заңын келтіруге болады: Сырттан жүйеге белгілі бір күш әсер етпесе, онда сол жүйе өзінің тыныштық қалпын сақтайды дегендей. Осы себептен резонансты пайдалана отырып қол жетімсіз орталарда, медицинада және көптеген ғылыми бағыттарда адамзатқа қажетті мәселелерді шешу жолдарының тиімділігін арттырып отырмыз. Алайда табиғаттың алауыт күштері әсерінен болатын апаттардың бірден-бір себепкерлерінде ұмытпаған жөн, сондықтан әлемдегі ҒЗИ-да жаңа концепцияларды дамыту жобалары өзекті деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. И. Сабирова, И. Г. Давлетбаева Определения акустических резонансных частот в растворах клеевых композиций // Вестн. Казахского технологического университета Сер. Физ -2013. 5б.
2. В. В. Карачун Развитие резонанса совпадения в оболочке под действием звуковой волны // Журнал: Вестник двигателестроения Сер. Физ-2016. 87-91б.
3. Кітап: Савельев И. В. Курс общей физики.-Москва: «Наука», 1987. 181-215б.
4. Д. В. Сихвухин Общий курс физики.-Москва: «Наука», 1979. 202-222б.
5. Н. В. Александров, А. Я. Яшкин Курс общей физики.-Москва: «Просвещение», 1978. 390-409б.

УДК: 372.853

Д.Ш. Мусина

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г.У. Нурабаева, к.ф.-м.н., доцент кафедры физики

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АТОМНОЙ ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Современное образование немислимо без применения информационных технологий, которые проникли во все сферы человеческой деятельности. Компьютерные усовершенствования за короткий отрезок времени изменили традиционные взгляды на процессы изучения окружающего мира в образовательном аспекте. В современном мире уже невозможно представить себе обучение без мультимедийных технологий.

В настоящее время в процессе обучения компьютер является неким посредником между учителем и учащимся. Обучающийся за компьютером может сам выбирать наиболее удобную скорость подачи и усвоения материала [1].

Применение электронного учебника на уроках физики позволяет повысить интерес к предмету, активность на уроках, самостоятельность, но и, как следствие успеваемость и глубину знаний.

Электронное учебное пособие (ЭУП) - это связанные между собой теория и практика с наглядными иллюстрациями (видео роликами, звуками, анимациями и т.п.).

Различие между электронным учебником и печатным вариантом является то, что печатный вариант рассчитан на определенный уровень знаний, умений, навыков, а электронный может иметь несколько уровней сложности. Также отличительной чертой является то, что в электронном учебнике нет предела визуальным эффектам (иллюстрации, видео ролики, звуки, анимации) все это ограничивается лишь возможностями разработчика, а в печатном варианте эффекты ограничены. Электронное пособие обеспечивает многовариантность, многоуровневость и разнообразие проверочных заданий, тестов.

Электронный учебник должен содержать только минимум текстовой информации, в связи с тем, что длительное чтение текста с экрана приводит к значительному утомлению и как следствие к снижению восприятия и усвоения знаний. Электронный вариант учебника позволяет выделить отдельные слова или фразы цветом и фоном, что улучшает наглядность, позволяет акцентировать внимание на главном. Электронный учебник должен содержать гиперссылки по элементам учебника.

Физика дает нам понимание того, что нас окружает, позволяет понять процессы и законы, происходящие в природе. А в частности, подраздел «Атомная физика» даёт учащимся более глубокое понятие окружающего нас мира, ведь всё на свете состоит из атомов.

Атомная физика является одной из самых сложных в понимании учеников. И главной сложностью её преподавания является отсутствие наглядности. Решением проблемы может быть использование электронного учебного пособия на уроках различных типов.

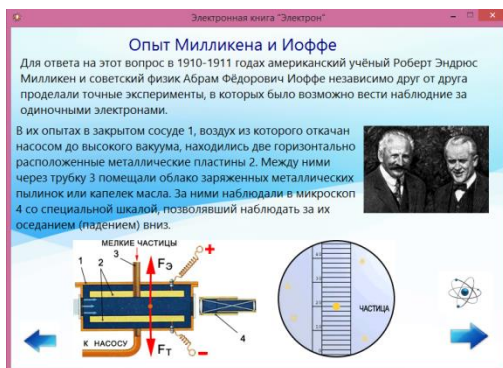

На данный момент существует множество программ, с помощью которых можно создавать различные электронные ресурсы.

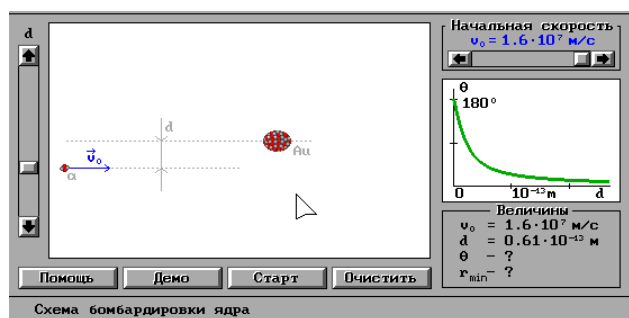
Одна из программ с помощью, которой можно создать электронное учебное пособие - AutoPlay Media Studio. Это удивительная программа, позволяющая создавать полнофункциональные интерактивные и мультимедийные приложения, web-приложения, при этом получив на выходе качественный продукт, не уступающий по производительности приложениям, написанным с использованием языков программирования и средств разработки программного обеспечения.

Предполагается внедрение мультимедийных технологий в образовании, создание новых, более совершенных программ, согласно специфике предмета и выбранного материала.

Сложность обучения атомной физике связана с ограничением показа реальных экспериментов. Причиной этому является то, что большинство экспериментов могут производить вредное воздействие на организм человека. И не способностью школ полностью принять все средства предосторожности для исключения различных видов инцидентов.

Работа учеников с компьютерными моделями чрезвычайно полезна, так как обучающиеся могут ставить многочисленные виртуальные опыты и даже проводить небольшие исследования.

Основным источником интересов к самой учебной деятельности является, прежде всего, ее содержание. Для того чтобы содержание оказало особенно сильное стимулирующее влияние, оно должно отвечать целому ряду требований, сформулированных в принципах обучения. Однако имеются некоторые специальные приемы, которые создают ситуации новизны и приближения содержания к самым важным открытиям в науке [2]. К ним можно отнести использование электронных учебных пособий на уроках физики. В этом случае ученики значительно ярче и глубже осознают важность, изучаемых вопросов.

Литература:

1. Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров. - М.: Изд. Московского психолого-социального института, 2002. - 352 с.
2. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Г.К. Селевко. - М.: Народное образование, 2008. — 225 с.

ӘӨЖ 372.851

Ерқанат Әлихан

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Е.Қ.Есенжолов, профессор

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазіргі таңдағы жалпы орта білім беретін және кәсіби мектептердің басты бағыты – оқыту мен тәрбиелеуде білім сапасын арттыру. Б.Паскаль айтып кеткендей «математика пәні оқытудағы негізгі әрі нақты сабақ болғандықтан, оны неғұрлым қызықты етіп өткізу өте пайдалы». Сондықтан математиканы оқытуда күнделікті сабақтан бөлек сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудың маңызы зор.

Математикадан сыныптан тыс жұмысты енгізу ХХ-ғасырдың 30-жылдарында П.С. Александров, П.Ю. Германов, Ю.Н. Делоне, А.Н. Колмогоров, Л.А. Люстерник және т.б ғалымдардың қолдануымен бастау алды.

Сыныптан тыс жұмыс – бұл орта мектепте оқыту мен тәрбиелеудің құрамды бөлігі, сонымен қоса оқушыларды ұйымдастырудың бір формасы. Оқушылардың жан-жақты дамуына үлкен мүмкіндіктер ашады.

Сыныптан тыс жұмыстың әртүрлі атқаратын қызметі бар, және жеке тұлғаны қалыптастыруда келесі мүмкіндіктерге ие:

- сабақтан тыс жұмыстар баланың жеке-дара қасиеттерін ашуға көмегін тигізеді;
- оқушылардың әртүрлі сыныптан тыс жұмыстарға қатысуы арқылы олардың бойындағы жеке тәжірибелерін дамытып, адам өміріне қажет білік пен дағдыны қалыптастырады;
- сыныптан тыс жұмыстардың әртүрлілігі оқушы үшін өзіне дұрыс мамандық таңдауына, белсенді жұмыс жасауына көмегін тигізеді;
- оқушы ұжымда, топпен жұмыс істеу қабілетін дамытады .

Мектепте сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру

Мен өндірістік іс-тәжірибеден өту кезеңінде әр түрлі сыныптарға сабақ бердім.сабақ беру

барысында бастауыш сынып оқушыларына қарағанда жоғарғы сынып оқушыларының математика пәніне деген қызығушылықтарының әлсіздігін жете түсіндім. Сондықтан жоғарғы сынып оқушыларының математикаға қызығушылығын арттыру мақсатында сыныптан тыс жұмыстар жүргізудің бірнеше әдіс-тәсілдерін қарастырдым. Солардың ішіндегі оқушылар үшін ең тиімдісі ретінде математикалық үйірме ұйымдастыруды алдым.

Жоғары сыныпта математика пәнінен үйірмелерді ұйымдастыру.

Сыныптан тыс жұмыстың негізгі топтық түрі – математикалық үйірме. Мұны ұйымдастыру және жүргізу үстіне мұғалімдердің шығармашылық дербестігіне айқын көрінеді. Алайда оқыту теориясында үйірме жұмыстарын сараптаудың дәл алғышарттары берілмеген. Соған қарамастан, математикадан үйірме жұмысын жүргізудің кейбір типтері қалыптасқан. Үйірме жұмысы алдымен кең тынысты шараларды жүзеге асыруға бағытталуы тиіс, сонда ғана ол оқушылардың ынта-ықыласын толық қанағаттандыра алады. Үйірме жұмысын негізінен теориялық (ғылыми-бұқаралық) және практикалық (конкурстық, олимпиадалық, ойын есептері) бағыттарда жүргізуге болады.

Теориялық бағыттағы үйірме жұмысы мұғалімдердің немесе оқушылардың белгілі тақырып бойынша әңгімесін, лекциясын не баяндамасын қамтып, аптасына бір рет жүргізіледі. Әрбір жұмыстың ұзақтылығы 1-1,5 сағаттан аспағаны дұрыс.

Үйірме жұмысын ұйымдастыруда оқушылардың ынта-ықыласын ескеру маңызды мәселе. Себебі, әр оқушының өз мүддесі мен талабы бар. Сондықтан мұғалім олардың талаптары мен сұраныстарын қанағаттандыра отырып, үйірме мүшелерін ортақ іске жұмылдыруға тиіс.

Егер мұғалім үйірме сабағын оқушылар үшін пайдалы және қызықты өткізгісі келетін болса, онда кейбір жағдайларға назар аударайық.

1. Берілген тақырыпта не қызықты және қандай қиындықтары бар? Берілген сабақтың материалын толық игеріп болған соң, өзіңізге тағы да есеп беріңіз: берілген тақырыпта оқушы үшін ең маңыздысы не бола алады? Қандай мезеттер оны қызықтыруы мүмкін немесе қызықтыруы керек? Оқушыларда қандай сұрақтар туындауы мүмкін (немесе туындауы керек)?

2. Оқушы берілген есепті қалай қабылдайды? Сіз тапсырмаға байланысты қандай да бір пайдалы есеп дайындап қойғаныңызбен, есепке байланысты жұмыс толығымен аяқталған жоқ. Бұл есеп оқушыларға қызықты болып көріне ме, әлде жалықтырып жібере ме? Оны орындауға шамалары жете ме? Орындаған кезде оқушылар алдында қандай қиындықтар тұрады? Ол қиыншылықтарды жеңе ала ма? Есепті шешу барысында оқушыларға мұғалімнің тарапынан қандай көмек беруге болады? Оқушыларға «шешілмейтін» күрделі есепті шешуден алдын, әдетте оңай есептер берілуі керек.

Үйірме отырысы үшін аса үлкен есептеулерді қажет етпейтін, бірақ идеясы қызықты, қиын емес есептерді қолданған дұрыс. Егер, сайыста немесе олимпиадада ұсынылған есептер қарастырылатын болса, бұл міндетті түрде көрсетілуі тиіс, яғни мұндай есептерге оқушылардың назары мен қызығушылығы арта түседі. Ұсынылатын есептердің ретіне көңіл аударғаныңыз дұрыс.

3. Есепті ұсыну өнері.

Көбіне мұғалім барлық есептерді өзіндегі тізім бойынша (немесе есеп жинағынан) оқып шығады. Егер есептің ең болмағанда жартысының шартын оқымай, әңгімелеп немесе ауызша айтып берсе, сабақ жанданып қызықты өтер еді. Есептің шартын қызықты етіп айтып бере алу – бұл нағыз өнер. Кейде осы мақсатта есептің мәтінінің мағынасын ашу үшін, мысалдардан немесе дербес жағдайлардан босатап есепке көшкенде, оған жаңа мазмұн ойлап табуға және т.б. болады. Мысал кетірейік.

Үйірменің жетекшісі VII сыныпқа мынадай есеп ұсынайын деп отыр: «әрқайсысы екі дәл квадраттың қосынды түрінде болатын екі бүтін сандардың көбейтіндісін де, екі дәл квадраттардың қосындысы түрінде жазуға болатын дәлелдендер». Осындай түрдегі есеп оқушыларды қызықтырған жоқ. Бұл есепті басқа түрде бергенде, оқушылардың қызығушылығы пайда бола бастады:

«5 санын екі дәл квадраттың қосындысы түрінде беруге болады ($5 = 2^2 + 1^2$). 13 санын да екі дәл квадраттың қосындысы түрінде көрсетуге болады ($13 = 3^2 + 2^2$). Осы сандарды (5 және 13) көбейтсек, 65 санын аламыз. Шыққан санды екі дәл квадраттың қосындысы түрінде көрсетуге болады ма?»

Оқушы. Иә, $65 = 8^2 + 1^2$.

Жетекші. Екі квадраттың қосындысы түрінде 65-ті тағы да басқа тәсілмен көрсетуге болады ма?

Оқушы. Иә, $65 = 7^2 + 4^2$.

4. «Егіз» есептер.

Үйірме мүшелерінің арасында дайындықтары мен білімдеріне қарай әр түрлі оқушылар болады. Ұсынылған есепті ерте шешіп қойған оқушының басқаларға бөгет жасауына немесе жалығып, бос отыруына жол бермеу керек. Сондықтан, мұғалімде әр есеп бойынша бірнеше қосымша сұрақтар немесе

ұқсас есептер («егіз есептер») болғаны жөн. Мұндай сұрақтар қосымша зерттеуді талап етуі мүмкін.

5. Болашақтағы сабақтарға алдын-ала есептер дайындау.

Үйірме мүшелері үшін қиын тақырыптар жеңіл және аса қызықты болуы үшін, оқушыларды біршама дайындау керек. Оған, біріншіден, тақырыптарды таңдау тізбектілігімен жетуге болады. Осылай, мысалға, егер Х сыныптың үйірмесінің сабағында «параллелограмның ауданы» және «төртбұрыштың ауданы» тақырыптарын қою белгіленсе, онда алдымен «төртбұрыштың ауданы», одан кейін «параллелограмның ауданы» қарастырған дұрыс, себебі бірінші тақырыпты өткеннен кейін, оқушылар екіншісін оңай түсінеді.

6. Үйге берілетін тапсырмалар жайында.

Үйірме мүшелеріне үйге тапсырма берген дұрыс, тек оқушылардың шамалары жете ме, оны орындауда қандай қиындықтар туындауы мүмкін екенін өзімізге нақты елестету керекпіз. Алғашқы кездері әр сабақтан кейін 2-3 есептер беріп отырған дұрыс. Егер үйірменің барлық мүшелері осындай есептерді белсенді орындағандары байқалса, онда бұл тапсырмаларды көбейтуге болады. Осы жерде оқушыларға сол тақырып бойынша басқа есептерді таба алатындай оқу құралдарын көрсетуге болады (ең қызықты есептердің номерлерін көрсеткен пайдалы). Аса белсенділері бұл сілтемелерді орындайды.

Әрбір жасалынған істің қортындысы болуға міндетті. Сол сияқты егер жүйелі қортынды жасалмаса, оқушылардың саналарында үйірмелік сабақтардан қажетті ақпараттың қалатыны шамалы. Бірақ оны қалай жасауға болады? Кейбір мүмкіндіктерді көрсетейік.

Мақаланы қорытындылай келе, сыныптан тыс жұмыстың қызықты өтуі оқушының математиканы «жеңіл» қабылдауына септігін тигізеді. Математикалық үйірме сияқты әдіс-тәсілдердің жиі өткізілуі оқушылар үшін математиканы жаңа қырынан танып, өмірде қолдануына, тіпті кейін бұл салада жұмыс атқаруына маңызды әсер етеді. Болашақтағы диплом жұмысымда осы тақырыпты әрі қарай жалғастырып тереңірек зерттеймін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Математика в школе», «Математика және физика» журналдары.(соңғы 7-8 жыл).
2. Бидосов Э. «Математиканы оқыту методикасы» Алматы. Мектеп, 1989ж.
3. «Математика және физика» журналы 2003ж

ӘОЖ: 372.851

Ж.Ұ. Ахметбекова, А.Б. Бауыржанова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Э.Т. Бахтинова, математика және МОӘ кафедрасының аға оқытушысы

БИНАРЛЫҚ ҚАТЫНАС ОҚЫТУ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ

Түйін: Математикада бір-бірінен қолданылу әдісі жағынан болсын, мазмұны жағынан болсын анағұрлым айырмашылығы бар бөлімдер бар. Алайда, математиканың алғашқы негіздері мектеп курсына қалыптасады. Сондықтан да қазіргі математиканың көптеген баяндау идеясы жаңартылған оқу бағдарламасымен оқулықтарына енгізіліп отыр. Осыған байланысты математиканың кейбір теориялық мәселелерін, мектептің курсына жаңа негізде оқытуға арналған көптеген әдебиеттер шығарылуда.

Кілт сөздер: Бинарлы қатынастар

Біз бұл мақалада жалпы алгебраның ең негізгі ұғымдарының бірі-бинарлық қатынас ұғымын оқыту туралы кейбір пікірлерді ортаға салмақпыз. Төменгі класстар математикасында (I класстан бастап) «теңдік», «кіші», «үлкен» және т.с.с бірнеше элементар бинарлық қатынастар кездеседі. Алайда төменгі класста бинарлық қатынас термині берілмейді. Дегенмен мұғалім бинарлық қатынастың не екенін және мектепте ол туралы қандай элементар мағлұматтар беру керектігін білуі тиіс.

Қатынастар – жиын немесе жиындар элементтерінің арасындағы өзара байланыстарды беру тәсілдері. Қатынастардың ішінен унарлық, бинарлық қатынастар көбірек белгілі. Унарлық (бір орынды) қатынастар бір жиын элементтерінің белгілі бір R қасиетінің болуын бейнелейді. M жиынының R қасиетімен (белгісімен) ерекшеленетін элементтерінің жиыны M -нің бір ішкі жиынын құрайды. (Мысалы, қобдишадағы шарлардың бір бөлігінің ақ болуы) Оларды унарлы қатынас деп атайды.

Бинарлы қатынастар М жиынының бір жұп элементтерінің қандай да бір өзара қарым-қатынасын анықтауға қолданылады. Мысалы, М адамдар жиыны десек 2 адамның бір қалада тұруы, бір ұйымда қызмет істеуі, біреуінің екіншісінен жас болуы, әке мен бала болуы т. б.

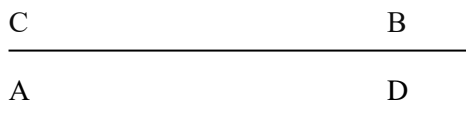
Бірнеше мысалдар қарастырайық

1-мысал. $3=3$

2-мысал. $5 > 3$. Оқушыларға 1-мысалдағы сандардың орнын ауыстыруға болғанымен, 2-мысалдағы сандардың орынын ауыстыруға болмайтыдығын ескертеміз. Немесе келесі мысалды қарастырайық

3-мысал.

AB түзуі CD түзуімен қиылыспайды. (1-сурет). Осыған байланыстыра «Екі түзудің қиылыспауы нені білдіреді?» деген сұрақтар қойсақ, оқушылардың екі түзудің параллелдігі туралы ұғымы тереңдей түседі.

Осы мәселені тереңдете түсу үшін «Түзу өзімен өзі қиылыса ма?»-деген сұрақ беруге болады. Біз бұл мысалдарда негізінен қатынастар үшін рефлексивтік және симметриялық және транзитивтік қасиеттерінің орындалуын тексереміз.

4-мысал. $M = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10\}$ жиыны берілген. Осы жиынның қай сандары $x < 7$ теңсіздігі шешімдерінің жиынына кіреді? Бұл жаттығуды орындауда оқушылар ойша М жиынындағы әрбір санды 7 санымен салыстыра бастайды. Мысалы, $0 < 7$ болғандықтан, 0 саны $x < 7$ теңсіздігі шешімдерінің жиынына кіреді, сол сияқты 1 саны да $1 < 7$ болғандықтан, сол жиынға кіреді. Ал 8 саны $x < 7$ теңсіздігі шешімдерінің жиынына кірмейді. Өйткені $8 > 7$ және т.с.с Мұндай мысалдарды қарастырғанда, алдымен берілген сандардың есеп шартына сәйкес барлық мүмкін парларын ойша құрып, олардың ішінен $x < 7$ теңсіздігін қанағаттандыратын сандарды теріп алатындығымызға оқушылар назарын аударған жөн.

5-мысал. $M = \{2, 3, 4, 5\}$ жиыны берілген. Осы жиыннан біріншісі екіншісінен кіші болатындай сандар парларын теріп жазыңдар.

Жауабы: «2;3», «2;4», «2;5», «3;4», «3;5», «4;5»

6-мысал. М бір сынып оқушыларының жиыны.

А, Б және В, С оқушылар айтылып отырған классқа пар-парымен бастауыш класынан келді А және С оқушылары туралы не айтуға болады?

Жауап: А және С оқушыларда бастауыш мектептің бір класынан келді. Яғни А, Б, С үшеуіде бір кластан.

Тапсырма: Кластан А, С, ... деген 5 оқушы алыңдар және олардың әрқайсысын суретке белгілеп, бір кластан келген оқушыларға сәкес нүктелерді доғамен жалғастырамыз

Мұнда үшінші нүктемен доға арқылы жалғастырылған әрбір екі нүкте өзара да жалғастырылатынына оқушылар назарын аудару керек.

7-мысал. М жазықтықтағы түзулердің жиыны болсын. Екі түзудің өзара параллель болуы, я перпендикуляр болуы немесе тік бұрыштан өзге бұрыш жасай қиылысуы мүмкін.

Ал IX-X кластарда оқушыларды бинарлық қатынастар туралы бір қатар элементар теориялық мағлұматтармен таныстыру керек.

Енді оқушылармен класта және кластан тыс уақытта дайындық жұмыстарын өткізуде мұғалімдердің пайдалануына болатын бірқатар мысалдар келтіреміз.

8-мысал. $A = (1, 3)$ $B = (4, 5, 6)$ жиындары берілген. Осы екі жиынның тура көбейтіндісін табыңдар.

B	4	5	6
A			
1	(1,4)	(1,5)	(1,6)
3	(3,4)	(3,5)	(3,6)

Шешуі: $A * B = [(1,4), (1,5), (1,6), (3,4), (3,5), (3,6)]$. Бұл шыққан нәтижені төмендегі таблица түрінде де көрсетуге болады.

Таблицадан: таблицаның бос тұрған клеткаларының барлығы да сан парларымен толтырылғандығын, 2) барлық парлар саны 6-ға тең, яғни берілген жиындардың элементтер

санының көбейтіндісіне тең екендігін байқауға болады. Мысалымызда біз пар элементтеріне ешқандай мазмұн-мағына бермей-ақ, екі жиынның тура көбейтіндісін бірден құрдық. Практикада тура көбейтудің нақты мысалдардары көптеп кездеседі. Мысалы кестедегі (а, в) парларының орынына сәйкес температураны жазуға болады. Егер «в» арқылы қаланы ал «а» арқылы күнді белгілесек онда (а, в) в қаласындағы а күндегі температура болады

Бұдан кейін мұғалім барлық жерде (күнделікті тұрмыста, ғылымда, техникада) қандай да бір жиынды қарастыратын болсақ, әдетте пар элементтерінің арасындағы байланыстылықты өрнектейтін әйтеуір бір қатынастың қызмет ететіндігі туралы оқушыларға ескертуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С. Рахметжанов «Алгебра және сандар теориясы» Семей – 2009
2. П.Д. Камерон «Алгебраға кіріспе» Алматы-2013
3. Б.М. Оразбаев «Сандар теориясы» Алматы--1970

УДК: 372.853

Г.Р. Мазанбекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: М.Ж. Байжуманов, PhD доктор, доцент м.а

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ОБУЧАЮЩИМСЯ ПО ТЕМЕ ПОСТОЯННЫЙ ТОК

Знания учащихся находятся в тесной взаимосвязи с умениями и навыками. Среди многочисленных умений и навыков, которыми должны овладеть учащиеся, немаловажное значение имеет умение решать задачи. Ведь именно в процессе решения задач ученики сталкиваются с необходимостью применять полученные знания по физике в жизни, глубже осознавать связь теории с практикой.

Таким образом, решение задач является одним из важных средств повторения, закрепления и проверки знаний. При изучении методики решения физических задач выявила наличие ряда недостатков в формировании у учащихся умения самостоятельно решать задачи. Успех овладения учащимися данным умением зависит от управления учителем деятельностью учащихся по решению задач.

Именно решение задач воспитывает и общечеловеческие качества. Д. Пойа пишет: «Обучение искусству решать задачи есть воспитание воли. Решая не слишком лёгкую для себя задачу, ученик учится быть настойчивым, когда нет успеха, учится ценить скромные достижения, терпеливо искать идею решения и сосредоточиваться на ней всем своим «я», когда эта идея возникает. Если учащемуся не представилось возможности ещё на школьной скамье испытать перебегающие эмоции, возникающие в борьбе за решение, в его математическом образовании оказывается роковой пробел» [1]. Эти слова в полной мере можно отнести и к физическим задачам. При решении задач у школьников воспитывается трудолюбие, пытливость ума, смекалка, самостоятельность в суждениях, интерес к учению, воля и характер, упорство в достижении поставленной цели. Развивающая функция задачи проявляется в том, что, решая задачу, ученик включает все мыслительные процессы: внимание, восприятие, память, воображение, мышление. При решении задач развивается логическое и творческое мышление. Но на практике часто учащемуся предлагаются задачи только одного типа; решение каждой из предложенных задач сводится к одной максимум двум формулам; данные задачи не являются для учащегося непривычными; учащийся уверен в безошибочности своих действий, тем самым при решении второй или третьей задачи перестаёт обосновывать решение, начинает решать задачи механически, только по аналогии с предшествующими задачами, стремится обойтись без рассуждений.

В последствии все это приводит к ослаблению интереса учащихся. Поэтому необходимо учить школьников решению задач разными методами, как стандартными, так и не часто используемыми в школьной практике. Полезно одну и ту же задачу решать разными способами, это приучает школьников видеть в любом физическом явлении разные его стороны, развивает творческое мышление. Разнообразие и важность функций, выполняемых задачами, приводит к тому, что задача занимает в учебном процессе важное место.

Также очень мало внимания уделяется методике решения качественных задач. Современная практика показывает, что и у школьников, и у учителей при решении качественных задач возникает много затруднений. Этому существует несколько причин: отсутствие должного внимания к качественным задачам со стороны учителей, недооценка их роли и места в преподавании физики; упрощенные представления о самих качественных задачах (устные значит простые); отсутствие методик по их решению и использованию в учебном процессе; отсутствие хороших задачников и подробных образцов действий по решению качественных задач.

Отсутствие теории решения и использования качественных задач указывает как на трудность этой проблемы, так и на недостаточное внимание к ней со стороны исследователей. Но не стоит забывать, что качественные задачи занимают важное место и в физической науке и в системе современного физического образования, в том числе для развития и воспитания личности.

Включение современных информационных технологий в учебный процесс меняет роль средств обучения, применяемых в процессе преподавания, а использование современных информационных технологий изменяет учебную среду, в которой происходит процесс обучения. Реализация возможностей современных компьютерных средств позволила создать качественно новые средства обучения [2].

В связи с тем что, преподавание физики, в силу особенностей самого предмета, представляет собой благоприятную сферу для применения современных информационных технологий я предлагаю электронный сборник задач с помощью которого можно решить актуальные проблемы методики решения задач.

Мною созданный сборник задач (рис.1) включает в себя задачи распределенные на разделы, олимпиадные и задачи вопросы (рис.2). Каждый раздел включает в себя по десять задач, на рисунке 3 представлено изображение меню олимпиадных задач, которые содержат задачи повышенного уровня и качественные задачи. Считаю, что для поддержания интереса к решению задач у учащихся стоит предлагать им специфические задачи по определенным видам трудностей со стратегиями их решения.

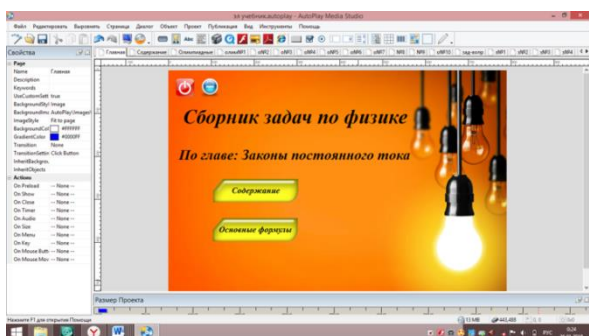

Рисунок 1

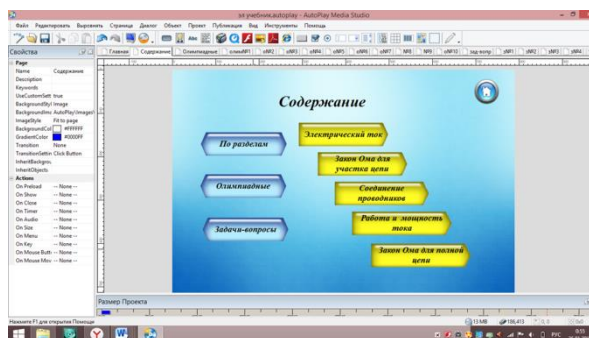

Рисунок 2

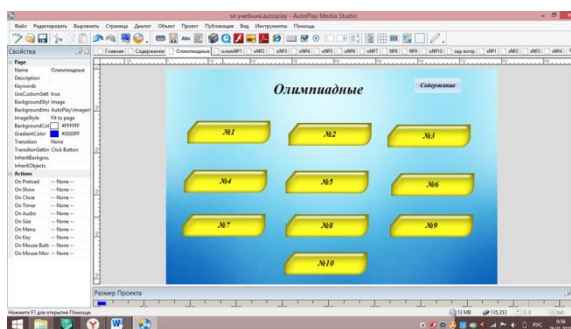

Рисунок 3

Данный сборник задач по теме «Законы постоянного тока» позволит учащимся систематизировать свои знания по решению задач на закон Ома для участка цепи, соединение проводников, работа и мощность тока. При решении задач главное внимание обращается на формирование умений решать задачи разного уровня, переходя от простых к сложным; умение учащихся оценивать свои способности, расширение кругозора и мышления, повторение пройденного

материала. Начиная с простых задач на воспроизведение понятий и формул, заканчивая олимпиадными. Электронная версия позволит скопировать какой-либо раздел, отменив выделение жирным шрифтом, а затем выполнить самопроверку. При решении задач в случае затруднения можно обратиться к указанным кнопкам и посмотреть способ решения. Сборник удобен тем, что в нем представлены все ответы – это позволит учащимся выполнить самооценку и по ее итогам корректировать дальнейшую работу.

Практическая значимость создания данного сборника задач состоит в том, что содержащиеся в ней материалы могут быть использованы для дальнейшего совершенствования методики решения физических задач по теме Постоянный ток и применения в практической работе учителя школы.

Список литературы:

1. Пойа Д. Как решать задачу. – Львов: журнал “Квантор”, 1991.
2. С.С.Маусымбаев, Р.Р.Абдрахманова, Т.А.Такирова «Технология применения компьютера в учебном процессе по физике» Конф.инновационное развитие науки: 2011

УДК: 534.52

Е.Е.Садықов

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.К.Қасымханова, физика кафедрасының аға оқытушысы

ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОН ШЫҒАРАТЫН ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК СӘУЛЕНІҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ

Қазіргі кезеңде ұялы телефон – жедел хабар алмасудағы таптырмас көмекші. Алайда, оның зияны да жоқ емес. Бір-бірімізбен хабар алмасып, қоңырау шалып, хабарлама жазамыз. Ұялы телефондарға суретке түсіп, интернет пен әлуметтік желілерде "отырамыз". Ойындар ойнап, фильм карап, кітап оқимыз, оятар қойып, сүйікті әуендерімізді тыңдаймыз. Осыншама қолдану ауқымы кең көп функционалды құрал қалайша зиян бола алады?

Асықпаңыз... Біз сізге ұялы телефоныңызды қауіпті деп санауға 3 себеп айта аламыз. "Канцерогенді болуы мүмкін" – Халықаралық Денсаулық сақтау ұйымы ұялы телефоннан шығатын, көзге көрінбейтін электромагниттік толқындарды осылайша сипаттады. Ғалымдар қауіпті аурулар мен телефонның толқындары арасында тікелей байланыс тапқан жоқ, дегенмен зерттеулер жалғасуда, ал "мүмкін" сөзі қорқуға себеп береді. Ғалымдардың жүргізген зерттеулері бойынша, адам ұялы телефонды қолданғанда оның миы басқаша жұмыс істей бастайды. Бір сағаттық әңгіме нәтижесінде, телефон қойылған жақтағы мидың бөлігінде көбірек глюкоза алмасуы болады. Бұл зерттеулер де әлі жалғасуда, мамандар бұл факті адамның денсаулығына қалай әсер ететінін айта алмай отыр. Алайда телефон миымызға әсер етіп, жұмысын өзгертіні рас. Соңғы жылдары бас аймағында ісіктерге шалдыққандардың саны өскені белгілі. Дәрігерлердің көпшілігі бұны ұялы телефонмен байланыстырады. Ұялы телефонды көбірек қолданған сайын, ісік сияқты қауіпті ауруларға тап болу мүмкіндігі өседі. Ғалымдардың телефонды мүлде қауіпті деп, оған тыйым салғанын күтпей-ақ, қазірден бастап қорғаныңыз.

Заманауи адамға телефоның өте қауіпті десе де, онсыз өмір сүруге келіспес еді. Ұялы телефонды тастауға асықпай, кейбір шараларды қолға алсаңыз, оның жаман әсерінен кішкене болса да, сақтана аласыз. Ұялы телефонға құлақшын жалғап, сол арқылы сөйлесіңіз. Телефонды қалтада, белдікте, ұстамаңыз. Телефонды қолда ұстап, жастықтың астына салып ұйықтамаңыз. Мүмкіндік болса, қоңырау шалғанның орнына хабарлама жаза салыңыз. Желі "ұстамайтын" жерлерден қайта-қайта телефон шалуға тырыспаңыз. Бұндай кездері телефон одан бетер көбірек толқындар шығарады. Балалар электромагнитті толқындардың әсерінен көбірек зиян алады. Сондықтан кішкентайларға телефонды бергеннің алдында, оны "автономиялық" режимге қойыңыз.

Ұялы телефонмен сөйлесуден гөрі хабарлама жазу балалар мен жасөспірімдер үшін қолайлы. Себебі сөйлесу кезінде құлаққа берілетін электромагниттік сәулелер хабарлама жіберуден әлдеқайда көбірек бөлінеді. Ұялы телефонның адам ағзасына қаншалықты зиянды әсер ететіні туралы әрбір қолданушы сенеді, бірақ мән бермейді. Телефон антеннасынан бөлініп шығатын энергия ауаға таратылып қоймай, адамның құлақ тұсындағы тірі клеткаларға жұтқызылады. Өйткені энергия ешқайда жоғалып кетпейді, бір түрден екінші бір түрге айналады.

SAR (ағылш. Specific Absorption Rates) – ұялы телефон пайдаланған 1 секунд ішінде адам

ағзасына жұтылатын ең жоғары меншікті қуатты көрсететін меншікті коэффициенті. Оның өлшем бірлігі 1Вт/кг.

Ұялы телефон – техникалық-электрлік құрал. Адамның басқа абоненттермен сөйлесуі, қысқа хабарламалар жіберуі немесе жай ғана күту режиміндегі телефонда азды-көпті болсын электромагниттік толқындардың генерациясы жүріп тұрады. Осы үдірісті тудыратын қабылдаушы антенна болып табылады. Ал телефонды құраушы басқа құралдардың (экран, жиілік генераторы, корпус және т.б.) зияны қызығушылық тудырмайды, себебі өте аз. Күніне 4 реттен артық пайдаланушылардың бас ауруы 3,6 есе көбейген, қан қысымы жоғарылаған. 1сағаттан артық күніне 2 реттен артық сөйлесушілерде ми рагына шалдығушылар артқан. Ұялы телефонның бойындағы электромагниттік толқындар электромагниттік сәулелерді шашады. Электромагниттік сәулелер жоғары жиілікті электрлік және магниттік өріс тарапынан туындайды. Осы сәулелену кез келген органикалық немесе бейорганикалық затқа әсер етеді.

Біз ұялы телефонды құлақ тұсына қойған кезде телефон мен адамның басы арасында электромагниттік орта пайда болады. Оның әсерінен мидың жасушалары біртіндеп қызды. Ол, әрине, адамның жүйкесіне тура әсер етеді. Адамда ең алдымен стресс пайда болады, жүйке жүйесі біртіндеп тозып, протеиндер бөліне бастайды. Протеиндер – адам ағзасында болып жатқан химиялық реакцияларға қатысып, зат алмасу процестерін жылдамдатыды. Осы факторла әсерінен ұмытшақтық, бас ауруы, агрессия, тіпті рак ауруы пайда болуы мүмкін.

Біз сізге ұялы телефоныңызды қауіпті деп санауға 3 себеп айта аламыз.

1.”Канцерогенді болуы мүмкін” – Халықаралық Денсаулық сақтау ұйымы ұялы телефоннан шығатын, көзге көрінбейтін электромагниттік толқындарды осылайша сипаттады. Ғалымдар қауіпті аурулар мен телефонның толқындары арасында тікелей байланыс тапқан жоқ, дегенмен зерттеулер жалғасуда, ал “мүмкін” сөзі қорқуға себеп береді.

2.Ғалымдардың жүргізген зерттеулері бойынша, адам ұялы телефонды қолданғанда оның миы басқаша жұмыс істей бастайды. Бір сағаттық әңгіме нәтижесінде, телефон қойылған жақтағы мидың бөлігінде көбірек глюкоза алмасуы болады. Бұл зерттеулер де әлі жалғасуда, мамандар бұл факті адамның денсаулығына қалай әсер ететінін айта алмай отыр. Алайда телефон миымызға әсер етіп, жұмысын өзгертіні рас.

3.Соңғы жылдары бас аймағында ісіктерге шалдыққандардың саны өскені белгілі. Дәрігерлердің көпшілігі бұны ұялы телефонмен байланыстырады.

Ұялы телефонды көбірек қолданған сайын, ісік сияқты қауіпті ауруларға тап болу мүмкіндігі өседі. Ғалымдардың телефонды мүлде қауіпті деп, оған тыйым салғанын күтпей-ақ, қазірден бастап қорғаныңыз.Заманауи адамға телефоның өте қауіпті десе де, онсыз өмір сүруге келіспес еді. Ұялы телефонды тастауға асықпай, кейбір шараларды қолға алсаңыз, оның жаман әсерінен кішкене болса да, сақтана аласыз.

· Ұялы телефонға құлақшын жалғап, сол арқылы сөйлесіңіз.

· Телефонды қалтада, белдікте, ұстамаңыз. Телефонды қолда ұстап, жастықтың астына салып ұйықтамаңыз.

· Мүмкіндік болса, қоңырау шалғанның орнына хабарлама жаза салыңыз.

· Желі “ұстамайтын” жерлерден қайта-қайта телефон шалуға тырыспаңыз. Бұндай кездері телефон одан бетер көбірек толқындар шығарады.

Әрине, заманға сай керекті заттардың бірі, бұған ешкімнің таласы жоқ деп ойлаймын. Ал, онда қағидаларды қарастырып көрелік:

Кеңестер:

1. Ұялы телефонды қажеттілікке қарай пайдалану керек.
2. Үйде болсаңыз, ұялы телефонды пайдаланбай, үй телефонымен сөйлескеніңіз дұрыс.
3. SAR бойынша ұялы телефон үлгісін таңдаған дұрыс.
4. Жасөспірімдер мен балаларға ұялы телефон пайдалану мәдениетін үйреткен жөн.
5. 12 жасқа дейін ұялы телефонды пайдалануға тыйым салу қажет.
6. Ұялы телефонмен қысқа сөйлесуге үйрену керек.
7. Сөйлесуді SMS қызметіне алмастыруға тырысқан жөн.
8. Динамик арқылы дауыстық байланысқа ұмтылған дұрыс.
9. Сөйлесу уақытын 3 минуттан арттырмауға тырысқан жөн.
10. Екі сөйлесу арасындағы үзіліс уақыты 15 минуттан кем болмауы тиіс.
11. Найзағай ойнауы, күн күркіреуі кезінде ұялы телефонды пайдаланбау керек.
12. Автомобильде, желіні антенна ұстамайтын орындарда қолданбаған дұрыс.

13.Қоңырауға 4 секундсыз жауап бермеу. Неліктен? Өйткені бұл уақыт аралығында электромагниттік толқындар әсері өте күшті болады және адам ағасына тез тарайтын көрінеді.

14. Сөйлесіп болған соң телефонды құлақтың түбінде ұстап тұрып өшірмеу. Себебі өшірген кезде толқындар лезде құлаққа тарайды. Бұл құлақтың түрлі ауруларына әкеп соқтырады.

15. Ұйықтаған кезде 1,5 не 2м алыс жерге қою керек. Электромагниттік толқындарының әсер күшті болғандықтан, ұйқының бұзылуы мүмкін.

16.Қалтадан бөлек, сөмкеде ұстау немесе қалтаңыздан тастамайтын болсаңыз, қорғаныс қапшығына салып жүріңіз. Қазіргі уақытта жаңалықтардан талай жағдайларды көріп жатырмыз. Алдыңғы қатардағы, сәнді деген телефондарымыз адамға зияның тигізуде.

17. Телефон төсегіңізде жатпауы керек. Жүйке жүйесіне зиянды әсер етіп, ұйқыны бұзады. Таңертең бастың ауыратыны және белдің ауыратыны сондықтан, толқындардың әсер етуі.

18.Телефонды белде, кеудеге ұстауға әсіресе, шалбардың және пиджактың қалталарында салып жүруге болмайды. Толқындар ағзаның ішкі мүшелеріне зиянды.

Ойымды қорыта келе, зияның біле тұра біз немқұрайлық танытпауымыз керек. Ол үшін мен төменгі ұсыныстарды жасаймын: Бұл проблема мемлекет тарапынан қолдау табу қажет, ол үшін бірқатар заңнамалар қабылдану керек. Жалпы халық, жастар арасында семинар, лекторий, дөңгелек үстелдерді өткізуді дәстүрге айналдыру. Дүниежүзілік «Ұялы телефондардың зияндылығын насихаттайтын күн» жариялау керек. Мектептерде ұялы телефонды әкелуге тиым салу. Теледидар, газет-журнал беттерінде зияндылығы жөнінде антижарнамалар, бейнеклиптер көрсету керек.

К.К. Нургазина, А.С. Слямгазы

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің.

Ғылыми жетекші: Қ.Р. Тайболдина, математика және МОӘ кафедрасының аға оқытушысы

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУДІҢ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

***Түйін.** Мақалада математика оқытудың өзгеше құралдарына қатысты пайдаланылатын компьютерлік модельдердің ерекшелігі көрсетіледі. Компьютерлік модельдеу білімді меңгерудің нақты әдісі емес, әр түрлі салаларда қолданылатын танымдық әдістердің бірі болып табылады. Компьютерлік математикалық модельдің өңдеуі барысында есепті шешу кезеңдері құрастырылды.*

***Кілт сөздер:** компьютерлік технологиялар, математикалық модель, ақпараттық айналдыру, қиындықты шешу, компьютерлік модельдеу.*

Заманауи қоғамды ақпараттандыру міндеттерінің бірі, ақпараттық технологияларды білім беруде қолдану болып табылады. Адам өмірінің барлық салаларын ақпараттандыру және компьютерлендіру үдерісі, педагогикалық практикаға ақпараттық және компьютерлік технологияларды кеңінен енгізу үшін алғышарттар жасайды.

Бүгінгі күні компьютерлік технологияны оқу процесіне енгізу, білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Математика сабақтарында компьютерлік технологияны пайдалану, әлеуметтік, педагогикалық және технологиялық себептерге байланысты. Бұл себептерге байланысты, білім берудің тиімділігі мен сапасын жақсарту үшін, оқытудың жаңа жолдарын іздеу қажеттілігі туындайды.

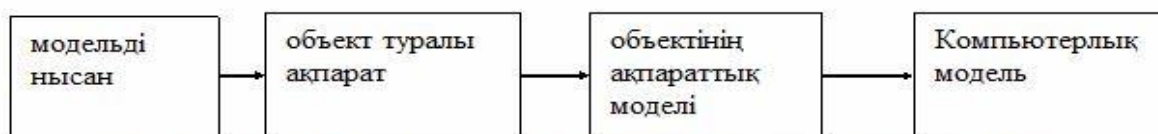
Компьютерлік технологияны дамыту кезінде математикалық модельдеу компьютерлерді қолданудың өзіндік және өте маңызды саласы ретінде пайда болды. Модельмен жұмыс істегенде, модельдік объектінің есебі мақсат ретінде тұжырымдалуы мүмкін, яғни, модельдің қажетті күйін алу міндеті. Компьютерлік модельді басқару, әдетте, адам мен компьютер арасындағы диалог түрінде немесе нақты компьютерлік бағдарламамен жүреді. Орта мектепте математиканы оқыған кезде оқу уақытының басым бөлігі мәтіндік есептерді шешуге арналған. Шын мәнінде, келесі жағдайлар орын алады: қиындықтарды шешу барысында математикалық үлгілердің тізбегі құрылады. Математиканы оқыту әдістемесінде қиындықтарды шешудің төрт кезеңін қамтиды:

- есептің тұжырымдамасын түсіну;
- шешім жоспарын алу;
- жоспарды іске асыру;
- шешімнің нәтижелерін талдау.

Есепті тұжырымдаудың алғашқы кезеңдерінің бірінде компьютерлік түрде ұсынылған

үлгілерді қолдану орынды болар еді. Компьютерлік модельдеудің түрлі кезеңдеріндегі ақпаратты түрлендіру, сурет-1.

1-ші кезең: объекті мен нақты объект туралы ақпаратты бөлу, қажетті ақпаратты белгілеу, маңызды емес ақпаратты жою.

Сурет-1. Компьютерлік модельдеудің әртүрлі кезеңдерінде ақпараттың трансформациясы

Ақпараттың өзгеруі есептің шешілу жағдайымен анықталады. Бір тапсырма үшін маңызды ақпарат бір-бірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Қажетті ақпаратты жоғалту, дұрыс емес шешімге алып келеді және әрдайым нақты шешім қабылдауға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, есептің тұжырымдамасы объектіні зерделеу барысында ғана анықталады. Бірінші кезеңде объектіні мақсатты түрде зерттеу үдерістері және есептің жай-күйін түсіндіру бір уақытта жүзеге асады деп, айтуға болады.

2-ші кезең: модельдеу объектісі туралы ақпараттың құрылымын жасау, алынған ақпаратты компьютерге өңдеуге дайындау. Құрылымдау тапсырма мен компьютерлік ақпаратты өңдеу құралдарына сәйкес болуы керек. Екінші кезеңнің нәтижесі ақпараттық модельдің құрылымы болады.

3-ші кезең: Бұл кезеңде ақпараттық модель компьютерге көшіріледі. Үшінші кезеңнің маңызды сәті - бастапқы есептің бекітілуі. Одан кейін дайындалған компьютерлік модельмен жұмыс жасалады. Бұл жұмыстың мақсаты - бастапқы есепті шешу үшін қажетті ақпаратты алу.

Мектепте компьютерлік модельдеуді қолданудың үлкен саласы 7-9 сыныптардың геометрия курсына өтіледі.

Есепті шешу және оны жүзеге асыру бойынша жоспар алу үшін одан әрі жұмыс жүргізіледі.

4-кезеңде, есеп берілгенің тұжырымдау үшін құрылған компьютерлік модельді қолдану орынды. Сонымен, математикадағы басқа оқу құралдарына қатысты компьютерлік үлгілерді пайдаланудың ерекшелігі қиын жағдайында қаралып жатқан объектілерге объективті бағдар беруді қамтамасыз етеді және ғылыми, теориялық ойлауда символдықтың арнайы құралы болып табылады. Бұдан басқа, компьютерлік модель зерттелген объектілердің ортақ көрінісі болып табылады.

Сондықтан компьютерлік модельдеу білімді меңгерудің нақты әдісі емес, әртүрлі салаларда қолданылатын танымдық әдістердің бірі болып табылады.

Есепті шешу процесінде ойлау талдауы ретінде сөйлегенде, компьютерлік модельдер ойлау әрекетінің арнайы құралы болады. Сондықтан, 7-9 сынып оқушыларының геометрия курсының есептерін модельдеу компьютерлік құралдарды қолдануға ақыл-ой әрекеттерін қалыптастыру әдісі, сондай-ақ модельдерді өздерін қиындықтарды шешуге үйрету құралы ретінде теңестіруге болады. Оқушыларды математикалық және компьютерлік модельдеу элементтерімен таныстыру тек ғылыми дүниетанымның қалыптасуына ғана емес, сондай-ақ оларды оқытуды неғұрлым мазмұнды және нәтижелі етеді.

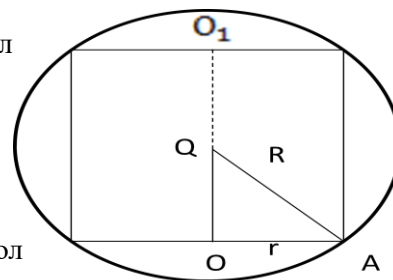
Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бутузов, С.Б. Кадомцев [и др.]. М.: Просвещение, 1991. 335 с.
2. Методика преподавания математики в средней школе: общая методика: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. 2104 «Математика» и 2105 «Физи-ка» / А.Я. Блох, Е.С. Канин, Н.г. Килина [и др.]. М.: Просвещение, 1985. 336 с.
3. Шабанова М.В., Сергеева Т.Ф. GeoGebra в системе средств обучения мате- матике // Информатика и образование/ 2014. № 7. С. 33-43.
4. Шабанова М.В., Троицкая О.Н. Образовательные возможности програм- мы GeoGebra и их использование на уроках геометрии в школе // Современ- ные информационные технологии и ИТ-образование: сб. науч. тр. VI Междунар. науч.-практ. конф., 12-14 декабря 2011 г., Москва / под ред. В.А. Сухомлина. Москва: Изд-во МГУ, 2011. Т. 1. С. 254-258. 1 электрон. опт. диск (CD ROM).
5. Шабанова М.В., Форкунова Л.В. Использование возможностей интерак- тивных геометрических сред «GeoNext» и «GeoGebra» при организации научно- исследовательской работы школьников в области приложений математики // Актуальные вопросы современной науки: материалы X-ой (юбилейной) науч.- практ. конф. / под ред. г.Ф. гребенщикова. М.: Перо, 2010. С. 289-294.

**ФУНКЦИЯНЫҢ ЕҢ ҮЛКЕН ЖӘНЕ ЕҢ КІШІ МӘНДЕРІН ТАБУҒА АРНАЛҒАН
 ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақалада функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табу ережелерін қолданып, геометриялық есептерді шешу қарастырылған. Физикалық, геометриялық есептерді экстремумға зерттеу арқылы оның туындысын тауып, оны 0-ге теңестіріп, берілген функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табуға болады. Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерінің анықтамаларына тоқталып кетсек.

Егер x_0 нүктесі $[a,b]$ кесіндісінің ішкі нүктесі болса және сол кесіндіде анықталған $f(x)$ функциясы үшін $\delta > 0$ саны табылып, айнымалының $x_0 - \delta < x < x_0 + \delta$ теңсіздіктерін қанағаттандыратын барлық мәндері үшін $f(x_0) - f(x) \geq 0$ арақатынасы орындалса, x_0 нүктесі $f(x)$ функцияның максимум нүктесі, ал $f(x_0)$ мәні функцияның x_0 нүктесіндегі максимумы деп аталады.

Егер x_0 нүктесі $[a,b]$ кесіндісінің ішкі нүктесі болса және сол кесіндіде анықталған $f(x)$ функциясы үшін $\delta > 0$ саны табылып, айнымалының $x_0 - \delta < x < x_0 + \delta$ теңсіздіктерін қанағаттандыратын барлық мәндері үшін $f(x_0) - f(x) \leq 0$ арақатынасы орындалса, x_0 нүктесі $f(x)$ функцияның минимум нүктесі, ал $f(x_0)$ мәні функцияның x_0 нүктесіндегі минимумы деп аталады.

$f(x)$ функциясы анықталған және үзіліссіз болатын облыстағы нүктелердің ішіндегі $f(x)$ функциясының туындысы не нольге тең болатын, не ақырсыздыққа айналатын, не мүлдем жоқ болатын нүктелерін сындық нүктелер деп атайды.

Экстремумның бар болуының жеткілікті шарты.

Егер $f(x)$ функциясы анықталған $[a,b]$ кесіндісінің x_0 сындық нүктесінің $(x_0 - \delta, x_0 + \delta)$ маңайында

а) $x_0 - \delta < x < x_0$ болғанда $f'(x) > 0$, $x_0 < x < x_0 + \delta$ болғанда $f'(x) < 0$ болса, яғни x_0 нүктесі арқылы өткенде туындының таңбасы плюстен минуске ауысса, x_0 нүктесінде максимум;

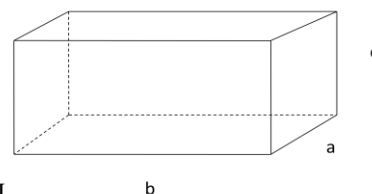
б) $x_0 - \delta < x < x_0$ болғанда $f'(x) < 0$, $x_0 < x < x_0 + \delta$ болғанда $f'(x) > 0$ болса, яғни x_0 нүктесі арқылы өткенде туындының таңбасы минусдан плюске ауысса, x_0 нүктесінде минимум;

в) аргумент x_0 нүктесі арқылы өткенде туындының таңбасы өзгермесе, онда экстремум жоқ болады[1].

Функцияның экстремумдарын іздеп табудың практикалық ережелерін қолданып, бірнеше мысалдарды қарастырайық.

Мысал-1:

Көлемі 72 см^3 , табанының қабырғаларының қатынасы 1:2 болатын жәшік жасау керек. Толық бетінің ауданы ең аз болатындай жәшіктің барлық қырларының өлшемдерін табу керек.

Шешуі:

Есептің шартынан табанының қабырғалары $a=x$, $b=2x$, ал жәшіктің биіктігі $c=y$. Сонда жәшіктің көлемі $2x \cdot x \cdot y = 72$, бұдан $y = \frac{36}{x^2}$. Енді жәшіктің толық бетінің ауданын есептейік.

$S = 2(2x^2 + xy + 2xy) = 2(2x^2 + 3xy) = 2\left(2x^2 + 3x \frac{36}{x^2}\right) = 2\left(2x^2 + \frac{108}{x}\right)$. $S(x) = 4x^2 + \frac{216}{x}$. Осы функцияны экстремумға зерттейміз. $S'(x) = 8x - \frac{216}{x^2}$, $S'(x) = 0$, $8x - \frac{216}{x^2} = 0$, бұдан $8x^3 = 216$, $x^3 = 27$, $x = 3$. Жәшіктің өлшемі $x \in (0, t)$, мұндағы $t > 3$, аралығында болады деп алсақ, $(0, 3)$ аралығында $S'(x) < 0$, ал $(3, t)$ аралығында $S'(x) > 0$. Бұдан $x=3$ нүктесінде функцияның минимумы бар. Сонда жәшіктің өлшемдері $a=3$, $b=6$ және $c=4$ болады.

Мысал-2: Радиусы R шарға сиятын цилиндрдің ең үлкен биіктігін табу керек[2].

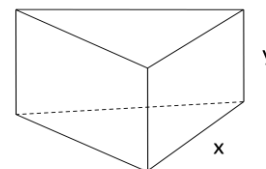
Шешуі:

Үшбұрыш ΔOQA қарастырамыз. Бұдан Пифагор теоремасы бойынша $r^2 = R^2 - \left(\frac{h}{2}\right)^2 = R^2 - \frac{h^2}{4}$. Цилиндр көлемінің формуласын жазып, алынған r^2 мәнін қоямыз: $V_{\text{цил}} = \pi r^2 h = \pi h \cdot \frac{4R^2 - h^2}{4} = \frac{\pi}{4}(4R^2 h - h^3)$. Осы функцияны экстремумға зерттейміз. $V'(h) = 4R^2 - 3h^2$, $V'(h) = 0$, $4R^2 - 3h^2 = 0$. Бұдан $h^2 = \frac{4R^2}{3}$, $h = \frac{2R}{\sqrt{3}}$. $h \in [0, 2R]$, мұндағы $h < 0$ аралығы деп алсақ, $[0, \frac{2R}{\sqrt{3}}]$ аралығында $V'(h) > 0$, ал $[\frac{2R}{\sqrt{3}}, h]$ аралығында $V'(h) < 0$. Бұдан $h = \frac{2R}{\sqrt{3}}$ нүктесінде функцияның максимумы бар.

Мысал-3:

Теңқабырғалы үшбұрышты призманың көлемі V -ға тең. Ауданы ең кіші мәнге ие болатындай призманың бүйір қабырғасын тап[2].

Шешуі: Призманың көлемінің формуласы $V = S_{\text{таб}} H$ тең.

Бізде берілген призманың көлемін табайық. Ол $V = \frac{x^2 \sqrt{3}}{4} y$ тең. Мұндағы $S = \frac{x^2 \sqrt{3}}{4}$ – теңқабырғалы үшбұрыш ауданы. Бұдан $y = \frac{4V}{x^2 \sqrt{3}}$.

Толық бетінің ауданын x және y бойынша өрнектесек:

$S_{\text{тол}} = 2S_{\text{таб}} + 3S_{\text{б.б}} = 2 \cdot \frac{x^2 \sqrt{3}}{4} + 3xy = \frac{x^2 \sqrt{3}}{2} + \frac{4V \sqrt{3}}{x} = \frac{x^3 \sqrt{3} + 8V \sqrt{3}}{2}$. $S_{\text{тол}} = \frac{\sqrt{3}}{2} \cdot \frac{x^3 + 8V}{x}$. Осы функцияны экстримумға зерттейік. $S' = \frac{3x^2 \cdot x - (x^3 + 8V)}{x^2} = \frac{2x^2 - 8V}{x^2} = \frac{2(x^3 - 4V)}{x^2}$. $S' = 0$ теңдеуінен $x^3 - 4V = 0$, $x = \sqrt[3]{4V}$. $(0, \sqrt[3]{4V})$ аралығында функция кемімелі, ал $(\sqrt[3]{4V}, 0)$ аралығында функция өспелі. Осыдан берілген сындық нүкте минимум болады және осы нүктеде функция ең кіші мәнді қабылдайды. Сонымен: $x = \sqrt[3]{4V}$.

Қорыта келе геометриялық есептерді экстремумға зерттеу арқылы функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табуға болады. Бұл әдісті қолданып геометриялық есептерді шешу білім алушыларға білімдерін практикалық тұрғыда қолдануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.Е.Берікханова. Математикалық анализдің есептік практикумы. 1-бөлім,-Семей, 2016ж.-92-107б.
2. Г.Н.Берман. Сборник задач по курсу математического анализа. -Москва,1971. -С.87-90

УДК: 372.851

Қ.Т. Тоқтасынова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.К.Ерденова, аға оқытушы

АЛГЕБРАЛЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ АУЫСТЫРУ КӨМЕГІМЕН ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ

Алгебралық теңдеулерді шешудің стандартты емес әдістерінің бірі - тригонометриялық ауыстыруды қолдануға негізделген әдіс. Осындай әдісті қолдану қажетті теңдеулер белгілі тригонометриялық формулаларға ұқсайтын жағдайда пайдалы. Бұл ең алдымен қарапайым әдістермен шешілетін өте қиын теңдеулерге (теңдеулер жүйесіне) қатысты және тригонометриялық ауыстырулар енгізілгеннен кейін қарапайым тригонометриялық теңдеулерге дейін төмендейді. Тригонометриялық ауыстырудың мәні белгісіз x айнымалыны тригонометриялық функциямен ауыстыруға негізделген. Тригонометриялық ауыстыру айнымалыны ауыстыру әдісінің бірі болып табылады және ол берілген теңдеудің анықталу облысы тригонометриялық функцияның мәндер облысымен сәйкес келсе немесе осы облысқа кіретін жағдайда қолданылады.

Мысал-1. Теңдеуді шешіңіз

$$8x^3 - 6x - 1 = 0 \quad (1)$$

Шешуі: $x = 0$ (1) теңдеуінің түбірі бола алмағандықтан, теңдеудің екі жағында $2x$ -ке

бөлеміз. Сонда

$$4x^2 = \frac{1}{2x} + 3 \quad (2)$$

Егер $x < -1$ немесе $x > 1$, онда (2) теңдеудің сол жағындағы өрнек 4-тен үлкен болады, ал оң жағындағы өрнек кіші болады. Демек, (1) теңдеуінің түбірі $-1 \leq x \leq 1$ аралықта жатады.

$0 \leq \omega \leq \pi$ аралығында $x = \cos \omega$ болсын. Онда (1) теңдеуінің түрі мынандай тригонометриялық теңдеуге келеді.

$$8 \cos^3 \omega - 6 \cos \omega - 1 = 0,$$

$$4 \cos^3 \omega - 3 \cos \omega = \frac{1}{2},$$

$$\cos 3\omega = \frac{1}{2}.$$

$\cos 3\omega = \frac{1}{2}$ теңдеуінің түбірі $\omega = \frac{\pi}{9}(6n \pm 1)$, ($n \in \mathbb{Z}$) болады. Алайда $0 \leq \omega \leq \pi$, сондықтан $\omega_1 = \frac{\pi}{9}$

, $\omega_2 = \frac{5\pi}{9}$ және $\omega_3 = \frac{7\pi}{9}$. $x = \cos \omega$ болғандықтан, $x_1 = \cos \omega_1$, $x_2 = \cos \omega_2$ және $x_3 = \cos \omega_3$.

$$\text{Жауабы: } x_1 = \cos \frac{\pi}{9}, x_2 = \cos \frac{5\pi}{9}, x_3 = \cos \frac{7\pi}{9}$$

Мысал-2. Теңдеуді шешіңіз

$$x + \frac{x}{\sqrt{x^2 - 1}} = \frac{35}{12}$$

Шешуі: Көріп тұрғанымыздай,

$$\begin{cases} x > 0 \\ x^2 > 1 \end{cases} \Rightarrow \{x > 1.$$

$x = \frac{1}{\sin \omega}$ айнымалысын енгіземіз, $0 < \omega \leq \frac{\pi}{2}$. Демек, теңдіктің сол жағы мынадай түрге келеді

$$\frac{1}{\sin \omega} + \frac{1}{\sqrt{\frac{1}{\sin^2 \omega} - 1}} = \frac{1}{\sin \omega} + \frac{1}{\cos \omega}$$

бұл теңдеуден мынадай $12(\sin \omega + \cos \omega) = 35 \sin \omega \cos \omega$ тригонометриялық теңдеу аламыз.

Бұл теңдеуге $\sin \omega + \cos \omega = z$ жаңа айнымалысын енгіземіз, онда $\sin \omega \cos \omega = \frac{z^2 - 1}{2}$. Жаңа

айнымалы z теңдеуге қойып, $35z^2 - 24z - 35 = 0$ квадрат теңдеуін аламыз. Теңдеуден $z_1 = \frac{7}{5}$ және

$z_2 = -\frac{5}{7}$ түбірін аламыз. $\sin \omega + \cos \omega = z$, $0 \leq \omega \leq \frac{\pi}{2}$ болса, онда $z > 0$ және $\sin \omega + \cos \omega = \frac{7}{5}$.

$\sin \omega \cos \omega = \frac{z^2 - 1}{2} = \frac{12}{25}$ ескере отырып, тригонометриялық теңдеулер жүйесін аламыз

$$\begin{cases} \sin \omega + \cos \omega = \frac{7}{5} \\ \sin \omega \cos \omega = \frac{12}{25} \end{cases}.$$

Теңдеулер жүйесінен $\sin \omega$ -ға қатысты $25 \sin^2 \omega - 35 \sin \omega + 12 = 0$ квадрат теңдеуді құрамыз. Теңдеуден $\sin \omega = \frac{3}{5}$ және $\sin \omega = \frac{4}{5}$ түбірлер шығады. $x = \frac{1}{\sin \omega}$ болғандықтан, $x_1 = \frac{5}{3}$ және $x_2 = \frac{5}{4}$.

Жауабы: $x_1 = \frac{5}{3}$, $x_2 = \frac{5}{4}$.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. С.А. Барвенков «Методы решения алгеброических уравнений», «Аверсэв», 2006
2. В.П. Супрун. Математика для старшеклассников: Нестандартные методы решения задач. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 272 с.
3. Никольский С.М. и др. Алгебра и начала анализа: учеб. для 11 кл. общеобразоват. учреждений. – 5-е изд. – М.: Просвещение, 2006.

ӨОЖ: 372.851

Ж.С. Маратова, М.Қ. Қажыбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Бахтинова Э.Т, аға оқытушы

МӘТІНДІ ЕСЕПТЕРДІ САЛЫСТЫРУ БЕЛГІСІ БОЙЫНША ШЫҒАРУ

Түйін: Мектеп бағдарламасында берілген кейбір олимпиада есептерін салыстыру белгісімен оңай шығару тәсілін көрсету.

Кілт сөздер: Модуль, салыстыру, қалдық, тең қалдықты сандар.

Екі a мен b санын k -ға бөлгенде бірдей қалдық шығатын болса, тек сонда ғана a мен b сандары k модулы бойынша салыстырымды болады, және оны былай жазамыз: $a \equiv b \pmod{k}$

Шарт бойынша a мен b санын k модулы бойынша салыстырымды, сондықтан

$$a - b = k(q_1 - q_2) + (r_1 - r_2)$$

айырмасы k -ға бөлінеді.

Бөлінгіштіктің қасиеті бойынша $r_1 - r_2$ айырмасының k -ға бөлінетіндігі шығады, ал бұл жағдай тек $r_1 - r_2 = 0$, $r_1 = r_2$ болғанда ғана мүмкін екендігі түсінікті.

Сөйтіп, салыстырылатын сандарды модульға бөлгенде шығатын қалдықтар бірдей болады, сондықтан салыстырылатын сандарды кейде тең қалдықты сандар деп те атайды.

Ал, керісінше, тең қалдықты сандардың өз ара салыстырымды болатындығы түсінікті.

Модульдары бірдей екі не бірнеше салыстыруларды мүшелеп қосуға не азайтуға болады.

Айталық мына салыстырулар берілген болсын: $a \equiv b \pmod{k}$ және $c \equiv d \pmod{k}$

Сонда $a - b$, $c - d$ айырмалары, демек, олардың қосындысы

$$(a - b) + (c - d) = (a + c) - (b + d)$$

және айырмасы

$$(a - b) - (c - d) = (a - c) - (b - d)$$

де k -ға бөлінеді, сондықтан

$a + c \equiv b + d \pmod{k}$ немесе $a - c \equiv b - d \pmod{k}$.

Модульдары бірдей екі не бірнеше салыстыруларды мүшелеп көбейтуге болады.

Шынында да, айталық мына салыстырулар берлді делік:

$$a \equiv b \pmod{k} \text{ және } c \equiv d \pmod{k}$$

$a - b$ мен $c - d$ айырмалары k -ға бөлінеді, олай болса, олардың көбейтіндісі

$(a - b)(c - d) = ac - bc - ad + bd = ac - bd - d(a - b) - b(c - d)$ де k -ға бөлінеді. Бұл теңдіктен $ac - bd$ айырмасының k -ға бөлінетіндігі шығады, яғни $ac \equiv bd \pmod{k}$

Практикалық жағғына тоқталсақ

Мысал-1

Жүгеріні тасымалдау үшін 60 және 80 килограммдық мөшектер бар. 440 кг жүгеріні тасымалдау үшін, осындай мөшектерден нешеуі қажет?

$$\begin{aligned}
60x + 80y &= 440 \\
3x + 4y &= 22 \\
4y &\equiv 22 \pmod{3} \\
2y &\equiv 11 \pmod{3} \\
y &\equiv 10 \pmod{3} \\
y &\equiv 1 \pmod{3} \\
y &= 1 + 3t \\
3x + 4(1 + 3t) &= 22 \\
3x + 4 + 12t &= 22 \\
3x &= 18 - 12t \\
x &= 6 - 4t \\
x=6-4t & \quad t \in \mathbb{Z} \\
y &= 1 + 3t \\
x=6, \quad y &= 1
\end{aligned}$$

Жауабы: 440кг жүгеріні тасымалдау үшін 60 кг мөшектен 6-ау, 80 кг мөшектен 1-еу қажет.

Мысал-2

Дүкеннен дәптер сатып алу үшін 19 теңге төлеу керек. Сізде 2 теңгелік тиындар бар. Ал кассирда 5 теңгелік тиындар бар. Сіз осындай ақша болған жағдайда кассирмен есепсе аласыз ба? Және қалай?

$$\begin{aligned}
2x - 5y &= 19 \\
2x &= 19 + 5y \\
2x - 19 &= 5y \\
(2x - 19) &: 5 \\
2x &\equiv 19 \pmod{5} \\
2x &\equiv 24 \pmod{5} \\
x &\equiv 12 \pmod{5} \\
x &\equiv 2 \pmod{5} \\
x &= 2 + 5t \\
y &= -3 + 2t \\
2(2 + 5t) - 5y &= 19 \\
4 + 10t - 5y &= 19 \\
4 + 10t - 19 &= 5y \\
5y &= -15 + 10t \\
y &= -3 + 2t \\
x &= 2, \quad y = 1
\end{aligned}$$

Жауабы: 19 теңгелік дәптерді төлеу үшін 2 теңгелік 12 тиын беру керек. Ал кассир 5 теңгеден 1-еу қайтарып береді.

Мысал-3

150 контейнер жүкті белгіленген жерге жеткізу үшін, тек қана ұшақтарды қолдану керек. Ұшақтардың жүк көтеру қабілеті 8 және 13 контейнер. Жүкті жеткізу үшін осындай типті ұшақтардан нешеуі қажет?

$$\begin{aligned}
8x + 13y &= 150 \\
8x - 150 &= -13y \\
(8x - 150) &: 13 \\
8x &\equiv 150 \pmod{13} \\
4x &\equiv 75 \pmod{13} \\
x &\equiv 22 \pmod{13} \\
x &= 22 + 13t \\
8(22 + 13t) + 13y &= 150 \\
176 + 104t + 13y &= 150 \\
13y &= -26 - 104t \\
y &= -2 - 8t \quad t \in \mathbb{Z} \\
x &= 9, \quad y = 6
\end{aligned}$$

Жауабы: 150 контейнерді жеткізу үшін сыйымдылығы 8 контейнерлік ұшақтан 9, ал 13 контейнерлік ұшақтан 6-ау қажет.

Қорытынды: Қорыта айтар болсақ, мектеп бағдарламасында немесе математикалық сауаттылықта және олимпиададағы мәтінді есептері салыстыру әдісін пайдалана отырып шығаруға болады. Яғни, біздің ойымызша, осы әдісті мектеп бағдарламасына еңгізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Б. М. Оразбаев Сандар теориясы, - Алматы: «МЕКТЕП» баспасы, 1970. С. 66-71
2. Я. И. Перельман Занимательная алгебра, – Москва: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1955. С. 91-95
3. С. Ш. Кожегельдинов Некоторые элементы теории диофантовых уравнений в упражнениях и задача, –Москва: Прометей, 1933. С. 5-10
4. В. Шмидт Диофантовы приближения, –Москва: МИР, 1983. С.11-15

УДК: 372.851.2

А.Р.Сыдықова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Э.Т.Бахтинова, «Математика және математиканы оқыту әдістемесі»
кафедрасының аға оқытушысы

ЕСЕЛІ АРГУМЕНТКЕ АРНАЛҒАН КЕЙБІР ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ФОРМУЛАЛАРДЫ ШЫҒАРУ ҮШІН МУАВР ФОРМУЛАСЫН ҚОЛДАНУ

Аннотация: Мақалада Муавр формуласын еселі аргументке арналған кейбір тригонометриялық формулаларды қорытып шығаруға қолдану көрсетілген.

Аннотация: В статье рассматривается использование формулы Муавра для выведения некоторых тригонометрических формул для n-кратного аргумента.

Abstract: In this paper, we use the Moivre formula to derive some trigonometric formulas for an n-fold argument.

Кілт сөздер: Муавр формуласы, тригонометриялық формулалар.

Ключевые слова: формула Муавра, тригонометрические формулы.

Key words: the Moivre formula, trigonometric formulas.

Қазіргі заманауи қоғамда мектептің жоғарғы сынып оқушыларына зор талап қойылған. Бұл талаптар оқушылардың жалпы мәдениетіне де, бойына жинаған білімдеріне де қатысты. Біздің мақсатымыз оқушылардың математикалық білімдерін тереңдету. Біз оқушыларға еселі аргумент үшін арналған тригонометриялық формулаларды Муавр формуласы арқылы табуды ұсынамыз. Қарастырылып отырған мақала 10-сынып оқушыларына көзделген. Себебі, 10-сынып оқушылары өздігінен жұмыс жасауға қабілетті, абстрактілі ойлауға негізделген, зейін қоя алады. [1] Сонымен қатар, еселі аргументке арналған тригонометриялық формулаларды оқушылар 9-сыныпты мектеп бағдарламасы бойынша өтеді, яғни формулалардың қолдану әдістерін біледі.

Муавр формуласы – тригонометриялық түрде берілген комплекс санды дәрежеге шығару формуласы. Муавр формуласының жалпы түрі: $z^n = (r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^n = r^n(\cos n\varphi + i \sin n\varphi)$. [2]

Ал біз $r = 1$ деп ұйғарып, $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^n = \cos n\varphi + i \sin n\varphi$ (1) формуланы қолданамыз.

1. Алдымен, оқушыларға белгілі $\sin 2\varphi$ және $\cos 2\varphi$ тригонометриялық қос бұрыштардың формулаларын табайық. Муавр формуласы бойынша: $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^2 = \cos 2\varphi + i \sin 2\varphi$ (2). Мұндағы, $\cos 2\varphi$ -нақты бөлігі, $\sin 2\varphi$ -жорамал бөлігі.

Енді $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^2$ формуласын белгілі $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ арқылы жіктейміз. Сонда $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^2 = \cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi + i2 \cos \varphi \sin \varphi$ (3). Мұнда $\cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi$ – нақты бөлік, $2 \cos \varphi \sin \varphi$ - жорамал бөлік.

Егер (2) және (3) формулалардың нақты бөліктері мен жорамал бөліктерін теңестіретін болсақ, онда

$$\cos 2\varphi = \cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi \quad (4)$$

$$\sin 2\varphi = 2 \cos \varphi \sin \varphi \quad (5) \text{ шығады.}$$

2. Оқушыларға $\sin 3\varphi$ және $\cos 3\varphi$ тригонометриялық үш еселі бұрыштардың формулаларын тапсақ, Муавр формуласы бойынша: $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^3 = \cos 3\varphi + i \sin 3\varphi$ (6). Мұндағы, $\cos 3\varphi$ -

нақты бөлігі, $\sin 3\varphi$ -жорамал бөлігі.

$(\cos \varphi + i \sin \varphi)^3$ формуланы $(a + b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$ қысқаша көбейту формуласы арқылы ашсақ:

$(\cos \varphi + i \sin \varphi)^3 = \cos^3 \varphi + i3 \cos^2 \varphi \sin \varphi - 3 \cos \varphi \sin^2 \varphi - i \sin^3 \varphi = (\cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi \sin^2 \varphi) + i(3 \cos^2 \varphi \sin \varphi - \sin^3 \varphi)$ (7). Мұнда нақты бөлігі: $\cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi \sin^2 \varphi$, ал жорамал бөлігі: $3 \cos^2 \varphi \sin \varphi - \sin^3 \varphi$.

(6) және (7) формулалардың нақты және жорамал бөліктерін теңестірсек, бізде

$$\cos 3\varphi = \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi \sin^2 \varphi = \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi (1 - \cos^2 \varphi) = \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi + 3 \cos^3 \varphi = 4 \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi$$
(8)

$$\sin 3\varphi = 3 \cos^2 \varphi \sin \varphi - \sin^3 \varphi = 3 \sin \varphi (1 - \sin^2 \varphi) - \sin^3 \varphi = 3 \sin \varphi - 3 \sin^3 \varphi - \sin^3 \varphi = 3 \sin \varphi - 4 \sin^3 \varphi$$
(9)

3. Мектеп оқулығында көрсетілмеген $\sin 4\varphi$ және $\cos 4\varphi$ формулаларды екі түрлі әдіспен тауып көрейік:

1-әдіс (Алгебралық түрлендірулер). $\sin 4\varphi = \sin(3\varphi + \varphi)$ екенін ұйғарып, $\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \sin \beta \cos \alpha$ тригонометриялық функциялардың аргументерін қосу формуласы арқылы жіктесек:

$\sin 4\varphi = \sin(3\varphi + \varphi) = \sin 3\varphi \cos \varphi + \sin \varphi \cos 3\varphi$ шығады. Осы формуладағы $\sin 3\varphi$ және $\cos 3\varphi$ орнына сәйкесінше (8) және (9) формуланы қойсақ:

$$\begin{aligned} \sin 4\varphi &= \sin(3\varphi + \varphi) = \sin 3\varphi \cos \varphi + \sin \varphi \cos 3\varphi \\ &= (3 \sin \varphi - 4 \sin^3 \varphi) \cos \varphi + \sin \varphi (4 \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi) \\ &= 3 \sin \varphi \cos \varphi - 4 \sin^3 \varphi \cos \varphi + 4 \sin \varphi \cos^3 \varphi - 3 \sin \varphi \cos \varphi \\ &= 4 \sin \varphi \cos^3 \varphi - 4 \sin^3 \varphi \cos \varphi \end{aligned}$$

Яғни, $\sin 4\varphi = 4 \sin \varphi \cos^3 \varphi - 4 \sin^3 \varphi \cos \varphi$

Дәл осылайша $\cos 4\varphi = \cos(2\varphi + 2\varphi)$ үшін $\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta$ тригонометриялық функциялардың аргументерін қосу формуласын қолданамыз. Сонда:

$\cos 4\varphi = \cos(2\varphi + 2\varphi) = \cos 2\varphi \cos 2\varphi - \sin 2\varphi \sin 2\varphi$ формуласын аламыз. Осы формуладағы $\sin 2\varphi$ және $\cos 2\varphi$ орнына сәйкесінше (4) және (5) формуланы қойсақ:

$$\begin{aligned} \cos 4\varphi &= \cos(2\varphi + 2\varphi) = \cos 2\varphi \cos 2\varphi - \sin 2\varphi \sin 2\varphi = (\cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi)^2 - (2 \sin \varphi \cos \varphi)^2 \\ &= \cos^4 \varphi - 2 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi + \sin^4 \varphi - 4 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi \\ &= \cos^4 \varphi - 6 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi + \sin^4 \varphi \end{aligned}$$

Яғни, $\cos 4\varphi = \cos^4 \varphi - 6 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi + \sin^4 \varphi$

2-әдіс (Муавр формуласы). $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^4$ формуласын Ньютон биномы арқылы жіктейміз. Сонда $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^4 = \cos^4 \varphi + iC_4^1 \cos^3 \varphi \sin \varphi - C_4^2 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi - iC_4^3 \cos \varphi \sin^3 \varphi + \sin^4 \varphi = \cos^4 \varphi + 4i \cos^3 \varphi \sin \varphi - 6 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi - 4i \cos \varphi \sin^3 \varphi + \sin^4 \varphi = (\cos^4 \varphi - 6 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi + \sin^4 \varphi) + i(4 \cos^3 \varphi \sin \varphi - 4 \cos \varphi \sin^3 \varphi)$ (10)

Муавр формуласы бойынша $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^4 = \cos 4\varphi + i \sin 4\varphi$ (11)

(10) мен (11) формулалардың нақты және жорамал бөліктерін теңестірсек, ізделінді $\cos 4\varphi = \cos^4 \varphi - 6 \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi + \sin^4 \varphi$ және $\sin 4\varphi = 4 \cos^3 \varphi \sin \varphi - 4 \cos \varphi \sin^3 \varphi$ формулаларды аламыз. [3]

Ұсынылған мақала математикалық бейімі бар үздік оқитын оқушылардың математикаға деген қызығушылығын арттыру үшін арналған.

Мақаланың тәжірибелік мәні оқушыларға жаттанды формулаларды қолдану ғана емес, ой-өрісін арттырып, комплекс сандар теориясын мен тригонометрия арасындағы байланысын көрсету.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Поспелов, Н.Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников [Текст] / Н.Н. Поспелов, И.Н. Поспелов. – М.: Педагогика, 1989. – Б. 57-59.
2. Шахмейстер А. Х.Комплексные числа : Учеб. пособие. - 3-е изд. -М.: Изд-во МЦНМО:ИД КДУ, 2014.- Б. 56.
3. Мордкович, А.Г. Алгебра и начала математического анализа [Текст] : 10 кл.: учебник для общеобразовательных учреждений (профильный уровень) / А.Г. Мордкович, П.В. Семенов. – М.: Мнемозина, 2007. –Б.411.
4. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық/ А. Әбілқасымова, И. Бекбоев, А. Абдиев, З. Жұмағұлова. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2006. – Б.127.
5. Шыныбеков А. Н. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 3-басылымы. – Алматы: Атамұра, 2013. – Б. 112

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық моделіне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Мұғалімдер алдында оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына жағдай туғызу қажеттілігі тұр. Жаңа технология әрбір мұғалімнен жаңа ізденісті, шығармашылықпен ойлауды талап етеді:

- ой-өрісін дамытатын интеллектуалды жұмыс түрлерін жіктеп саралау;
- пәнге деген қызығушылығын арттыру;
- жаңа кезең технологиясын зерделей отырып, өз жұмысына тиімді қолдану;
- тақырып бойынша педагогикалық тәжірибеге сараптама жасау және оны меңгерумен қатар, оқушылардың оқу белсендігін арттыру жолдарын қарастыру. Соның бірі, әрі сабақта оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда тиімді Блум таксономиясы.

Блум таксономиясының мақсаты – оқытудың неғұрлым тұтас нысанын құру. Таксономия — белгілі бір критериялар мен ұстанымдар бойынша объектіні жүйелеу, топтастыру немесе жіктеуді айтады. Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді. Тапсырмалар құруда оқытудың белсенді әдістердің мәні- оқушыларды кәсіби іс-әрекетті меңгеруге бағытталады [1].

1.Білу сұрақтары. Бұл категория нақты фактілерден толық теорияға дейін еске сақтау мен оқыған материалды еске түсіруді көрсетеді. Сөз нақты фактіден бастап толық теорияға дейін, әртүрлі мазмұн туралы болуы мүмкін. Категорияның жалпы ерекшелігі – тиісті мәліметті еске түсіру. Оқушы:

- қолданатын терминді біледі (есте сақтайды, айта алады);
- нақты фактілерді біледі;
- негізгі түсінікті біледі;
- ереже мен принципті біледі;
- әдісі мен орындау жолын біледі;

2.Түсіну сұрақтары. Түсірудің көрсеткіші - материалды бір формадан екінші формаға өзгертіп көрсету, бір тілден екінші тілге «аудару» (сөзбен берілген мәтінді математикалық формаға түсіру) болуы мүмкін. Түсінік сапасының көрсеткіші болып оқушының материалды қысқаша түсіндіруі мен баяндауы (интерпретациясы), не бар мәліметтен (күбылыс пен уақиғадан) келешекте туындайтын болжамды ойды сипаттау болуы мүмкін. Мұндай оқу нәтижесі материалды жай ойға сақтаудан асып түседі. Оқушы:

- фактіні, ережені және принципті түсінеді;
- ауызша материалды кесте, график, диаграмма түрінде интерпретациялайды;
- сөзбен берілген мәтінді математикалық формаға түсіреді; бар мәліметтен (күбылыс пен уақиғадан) келешекте туындайтын болжамды ойды алдын-ала сипаттайды.

3.Қолдану сұрақтары. Бұл категория оқыған материалдың жаңа ситуация мен нақты жағдайда қолдану іскерлігін көрсетеді. Мұнда түсінікті, ережені, әдісті, заңды, теорияны, принципті қолдану. Түсінумен салыстырғанда қолдануда оқытудың тиісті нәтижесі материалды меңгерудің жоғары деңгейін талап етеді. Оқушы:

- жаңа жағдайда түсінік пен принципті қолданады; заңды, теорияны нақты тәжірибе жағдайында қолданады;
- әдісті не орындау әрекетін дұрыс демонстрациялайды.

4.Талдау сұрақтары. Бұл категория материалдың құрылымы анық байқалатындай, оны құрамды бөліктерге бөлу іскерлігін көрсетеді. Мұнда бүтіннен бөлікті бөліп алу, арасындағы байланысты табу, бүтіннің түзілу принципін меңгеру. Оқушы:

- жасырын болжамды ойды бөліп алады;
- пікір айтқанда кемшілігін және қателігін көреді;

- факті мен салдар не нәтиже (следствия) арасындағы айырмашылықты анықтайды ;
- мәліметтің мәнділігін бағалайды.

5. *Жинақтау сұрақтары.* Бұл категория жаңалықтың нышаны сезілетін элементтерді қиыстырып-құрастыру арқылы бүтінді алу іскерлігін көрсетеді. Мұндай жаңа өнім хабарлама (баяндама, сөйлейтін сөз), әрекет жоспары, бар мәліметті ретке келтіретін кесте болуы мүмкін. Тиісті оқу нәтижесіне жету жаңа құрылым мен кесте жасауға бағытталған шығармашылық сипаттағы әрекет. Оқушы:

- шағын шығармашылық шығарма жазады;
- эксперимент өткізудің жоспарын ұсынады;
- проблеманы шешудің жоспарын құру үшін әртүрлі сала бойынша білімді қолданады.

6. *Бағалау сұрақтары.* Бұл категория қандай да бір материалдың мәнін бағалау іскерлігін көрсетеді (зерттеу мәліметтері, көркем шығарма, пікір-пайымдау, т. б.). Оқушының пікірі нақты критерияларға негізделуі керек: ішкі (логикалық, құрылымдық), сыртқы (белгілеген мақсатқа сәйкес). Критерияларды оқушы өзі анықтайды, не сырттан ұсынады (мысалы мұғалімі). Бұл категория алдындағы барлық категориялардың оқыту нәтижесіне жетуін болжайды. Оқушы:

- жазбаша түрдегі мәтіннің құрылу логикасын бағалайды;
- әрекеттің соңғы нәтижесінің мәнін ішкі критерияға және бар мәлімет қорытындысына сәйкестігін бағалайды;

- сыртқы критерияға сәйкес әрекеттің соңғы нәтижесінің мәнін бағалайды.

«Электромагниттік толқындар. Электромагниттік толқынның қасиеті. Электромагниттік толқындар шкаласы. Радиобайланыс» тақырыбына Блум таксономиясын қолдансақ:

Деңгейі	Тапсырмалары
Білу	Электромагниттік толқын дегеніміз не? Электромагниттік толқын шкаласы қандай сәулелерді қамтиды?
Түсіну	Электромагниттік толқын қандай құбылыстарда көрініс береді?
Қолдану	Толқын ұзындығы 300 м радиотолқындар шығаратын ашық тербелмелі контурдағы тербеліс периоды қандай? Жоғары жиілікті электромагниттік толқындар қайда қолданылады?
Талдау	Электромагниттік толқын мен радиобайланыстың қандай ұқсастықтары бар?
Жинақтау	Радиобайланысқа мысал келтір. Электромагниттік толқындардан қорғану мәселелеріне мысал келтір?
Бағалау	Электромагниттік толқынды білу біз үшін маңызы қаншама? Эссе. Электромагниттік толқындардың пайдасы мен зияны.

Оқыту мен тәрбие берудің мақсаттарын, ұстамдарын меңгерту және өз бетімен оқу білім алуы арқылы белгілі бір нәтижеге жетеді [2]. Ол нәтиже сапалы болса: 1. Білім сапасын арттырады; 2. Білімділік деңгейін арттырады; 3. Өз бетімен білім алады; 4. Өз деңгейі арқылы нәтижеге жетеді; 5. Білу қабілетін арттырады; 6. Олимпиадаға қатысады; 7. Байқауларға қатысады.

Қорыта айтқанда, бүгінгі сабақ кешегі сабақтан өзгеше, ал ертеңгі сабақ бүгінгі сабақтан жақсы болуы тиіс. Осылайша физиканың негізгі заңдылықтары мен құбылыстарын өмірмен байланыстыра қызықты етіп беру жолдарын қарастыруға болады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, оларға физика заңдылықтарын өмірде кеңінен қолданылатынын да ұғындыруға мүмкіндік береді. Осы үлгідегі оқытудың әдіс-тәсілдері оқушылардың есте сақтау қабілетін арттырып, оларды жинақылыққа, дәлдікке, шығармашылыққа баулуға көмектеседі деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Салибекова М. «Физика пәнін оқытуда Блум таксономия технологиясын қолданудың тиімділігі» [Электрон. ресурс]. 2016 URL: <https://bilimnur.wordpress.com/2016/03/25/физика-пәнін-оқытуда-блум-таксономия/> (дата обращения: 10.04.2018)
2. **Бакбергенова С.Н.** Физика пәнін оқытуда қолданылатын тиімді әдістер. Блум таксономиясы [Электрон. ресурс]. 2018. URL: <http://dar-uchitelya.ru/?p=10783&lang=kk> (дата обращения: 03.04.2018)

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 66.040.25:66.046

С.А. Нуркенов^{1,2}, А.А.Баратова², А.В.Зиберт², Т.Т.Каналин²

- 1) Корпоративный Фонд «University Medical Center» Nazarbaev University, Астана, 010000, ул. Сыганак, 2, e-mail: nurkenov_serik@mail.ru;
- 2) РГКП «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева», Астана, 010008, ул. Сатпаева, 2; e-mail: aa.baratova@yandex.kz

ПРИМЕНЕНИЕ РАДИОИЗОТОПОВ НА ОСНОВЕ ^{18}F (FDG) И $^{99\text{m}}\text{Tc}$ - ТЕХНЕЦИЯ В ЯДЕРНОЙ МЕДИЦИНЕ

В работе приводятся результаты применения радиоизотопов на основе ^{18}F и $^{99\text{m}}\text{Tc}$, описаны способы их получения. Приведены результаты распределения радиофармпрепаратов по всему организму. Анализируются пораженные органы и степени нарушения метаболизма.

Ключевые слова: радиоизотопы, ядерная медицина, позитронно-эмиссионная томография, гамма кванты, лучевая диагностика, фтор, технеций.

Введение

В настоящее время методы ядерно-физических исследований являются одними из информативных и безопасных способов обследования организма человека [1]. В ядерной медицине и терапии активно применяются различные радиоизотопы, как в диагностических, так и в терапевтических целях для обнаружения патологических изменений органов и систем человека [2]. Для таких исследований применяют радиофармпрепараты (РФП), в которые входят соединения, меченые радиоизотопами. В качестве метки биологически важных ультракороткоживущих позитрон-излучающих радионуклидов применяются следующие: ^{11}C , ^{13}N , ^{15}O , ^{18}F . Данные радиоизотопы применяются для дифференциальной диагностики злокачественных и доброкачественных новообразований, определения распространенности опухолевого процесса, раннего выявления рецидивов и оценки эффективности проводимого лечения.

Все большую диагностическую роль в онкологии играет позитронная эмиссионная томография (ПЭТ). Методы радионуклидной диагностики могут быть использованы для диагностики и лечения кардиологических, онкологических, неврологических заболеваний [3,4].

Основными задачами радионуклидной диагностики при исследовании онкологических больных являются следующие:

- дифференциальная диагностика злокачественных опухолей и доброкачественных новообразований;
- определение распространенности опухолевого процесса (уточнение стадии процесса);
- выявление рецидивов и метастазов после проведенного лечения;
- оценка эффективности противоопухолевой терапии.

В данной работе представлены результаты использования радионуклидов на основе ^{18}F и технеция $^{99\text{m}}\text{Tc}$ методами ПЭТ и однофотонной эмиссионной компьютерной томографии (ОФЭКТ).

Методика эксперимента

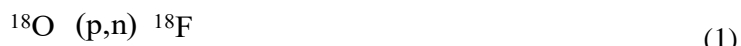
В качестве основного метода исследования был использован метод ПЭТ - новейший метод, основанный на применении ультракороткоживущих радиоизотопов [5,6].

Важнейшим компонентом ПЭТ является циклотрон, позволяющий получать меченые позитрон-излучающие радиофармацевтические препараты [7].

Данные радиоизотопы производились на медицинском циклотроне (ИВА-18) РДЦ, а также радиоактивный технеций $^{99\text{m}}\text{Tc}$, который производится на атомном реакторе в ИЯФ г. Алматы и поставляется в РДЦ.

Обследование пациентов методами ПЭТ/КТ и ОФЭКТ, с использованием вышеуказанных радионуклидов осуществлялось в отделе радиоизотопной диагностики КФ «УМС» г. Астана.

Ниже приводится описание основных физических условий получения радионуклидов: радионуклид ^{18}F был получен при облучении ядер изотопа ^{18}O пучком ускоренных протонов с энергией 15 МэВ по реакции:

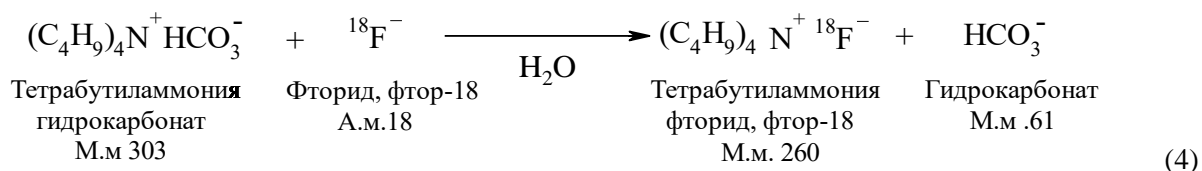
В качестве мишенного вещества использовали воду, обогащенную по изотопу ^{18}O . Образующийся радионуклид ^{18}F стабилизируется в химической форме фторида, ^{18}F (^{18}F , F^-). Далее происходит образование радионуклидов азота- ^{13}N и ^{17}F . При указанных параметрах облучения ^{16}O и ^{17}O , содержащиеся в качестве примесей в облучаемом материале, претерпевают ядерные реакции с образованием радионуклидов ^{13}N ($T_{1/2}(^{13}\text{N})=9,96$ мин), ^{17}F ($T_{1/2}(^{17}\text{F})=70$ с.), соответственно:

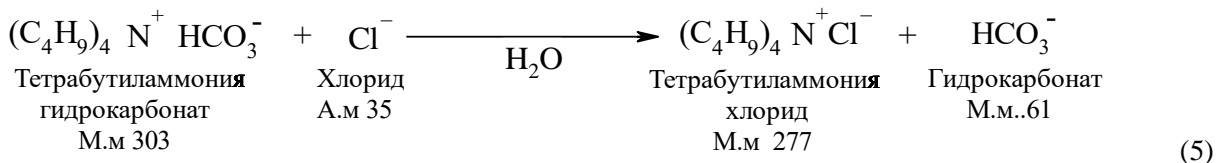
Химическими формами стабилизации ^{13}N являются газообразный азот $[^{13}\text{N}]\text{N}_2$. Радионуклид ^{17}F стабилизируется в химической форме фторида, фтор-17. фторида, ^{18}F (^{18}F , F^-).

Содержание ^{13}N и ^{17}F в препарате на момент его изготовления теоретически не может превышать 0,01 %, что позволяет не определять радионуклидные примеси в целевом продукте.

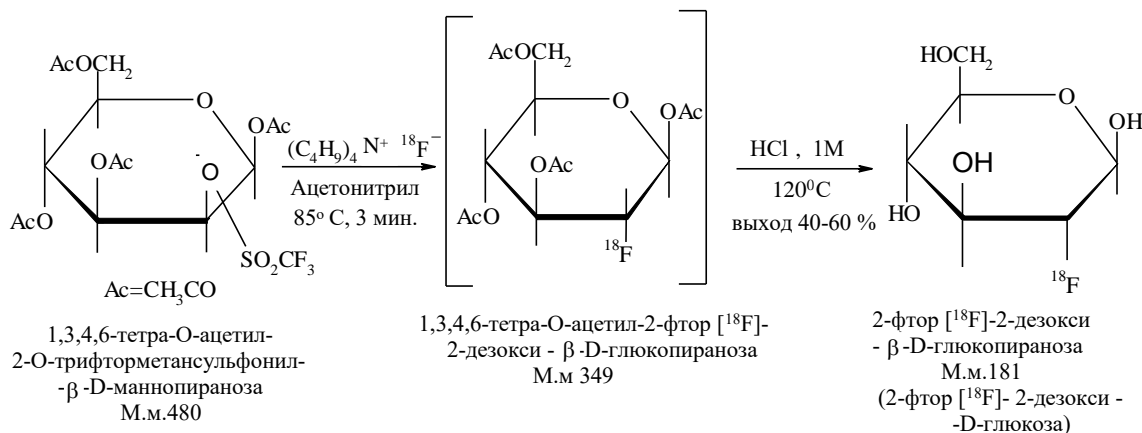
Тетрабутиламмония фторида ^{18}F образуется по следующей схеме:

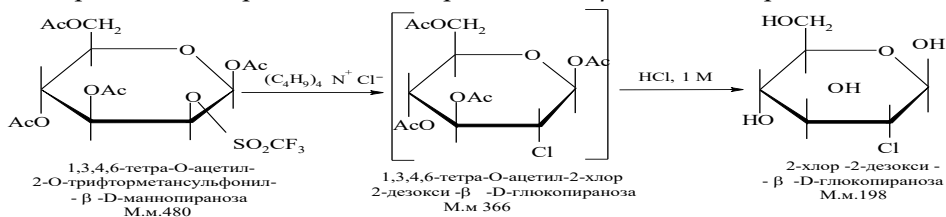
В результате протекаемой побочной реакции происходит образование тетрабутиламмония хлорида:

Получение 2-фтор ^{18}F -2-дезоксид-глюкозы показано ниже:

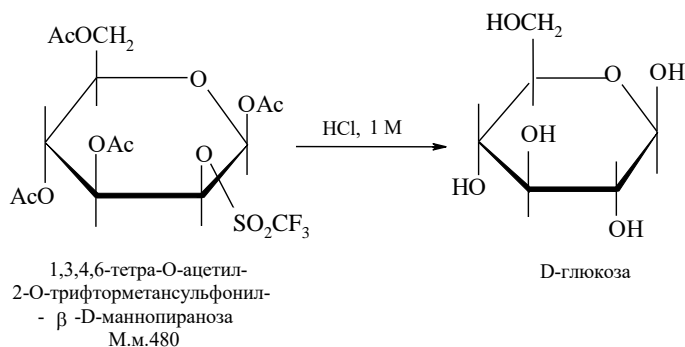

(6) Далее происходит образование 2-хлор-2-дезоксид-β-D-глюкопиранозы:

(7)

Образование D-глюкозы показано ниже:

(8)

« $^{18}\text{F-FDG}$ » является неспецифическим туморотропным радиофармпрепаратом и накапливается в повышенных количествах в клетках злокачественных опухолей и метастазах, что связано с присущим им гипергликолизом [8-12]. Степень накопления фтордезоксиглюкозы, ^{18}F в клетках злокачественных опухолей коррелирует со степенью их злокачественности. Препарат также позволяет оценивать эффект от проведенного лечения, так как при эффективном лечении уровень накопления препарат в опухолях снижается, а при неэффективном – не изменяется или возрастает.

Фтордезоксиглюкоза ^{18}F активно транспортируется в клетки белками-транспортерами, где подвергается фосфорелированию с образованием фтордезоксиглюкозы-6-фосфата, ^{18}F (FDG), продукта, который в дальнейшие реакции не вступает, и в таком виде удерживается в клетках злокачественных опухолей. В неизмененных клетках тканей и органов наблюдается дефосфорелирование с образованием фтордезоксиглюкозы, которая выводится из нормальных клеток и может перераспределяться.

После внутривенного введения препарата фтордезоксиглюкоза ^{18}F быстро покидает кровяное русло и постепенно накапливается в органах и тканях. Из организма фтордезоксиглюкоза ^{18}F выводится через почки в мочевой пузырь, поэтому лоханки почек, мочеточники и мочевой пузырь также визуализируются в норме. Более 50 % от введенного количества РФП выводится из организма с мочой уже в первые 2 часа после инъекции. В головном мозге повышенное накопление РФП наблюдается в коре и глубоких структурах, причем содержание РФП в сером веществе в 2 раза выше, чем в белом. Накопление препарата в миокарде человека составляет (3÷4)% от введенного. оптимальное соотношение орган/фон при исследовании миокарда и головного мозга достигается через (35-40) минут после внутривенного введения препарата и сохраняется в течение еще (25-30) минут, что достаточно для проведения ПЭТ. Оптимальное соотношение опухоль/нормальная ткань наблюдается через (45 – 120) мин после введения препарата, и сохраняется еще (240 – 360) минут после введения.

Результаты и их обсуждение

В настоящей работе приведены результаты, полученные методом ПЭТ с использованием радионуклида ^{18}F предназначенного для изучения функциональной активности тканей и органов, а также для изучения анатомо-морфологических особенностей.

В качестве примера на рисунке 1 приведены результаты, полученные методом ПЭТ/КТ на базе Республиканского диагностического центра филиала Корпоративного Фонда «University Medical Center» Nazarbayev University. Из рисунка 1 видно накопление фтордезоксиглюкозы в организме пациента, что свидетельствует о наличии новообразования в костях челюсти пациента, а также в области молочной железы. Диагностику данного пациента проводили на ПЭТ/КТ и использовали ^{18}F -фтордезоксиглюкозу для обнаружения зоны поражения. Так как раковые клетки поглощают в 18 раз больше глюкозы, чем обычная клетка, было выявлено нарушения обмена веществ в молочной железе и накопление препарата в нижней части челюсти пациента.

На рисунке 1 четко видна зона поражения пациента, метастазы распространились в нижнюю челюсть. Указано зеленой стрелкой. При любой диагностике возникает необходимость локализовать опухоль и определить очаг заболевания. Данный пациент страдает остеобластокластомой, которая является единичной опухолью, характеризующаяся богато васкуляризированной тканью, состоящей из веретенообразных или овоидных клеток и многочисленных гигантских клеток типа остеокластов, которые равномерно распределены по опухолевой ткани. Ряд авторов [13,14] относят ее к группе остеодистрофий, другие исследователи считают ее истинной опухолью. В позвоночнике

остеобластокластома встречается от 2% до 10% случаев всех опухолевых заболеваний скелета, составляя 11-13% всех опухолей позвоночника. Несколько чаще наблюдается у лиц мужского пола. Опухоль часто поражает как задние костные структуры, так и тела позвонков. Опухоль может поражать один или несколько позвонков, излюбленным местом локализации в позвоночнике является крестец. Преимущественно наблюдается медленный рост опухоли. Различают ячеистую и литическую формы остеобластокластом. Большинство авторов обе формы рассматриваются как переходящие друг в друга фазы одного процесса.

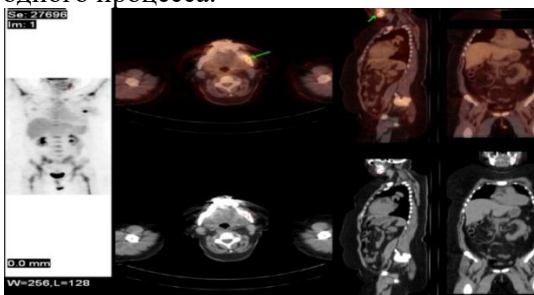

Рисунок 1 – Распределение радионуклида ^{18}F в организме пациента (по данным ПЭТ-КТ видно, что радионуклид распространился по нижней челюсти)

На рисунке 2 представлены множественные метастатические очаги (зеленой стрелкой указаны очаги новообразования).

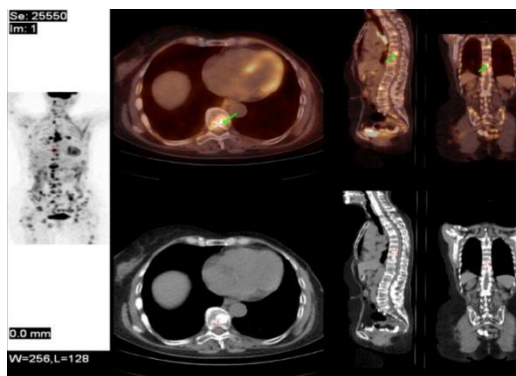

Рисунок 2 - Распределение радионуклида ^{18}F (FDG) в организме пациента показала множественные метастатические очаги, в том числе в телах позвонков (указана стрелкой)

При проведении исследований на совмещенном сканере ПЭТ, приведенных на рисунке 2, было установлено, что пациентка страдает раком шейки матки. Для полного понимания процесса диагностики и установления диагноза, основываясь на изображениях ПЭТ/КТ, получен рисунок 3. Это увеличенное ПЭТ/КТ изображения зоны поражения пациентки. На данном рисунке хотелось бы отметить ярко желтое пятно, что свидетельствует о наличии заболевания и крайне сильной степени болезни. На рисунке 3 также указаны зоны поражения и отмечены метастазы в правую боковую массу крестца.

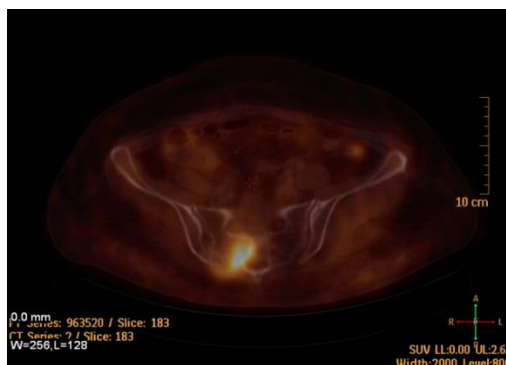
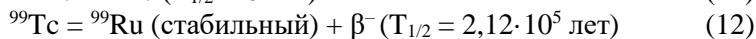
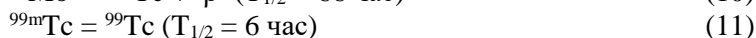

Рисунок 3 Увеличенное ПЭТ/КТ изображение - метастаз в правой боковой массе крестца.

В работе также проведены исследования, полученные методом ОФЭКТ с использованием радионуклида ^{99}Tc .

Технеций $^{99\text{m}}\text{Tc}$ зонд, перемещение которого по организму и накопление в исследуемом органе легко фиксируется аппаратурой. Он обладает коротким периодом полураспада ($T_{1/2} = 6,04$ часа, за 24 часа распадается 94% этого изотопа) и малым периодом полувыведения из организма (менее суток для большинства соединений), поэтому он оказывает сравнительно небольшое вредное воздействие на здоровые органы обследуемого человека и позволяет проводить повторное обследование одного и того же объекта через короткие промежутки времени, не допуская его переоблучения; малой энергией γ -излучения (140 кэВ), которая тем не менее обладает достаточно высокой проникающей способностью, что обеспечивает необходимую глубину анализа; «внятной» спектральной линией, которую даёт накопившийся в аномальных участках органов радиоактивный изотоп и которую хорошо коллимирует диагностическая аппаратура, что обеспечивает хорошее разрешение получаемого изображения. $^{99\text{m}}\text{Tc}$ применяют для диагностики различных органов человека (печени, почек, щитовидной железы и т.д.).

Реакция получения ^{99}Tc с использованием исследовательских реакторов или ускорителей[11]:

На рисунке 4 изображен метаболизм глюкозы миокарда. Из рисунка 4 видно, что препарат распределен равномерно, без перенакопления (без пятен), что говорит о нормальной работе сердца. Можно сделать вывод, что у пациента здоровое сердце и предположение о ишемической болезни сердца отрицательны.

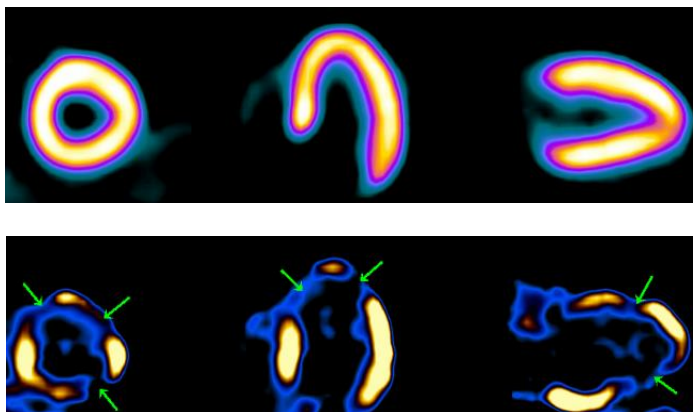

Рисунок 4: а) изображение метаболизма миокарда на гамма-камере с использованием $^{99\text{m}}\text{Tc}$; б) изображение, сделанное на гамма-камере, миокарда с использованием меченого $^{99\text{m}}\text{Tc}$.

На рисунке 4(б) видно заметное отличие, чем на предыдущем рисунке. Перенакопление радионуклида ^{99}Tc в отдельных участках миокарда - желтые пятна, и совершенно отсутствие технеция в других участках миокарда. Это подтверждает опасения пациента. Было установлено, что пациент страдает ИБС.

Выявлено отсутствие метаболизма миокарда апикальных сегментов передне-перегородочной, боковой и нижнебоковой стенок левого желудочка. что соответствует руслу правой коронарной артерии, передней межжелудочковой и огибающей ветвям левой коронарной артерии.

Основываясь на данном изображении выявлено заметное отличие распределения радионуклида в сердце, чем на рисунке 4, что свидетельствует о нарушении метаболизма.

Ниже в таблице приведены значения введенной дозы пациентам с $^{18}\text{F-FDG}$ (МБк), а также рассчитана суммарная эффективная доза с учётом воздействия рентгеновского облучения.

Таблица 1- Расчет суммарной эффективной дозы пациентов после прохождения ПЭТ/КТ исследования.

Введенная активность РФП: $^{18}\text{F-FDG}$, mCi	Вес пациента в килограммах	Эффективная доза внутреннего облучения (доза, полученная от радиоизотопа) ($E_{\text{вн}}$, мЗв) $E_{\text{РФП}} = d \cdot A$	Суммарная эффективная доза (рентгеновское излучение, поглощенное томографом), мЗв	Значения дозового коэффициента e_{DLP} в зависимости от области проведения КТ-исследования для взрослых пациентов. (e_{DLP} , мЗв/(мГр·см))
3	30-40	2,109	2,16	0,0023- Головной мозг; 0,0054- Шея; 0,017-грудная полость; 0,015-брюшная полость; 0,019-малый таз. 0,0587 –все тело.
4	40-45	2,812	2,87	
5	45-50	3,515	3,57	
6	50-55	4,218	4,27	
7	55-60	4,921	4,97	
8	60-65	5,624	5,68	
9	70-75	6,327	6,38	
10	80-85	7,033	7,09	
11	85-90	7,733	7,79	
12	90-95	8,436	8,49	
13	100-105	9,139	9,19	
14	105-110	9,842	9,90	
15	110-115	10,545	10,60	
16	115-120	11,248	11,03	
17	100-140	11,951	12,01	

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе исследования распределения фтордезоксиглюкозы при диагностики рака показано, что клинические испытания ^{18}F подтвердили его диагностическую важность. Основываясь на вышеизложенном, следует, что ^{18}F является важным радионуклидом и может быть использован для визуализации биологического состояния человека и определения зоны поражения раком.

В результате проведенных ПЭТ/КТ данных были осуществлены расчеты эффективных доз (внутренней и внешней), а также по результатам которых были рассчитаны суммарная эффективная доза пациентов в зависимости от массы тела в интервале от 2,16 до 12,01 мЗв и фоновые излучения пациентов после прохождения ОФЭКТ и ПЭТ исследований. Это позволяет определить количество и периодичность проведения ПЭТ/КТ и ОФЭКТ диагностики. Результаты этих расчетов будут учтены при последующих возможных обследованиях на ПЭТ/КТ и ОФЭКТ томографиях.

На оснований анализа следует, что пациенты при прохождении ПЭТ диагностики получают большее суммарное облучение, чем на ОФЭКТ диагностике, так как в ОФЭКТ томографии - отсутствует КТ излучение.

Авторы выражают благодарность врачам радиологам РДЦ, осуществившим анализ и интерпретацию как ПЭТ/КТ так и ОФЭКТ данных.

Список литературы:

1. Т.Р.Конурбаев, С.А.Нуркенов, К.К.Ибраев, В.А.Прмантаева, Г.А. Скакова. The production and use of labeled positron-emitting radionuclides of ^{18}F (FDG) in nuclear medicine. Вестник ЕНУ (i-№6), 2013. Стр.201-207.
2. Конурбаев Т.Р., Нуркенов С.А., Ибраев К.К., Прмантаева Б.А., Скакова Г.А. Производство и применение меченых позитрон-излучающих радионуклидов ^{18}F (FDG) в ядерной медицине. Сборник материалов международной школы-семинара «Инновационные технологии и исследования, направленные на развитие зеленой энергетики и глубокую переработку продукции». ВКО. Өскемен, 27-30 июня 2013 г. стр.82

3. Ахметов Е.А., Канафин Г.К., Рыскулова Г.О., Ибраев К.К., Базарбаев Н.А., Нуркенов С.А. «Первый опыт использования позитронно-эмиссионной томографии, совмещенной с компьютерной томографией в онкологической практике Республики Казахстан» /Материалы IV евразийского радиологического форума, (Алматы 2011г.) 15-16 июля 2011г. С.61-62/.
4. С. А. Нуркенов, К.А. Кутербеков. производство и применение 18F -FDG методом ПЭТ/КТ в Казахстане. I-АЯ международная научно-практическая конференция «актуальные проблемы разработки, производства и применения радиофармацевтических препаратов» Радиофарма-2015. г. Москва, Россия.
5. Б.В. Забродин, В.Н. Ломасов, А.В. Радионуклидные методы визуализации: учебное пособие. спб.; спб. гос. политехн. университет, 2006, 75 с.
6. Лясс Ф.М., Зубовский Г.А. Методологические основы гамма топографических исследований // радионуклидная диагностика / под ред. Ф.М. Лясса. – м.: медицина, 1983. – с. 165-205.
7. Обзор рынка изотопов медицинского назначения в россии, москва, 2007
8. Левин О.С., Амосова И.А., Поцыбина В.В., Смоленцева И.Г., Олюнин Д.Ю. Роль однофотонной эмиссионной компьютерной томографии с 99mтс-гмапо в нозологической диагностике паркинсонизма // неврологический вестник. - 2005. - выпуск 1-2. - с.5-12
9. Karin Kneřaurek, Geoffrey Warnock1, Lale Kostakoglu, Cyrill Burger, World Journal of Nuclear Medicine, Volume 17/Issue 1/January-March 2018, с. 21-26.
10. Vladimir Stepanov, Akihiro Takano, Ryuji Nakao, Nahid Amini, Shotaro Miura, Tomoaki Hasui, Haruhide Kimura, Takahiko Taniguchi, Christer Halldin, Nuclear Medicine and Biology, Development of two fluorine-18 labeled PET radioligands targeting PDE10A and in vivo PET evaluation in nonhuman primates, опубликовано 20 октября 2017, с. 12-19.
11. Aisheng Dong, Yang Wang, Jianping Lu, Changjing Zuo, Clinical Nuclear Medicine, Volume 41, Number 7, July 2016 Breast Lesions with Increased FDG Uptake, с. 543-557
12. Dong, Yang Wang, Jianping Lu, Changjing Zuo, Role of Various Metabolic Parameters Derived From Baseline 18F-FDG PET/CT as Prognostic Markers in Non-Small Cell Lung Cancer Patients Undergoing Platinum-Based Chemotherapy, с. 9-15.
13. Panithaya Chareonthaitawee, Rob S. Beanlands, Wengen Chen, Sharmila Dorbala, Edward J. Miller, Venkatesh L. Murthy, David H. Birnie, Edward S. Chen, Leslie T. Cooper, Roderick H. Tung, Eric S. White, Salvador Borges-Neto, Marcelo F. Di Carli, Robert J. Gropler, Terrence D. Ruddy, Thomas H. Schindler, and Ron Blankstein, Joint SNMMI-ASNC Expert Consensus Document on the Role of 18F-FDG PET/CT in Cardiac Sarcoid Detection and Therapy Monitoring, 2017, с. 1341-1353.
14. Department of Nuclear Medicine, Medical Center – University of Freiburg, Faculty of Medicine, University of Freiburg, Freiburg, Germany, 18F-FDG PET: Differential Diagnosis and Evaluation, декабрь 2017, с.1888-1895.

УДК 528.9:556.5(574)

А. Имонкулов

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Қ.Б. Шәкәрова, оқытушы

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНДЕГІ СУ ДЕҢГЕЙІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ

Каспий теңізі Қазақстанның экономикасына, оның дамуына септігің тигізетін маңызды нысандардың бірі. Каспий теңізінің бір уақыттарда тартылып, уақыт өте келе теңіз деңгейінің көтерілуіне байланысты, теңіз өз деңгейін өзгертті, сол себепті су мониторингін жүргізу қажеттілігі туындауда. Жобада Каспий теңізінің жай-күйімен, теңіздің көтерілуімен, жағалау сызықтарының өзгеруіне байланысты су деңгейі графикалық жолмен көрсетіледі [1].

Каспий теңізі неоген дәуірінің аяғында жер қыртысының көтерілуінен Қара теңізден бөлінді. Бұл кезді Каспий теңізінің пайда болған уақыты деп есептеуге болады. Каспий теңізінің жалпы ауданы 376 мың км². Оның беті теңіз деңгейінен 28 м төмен жатыр. Теңіз солтүстіктен оңтүстікке қарай 1200 км-ге созыла орналасқан. Теңіздің ендірек жері - 435 км, ал еңсіз жері - 193 км. Каспий теңізінің жағалау сызығының ұзындығы - 7000 км. Оның суы 5 мемлекеттің жағалауын шайып жатыр [2].

1-кесте. а) Каспий теңізі шайып жатқан елдер. ә) Каспийге құйатын өзендер.

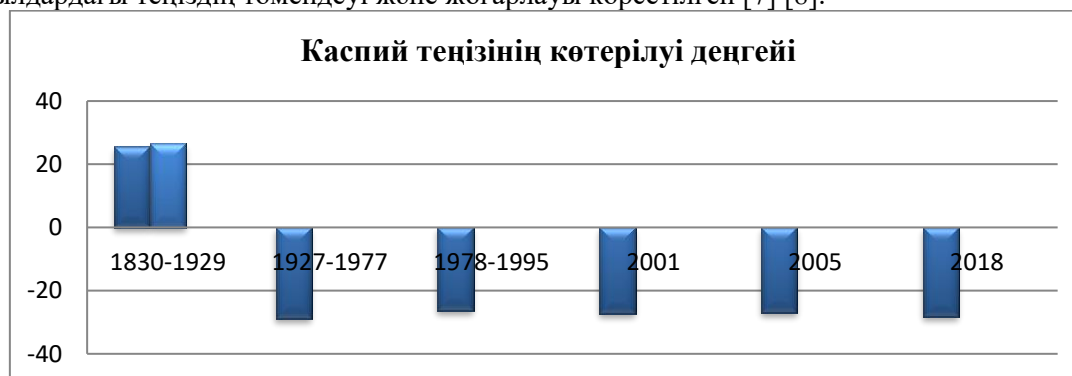
Қ/с	Мемлекеттер атауы	Жағалау сызығының үлесі	Қ/с	Каспийге құйатын өзендер атауы	Пайыздық үлесі	Өзен ағынының жылдық орташа есебі
1	Қазақстан	29%(2340 км)				300 км ³
2	Ресей	29%				
3	Әзірбайжан	20%				
4	Түркіменстан	21%				
5	Иран Ислам Республикасы	14%				
1	Еділ	80%	2	Жайық	5%	
3	Терек, Сулак, Самур	10-11%	4	Ираннан құйатын өзендер	4-5%	

Соңғы кездерде Каспи теңізінің көтерілуіне 45%-ы теңізге құятын өзендер, 16%-ы айдынға жауатын жауын-шашынның молаюы, 25%-ы теңіз үстінен булану мөлшерінің азаюы және 14%-ы Қарабұғазкөл Шығанағына құйылатын суды шектеуге байланысты су деңгейі жоғарлауда. Ерте заманда Каспий теңізінің өзгеруіне әсер еткен факторлар ерте неогенде тектоникалық қозғалыстар мен тау пайда болу процесі әсері және климаттық факторлар әсер еткен. Қазіргі кезеңде Каспий теңізінің деңгейінің өзгеруіне климаттық және антропогендік факторлар әсер етуде.

Каспий теңізіне мониторинг жасау мемлекеттік су мониторингі – су күйінің өзгеруін уақытымен анықтау мақсатында, су күйін бақылау, осы өзгерістерді болжау, бағалау және кері процестердің алдын алу, жою жайында ұсыныстарды әзірлеу, пайдаланудың мемлекеттік бақылау және қорғауды су ресурстарын мемлекеттік басқарудың сонымен қатар, азаматтарды, қоршаған орта оның ішінде судың күйі жайында ақпаратпен қамтамасыз ету болып табылады. Қашықтықтан жүргізілетін мониторинг – зерттелетін объектілерді белсенді тексеретін және тәжірибелік мәліметтерді тіркейтін радиометрлік аспаптармен жабдықталған ұшқыш аппараттарды қолданумен жүргізілетін көбіне авиациялық, ғарыштық мониторинг болып табылады [3].

Су мониторинг жасау барысында жер үсті әдісі, аэрофототүсірілім және ғарыштық әдістерді қолдануға болады. Оның ішінде ғарыштық әдіс өте тиімді болып келеді. Себебі біз ғарыштық әдіс арқылы теңіздің тұтас аумағын өлшей аламыз. Әрі бұл әдіс арқылы нақты, дәл мәлімет аламыз. Оны өлшеуде ғарыштық спутниктер, ғарыштық түсірістер, өлшем алатын арнайы бағдарламалар қолданылады. Осы тәсіл арқылы мониторинг жүргізуге болады. Ғарыштық мониторинг дегеніміз-экоқұбылыстарды ғарыштық құралдардың көмегімен бақылау. Бұл қоршаған ортаның өзгеру өзгешелігі мен ластану ошағын жедел анықтаудың, экологиялық өзгерістің амплитудасы мен ондағы қарқынды процестерді бақылаудың, бағалаудың және болжаудың кешенді жүйесі [4].

Шығыс жағалауларда тұрақты ағын сулар жоқ. Теңіз деңгейі үнемі өзгеріп тұрады. Бұл диаграммада Каспий теңізінің тартылуы 1830-1929 жылдары 25,5 және 26,6 м көрсеткішке жоғарлаған. 1929-1941 жылдары 2м төмендеді. 1929 жылдан 1977 жылға дейін деңгейдің күрт төмендеуі (-29 м) байқалды [5]. 1978 жылдан бастап Каспий қайта көтерілді, 1995 жылдың басында - 26,5 м-лік көрсеткішке жетті. 1995 жылы жағалауда теңіз су жоғарылап, біраз жерді су бастты. 1830-2018 жылдардағы теңіздің төмендеуі және жоғарлауы көрсетілген [7] [8].

2 сурет. Каспий теңізінің көтерілу деңгейі.

«Климаттың өзгеруіне байланысты температура режимінің ұлғаюы Каспий теңізінің тартылуына себеп болуы мүмкін...» бұл қортындыға АҚШ, Ресей, Франция, Әзірбайжан елінің ғалымдары тоқталды. Каспий теңізінің өзгеруін зертеген бірлестік соңғы нәтижелері Америка.

1996 жылдан 2015 жылға дейінгі кезінде су деңгейі жылына 7 см төмендеп отырған, ал жиырма жылдың ішінде 1,5 метрге төмендеді [6]. Судың булануы Солтүстік Каспийге әсер етеді, өйткені теңіздің көп бөлігінің жері 5 метрден аз. Болжамдарға сәйкес 75 жылда Каспийдің солтүстік бөлігі жылына 7 см төмендеп отырса, жер бетінен жоғалып кету қауіпті бар. Ауа температурасының жоғарлауына байланысты буланудың қарқыны да өзгерген. Теңіздің орташа ауа температурасы 1979-1995 жылмен салыстырғанда шамамен 1°C-қа өсті.

Қортындылай келе Каспий деңгейінің су деңгейінің өзгеруі қаншама жылдарға созылып келе жатыр. Оның деңгейі бірде төмен түсіп, бірде көтерілуі әртүрлі факторларға байланысты. Теңіздің өзгеруіне қазіргі кезде тек антропогендік фактор себеп болып отырған жоқ табиғи процестердің өзгеруі сонымен қатар ғаламдық жылытуда өз себебін тигізіп отыр. Каспийдің су деңгейінің өзгеруі тек оған тиесілі бес мемлекетке ғана емес әлемдегі ірі мемлекеттер АҚШ, Франция сияқты елдердің назарын өзіне аударып отыр [9]. Себебі Каспий өзгерсе, көптеген табиғи тепе-теңдіктің бұзылуына әкеп соқтыруы, тек табиғи тепе-теңдіктің бұзылуына емес әлемдегі экомикалық жүйенің өзгеруіне септігін тигізуі мүмкін. Сондықтан су мониторингін жүргізіп, оны бақылап отыруы өте маңызды. Су деңгейін анықтап, алын ала болатын жағдайларды анықтауға болады. Сол үшін мониторингтің айрықша маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Государственный водный кадастр Республики Казахстан. Ежегодные данные о качестве поверхностных вод. 1999-2001г. Алматы, 1999-2001г.
2. Kravtsova, V.I., Lukyanova, S.A. Dynamics of low-lying Kalmykian coast under the Caspian Sea level rise conditions; 1990's. In: Proceedings of 19 International Cartographic Conference. Ottawa. 1999. CD-ROM.
3. Мониторинг природной среды аэрокосмическими средствами: учеб. пособие/В.А. Малинников, А.Ф. Стеценко, А.Е. Алтынов, С.М. Попов. - Москва: Изд-во МИИГАиК, 2009.
4. М.Б. Нұрпейісова «Ғарыштық геодезия»: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 240 бет.
5. Байдин С.С., Косарев А.Н. (ред.). Каспийское море: Гидрология и гидрохимия. М.: Наука, 1986. 262 с.
6. Косарев А.Н. Гидрология Каспийского и Аральского морей. М.: Изд. Моск. ун-та, 1975. 272 с.
7. Каспий теңізі 103 см-ге көтерілді [Электронды ресурс]. – 2014. - URL: http://www.kazinform.kz/kz/kaspiy-tenizi-103-sm-ge-koterildi_a2668923
8. NASA Каспий теңізінің ғарыштан түсірілген суретін жариялады [Электронды ресурс]. – 2018. - URL: <https://kaz.tengrinews.kz/damu/NASA-kaspiy-teniznn-garyishtan-tusirlgen-suretn-jariyaladyi-286871/>
9. Ученые назвали сроки исчезновения казахстанской части Каспийского моря [Электронды ресурс]. – 2018. - URL: <https://tengrinews.kz/science/uchenyie-nazvali-sroki-ischeznoveniya-kazahstanskoy-chasti-325476/>

ӘОЖ: 528.88

Д.А.Әлішева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Г.С. Сейтказина, «Геодезия және құрылыс» кафедрасының аға оқытушысы

АРАЛ ТЕҢІЗІНІҢ ЖАҒАЛАУ СЫЗЫҒЫНЫҢ ӨЗГЕРІСІНЕ МОНИТОРИНГ ЖАСАУ

Арал теңізі – Қазақстан мен Өзбекстан (Қызылорда және Ақтөбе облыстары) жерінде, Тұран ойпатының шөлді белдемінде, Үстірттің шығыс бөлігінде орналасқан тұйық көл. Теңіз 45.53, 60.71 координаталарында орналасқан. Арал теңізі Орта Азияның шөлді белдеуінде орналасқан. Көлемі бойынша Арал дүние жүзінде ішкі су қоймаларының ішінде төртінші орында болған. 1960 жылға дейін 68000 мың шаршы шақырым жерді алып жатқан Арал өңірі экологиялық апат аймағы деп жарияланды [1]. Кейінгі жылдары Арал теңізіне көптеген ғылыми мекемелер назар аударып отыр, көптеген ғылыми мақалалар мен еңбектерде де жарияланды. Аралға бұлайша көңіл аударып, ғалымдарды алаңдауы бекер емес. Соңғы 10-15 жылдың ішінде судың гидрологиялық ырғағына айтарлықтай өзгеріс енді, су деңгейі төмендеп оңтүстік және шығыс жағалауындағы теңіздің таяз бөліктері кеуіп қалды. Теңіздің негізгі көзі Сырдария мен Амудариядан су көп мөлшерде кеміді. Бұрын, суармалы егістік дамымай тұрғанда Амудария мен Сырдария Аралға орташа есеппен жылына

62 текше километр су беріп тұратын болса, 1960-1965 жылдары - 44, 1974-1978 жылдары бар болғаны 13 текше километр су береді. 1974 жылдан бері Сырдария суы Аралға құймайды, түгелдей жол-жөнекей шаруашылықтарға бұрылып алынады. Ал Амудария құятын судың 75 проценті кеміді, 1975-1978 жылдары Аралға бар болғаны 12 текше километр су берді (1-кестеге сәйкес)[2].

Кесте 1 Арал теңізінің әр жылдардағы өлшемдері

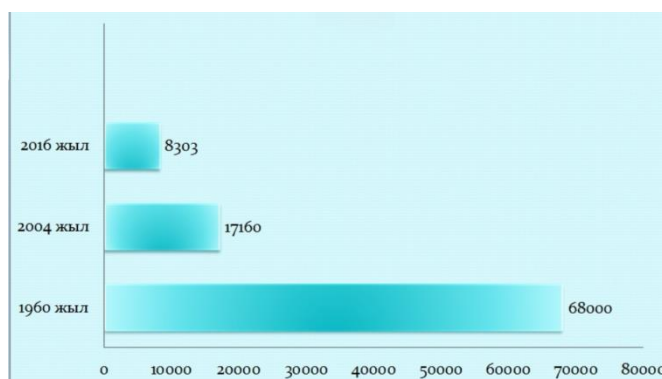
Жылдар	Теңіз деңгейі	Жаға сызығы, км	Ауданы* км ²	Су көлемі Км ³	Тұздылығы %
1957	53,16	2575	66085	1075	9,25
1977	47,63	1215	54792	749,2	15,44
1985	41,95	1525	44382	475,0	25,50
1989**	39,07	980	37410	350,0	30,38
1989***	40,60	410	2984	20,0	-
1997	41,0	-	2600	20,0	-

* – Аралды қоспағанда

** – Үлкен Арал

*** – Кіші Арал

Аралды сақтап қалу мүмкін бе? - деген сұрақ барлығын қызықтырды. 30 жылдың ішінде Арал теңізі 640 км³ судан айрылды, судың тұздылығы 26-27 г/литрге (бұрын 11-12) жетті[2]. Судың деңгейі 13 метрге төмендеді, су жағалаудан жүздеген километрге шегінді. Ғарыштық түсірістер нәтижесінде Арал теңізінің жағалау сызығының жалпы көлемі есептелінді. 1-суретке сәйкес диаграммада көрсетілген мәліметтер бойынша соңғы 2004 жылғы жағалау сызығының 1960 жылғы көлемнен 70,3 пайызға, ал 2016 жылғы жағалау сызығы 86,7 пайызға кеміген. Нәтижесінде теңіз екі су қоймаға Үлкен Арал және Кіші Аралға бөлініп қалды.

Сурет 1. Арал теңізінің жағалау сызығының жалпы ауданы, км² берілген

Арал өңірінде табиғи процестер мен шаруашылық салаларының көне дәуірден бері келе жатқан үйлесімді даму ырғағын осы өлкеде орын алған экологиялық тоқырау бұзып жіберді. Теңіз деңгейінің тартылу себебінен, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмендеді. Ендігі мәселе Арал теңізінің жағалау сызығының өзгеруі әлемдік проблемалардың бастапқы қалпынан қанша пайызға кемігені туралы мониторинг жасау үшін ғарыштық түсірістерді пайдалану және олардан мәлімет алу қазіргі таңда тиімді және өзекті болып табылады.

Мәселені түбегейлі шешу үшін Арал теңізінің жағалау сызығының өзгерісінің ғарыштық түсірілімдер жағалау сызығының өзгерісін арнайы бағдарламалармен салыстырмалы бейнесін жасау қажет болып отыр.

Соған орай, жобаның мақсатына Арал теңізінің жағалау сызығының өзгерісіне ғарыштық түсірілімдер негізінде мониторинг жүргізу және ArcGIS бағдарламасында жағалау өзгерісінің бейнесін құрастыру алынды.

Жоба барысында ғарыштық түсірістерді бағдарламада өңдеу жолымен 1960 жылғы жағалау сызығының көлемі 2016 жылғы түсіріске біріктірілді. Нәтижесінде суретте көрсетілген салыстырмалы бейнесі құрастырылды (2а-сурет). Ғарыштық түсірістер АҚШ мемлекетінің GeoEye жер серігінен алынды. Түсірістердің кеңістіктік рұқсаттылығы -0.5 м, бұлттылық - 20% тең. Сонымен

қатар, ArcGIS бағдарламасында 1960,2004,2016 жылдардағы ғарыштық түсірістер өңделіп, Арал теңізінің жағалау сызығының өзгеріс бейнесі құрастырылды(2б -сурет).

Сурет 2. а)Арал теңізінің жағалау сызығының бейнесі, б) Арал теңізінің 1960,2004,2016 жылдардағы жағалау сызығының өзгеріс бейнесі

Арал теңізінің тартылуы тек Қазақстанның ғана проблемасы емес, планетарлық деңгейдегі күрделі шешімін таппай келе жатқан мәселе болып тұрғандығы барлығымызға аян. Соған орай, Арал теңізінің проблемасын шешу үшін көптеген жұмыстар жасалынып жатыр. Соның айғағы ретінде Солтүстік Арал теңізін (САТ) «Көкарал» бөгетімен бөлектеп сақтау мен (Сырдария өзеніне «Ақлақ» су электростанциясын салуды айтуға болады. Бұл жоба бүкіл ТМД жерінде алғашқы болып орындалды. Президент Н.Ә.Назарбаевтың тікелей қолдауымен құны 85,79 млн. АҚШ доллары тұратын САРАТС (Сырдарияның арнасын реттеу және Арал теңізін сақтау) жобасы жасалып, оның бірінші кезектегі «Көкарал» бөгетінің құрылысы 2005 жылы (тамыз) аяқталды[2].

Әдебиет:

1. Мамбетқазиев Е.Ә., Сыбанбеков Қ.Ж. Табиғат қорғау.-А.:Қайнар.-1990 ж.-202–206 бб.
2. Акрамов З.М, Рафиков А.А. Прошлое настоящее и будущее Аральского моря - Ташкент: «Мехнат», 1990 г.-13–46 бб.

ӘОЖ: 528.94

Р.Б.Баянбек

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Г.С. Сейтказина, «Геодезия және құрылыс» кафедрасының аға оқытушысы

ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ТУРИСТІК КАРТАСЫН ЖАСАУ

Қазіргі таңда «турист», «туризм» сөздерін жиі естиміз, әрине бұл сөздердің естілуі осы саланың бүгінде қарқынды дамуына себепші болса керек.

Туризм сөзі француз тілінен аударғанда «tourisme, tour» – серуендеу жол жүру деген мағынаны береді. Жалпы туризм деп белгілі бір маршрутқа жасалатын саяхатты айтамыз.

Туризм өз кезегінде негізгі үлкен екі түрге жіктеледі: ішкі (ұлттық) туризм; сыртқы (шетелдік) туризм. Ал бағыты бойынша бірнеше топтарға бөлінеді: спорттық туризм; жағажайлық туризм; діни туризм; мәдени туризм; емделу туризмі [1].

Әлемдік тәжірибеде табыс көзі жағынан туризм – мұнай мен газдан кейінгі орынды иемденеді. Туризм – кез-келген елдің экономикасына үш тиімді ықпалмен әсер етеді. Олар – шетелдік валюта ағынын көбейтеді, тұрғындарды еңбекпен қамтиды, мемлекет инфрақұрылымын дамытуға ықпал етеді. Туризм тек орын ауыстыру емес, ол көптеген экономикалық және әлеуметтік аспектілерді құрайды. Соңғы он жылда туризм мықты дербес индустрияға айналды. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметтері бойынша туризм әлемнің өндірістік-сервистік нарық айналымының 10 пайызын қамтамасыз етеді. Туризм сферасына әлемдік ұлттық жиынтық өнімнің 6%, әлемдік инвестицияның 7%, әр 16-шы жұмыс орны, әлемдік тұтынушы шығындарының 11%, барлық салық

түсімінің 5% келеді. Бұл сандар туризм индустриясының экономикаға тікелей әсерін көрсетеді. Сонымен қатар бір туристің ақшасы 9 жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді [2].

Алматы облысы тарихи ескерткіштерге бай өлкелердің бірі болып табылады. Қойыны құтты, шөбі шүйгін «Жер жаннаты — Жетісу» деп аталатын көз жауын алатын ғажап өлкеде ықылым заманнан бері адамзат өркениетінен көптеген мағлұматтар беретін қорғандар, тасқа кашалып салынған шимайлы суреттер, ғасырлар бойы сыры кетсе де, сыны кетпеген қадау-қадау балбал тастар, бір кездері дәуірлеп дамыған қала орындары өткен дәуірдің үнсіз куәсі болып саналады. Сондықтанда, ежелгі түркінің ошағы болған Алматы облысында туризмді дамыту біз үшін өте қолайлы болмақ [2].

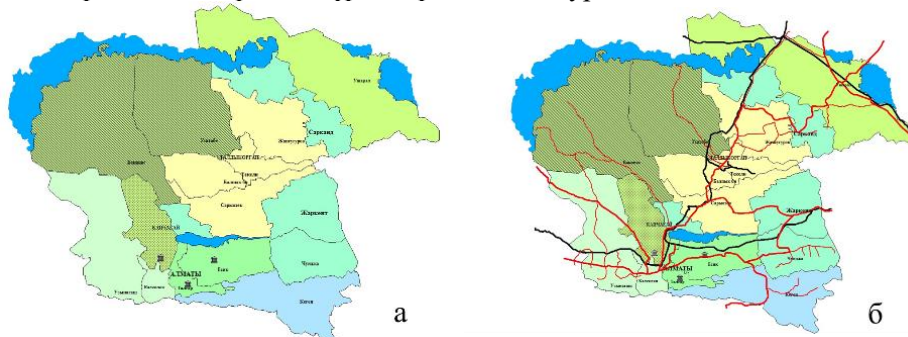
Облыс территориясында көптеген туристік бағыттарды дамытуға болады. Оған облыстың жер бедері де, табиғаты да, климаты да барлық жағынан қолайлы. Аумақта туризмнің дамытуға болатын бағыттары мен аудандарын 2-кестеде көруге болады [3].

Кесте 2 Алматы облысының туристік аймақтар бойынша аудандастыру

Облыста дамытуға болатын туристік бағыттар	Туризмді дамытуға болатын аудандар
Тау шаңғысы және мұзда сырғанау туризмі	Тянь-Шань тау слемдері мен Іле Алатау бөктері, Шымбұлақ, Медеу
Жағажайлық туризм	Балқаш, Қапшағай, Алакөл жағалаулары
Емдеу-сауықтыру туризмі	Жаркент, Сарқант Алтын Емел, Ақ қайың, Алтын Қарғалы
Аң аулау туризмі (аңшылық туризмі)	Балқаш, Қаратал
Этнологиялық	Жамбыл, Қарасай

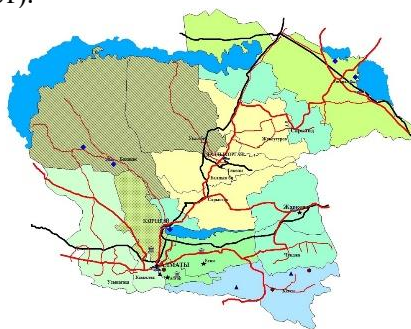
Жоба барысында облыс территориясындағы туристік бағыт бойынша бөлінген аудандардың MapInfo бағдарламасында картасы құрастырылды (1а -суретте көрсетілген).

Туризмді дамытуда транспорттық жолдардың алар орны ерекше. Кез-келген аймақты елдерді байланыстыратын негіз болып саналады, сондықтан туристік карталарды құрастыруда транспорттық жолдарды көрсету өте маңызды. Облыс территориясындағы негізгі және туристік аймақтармен байланыстыратын жолдар сызығы картасы құрастырылды, 1б-сурет.

Сурет 1. а) Алматы облысының туристік аймақтар бойынша аудандастыру картасы; б) Алматы облысының туристік аудандармен байланыстыратын транспорттық жолдар картасы

Туризмді дамытуда келуші туристер үшін жолдар мен маршруттар, қозғалыс түрлерін білу өте маңызды. Сол себепті туристік аудандар карта құрастыруда маршруттар және қозғалыс түрлерін көрсету маңызды деп саналады (2-сурет).

Сурет 2. Алматы облысының туристік нысандары бойынша өтетін туристік маршруттар мен қозғалыс түрлері көрсетілген карта

Жоба нәтижесінде Алматы облысы туристік аймақтар бойынша аудандастырылып, облыс территориясындағы негізгі және туристік аудандармен байланыстыратын транспорттық және туристік нысандар бойынша өтетін туристік маршруттар мен қозғалыс түрлері көрсетілген 1: 1 000 000 масштабтағы картасы құрылды. Қорытындылай келе, Алматы облысында орналасқан және дамытуға болатын туристік аудандардың жалпы көлемі: аң аулау және жағажай туризм дамыған аудандар көлемі - 252,1 км²; тарихи мәдени ескерткіштер туризм дамыған аудандардың көлемі – 101,79 км²; емдеу-сауықтыру туризмі дамыған аудандардың көлемі – 164,29 км²; этнологиялық туризм дамыған аудандардың көлемі – 110,89 км²; тау шаңғысы мен мұзайдыны туризмі дамыған аудандардың көлемі – 80,270 км².

Әдебиет:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki> (қаралған күні 29.03.2018 ж)
2. <https://www.google.kz/url?sa> (қаралған күні 2.04.2018 ж)
3. http://turizm-zhetysu.gov.kz/?page_id=802&lang=ru (қаралған күні 3.04.2018 ж)

УДК: 721.011

А.А. Байгулакова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г.О. Садвакасова, старший преподаватель

СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД РЕКОНСТРУКЦИИ ДОМОВ ХРУЩЕВСКОЙ ПОСТРОЙКИ В Г.СЕМЕЙ

Дома хрущёвской постройки — советские типовые серии панельных и кирпичных жилых домов, массово строившиеся в СССР с конца 1950-х по начало 1980-х гг. Большинство хрущёвок возводилось как временное жильё. Однако впоследствии, из-за недостаточного объёма строительства жилья, срок их использования постоянно увеличивался. Хрущёвки, в сравнении с ранее строившимися многоквартирными кирпичными домами, имели квартиры меньших размеров, архитектура домов была функциональна или лишена «архитектурных излишеств», свойственных строениям более ранних годов; в то же время, хрущёвки во многом превосходили многоквартирные деревянные двухэтажные дома типовых серий, массово строившиеся в сталинский период.

Основное назначение — быстрое возведение дешёвого жилья с целью ускоренного переселения граждан в города из деревень и сёл.

Панельные хрущёвки подразделяют на сносимые и не сносимые. Хрущёвки сносимых серий предназначались для временного решения жилищной проблемы и были рассчитаны на 25 лет, но часть из них до сих пор не выведена из жилфонда. Хрущёвки не сносимых серий имели расчётный ресурс 50 лет. Тем не менее, отдельные дома могут прийти в негодность намного раньше из-за плохого техобслуживания или низкого качества строительства.[1]

Как вы знаете, в нашем городе также имеется большое количество домов хрущевской постройки в районе Цементного поселка, к примеру, по улице Глинки, Галлето. И многие из них нуждаются в сносе или реконструкции.

Квартиры в хрущёвских домах в основном одно- и двухкомнатные, трёхкомнатные редки. Высота потолков — 2,48-2,6 м, в блочных домах некоторых серий — 2,7 м. Площадь кухни — 4,9-7,1 м² (до 7,5 м² в некоторых квартирах домов серии П-18).

Капремонт в соответствии с регламентированной периодичностью следовало проводить в 90-е годы (через 25 лет после сдачи в эксплуатацию). Но т.к. не было ни финансирования, ни технических средств для его реализации, капремонт не был осуществлен. Следующий капремонт следует проводить уже в наши дни, а это уже не целесообразно, т.к. объёмно-планировочные решения такого жилья и жилой среды в целом современного человека удовлетворить не могут.

Поскольку за 50 лет капремонт пятиэтажного жилого фонда дважды не проводился, сейчас происходит его активное старение, что в дальнейшем приведет его в ветхое состояние.

На сегодня есть два подхода к реновации пятиэтажного жилого фонда I. Этапа индустриального домостроения:

1. все снести и на месте старых пятиэтажек построить новые типовые многоэтажные жилые дома;
2. реконструировать пятиэтажную застройку.[2]

Рассмотрев несколько проектов реконструкции хрущевок, я заинтересовалась реализованным, и весьма успешным, проектом реконструкции одной пятиэтажки в Северном Тушине. Осуществил реконструкцию архитектор Алексей Кротов, который в той преобразённой пятиэтажке живёт и работает.

Это современный 8-этажный дом с мансардой, с удобным подъездом, просторными квартирами, лифтом, лоджиями, внутри которого таится старая пятиэтажка. Её не пришлось разбирать, взрывать, вывозить на полигон. При этом стоимость метра жилплощади в преобразённой пятиэтажке на треть дешевле, чем в новом панельном доме.

На реконструкцию ушло 9 месяцев, из старых 100 квартир получилось 120, при этом общая площадь увеличилась в 2,2 раза.

Как это сделали? Вокруг здания соорудили новый фундамент, на нём построили новый фасад, убрали все перегородки бывшей пятиэтажки, естественно, окна-двери. Всё пространство переформатировали заново. **Что осталось?** Перекрытия этажей. В «исторической» части здания потолки остались столь же низкими, как и были – это, пожалуй, единственное, на что повлиять нельзя. Впрочем, давно известны дизайнерские решения, позволяющие скрасить этот недостаток, вроде светлых обоев в вертикальную полоску или освещения по стенам, а не на потолке. Всё это, в самом деле, работает и доступно. После перепланировки старые, морально устаревшие квартиры стали удовлетворять современным потребностям. Были заменены инженерные разводки с учетом современных требований энергосбережения и энергоучета, утеплены наружные стены, заменены окна на пластиковые с двухкамерными стеклопакетами. В каждой секции появился грузопассажирский лифт, мусоропровод, вестибюль, с оборудованным местом для консержки. Был смонтирован вентилируемый фасад по индивидуальному проекту. Внешне дом стал более привлекательным. Он выгодно выделяется из типовой окружающей застройки, унылой и однообразной. Нагрузку от вновь возводимой части здания воспринимает рамный железобетонный монолитный каркас, сооружаемый по контуру существующего здания с опиранием на монолитный ростверк по буронабивным сваям.[3]

Преимущества. Реконструкция пятиэтажек (и не только их) вместо сноса – решает множество проблем. Прежде всего, проблему экономии средств: такая жилплощадь примерно на 40% дешевле вновь возводимой. В высшей степени антикризисное решение! Также из старых домов можно производить не просто новое, но и престижное жильё.

Если говорить об экологии, а ведь утилизация разрушенных пятиэтажек – это огромная экологическая проблема. Куда девать обломки? Конечно, следовало бы строить заводы по утилизации обломков и извлечению из них металлической арматуры. Технически это возможно и известно, но – дорого. Если при расчёте стоимости нового строительства учесть стоимость утилизации старого жилья – цена выйдет и вовсе немереной.

Проблема выселения. Архитектор Кротов разработал такую идею. До начала всех работ в торце пятиэтажки строится «башня» в один подъезд, куда и переселяются жители. Они остаются в своём районе, что всегда составляло желание большинства. А дальше пятиэтажка реконструируется, на что требуется меньше года – и можно въезжать назад или оставаться на прежнем месте – кто как пожелает.

Можно ли реконструировать без выселения? Такой опыт тоже есть: так переделывались пятиэтажки из силикатного кирпича. Но это сложно и хлопотно. И в несколько раз дольше. И жильцам придётся некоторое время терпеть пыль, грохот строительной техники и грязь вокруг. К тому же, без выселения особо радикальная реконструкция невозможна.

И в заключение хочу сказать, что такой способ реконструкции способствует улучшению качества жизни. Экономии земли, так как в данный момент в нашем городе очень трудно найти свободную площадь под строительство нового здания. И конечно, надо работать не с отдельными пятиэтажками, а с целыми районами, но если взять такой метод реконструкции для одного из районов города Семей, то такая реконструкция пойдет во благо архитектурного облика города.

Таким образом, в процессе реконструкции улучшается не только планировка в старой части здания, но и обновляются инженерные системы:

- приточно-вытяжная вентиляция с рекуперацией тепла
- канализационные разводки
- горизонтальная разводка отопительной системы
- медная электропроводка с заземлением
- энергоэффективные осветительные приборы с датчиком движения

-мусоропровод с клапанами из нержавеющей стали с системой прочистки, промывки и пожаротушения

-грузопассажирский лифт

Старый жилой дом утепляется, монтируется фасад.

После реконструкции, жилой дом оснащается системой дератизации от грызунов и насекомых.

После реконструкции жилой дом становится современным! Планировочные решения соответствуют нашему времени. В старой части здания жилые комнаты становятся изолированными, санитарные узлы – отдельными, а кухни – вдвое больше. В целом существующее здание становится энергоэффективным, что приведет к уменьшению затрат на его эксплуатацию и повлияет на снижение коммунальных платежей.

Литература:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Технология реконструкции и модернизации зданий. Девятаева Г.В. 2003
3. <https://www.akrotov.ru/reconstruction>

ЭОЖ: 528.94

А.О. Оразбеков

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: И.Т.Жұмаділов, старший преподаватель кафедры «Геодезия и строительство»

ПРОБЛЕМЫ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ СЕМИПАЛАТИНСКА, АНАЛИЗ АСФАЛЬТА

Проблема 1 Коррупция

По данным которые существуют и по финансовым данным в Казахстане должны быть самые идеальные дороги в мире. И тут возникает вопрос: как им это удастся? Не немцам, а нашим. Подсчитать, вбить в смету, вложить в тендерную документацию и самое главное - суметь обосновать в соответствующем ведомстве, что километр нашей дороги при гораздо более низком качестве и существенно меньшем размере заработных плат должен стоить на два миллиона «зеленых» дороже, чем в Германии.

Проблема 2

*укладка ведётся не только под дождём, но и в снег;

*количество слоёв асфальта сокращаются до одного, хотя должно быть 5 минимум;

*подушка из щебня организовывается неправильно;

*монтаж бордюров осуществляется уже после создания дороги и т.д.

Дороги – нередко по ней судят о благополучий страны. И поэтому показатель в Казахстане мягко говоря далека от идеала. Больше половины Казахстанских дорог по словам самих представителей дорожной отрасли не соответствует по качеству существующим нормам. При этом затраты постоянно растут. Но дороги в Казахстане стареют быстрее чем мы успеваем их строить и ремонтировать. Можно ли переломить эту тенденцию в рамках существующих финансов.

Давайте попробуем разобраться, обычное шоссе вот как она выглядит, в разрезе так называемый дорожный пирог. Это несколько слоёв: Асфальт, Щебень, Песок.

Дорога постепенно разрушается под воздействием интенсивного движения атмосферных осадков и перепадов температур. Существенно снизить темпы разрушения позволяют новые технологии и материалы которые уже давно доказали свою эффективность в западных странах. Итак, возьмём нижний слой дороги, для того чтобы песок и грунт не смешивались друг с другом, нужна разделительная прослойка в виде геотекстиля, его плотная но гибкая текстура из полипропилена препятствуют не только смещению, но и быстрому выводу влаги из нижних слоёв. В свою очередь между слоем песка и щебня также нужна прочная прослойка например в виде полимерной георешетки которая работает по принципу заклинивания и фиксации природного заполнителя, в данном случае щебня, она разделяет инертные слои и армируют дорожное полотно, фактически превращая в монолитную плиту, это позволяет дороге выдерживать высокие нагрузки за счет равномерного распределения давления от транспортных средств. Важно то что в конструкции с применением геоматериалов удастся использовать существенно меньше гранитного щебня, чем обычно получая экономию уже на стадии строительства, но это лишь часть дороги ее основания а ведь есть и дорожное покрытие. Верхний слой всем нам известен под названием асфальт или

асфальтобетонная смесь она состоит из минеральных материалов щебня, либо гравия и песка а также битума которого в асфальте всего несколько процентов. Все эти ингредиенты перемешиваются в нагретом состоянии причем прочность этой смеси во многом зависит как раз от качества связывающего битума.

Ремонтные работы с помощью Jetpatcher

Хотел бы рассказать об одной уникальной машине, которая может в разы дешевле, быстрее и качественнее проводить такой ямочный ремонт.

Эта спецтехника, по сути, в состоянии заменить собой десятки строительных рабочих. Она не позволит использовать при проведении ремонта некачественный материал. Справится со своей задачей быстро, с меньшим количеством расхода строительного материала, и окупит себя буквально за несколько месяцев.

Она называется Jetpatcher, что можно примерно перевести, как «струйный штопальщик». Ее выпускает американская компания «Jetpatcher Corporation Limited», а используют машину уже по всему миру – начиная от Африки и заканчивая Австралией.

Управлять ею может всего лишь один человек, что делает этот процесс невероятно экономным. Ремонт одной средней ямы в асфальте с помощью джетпатчера проводится за несколько минут, а значит движение по ремонтируемой дороге требуется перекрывать на очень непродолжительное время.

Ямочный ремонт с использованием Jetpatcher проводится в четыре этапа:

1. Очистка и подготовка поверхности к ремонту. В ямах скапливается грязь и влага, машина очищает и осушает яму с помощью специальной воздуходувки.

2. Обработка ямы битумной эмульсией (смесью битума и воды). Битумная эмульсия является безвредным для экологии и здоровья человека веществом, отличающимся повышенной текучестью, благодаря чему его можно напылять тонким слоем. Такая эмульсия, в отличие от простого битума, существенно снижает затраты на вяжущий компонент. Также эмульсия не нуждается в подогреве и ее можно использовать при обычной температуре. Напыление данного вещества способствует устранению трещин в асфальте и препятствует проникновению в них влаги.

3. Укладка наполнителя. Джетпатчер с помощью специальной системы задувает в асфальтовые трещины наполнитель, который за счет высокой скорости подачи смешивается с эмульсией.

4. Укладка щебня. На заключительном этапе яма засыпается тонким слоем мелкофракционного щебня, который предотвращает налипание не застывшей эмульсии на автомобильные колеса.

Эта техника была изобретена компанией «Jetpatcher Corporation Limited» еще в 2009 году. Ее освоили дорожные фирмы многих стран мира, отметив эффективность и экономичность.

Так может, и нам давно пора ее взять на вооружение, чтобы не тратить огромные средства на проведение ямочного ремонта?

Литература

1. <http://jetpatcher.com/>
2. <https://articlekz.com/article/9206>
3. <http://today.kz/news/kazakhstan/2017-06-04/743651-kazakhstan-zanyal-108-e-mesto-v-mire-v-rejtinge-po-sostoyaniyu-dorog/>

Ғ.Қ. Шалхар, А.Р. Көпбай, Р.А. Құрбан

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Жумадилов И. Т., «Геодезия және құрылыс» кафедрасының аға оқытушысы

**СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АСПАЛЫ КӨПІРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ,
ВИЗУАЛДЫ АНАЛИЗ. АПАТТЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕП,
АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРАСТЫРУ**

Семей қаласындағы аспалы көпір-2000 ж. 17 қазанда ашылған (құрылысы 1998 жылы басталып, 2001 жылы аяқталған). Ертіс өзені арқылы өтетін аспалы көпір құрылысының жобасын ұсынған жапондық Исакавадзима Харима Хеви Индастриз Компаниясы.

Бұл көпір Ертістің арғы жағы мен бергі жағын ғана емес, Азия мен Еуропаны, қыр мен Сібірді жалғастырып жатыр. Бұл дегеніміз — Семейдегі аспалы көпір стратегиялық маңызы зор нысан деген сөз.

Ертістің арғы жағы мен бергі жағын ғана емес, Азия мен Еуропаны, қыр мен Сібірді жалғастырып жатқан "Аспалы көпір" – Шығыс Қазақстанның жеті кереметінің бірі саналады. Стратегиялық маңызы зор нысан – Семей жұртына Тәуелсіздіктен кейін келген тарту. Мұндай көпірлер тек АҚШ, Оңтүстік Корея, Түркия елдерінде ғана салынған. Яғни, "Аспалы көпірдің" Алаш жұрты үшін абыройы асқақ, бағасы қымбат.

Көпірдің ашылуы Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев салтанатты шараға қатысты. Президент Жапонияға жасаған бірінші сапары мен көпір салу үшін қарыз туралы келісімге қол қою уақытын еске салды. Нұрсұлтан Назарбаев пен Ғалымжан Жақиянов құрылыс алаңындағы алғашқы тасты қойды. Енді «қаланың қақпалары» ашық. Ертіс өзенінің бойындағы құрылысы ерекше және Сан-Францискодың алтын қақпаларын, Лондонның көпір мұнарасын, қара және қызыл теңізді кесіп өтетін еске салады - әдемі Босфор көпірін еске алыңыз. Ертіс өзені арқылы өтетін көпір қалалық көлікке ғана емес, сонымен қатар халықаралық бағыттарды кеңейтеді, дәлірек айтқанда, Азия мен Еуропаны байланыстырады. Жоба Қазақстан Республикасы мен Халықаралық экономикалық ынтымақтастық қорының арасында жасалған кредиттік келісімге сәйкес қаржыландырылды.

Шығыс Қазақстан облысының әкімі мен «ІНІ» фирмасының келісіміне сәйкес жаңа көпір салу үшін 42 айға рұқсат берілді. Зауыт 30 айға созылған рекордтық мерзімге дайын.

Сипаттамасы

Биіктігі - 90 метр

Ені - 35 метр

Ұзындығы - 750 метр

Пайдалану кепілдігі - 200 жыл

Жалпы ұзындығы 1134 м

Көпірдің бойлық схемасы: $(39 + 45 + 2 + 39) + 750 + (39 + 45 * 2 + 39)$ м.

Аспалы көпірге қолданылған материалдар

Аспалы көпір – құрылысының негізгі бөлігі иілмелі, жұмсақ материалдардан (шоғырсым, болат арқан, шынжыр) жасалатын, ұзыннан-ұзақ тартылған көпірдің бір түрі. Көпірдің негізгі жолы ілгектер арқылы дінгектерге бекітіліп, аспанда қалқып тұрады. Бұл көпірден күніне 60-80 мыңнан астам көлік қаланың ана бөлігінен мына бөлігіне жүйткіп өтеді.

Көпір жер сілкінісіне төзімді етіліп жасалған.

Түркияның «Алсим Аларко» фирмасы көпірге келіп тоғысатын 16 шақырымдық жол торабымен айналысқан. Ал оған қатынаған жұмысшылардың 90 пайызынан астамы жергілікті тұрғындар болған. Көпірдің басқа көпірлерден бірден бір ерекшелігі — жол бетіне табиғи асфальт төселгендігі. Табиғи алфальт өте берік және ауыр жүкті транспорттарға төзімді келеді. Мамандардың айтуынша, асфальт Кариб бассейніндегі Тринидад көлінен арнайы тапсырыспен әкелінген екен.

Көпір ТМД-да қабылданған А11 және НК-80 нормативтік жүктемелерінің әсер етуі бойынша алты жолақты автокөлік жүк салмағына арналған.

Аспалы көпірдің техникалық жағдайы

Жыл сайын мынандай жұмыс түрлері іске асырылады:

-ағымдағы және мерзімдік тексерулер жүргізу;

- Көктемдегі-жазғы және күзгі-қысқы маусымдарда көпір қондырғыларын күтіп ұстау бойынша реттеленген жұмыстар;

- Жол сызаттарын бітеу;

- Жол ойдымдарын бітеу;
- Сөгілген жиектерді жөндеу;
- Қоршауларды жөндеу
- Қарнақтық қондырғыларды жөндеу;
- Оң және сол жағалаудағы аспалы көпірге қарасты аумақтарды көгалдандыру;
- Жол аңғары бойындағы аспалы көпірдің инфрақұрылымына енетін құбыр өткізгіштерді тКСеру;
- Көпірге қарасты өтетін жолдардың бүйір тұтастарының төсеніштер жақтауларын жөндеу және бекіту;
- Көпірдің сәндік жарық беретін шамдарын монтаждау;
- Жағалу желісіндегі жақтау тақталарын жөндеу және бекіту;

Апатты жағдайлардың алдын алу жұмыстары

Термометр\ Гидрометр.

Литература:

1. <http://jetpatcher.com/>
2. <https://articlekz.com/article/9206>
3. <http://today.kz/news/kazakhstan/2017-06-04/743651-kazakhstan-zanyal-108-e-mesto-v-mire-v-rejtinge-po-sostoyaniyu-dorog/>

ӘОЖ: 004.89

Ж.Р. Аманжолова, Е.А.Оралбаев

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Г.Ж. Ерланова, ақпараттық жүйелер кафедрасының аға оқытушысы

ЖОО АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ЖЕКЕ БОТ ҚҰРАСТЫРУ

Мобильді қосымшалардың сұранысқа ие болу кезеңі күннен-күнге артта қалып бара жатыр. Қазіргі таңда нарықта мессенджерлер заманы басталды. Бұл жаңа революцияға көмекші-боттар басшылық жасауда. Бот дегеніміз - адамдарға арналған автоматты немесе белгілі бір тәртіппен қандай да бір әрекеттерді интерфейс арқылы орындайтын арнайы программа. Сарапшылардың болжамдарына сәйкес чат-боттар көп уақыт ұзамай-ақ мобильді қосымшаларды ығыстырып, олардың орнын алмастырады.

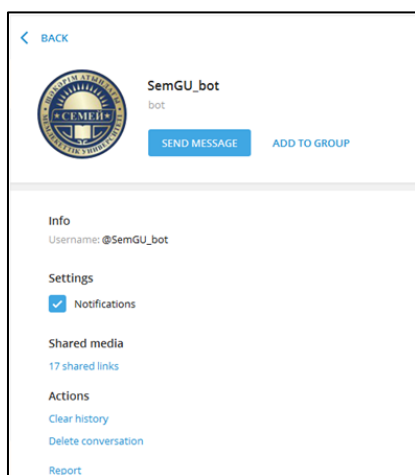
Мессенджерлерді белсенді пайдаланушылардың саны күн сайын арта түсуде. Статистика бойынша 2017 жылы мессенджерлерді 1,82 млрд адам қолданған [1]. 2018 жылы осы қосымшалардың белсенді аудиториясы 2 млрд-тан асып кетуі мүмкін, бұл өз кезегінде смартфон пайдаланушыларының 80% құрайды. Адамдар мессенджерден шықпай-ақ әр түрлі тапсырмаларды чат-боттар көмегімен орындайды. Чат-бот дегеніміз - мессенджер ішінде жұмыс істейтін программа.

Қазіргі заманда көбісі Telegram мессенджерін пайдаланады деген ойдамыз. Дәл осы уақытта ең танымал мессенджерлердің бірі - Telegram. Хабарламаларды жіберудің жоғары сенімділігі мен жылдамдығы, жарнама мен төлемдердің, спамның болмауы, тақырыптық каналдардың және боттардың бар болуы Telegram-ды таптырмас мессенджер етеді. Telegram-дағы боттың басты

мақсаты пайдаланушы енгізген командадан кейін оған автоматты түрде жауап беру болып табылады. Ол шынайы адамға ұқсас әрекеттер жасағандықтан, оны қолдану ыңғайлы әрі түсінікті. Сол себепті, біз Telegram-да чат-бот жасауды ұйғардық.

Біздің чат-бот ЖОО-на арналған мобильді жеке бот болып табылады. Оның атауы - SemGU_bot. Бұл ботты Visual Studio Community 2017 программалау ортасында C# программалау тілін қолдану арқылы жасадық. Сонымен қатар, ботты тіркеу үшін Telegram мессенджерін пайдаландық. SemGU_bot пайдаланушымен дұрыс диалог құру үшін, яғни жасанды интеллект қосу үшін алуан түрлі құрылыстарда әр түрлі платформа және тілдерге арналған чат-боттарды жасауға көмектесетін Dialogflow сервисін қолдандық.

SemGU_bot басты мақсаты - студенттер, талапкерлер, оқытушылардың сабаққа қатысты, ЖОО өміріне байланысты қойған сұрақтарына автоматты түрде жауап беріп, көмектесу. Яғни, телеграм мессенджерінің кез-келген пайдаланушысы қалаған уақытында қажет сұрағын SemGU_bot – қа қойып, жауапты тез арада ала алады. Оны Telegram мессенджеріне кіріп, SemGU_bot-ты табу арқылы өздеріңіз тестілей аласыздар (1-сурет).

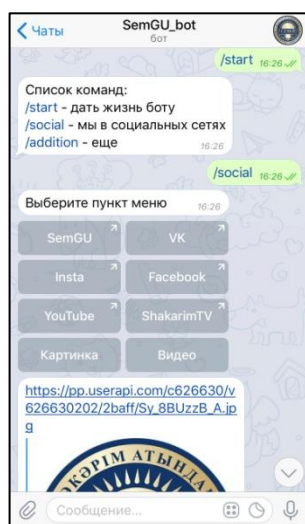
1-сурет. ЖОО-на арналған мобильді жеке бот - SemGU_bot-тың профилі

Ботпен жұмысты бастау үшін /start командасын енгізу керек. Сізге командалар мәзірі жауап ретінде қайтарылады. Мұнда, /start - бот жұмысын бастау; /social - біздің университеттің әлеуметтік желілердегі парақшалары; /addition - тағы басқа функциялар бар.

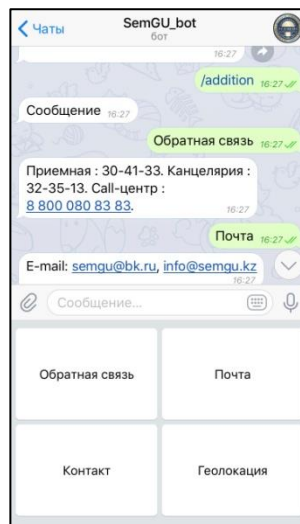
SemGU_bot-пен жұмысты бастау үшін оған /start хабарламасын жіберу керек. Сонда ғана ботпен жұмыс басталады.

/social хабарламасын жіберу арқылы бірнеше батырмалардан тұратын мәзір ашылады (2,а-сурет). Мәзірдегі батырмалар: SemGU - Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университетінің ресми веб-сайтына сілтеме, VK - ЖОО-ның ВКонтакте әлеуметтік желісіндегі парақшасына сілтеме, Insta - ЖОО-ның Instagram әлеуметтік желісіндегі парақшасына сілтеме, Facebook - ЖОО-ның Facebook әлеуметтік желісіндегі парақшасына сілтеме, YouTube - ЖОО-ның YouTube сервисіндегі парақшасына сілтеме, ShakarimTV - ЖОО-ның ресми веб-сайтындағы оқытушылар мен студенттерге қатысты жеке бейнежазбалары орналасқан парақшаға сілтеме, Картинка - бұл батырмаға басқанда пайдаланушыға белгілі бір сурет (бот құрастырушы алдын ала орнатқан) жіберіледі, Видео - бұл батырмаға басқанда пайдаланушыға белгілі бір бейнежазба (бот құрастырушы алдын ала орнатқан) жіберіледі.

/addition хабарламасын жіберу арқылы пернетақта орнына 4 батырмадан тұратын мәзір шығады (2,б-сурет). Батырмаларды таңдап, басу арқылы белгілі бір хабарламаларды жылдам әрі оңай жіберуге болады. Бұл хабарламалар пайдаланушылармен ең жиі қолданылатындар болып келеді. Олар: "Обратная связь" - ЖОО-мен хабарласуға арналған телефон номерлерін ұсынады, "Почта" - ЖОО-ның поштасын ұсынады, "Контакт" - пайдаланушы өзінің телефон номерін жібере алады, "Геолокация" - пайдаланушы өзінің ағымдағы уақыттағы орналасқан жерін жібере алады.

2,а-сурет. /social хабарламасын жіберу

2,б-сурет. /addition хабарламасын жіберу

Қорытындылай келе, SemGU_bot-тың екі негізгі аудиториясы болады: біріншісі - басқа альтернативті қосымшаларға белгілі бір себептермен қол жеткізе алмайтындар және екіншісі – уақытын үнемдегісі келетіндер. Мысалы, қазіргі таңда қымбат емес смартфондарға деген сұраныс күннен-күнге артуда. Олар техникалық жағынан әлсіз және жады көлемі аз болғандықтан, оған көп қосымшаларды орнату мүмкін болмайды. Ал ботты қолдану үшін бір ғана Telegram мессенджерін орнату жеткілікті. Бот пайдаланушыға қажет ақпаратты ыңғайлы, үйреншікті ортада ұсынады. Нәтижесінде қандай да бір іс-әрекетті жасау үшін әр түрлі қосымшалар арасында алмасуды қажет етпейді, яғни достарымен сөйлесе отырып, мессенджерден шықпай SemGU_bot-пен диалог құруына болады.

Сонымен қатар, SemGU_bot бірқалыпты, қайталанатын жұмысты адам мүмкіндігіне қарағанда тез жасауға көмектеседі. Әрине ол адамды алмастыра алмайды, бірақ танымал сұрақтарға жылдам жауап беріп, анықтамалық ақпаратты көрсету арқылы техникалық қолдау қызметтерін және call-центрлерді алмастыра алады. Бұл өз кезегінде адам жұмысын біршама жеңілдетеді.

Әдебиет:

1. Number of mobile phone messaging app users worldwide from 2016 to 2021 (in billions) [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.statista.com/statistics/483255/number-of-mobile-messaging-users-worldwide/> (дата обращения: 10.04.2018).

УДК: 004.42

Б.К. Сумбембаев, Ж.А. Ибраева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: Т.А. Устинова,
 магистр, старший преподаватель кафедры «Информационные системы»

РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ANDROID-УСТРОЙСТВ

Прогресс человечества в последнее время развивается в геометрической прогрессии. Распространение информационных технологий во многом облегчило жизнь человека, начиная от наиболее точного моделирования далеких галактик и заканчивая сферой развлечений.

Виртуальная реальность – это новое захватывающее направление в разработке приложений. Оно знаменует собой новые форматы сторителлинга и более действенные способы передачи эмоций и ощущений.

Если раньше для создания подобных приложений требовалось дорогое оборудование и специальные навыки, то сейчас разработка виртуальной реальности стала доступна благодаря интуитивно понятным инструментам и технике, которую можно найти в ближайшем магазине электроники.

В последнее время безусловно все больше набирают популярность как и виртуальная реальность (VR), так и дополненная реальность (AR). Данные технологии открывают для нас множество возможностей, т.к. их можно применять практически где угодно, начиная с рекламы и презентацией (WOW-эффект), заканчивая игровой индустрией, промышленностью и экспертными системами.

Дополненная реальность – это технология, позволяющая наложить на реальный мир дополнительный контент (информация, аудио, видео и т.п.) с целью дополнения сведений об окружающем мире и обеспечения простоты восприятия информации. В данный момент дополненная реальность широко используется в разных областях, таких как медиа, при трансляции спортивных матчей, например, желтая линия, показывающая положение игрока в «офсайде», в военных технологиях, например, в шлеме пилота встроена дополненная реальность так, что он может видеть окружающий мир с дополненной информацией для удобства и простоты использования летательного аппарата, не отвлекаясь на отдельные приборы на панели.

В компьютерных играх, за последние годы резкий скачок развития технологий дополненной реальности повысил количество игр, использующих данную технологию. Например, приложения, имитирующие террористов на дисплее смартфона с работающей камерой – задача пользователя отстреливать их при помощи сенсорного экрана, также дополненная реальность используется во многих других областях, таких как полиграфия, распознавание штрих-кодов (QR-коды, Microsoft Tag), медицина и так далее.

Стремительный рост технологий виртуальной и дополненной реальности и новых методов их реализации приводят к потребности их внедрения в повседневную жизнь, делая окружающий мир более информативным. Движение образов является одной из значимых проблем, которая возникает в следствии изменения освещенности, цветов, масштабов, ракурсов наблюдения. Проблема устранения неоднозначности, при проектировании объемных объектов на плоские изображения также влияет на конечные результаты.

Принцип работы дополненной реальности заключается в поиске заранее заданной метки, найдя которую программа начинает проецирование виртуальной реальности в реальный мир. Чем больше данных о реальном мире будет знать программа, тем больше возможностями она может обладать.

В последнее время регулярно появляются новые аппаратно-программные средства дополненной и виртуальной реальности. На быстрый рост этих технологий сильно повлиял рынок мобильных телефонов, который за последние 10 лет изменился до неузнаваемости – на смену кнопочным аппаратам пришли сенсорные смартфоны с полноценной операционной системой.

В наше время в мире очень популярными считаются приложения и игры на телефоны и смартфоны. Android OS – операционная система от Google, разработанная на базе Linux и используемой в различных мобильных и встраиваемых устройствах (в первую очередь в мобильных телефонах). Преимущество платформы Android - это реализация пользовательского интерфейса – наличие нескольких рабочих столов, которые можно заполнить разными ярлыками приложений. Ещё одним достоинством Android является скорость работы и стабильность системы, улучшенная скорость работы сенсора. Обновление этой системы намного проще, при этом все настройки останутся без изменений, как было и до обновления системы.

Разработки приложений дополненной реальности ведутся достаточно давно, однако, функциональные приложения, адаптированные под использование в повседневной жизни обычными людьми, были представлены сравнительно недавно. Технология дополненной реальности позволяет трансформировать обыденную воспринимаемую реальность путем внесения в нее новых, ранее не существующих элементов. Дополненную реальность иногда называют «расширенной», так как в такой реальности человек не только видит наложенные виртуальные объекты, но и может взаимодействовать с ними. Эти свойства позволяют говорить о том, что дополненная реальность создает новый опыт у человека, и ее применение является эффективным решением в области «маркетинга впечатлений». Для работы с приложениями дополненной реальности чаще всего используют портативные устройства: новейшие мобильные телефоны, смартфоны, планшеты и пр. Но всех их объединяет 4 составляющие – дисплей, устройство ввода, устройство отслеживания и процессор.

Для разработки приложения под Android использовался игровой движок Unity 2018 и инструментальный разработчик программного обеспечения дополненной реальности Vuforia. Для преобразования реальности вначале необходимо создать мир виртуальный.

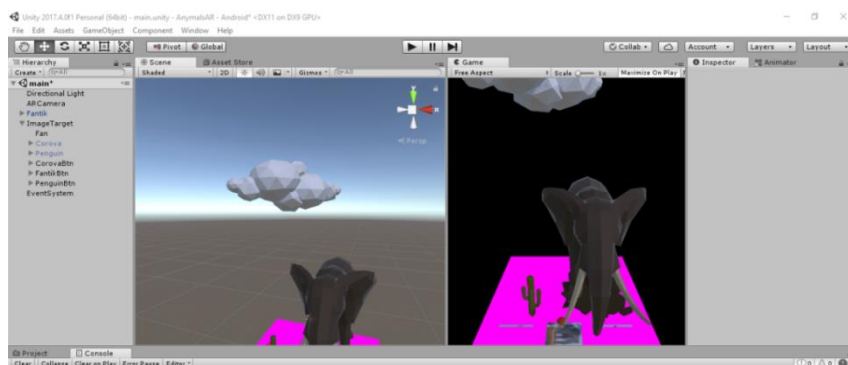

Рисунок 1. Окно игрового движка Unity 2018

Далее подключается Unity Vuforia SDK. С его помощью задаются координаты виртуального мира и указание программе на какой именно массив точек следует проецировать дополненную реальность. Компилируем проект системой автоматической сборки Gradle, после чего устанавливаем APK-файл на смартфон.

Дополненная реальность открывает, как и перед человечеством, так и перед человеком огромные возможности. Сферы, где будет полезна ее реализация – бесчисленное множество. Совсем в скором будущем дополненная реальность станет неотъемлемой частью нашей жизни.

В перспективе, если учитывать, что техническая база дополненной реальности уже на данный момент обладает неплохим функционалом, несмотря на недостатки и ограничения, а также на то, с какой скоростью развивается сама технология дополненной реальности, можно с уверенностью утверждать, что внедрение этой технологии во все сферы жизни общества — вопрос времени.

Список литературы:

1. Виртуальная реальность: все, что вам нужно знать [Электронный ресурс]. – URL: <https://planetvrar.com/all-about-vr/> (дата обращения: 10.04.2018).
2. Виртуальная реальность для смартфона. Что это такое и зачем [Электронный ресурс]. – URL: <https://xdrv.ru/articles/technologies/373/full> (дата обращения: 10.04.2018).
3. Карманное окно в мир - дополненная реальность. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.mobilereview.com/articles/2010/window-to-the-world> (дата обращения: 10.04.2018).
4. Создаем простое VR-приложение под Android с помощью Unity [Электрон. ресурс]. – URL: <https://tproger.ru/translations/create-vr-app-on-android/> (дата обращения: 10.04.2018).

ӘОЖ: 004.415.26

Е.А. Оралбаев, К.Б. Газизова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Д.Д. Жаксыгулова, ақпараттық жүйелер кафедрасының аға оқытушысы

PYTHON 3 ТІЛІНДЕ ПРОГРАММАЛАУ

Қазіргі уақытта дербес есептеу техникасының дамуына байланысты программалау тілдеріне деген талаптар біртіндеп өзгерді. Маңыздылығы жағынан интерпретацияланатын тілдер алдыңғы қатарға шығуда, себебі дербес компьютерлердің қуатының артуы интерпретацияланатын программалардың орындалу жылдамдығын біршама жылдамдатады. Компиляцияланатын тілдердің ең маңызды ерекшелігі онымен жасалатын жоғары жылдамдықты код болып табылады. Программаның орындалу жылдамдығы маңызды болмаған жағдайда, қарапайым, әрі икемді программалау құралы ретінде интерпретацияланатын тілді таңдау ең тиімді шешім болып табылады. Осыған байланысты қазіргі кезде 90-шы жылдардың басында голландиялық CWI университетінің қызметкері Гвидо ван Россум жасаған Python программалау тіліне деген қызығушылық артып келеді.

Python - құрастырушының өнімділігін және кодты оқуға қабілеттілігін жақсартуға арналған жоғары деңгейлі жалпы мақсаттағы программалау тілі. Python программалау тілі өте қарапайым, бұл тілде кілттік сөздер саны көп емес, сонымен қатар икемді және анық. Python кіріктірілген жоғары

деңгейлі деректер құрылымына (тізімдер, сөздіктер) байланысты Pascal, C++ және C тілдерімен салыстырғанда жоғары деңгейдегі тіл болып табылады.

Phyton интерпретаторы барлық дерлік платформалар мен операциялық жүйелерде жүзеге асырылады. Кез келген адам бұл бағдарламалау тілін ары қарай дамытуға мүмкіншіліктері бар. Бұл порграммалау тілінде қосымша мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін программаға қосылатын модульдер саны көп болып табылады. Мұндай модульдер C немесе Phyton программалау тілінің өзінде жазылады.

Phyton программалау тілінің бір ғана кемшілігі оның интерпретациялануына байланысты бағдарламаның орындалу жылдамдығының салыстырмалы түрде төмен болуы[1].

Бұл жоба Phyton 3 программалау тілінде жасалған. Себебі, Phyton 3 программалау тілі мультипарадигмалды программалау тілі, оны кез келген жобаны жасауда қолдануға болады. Phyton программалау тілінің соңғы шыққан нұсқасы Phyton 3 осы программалау тілінің болашағы болып табылады. Phyton 3 2008 жылдың соңында шығарылды, бұл нұсқаның басты мақсаты алдыңғы нұсқалардағы ішкі конструктивті кемшіліктерді жою[2].

Бұл жобада біз қарапайым кітапханаларды қолданып үш өлшемді объектінің рендерінгін жасадық. Яғни белгілі бір модель негізінде Phyton 3 программалау тілінің көмегімен кескін алдық. Кескінді жасау барысында Phyton 3 программалау тілінің растрлік графикада жұмыс істеуге арналған Python Imaging Library (PIL) кітапханасы қолданылды.

Жобаны іске асыру кезеңдерге бөліп қарастырылды. Кескінді жасауда tkinter кітапханасының Canvas күрделі объектісі пайдаланылды. Бұл объектке кескін орналастырылды. Бастапқы кезеңде x, y координаталарын енгізу арқылы кескіннің бастапқы үлгісі нүктелер ретінде алынды (1-сурет).

1-сурет. Кескіннің бастапқы үлгісі

Екінші кезеңде полигон деп аталатын үшбұрыш кескіндерін салу арқылы бастапқы кескіндегі нүктелер біріктірілді.

Келесі кезеңде кескінді шығару экранының ұзындығы мен биіктігін көрететін Screen класын бағдарлама кодына енгілді. Сонымен қатар, бұл кезеңде z_buffer қолданып полигондарды біріктіру арқылы бүтін кескін үлгісі алынды (2-сурет).

2-сурет. Бүтін кескін үлгісі

Төртінші соңғы кезеңде TexturePoint класын шақыру арқылы кескіннің текстурасы қалыптастырылды. Кескінге текстура беру үшін super әдісінің көмегімен _Init_ әдісін шақырып үш өлшемді нүкте құрылды. Бұл үш өлшемді нүктеге текстура координаталарын орнатылды. Сонымен қатар, программа кодына текстура файлы жүктелінді. Кескіннің толық нұсқасын алу үшін текстура түсі орнатылды. Программаның соңында текстурасы орнатылған толық кескін алынды (3-сурет).

3-сурет. Текстурасы орнатылған толық кескін

Phyton 3 негізгі программалау тілі ретінде көптеген жобаларда және әртүрлі сапада қолданылуда. Бұл программалау тілінде бірқатар жобалар жүзеге асырылды және ол болашақ программаның прототипі ретінде белсенді түрде пайдаланылуда.

Әдебиет:

1. Краткий обзор языка Phyton [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://gigabaza.ru/doc/79275.html> (дата обращения: 23.04.2018).
2. PYTHON 3: Краткий обзор и практические соображения [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://www.8host.com/blog/python-2-vs-python-3-kratkij-obzor-i-prakticheskie-soobrazheniya/> (дата обращения: 23.04.2018).

УДК: 004.38

Ж. Адылбеков

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Т.М. Бекмухаметова,ст. преподавателькафедры информационных систем

ТЕХНОЛОГИИ БУДУЩЕГО: КВАНТОВЫЕ КОМПЬЮТЕРЫ

Если раньше мы еще были довольно компьютерами, основанными на биточной системе 0 и 1, то теперь, в нынешних условия, где существуют миллионы книг про будущее, а также книги про виртуальную реальность и многое-многое другое, биточная система уже не может удовлетворить наш спрос. Были изучены проблемы, основанные на биточных системах, и были придуманы более эффективные системы для обработки информации, такие как квантовые,молекулярные,биооптические и многие другие виды компьютеров. В работе рассматривается альтернативный вид биточных компьютеров - квантовые компьютеры.

Квантовый компьютер-вычислительное устройство, которое использует явления квантовой суперпозиции и квантовой запутанности для передачи и обработки данных.

Полноценныйуниверсальный квантовый компьютер является пока гипотетическим устройством, сама возможность построения которого связана с серьезным развитием квантовой теории в области многих частиц и сложных экспериментов; разработки в данной области связаны с новейшими открытиями и достижениями современной физики.

Квантовые компьютеры вместо традиционных битов используют квантовые биты и называются они q-биты.Эти q-биты в отличии от обычных битов могут принимать не только значение 0 или 1, но любое число от 0 до 1.Но и это также не является их главной особенностью.Изюминка q-битов - это то, что они могут занимать два разных положения одновременно, что может считаться не мысленным для нас в физическом мире, чтобы один объект мог принимать сразу положение и «включено» и «выключено» и при этом находиться в переходном состоянии.

32 таких бита, называемых q-битами, могут образовать свыше 4 млрд. комбинаций - вот истинный пример массово-параллельного компьютера.Теоретики утверждают, что компьютер, построенный на принципах квантовой механики, будет давать точные ответы, исключая возможность ошибки,так как в основе квантовых вычислений лежат вероятностные законы, каждый q-бит на

самом деле представляет собой и «1», и «0» с разной степенью вероятности. В результате действия этих законов менее вероятные (неправильные) значения практически исключаются.

Суть того, что квант может принимать сразу несколько значений состоит в том, что обычный компьютер сначала берет 1 или 0, потом вычисляет и идет к следующему. Квантовый компьютер может одновременно вычислять несколько значений, что, в свою очередь, приводит к увеличению количества вычислений в секунду. Так, например, устройство для квантового обжига в 100 миллионов раз быстрее, чем обычный компьютер.

Канадская компания «D-Wave Systems» специализируется на создании квантовых компьютеров. Компьютеры «D-Wave» не являются универсальными квантовыми компьютерами, а вычислителями, пригодными для некоторых задач. То есть их квантовые компьютеры не предназначены для обычного пользования, как обычные, которые мы используем, а являются узконаправленными и дальше своей специализации они бесполезны.

Представим историю создания квантовых компьютеров. Для начала начнем с самой квантовой теории.

В канун XX века 14 декабря 1900 года немецкий физик и будущий нобелевский лауреат Макс Планк доложил на заседании Берлинского физического общества о фундаментальном открытии квантовых свойств теплового излучения. Этот день считается днем рождения квантовой теории.

В 1925 году В. Гайзенберг предложил матричный вариант квантовой механики, а в 1926 году Э. Шредингер сформулировал волновое уравнение для описания движения электрона во внешнем поле.

Ф. Блох в 1928 году, показал, что электронный энергетический спектр в кристаллическом твердом теле имеет зонную структуру. Это привело к существенным изменениям наших представлений о природе вообще и о твердом теле, в частности.

К 1930 году было установлено, что в отличие от металлов, для полупроводников, как и для диэлектриков, характерно наличие в зонном энергетическом спектре запрещенной зоны между потолком наиболее высоко лежащей заполненной зоны и дном самой нижней пустой зоны. Таким образом, выяснилось, что характерные для полупроводников свойства обусловлены зонным характером электронного энергетического спектра, то есть являются проявлением квантовых свойств твердого тела.

Интерес к этим переходам стал возрастать с тех пор, как Б. И. Давыдов в 1938 году опубликовал первую теорию явлений выпрямления и возникновения фотоэдс в таких переходах.

Теория квантовых компьютеров была выдвинута в 1981 году. Была предложена простейшая модель квантового компьютера. А автором его был Ричард Фрейман. Он рассказывал их миру на лекции «Моделирование физике на компьютерах» на конференции по физике вычислений. В те времена также подобные предложения высказывали Пол Бенъев и математик Юрий Манин. Позже, в 1982 году введено понятие квантовой машины Тьюринга. Девид Дойч доказал, что использование манипулирования атомами и молекулами может превосходить возможности классических компьютеров. В 1994 году Питер Шор открыл важнейший алгоритм который позволяет квантовым компьютерам факторизацию больших целых чисел. В 2000 году был продемонстрирован первый рабочий 5 кубитный компьютер в Мюнхенском техническом университете. В 2007 компания «D-Wave Systems» показала первый 16 кубитный квантовый компьютер.

На самом деле квантовые технологии используются уже давно. Их применение можно разделить на два этапа на революции.

Первая квантовая революция произошла в середине прошлого века и привела к созданию ядерного оружия, ядерной энергетики и полупроводниковой электроники.

А успешная квантовая телепортация и квантовые компьютеры являются второй революцией квантовой теории, которые происходят в наше время. У квантового компьютера будет, возможно, и квантовый канал связи, основанный на эффекте, который называется «квантовая телепортация». Принцип квантовой телепортации основан на эффекте запутывания квантовых состояний двух частиц, который анализировался еще в 1935 году Эйнштейном - Подольским - Розеном.

Отметим проблемы создания квантовых компьютеров, из за которых мы до сих не пользуемся ими повсеместно.

Первая проблема квантовых компьютеров - это сложность квантового программирования.

Второй проблемой является то, что никто не понимает на какой базе будет построен квантовый компьютер в итоге (на основе транзисторов и кремниевых чипов или сверхпроводниковых кубитах).

Третья проблема квантовых компьютеров состоит в том, что, к сожалению, построить квантовый компьютер чрезвычайно трудно. В качестве кубитов обычно выступают определенные квантовые свойства атомных ионов или электронов, удерживаемых в ловушках, но их состояния суперпозиции невероятно хрупки и разрушаются при малейшем взаимодействии с окружающей средой, в том числе с материалами, из которых сделан сам компьютер. Когда кубиты недостаточно тщательно изолированы, внешние возмущения приводят к ошибкам в вычислениях, поэтому большинство исследователей сосредоточивает свои усилия на минимизации взаимодействия кубитов с окружающей средой. Создание работоспособной машины с большим числом хорошо изолированных кубитов и столь низкой частотой ошибок - тяжелая задача, до решения которой физикам еще очень далеко. И самое главное в этой проблеме то, что кубиты изначально нестабильны и не могут хранить информацию, то есть они после вычислений мгновенно забывают полученную информацию.

Все эти проблемы актуальны и трудно решаемы, но и выгоды квантовых компьютеров огромны. Например, их можно применять во многих сферах деятельности таких как логистика и поставка, финансовые услуги, искусственный интеллект, прогноз погоды, хирургия и многое другое.

Список литературы:

1. Квантовые компьютеры [Электрон. ресурс]. – URL: <https://hi-news.ru/tag/kvantovye-komputery> (дата обращения: 10.04.2018).
2. Фейнман Ричард. Квантовая механика [Электрон. ресурс]. – URL: <http://mexalib.com/view/454134> (дата обращения: 10.04.2018).

УДК: 371.13

Б.Б. Болатова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: С.К. Смагулов, к.э.н., доцент кафедры «Информационные системы»

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОСЕТЕЙ В МЕДИЦИНЕ

Нейронная сеть – это система взаимосвязанных между собой просто устроенных процессоров – искусственных нейронов. Каждый процессор такой сети имеет дело с сигналами, которые он получает, и сигналами, которые он отправляет другим процессорам. Такие по отдельности простые процессоры, будучи соединёнными в большую сеть с управляемым взаимодействием, выполняют сложные задачи. Сигнал в нейронной сети имеет значение натуральных чисел, в отличие от биологической сети нейронов, где сигнал имеет вид импульса, который малоэнергичен и защищен от воздействия помех. Следовательно, целью создания масштабной и полифункциональной искусственной сети является ее создание по подобию головного мозга, то есть использование бионического подхода.

Предпосылкой для создания нейронных сетей было проведение исследований в области искусственного интеллекта, а именно, при попытках воспроизвести способность биологических нервных систем к обучению и исправлению ошибок, при моделировании низкоуровневой структуры мозга.

Главное преимущество нейронной сети – отсутствие алгоритма и программирования. Она способна обучаться. Рассчитав коэффициент связей между нейронами, можно описать техническую сторону этого процесса. Обучаясь, сеть может выявить сложную зависимость между данными, которые в нее поступили и получились на выходе, а также обобщить полученные данные.

Эта модель нашла широкое применение во многих отраслях деятельности человека, где применение алгоритмов неэффективно или невозможно. Так она используется в медицине, экономике, бизнесе, авионике, робототехнике, геологоразведке, Интернете, в охранных системах. Нейронная сеть используется для анализа и обработки информационных данных, для решения задач классификации, прогнозирования и управления процессами. На сегодняшний день нейронные сети являются одним из приоритетных направлений исследований в области искусственного интеллекта.

Использование нейросетей в медицине, как правило, связано с системами для диагностики и дифференциальной диагностики заболеваний. Однако обученная нейросеть не только умеет распознавать примеры, но и хранит достаточно важную информацию. Поэтому одним из серьезных направлений применения нейронных сетей является интерпретация медицинских данных. Поиск

глубинных закономерностей между получаемыми данными и патологическими процессами начинает отставать от разработки все новых и новых методов, поэтому применение для этой цели нейросетей может оказаться чрезвычайно выгодным.

Примером программы диагностики служит пакет кардиодиагностики, разработанный фирмой RES Informatica совместно с Центром кардиологических исследований в Милане. Программа позволяет осуществлять неинвазивную кардиодиагностику на основе распознавания спектров тахограмм. Тахограмма представляет собой гистограмму интервалов между последовательными сердцебиениями, и ее спектр отражает баланс активностей симпатической и парасимпатической нервной системы человека, специфично изменяющейся при различных заболеваниях.

Так или иначе, уже сейчас можно констатировать, что нейронные сети превращаются в инструмент кардиодиагностики - в Англии, например, они используются в четырех госпиталях для предупреждения инфаркта миокарда.

В настоящее время особое внимание уделяют сердечно-сосудистым заболеваниям, поскольку именно они удерживают печальное лидерство в списке причин смертности. На втором месте находятся онкологические заболевания. Одно из главных направлений, в котором сейчас идут работы по использованию нейронных сетей, - диагностика рака молочной железы. Этот недуг - причина смерти каждой девятой женщины.

Обнаружение опухоли осуществляется в ходе первичного рентгенографического анализа молочной железы (маммографии) и последующего анализа кусочка ткани новообразования (биопсии). Несмотря на существование общих правил дифференцирования доброкачественных и злокачественных новообразований, по данным маммографии, только от 10 до 20% результатов последующей хирургической биопсии действительно подтверждают наличие рака молочной железы. Опять мы имеем дело со случаем крайне низкой специфичности метода.

Исследователи из университета Дьюка обучили нейронную сеть распознавать маммограммы злокачественной ткани на основе восьми особенностей, с которыми обычно имеют дело радиологи. Оказалось, что сеть способна решать поставленную задачу с чувствительностью около 100% и специфичностью 59% (сравните с 10-20% у радиологов). Сколько женщин с доброкачественными опухолями можно не подвергать стрессу, связанному с проведением биопсии, если использовать эту нейронную сеть! В клинике Майо (Миннесота) нейросеть анализировала результаты ультразвукового исследования молочной железы и обеспечила специфичность 40%, в то время как для тех же женщин специфичность заключения радиологов оказалась нулевой. Не правда ли, успех использования нейросетевых технологий выглядит совсем не случайным?

После лечения рака молочной железы возможны рецидивы возникновения опухоли. Нейросети уже помогают эффективно их предсказывать. Подобные исследования проводятся на медицинском факультете Техасского университета. Обученные сети показали свои способности выявлять и учитывать очень сложные связи прогностических переменных, в частности, их тройные связи для улучшения предсказательной способности.

А вот пример другого онкологического заболевания. Исследователи из медицинской школы в Кагаве (Япония) обучили нейросеть, которая практически безошибочно прогнозировала по предоперационным данным результаты резекции печени у больных печеночно-клеточной карциномой.

В Троицком институте инновационных и термоядерных исследований (ТРИНИТИ) в рамках реализуемого Министерством науки проекта создания нейросетевых консультационных систем была разработана нейросетевая программа, которая выбирает метод лечения базальноклеточного рака кожи (базалиомы) на основе долгосрочного прогноза развития рецидива. Число заболеваний базалиомой - онкологическим недугом белокожих людей с тонкой кожей - составляет треть всех онкологических заболеваний.

Нейросети можно использовать и для прогноза действия различных разрабатываемых средств лечения. Они уже успешно применяются в химии для прогноза свойств соединений на основе их молекулярной структуры. Исследователи из Национального института рака в США использовали нейросети для предсказания механизма действия препаратов, применяемых при химиотерапии злокачественных опухолей. Заметим, что существуют миллионы различных молекул, которые необходимо исследовать на предмет их антираковой активности. Специалисты Института рака разбили известные онкологические препараты на шесть групп в соответствии с механизмом их действия на раковые клетки и обучили многослойные сети классифицировать новые вещества и распознавать их действие. В качестве исходных данных использовались результаты экспериментов по подавлению роста клеток из различных опухолей. Нейросетевая классификация позволяет

определить, какие из сотен ежедневно апробируемых молекул стоит изучать далее в весьма дорогих экспериментах *in vitro* и *in vivo*. Для решения аналогичной задачи использовались и сети Кохонена. Эти обучаемые без учителя самоорганизующиеся нейросети разбивали вещества на заранее неизвестное число кластеров и поэтому дали исследователям возможность идентифицировать вещества, обладающие новыми цитотоксическими механизмами воздействия.

Список литературы:

1. Нейронные сети: практическое применение [Электронный ресурс]. – URL: <https://habr.com/post/322392/> (дата обращения: 10.04.2018).
2. Золин А.Г., Силаева А.Ю. Применение нейронных сетей в медицине <https://bgscience.ru/lib/10934>
3. Нейронные сети в медицине. Нейронные сети для задач диагностики [Электронный ресурс]. – URL: <http://kursak.net/nejronnye-seti-v-medicine-nejronnye-seti-dlya-zadach-diagnostiki/> (дата обращения: 10.04.2018).

УДК 656.2

А.Б. Жармухаметов

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Нагаева К.Е., старший преподаватель кафедры
«Информационные системы»

ЭЛЕКТРОННОЕ ЗАПОРНО-ПЛОМБИРОВОЧНОЕ УСТРОЙСТВО КАК ОСНОВА СИСТЕМЫ ДЛЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА

Запорно-пломбировочное устройство - это охранное средство одноразового использования, применяемое для опечатывания и блокирования дверей грузовых транспортных средств - вагонов, платформ для перевозки автомобилей, цистерн, контейнеров, автофургонов, складских помещений и прочих объектов и грузохранилищ.

Интеллектуальный железнодорожный транспорт (ИЖТ) призван решать следующие основные задачи:

- взаимодействие в реальном времени перевозчика с клиентами – пользователями услуг железнодорожного транспорта (пассажирами и грузовладельцами);
- управление движением поездов в оптимальном режиме с минимальным вмешательством персонала;
- обеспечение безопасности движения.

Для реализации этих задач необходимо создать и поставить на производство:

- системы, позволяющие непосредственно клиенту или управляющему центру получать информацию о месте нахождения подвижного состава, груза и его состоянии (целостности и сохранности) в реальном времени;
  - системы, обеспечивающие переход на координатные методы позиционирования подвижного состава;
  - системы управления объектами инфраструктуры, интеллектуальные пассажирские и грузовые поезда, обеспечивающие безопасность движения. Основа ИЖТ – интеллектуальная электронная система, служащая объективным и не зависимым от персонала источником исходной информации. Этот источник (интеллектуальная система) должен в реальном времени предоставлять информацию:
    - о местоположении вагона, контейнера, локомотива, т. е. подвижного состава; • состоянии перевозимого груза, прежде всего, его целостности и таких физических параметрах, как, например, температура и влажность;
    - отступлении от нормы контролируемых параметров инфраструктуры, интеллект.
- Основные характеристики ЭЗПУ
- Механизм блокировки троса многократного применения.
  - Для снятия необходим болторез.
  - Для определения местоположения и обеспечения связи встроены чипы GPS и GSM.
  - Работает на литиевых аккумуляторах, обеспечивающих работу в течение 270 дней.
  - Имеет аварийное переключение с GPRS на спутниковую систему Iridium при отсутствии покрытия сетей GSM.

• Навесная пломба — это пломба с высокой степенью защиты, соответствующая ISO17712 для перевозок различными видами транспорта, и индикаторная пломба ISO17712 для замкнутой логистики.

Какие новшества принесёт ЗПУ? В соответствии с программой деятельности Международного союза железных дорог сегодня ведется активная работа по обеспечению перехода к интеллектуальному железнодорожному транспорту. Важный шаг в этом направлении – разработка прибора, способного в режиме реального времени поставлять в систему управления перевозочным процессом объективную, не подверженную влиянию человеческого фактора информацию о состоянии и местоположении груза и транспортного средства.

Ознакомимся с функциями пломбировочного устройства:

- RadioSecureSLM-i
- SLM-i

Выясним для чего же может быть полезна эта система:

- Система безопасности и контроля на основе web-технологий
- Контейнерные перевозки различными видами транспорта
- Отслеживание и идентификация грузов в любой точке мира
- Логистика

Оформление перевозочных документов может быть закончено только после завершения процесса пломбирования груженых вагонов. Пломбирование начинается со списывания вагонов на грузовом фронте, который обычно находится на значительном расстоянии от рабочих мест приемосдатчиков. Затем приемосдатчик проходит на рабочее место, сверяет номера списанных вагонов с данными системы АСУ и составляет план пломбирования вагонов: проставляет номер ЗПУ в графу напротив номера того вагона, на который будет навешиваться определенная пломба. В зависимости от количества вагонов и расстояния от рабочего места приемосдатчика до фронта погрузки процесс опломбирования вагонов может занимать от 1-2 до 10-15 часов рабочего времени. Влияние человеческого фактора на качество и сроки выполнения работы весьма существенно, и допущенная ошибка приводит к значительной задержке вагонов под погрузкой.

Применение ЭЗПУ и мобильного рабочего места (МРМ) приемосдатчика в корне меняет процесс опломбирования вагонов, так как не нужно составлять предварительный план пломбирования. При использовании новой технологии надо всего один раз подойти к вагону и провести предусмотренную технологией процедуру. Результаты опломбирования будут переданы по каналам связи в базу данных и использованы для формирования перевозочных и других необходимых документов. Общее время от начала процедуры пломбирования по новой технологии до передачи результатов пломбирования в электронную базу данных сокращается в несколько раз и не зависит от количества вагонов под погрузкой. Кроме того, исключается влияние человеческого фактора на качество пломбирования, повышается производительность труда и улучшаются условия работы приемосдатчиков.

ИЭЗПУ и ввод номеров вагонов с помощью МРМ, передача результатов в базу данных и подтверждение правильности (или ошибки) занимают считанные минуты и практически не зависят от участвующих в этой операции представителей сторон. Применение ИЗПС исключает ошибки персонала, сокращает время операций, обеспечивает интенсификацию эксплуатации основных активных средств при пломбировании и приемо-сдаточных операциях.

Список литературы:

1. Гапанович В. А., Розенберг Е. Н. Комплексная безопасность движения поездов с применением спутниковых технологий // Трансп. безопасность и технологии. 2011. № 4 (27). С. 102-104.
2. Антонов Ю. Ф., Зайцев А. А., Морозова Е. И., Хозиков Ю. Ф. Технология «Маг-ТранСити» в проекте «Санкт-Петербургский маглев» // Изв. ПГУПС. 2013. Вып. 4 (37). С. 5-17.
3. Пломбы механические: справ. пособие / ЗАО «ИПК "СТРАЖ"»; авт.-сост.: А. Г. Мониин, А. В. Ермилов, А. Г. Сухарев, и др.; под общ. ред. канд. техн. Наук В. В. Крылова. М.: ИнтерКрим-пресс, 2014. 232 с.
4. Руководство по эксплуатации RadioSecureSLM-i [Электронный источник] <https://www.euromobile.ru/produkcija/radiosecure-slm/>

Б.Н. Закирова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Ибрагимов Н.К., «Ақпараттық жүйелер» кафедрасының
асс. профессор міндетін атқарушы

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚОҒАМДЫҚ КӨЛІК

Біздің елде экономиканың, қоғамның барлық саласын цифрландыру мықтап қолға алынып жатыр. Қазіргі кезде бұл бағытта әр министрліктің өзіндік бағдарламасы бар деуге де болады. Дегенмен цифрландыруда Инвестициялар және даму министрлігіне жүктелген жүк ауыр. Министрлік «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырып жатыр. Осы бағдарлама аясында «Интеллектуалды көлік жүйесін» – Intelligent transportation system (ITS) қалыптастыру көзделген. Министрлік мамандарының сөзіне қарағанда біздің елдегі ITS мақсаты – жолдардағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен көлік ағынының тиімділігін арттыруды көздейтін болса керек. Сөйтіп, заманауи көлік инфрақұрылымын жасақтап, жолаушылар мен жүргізушілерге ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың игілігін көру мүмкіндігін беру көзделіпті. Қазір ITS тұжырымдамасы жасалып жатыр. Оған 11 компонент кірмекші. Жобаны жүзеге асыру 2021 жылға дейін жалғаспақ екен. Өйткені «Интеллектуалды көлік жүйесі» жобасының ауқымы тым үлкен. Айталық Алматыдағы «Оңай» мен Астанадағы «Астра» жүйелері, жолдарға қойылған жылдамдық өлшеуші құрылғылар, «Сергек» камералары сырт көзге интеллектуалды көлік жүйесінің құрамдас бөлігі болып көрінуі мүмкін. Бірақ олар ең алдымен қаржылық және құқықтық тетіктер ғана. Бірі – қала ішінде жолаушы тасымалдау кезінде қаржылық ашықтықты қамтамасыз етуді көздесе, екіншілері – жол ережесін бақылауға арналған. Дегенмен түрлі мобильдік қосымшалар арқылы қала ішінде сіз күткен автобустың қайда келе жатқанын біліп отыруыңыз, онлайн билет алып, пойыздарға тек жеке куәлігіңізді ғана көрсетіп міне беруіңіз салаға заманауи технологиялар әжептәуір еніп келе жатқанын көрсетеді. «Интеллектуалды көлік жүйелері» біз ойлағаннан әлдеқайда кешенді, кең ұғым.

Бірыңғай көлік картасы - бұл жол жүру билеті болып табылатын пластикалық карта. Картаны кез-келген қоғамдық көлікте терминалдың панелінен өткізу арқылы ғана пайдалануға болады. Электрондық карта барлық қоғамдық көліктерге жарамды. Қазіргі таңда Алматы қаласында қоғамдық көлікпен қатынау барысында “Оңай” атты қоғамдық көлік картасы енгізілген. Бірыңғай көлік карталары “Оңай” стикерлері бар жерлерде сатылады. Картаны кез-келген адам сатып ала алады. Бірыңғай көлік картасы - бұл иесіз, яғни оның иесі туралы ақпараты жоқ, сондықтан саяхат жасау үшін, мысалы, сіздің отбасыңыздың барлық мүшелері пайдалана алады. Оңай картасының бірнеше түрлері бар:

- Бірыңғай;
- Оқушыларға;
- Студенттерге;
- Ұлы Отан соғысы ардагерлеріне;
- Әлеуметтік қызметкерлерге;
- Көп балалы аналарға;
- 1,2-топ мүгедек жандарға.

«Ақылды» аялдама.«Ақылды» сөзі ертеректе тек адамның ғана еншісіне тиесілі ұғым еді. Ептілігінің арқасында жұмыс істеп, ойлау өрісін кеңейте алған сол адамның ақылы асқақтаған сайын жаны жоқ жасандыларды да ақылдыға балайтын болды. «Ақылды үй», «ақылды телефон», «ақылды қала» сияқты адамның игілігіне жұмыс жасап жатқан техникалардың қатарына «ақылды аялдамалар» да қосылған. Барлығының міндеті бір, адамның тұрмысын жеңілдету.

«Ақылды» аялдама туралы естіген боларсыздар? Тек шетелден көретін мұндай аялдамалар Қазақстанға да келіп жетті. Әзірге Қазақстанның басты қалаларында эксперимент ретінде қолданылып жатыр. Астана, Алматы, Өскемен, Павлодар, Қарағанды және т.б. «Ақылды» аялдама деген не? Оның бізге қандай пайдасы бар? Қарапайым аялдамалардан айырмашылығы неде?

Бұл кешенді жүйе жолаушыларды автобус кестелері, оның жүретін жолы, қоғамдық көлік қозғалысының кестесі туралы жедел әрі өзекті ақпаратпен қамтамасыз ете отырып, қызмет көрсетудің сапасын арттырады. Ол сондай-ақ төтенше жағдай орын алған болса, халықты хабардар етеді. «Ақылды» аялдамада онлайн режимінде автобустардың келу уақыты туралы мәліметтер көрсетілетін арнайы ақпараттық дисплей орнатылады. Wi-fi, ұялы телефонды қуаттауға арналған тоқ көздері, төлем терминалы, Алматы қаласындағы автобус бағыттары енгізілген картамен қамтылған

аялдама жолаушыларға үлкен көмек көрсетуде. Мүмкіндігі шектеулі жандарға жеке орын бөлінген аялдаманың қабырғасына шағын экран қосылған. Бұл көк монитор арқылы әлеуметтік маңызға ие бейне роликтер мен жарнамалық шығарылымдар көрсетіледі. Ең тиімдісі, бұл аялдамаға жұмсалатын барлық энергия күн сәулесінен алынуда. Өз жұмысын табиғи энергия арқылы қамтамасыздандырып отырған ақылды аялдаманың саны артар болса, қалалық электр жүйесінің де жұмысы жеңілдер еді.

Жолаушыларға тиімді жағдай жасай білген аялдаманың идея авторы – Нұрлан Кәрімжан. Халықаралық IT Университетінде оқытушы қызметін атқаратын өнертапқыштың айтуынша, бұл аялдаманың көмегімен Алматыдағы ауа ластануын 20% дейін азайтуға болады.

Машинаның маршруттағы бағыты туралы ақпарат Астана қаласының Жолаушылар тасымалдау басқармасы орталығының автоматтандырылған жүйесінен түсетін болады. Арнайы жасалған бағдарламалық қамсыздандырудың арқасында мәліметтер сарапталып, әрбір 10 секунд сайын жаңартылып отырады. Өз кезегінде Басқару орталығы ақпаратты тікелей автокөлікте орнатылған GPS-жабдықтар арқылы алады. Жаңа жүйе қала тұрғындары мен қала меймандарына керекті маршрутты күту уақытын пайдалы өткізуіне жәрдемдеседі, өйткені автобустың келуі туралы нақты ақпаратты білсе, жақын жердегі дүкенге кіріп, үйге азық-түлік, газет алуға, телефонның балансын толтыруға және с.с. болады. Сондай-ақ «ақылды» аялдамаларды мәліметтері Мемлекеттік жедел басқару орталығына түсіп отыратын бейнебақылау камераларымен жабдықтау жоспарланып отыр. Алынған ақпарат штаттан тыс жағдайларға жедел әрекет ету үшін қажет, бұл, ең алдымен, қала көлігін күтіп тұрған жолаушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

«Ақылды аялдама» жобасы, ең алдымен, қоғамдық көлікке деген халық арасында қалыптасып қалған пікірді өзгертуге арналған. Азаматтарда қалада ыңғайлы жүріп-тұруына айтарлықтай мол мүмкіндіктер туады. Қала көшелерінде кептелістер азайып, өткізгіштік қабілеті арта түседі. Бүгін бұл секілді жаңалықтарды енгізу – астамшылдық емес, заманауи мегаполистің қалыпты өмірі.

Қазіргі кезде жол-көлік қозғалысын қалалар мен аудандардың әлеуметтік-экономикалық дамуының ең күрделі компоненттерінің бірі ретінде қарастырған Көшелер мен жолдарда үздіксіз қозғалысты қамтамасыз ету мақсатында көлік ағындарын параметрлері (тығыздығы, жылдамдық, құрамы) туралы ақпаратты жинау және өңдеу ең озық технологиялар пайдаланылуы тиіс. Мемлекетте болып жатқан маңызды әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, қоғамдық өмірдің барлық салаларының келісіміне жаңа талаптар қоюда, соның ішінде көлік жүйесін қоса алғанда. Сонымен қатар, соңғы онжылдықта, көлік қызметтері үшін сұраныс пен көліктің барлық түрлерімен нақты өткізу қабілетінің арасындағы айырмашылығы өсіп жатыр. Аймақтық масштаб бойынша интеллектуалдық көлік бағдарламасының дамуы әлеуметтік мәселелерді шешуге, қаладағы қоғамдық көлік жүйесін дамытуға және озық ақпараттық және телекоммуникациялық қоғамды қалыптастыруға бағытталған тиімді шаралардың бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Транспортное планирование и моделирование/ А.Э.Горев, А.И.Солодкий, Е.А.Шестеров/ Санкт-Петербург, 2016
2. Интеллектуалды көлік жүйесі: Аңыз ақиқатқа айналды [Электронды ресурс] URL: <https://aikyn.kz/2018/02/10/42270.html>
3. IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems [Электронды ресурс]. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/xpl/RecentIssue.jsp?punumber=6979>
4. Қазақстанда Интеллектуалды көлік жүйесі енгізіледі [Электронды ресурс] URL: <https://strategy2050.kz/news/50798>
5. Оңай картасы [Электронды ресурс] URL: <https://onay.kz/#/>
6. Ақылды қала. «Ақылды» аялдама [Электронды ресурс]//YouTube порталы// URL: <https://www.youtube.com/watch?v=z4swiTqBHps>
7. Алматыдағы «Ақылды аялдама» жайлы не білесіз? [Электронды ресурс] URL: <https://massaget.kz/layfstayl/tehn/zhaalytar/49156/>

Е. Айтбергенов, Б. Қайратұлы

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: И.К.Балагазинов, «Ақпараттық жүйелер» кафедрасының оқытушы, магистр

ACTIVUMP – ЖЫЛДАМДЫҚТЫ РЕТТЕЙТІН АВТОМАТТЫ ҚҰРЫЛҒЫ

Шығыс Қазақстан облысында ағымдағы жылдың өткен кезеңінде төмендеді жолдарындағы апаттылық және 11,2 %. Статистикалық деректерге сәйкес Басқару жөніндегі Комитетінің құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Шығыс Қазақстан облысы бойынша өткен кезеңде тіркелген 509 жол-көлік оқиғаларын, онда зардап шекті 711 адам, ал өткен жылы тіркелген 573 ЖКО болып, зардап шегіп, 820 адам.

Төмендеуі байқалады және жарақат алғандардың саны бойынша жол-көлік оқиғасының нәтижесінде 8,9% - ға (675 - ағымдағы жылы 741 - өткен жыл) және садағаларының саны бойынша жол апаттарының 54,4% (36 - ағымдағы жылы 79-өткен жылы).

Айтарлықтай саны ЖКО – 79,2% жасалса аумағында елді мекендерді (қала, ауыл), трассаларда халықаралық және республикалық маңызы бар– 12,7%, облыстық және аудандық маңызы бар– 8,1%. Неғұрлым көп жол-көлік оқиғаларының саны тиесілі ірі қала облысының Өскемен қ. (206) және Семей (127), облыс аудандары арасында ең көп саны, Глубокое ауданында - 30, Зырян ауданында - 22, Шемонайхинском ауданы - 18.

Одан 82,5 пайыз ЖКО орын жүргізушілерінің кінәсінен, олар өрескел бұзып, жол қозғалысы ережесі. Сондықтан жүргізушілердің кінәсінен 420 апат жаяу жүргіншілердің кінәсінен -32, жасырынған жерінен ЖКО-57. Ең көп саны ЖКО-асқан жылдамдық режимін - 129, түрлері бойынша бұл медқызметкерлері қатысты-177, соқтығысу көлік құралдарын (оның ішінде бүйірден және попутное) - 174, тергеуде аударылуы-59.

Биылғы жылы сәулет және Қала салдарынан жол-көлік оқиғаларының 15 адам қаза тауып, оның ішінде екеуі – балалар. Тағы 70 адам жарақат алып, жарақат ауырлық дәрежесі әр түрлі.

Ақпаратқа сүйенетін болсақ, 2017 жылы ШҚО бойынша 749 Жол –көлік оқиғасы тіркелген. Тек Қараша-Желтоқасан айларында ЖКО тіркеліп, оның ішінде 256 адам түрлі жарақат алып, запа шеккен.

Елімізде бұл оқиғалардың алдын алу үшін «Жасанды төмпешік» (лежачий полицейский) қолданылады. Оның бағасы 1м =15000 теңге, жарамдылық мерзімі 2 жыл.

Есептеп қарасақ:

Автожол ені –2,75 метр;

3 жолақты автомагистраль – 16,5 метр;

15 000 теңге * 16,5 метр = 247 500 теңге.

10 жылда 5 мәрте ауыстырамыз, сондағы шыққан сумма 1 237 500 теңгені құрайды. Экранда көріа тұрғандарыңыздай, бұл құралдар арзан болғанымен тиімсіз әрі адам өмірін сақтап қала алмайды. Сол себепті біз сіздерге ActiBUMP жасанды төмпешік құру системасын ұсынамыз.

Егер автомобиль белгіленген жылдамдықтан асатын болса жасанды төмпешік пайда болып, жүргізушіге жылдамдықтың межеден асқаны жайлы ақпарат береді.

Ал егер белгіленген жылдамдықтан аспаса бұл система орындалмай бірқалыпты тұрады.

ActiBump қарапайым операциялармен құрастырылған. Ол тек үш операцияны қарастырады, олар:

1. Радар – жылдамдықты есептейді;

2. Тақталық блок – жасанды төмпешік жасап тұрады;

3. Басқару модулі – Радар мен тақталық блок арасында ақпарат жүргізіп отырады.

4. Басқару модулі арқылы белгіленген жылдамдықты көбейтіп немесе азайтып отыруға болады, ActiBump системасын өшіріп-қосып отыруға болады.

ActiBump системасының бағасы – бір жолаққа 11 300 000.

Жолаушылар көлігі және автомобиль жолдары деп жауап ресми сұрау редакцияда жазылсын бойынша салынып жатқан жерүсті өткелінің, бұл металл қаңқасы қаражат жұмсалып 27 млн 382 мың теңге. Жалпы алғанда, жобаның құны басталған, 2014 жылы құрайды 69 млн 605 мың теңге.

2017 жылы "жобасын іске асыруды жалғастыру бөлінген сома 37 891,0 мың теңге (37 млн 891 мың)", — делінген хатта қол қойған басшысының орынбасары Н. Сергазиновым.

Ресми хатта сұратқан егжей-тегжейлі қаржылық құжаттама, оны қалай түсіну, дәл осы күні потрачена бөлінген сомасы. Алайда, бөлім басшылығы, жұмсартып айтқанда, игнорировало бұл тармақ емес, бере отырып, сұрау салынатын ақпаратты.

Шамасы, "Бюджет кодексінде" ҚР туралы айтылған принципіне ашықтығын, бөлім қызметкерлері және естіген жоқ.

Қарамастан, девальвация 2015 жылдың жобаның құны тамаша түрде іс жүзінде өзгерген жоқ, олар аз ғана 4 миллион теңге, бұл мәселенің бас тартуына байланысты орнату лифт.

Экономикалық жағынан қымбат десеніздер, осы жерүсті жаяу жүргіншілер өтпесіне бөлінген соманы қараңыз, ал сол екі жолаққа актибамп құрдыртсақ тек 22 300 000тг кетеді. Жерүсті жаяу жүргішілер өтпесін салмай актибапты құрса 50млн тг үнемдеп алушы едік.

Ең бастысы жол апаарынан, адам өлімінен сақтйтын бірден-ыр құрылғыларының түрі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кобдиков М.А. және басқалар. Тасымалдауды ұйымдастыру мен қозғалысты басқару. – Алматы: ҚазККА. 2008.- 445 б.
2. Actibump — новый автоматический лежащий полицейский [Электронды ресурс] URL: <http://auto-mir24.ru/actibump-novuj-avtomaticheskij-lezhachij-policejskij/>
3. Шведы придумали необычного полицейского для борьбы с лихачами [Электронды ресурс] URL: <https://hightech.fm/2016/08/31/edeva-actibump>

УДК 656.7.025

Ф.Ю. Демьянов

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Т.А.Устинова, старший преподаватель кафедры
«Информационные системы», магистр

ГРУЗОВЫЕ ТРАНСПОРТНЫЕ СИСТЕМЫ НА ОСНОВЕ БЕСПИЛОТНЫХ АВИАЦИОННЫХ СИСТЕМ

Развитие технологий открывает перед нами двери в будущее. В технологически продвинутое будущее в котором нет места для невыполнимых задач и трудностей при развитии, как индивидов так и целых государств.

Ведь именно развитие технологий позволит человечеству найти ответы на вопросы которые по сей день терзают умы учёных и прочих деятелей.

В плане развития всеобщей инфраструктуры, на первом плане стоит вопрос о качественной , быстрой, а самое главное доступной и менее затратной возможности грузооборота и транспортировки пассажиров.

Появление беспилотных авиационных систем привело к толчку в развитии этого направления.

А именно зарождению военных разведывательных беспилотников, партитивных дорнов и квадрокоптеров. Которые послужили прототипом для создания новых технологий.

Грузовые беспилотные авиационные системы это инновационное направление требующее не малых вложений и ресурсов как финансовых так и человеческих. Данная технология на данном этапе развития работает лишь в теории, но в скором времени можно будет не только наблюдать, но и пользоваться автоматизированной и абсолютно безопасной новейшей системой сообщения.

Понятие беспилотных авиационных систем

Беспилотные авиационные системы (БАС) - наиболее динамично развивающийся во всем мире класс авиационной техники. БАС - это системы двойного назначения.

Развитие современной техники достигло уровня, позволяющего создавать высокоэффективные БАС практически любой сложности.

Создание высокоэффективного БЛА является сложной организационно-технической задачей, решение которой требует привлечения как специалистов, так и технологий из разных областей науки и техники.

Понятие транспортных беспилотных авиационных систем

Транспортные беспилотные авиационные системы (Т-БАС) - одно из наиболее перспективных направлений развития авиационной отрасли в ближайшее десятилетие. Есть много драйверов,

ведущих рынок к использованию грузовых беспилотных авиоперевозок, -развитие технологий уже сделало эту задачу технически осуществимой, потребление растет, одновременно усиливается кооперация между странами, часть из них заинтересована в развитии своих периферийных регионов.

Преимущества Т-БАС

Сначала важно оценить техническую целесообразность. Так, Группа «Кронштадт» - ведущий российский разработчик и производитель беспилотных летательных аппаратов - совместно с Московским авиационным институтом проводят исследования с целью формирования облика перспективной транспортной беспилотной авиационной системы.

Для грузов нет высоких требований к скорости доставки: возможно применение экономичных турбовинтовых двигателей с низким расходом топлива. Перевод грузового трафика из аэропортов, нагруженных трафиком пассажирским, в специализированные грузовые дронодромы с роботизированными операциями по погрузке-разгрузке позволит повысить оборачиваемость воздушных судов за счет ускорения этих операций.

Результаты технической оценки: отсутствие людей на борту позволяет реализовать ряд преимуществ - оптимизировать конструкцию воздушного судна под требования грузовых перевозок и повысить коэффициент загрузки воздушного судна. Смягчение требований к соблюдению комфортных режимов полета, отсутствие бортовых систем кондиционирования, жизнеобеспечения, средств спасания, иллюминаторов позволяет снизить массу оборудования, фюзеляжа при сохранении прочностных характеристик.

В настоящее время авиоперевозки занимают только 1 % мирового грузооборота, исчисляемого в тоннах, но стоимость грузов, входящих в этот один процент, составляет 33 % стоимости всех перевозимых товаров. Это бытовая электроника, медикаменты, цветы, модные товары, скоропортящиеся продукты, автозапчасти, компьютеры и их комплектующие, косметика и другие товары, составляющие растущий рынок интернетторговли. Динамика рынка таких перевозок определяется состоянием мировой экономики в целом. На период до 2035 года прогнозируется темп роста грузовых авиоперевозок в среднем 4,3 % в год (в исчислении на тонно-километры) 1.

Ряд крупных мировых компаний из бизнеса экспресс-доставки, такие как UPS и DHL, уже применяют дроны, но эти применения носят экспериментальный характер, ограниченный как действующим авиационным законодательством, так и характеристиками применяемых беспилотных воздушных судов (БВС).

Транспортный беспилотный летательный аппарат будет использоваться как для коммерческих грузоперевозок, так и для доставки продовольствия в районы, пострадавшие от стихийного бедствия или для поддержки спасательных операций в труднодоступных местах. Грузовой дрон будет выполнять полёты в едином воздушном пространстве, для чего он получит соответствующее оборудование.

Но это лишь малая часть возможностей.

Потенциал данного направления можно считать огромным, ведь с его развитием мы получаем возможность для развития других направлений посредством экономии экономически необходимых средств, сырья, и экономии самого бесценного ресурса, а именно времени.

Список литературы:

1. Ганин С.М., Карпенко А.В., Колногоров В.В., Петров Г.Ф. Беспилотные летательные аппараты. – С-Пб.: Невский бастион, 1999.
2. Корнева К.Е. Общий курс и история развития транспорта. Учебное пособие. – Семей, - 2015 г.- 113 с.
3. Лесков И.В. Индивидуальные летательные аппараты: Границы бесконечности – 2002 - №1.
4. Каримов А.Х. Беспилотные самолеты: максимум возможностей: Наука и Жизнь – 2002 г - №6.
5. Т-БАС: беспилотные грузоперевозки [Электрон.ресурс] <https://russiandrone.ru/publications/t-bas-bespilotnye-gruzoperevozki/>

С.М.Акангалиева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: К.Е.Нагаева, старший преподаватель кафедры
«Информационные системы»

БЛОКЧЕЙН – БУДУЩЕЕ ТРАНСПОРТА!

Технология блокчейн (blockchain) изначально известна, как технология, на основе которой работает криптовалюта Биткоин. Тем не менее, каждый день возникают новые идеи применения этой технологии в различных областях, начиная от регистрации собственности до борьбы против подделок.

Блокчейн - это общедоступная и неизменяемая учетная «интернет-книга», в которой записано что кому принадлежит. Подделать такую книгу невозможно.

Блокчейн позволяет отследить всю цепь поставки товара от производителя к потребителю. Цепочка поставок как на ладони и доступна всем, по сути «высечена в граните» – вот суть технологии блокчейна в логистике. За несколько минут можно проследить весь путь товара и увидеть, какая информация, когда и кем вносилась в систему[1].

Каждая сделка или транзакция в таком случае записывается и добавляется в цепочку распределенной базы данных как новый фрагмент, которому вручную присваивается уникальный многозначный числовой шифр. Этот фрагмент хранит данные о времени, дате, участниках, сумме сделки и, что важно, информацию обо всей сети. Здесь любая передача информации происходит в виде цепочки блоков (block и chain – цепь), где каждый блок всегда содержит информацию о предыдущем блоке.

Для защиты данных и ценностей пользователей в блокчейне используется передовая криптография. Именно криптографические ключи обеспечивают надежность и защищенность содержимого блокчейн-хранилища. Для шифрования данных в блокчейне используются два вида криптографических ключей: открытый или публичный ключ и закрытый или приватный ключ. Публичный – для шифрования данных и открыт для всех пользователей сети. Закрытый – для расшифрования и находится в секрете. Создавая новый блок, пользователь помещает туда публичный ключ. И обладателем этого блока становится тот, кто знает приватный ключ, подходящий к этому публичному ключу блока.

Поможет блокчейн в борьбе с мошенничеством и ошибками доставки, ведь одним из важных преимуществ технологии является моментальное одновременное обновление информации у всех участников логистической цепи.

Блокчейн позволит существенно сократить время на документооборот, быстро находить то звено перевозки, где была допущена ошибка, и сократить затраты бизнеса из-за потерь, хищений и подделки документов[2].

Логистика и блокчейн: идеальное совпадение

Блокчейн, лежащий в основе технологии биткойн, по сути, является очень надежным и эффективным способом обмена информацией между сторонами. Это создает неизменяемый цифровой регистр операций, который ведется по распределенной сети компьютеров.

Потенциал совместного использования этой технологии, ее защищенная от несанкционированного доступа архитектура и полная прозрачность делают ее идеальным инструментом для революционирования способов управления цепочками поставок сегодня.

Логистика определяется как структура планирования для управления материальными, сервисными и информационными потоками. Материально-техническое обеспечение физических товаров обычно включает в себя интеграцию потока информации, транспортировки, складирования и часто обеспечения безопасности[3].

Логистические цепи часто охватывают многочисленные этапы и сотни географических мест. Понятно, что из-за этого трудно отслеживать события во всей цепочке, проверять транспортируемые товары и быстро реагировать на непредвиденные обстоятельства.

Кроме того, из-за отсутствия прозрачности, становится чрезвычайно трудно расследовать незаконную деятельность, что происходит в любом месте маршрута.

Блокчейн обладает потенциалом для решения всех вышеперечисленных вопросов. Будучи прозрачным публичным регистром, он будет предоставлять клиентам и аудиторам простые и эффективные инструменты для отслеживания всего маршрута[4].

Преимущества блокчейна

Основные качества блокчейн цепи — прозрачность, безопасность и отсутствие стороннего регулятора — могут стать для логистики незаменимыми. Эта технология позволит решить многочисленные проблемы, вот лишь несколько ее преимуществ:

1. *Сокращение документооборота.* Для грузоотправителей платформа сократит объем необходимой документации и, соответственно, затраты на ее оформление, сведет к минимуму задержки в результате ошибок в документах, а также обеспечит возможность отслеживания контейнера на всем протяжении поставки. Вся информация и рабочие записи будут доступны для участников сделки. При этом их невозможно будет подделать или изменить.

2. *Безопасность и полный контроль процесса доставки.* Блокчейн записывает всю цепочку передвижения транспорта из точки А в точку В, пресекая любую возможность обмана.

3. *Экономия на почтовой пересылке документов*

4. *Снижение стоимости перевозок за счет ликвидации многочисленных посредников*

5. *Оптимизация рабочего процесса.* Из цепочки будут автоматически исключены все лишние операции, усложняющие работу логистов, чиновников и менеджеров.

Таким образом, с помощью внедрения блокчейн-решений в процесс грузоперевозок будут решены проблемы с документооборотом, безопасностью и отслеживанием грузов. Но самое главное, стоимость перевозок значительно снизится[5].

В качестве средства для беспрепятственного и прозрачного товарооборота в мире транспортные и логистические отрасли являются сосудистой системой глобальной торговли. Как и любая другая старая индустрия, они сталкиваются с проблемами, и революционная парадигма блокчейна - это один из способов решения многих из них.

Внедрение блокчейна в логистику потенциально обеспечивает отслеживание грузов в режиме реального времени, сокращение рабочего процесса и повышение прозрачности. Блокчейн является намного более дешевой и безопасной инфраструктурой с более высокой масштабируемостью и простотой интеграции с другими отраслями[6].

Принятие блокчейна в логистике в настоящее время не может быть достаточно последовательным из-за воспринимаемых рисков и скептицизма, но с каждым успешным проектом будущее приближается, и мы можем смело предположить, что через несколько лет блокчейн распространится по всей отрасли, как лесной пожар [7].

Список литературы:

1. Равал С. Децентрализованные приложения. Технология Blockchain в действии. // СПб.: Питер, 2017.
2. Генкин А., Михеев А. Блокчейн. Как это работает и что ждет нас завтра – Москва, 2018.
3. Намиот Д.Е., Покусаев О.Н., Куприяновский В.П., Акимов А.В. Приложения блокчейн на транспорте //InternationalJournalofOpenInformationTechnologiesISSN: 2307-8162 vol. 5, no.12 - 2017.
4. Мащенко П. Л., Пилипенко М. О.Технология блокчейн и ее практическое применение// Московский технологический университет, г. Москва – 2016.
5. Технология blockchain в логистике [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <http://logist.fm/publications/tehnologiya-blockchain-v-logistike> (дата обращения: 09.04.2018)
6. Как блокчейн меняет грузоперевозки [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <https://ru.insider.pro/investment/2017-07-25/kak-blokchejn-menyaet-gruzoperevozki/> (дата обращения: 09.04.2018)
7. Логистика - это следующий шаг в блокчейнизации мировой экономики [Электрон.ресурс] – 2017. – URL: <https://www.popular-logistics.com/single-post/2017/10/19/> (дата обращения: 09.04.2018).

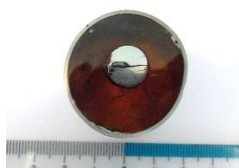
Е.Б.Арынғазы

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті,
Ғылыми жетекшісі: М.Қ. Жамбаева магистр, «Техникалық физика және жылуэнергетика»
кафедрасының аға оқытушысы.

ВОЛЬФРОМНЫҢ МИКРОҚАТТЫЛЫҒЫН ВИККЕРС ӘДІСІ БОЙЫНША АНЫҚТАУ

Қазіргі заманғы машина жасау саласының маңызды міндеттерінің бірі қажетті эксплуатациялық қасиеттерінің белгілі бір жиынтығы бар материалдарды жасау әдістерімен мен технологияларын әзірлеу болып табылады. Осындай қасиеттерге жоғары қаттылық, тозуға және коррозияға тұрақтылық және т.б. жатуы мүмкін.

Вольфрам, W – элементтердің периодтық жүйесінің VI тобындағы химиялық элемент; атомдық нөмірі 74, атомдық массасы 183,85. Вольфрам (латынша Wolframium) табиғатта аз тараған, жер қыртысының 10-4 %-ын құрайды. Бос күйінде кездеспейді, оның минералдары – вольфраматтар, аздап оксидтер және сульфидтер күйінде кездеседі (1 сурет).

1 сурет – Үлгіні жалпы көрінісі

Ядролық энергетикада вольфрам радиоактивті сәлеленудің ағынын төмендету үшін экран ретінде, термоциклдік жүктеу және сәлелену ықпал ету жағдайларында (термоядролық реактор диверторы) плазмаға айналған конструкция элементтерінің жұмыс істеу қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қолданылады. Вольфрамның физикалық қасиеттері кесте 2-де көрсетілген [3].

Кесте 1.

Вольфрамның физикалық қасиеттері

Қасиеті	Вольфрам
Атомдық номері, а.е.м	74
Атомдық массасы, пм	183,92
Тығыздық, г/см ³	19300
Балқу температурасы, °С	3380 ± 10
Қайнау температурасы, °С	5900-6000

Металл қаттылығын өлшеу үшін негізгі үш әдісі Виккерс әдісін қолданады.

Вольфромның қаттылығын микроқаттылықты өлшегін Qness Q60M аспабы арқылы қаттылықты анықтау. Қаттылықты анықтау аспабы Qness Q60M зертханалық зерттеулер пайдаланылатын әдістері Виккерс және Бренелл және металлография арқылы металдар мен қорытпалардың қаттылығын өлшеу үшін арналған аспап. Микроқаттылықты өлшеу арнайы құрылғы – микроқаттыметрдің көмегімен есептеледі. Микроқаттылық Австриялық микроқаттыметрдің моделі Qness Q60M арқылы анықталды [1].

Виккерс тәсілі бойынша қаттылықты өлшегенде (HV), қарама-қарсы қырлары арасындағы бұрыш $\alpha = 136^\circ$ болатын төрт қырлы алмасты пирамидаға күш түсіреді және оны белгілі бір уақыт ішінде (әдетте 15 с) үлгілікке енгізеді. Қаттылықты түскен күшті таңбадақтың бетінің ауданына F бөліп, яғни таңбадақ өлшемі бойынша былай анықтайды (формула 1):

$$HV = \frac{P}{F} = \frac{P}{d^2/2 \sin(\alpha/2)} = 1,854 \frac{P}{d^2}, \quad (1)$$

мұндағы d – таңбадақтың екі диаганалы бойынша анықталған орташа арифметикалық мөлшер, мм.

Виккерс бойынша қаттылықты өлшегенде, сынауды келесі күшпен жүргізеді:

- қара металдар – 49-дан 981 Н дейін (5 – 100 кгс);
- мыс және оның қорытпалары – 25-тен 491 Н дейін (2,5 – 50 кгс);
- алюминилік қорытпалар – 9,8-ден 981 Н дейін (1 – 100 кгс);

– қалыңдығы 0,03 – 0,05 мм дейін болатын жұқа беттік қабаттар – 13 немесе 49Н.

Шестеренка вольфрамның беттік микроқаттылық мәні 886 HV0.1 дейін бір қалыпты таралған нитридті диффузиялық қабаттан және қалыңдығы 3,3 мм-ге дейін, микроқаттылығы 483 708HV0.1 вольфрамның беріктендірілген аралық қабаттан тұрады[3,4].

Қаттылықты анықтау аспабы Qness Q60M зертханалық зерттеулер пайдаланылатын әдістері Виккерс және Бренелл және металлография арқылы металдар мен қорытпалардың қаттылығын өлшеу үшін арналған аспап. Микроқаттылықты өлшеу арнайы құрылғы – микроқаттыметрдің көмегімен есептеледі. Микроқаттылық Австриялық микроқаттымердің моделі Qness Q60M арқылы анықталды

2 сурет – Qness Q60M құрылғысының жалпы көрінісі

Qness Q60M қаттылықты өлшеу аспабының басымдылығы Виккерс әдісі бойынша жүктер кең ауқымды микро дан макро (0,001- 62,5 кгс/0,0098-613,1Н) ол тендесі дәлдігін қамтамасыз ететін барлық жүктеме диапазонында, бүкіл қазіргі заманғы электронды тежегіш жүйесін (жүктеме ұялы) пайдаланады, бір құрылғыдан арқылы қолдау көрсетіледі (2 сурет).

Зертеу жұмысын бастаймыз үлгінің ең шетінен бірші ізді түсіретін арақашықты стандарт бойынша (Гост 45652121) 200 мк деп өлшеп аламыз старт микроқаттылықты өлшейміз. Шестеренка вольфрам үлгісін микроқаттылығы инденторға 200 грамм жүкпен жүргізілді. Микроқаттылық вольфром шетінде «тісің» маңында, вольфром орталығында жүргізілді. Әрбір облыста микроқаттылық 20 рет анықталды. Qness Q60M құрылғысында есептеулердің барлығы автоматы түрде жүргізіледі [1,2]

Ядролық энергетикада қолданылатын конструкциялық материалдардың физикалық-механикалық қасиеттерін және құрлымын зерттеудің заманға сай әдістері менгерілді;

– ПМТ-3 ,Qness Q10A, Qness Q60M микроқаттылықты өлшегіштерде жұмыс істеу негіздері зерттелді;

– инденторға бір жүктемені беру арқылы микроқаттылықтың орташа мәні есептелді және статистикалық мәліметтер алынды.

– Вольфрамның микроқаттылықтары Виккерс әдісі бойынша анықталды;

Вольфрамның орташа микроқаттылығы 554 (HV), негізгі вольфрамның микроқаттылығына сәйкес келді.

Әдебиеттер:

1. Положение №11-220-02/366ВН О лаборатории испытаний конструкционных и топливных материалов, 12.03.2012, г. Курчатов.
2. Ю.А. Геллер, А.Г. Рахштадт Материаловедение .– Металлургия, 1989.– С.45-60.
3. В. Н. Каразина, 2012. Приготовление образцов для металлографического исследования микроструктуры, учебное пособие. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – С.47-48.
4. М.Беккерт, Х. Клемм, Способы металлографического травления, справочник, -Металлургия, 1988- С-46.

Н. Байжұманов, Ж. Ергожина

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Ғылыми жетекшісі: М.Қ. Жамбаева, магистр, «Техникалық физика және жылуэнергетика»
кафедрасының аға оқытушысы.

12X18H10T АУСТЕНИТТІ БОЛАТТЫҢ ҰЗАҚ ТЕРМИЯЛЫҚ СЫНАУЛАРДАН КЕЙІНГІ КОРРОЗИЯЛЫҚ ЗАҚЫМДАЛУЫН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі уақытта барлық ядролық отын бірінше ретті барьері-қабық және екінші ретті барьері-герметикалық қап болып табылатын металлбетондық контейнерде қапталған. Ядролық отынды құрғақ сақтағанда жылу бөлгіш элементтердің ішіндегі газ тәріздес заттар кернеу әсерінен жылу бөлгіш элементтердің қабығында коррозиялық жарылудың болуы қауіпті болып саналады [1]. Осы уақытқа дейін материалдардың коррозиялық жарылуы дәрежесін болжау мақсатында зерттеу жүргізілмеген, алайда алдын-ала есептеулер нәтижесінде 40 жыл сақтағанда қабықтағы кернеу тек 0,7 % шамасына ғана өсетіні белгілі болды. 12X18H10T Аустинитті болат – 12% хром, 18% никель, 10% титаннан тұрады. Сынақ үшін жоғары сәулеленген БН-350 РҚ-ның ЦЦ-19 ЖБЖ чехолынан шетінен кесіліп алынған (+175 мм БАЦ белгісі бойынша) материал ретінде үлгі таңдалып алынды.

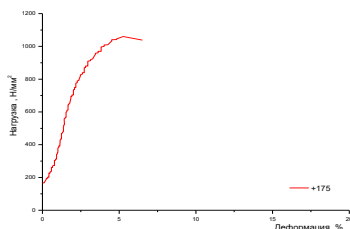
Бұл жұмыста негізгі коррозиялық санық үшін 3 жұмыс аймағы ықшамдалған жоғары сәулеленген микроүлгілер берілген. Микроүлгілер туралы мәлімет және сынау шарты 1 кестеде берілген [2,3].

Кесте 1

Сыналатын микроүлгілер туралы жалпы мәлімет

Микро үлгілердің атауы	Сәулеленген дозасы	Үлгінің жұмыс аймағының сыртқы пішіні	Сынақ шарттары
+175-1	55,5 сна	ықшамдалған қима	деформациялардың тұрақты жылдамдығында
+175-5	55,5 сна	ықшамдалған қима	$0,9 \cdot \sigma_{0,2}$
+175-2	55,5 сна	ықшамдалған қима	$0,5 \cdot \sigma_{0,2}$

Сынақ жүргізу барысындағы ең негізгі шарт болып кернеу тұрақтылығы болып саналады, яғни ол $0,9 \cdot \sigma_{0,2}$ мына шарттан есептелініп алынады. Температурасы (400 °C) шартты ағымдылық шегін анықтау үшін коррозиялық сынақ жүргізуге арналған жоғары сәулеленген микроүлгілерді бірості керу арқылы механикалық сынақ жүргізілді. Механикалық сынақ (400 °C) температурада, деформация жылдамдығы 3,66 мм/мин «КОРИНА» экспериментті қондырғысында жүргізілді. Жүктеме мен деформацияның өзгерісін тіркеу жиілігі – 0,1 с. 1 суретте үлгінің керу диаграммасы көрсетілген.

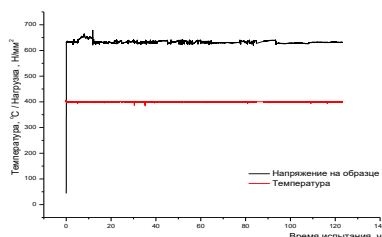

1 сурет – Жоғары сәулеленген микроүлгінің керу диаграммасы

Жоғары сәулеленген микроүлгінің графикалық әдіс арқылы анықтау барысында шартты ағымдылық шегінің ($\sigma_{0,2}$) мәні – 703 Н/мм². Беріктік шегі (σ_B) – 1063 Н/мм². Үлгінің жалпы деформациясы – 4 %. Белгілі бір шартты ағымдылық шегін анықтау арқылы жоғары сәулеленген үлгілерге ұзақ коррозиялық сынақ үшін жүктеме мәні есептеп алынды [3].

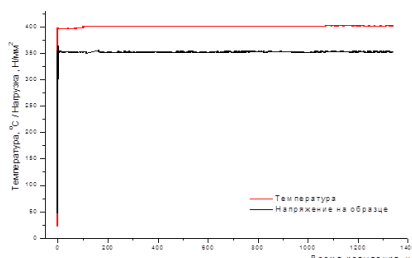
+175-5 жұмыс аймағы ықшамдалған жоғары сәулеленген микроүлгінің коррозиялық сынауы тұрақты кернеу мәнінде 630 Н/мм^2 ($0,9 \cdot \sigma_{0,2}$) жүргізілді. Сынақ температурасы 400 °C. Коррозиялық

сынақ толық үзілу орнаған кейін тоқтатылды. Сынақ уақыты 123 сағ. Сынақ барысындағы үлгінің максимал деформациясы 28 % құрайды. Үлгінің қалдық деформациясы 1 % құрайды. Сынақ кезіндегі температура мен кернеу диаграммасы 2 суретте көрсетілген.

2 сурет – (+175-5) ықшамдалған микроүлгінің сынақ кезіндегі температура мен кернеу диаграммасы

Белгілі бір сенімді қорытынды алу үшін материалдың коррозиялық зақымдалуының тұрақты кернеу мәнін $0,5 \cdot \sigma_{0,2}$ дейін өзгертеміз және сынақ уақыты 1300 сағ құрайды. Осыған сәйкес, жоғары сәулеленген +175-2 микроүлгісіне ұзақ термиялық сынақ жүргізілді. Сынақ температурасы 400 °С. Коррозиялық сынақ кезіндегі кернеу мәні 348 Н/мм². Сынақ уақытындағы деформация мәні 17%. 1300 сағ сынақ ұзақтылығында микроүлгі қирауы байқалды жоқ. Үлгінің қалдық деформациясы 1 % құрайды. Бірақ, үлгіні қармау барысында коррозиялық зақымдау анықтанды. +175-2 ықшамдалған микроүлгінің сынақ кезіндегі температура мен кернеу диаграммасы 3 суретте көрсетілген.

3 сурет – (+175-5) ықшамдалған микроүлгінің сынақ кезіндегі температура мен кернеу диаграммасы

Материалдық талдау бойынша, +175-2 микроүлгінің кернеуін $0,5 \cdot \sigma_{0,2}$ төмендетіп, ұзақ сынақ сағатын ұлғайтқанда жоғары сәулеленген микроүлгінің икемділігі төмен және беріктілігі жоғары болатынын анықталды. Микроқаттылықты анықтаудың нәтижелері жоғары сәулеленген микроүлгінің жұмыс аймағында біраз айырмашылық бар екенін көрсетеді. +175-2 және +175-5 микроүлгілерінің микроқаттылығының орташа мәні $3,75 \pm 0,22$ ГПа және $4,03 \pm 0,25$ ГПа сәйкес келеді. 12X18H10T аустенитті болаттың ұзақ термиялық сынаулардан кейінгі зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, мынадай қорытындыға келуге болады:

- ықшамдалған микроүлгілердегі үзілу аймағында микроүлгінің ұзару осіне перпендикуляр таралған микросызаттар анықталды. Микроүлгідегі микросызаттарының шашылуы микроүлгінің үзілу жағында жоғарылайтыны байқалды;

- фрактографиялық талдау бойынша микроүлгінің сынуы түйіршік аралық зақымдалу екенін көрсетті, мұндағы жазық шеткі жағы көп жақты, қабырғалар жапсырма түйіршіктерден құралады. Сондай-ақ микроүлгінің зақымдалуы аралас сипатта болатындығын көрсетті, яғни морт және тұтқыр сыну байқалды.

Әдебиеттер:

1. Гуляев, А.П. Металловедение : учебник для вузов / А.П. Гуляев.– М.: Металлургия, 1977.–С. 449-470, 483-497, 540-556.
2. Ю.А. Геллер, А.Г. Рахштадт Металловедение .– Металлургия, 1989.– С.26.
3. В.В. Бакланов. Исследование коррозии под напряжением и определение теплофизических характеристик конструкционных и топливных материалов ядерных реакторов отчет о НИР(заключительный) // ДГП ИАЭ РГП НЯЦ РК; 2014.– Курчатов – С.53.

С.Р. Нұрахан, А.Қ. Садуақасова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: А.Н. Шалағанова, «Техникалық физик және жылуэнергетика»
кафедрасының аға оқытушысы

БИОГАЗ - АЛЬТЕРНАТИВТІ ЖЫЛЫТУ

Биотын – биологиялық қалдықтарды қайта өңдеу арқылы биологиялық шикізаттан алынған отын. Тағы да басқа целлюлозадан және органикалық әртүрлі типті қалдықтардан алынып бағытталған әр түрлі дәрежедегі өңделген жобалар кездеседі, бірақ бұл технологиялар әлі бастапқы кезеңдегі өндеуде немесе коммерциялылықтануда. Био отындар сұйық түрде (іштен жану қозғалтқыштарына арналған, мысалы, этанол, метанол, биотын), қатты отын (ағаш, шымтезек, отынды гранулалар, жаңқа, сабан, қауыз) және газ тәрізді отындар (биогаз, сутегі).

Сурет 1 – Биотынның түрлері

Биотынның экономикалық тиімділігі. Егер биотынның өндірілуі тоқталатын болса онда мұнай және бензин бағалары 15 %-ға көтеріліп кетуі мүмкін. Әлем бойынша биотынды өндіруге ауыл-шаруашылық жерлердің 385-472 миллион гектар жерді пайдалануға болады. Егер осы жерлерде өнім өндіру шикізатын өсірсе биотынның үлесі әлемдік энергетикалық балансты 8 % көтереді. Транспортты отын үлесі 10 %-дан 25% дейін құрайды.[1]

Биогаз — қатты және сұйық күйдегі органикалық қалдықтардың метандық ашуы кезінде түзілетін жанғыш газ. Биогаз ағаш өңдеу, тамақ өнеркәсіптерінің қалдықтары ашығанда, ақаба суларда түзіледі. Оның құрамында 55 — 65 % метан және 35 — 45 % көмір қышқыл газы болады. Биогазды тез жетіліп, мол биомасса беретін балдырларды және басқа да микроорганизмдерді арнайы өсіріп, ашыту арқылы да алуға болады. Ол отын есебінде қолданылады. Органикалық қалдықтардың ашып, ыдырау процесі кезінде түзілетін көмірқышқыл газы атмосфераға сіңіп, оның молаюына әсерін тигізеді.

Биогаз өндірісіне лайық, органикалық ығындылардың тізімі: қи, құс тезегі, сыралы бытыраның бір түйірі, фекальдық тұнба, балық цехтарының ығындылары (қан, май, шекқарын), шөп, тұрмыс қоқыстары, сүт зауыттарының ығындылары – тұзды және тәтті сүт сарысуы, биодизель өндірісінің ығындылары – биодизель өндірісіндегі техникалық глицерин, шырын өндірісіндегі ығындылар – жеміс-жидек, көкөніс, жүзім сығындылары, балдырлар, крахмал өндірісінің ығындылары, картопты қайта өңдеу, чипсылар өндірісінің ығындылары – қабықтар, кофе қойыртпағы.[2]

Биометан – табиғи газдың толық ұқсастығы болып табылады, айырмашылығы тек пайда болуында. Биогаздан тек қана метан энергия жеткізіп тұратындығын біле отырып, газдың сапасын, газдың шығуын және газдың мөлшерін суреттеу үшін, оның қалыпты көрсеткіштерімен бәрін метанға жатқызады.[3]

Жамбыл облысы Жуалы ауданы «Қошқар ата» ауылында биогаз алу мен қолданудың биотехнологиясы.

Зерттеу барысында дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысатын Жамбыл облысы Жуалы ауданының «Қошқар ата» ауылына қажетті биореактордың көлемі, биогаздың өнімі мен қажетті мөлшері анықталды. Үй жануарларының (малдың) санына қарай шикізаттың (көңнің) тәуліктік дозасы (мөлшері) анықталды. ДШ – шикізат дозасы.

Малдың санына қарай ДШ анықтау кесте 1 көрсетілген:

кесте 1

Малдың түрі	Малдың саны, бас	Шикізат салмағы, т.(кг)	Бір тәуліктегі жалпы шикізат дозасы, ДШ (кг)	Бір тәуліктегі жалпы шикізат дозасы, ДШ (т)
Мүйізді ірі қара	1989	16	31824	31,824
Қой-ешкі	10404	2	20808	20,808
Жылқы	459	8	3672	3,67
Құс	5355	0,16	856,8	0,8568
Барлығы			57160,8	57,1608

Зерттеу жұмысы жаз айларында жүргізілуіне байланысты, қажетті ылғалдылыққа жеткізу үшін шикізатпен су мөлшерінің арақатынасы 2:1 құрады. Яғни, шикізатқа қосылатын су дозасы ДС = 28580,4 литр.

Мүйізді ірі қара, жылқы, қой-ешкінің көңінің, құс саңғырығының ашу процесінде биогазды көп мөлшерде 10-15 күнде бөлуіне байланысты, реактордағы ашу процесіне мезофилді режим таңдалды. Ашытудың мезофилді режимінде реактордың айналу уақыты 10-20 тәулік құрайды және шикізатты қолданудың тәуліктік дозасы (Д) реактордағы шикізаттың жалпы көлемінің (ШЖ) 1/20-ден 1/10 құрайды. Қондырғыдағы шикізаттың жалпы көлемі реактордың 2/3 көлемінен (РК) аспауы қажет. Яғни, «Қошқар ата» аулында мал санына байланысты биореактордың көлемі 1290 м³ шамасында биогаз қондырғысын орнатуға болады.

«Қошқар ата» аулында мал көңінің түріне және оның тәуліктік мөлшеріне байланысты биогаздың тәуліктік өнімінің мөлшері 4794 – 7890 м³ құрады.

«Қошқар ата» аулында орналасқан 176 үй тұрғындарының санының сараптамасы нәтижесінде бір жанұядағы адам саны орта есеппен 4 адам құрады. Жанұяға және шаруашылыққа қажетті биогаздың мөлшері — 49,6-52,6 м³. Бұл көрсеткішті 176 үйге шаққанда — 8729,6 – 9257,6 м³.

Биогаз қондырғысында органикалық өнімдерді өңдеуде дайындалған шикізаттан (көң) реакторда биогаз және биотыңайтқыш түзіледі. Биогаз тазаланады, сақталады және газ жанарғысы немесе мотор отыны ретінде қолданылады. Биотыңайтқыш сақталады және жем қосындысы ретінде қолданылады немесе топыраққа енгізіледі.

Пайдаланған ақпарат көздері:

- 1 Нейфах А.А Клеточные и генетические основы биотехнологии — М.: Знание, 1999.-64 с
- 2 Шлегель Г. Общая микро биология М.: Мир 2003.563 с.
- 3 Веденев А.Г., Веденев Т.А. Биогазовые технологии в Кыргызстане Бишкек «евро» 2006.- 90 с

УДК: 620.9

Е.Қ. Молдаш, М.Е. Саурамбаев

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.Н. Шалағанова, «Техникалық физик және жылуэнергетика» кафедрасының аға оқытушысы

ЖАҢАРТЫЛҒАН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІНІҢ ҚУАТЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Жер шарында пайдалы қазбалардың түрі өте көп, бірақ бұл – «олар мүлдем сарқылмайды» деген сөз емес. Әсіресе, бүгінде отынның таптырмайтын түрлері мұнай мен газдың қоры жыл санап кему үстінде. Ғалымдарымыздың жуықтаған есептеулері бойынша қазіргі қарқынды тұтыну екіні жалғаса берсе, табиғаттағы газ қоры шамамен 50 жылға, ал мұнай қоры 40 - 50 жылға ғана жететін сияқты. Сол себепті энергияны үнемді түрде қолдана отырып, онымен тікелей бәсекеге түсе алатын басқа да энергия түрлерін пайдаланудың маңызы өте зор [1]. Яғни күн, жел, био, су және т.б. жаңартылған, қоршаған ортаға кері әсерін тигізбейтін энергия көздерін тұтыну (сурет 1).

Мақалада жаңартылған энергия көздерінің қуатын арттыру жолында үш түрлі энергия көздері (жел, күн және биогаз) қарастырылған. Мақсатымыз жаңартылған энергия көздерінің қуатын арттыру әдістерін зеріттеу. Осыған орай жаңартылған энергиялардың құрылысын толық қамды зерттеп, соларға шағын макеттер жасап, макеттер арқылы есептеулер жүргізілген.

Сурет 1. Жаңартылған энергия көздерінің бір жүйеде орналасуы

Жаңартылған энергия немесе **жаңартылмалы энергия** – күн жарығы, жел, су, су толқыны, геотермиялық жылу секілді сарқылмас, қайта қалпына келетін табиғи ресурстардан түзілетін энергия. Аталғандардың ішінде энергияның қосымша көзінің бірі – күн энергетикасы [1].

Күн энергетикасы — күн энергиясын әр түрлі амалдар арқылы (электр энергиясын және жоғары температуралы жылу өндіретін гелиоэлектростанциялар, күн элементтері мен батареялары, төмен температуралы жылу алу үшін қолданылатын күн коллекторлары және т.б. арқылы үй-жайларды, жылыжайды және т.б. жылыту мақсатымен) пайдалану.

Күн батареясының құрылысы мынадай бөлшектерден тұрады: бликке қарсы қабықша, қатты шыны, EVA қабықшасы, күн элементі, EVA қабықшасы, қорғаныш ақ қабықша, алюминий жақтауы, сым, іріктіруші қораб. Күн батареясының шағын макеті сурет 2 көрсетілген.

Сурет 2 Күн батареясының шағын макеті

Сурет 3. Жұмыс істейтін биогаз реакторының шағын макеті

Биогаз — қатты және сұйық күйдегі органикалық қалдықтардың метандық ашуы кезінде түзілетін жанғыш газ. Биогазды қалпына келетін ресурстардан және мұны кез келген органикалық қалдықтан (тамақ қалдығы, мал қалдығы, тұрмыстық қалдық, ағын суларының тұнбасынан және т.б. сол сияқты) алуға болады [2,3]. Биогаз реакторының шағын макеті сурет 3 көрсетілген.

Жел энергетикасы — жел энергиясын механикалық, жылу немесе электр энергиясына түрлендірудің теориялық негіздерін, әдістері мен техникалық құралдарын жасаумен айналысатын жаңартылатын энергетиканың саласы [4,5].

а)

б)

в)

Сурет 1. Жұмыс істейтін шағын жел энергиясының макеті:
а) жел энергиясының макеті; б) вольтметрмен кернеуді өлшеу;
в) амперметрмен ток күшің өлшеу.

Генератор қуатын N , (Вт) өлшеудің формуласы:

$$N = U \cdot I, \quad (1)$$

мұндағы, U – кернеу, В

I – ток күші, А

Есептеу нәтижесі кесте 1 көрсетілген

Кестел

кернеу, U , (В)	ток күші, I , (А)	куат, N , (Вт)
9,84	0,13	1,27

Жалпы қортындылай келгенде осы аталмыш үш энергияны бір жүйеге жинау нәтижесінде электр энергиясы мен жылу энергиясының қуатын арттыруға болады. Сонымен қатар бұл аталмыш үш энергия мезгілдің, ауа райының өзгеруіне байланысты бірінің орнын бірі толтыру қабілетіне ие. Мысалы, жаз мезгілінде күн сәулесінің түсу мөлшері артса, ал күз, қыс, көктем мезгілдерінде желдің соғу жылдамдығы артады.

Пайдаланған ақпарат көздері

1. «Әлемнің энергетикалық қорлары». П.С. Непорожний, В.Н. Попков, 1995 ж.
2. Дәстүрлі емес энергия көздері // Дәстүрлі емес энергия көздеріне негізделген гибридті энергетикалық станцияны жобалау URL: <http://kzref.org/destrli-emes-energiya-kozderine-negizdelgen-gibridti-energetik.html> (дата обращения: 15.04.2018).
3. Альтернативные источники энергии: обзор технологий // AQUA-RMNT.COM Энциклопедия по отоплению, канализации и водоснабжению URL: alternativnye-istochniki-energii.html (дата обращения: 15.04.2018).
4. «Егемен Қазақстан» газеттері. 18,25 маусым, 2013 ж.
5. Телехабарлар: «Хабар» телеарнасы «Біз» бағдарламасы, 2013 ж.

УДК:371.13

А.Е.Мукажанова, Г.А.Алатаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: А.Б.Секербаева, к.п.н доцент кафедры «Автоматизация и управление»

РОБОТОТЕХНИКА

Роботтарды жасаудағы мақсат:

Адамзаттың роботтарды жасаудағы негізгі мақсаты-адамға ауыр, қажытатын, денсаулығына зиян, бір сөзбен айтқанда қызмет түрлерін солардың міндетіне беру болып табылады. Мысалы: ауыр өнеркәсіп саласына, металлургия, машина жасау, ауыл шаруашылығы және т.б салаларына байланысты роботтарды жасап шығару

Робототехника туралы түсінік:

☞ **Робототехника** (робот және техника;

ағылш. *robotics* — роботика) – роботтардың құрылысымен, жұмысы мен қолдануымен айналысатын, оған қоса олардың басқару, сезіну мен мәлімет өңдеумен айналысатын механикалық, электр және электронды инженерия мен компьютер ғылымдарының біріккен саласы. Робототехника роботтардан басқа автоматтандырылған техникалық жүйелер мен өндірістік үдерістердің ең жаңа техникалық жиынтықталуын әзірлеу мен қолдану жолдарын зерттейтін ғылым.

Робототехника тарихы:

☞ «Робототехника» сөзі ең бірінші рет Айзек Азимовтың 1941 жылы жарық көрген ғылыми-фантастикалық «Жалғаншы» («Лжец») атты әңгімесінде қолданылған.

☞ «Робототехника» сөзінің негізін қалайтын «робот» сөзін 1920 жылы Карел Чапек деген чехиялық жазушы алғаш болып ойлап тауып, өзінің 1921 жылы қойылып, көрермендердің ілтипатына ие болған ғылыми-фантастикалық «Р. У. Р.» («Россумские универсальные роботы») атты пьесында қолданған.

☞ Робототехника саласына кейіннен кірген идеялар көне заманда пайда болған. Мысалы, Гомердің «Илиадасында» Гефест деген құдай үй қызметкерлерін атлыннан жасап, сөйлеу қабілетімен қоса оларға күш пен ақыл берген (қазіргі тілмен айтқанда – жасанды ақыл).

☞ 1942 жылы ғылыми-фантастикалық мәнгерде жазатын жазушы Айзек Азимов робототехниканың үш заңын ойлап табады. 1948 жылы Норберт Винер тәжірибелік робототехниканың негізін құрайтын кибернетиканың қағидаларын тұжырымдаған. Толығымен автономды роботтар XX ғасырдың екінші жартысында ғана пайда болды. Ең бірінші сандық басқаруы бар бағдарламанатын робот Unimate болған. Ол робот ыстық темір бөлшектерді балқыту машинасынан көтеріп, жинауға арналған. Қазіргі таңда коммерциялық және индустриалдық роботтар кеңінен тараған.

Әлем бойынша қолданыстағы робот

Куратас 4,4 тонналық металл, биіктігі 4 метр, 30-дан астам гидравликалық буындардан тұрады. Ерекше робот 4 аяқты доңғалақтары бар және дизельді отынмен жүреді. Оның максималды жылдамдығы сағатына 10 шақырым. «Куратастың» ішінде – жүргізуші орындығы, тетікті басқаратын құрылғы қолының қозғалысы үшін жауап беретін екі джойстикі қолданылады.

Kuratas роботы:

☞ Робот екі ракеталық зымыранмен және екі роторлы пулеметпен қаруланған. Зымыран тасығыштар әлдеқайда аз немесе нақты болып табылады және отшашу немесе бөтелкедегі суды (бірақ толық емес және жарақат алуға қабілетсіз) ата алады. Пулеметтер, жалған болып табылады: тіпті бейнеде минутына алты мың оқ ата алады.

Perper роботы:

☞ Робот бұрышы (бұрыш) - антропидтық робот, басы, екі қолы бар, ол ғарышта қозғалуы мүмкін. Бұл өз иесіне дос бола алатын әлеуметтік робот. Ол пәтерді тазалауды немесе асүйде қалай пісіруді білмейді, бірақ қарапайым әңгімелерді қолдайды және қарапайым тапсырмаларды орындайды. Сіз күліп, жақсы көңіл-күйдеекеніңізді білетін болады.

Егер сіздің көңіл күйіңіз болмаса - Perper тез түсініп қояды. Робот осындай эмоцияларды қуаныш, танданыс, ашуландыру, күмән және қайғы сияқты біледі. Ол бет әлпетін, дене тілін және адам сөзін талдай алады. Осыған сүйене отырып, көңіл-күйді болжайды және оған бейімделеді. Мысалы, ол сіздің сүйікті әніңізді ойнау арқылы сізге көңіл көтеруге тырысады!

HRP-2 гуманоиды роботы:

☞ HRP-2 гуманоиды роботы қарт адам сияқты қозғалады. Бұл роботтың қозғалысы ырғақты, жүгіре алады және танго биін билей алады. Гуманоидты робот түрін әр түрлі тапсырмаларды орындау үшін қолданылады.

☞ HRP-2 Жапонияның Өнеркәсіптік ғылымдар және технологиялар ұлттық институты ғалымдарының Sebastien Lengagne басшылығымен жасаған.

HRP-2 гуманоиды роботы:

Роботтар музыканттары Z-Machines:

☞ Токиода Макер Фаирдің көрмесінде музыкалық робот тобы ұсынылды. Z-Machines жобасы тек екі мүшеден тұрады: гитарист Мах және барабаншы Ашура. Күн сайын «музыканттар» алты минуттық спектакльдер өткізді, олардың алдында жоба авторлары жобаны және оны жүзеге асырумен байланысты қиындықтарды айтып берді. Олардың пікірінше, дамудың ең күрделі сатысы – барабанның «қолын» қозғалысқа келтіретін әсердің кешігуін болдырмауға мүмкіндік беретін алгоритм құру.

ROBOTIS BIOLOID GP:

☞ Бірінші класты гуманоид робот, күресе алады және күш қуаты көп, футболды жақсы ойнайтын роботтың бір түрі.

☞ Динамикалы сервоэлементтер (8 дана AX-12A және 10 дана AX-18A) ұзақ және жеңіл алюминий бекіткіштермен өзара байланысты. Бұл қуатты жүйе бәсекелестікте қажет робот әрекеттерінің керемет дәлдігін және ұтқырлығын қамтамасыз етеді. Үлкен мөлшерде болса да Bioloid GP-дің салмағы аз.

Басқару және бағдарламалау

Bioloid GP сенсорларын және сервоэлементтерді қосуға арналған порттары бар CM-530 контроллерімен, сондай-ақ байланыссыз байланыспен қамтамасыз етілген. Әрбір сервомотордың жеке идентификаторы бар.

Қазақстандағы қолданыстағы роботтар

Төрт дөңгелекті робот үстінде қол орналасырылған... Соған арнап адам киетін сенсормен жабдықталған арнайы костюм ойлап шығарылған. Сенсорды қозғау арқылы гибриді роботты

басқарамыз. Адамның оң қолында орналасқан сенсорлар арқылы роботта орналасқан қолды басқарамыз. Германияда біздің жетістігімізге жоғары баға берді.

Қорытынды:

Қазірге кезде робототехника саласы қарқынды дамып келеді. Егерде, біз көптеген елдерді жетіп алғымыз келсе не болмаса олармен пара пар болғымыз келсе, Қазақстандағы робототехника саласындағы әр адам сол елдердегі ғалымдармен салыстырғанда бірнеше есе көбірек жұмыс істеп, тынымсыз еңбектену керек. Сонда ғана Қазақстандағы робототехника саласы белгілі бір жетістіктерге жетіп, өзіміздің индустриялды роботтарды шығара алатын зауыттарды құра аламыз. Әрине, бұл мақсатқа жету өте қиын, бірақ жүзеге асырылмайтын іс деп ойламаймын. Ең бастысы шын ниетпен еңбектенсек, алдымызға қойған мақсатымызға жетеміз.

Қазақстандағы робототехника өте жас сала болғандықтан, айтарлықтай жетістіктерге әлі жетпедік. Мысалы, Қазақстандағы робототехника саласын балабақшаға барып жүрген жас баламен салыстыруға болады. Ол енді аяққа тұрып, есейіп келе жатыр, сол сияқты робототехника Қазақстанда енді ғана қарқынды дами бастады. Мектептерде робототехника үйірмелері ашылып, оқушылар робототехника саласымен танысып келе жатыр. Робототехникамен мектеп кезінен танысқан оқушыларда бұл салаға қызығушылығы пайда болып, соның арқасында болашақта робототехника саласында көптеген жас ғалымдар істейтін болады. Сол себепті, меңім ойымша, жетістіктер бізде әлі де болады, тек қана сәл ғана күте тұру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.computerra.ru/>
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Humanoid_Robotics_Project
3. <http://edurobots.ru/2015/06/v-yaponii-startovali-prodazhi-robota-pepper/>

ӘОЖ 579.678

А.М. Ахметжанова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Р.А. Садықова а/ш.ғ.к., Ж.К. Молдабаева б.ғ.к.

СҮТҚЫШҚЫЛДЫ ӨНІМДЕРДІ ӨНДІРУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН БАКТЕРИАЛДЫ АШЫТҚЫЛАР МЕН БАКТЕРИАЛДЫ КОНЦЕНТРАТТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ МИКРОАҒЗАЛАР

Құрамында арнайы таңдалған және сәйкесінше комбинацияланған сүтқышқылды микроорганизмдерден тұратын бактериалды ашытқылар (БА) мен бактериалды концентраттар (БК) заманауи сүт өнімдері өндірісіндегі негізгі компонент болып табылады. Ашытқы микрофлорасының құрамына кіретін жекелеген культуралар мен олардың комбинациялардың белсенділігі, түрлік және штамдық құрамы, физиологиялық-биохимиялық қасиеттері дайын өнімді өндіру процестеріне тікелей әсер етеді.

Соңғы онжылдықта Қазақстанның сүт нарығы мен ТМД елдерінің сүт нарығында Еуропа мен Азияның алдыңғы қатардағы БА және БК өндірушілері кеңінен таралып келеді. Қазіргі уақытта сүтқышқылды өнімдерді өндіретін өндірушілерге БА мен БК-ды таңдау мүмкіндігі жоғары.

Бірақ, бактериалды препараттарды таңдауға келгенде аса мұқият болу керек. Бір жағынан, таңдау кезінде *сүт өнімдерінің кең ассортименті мен қарқынды түрде өсіп келе жатқан бәсекелестікті* ескеру керек. Өйткені, тұтынушылар тек қана сапа мен ұзақ мерзімге сақталатын өнімді емес, жоғары органолептикалық көрсеткіштерге ие өнімді таңдайды. Тағы бір жағынан, өндірістің санитарлық-гигиеналық күйін және шикізат сапасын жақсартқанмен де *сүтқышқылды ашу процесі мен ашу процесінің дұрыс жүзеге аспау мәселелері* бактериалды препараттарды дұрыс таңдамаудан немесе бактериалды препараттарды әр түрлі өндірушілерден алу себебінен туындауы мүмкін [1].

Бұл мақалада сүтқышқылды өнімдерге арналған ашытқыларды таңдау кезіндегі назар аударатын кейбір маңызды ақпараттар қамтылады.

Біріншіден, БА/БК-дағы сипаттамаларда келтірілген мәліметтердің «Сүт және сүт өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» КО ТР 033/2013 шарттарына және оларды бақылау әдістеріне сай келмеу жағдайлары кездеседі. Төменде шет елдік өндірушілердің техникалық сипаттамаларында жиі кездесетін қауіпсіздік нормалары бойынша кесте үлгісі (1-кесте.) мен салыстыру ретінде ҚР-ның

және Кедендік одақтың нормативтік құжаттарындағы бақылау әдістері мен қауіпсіздік нормалары (2-кесте) келтірілген [2-3].

1-кесте. Шет елдік өндірушілердің техникалық сипаттамаларында жиі кездесетін БА/БК-тарға арналған қауіпсіздік нормалары.

Микроорганизмдер	Мөлшері	Стандарт
ІТБТ (колиформалар)	<10 КОЕ/г	IDF 073B:1998
Зең және ашытқылар	<10 КОЕ/г	ISO 6611/ IDF 094:2004
<i>S. aureus</i>	<10 КОЕ/г	IDF 145 A:1997
Сальмонелла	25г көлемінде кездеспейді	ISO 6785/ IDF 093:2001
<i>Listeria spp.</i>	25г көлемінде кездеспейді	IDF 143A: 1995

2-кесте. ҚР-ның және Кедендік одақтың (КО) нормативтік құжаттарындағы бақылау әдістері мен қауіпсіздік нормалары.

Микроорганизмдер	КО ТР нормасында рұқсат етілетін мөлшері		Бақылау әдістері*
	Құрғақ БА мен БК	Сұйық және мұздатылған БА мен БК	
1	2	3	4
1	2	3	4
МАФАНММ, КОБ/г, бірл. АК, кем емес	10 ⁹ /10 ¹⁰	10 ⁸ /10 ¹⁰	МЕМСТ 9225-84 ISO 707-1:1997
ІТБТ, рұқсат етілмейтін масса (г),	1	10	КО ТР 033/2013
Зең және ашытқылар, КОБ/г, бірл. АК, артық емес мөлшерде	5	5	КО ТР 033/2013
<i>S. aureus</i> , рұқсат етілмейтін масса (г),	1	10	МЕМСТ 30347-2016
Сальмонелла, рұқсат етілмейтін масса (г),	10	100	МЕМСТ 31659-2012 (ISO 6579:2002)
<i>Listeria spp.</i>	Нормаланбайды		

* Микробиологиялық бақылау әдістері ҚР-ның және КО-тың нормативтік және звңнамалық құжаттарындағы микроорганизмдерді анықтаудың қауіпсіздік нормалары бойынша талаптарға сәйкес келуі қажет.

Екіншіден, сүт қышқылды өнімдерді өндіру кезінде ашу процесі мен дайын өнімдегі сүт қышқылды және ашыту микроорганизмдерінің мөлшері көп жағдайда бактериалды препараттағы тіршілікке икемді микроорганизмдердің бастапқы мөлшеріне тікелей тәуелді болып саналады. Ал бұл мөлшер ҚР-ның және КО-тың нормативтік және звңнамалық құжаттарында келтірілген. Сондықтан, бұл жағдайда да заңнамалық құжаттармен сәйкестендіру жұмыстарын жүргізу керек.

Қолданылатын БК дозасы бастапқы БК құрамындағы тіршілікке икемді микроорганизмдердің мөлшерімен сәйкес және сүт шикізатының сапасына, жыл мезгіліне сай келуі керек.

Үшіншіден, қолданылатын ашытқы мен бактериалды препараттардың *түрлік құрамы* белгілі бір сүт қышқылды өнімнің (мысалы, нақты қаймақтың немесе айранның) микробиологиялық және биохимиялық процестерінің қарқындылығы мен ақаусыз жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей болуы керек. Бұнда дайын өнімнің органолептикалық көрсеткіштерінің және сақталу қасиеттерінің қамтамасыз етілуі де ескеріледі. Бактериалды препараттың құрамындағы микроорганизмдер түрлерінің сипаттамаларына (оптималды температура °С, шекті қышқылдылық °Т және т.б.) мән беру қажет.

Сүттің ашу процесі баяулаған болса, онда бактериофагтардың кері әсерінен басқа да себеп болуы мүмкін. Ол себеп бактериалды препараттардың құрамындағы белгілі бір микроорганизмдер таңдалған технологиялық режимде нашар дамуы. Бұндай жағдайлар көбінесе БК құрамындағы қышқыл түзуші микрофлора сүт шикізатының сапасы мен химиялық құрамына аса сезімтал *Lc. lactis*

subsp cremoris., болғанда орын алады. Ондай олқылық болмас үшін құрамында сүт шикізатының сапасына және сыртқы орта жағдайына әлдеқайда тұрақты болып келетін *Lc. lactis subsp lactis* қышқыл түзуші микрофлорасы бар БК таңдаған дұрыс.

Жалпы алғанда пайдалы, сапалы және бәсекеге қабілетті сүт қышқылды өнім түрін өндіру кезінде БА/БК түрлік құрамына аса мұқият болу керек. Ол үшін дамудың температуралық интервалы, төменгі температурада даму мүмкіндігі, салыстырмалы термотұрақтылық, қышқыл түзуші белсенділік пен шекті қышқылдылық, органолептикалық сипаттамалар мен басқа да көрсеткіштерді ескерген жөн.

Бұл мақалада келтірілген материалдар БА/БК таңдауда ескерілетін барлық сұрақтарға жауап бере алмауы мүмкін. Дегенмен, бұл мақала өндірушілер үшін қажетті сүт қышқылды өнімдерді дайындау процестерінің жүзеге асырылуына, дайын өнім сапасына және сақталуына әсер ететін БА/БК таңдау кезіндегі негізгі көрсеткіштерді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Свириденко, Г.М. Принципы подбора и входной контроль бактериальных заквасок/ Г.М. Свириденко // Переработка молока.- 2015.- №1.- С.22-25.
2. МЕМСТ 9225-84. Сүт және сүт өнімдері. Микробиологиялық сараптау әдістері.
3. КО ТР 033/2013 «Сүт және сүт өнімдерінің қауіпсіздігі туралы»

УДК 528.94

Е.Н.Сембаев, К.С.Исабекова, Н.С. Мухаметсадыкова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Н.А.Кудеринова, к.т.н., зав.кафедрой геодезии и строительства

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ЕДИНОГО ГЕОИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ТОПОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧЕСКИХ РАБОТ

На сегодняшний день в ближнем и дальнем зарубежье внедрена и активно применяется технология единого геоинформационного пространства [1,2]. Она позволяет сочетать и объединять данные информационных ресурсов государственных органов и других организаций.

Применение технологии единого геоинформационного пространства в Казахстане находится на стадии развития.

ArcMap – это программное обеспечение, которое представляет географическую информацию как набор слоёв и прочих элементов карты. ArcMap дает возможность быстро создавать данные, карты, глобусы и модели в настольных программных продуктах, публиковать их и использовать в настольных приложениях, в веб-браузерах, в поле, через мобильные устройства [2,3].

Целью исследования является разработка методики применения единого геоинформационного пространства для удовлетворения геодезических нужд в информации о территории в Казахстане.

Объектом исследования является геоинформация, которая несет информацию о геопространстве.

Единое геоинформационное пространство представляет собой цифровую карту (план) с множеством информационных слоев. Тот или иной информационный слой несет в себе данные как о семантических, так и о метрических характеристиках объекта.

Основой для интеграции, сбора, систематизации, визуализации информации, создания цифровых карт и иных работ рекомендуется принять программные продукты семейства ArcGIS.

Инструменты ArcGIS используются для улучшения рабочих процессов организации и решения разнообразных задач на базе географического подхода:

- управление активами и данными, управление территориями и услугами, управление филиалами и отношениями с клиентами;
- планирование и анализ;
- бизнес-приложения для создания ситуационно-аналитических центров, мониторинга и слежения;
- сбора данных в поле;
- обходов, обслуживания и эксплуатации оборудования;

- маршрутизации;
- системы поддержки принятия решений и предоставления доступа к информации.

Результат исследования: В зависимости от тематики создаваемого единого геоинформационного пространства, необходимо организовать:

- 1) Сбор и систематизацию актуальных данных в формате шейп-файлов (.shp);
- 2) Осуществить интеграцию полученных данных в геоинформационное программное обеспечение ArcMap, установить систему координат, сгруппировать объекты, дополнить атрибутивную информацию;
- 3) Предварительно создав HTML-адрес, выгрузить карту на портал;
- 4) При актуализации метаданных, информация для изменений направляется в организацию, где создавалась карта.

Известно, что до выполнения топографо-геодезических работ, необходимо выполнить привязку к пунктам геодезической опорной сети. Прежде чем геодезисту выехать на объект, организация направляет запросы в национальный картографический фонд с целью получения каталогов, содержащих данные о геодезических пунктах. Данный процесс, в среднем занимает от 3-х до 5-ти дней, т.е. приводит к финансовому убытку.

Для использования данной технологии использован космический снимок города левобережной части и ПО ArcMap. На рисунке 1 изображен ортофотоплан местности. При выделении условного знака, имея свой доступ в централизованном портале, возможно отображение координат данного пункта в несекретной системе координат.

Рисунок 1 - Ортофотоплан местности

Если внедрить методику применения единого геоинформационного пространства, соблюдая защиту информации, то скорость и качество работ увеличится в несколько раз. Методика более проста в реализации и безопасна в плане защиты информации. В результате, готовый картографический продукт соответствует всем требованиям и нормам современности.

Таким образом, методика применения единого геоинформационного пространства при выполнении топографо-геодезических работ, положительно скажется на эффективности производства топографо-геодезических работ. Кроме того, позволит реализовать задачи, которые затрагивают вопросы оцифровки Казахстана и приблизит к модернизации государства.

Использованная литература:

1. Harder C. The ArcGISBook: First press - California: Esri Press Redlands, 2015-156с.
2. Карпик А.П. Основные принципы формирования геодезического информационного пространства // Изв. вузов. Геодезия и картография. – 2013.- № 4/С.- С.73-78.
3. Keranen K., MaloneL. Instructional Guide for The ArcGIS Imagery Book - California: Esri Press Redlands, 2017-262с.

**МАТЕРИАЛОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИМИТАТОРА КОРИУМА
(ИЗВЛЕЧЕННОГО ИЗ НЛ) РЕАКТОРА НА БЫСТРЫХ НЕЙТРОНАХ (ПРОЕКТ «EAGLE»)**

Неуклонное развитие производительных сил, рост производства и всевозрастающие потребности общества неизбежно приводят к вовлечению в сферу использования все большего количества энергоресурсов. Эта тенденция в наибольшей мере стала проявляться в последние десятилетия.

Основным источником энергии в настоящее время является органическое топливо: каменный уголь, нефть, горючий газ. Однако запасы указанных источников энергии ограничены. Решение этой проблемы заключается в изыскании и освоении новых источников энергии, которыми можно будет заменить органическое топливо во многих областях его использования. Таким источником может стать атомная энергия.

Создание АЭС с мощными ядерными реакторами требует детального изучения вопросов безопасности эксплуатации таких установок, включая анализ последствий предельно возможных аварийных ситуаций. Но при создании новых объектов атомной техники необходимо рассматривать не только проектные аварии, компенсируемые техническими и регламентными мерами, но и так называемые гипотетические (запроектные) аварии, с точки зрения возможного ущерба для окружающей среды и здоровья, как эксплуатационного персонала, так и населения [1].

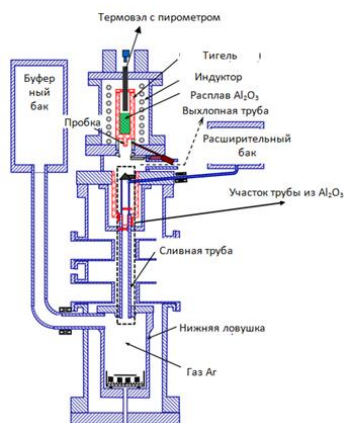
Ведущими энергетическими компаниями и исследовательскими центрами ведутся работы по анализу безопасности всех действующих и проектируемых ядерных установок. Расчетными методами и на экспериментальных стендах изучаются вероятные и маловероятные исходы аварийных ситуаций. Для этого проводят серии вне реакторных модельных экспериментов, чтобы подтвердить верность тех или иных прогнозов. К наиболее известным крупномасштабным группам экспериментов по изучению механизмов взаимодействия расплава материалов активной зоны реакторов с теплоносителем, материалом корпуса реактора и бетоном следует отнести эксперименты KROTOS (Италия), международный проект “Расплав” (OECD), эксперименты MACE (Аргонская национальная лаборатория), эксперименты FARO (NRC США) и другие. С 1995 года аналогичные эксперименты проводятся в ИАЭ НЯЦ РК в рамках республиканской целевой научно-технической программы “Развитие атомной энергетики в Казахстане”, а также с участием совместных программ COTELS и EAGLE с ведущими научно-исследовательскими организациями Японии [2].

В проекте EAGLE планируется экспериментальная проверка концепции контролируемого перемещения топлива на последней стадии тяжелой аварии в активной зоне быстрого реактора для предотвращения образования вторичной критической массы за пределами органов регулирования реактора.

Такие исследования представляют собой достаточно сложную физико-химическую проблему, зависящую от множества внешних и внутренних факторов. Решение подобной проблемы должно строиться на стыке нескольких специальных областей знания (таких как термодинамика, материаловедение, металлургия, теплофизика, ядерная физика, неорганическая химия, компьютерное моделирование и т.д.).

Эксперименты с плавлением больших масс материалов активной зоны реакторов являются весьма сложными и дорогостоящими. Для их выполнения требуется детальное изучение поведения исследуемых материалов, а также материалов электроплавильного узла, поскольку для получения расплава материалов, содержащих диоксид урана требуется нагрев до 3000°K, что само по себе является сложной задачей.

На рисунке представлена схема экспериментального стенда с НЛ(нижней ловушкой расплава). Одним из путей выхода расплавленного топлива из активной зоны быстрого реактора, в случае тяжелой аварии, является сливная труба регулирующего стержня, боковая стенка, которой на уровне активной зоны проплавляется, и поток расплава направляется по ней в нижний пленум, заполненный натриевым теплоносителем.

Внутри направляющей трубы имеется специальная конструкция, предназначенная для регулирования расхода натрия (регулятор расхода), протекающего по трубе, которая может стать препятствием для слива расплава в нижний пленум реактора.

В связи с этим возникает необходимость проведения серии испытаний, направленных на получение экспериментальных данных по оптимизации конструкции управления потоком натрия, которая не препятствовала бы перемещению расплавленного топлива по направляющей трубе или обладала минимальным сопротивлением. Сливная труба состоит из верхнего участка, в котором выполнен канал для прохода натрия в расширительную емкость диаметром 4 мм. В верхней части к сливной трубе монтируется расширительная труба. В средней части сливной трубы устанавливается быстро расплавляемый

участок из алюминия высотой 200 мм с внутренним диаметром 70 мм и толщиной стенки 5 мм. Соединение алюминиевого участка со стальным нижним участком сливной трубы находится на уровне дна графитового тигля верхней ловушки расплава. На нижнем участке сливной трубы выполнено шесть штуцеров для установки трех термопар типа ХА, одного датчика пустот и одной термопары типа WR. Внутри, в районе стыка алюминиевого и нижнего участков сливной трубы, размещен имитатор регулятора расхода натрия. Имитатор регулятора расхода натрия представляет собой цилиндрический стакан с внутренним диаметром 50 мм и длиной 150 мм, выполненный из нержавеющей стали. В верхней части имитатора регулятора расхода натрия выполнен буртик, для крепления его внутри сливной трубы, и три отверстия на боковой поверхности с диаметром 5 мм для прохода натриевого теплоносителя. Сверху на торце выполнено 3 отверстия с диаметром 3 мм для прохода двух термопар и датчика пустот. В средней части имитатора выполнен специальный дистанционирующий пояс с наружным диаметром 59 мм, в котором выполнено три паза шириной 12 мм, для прохода жидкого натрия, и три паза шириной 3 мм, для трассировки двух термопар и одного датчика пустот. Толщина стенки от буртика до дистанционирующего пояса является постоянной и составляет 3 мм. В центре дна имитатора регулятора расхода выполнено отверстие с диаметром 5 мм, предназначенное для прохода натрия. Толщина дна регулятора расхода натрия составляет 5 мм. С внутренней стороны у дна предусмотрено отверстие с диаметром 3 мм для установки термопары. Толщина боковой стенки участка от дна до дистанционирующего пояса в ходе экспериментов будет изменяться от 1 мм до 3 мм. На дно нижней ловушки установлено специальное устройство для приема расплава окиси алюминия, которое на специальных штангах крепится к крышке нижней ловушки расплава. При подготовке эксперимента верхняя ловушка расплава, в которую оксид алюминия сливается из плавильной печи, была соединена с нижней ловушкой расплава трубой с установленным в ней регулятором расхода натрия. Верхний участок сливной трубы (до регулятора расхода натрия) имеет алюминиевый проплавленный участок с внутренним диаметром 70 мм и толщиной стенки 5 мм. Нижний участок сливной трубы (после регулятора расхода натрия) с внутренним диаметром 60 мм и толщиной стенки 10 мм выполнен из нержавеющей стали. В плавильный тигель было загружено 15,0 кг оксида алюминия, представляющего собой кольца с наружным диаметром 120 мм, внутренним диаметром 56 мм и высотой 40 мм.

После эксперимента регулятор расхода натрия был извлечен из сливной трубы. После извлечения из сливной трубы регулятор расхода натрия был разрезан по высоте. По центру рисунка приведен слиток расплава, извлеченный из регулятора расхода натрия, масса которого составила 1,126 кг. Масса регулятора расхода натрия, очищенного от расплава составила 0,693 кг (начальная масса составляла 0,91 кг). Стенка регулятора расхода натрия расплавилась практически по всей высоте, но в большей степени произошло расплавление стенки в нижней части регулятора. Общая масса расплава окиси алюминия, обнаруженного в нижней ловушке, составила около 7кг.

Литература:

1. Скалозубов, В. И. Вопросы моделирования тяжелых аварий в корпусных реакторах / В. И. Скалозубов, В. Ю. Кочнева, В. Н. Колыханов, Г. Г. Габлая // Ядерная и радиационная безопасность. – 2010. – Т. 4. – № 48. – С. 26-34.
2. Бакланов, В.В. Экспериментальные исследования по взаимодействию имитатора кориума с конструкционными материалами реактора АЭС «FUKUSHIMA-1» / В.В. Бакланов, А.Д. Гречаник, А.А. Ситников, М.К. Скаков // Тезисы VII Междунар. конф. «Семипалатинский испытательный полигон. Радиационное наследие и перспективы развития, Курчатов, 21-23 сент. 2016 г.» – Павлодар, Дом Печати, 2016, с. 133.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘӨК: 1:2; 141.45

А.Ш. Қалиакпарова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: А.Т. Бураханова, психология магистрі,
психология кафедрасының аға оқытушысы

ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ ЖАСТАР ПСИХОЛОГИЯСЫНА ЫҚПАЛЫ

Қазіргі таңда қоғамның тұрмыс-салты мен дүниетанымының жүйесі ретіндегі діннің рөлі айтарлықтай өсті. Діннің қоғамдық қатынастарға, қоғам санасының діни компонентін қалыптастыруға ықпал ету спектрі күшейіп, кеңейе түсуде. Халықтың әртүрлі топтар өкілдерінің рухани, соның ішінде діни өмір салтына деген қызығушылығы артуда.

Бүгінде елімізде мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы өзара қарым-қатынасты айқындаушы саланың бірі рухани, құлықтық, патриоттық білім беру мен тәрбие болып саналады. *Келешек ұрпақтың рухани тұрғыда және құлықтық даму проблемасы – қазіргі қоғамдағы ең өзекті мәселенің бірі болып отыр.* Осыған байланысты дінді гуманистік білім берудің ажырамас компоненті ретінде зерттеу маңызды. Дін бұл шеңберде адам өмірінің басқа да салаларымен өзара әрекетінің арқасында мәдениеттің құрамдас бөлігі санатында қарастырылады.

Ұлттың бүгінгі мен келешегі – білімді жастың қолында. Анығырақ айтқанда, тарихын терең білетін, ұлттың рухани құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ел болашағын қалыптастыра алады. Ал, сол білімді жастарға беруге ең негізгі қызмет ететін тұлғалар – оқытушылар қауымы. Сондықтан да білім беруде жүргізіліп жатқан жаңа реформаларды жүзеге асыру – оқытушы қауымына ортақ іс. Жаңа заман оқытушыларға жаңа міндеттер мен мақсаттар жүктейді.

Бүгінгі таңда жастардың көз алдында дін рухани-құлықтық идеаларды таратушы және мәдени дәстүрді сақтаушы ретінде жоғары дәрежеге ие болып отыр. *Осыған орай білім беру мекемелері, мемлекеттік органдар алдында қазақ қоғамы үшін дәстүрлі діндердің әлеуетін жастарды рухани-тәрбиелікке және отансүйгіштікке тәрбиелеу туралы мәселе тұр.* Сондай-ақ, елімізде өзара түсіністік пен дінаралық татулықты сақтай отырып, мемлекеттілікті нығайту үшін жас ұрпаққа дәстүрлі діндер, олардың рухани құндылықтары, еңбектері, дін ғұламалары жайлы білуі керек.

Елімізде әртүрлі діндер мен конфессия өкілдерінің бейбіт қатар өмір сүруі және өзара тиімді іс-әрекет етуі үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Мұсылмандар, христиандар және басқа діни сенім өкілдері біздің көпконфессиялы және көпұлтты ортақ үйімізде қоян-қолтық араласа өмір сүріп жатыр. Қазақстандағы конфессияаралық қатынастар әлемдегі көптеген елдер үшін үлгі болып отыр. Жалпы, дін қоғам мен мемлекет дамуының қажетті және сөзсіз жағымды факторына айнала бастады.

Дей тұрғанмен, дінмен байланыстының бәрі бірдей оң сипатқа ие бола бермейді. Сондықтан біз діннің жағымды жақтарын айтып қана қоймай, әрбір жағдай мен үдеріске әділ көзбен, шыншылдықпен қарап, тиісті бағасын беруіміз керек.

Бүгінде Қазақстандағы 14 пен 29 жас аралығындағы жастардың үлес салмағы халықтың жалпы санының 27,8%-ын, яғни 4,5 миллионнан астам адамды құрайды. Олардың 700 мыңнан астамы – студенттер. Бұл ретте ауылдық жерлердегі 46%-ды құрайтын жастарға қарағанда 56%-ды құрайтын қала жастарының саны көптеу.

Адамдар білім алу, мамандық таңдау және қоғамда әлеуметтену, негізгі араласатын ортасын құру, рухани қағидаттар мен бағдарын қалыптастыру секілді негізгі әлеуметтік және демографиялық өмірлік кезеңдерінен дәл осы жас кезінде өтеді.

Әлеуметтік және азаматтық тұрғыдан есею шағында жастар көбіне біз үшін жат ықпалды күштердің алдында әлсіздік танытады. Әсіресе жастар діни экстремизм мен терроризм субъектілері тарапынан жасалған идеологиялық шабуылдардың алдында қорғансыз болып келеді.

Өкінішке қарай, дін рөлінің арта түсуі барысында халықтың діни өмірінің кейбір келеңсіз көріністері ашыла бастағанын айта кеткім келеді. Аталмыш мәселені зерделеу көрсетіп отырғандай, елімізде қалыптасқан қағидаларға мойынсұнбайтын азаматтар да жоқ емес; кейбір дінге сенушілердің қоғам алдындағы конституциялық, азаматтық борышын атқарудан бас тарту оқиғалары көрініс алуда.

Ал қазіргі таңда дінге бет бұрған жастар арасында діни сауаттылықты арттыру мақсатында Ислам мемлекеттеріне барып, ілім ізденіп келушілердің саны көбейді. Сол жастарымыздың Исламның қазақ қоғамының дәстүрлі ұстанымы мен ерекшеліктеріне, құндылықтарына ешқандай да қарама-қайшылық туғызбайтын тәлім үйреніп келіп жатқандар бар. Десекте, діни сауаттығының таяздығынан жат елде алып жатқан ілімнің парқына бармай, қазақтың ұлттық құндылықтары мен ерекшеліктерін мүлдем жоққа шығарып, кейбір мемлекеттердің идеологияларын алып, бүгінде ел арасына іріткі салып жүрген жастар да аз емес.

Бүгінде жекелеген діни конфессиялардың кейбір өкілдері ойдан шығарылған діни шектеулердің салдарынан қоғамдық тұрмыстың осы бір маңызды компоненттерін жиі елемей жүргендіктен, осы аспектіге жіті назар аудару маңызды болып отыр.

Жекелеген субъектілердің дінді саясиландыруға талпынып жүргені де жасырын емес. Бұған Конституция және елдегі заңнама арқылы тыйым салынғанын ерекше атап өтеміз. Елімізге айқын немесе жасырын теріс пиғылды ниеті бар жат діни идеологияның енгені байқалуда. Осының салдарынан дінге сенуші тұрғындардың кейбір бөлігінің қоғамдық қатынастардың қалыптасқан жүйесін қабылдаудан үзілді-кесілді бас тартып, өктемдік пен радикализмнің шектен шыққан түріне бой алдыруы аса қауіпті болып отыр.

Діни экстремизм мен терроризм радикализмнің кең тараған түрлері болып табылады. Өкінішке қарай, құқық қорғау органдары атап көрсетіп отырғандай, мұндай қылмыс түрлері де елімізде етек алуда. Осы жағдайлар көрсетіп отырғандай, түрлі қағидалармен және нұсқаулармен қоса берілген діни идея, басқаша айтқанда, *«дініңді ұстай алсаң – қасиетіңе, ұстай алмасаң – қасіретіңе»* айналдыратын емшінің өткір пышағы іспеттес.

Барлық тарихи кезеңдерде жастар қоғамның ең ұтқыр, оқуға, жаңалық енгізуге және реформаларға бейім бөлігі ретінде сипатталғанын бәріміз білеміз. Қазіргі таңда тек білімді, ой-санасы терең, ақыл-ойы дамыған және кәсіби дайындалған жастар ғана сапалық, серпінді және инновациялық дамудың маңызды шарты мен кепілі болатынын, еліміздің болашағын қамтамасыз ете алатынын ешкімге дәлелдеп жатудың қажеті жоқ.

Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев өзінің қара сөздерінде: «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оған замандастарының бәрі кінәлі» деп ұлағатты сөз айтты. Бұл жағдаят адам, қоғам, мемлекет дамуының маңызды қырларын ашып көрсетеді. Сондықтан, мемлекеттің жастарды тәрбиелеуге, тәні сау және рухани бай жастар ортасын қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға ерекше көңіл бөлуі өте маңызды.

Бұған қоса, өскелең ұрпақты тәрбиелеуге қатысы бар азаматтық қоғам институттарының барлығы біздің болашағымыз алдындағы жауапкершілігін түсінуі қажет. Бірінші кезекте бұл, әрине, ата-аналар мен жақын туыстарға қатысты, өйткені, тәрбиелеу ісі адамның дүниеге келген сәтінен бастау алатыны айтпаса да түсінікті.

Дүниетаным негізі, адамның ақиқатқа деген көзқарасы балалық, жасөспірімдік және жастық шағында қалыптасады. Қазақ жастары үшін аға буын өкілдері – аталарымыз бен әжелеріміздің, әкелеріміз бен аналарымыздың ғибратты сөздері, мінез-құлқы мен даналығы тәрбиелік жағынан үлкен әсер еткен. Сондықтан отбасылық тәрбие институттарын барынша қолдау қажет.

Имамдар, дін қызметкерлері және жалпы дін саласындағы беделді азаматтар жастарды рухани-адамгершіліктік тұрғыдан тәрбиелеуде елеулі рөл атқарады. Зәру сұрақтарға жауапты діннен іздеген жастар оларды мешіттерден, дін қызметкерлерінен әрдайым таба бермейді. Сондай сәттерде, әрине, жастар діни экстремизм идеологтарының қолына оңай түсуі мүмкін, мұндай жағдайлар бұған дейін де орын алған. Сондықтан Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жастарды биік өнегелік мұраттар рухында тәрбиелей отырып, жоғары құндылықтарға сәйкес болуы қажет екеніне назар аударамыз. Бұл үшін оған әрдайым өзін-өзі жетілдіру қажет.

Діни сауатсыздықтың алдын алу үшін мынадай шараларды қолға алу қажет:

- еліміздің кез келген аймақтарында халыққа фундаменталды діни сауаттылық жұмыстары жүйелі түрде жүргізілуі қажет. Өзіміздің ата-дәстүрімізге, салт-тұрпымызға сай келетін, сан ғасырлардан бері Ислам дінін үйретіп, насихаттауда дұрыс бағыттағы жол көрсеткен Әбу Ханифа мазхабының жолын қайта жандандыру керек. Халқымыздың діни тұрғыда білімін жетілдіріп, теріс діни ағымдардың жетегінде кетуіне жол бермей, олардың қоғамға қаншалықты зиянды жақтары бар екендігін айтып түсіндіргеніміз абзал;

- бүгінгі күні көптеген жастардың дінге деген қызығушылықтарын есепке алсақ, мешіт имамдарының оларды оқытып-үйретуге күштері жеткіліксіз болып отыр. Сондықтан Исламды түсініп үйренгісі келген жастарымыздың кейбірі ғаламтор сайттарына жүгінеді. Осындай жастардың психикалық ой-өрісіне, сана-сезіміне әсер етіп, ұлттық рухани бағытта өсіп-өркендеуіне кедергі

келтіретін жағдайлардың алдын алып, ғаламтор беттерін қатаң қадағалап, дәстүрлі дінге қайшы келетін сайттарға шектеу қойып, үздіксіз бақылау қажеттілігі туындауда;

- Исламның қазақ даласына таралуына ықпалын тигізген ұлы әл-Фараби, Ясауи, Абай, Шәкәрім секілді тұлғалардың мәртебесін жастардың арасында көтеріп, дәріптеу үшін олардың негізгі түпнұсқа еңбектерін жаңғыртып, ағарту шараларын ұйымдастыру керек;

- діни сауаттылықты арттыру мақсатында 2009 жылдан бастап «Дінтану» пәні енгізілді. Бұл онды құбылыс әрине, алайда, аталмыш пәннің өзі халықтың сауатын ашу үшін жеткіліксіз болмақ.

Қорыта келе, қазіргі таңда елімізде халықтың әсіресе, жастардың рухани-танымдық тәрбиесін, діни сауаттылығын арттыру маңыздылығы көпшіліктің аузында жүр. Қоғамның діни өмірінің тенденцияларын, діни ахуалды ескере отырып, оны жастарға жеткізіп отыру қажет. Кез-келген мемлекеттің жарқын болашағы мен кемелденуі осы жастардың болмысы мен санасына, мәдени дамуына, білім мен тәжірибе деңгейіне байланысты болады. Сондықтан жастардың заманға сай діни білім деңгейлерін арттырып, дәстүрлі құндылықтарды сақтау бүгінгі күннің басты мәселесі.

Нақты ислами діни сауатты жастар санасына ұялата алсақ, біріншіден білімді жастар жиналған ақпараттардың қажетін алып, қажет емесін сүзгіден өткізіп үйренер еді.

Екіншіден, ислами діни сауатты жас сыбайластық, жемқорлық сынды қоғамдық кеселдерден аулақ болар еді.

Үшіншіден, ел санаты көбейіп, тастанды, жегім, қараусыз қарт мәселелері кемитін болса, төртіншіден, өз-өзіне қол жұмсау, қоғамға өзін қажетсіз деп тану сынды кеселдерден де арылар едік. Нәтижесінде жастардың білім аясы кеңіп, діни және ұлттық қорғаныш қабатын қалыптастырып, көптеген кедергілерге қарсы тұруға мүмкіндік туады. Әрине мұның бәрі оңай бітетін шаруа емес, дегенмен ел болашағының жарқын болуы үшін айқын қадамдар екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Саясаттану негіздері. //М.Иманов, Е.Смағұлов
- 2 Мәдениеттану. //Т. Ғабитов, Ж. Мұталіпов, А.Құлсариева
- 3 Философиялық антропология.
- 4 Мәдениет философиясы. Дін философиясы //Қ. Жамалов, А. Құрманалиева.
- 5 [www. Stud.kz.](http://www.Stud.kz)
- 6 [www. kk.wikipedia.org.](http://www.kk.wikipedia.org)

ӘӨК: 159.9

З.Т. Асқарова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: А.Т. Бұраханова, психология магистрі,
психология кафедрасының аға оқытушысы

СОЛАҚАЙ АДАМДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қоғамда оң қолына қарағанда сол қолы икемдірек болып келетін, және де соған байланысты сол қолымен барлық істі істейтін жандар кездеседі. Біз оларды «солақайлар» деп атаймыз. Солақайдың сыры неде?

Бүкіләлемдік солақайлар күні ең алғаш рет 1992 жылы 13 тамызда аталып өткен. 1990 жылы бұл мерекені атап өтуді ұсынған - британдық Солақайлар клубы болып табылады. Мереке биыл халықаралық деңгейде жиырма бірінші рет аталып өткелі отыр. Қазіргі заманда барлық жағдайлар оң қолымен жұмыс жасайтындарға арналған: жазба және асхана қажеттіліктері, есіктер мен құлыптар, компьютер тышқандары және т.б. Керек десеңіз, қоғамда солақайлықты кемістік көріп, солақай жандарға үрейлене қарайтын көзқарас жоқ емес.

Солақайлықтың ұрпаққа қанмен беріле беретіндігі дәлелденіп отыр. Ана құрсағында жатқан шарананы дәрігерлер 10-11 аптасында солақай немесе оңқайлығын анықтайды. Мұндай азаматтар әлемде Оңтүстік Азия, Шығыс Еуропа, Австралияда көбірек кездеседі. Ал Америка және Африка құрлықтарында солақайлар саны өте аз. Статистикаға сүйенер болсақ, әлем халықтарының шамамен 10-12 пайызы солақайлар. Мәселен, әлемдегі әрбір жүз адамның біреуі ғана солақай болып туылады. Қазір Жер шарында 6 млрд-тан астам адам болса, 60 млн адам солақай екеніне осыдан көз жеткізуге болады. Зерттеу нәтижелеріне қарағанда, әйел адамдардан гөрі жігіттер қауымы көп жағдайда солақай болып келеді екен. Ал сіз бен біз білетін атақты солақайлардың қатарында: Юлий Цезарь, Александр

Македонский, Жанна д'Арк, Наполеон, Уинстон Черчилль, Микеланджело, Леонардо да Винчи, Рафаэль, Марк Твен, Чарли Чаплин, Пол Маккартни және Ринго Старр, Мэрлин Монро, Роберт де Ниро, Джим Кэрри, Том Круз, Анжелина Джоли, Николь Кидман, Сильвестер Сталоне, Брюс Уиллис, ағылшын королевасы Елизавета, Бетховен, Грета Гарбо сынды танымал тұлғалар бар. АҚШ-тың абыройын асқақтатқан үш президент – Рональд Рейган, Джордж Буш, Билл Клинтон да солақайлықтарымен ерекшеленген. Лондон Олимпиадасында абыройымызды асқақтатып алтын медаль алған Серік Сәпиевте солақай екен. Жоғарыдағы тізімдерге қарасақ, солақайлардың жаратылысы расымен де ерекше құбылыс па деген ойға қаласыз.

Солақайлардың физиологиялық ерекшеліктеріне тоқталсақ. Сол қол мен оң қол миының қызметі әр түрлі. Адамның миы анатомиялық жағынан екі жарты шарларға бөлінген: сол және оң жақ жарты шар, әрқайсысының хабарламаны өңдеудің өзіне тән спецификалық әдістері бар. Әр жарты шардың өзіне тән функцияларының бөлінуін латерализация деп атаймыз. Жарты шарлардың дамуы біркелкі емес. Ерте балалық кезінде тілдің жедел дамуына сол жақ жарты шарлар жауап береді. Әсіресе мұның дамуы 3-6 жас аралығында болады, одан кейін оның дамуы ақырындайды. Ғалымдардың қызықтыратын мәселелерінің бірі: неге бала сол (аяқ) немесе оң қолдың (аяқ) басмдылығына назар аударады? Негізінен бала оң қолды таңдайды, бұл балалардың сол кезде сол жақ жарты шарларының басымдылығынан деген пікір бар балалардың оң немесе сол қолға бейімділігінің тұрақтылығы ерте балалық немесе мектеп жасына дейінгі кезде анықталады.

Солақайларды оң қолға үйрету арқылы біз олардың миының физиологиялық ерекшеліктерін бұзамыз. Көп жағдайда адамның іс-әрекеттегі жетекші қолын білу арқылы, оның миындағы басым жарты шарын айтуға болады. Мысалы: оң қолды балалардың сөйлеу орталығы мидың сол жақ жарты шарында, сол қолды балалардың сөйлеу орталығы оң жақта қызмет етеді. Баланы теріс үйрету арқылы біз мидың іс-әрекетінің құрылымын өзгертеміз.

Баланың жеке басын жан-жақты дамыту мен мектепке даярлау ісі – бүгінгі таңда ағарту саласындағы аса маңызды шаралардың бірі болып отыр. Жалпы білім беретін мектептердің 1 – сыныбында қабылданған балалар, мектептік оқу жүйесінде айтарлықтай қиындықтарға ұшырайды. Олардың сәтсіздіктерінің басты себебі - психикалық дамудың кемшіліктерінде, яғни мектептік оқуға даяр еместігі. Оқуға берерде баланың тек биологиялық жасына немесе дене дамуына сүйенбей, мектепке психологиялық даярлығының көрсеткіштерінің өлшемін жасап, шығару – бүгінгі күн талабы екенін уақыт өзі көрсетіп отыр.

В.Д.Шадриков зерттеуінде «Мектепке психологиялық даярлық, бір жағынан, ағза мен психика дамуының генетикалық бағдарламасымен анықталса, екінші жағынан, баланың жеке тәрбиесі мен білімдер қорымен өлшенеді. Мұндағы мәселе – биологиялық даму мен психикалық дамуды қатар қарастыруда емес, оларды салыстыруда емес, біртұтас зерттеуде», - делінеді.

М.Н.Костикова өзінің «Балаларды мектептегі даярлаудың психикалық ерекшеліктері» атты диссертациялық зерттеуінде психологиялық даярлықтың типтерін ұсынды. Бұл еңбектің құндылығы тұңғыш рет баланың мектепке психологиялық даярлығын анықтау мақсатында, оқу әрекетінің жетістігі туралы ахуал ұсынылмай, осы жетістікті қамтамасыз ететін ғылыми – тәжірибелік шаралардың жасалуы мен психологиялық даярлықтың сапалық ерекшеліктерін талдайтын жіктемелерді бөліп көрсетуі еді.

Бізге не үшін мидың жарты шарының қызметін білу керек? Біраз уақыт бойы ми, бүйрек немесе өкпе секілді жұп ағза ретінде қарастырылды. Мидың бір жарты шарының қызметі екіншісінің қызметіне толығымен сәйкес келеді деп есептелінген, шынымен мидың сол жақ жарты шары дененің оң жағының бөлігінің әрекеті мен сезімталдығына, оң жақ жарты шары дененің сол жақ бөлімінің әрекеті мен сезімталдығына жауапты (В.Л.Бианки). Тек тілдік қатынас қызметі ғана сол жақ жарты шардың үлесіне тиесілі, өйткені мидың тек сол жақ жарты шары бұзылған адамның сөйлеу қабілеті бұзылған.

Е.Д.Хомская мидың сол жақ жарты шарының қызметі адамның ауызша, жазбаша сөйлеу тілін түсініп, грамматикалық жағынан дұрыс жауап беруіне жағдай жасайды және де адам формальді логикамен бұрын меңгерілген ережелер негізінде сандар мен математикалық формулаларды жеңіл пайдалана алады. Бірақ мидың сол жақ жарты шарының белсенділігі дыбыс интонациясы мен дауыстың модуляциясын ажыратуға мүмкіндік бермейді. Сол жақ жарты шардың арқасында әлемнің біртұтас бейнесі қалыптасатын болса, оң жақ жарты шары бөлек бөлшектерінен әлемнің үлгісін жинақтайды.

Сонымен бірге мидың оң жақ жарты шарлары санадан тыс психикалықпен байланысты.

Солақайлық мәселесі психологияның күрделі мәселелерінің бірі – көп уақыт бойы оң жақ қолына қарағанда сол жақ қолымен белсендірек әрекет ететін балаларды, жалпыға бірдей бір түрге

келтіру мақсатында қайта үйрету тиіс деп есептелініп келді. Алайда мұндай әрекеттің еш жақсылыққа әкелмейтіні, керісінше көпшілік балаларда невротикалық реакциялардың пайда болуына жағдай туғызатынын байқауға болады.

Солақайлық дербес көзқарасты талап ететін балалардың тобы, өйткені дәл осы балалар астеноневротикалық реакцияға сезімталдыққа бейім келеді.

Солақай бала мектеп табалдырығын аттағанда қиыншылыққа тап болады. Мәселен, мұғалімнің «қаламыңды оң қолыңмен ұста», «неге қарындашыңды тағы сол қолыңмен ұстадың?» деген т.б. ескертулері балаға ыңғайсыздық туғызады. Қанша талап қойылса да, оң қолыңмен жұмысты орындау өз нәтижесін бермейді. Тісін оң қолмен жуса да, қаламын оң қолымен ұстап жазса да, ыркына көнбей, қайта-қайта басқа жаққа қисайып кете береді. Сондықтан ата-ана, мұғалім тарапынан баланың шынымен солақай екенін анықтап алуы – басты мәселе.

Адамдарда болатын солақайлықтың болу себебі, әлі ашылмаған, ғылыми нақты бір тұжырымға келмеген мәселелердің қатарына жатады. Ғалымдардың болжамы бойынша солақайлық жылдан жылға ұлғайып бара жатқанын көрсетеді.

Көптеген шет елдегі зерттеулердің нәтижесіне көз жүгіртсек, солақай балаларын оң қолға үйретпейді, керісінше оларға арнап арнайы оқулықтар, құрал-жабдықтар, сонымен қатар мамандық алуына жағдай жасалған, яғни солақайлармен тиімді қарым-қатынас жасау арқылы олардың жан-жақты дамуына мүмкіндік жасалған. Көптеген шетел қалаларында солақайларға арналған түрлі тұрмыстық заттар, дене тәрбиесіне арналған құралдар, іс машиналары, клавиштері сол қолға арналған компьютерлер және де қажетті заттар сатылатын арнайы дүкендер бар. Өкінішке орай, біздің елімізде солақайларға қатысты мұндай жағдай жасау ескерілмеген.

Атақты америкалық оқымыстылары С.Спингер мен Г.Дейч өздерінің «Сол ми, оң ми» атты еңбектерінің бір тарауын «Сол қолдың құпиясы» деп атаған, «біз әлі солақайлар оң қолдылардан несімен ерекшеленеді және солақайлық патологияға жатпай ма?» деген сұраққа жауап таба алмадық дейді. Енді осы сұрақтар түрлі көзқарастар мен зерттеулерде қалай талданғанына назар аударайық. Негізінде солақай деген сөз көптеген тілдерден аударғанда «икемсіз, қолайсыз, қабілетсіз» деген мағынаны білдіреді.

Солақай жандардың мінез-құлқында оңайларға қарағанда аздаған ерекшеліктер кездеседі. Мысалы, олар сезімтал, ойлау қабілеті жоғары, қимылы ширақ, тез ашуланғыш келеді әрі кез келген нәрсеге мән беріп уайымға берілгіш болады. Психология ғылымы солақайлықтың ешқандай кемістік емес, дүниеге келгендегі жаратылыс екендігін дәлелдейді. Ол баланың дағдылануына ғана емес, дүниеге келгендегі жаратылысына байланысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 www.massaget.kz
- 2 Орысша – қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика/ 074 Жалпы редакциясы., Е.Арын. - Павлодар, 2006
- 3 Сатиева Ш.С. Даму психологиясы. - Семей, 2007
- 4 «Еуразия кеңістігіндегі педагогикалық білім берудегі өзекті мәселелер: даму келешегі» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның жинағы». 2-том. 21 қазан 2016 ж.

ӘӨК: 159.96

І. Аралбек

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: И.А. Оралканова, психология кафедрасының қауым. профессор м.а., PhD

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 17 қаңтарындағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауында: Үздік денсаулық сақтау ісі және дені сау ұлт деп аталатын бөлімінде «Халықтың өмір сүру ұзақтығының өсуіне және медициналық технологиялардың дамуына байланысты медициналық қызмет көрсетуге деген сұраныс көлемі арта түсетін болады. Қазіргі денсаулық сақтау ісі қымбатқа түсетін стационарлық емге емес, негізінен аурудың алдын алуға

бағытталуға тиіс. Саламатты өмір салтын насихаттай отырып, қоғамдық денсаулықты басқару ісін күшейту керек. Жастардың репродуктивті денсаулығын қорғауға және нығайтуға ерекше назар аудару керек» деп айтылған [1].

Осы өзекті мәселені ескере отыра, біз зерттеу жұмысымызды жоғары сынып оқушыларының стресске төзімділігін дамытуға бағыттадық, себебі мектеп немесе алғашқы орта кәсіптік білім алу кезеңінде студенттер ерекше жас категориясы ретінде, мобильділігімен және белсенділігімен ерекшеленетін, еліміздің болашағын анықтайтын өтпелі әлеуметтік топ болып саналады. Осыған байланысты олар едәуір психофизикалық, эмоционалдық жүктемелерді сезініп, көптеген жағымсыз әсерлердің ықпалдарында болады.

Стресске төзімділіктің төмендеуінен, үрейден, мазасызданудан психологиялық денсаулыққа кері әсері болады және жоғары сынып немесе колледж оқушысында күрделі жасерекшелік және тұлғалық күйзелістер байқалады.

Стрестің болуы психологиялық денсаулыққа іштей және сырттай әсер етеді. Осыған байланысты зерттеудің өзектілігі: біріншіден, жоғары сынып оқушыларының стресске төзімділік деңгейінің категориясын қарастырудың қажеттілігімен және оның мәндік сипаттамасын анықтаумен; екіншіден, стресске төзімділікті арттырудың көрсеткіштерін анықтаудың маңыздылығымен; үшіншіден, психологиялық әдістермен түзеу және психологиялық алдын алу жолдарын іздеуге бағыттылығымен анықталады.

Мазасыз күй, стресс (ағылш. stress) - қатты күйзелу, абыржу, мөлшерден тыс ширақтылық деген сияқты бірнеше мағынаны қамтитын жалпылама сөзбен айтылған адамның ерекше күйі [2].

Стресс үш кезеңнен тұрады:

Үрейлену - жағымсыз тітіркендіргіш әсер еткен сәтте туатын жауаптың алғашқы кезеңі. Таңырқау іспетті сезім пайда болады;

Төзімділік – жағымсыз тітіркендіргіш әсеріне беріліп кетпей, оған төзу реакциясы туады. Бұл кезде гипоталамус-гипофиз жүйесінің ықпалымен бүйрек үсті безінің гормондарының мөлшері қанда тез мөлшерде көбейіп кетеді. Симпатикалық жүйке жүйесінің әсерімен жүректің соғу ырғағы жылдамданады, тыныс алу ырғағы да жиілене түседі. Бұлшық еттердің жиырылу қабілеті күшейеді;

Әлсіреу – бейімделу қорының мүмкіндігі азайып, таусылады, сондықтан психологияда дезадаптация (бейімделудің нашарлап жойылуы) пайда болады.

Стрестің физиологиялық белгілері: ұйықтай алмау, бас ауру, жүрек дүрсілдеу, арқаның асқазанның, жүректің ауруы, асқазанның қорытпауы, спазмалар. Стрестің психологиялық белгілері ұмытшақтық, есте сақтау қиындықтары, қобалжу, шектен тыс уайымшылдық, себепсіз қорқыныштар, ашуланшақтық болып табылады. Бұл өзіне деген сенімділігін жоғалтып, түрлі ауруларды, психикалық шаршауларды туындатады және дәріге бағынышты етеді [3].

Қазақстандық ғалым Г.Б. Ниетбаеваның зерттеу жұмысына сүйене келе стресске төзімділік психологиялық денсаулықтың көрсекіші ретінде анықталды.

Психологиялық денсаулық компоненттері бөлінеді:

1) интегралды-тұлғалық қасиеттер компоненті: невротизация, стресске төзімділік, бейімділік қабілеті, мазасыздану;

2) Рефлексиялық бөлім өзін-өзі бағалау мен субъективтік бақылаудан тұрады;

3) Құндылық-мағыналық және рухани-адамгершілік бөлім құндылық бағдар мен өзін-өзі белсендіру жүйесін қамтиды;

4) Эмоционалдық бөлім тұлғаның эмоционалдық қасиеттері мен эмоционалдық ақыл-ойынан тұрады.

1. Интегралды - тұлғалық қасиеттер компоненті. Интегралды-тұлғалық қасиеттер компоненті күрделі көрсеткіштердің жиынтығының және жеке дара сипаттамалар синтезінің өнімін білдіреді. Жалпы алғанда интегралдық қасиеттер психологиялық денсаулықтың мәнді ерекшеліктерін көрсетеді. Оларға невротизацияның, стресске төзімділік, бейімділік қабілеттерінің, мазасызданудың деңгейлері жатады.

Невротизация – невроздарға бейімділік; мазасызданудың жоғары деңгейімен және эмоционалдық дистрессстің басқа да белгілерімен сипатталатын, невроздың жеңіл формасы. Невротизацияның жоғары деңгейінде (абсолюттік шама бойынша жоғарғы теріс баға) әр түрлі жағымсыз уайымдарды (мазасыздық, қобалжу, тынышсыздық, алаңдау, ашулылық) тудыратын және айқын көрінетін эмоциялық қозғыштық байқалуы мүмкін. Ондай адамдардың жігерсіздігі, қалауларының қанағаттанбауымен байланысты әсерлер қалыптастырады. Олардың менмендік тұлғалық бағыттылығы жағымсыз соматикалық түйсіктерінің ипохондриялық тұрақтандыруға деген бейімділігінен көрінетіндей, дәл солай өзінің тұлғалық кемшіліктеріне шоғырланудан байқалады. Бұл,

өз кезегінде, жеке олқылықтар сезімін, қарым-қатынастың қиындауын, әлеуметтік жасқаншақтық пен тәуелділікті қалыптастырады. Невротизацияның төмен деңгейінде (абсолюттік шама бойынша жоғарғы оң баға) эмоциялық тұрақтылықтың және негізгі әсерлердің (тыныштық, оптимизм) эмоционалдық тұрақтылығы мен жағымды фоны көрсетілген. Өз қалауларын жүзеге асырудағы оптимизм мен бастамашылдық, қарапайымдылық өзінің абыройын, әлеуметтік батылдықты, тәуелсіздікті, қарым-қатынастағы жеңілдікті қалыптастырады [4].

Стреске төзімділік - адамға едәуір интеллектуалдық, еріктік және эмоционалдық жүктемелерді (артық жүктемелерді) бастан кешуге мүмкіндік беретін, кәсіби іс-әрекеттің ерекшеліктерімен шартталған, қоршаған ортадағылардың іс-әрекеттеріне және өз денсаулығына зиян келтірмейтін тұлғалық қасиеттер жиынтығы .

Жоғары сынып оқушыларының стресске төзімділігін дамыту мақсатындағы зерттеуіміздің ең маңызды шарты, ол колледж оқушыларын кешенді түрде психологиялық сүйемелдеу – психологиялық диагностика (мониторинг), психологиялық түзету, дамыту, психологиялық алдын алу шаралары болды.

Аталған жұмыстар нәтижесінде, біз зерттеу болжамымыздың дұрыстығын, яғни, жоғары сынып оқушыларымен немесе колледж оқушыларымен уақытында психологиялық диагностика (мониторинг), психологиялық түзету, дамыту жұмыстары жүргізілсе, оларда стресске төзімділік жоғарылайды, нәтижесінде психологиялық денсаулықтары жақсаратын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2018 ж. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar
2. Дубровина И.В., Данилова Е.Е., Прихожан А.М. Психология. М.: Академия, 2003. – 464 с.
3. Ерментаева А.Р. Денсаулық психологиясының субъектілік негізі //«Жаһандану әлеміндегі адамның денсаулық психологиясы» тақырыбындағы халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. - Астана, 2013. - 15-20 б.
4. Ниетбаева Г.Б. Диагностика и коррекция психологического здоровья студентов. – Алматы, 2014. – 122 с.

ӘӨК: 159.96

Т.Е. Төлеуова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: С.А. Рапикова, психология кафедрасының оқытушысы, п.ғ.магистрі

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ЫҚПАЛ ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Жасөспірімдік кезеңнің шектері шамамен балалардың орта мектептің 5-8 сыныптарында оқитын кезеңінде сәйкес келеді де, 11-12 жастан 14-15 жасқа дейін аралықты қамтиды, бірақ жасөспірімдік жастың іс жүзінде басталуы 5 сыныпқа көшумен тура келмей, бір жыл ерте не кеш болуы мүмкін.

Агрессия (латын тілінен *agressio* аударғанда – шабуыл, басқындық дегенді білдіреді) – бұл бөгде адамға болмаса, адамдар мен жануарлар тобына ниеттеліп тура бағышталған қиянат. Агрессивтілік – бұл жеке тұлғалық мінез-құлық, агрессияға дайындық көрінісі. Егер агрессия – бұл әрекет болса, ал агрессивтілік осындай әрекетке дайындық.

Агрессивтіліктің көрінуі бұл белгілі – бір кедергілерге немесе түсірілген ауыртпашылыққа байланысты болатын жауап мүмкіншілігі. Агрессия ұғымын көптеген зерттеушілер тұлғаның қасиеті және мінез-құлықтың ерекше формасы деп анықтайды. *А. Бандура* агрессивті мінез-құлықты талдаудың үш кезеңін бөліп көрсетті:

1. Әрекеттерді меңгеру тәсілдері;
2. Олардың көрінуіне себеп болатын факторлар;
3. Солар бекітілетін жағдайлар.

Ричардсонның пікірінше, агрессия келесі төрт категорияның біріне сәйкес келеді. Агрессия бірінші кезекте мыналарға қатысты:

1. Туа пайда болған түрткілер немесе нышандарға;

2. Сыртқы стимулдардан белсенетін қажеттіліктерге;
3. Танымдық және эмоционалдық процестерге;
4. Бұрынғы тәжірибемен үйлескен көкейкесті әлеуметтік және эмоционалдық жағдайларға байланысты.

Ғалымдардың агрессия жайлы айтып кеткен пікірлері:

№	Ғалымдардың аты-жөні	Агрессия – бұл.....
1	Л. Блендер	Объектіге жақындау немесе алыстау тенденциясы.
2	Ф. Аллан	Адамның сыртқы күштерге төзе алу мүмкіндігін беретін ішкі күш.
3	Х. Дельгадо	Мінез-құлық реакциясы, қоғам мен адамға зиян немесе нұқсан келтірумен көрінеді.
4	А. Басс	Нәтижесінде ауырсыну стимулын алатын басқа ағзаға бағытталған реакция.
5	А. Уилсон	Дене әрекеті немесе бір жақтан болатын қауіп төндіру, ол екінші жақтың еркіндігін тарылтады немесе генетикалық бейімделуін төмендетеді.
6	Д. Зильманн	Басқаларға дене және тәндік жарақаттар әкелетін зиян келтіру мүмкіндігі.
7	Э. Фромм	Адамдарға, топқа, жануарларға және барлық тіршілік иелеріне зиян келтіру.
8	Психологиялық сөздік	(латынша «aggress» - шабуыл жасау, мінез-құлық) нәтижесінде зиян немесе шығын келтіріледі.
9	Р. Бэрон, Д. Ричардсон	Мінез-құлық, тіршілік иелеріне зиян немесе нұқсан келтіру әрекеті.
10	Р. С. Немов	Адамның басқа адамға деген мінез-құлық, оларға жағымсыз жағдайлар туғызып, зиян келтіруге ұмтылуымен ерекшеленеді.
11	З. Фрейд	Супер-эгомен басып тасталатын деструктивті күш.

Жасөспірім кезеңіндегі агрессивті мінез-құлықтың пайда болуы, әсер ететін факторлар. Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін шартсыз факторлардың бірі – жанұядағы қатынас. Көптеген шетелдік зерттеулер көрсеткендей агрессивті балалардың ата-аналары физикалық жазаларды қолдануға бейім болған және бір-бірімен келісушілік болмаған, балаларға жеккөрушілік қатынаспен және эмоциялық суықтықпен қараған. Балалардағы агрессивтілікті зерттей келе жанұяның 3 вариантын сипаттайды:

1) Ата-анасының біреуі агрессивті болғандықтан және агрессивтілік және қылмыстық тенденцияны туындататын күрделі конфликтер себебінен бала агрессивті болады.

2) Ата-анасының ешқайсысы агрессивті болмайды. Ата-аналары агрессивті емес, балаларын қатал жазалаушы және жанұялық конфликт аз болған, бірақ балалар физикалық жазалауға ұшырайды.

3) Баланың агрессивті мінез-құлықна шектен тыс қамқоршылық жанұяның ішінде бекітіледі. Тек осының салдарынан бала нақты сол агрессивті мінез-құлықтың жағымсыз жақтарының басымдылығын таразылауға үйренеді. Қатал жазалау жаңа фрустрацияларға әкеледі. Яғни сол жағдайлардан шығар жол таппаған кезде жаңа агрессивті сезімдерге әкеледі.

А. К. Осницкийдің (1994) зерттеулері көрсеткендей балалар агрессиялы мінез-құлық модельдері жайлы білімдерді үш түрлі ақпарат көздерінен алады екен:

1) Отбасы бір уақытта агрессиялы мінез-құлық моделін көрсетеді және оның бекітілуін қамтамасыз етеді. Агрессиялы мінез-құлықтың ықтималдылығы олардың өз үйлерінде агрессиялық әрекетпен тікелей кездескен жағдаймен байланысты анықталады.

2) Агрессияның көрінуі құрбыларымен өзара әрекетте де кездеседі.

3) Балалар агрессиялық реакцияға тек реалды мысалдар да ғана емес, бұқаралық ақпараттар арқылы да үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Немов Р.С. Возрастная психология. - М.: Наука, 1995.
- 2 Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб: Питер, 2001.
- 3 Драгунова Т.В. «Подросток». - М., 1996. - 100 с.
- 4 Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка. - М., 1998.
- 5 Петровский А.В. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. – Алматы, 1990. - 100 б.

А.Б. Бадыхова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Н.А. Кулмышева, психология кафедрасының доцент м.а., п.ғ.к.

ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бастап мемлекеттік саясатта келер ұрпақтың денсаулығы, тәрбиесі басты назарда болып келеді. Қазақстан Республикасы Ата заңының 27 бап, 2 - тармағында: «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы» делінген [1].

Яғни, басты мақсаты психологиялық, физиологиялық денсаулығын қалыптастыру болуы керек. Осы тұста келер ұрпақ тәрбиесінің салауаттылығын қамтамасыз ету ең алдымен отбасы, мектеп тәрбиесі жайында қолға алынуы тиіс.

Бұдан, мектеп мұғалімдері мен оқушылар, балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас және оқу еңбегінің мөлшерден тыс көптігі бала денсаулығының бұзылуына әкелетін көрсетеді.

Жалпы, жеткіншек шақ – балалық шақтағы ең қиын және ең күрделі кезең. Бұл кезеңді өтпелі кезең деп те атайды. Себебі, бұл кезде жеткіншектер балалық шақтан ересек шаққа өтеді. Бұл кезде бала бойында көптеген өзгерістер болады. Ол анатомиялық, физиологиялық, интеллектуалдық, адамгершілік дамуында және оның әрекет түрлерінде өзгерістер болады.

Өтпелі кезеңде балалар сабағы өзгереді, жақсы оқып жүрген балалар сабағы нашарлайды. Балаларда өзіндік «мен» сезімі пайда болады. Олар еркін жасауға құмар келеді. Тым еліктегіш болады. Жасөспірімдік шақта оларда өзін-өзі тануға күшті болады. Олардың өз көзқарастары мен пікірлері әрекеттері барысында айқын байқалады. Сонымен қатар бұл кезеңде балалар отбасымен, мектептен оқшауланып, өз құрбыларының ықпалында болады. Олар әсіресе өздерін еркін сезінетін ортаға орналасуға бейім болып келеді. Олар спорт секциялары, техникалық үйірмелер болуы мүмкін, тіпті, темекі шегетін, арақ ішетін орын ретінде үйлердің подвалдары болуы мүмкін. Бұл кезеңде балаларды ересектермен, әсіресе ата-аналармен көбірек ерегіске барып, ортақ тіл табыса алмайды [2]. Балалар ата-аналарының тең құрдастай қарым-қатынас жасауын қалайды. Бұл кезде балалар көбірек өз бетінше өмір сүруге тырысады. Олар өзіне кумир (пір) сайлап алады да, соған еліктейді. Басқа балалардан ерекшеленуге тырысады.

Девиантты іс-әрекеттің нақты құбылыстарда айқындалуы:

Ауытқудың пайда болуына жеткіншектің дене құрылуының күрт өсуі, тәрбиенің шарттарына және әлеуметтік орта да әсер етуі мүмкін.

Жеткіншектің физикалық тез дамуы немесе кеш дамуы арқылы ол өзінің әлеуметтік бағасын анықтайды. Қоршаған ортаның оның сырт көрінісіне, физикалық дамуына айтылған сын, жеткіншекті аффект жағдайына апаруы әбден мүмкін. Жеткіншектің тұлға болып қалыптасу мәселесі «жеткіншектер психологиясында» ең күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Бақылаудың нәтижесінде қарасақ балалық шақтан ересектік кезеңге өту қиындаған сайын, оның маңыздылығы арта түседі. Жеткіншек шақ эмоциялық тұрақсыздықпен, көңіл-күйдің тез ауыспалдығымен, қырсықтық, өзбеттілік, өз көзқарасын үлкендерге қарсы шығу арқылы дәлелдеу тағы басқа іс әрекетпен көрініс береді.

Жеткіншектердің денесінің күрт өзгеруі, жыныстық мүшенің дамуы, қаңқаның тез өзгеруі, жеткіншектің санасының өзгеруіне алып келеді. Жеткіншек физикалық еңбекке шаршаңқы келуі мүмкін немесе өз кемшіліктерін басқа саламен толықтыруы мүмкін. Жүйке жүйесінің, бұлшық еттердің қалыптасуы кешуілдегенде қозғалу координациясы бұзылады. Бұл қопалдықпен көрінеді. Жеткіншектің сырт көрінісі немесе қопалдығы туралы қоршаған ортаның айтылған сыны жеткіншекті ашу-ыза, тіпті аффект жағдайына апарды [3].

Акселерацияны ұшыраған балалар өздерінің ересек, күшті болғанына нық сенімді. Олар қоғамның құрметіне, мойындауына күреспесе де болады. Олардың өзіне өзі сенімділігі, қоршаған орта оларды өз көзқарасы бар тұлға ретінде қабылдауына әкеледі. Менің ойымша, бұл кезде жеткіншек өзінің сырт пішіні маңызды рөл атқарады. Акселерацияға ұшыраған бала өзінің ересектерге еліктегені тез іске асуда деп ойлайды. Оның бұлшық еті, бойы, дауысы өзгеріп, оны өзі және құрдастары нағыз ересек, ойы да жетілген тұлға ретінде қабылдайды. Осыған байланысты бұл жеткіншектер өздерін еркін ұстап, өздеріне аз көңіл бөлуді талап етеді. Ал шын мәнінде ол сырт пішіні ересектерше өзгергенімен, ішкі дүниесі әлі сырт пішініне сай емес. Ол әлі толық

калыптаспаған жасөспірім. Ал дамуы кешуілдеп өсіп жатқан жеткіншектер керісінше көп қажет етіп, өз «мінезін» көрсетіп тұрады. Өз «кемшілігін» білдіртпеу мақсатында, бұл жеткіншектер үнемі тапқырлық, «қайсарлық», үнемі көпшіліктің ортасында болу және өзінің «жетістігімен» топқа керектігін, тіпті орын толмас екенділігін дәлелдеп отырады. Мұндай активтілік ортамен қарым-қатынас жасауда қиыншылықтарға эмоционалды қысымға келеді. Расындада, жеткіншек үнемі эмоционалды қысымда жүреді, ал мұның өзі ауытқу, яғни, девиантты мінез-құлық десек болады.

Көңіл күйдің тұрақсыздығы ер балаларда 11-13 жас, қыздарда 13-15 жаста ерекше көрініс береді.

Балалардың мінез-құлқында қиындықтардың пайда болу себебі, біріншіден, отбасы тәрбиесі десек, екіншіден, мектептегі оқу тәрбие жұмысындағы кемшіліктермен сипатталады. Жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді. Жеке адамның қалыптасуына тұқымқуалаушылық, орта және тәрбие факторларының әсер ететіні белгілі. Соның ішінен девиантты мінез-құлықтың себептері:

- әлеуметтік-педагогикалық қараусыздық баланы тәрбиелеуде қажетті жағымды дағдылардың, білім және іскерлік дұрыс берілмеуінен, онда жағымсыз стереотиптер қалыптасады. Бұл мектептегі, отбасыдағы және қоғамдық ортадағы тәрбие кемшіліктерінің бала дамуына әсер ететіні арқылы айқындалады.

- психикалық терең жабдықталмау, отбасында психологиялық ахуалдың жағымсыз орнауынан, ата-аналарда мен отбасы мүшелері, мұғалім арасында өзара қатынастың қолайсыздығынан (әділ болмау, дөрекілік, мейірімсіздік) баланың оқуға деген ынтасын төмендетеді, сондай-ақ құрбы - құрдастарымен қарым-қатынасқа дұрыс түсе алмайтын болады.

- денсаулық және психикалық жағдайының дамуы мен бұзылуы, жас ерекшелік дағдарысы, мінездегі акцентуация, түрлі физиологиялық және психоневрологиялық себептер жатады. Сонымен қатар балалардың ата-аналармен ген арқылы берілетін қасиеттер. Мысалы, ішкіш ата -аналардан туған балалар бойындағы дефект және т.б. психологиялық қысым көруден пайда болған ауытқу. Мысалы, конфликтті жағдайлар, қоршаған ортаның химиялық әсері және т.б физиологиялық дефект бар балалар. Сөзінде, сыртқы көрінісінде кемшілігі бар балалар. Олар өз құрдастары арасында дұрыс қарым-қатынаста бола алмайды.

- сыртқы және ішкі белсенділікті шығаруға шынайы жағдайдың қарастырылмауы: пайдалы іс-әрекет түрімен шұғылданбау, балада әлеуметтік маңыздылықтың , жеке мақсат пен жоспардың болмауы.

- әлеуметтік-психологиялық бейімделмеу негізгі бақылаусыздық, онда әлеуметтік және жекелік құндылықтың жағымсыз жағы қарастырылады, қоршаған ортаның кері әсері.

- психологиялық факторлар – бұл, балалардың жүйке жүйелерінің ауру болуымен байланысты. Мұндай балаларға психотерапевттің көмегі қажет болады. Баланың өсу барысында психологиялық дамуында жаңа қасиеттер пайда болып отырады. Бала екі түрлі қасиетке дағдыланады: бала өзі өмір сүретін ортадан біртіндеп аулақтап, бөлектенеді немесе бала біртіндеп қарым-қатынас арқылы өзі өмір сүретін ортаға сіңіп кетеді.

- әлеуметтік-экономикалық фактор – бұл, әлеуметтік теңсіздік арқылы анықталады. Бұл қоғамдағы бай мен кедей болып адамдардың бөлінуіне байланысты.

- моральдық-этикалық фактор. Бұл, бүгінгі таңдағы адамдардың құндылықтарының материалдық бағытқа ауысуы арқылы, рухани құндылықтардың бағынбауының әсер етуі арқылы анықталады [4].

Бұл жерде, жетекші рольде әлеуметтік-психологиялық бақылаусыздық, себебі тәрбиеде немқұрайдылық, қарым-қатынаста назардан тыс қалу балада жалғыздық сезімін тудырады, өзін керексіз санайды. Осындай әлеуметтік жағымды тәжірибенің жоқтығы, әлемтану мен құндылық бағытын, этикалық нормаларды, эстетикалық сезімді дамытпайды. Осыдан барып балада үлкенді сыйламау, шеттелу, қажетсіз сезіну байқалады. Қазіргі жеткіншек микроортасы жағымды деп қарастыра алмаймыз себебі: қоршаған ортада, аулада және үйде түрлі мінез-құлықтың бұзылу түрлерімен кездеседі, оған әлеуметтік, мәдени, экономикалық факторлар әсер ететіні белгілі. Тұрмыстық идеология негізі қоғамды ырықтандыру процесіне әкелуде. Күнделікті әңгімеде беделге жету жеке құндылықтар негізінде емес заңсыздық және құқық бұзу деңгейінде жеткені туралы көп қозғалады, ол тек материалды тұрғыда табысқа жетумен қатар қоршаған орта құрылымына енуі және қоғамдық лауазымды қошеметіне жетіп отырғаны баяндалады.

Жас жеткіншектің идеалды әлеуметтік және жекелік құндылық бағыттарына кері әсерін тигізетіні сөзсіз. Кейде адам әлеуметтенудің құрбаны да болып кетеді. Ол әлеуметтену нәтижесі адамның ішкі сезімдері мен жан дүниесіне қайшы келгенде орындалады. Өз ойымды білдіре кетсем,

мысалы, бала жеткіншек жасқа дейін сабақты бестікпен оқып жүрген. Ал жоғарғы сыныпқа өткенде, ол белгілі жағдайларға байланысты басқа сыныпқа немесе мектепке ауысты делік. Ал оның жаңа сыныбында қиын жеткіншектер. Бәрімізге белгілі жеткіншек жаста бәрінен бұрын құрбыларының көзқарасы маңызды рөл атқарады. Сонда бала «беделді» сыныптастарының көзқарасы маңызды болғандықтан, ол сабақты, қызығатын үйірмелерін тастап, «беделді» топқа қосылуға мәжбүр болады. Ал қосылмаса құрбы, сыныптастарының «оқымысты», «ботаник», «ақылды» т.б. мазақ, күлкі сөздерге қалады. Ал жеткіншек үшін бұл топтан шығарып тастау деген сөз. Яғни, ол аутсайдер болады. Сондықтан бала өз қызығушылықтарынан бас тартуға мәжбүр болады. Яғни, әлеуметтің құрбаны.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлықтарын түзетуге ұсыныстар:

Дана халқымыз «Арудың алдын ал» демекші кез-келген мәселенің пайда болмай тұрып жойған жөн. Дегенмен, қиын оқушының өзі бұзылған бала емес екенін ескеру керек.

«Қиын» жасөспірімнің жақсы қасиеттерін анықтап арттыру, мадақтау, белсенділігін, талпыныс, ынтасын қолдау;

- Спорт, өнер, техника, қоғамдық жұмыстарға қызықтыру, қатыстыру;

- Мұғалім педагог этиканы сақтай отырып «қиын» жеткіншекті қадағалау, ар-намысына тимеу;

- Орынсыз жазаламау керек;

Кездесулер ұйымдастыру:

1. Тегін кеңестер беру.

2. Дөңгелек стол.

Ата-ана тарапынан қолдау:

1 Жеткіншектің жақсы қасиеттеріне көңіл аудару.

2 Жеткіншектің қателік жасамауға өз ақылын, көзқарасын білдіру.

3 Жеткіншектің өзі күшіне сенуіне көмектесу.

4 Сәтсіздіктерде қолдау көрсету.

Қиын жеткіншекті түзету барысында төзімді, сабыр салқынды болған жөн. Қиын баланың саналы түсінгеніне сенім көрсетіп, әділетті болған абзал. Сонымен қатар, қиын баланың құр уағыз айтып, мезі егіп, жанын жараламай, қателігін үнемі бетіне баспау керек [3].

Менің ойымша, мұндай қиын өтпелі кезеңде ата-ана тарапынан жеткіншекке дұрыс қарым-қатынас жасай білу. Дұрыс қарым-қатынас дегеніміз- дұрыс сөйлей білу. Яғни, «Мен саған сенемін», «Мен сені жақсы көремін», «Мен әрқашан сенімен біргемін», «Сенің жетістігіңе мен сенемін» және [5] т.б.

Баланың алғашқы адами құндылықтары, әрине, отбасыда қалыптасады. Алайда, қанша дегенмен ешбір ата-ана өз баласының жаман болғанын қаламайтыны анық. Егер, әртүрлі себептермен баласы тура жолдан шығып кеткеннің өзінде, ол ата-аналарды кінәләй бермей, бірлесіп жұмыс істеу үшін олармен дұрыс қарым-қатынас орнату керек, бұл біріншіден, ал, екіншіден ол отбасының барлық жағдайын зерттеу керек, «қиын» балаға айналу себептермен әртүрлі жолдармен анықтау, тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыруға оң әсерін тигізеді. Ол үшін: «Менің отбасым», «Мен не үшін ата-аналарымды жақсы көремін», «Мен бос уақытымды қалай өткіземін?» деген тақырыптарға шығарма жаздырып, содан көп нәрсені білуге болады. Үшіншіден, істелген жұмыстың бәрі алдын-ала, терең, жан-жақты ойластырған болуы керек. Ата-аналармен, олардың тәрбиесі қиын балаларымен жүргізілетін жұмыс сол отбасының жеке ерекшеліктерін ескере отырып жоспарланған болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиева Г. Қиын оқушы тәрбиесі //Қазақстан мектебі. - 2007. - № 1. – Б. 61-62.
2. Юсупова И. Қиын оқушы қайдан шығады. // Қазақстан мұғалімі. – 2006. -№4. – 5 б.
3. Қалиева Г. Тәрбиесі қиын баламен жұмыс. //Қазақстан мектебі. – 2006. - №11. – Б. 44-45.
4. Шамұратова Х. Қиын бала қайдан шығады // Алтын Орда. - 2006. - 21-27 шілде. – Б. 23-24.
5. Оразбаева Е. Қиын оқушылармен педагогикалық қарым-қатынастағы белсенді спорттың рөлі. // Бастауыш мектеп. – 2006. - №11. – Б. 18-20.

А. Закариянова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Н.А.Кулмышева, психология кафедрасының доцент м.а., п.ғ.к.

ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі қоғамымыздың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, рухани өміріндегі өзгерістер адамгершілік құндылықтарды, оның ішінде қарым-қатынас және адам мәдениетінің деңгейін түбегейлі қайта қарастыруды талап етеді. Әсіресе әлемдік деңгейде қарым-қатынас мәселелерінің шиеленісіп отырған шағында адамның адамға қатынасын ізгілендіріп, жоғары мәдениеттілік деңгейіне көтеру қажеттігі айқындала түсуде.

Өзінің көріністерінде қарым-қатынас айналадағылармен байланысқа түсудің рухани қажеттілігі ретінде болады. Қарым-қатынас – екі немесе оданда көп адамдардың қатынас жасауы, реттеуі мен ортақ нәтиже алуды мақсат етіп, келісім мен бірлестікке бағытталған өзара әрекеттерін айтамыз.

Адамдар өздерінің немесе өзгелердің қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бір-бірлерімен қарым-қатынас жасайды. Ол вербалды, сондай-ақ вербалды емес қарым-қатынас. Осының негізінде, қарым-қатынас адам өміріндегі маңызды аспектілердің бірі болып табылады.

Қарым-қатынастың адам өміріндегі психологиялық маңыздылығы туралы отандық ғалымдар Х.Т. Шерязданова, С.М. Жақыпов, Н.Т.Тоқсанбаева, С. Елеусізова, Ф.Ш. Оразбаева, А.М. Құдиярова [1], сонымен қатар шетелдік ғалымдар Г.М. Андреева, В.А. Горянин, Е.Е. Смирнова, А. Пиз, Ф.А. Кузин, В.П. Шейнов, В.Ю.Дорошенко, Л.И. Зотова, Н.А. Нартов, Л.Г.Гласс, В.П. Енгальчев және т.б. [2] еңбектері арналған. Адамдар арасындағы қатынас екі негізгі қарым-қатынас каналымен жүзеге асырылады. Олар: вербалды және вербалды емес.

Вербалды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды сөзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Тілдік дыбыстық құбылыс – сөз темпі, дауыс ырғағы, ритм, тембор, дикция. Вербалды емес қарым-қатынас - «дене тілі», «ым-ишара тілі» деген ұғымдармен байланысты. Бұл қарым-қатынас құралына – поза, ым-ишара, мимика, визуалды қатынас, тұлға аралық дистанция.

Вербалды емес қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты зерттеулерді шетелдік ғалымдардың, Аллан Пиз, Роджер Акстел, Э. Холл, Г. Калеро, С. Данкелл, А.Л. Ярбус, [3] т.б. еңбектерінен көруге болады. А.А. Леонтьев өз еңбегінде: «қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адам баласының тәлім тәрбиесі мен өзгелермен байланыс орнатудың ерекше жолы», - деп қарым-қатынас процесінің адам өміріндегі ерекше маңызымен қатар оның өзіндік анықтамасын да көрсетіп өткен [4].

Вербалды емес қарым-қатынас ерекшеліктерін білу әңгімелесушіні жақсырақ тануға ғана емес, сондай-ақ айтылған сөздің басқа адамдарға қалай әсер еткенін алдын ала көруге мүмкіндік береді, яғни қажетті нәтижеге жету үшін әрекетті және мінез-құлықты өзгертудің қажеттілігі жайлы білуге болады [2].

Кез келген «жемісті» қатынастың кепілі сенімді контакт болып табылады. Ал мұндай контакт сіздің не айтқаныңызға ғана емес, өзіңізді қалай ұстағаныңызға байланысты, әсіресе іскерлік қарым-қатынаста. Айтылған ақпарат немесе хабардың мазмұны іс-әрекетке немесе адамның вербалды емес қылықтарына сәйкес келмесе, адам интонация, мимика, жестке, көзқарасқа бағдарланып, ақпараттың жасырын мазмұнын аулауға тырысады, осының нәтижесінде әңгімелесушінің шынайылығы немесе жалғандығы адамның бірін-бірі қабылдауына әсер етеді.

Біздің вербалды емес қарым-қатынас жайлы түсінігіміз көптеген фразеологиялық айналым арқылы аңғарылады. Мысалы, бақытты адамдар жайлы біз кейде «бақыттан жадырап кетіпті» немесе «жайнап жүр» деп айтамыз. Ал қорыққан адам жайлы «тастай қатып қалыпты», сондай-ақ ашуланған адам жайлы «жарылып кететіндей» деп айтылып жатады.

Вербалды емес белгілерді ажырата білген жөн. Олар: Біріншіден, сөздер арқылы тек фактілі білімді айта аламыз, ал сезімдерді жеткізу үшін сөздер аз болып жатады. Кейде біз «қалай жеткізсем екен...» деп өзіміздегі сезімнің тереңдігі мен күрделілігін сипаттау үшін сөз таба алмай жатамыз. Қалай болғанда да кейбір сезімдер сөздік сипатта берілмей, вербалды емес құралдар арқылы жеткізіледі.

Екіншіден, осы вербалды емес тілдерді (язык тела) білу арқылы өз-өзімізді ұстауға үйренеміз. Егер әңгімелесуші өзінің ашуын басқара алмаса, ол айқайлауды, бұрылады немесе одан асар

жарасымсыз қылықтарды жасайды. Вербалды емес каналдар адамдардың біз жайлы не ойлайтынын түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, вербалды емес сигналдар санасыз түрде көрінетінін ескеру қажет. Адамдардың сөздерді саралап, салмақтай отырып айтқанына қарамастан, көбіне жест, мимика, интонация, дауыс ырғағы шындықты көрсетеді. Осы вербалды емес қарым-қатынастың элементі айтылған сөзді растауға немесе күмәнмен қарауға жол ашады.

Психологиялық бейне жасауда ең күрделі де маңызды тәсіл – жеке адамның бітістерді біріктіре әсерлену құбылысы. Оның мәні мынады: әрбір адам санқилы тұлғалармен көп мәрте кездесе жүріп, қабылдау және бағалаумен жадында олардың сырт көрінісі, психологиялық және әрекет-қылығы туралы пайымдау бекітеді.

Психолог ғалым Р.С. Немов вербалды емес қарым-қатынастың маңызы зор екендігімен келісе отырып, кеңес беру барысында клиенттің психологиялық жағдайы мен жеке тұлғалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін белгілерді көрсетті [3].

Олар:

Денесін алға иілдіру, отырған күйінде қолдарын тізесіне немесе орындыққа тіресе: адам әңгіме айтуды тоқтатып, әрекет етуге дайын;

Көз қарашығының үлкеюі – сол кездегі адамның жағымды сезімін білдірсе, көз қарашығының кішіреюі – жағымсыз сезімді білдіреді;

Егер адам тобықтарын бір-біріне біріктіріп отырса, оның болып жатқан нәрсеге көзқарасы жағымсыз, бірақ ол өзін ұстап отыруға мәжбүр, жағымсыз ойлар мен жағымсыз сезімнің белгісі;

Бастың тіке қалыпта болуы адамның көріп немесе естіп отырған мәселесіне нейтральды көзқарасының белгісі. Басын бір жаққа иген болса, қызығушылық танытқаны. Егер адамның басы алға қарай иілсе, жағымсыз қатынастың белгісі;

Қолын басына қоюы - өзіне сенімді, өзгелердің алдында жоғары санайтын адамдардың қимылы.

Егер адам қобалжып, сынау немесе қорғаныс позициясын ұстанса – екі қолын көкірегінің алдына жинастырады;

Қолын көкірегіне жинастыруы – қорғанысты қажет ететін жағдайда тығылуға деген ұмтылыстың белгісі;

Егер сізбен әңгімелесуші адам екі қолын көкірегіне жинастырса, ол сіздің дегеніңізбен келіспей тұрғаны;

Өзінің жағымсыз сезімдерін жасыруға деген ұмтылысты иықты қарсы қолдың саусақтарымен қысқаны арқылы байқауға болады;

Егер қолды көкірекке жинастырғанда бас бармақ жоғары қараса, ол адам өзінің дәрежесін жоғары санағаны;

Қолды айқастыру, сондай-ақ, қорқыныш сезімінің туындағанын көрсетеді;

Егер адам тамақ астын уқаласа, ол шешім қабылдау үстінде отыр;

Саусақпен немесе тырнақпен устел бетін тарсылдату шыдамсыздықтың белгісі;

Егер айқасқан қолдару жоғарыда болса, бұл адаммен келіск қиын болады. Ғалым осы сияқты белгілерді көрсеткен.

Жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастар өте нәзік те үзілгіш келеді, себебі нақты тұлғалар арасындағы қатынастар сол қатынас иелерінің құбылмалы көңіл күйіне тәуелді. Уақыттың өтуімен жастың елуге тартуымен аралық қатынастар тұрақтала түседі, балалық пен жас өспірім шақтағы адамдар арасындағы бұрқасын жол таңдау бұл кезде сабасына келе бастайды, адамның ішкі дүниесі сабыр тауып, кездейсоқ қатынас, байланыстарға құлай түспей, өз қалауын таңдай алу қабілетіне жетеді. Қатынастардың тұрақталуының және бір жөні адамдар бірін бірі жете танып, бірінің қылығына екіншісі көнігіп, өзара үйлесімге бейімделуі байқалады [5].

Нақты мезеттегі адамдар арасында болатын қатынастар сипаты көптеген шарттарға тәуелді, мысалы, адамның денсаулығы мен психологиялық кейпі. Дені сау, көңілі көтеріңкі болса, төңірегіндегілермен қатынас та әп-әдемі, үйлесе түседі. Көңіл-күйге жайлы жағдай болса, қатынасың одан әрі беки түседі, ал қандай да әбігер күйде түзілген қатынас көбіне баянды болмайды. Адамдар арасындағы қатынастар олардың жеке мінез-құлығына да байланысты. Әрдайым ұнамды арақатынастардың орнығуына адамды қайырымдылық, ақкөңілділік, үйіршендік, достық пен ұжымшылдық қасиеттер пайдалы. Ал сенімсіздік, күмәншілдік, өшпенділік, тұйықтылық пен өзімшілік-қалыпты қатынастар орнығуына кері әсерін тигізеді. Ой-өрісі кең дамыған, тәжирибесі бар адамдар өз қатынастарын меңгере алады, бірақ бұл көптің қолынан келе бермейтін іс, себебі көп жағдайда аралық қатынастардың мәнін соларды түзуші адамдардың өздері де түсіне бермейді, ал түсінбеген затты саналы басқару мүмкін емес [6].

Қарым-қатынас түбегейлі адамдық сұраныс бола отырып, дербес құндылық болады, себебі адам басқа адамды әрдайым қажетсінеді. Ол үшін маңызды дүние – бұл басқа адам, онымен қарым-қатынас, ортақ істі бірлесіп орындау, ниеттестік. Тек қана қарым-қатынас процесінде және тек сол арқылы адамның мәні көрініс табады. Қарым-қатынас қоғамның және адам өмірінің барлық жағын қамтиды. Адам басқа адамдармен қарым-қатынассыз өз өмірін елестете алмайды, себебі оның өмірі бүкіл адамзаттың сақталуына тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – А.: Рауан, 1996. - 64 б.
2. Немов. Основы психологического консультирования: Учеб. для студ. педвузов. – Москва: Гуманист изд. центр ВЛАДОС, 2000. -528 с.
3. Аллан Пиз, Барбара Пиз. Язык телодвижений. Расширенная версия; [пер. с англ. Т. Новиковой]. – Москва: Эксмо, 2009. – 464 с.: ил.
4. Леонтьев А.А. Лекция как общение. – М.: (Общество «Знание»), 1974. – 39 с.
5. Горянина В.А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/-3 изд., стер. – Москва: Издательский центр Академия, 2005. -415 с.
6. Смирнова Е.Е. Психология общения: Курс для тарших классов средней школы. – СПб: КАРО, 2005. -336 с.

ӘӨК: 15.81.70

Е.С. Тұрғалиева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Н.А. Кулмышева, психология кафедрасының доцент м.а., п.ғ.к.

АДАМДАРДАҒЫ АГРЕССИЯ СЕБЕБІ: ЗҰЛЫМДЫҚТЫҢ ТАМЫРЫ ҚАЙДА ЖАТЫР?

Күнделікті әрбір адам агрессивті іс-әрекетке кез болады. Бұл кезде біз өзіміздің тарапымызға әр түрлі балағат сөздер естиміз, дөрекілік көрсетеді, соңғы рет көрісіп тұрғандай ұрсысады. Осы жерде бізге мынадай сұрақтар келеді, «ешқандай себепсіз неге сонша сөз естіп дөрекіліктің құрбаны болдық? Мұндай іс-әрекетке ол адамды не итермеледі?» Бұның себебі әрдайым жәй ғана салт-сана мен тәрбиеге қатысты бола бермейді ғой! Күнделікті өмірдегі көріністердей агрессияның да өзіндік себебі бар, және де осыны қарастырып көрелік [1].

Агрессия дегеніміз не? Агрессия сөзінің бірнеше синонимі бар: зорлық, жауласу, ашу, ыза және т.б. Психологиялық тұрғы-дан алғанда, агрессия сөзі – басқа тірі жанға жаса-лынған кез-келген жауыздық деген мағына береді. Басқа адамға жауыздық жасаудың не қажеті бар болуы мүмкін? Бірақ бәріміздің білуімізге қарай табиғат әр нәрсені бекерге жаратпас. Енді осы адамдар агрессиясының мақсаты мен себебі неде екенін талдайық.

1. Басқа адамдарды белгілі бір әрекетке мәжбүрлеу. Адам – өте ақылды әрі қу тіршілік иесі. Басқа адамдарға жұмыс істете алатын қабілетің болса онда не үшін «терлеп» жұмыс жасауың керек? Қазіргі қоғамда агрессияның физикалық түрі көп кездеспейді, ал моральді тұрғыдағы зорлау әлі де кең тараған.

2. Билікке деген құштарлық. Билікке бейбітшілік жолымен жету көп кездесе бермейді – әрқашан біреуге кішкентай ал екіншісіне үлкен залал тигізу арқылы қол жеткізген. Билікке деген құштарлығы басым адамдар осылай жасайды. Осындай адамдарда агрессивтілік басқалардан қарағанда басымырақ келеді. Әсіресе ер адамдар осындай күнә жасайды.

3. Белгілі бір дәрежеде әсер алуға деген ұмтылыс. Агрессия туындаған кезде адамда әртүрлі әсерлер болады: біреу қорықса, енді біреуі бүкіл күшімен татуласуға тырысады, ал кейбіреуінде өшпенділікке деген қажеттілік туындайды. Қандай әсер алғаныңызды анықтау үшін сөйлесіп жүрген серіктесіңізді жақсы тануыңыз керек.

4. Залал келтіруге деген құлшыныс. Залал келтіруге деген құлшыныстың негізі әртүрлі заттардан туындауы мүмкін – өш алуға деген ниеті, белгілі бір затты тартып алу, немесе өзіндік қажеттілігі де болуы мүмкін. Егер бұл жағдай сіздің басыңызда аңда санда болып тұрса қорықпаңыз! Ондай барлық адамда болады!

5. Психологиялық күш қуаттау. Бір күнде қаншама жаман нәрсе жиналып қалатын күндер болады, дәл осы күндерде біреуге айқайлап не соққың келіп тұрады. Және дәл осы кезде қоғамдық

орында ұрсысқақ тәтенің пайда бола қалуы саған жағады, осы сәтте ішіндегі бар жаманшылықты шығарып өзінді жеңіл сезініп қаласың.

6. Өзін-өзі қорғау. Кейбір адамдар жамандықты көп жасайды. Әрине олардың дәрежесіне түсіп ақымақ болып немесе тәрбиелі болып көрінбеу керек, бірақ кейде сондай қылық жасамасаңыз сізді сөзбен «жеп» қою ғажап емес. Сіздің жеке кеңістігіңізді бұзып кірген жағдайда сіз оларға «тістеріңізді ақсыйтып, тырнақтарыңызды көрсетесіз» сол кезде ғана олар сізді жайыңызға қалтырады.

Агрессивті қылықтың негізгі мақсаттары осы. Олар сізге ұнаса да ұнамаса да, агрессия бізге қажет – бұл факт. Бір бірімен жауласып жүрген қоғам жайдан жай өмір сүруін жалғастыра алмайды. Агрессиядан толықтай құтылу мүмкін емес, бұл адамға махаббатсыз өмір сүр дегенмен тең [2].

Агрессивті қылықтың шығу төркіні. Агрессияның шығуына мақсатынан басқа маңыздырақ механизмдер бар. Көптеген психологтар адамдар агрессиясының себебін табуда әртүрлі гипотезалар ұсынған. Қазіргі кезде оларды үш негізгі топқа бөлуге болады:

1. Агрессия бұл инстинк.
2. Агрессия өзіндік қажеттілік мүмкіндігінің жоқтығының нәтижесі ретінде
3. Агрессия оқудың нәтижесі ретінде

Агрессияның алдын алудың әдістерін ұсынамыз:

1) Тәрбиені дұрыс беру. Бала кішкентай кезінен барлығын тәрбиеден алады. Сондықтан тәрбиенің маңызы өте зор. Егер авторитарлық және либеральды стильде тәрбие жүрсе, агрессияның келешекте дамуына күмән жоқ. Балаға авторитет болу керек. Бала ата-анасына қарап, олардың іс-әрекеттерін және мінез-құлықтарын қайталайды. Сондықтан балаларын дұрыс тәрбиелеу үшін, алдымен өзін дұрыс тәрбиелеу керек. Сөйлеген сөздері мен іс-әрекеттерін бақылап, қателіктерін түзету керек. Білім болмаса, адам қалай өзін тәрбиелей алады? Ол психология, коммуникация, вербальды емес қарым-қатынас жайында әдеби оқулықтар оқуы тиіс. Егер білімді біліп, меңгерсе, баланы тәрбиелеуге көшу керек. Баласына ең бірінші әке немесе ана авторитетін орнатып, онымен достасуға тырысу керек. Ұрыспай, айғайламай, балаға қорқыныш арқылы емес, оның түсінушілігіне дейін жету керек. Керекті әдебиет материалдары: Дебра Хаффнер «От пеленок до первых свиданий», Франсуаза Дольто «На стороне ребенка».

2) Эмпатия. Егер адам сізге агрессивтілігін көрсетсе. Оған лезде агрессиямен жауап бермей, оның неге солай жасап жатқанын түсіну керек. Егер адам жындыхананың пациенті болмаса, онда бұл адамның сондай мінез-құлықтың пайда болуына себеп бар. Өзін сол адамның орнына қоюға тырысу керек, мүмкін сіз оған белгілі бір жәрдем бере алатын шығарсыз [3].

3) Кешірімді болу. Қазіргі заманда, уақыт өте құнды болып тұр. Адамдар үнемі асығыс. Біреулері жұмысқа, не оқуға, не т.б. жерлерге. Қазіргі заманда адамдар эгоист. Олар өз пайдасын ойлап, жер әлемінде индивидпін деп ойлайды. Ия, біз барлығымыз индивидпіз. Бірақ, өте көп болғанымен, күнделікті өмірде бірдей көрінеміз. Адамдардың тез ашуланшақтығын ескеріп, олардың агрессияларын жүрекке жақын қабылдаудың керегі жоқ. Кешірімді болған адам, агрессияға жауап бермей, оны өршітпейді және өз денсаулығын сақтайды.

4) Қалжың, көңілді көңіл-күй. Күнде көңіл-күйі жоғары адамдар, үнемі өзінен жағымды әсер шығарады. Қасындағы адамдармен орынды қалжыңдап, олардың көңіл күйін көтере алады. Бірақ, оның да шекарасы бар. Адамдар қалжыңды көтере алмаса, агрессияның пайда болуына жол ашады.

5) Артын ойлау. Әр адам қадамдарын бақылап, орынды сөйлеу тиіс. Өз-өзін бақылай алатын адам үлкен жетістіктерге жете алады. Егер бір адамға агрессиямен жауап берсең, оның дұрыс не бұрыстығын теңестіріп, келешекте сол адамға немесе саған әсері болуын не болмауын ойлауы тиіс.

6) Спортпен айналысу. Көп күш жұмсалатын іс-әрекеттерде көп негативті агрессивті сезімдер шығады. Және бұл денсаулыққа өте пайдалы [4].

Яғни, агрессивтілік – бұл адамның бойындағы бір қасиет тұрақты және тұрақсыз және ол интелекті мен аффектіде сәйкесінше әртүрлі деңгейде көрінуі мүмкін деген тұжырымға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хаффнер Д. Психологический словарь. – М., 1997.
2. Рама Пабблишинг От пеленок до первых свиданий. – М., 2013. – 256 с.
3. Дольто Ф. Рама Пабблишинг. На стороне ребенка. – М., 2013. – 720 с.
4. Пазылова К. А., Аубакиров Б. Адамдарда болатын агрессияның себептері мен алдын алу жолдары // Молодой ученый. - 2016. - №7.1. -С. 18-20.

М.Б. Даукенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: М.К. Ноғайбаева, психология кафедрасының оқытушысы, п.ғ.магистрі

ӨЗІНДІК САНАНЫҢ ЭТОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕНДЕРІ

Этностық өзіндік сана халықтың маңызды белгілері және ұлттаралық процестерге әсер ете отырып, қоғам дамуына себеп болады. Қазіргі әлемдегі этностық өзіндік сана рөлінің артуы оларды зерттеу мәселесін, полиэтностық социумда бейбіт және тұрақты даму жағдайының маңыздылығын жоғарғы деңгейге көтереді. Этностық өзіндік сана мәселесінің дамуы әр түрлі ғылым өкілдерінің: педагог, психолог, социолог, этнолог, философтар және т.б. тарапынан кешенді зерттеуді талап етеді. Сонымен қатар этностық өзіндік сананың әрбір жас кезеңіндегі даму ерекшеліктерін теориялық талдау, практикалық дәлелдеу бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Этностық өзіндік сана адамның нақты бір ұлтқа тиістілігін түсіну ғана емес, өзінің және «басқа» халықтарға деген құндылықты қатынастар жүйесін қалыптастыратын санадағы ойлар, сезімдер және бағдарлар адам өмірінің алғашқы жылдарында-ақ қалыптасады. Бұл оның мәдениетке жалпы енуімен байланысты. В.В. Столин атап өткендей, бала өзін-өзі бағалау эталоны болатын қандай да бір адами мәдени-құндылықты, әрекет пен қарым-қатынас әдістеріне ие болғанда ғана адами қауымның толыққанды өкіліне айналады [1]. Бірақ мәдениет бала үшін алғашында абстрактілі болып табылмайды. Ол нақты қарым-қатынаста және нақты адамдармен бірлескен іс-әрекетте көрінеді. Этномәдени ақпаратты тасушы адамдармен араласа отырып, бала сол уақытта этностық мәдениетке қатысады.

Этностық өзіндік сананың этнопсихологиялық феномендерін-құндылықтар, құндылықты бағдарлар, этностық жаңсақ түсінікті зерттеуге қазақстан ғалымдары үлкен үлесін қосты.

Қ.Б. Жарықбаевтың зерттеулерінде этнопсихология құрылымын кешенді зерттеуді көрсеткен. Ол ұлттық психологияның келесі аспектілерін зерттеуді ұсынады: ұлтқа сәйкес генотип және фенотип, этностық таптаурынның, психиканың қалыптасуына түрлі факторлардың әсері. Оның пікірінше, ұлттық ерекшеліктерді зерттеу «түрлі ұлттық мінез-құлықтардың ғылыми негізделген суретін» жасауға және этнопсихологиялық зерттеулер бағдарламасын құруға негіз болуға мүмкіндік берген болар еді. Этностық сананы суреттеуде менталитет ұғымы бейне, тұлғаның немесе қоғамдық топтың ойлау әдісі, олардың дүниетанымы ретінде қолданылады. Қазақ халқының менталитеті оның ұлттық мінез-құлқының ерекшеліктерін бейнелейді.

А.Т. Малаева қазақ этносы жөнінде айта отырып, қазақтар республикадағы базалық этнос деп болжамдайды. Тарихи даму логикасына сәйкес оларда этностық төзімділік (толерантность) көрсетуге мүмкіндік беретін өздерінде біртіндеп ерекше психологиялық механизмдерді жасап шығарады. Басынан-ақ қазақ халқы жеткілікті түрде «компромисс даласын» дамытқан этноилгіш ұлт болып табылады.

Тұлғаның этнопсихологиялық ерекшеліктерін зерттеуде В.В. Агеев және А. Азизова өз бағыттарын ұсынады [1]. Тұлға құрылымының этнопсихологиялық айырмашылық мәселесін тұлғаның барлық этностық құрылымы үшін бәріне ортақ психологиялық мазмұн тарапынан шешу ұсынылады. Олардың пікіріне сәйкес, этнопсихологиялық айырмашылықтар мәні тұлғаның әмбебап жалпыға ортақ негізінде жатыр – бұл ұлттықтан тыс, жалпы адами, мүмкін болатын нақты этнопсихологиялық айырмашылықтардың негізі.

В.В. Агеев этнопсихологияның негізгі мазмұнын этностық тұлғаның ұлттық және жалпы адами ерекшеліктерінің арақатынасы деп біледі [1].

Д.Д. Дүйсенбеков халықтардың этнопсихологиялық ерекшеліктерін психологиялық іс-әрекет типтеріне байланысты зерттейді. Оның классификациясы психиканың үш базалық типтеріне негізделеді (динамикалық, пластикалық, инерттілік), екі шеткі (эмоциялылық, сезімталдылық) және екіаралық типтерінде (лабильділік, статистік). Нәтижесінде психикалық іс-әрекеттің жеті типіне кезкелген мемлекетте, ұлтта, тіпті бір отбасында кездесетін психиканың жеті қасиетіне сәйкес келеді [2].

Д.Д. Дүйсенбеков, А.С. Нурадинов, С.С. Кожухова зерттеулерінде тұлға құрылымын зерттеудің этнопсиходиагностикалық парадигмасы көрсетілген. Авторлар этнопсихологиялық зерттеулерде тұлғалардың этнолингвистикалық және культурологиялық ерекшеліктерін есепке алу қажет деп есептейді [2].

Н.Д. Жанділдин ұлттық психология табиғатын және оның құрылымын зерттеген. Ол ұлттық мінезді нақты ұлтқа тән қасиеттер жиынтығы деп түсіндіреді [3]. Мұндай бағыт, П.И. Гнатенконың пікірінше, бір жақты болып табылады.

Қазақ психологиясын зерттеу мазмұнына Д. Кішібеков өз үлесін қосты. Өзінің ғылыми еңбектерінде қазақ менталитетінің, көшпелі қоғамның ұлттық ерекшеліктерін зерттейді. Жекелей «менталитет» ұғымы ойлау барысы, ұлттық мінез-құлық, өмір сүру салты, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды білдіреді. Басқа сөзбен айтқанда, бұл қазақ халқының руханилығы. Осы қасиеттер негізінде ұлттың, халықтың бейнесі жасалады. Нақты іс-әрекет, салт-дәстүр және әдет-ғұрып, ұлттық мінез-құлық болмаса, менталитет болмайды. Менталитет халықтық дәстүрлерде көрінеді. Оның көмегімен әлем қазақтарды таниды: дін, ұлттық таным, тыйым сөздер, астрономиялық көзқарастар, қолданбалы халық өнері арқылы [2].

Н.Е. Еликбаев қазақ ұлтының ұлттық психологиясының ерекшеліктерін көрсетеді. Қазақтардың ұлттық психологиясын қарастыра отырып, қазақ ұлты өзін этностық өзіндік сана, ұлттық мінез-құлық, ұлттық сезімдер, ұлттық қызығушылықтар және ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар сияқты психология компоненттерінде бейнелейді т.б [4].

А.Х. Аймағамбетова қазақ этнопсихологиясының түрлі аспектілерін зерттеумен белсенді айналысады. Оның ғылыми қызығушылықтарында қарым-қатынас, этностық таптаурындар ерекшелігі, өмір сүру салтының адам психикасының дамуына әсері, мәдениет пен тұлға арақатынасы, қазақстанның тілдік саясаты мәселелері қамтылған.

А.Х. Аймағамбетова жағымды мінез-құлықты иемденген қазақтардағы этноптаурынның трансформация фактісін көрсетеді. Ол мұны, біріншіден, жақын және шалғайдағы шет елдерді соңғы уақытта болып жатқан әлеуметтік-саяси оқиғалармен түсіндіреді. Екіншіден, елдегі қиын экономикалық жағдайға қарамастан, қазақтарды бейбіт ұлт ретінде қабылдау жалпы қазақстандық менталитет идеясы себепші деп тұжырымдайды [5].

Этномәдени маргиналдардың психологиялық ерекшеліктерінің анықталуына А.Б. Мұлдашева, О.Х. Аймағанбетова, Ж.Д. Жукешовалардың еңбектері арналған [2]. Олар этномәдени маргиналдықты этностық сәйкестік дағдарысын субъективті уайымдаудың анық көрсетілген комплексімен қатар жүретін түрлі мәдениет нормалары мен идеяларын құндылықтарды игеру ретінде анықтайды.

Н.А. Логинова зерттеулерінде, этностық таптаурындарды зерттеу негізінде қазақтардағы этностар бейнесі аз жеке дараланған және «әлдеқайда этнотипті» екендігі жөнінде ұйғарымы расталған. Қазақтардың орыс таңдауына қарағанда өздеріне деген жағымды қатынасы анық көрінетіні анықталған. Ал орыстар қазақтарға қарағанда сыншыл және өзіне сын таққыш келеді [5].

М.А. Ысқақованың экспериментінде орыстарға қарағанда қазақтарда арақашықтықты сақтауға әлдеқайда айқын тенденция көрінген. Қазақ тобы шынайы және вербальді мінез-құлық арасындағы сәйкессіздікпен ерекшеленеді. Сондықтан автор қоғамдық пайдалы іс-әрекетке, ұлттық мәдениет, салт-дәстүрді және әдет-ғұрыпты жаңғыртуға халықтың әлеуметтік қуатын бағыттауды ұсынады [4].

З.Н. Сәрсенбаеваның тұлғаның этнопсихологиялық концепциясында мәдениет контекстінде мәдени атропология тарапынан этностық базалық психикалық процестерін зерттеу қажеттілігі айтылады. Берілген ұйғарым негізінде әлемнің түрлі суретімен, табиғатқа, қоршаған ортаға қатынасымен ажыратылатын этностардың шығыс және батыс типтерін бөліп қарастырады.

Қазақстанның көптеген ғалымдары қазақ психологиясының философиялық аспектілерін (С.Н. Ақатай, А.А. Қодар, А.Н. Нысанбаев, И. Сүлейменов, Б. Хасенов) қазақтардың дүниені қабылдауы мен сезінуі ұлттық философияның негізін құрайды. Ал С.Н. Ақатай пікірі бойынша, дүниетанымдық синкретизммен ерекшеленеді, себебі халықтың дәстүрлі танымының барлық типтерін қамтиды. Олар мәдениеттің түрлі құбылыстарында эмпирикалық білімдерде негізделеді және қазақ ұлттық шығармашылығында бейнесін табады [4]. А.А. Қодардың айтуынша, қазақ халқының философиясы салт-дәстүрмен диалогты көрсетеді [4]. Қазақтардың ұлттық өзіндік санасы элементтерін қарастыра отырып, зерттеуші А. Кукубаева негізгілерін бөледі: ұлттық идентификация, территория бірлігі, тарихи ес, мәдениеттің тарихилығы, тіл [5].

Қазіргі заманда Қазақстанның даму ерекшеліктері ұлттық өзіндік сананың әлеуметтік бағдармен байланысты мынадай мәселелерін бөліп қарастырады: этностық өзіндік сана мен қазіргі саяси-экономикалық дағдарыстан шығу жолдары арасындағы арақатынасы, этностық өзіндік сана және саяси тұлғалардың мінез-құлқы (саяси ұлттық көшбасшылар), ұлттық-мемлекеттік құрылым жөніндегі көзқарас, дәстүрлі қазақстандық патриотизм және қоғамның американизациясы, нарықтық

қарым-қатынас жағдайында құндылықтарды таңдау, Шығыс – Батыс құндылықтарының арақатынасы [5].

Этностық өзіндік сана компоненттерінің өзара қатынас феноменін зерттеуде «этностық таптаурын», «құрылым», этностық жаңсақ түсінік және «этностық парасат» ұғымдарының өзара қатынас мәселесі маңызды мәнге ие. Олар салыстырмалы зерттеу тарихына қарамастан, әлі де дискуссиялық болып отыр. Бір зерттеушілер таптаурынды құрылымның когнитивті элементі ретінде қарастыруға бейім. Басқалар «құрылым» және «таптаурын» ұғымдарын біріктіреді. Үшіншілері, алдымен адамда құрылым қалыптасады, содан кейін таптаурын осы құрылымға сәйкес мазмұнмен толтырылады деп есептейді. Төртіншілер, таптаурынды оған нақты бағыт пен интенсивтілік беретін, құрылымның бейнелену формасы деп есептейді. Кейбір авторлар этностық наным мен ой-пікірдің астарында, бәрінен бұрын, таптаурындалушы топқа қастасқан қатынасқа толы этностық таптаурынды түсінеді. Сонымен қатар этностық таптаурын этноорталықтандыру нәтижесі ретінде ұғынылады, яғни басқа халық құндылықтарын өз этносының құндылықтар призмасы арқылы қарастыруға бейімділік.

Көптеген зерттеулерде көрсетілгендей, адам өзін қандай да бір әлеуметтік топтың емес, этностық топтың өкілі ретінде сезінгенде, онда психологиялық механизмдер жұмыс жасай бастайды, кейінгі психологиялық механизмдер мен білімдерді басып тастай алатын «психоэнергетика» іске қосылады. Бұған этностық ой-пікір әрекеті мысал бола алады.

Кеңес психологиясында этностық өзіндік сананың құрылымдық элементтері ретінде этностық таптаурындармен Г.А. Андреева, И.С. Кон, В.П. Левкович, Н.Г. Панкова, Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко, П.Н. Шихирев және т.б. айналысты. [6].

Этностық өзіндік сана зерттеулерін нәтижелі отырып, этностық өзіндік сана құрылымдық түзіліс, сәйкестік, этноптаурын, құндылықты бағдарларды ажырататын компоненттер ретінде қарастырады деген қорытынды жасауға болады. Этностық өзіндік сәйкестік жағымды және жағымсыз болып бөлінеді.

Этностық өзіндік сананың онтогенез процесінде де, жеке этностық өзіндік сәйкестену процесінде де динамикаға бағытталғандығын ұйғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Столин В.В. Самосознание личности. – МГУ, 1983. – 285 с.
2. Малаева А.Т. Зависимость социальной детерминации личности от характера этнокультурной среды: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Алматы, 1995. – 26 с.
3. Агеев В.В., Азизова А. Возможная методология изучения этнопсихологических особенностей личности // Этнопсихология и этнопедагогика. – Алматы, 1998. – Вып. 7. – С. 58-61.
4. Агеев В.В. Некоторые методологические проблемы этнопсихологии и особенности казахского менталитета // Этнопсихология и этнопедагогика. – Алматы, 1998. – Вып. 5. – 70 с.
5. Дюйсенбеков Д.Д. Типы психологической деятельности и этнопсихология народов // Национальный процесс в Казахстане: пути и способы их регулирования. – Алматы, 1992. – С. 86-89.
6. Дюйсенбеков Д.Д., Нурадинов А., Кожухов С. Этнопсихологическая диагностическая парадигма исследования структуры личности // Национальный процесс в Казахстане: пути и способы их регулирования. – Алматы, 1992. – С. 78-80.

ӘӨК: 376

Б.Ж. Зейнуллаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: М.К. Ноғайбаева, психология кафедрасының оқытушысы, п.ғ.магистрі

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУ ЖҮЙЕСІ

Ерекше сұранысты қажет ететін балаларға білім беру кез-келген ел үшін негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Бұл – әркім өз әрекетінің қажеттілігі мен қатыстылығын сезіне білетін шын мәніндегі инклюзивті қоғам құруға қажетті шарт. Біз әрбір балаға оның сұранысы мен басқа да жағдайларына тәуелсіз, өз әлеуетін толық жүзеге асыруға, қоғамға пайда әкелуге және оның толық қанды мүшесі болуға мүмкіндік беруге міндеттіміз.

Дэвид Бланкет

Қазақстан Республикасының Елбасы - Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы өз Жолдауында әлеуметтік мәселелерге көп көңіл бөлді. Мемлекеттік саясаттың басты міндеттерінің бірі - мүмкіндіктері шектеулі балалардың Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес білім алу құқықтарын жүзеге асыруын қамтамасыз ету деп түсіндірді.

Мүмкіндігі шектеулі баланың білім алу құқығына кепілдіктер Қазақстан Республикасының Ата Заңы – Конституцияда, «Қазақстан Республикасында Бала құқықтары», «Білім», «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау», «Арнайы әлеуметтік қызметтер», «мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік-медициналық-педагогикалық және психологиялық түзете қолдау туралы» Қазақстан Республикасының заңдарында бекітілген.

Мәселен, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттеріне: білім бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатты байыту» қажеттілігі айрықша деп атап көрсетілген. Осыған байланысты қоғам алдына оқушының жеке басын үйлесімді дамытуға бағыттайтын міндеттер қойылып отыр. Отанымыздың әрбір болашақ азаматын жан-жақты тәрбиелеп, білім беру арқылы дамыту ең жауапты іс. Қазіргі таңда балалардың мүмкіндіктерін ескере отырып, өзгелермен теңдей білім алуына барлық жағдай жасалуда. Сонымен қатар елімізде инклюзивті білім беруді дамыту дұрыс жолға қойылған.

Инклюзивті білім беру – оқытудың тиісті білім беретін оқу бағдарламаларына білім алушылардың өзге де санаттарымен тең қолжетімділікті, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы дамытуға түзету-педагогикалық және әлеуметтік қолдауды көздейтін, мүмкіндігі шектеулі адамдарды бірлесіп оқыту және тәрбиелеу. Мемлекет инклюзивті білім берудің мақсатын іске асыра отырып, білім берудің барлық деңгейінде даму мүмкіндіктері шектеулі азаматтарға олардың білім алуына, дамуындағы ауытқуды түзетуіне және әлеуметтік бейімделуіне арнайы жағдайлар жасауды қамтамасыз етеді. [2]

Қазақстандағы инклюзивті білім беруді дамыту - Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен Астанада «Инклюзивті білім беру саясатын жүзеге асыру» атты халықаралық конференция өтті. Оған ЮНЕСКО Кластерлік бюросы, Қазақстандағы балалар қоры және 48 халықаралық конференция нұсқауларын жүзеге асыру мақсатында Сорос қоры үлкен қолдау көрсетті. «Барлығына арналған оқыту» атты халықаралық бағдарламаның бір бөлігі ретінде, инклюзивті білім беру дегеніміз – балалардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, сапалы білім алу және өздерінің потенциалдық дамыту мүмкіндігіне ие болу көрсетті.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру жүйесін дамыту бойынша мынадай шаралар жүргізілуде .

2015 жылға қарай аталған міндетті шешу үшін:

Мүмкіндіктері шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламалары;

Мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортада біріктіріп оқыту ережесі әзірленді, түрлі кемістігі бар балалар үшін бірігу нысандары анықталды.

Мүмкіндіктері шектеулі балаларға қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру қағидалары әзірленді.

2020 жылға қарай мектептерде мүгедек балалар үшін көтергіш жабдықтар, пандустар, санитарлық бөлмелерде арнайы құралдар орнату , тұтқалармен, арнайы парталармен , үстелдермен және басқада арнайы компенсаторлық құралдармен жарақаттандыру арқылы кедергісіз аймақтар құрылды.

2030 мектепте мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқытуға жән тәрбиелеуге тең қол жеткізу үшін жағдайлар жасалады (мектептерде педагог-дефектологтардың, балалардыпсихологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің, арнайы жеке техникалық және компенсаторлық құралдардың болуы).

Үйде білім алатын мүгедек балалар жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріле отырып, компьютерлік қамтамасыз ету жинақтарымен қамтамасыз етіледі.

Жоғарыда айтылған міндеттерден басқа өзге де бірқатар мәселелерді шешу қажет. Ол үшін қосымша білім беру мазмұнын жетілдіретін болады. Осыған орай тұлғаның шығармашылық күзіретіндегі, үздіксіз білім беру мен тәрбиелеудегі, кәсіби өзін-өзі анықтаудағы бәсекелі артықшылықтарын қалыптастыру мақсатында негізгі бағыттар: шығармашылық-эстетикалық; ғылыми-техникалық; экологиялық-биологиялық; туристі-өлкетанушылық; әскери – патриоттық;

әлеуметтік-педагогикалық; білім-беру сауықтыру және т.б. бойынша балаларға қосымша білім беру мазмұны жаңартылды.

Қосымша білім беретін педагогтарды және аралас мамандықтардың педагог ұйымдастырушыларын даярлау бағдарламасы жетілдірілді.

2015 жылға қарай қосымша білім беру ұйымдарының желісі ұлғайып, 625-ке жетеді.

Бұл балаларды қосымша біліммен қамтуды 23% - ға дейін көбейтуге мүмкіндік береді.

Мектептерде спорт секцияларын құру арқылы дене шынықтыруды ұйымдастырудың мектептен тыс насандары жетілдірілетін болады.

Құқық бұзушылықтар мен басқа да бейәлеуметтік құбылыстардың алдын алу бойынша әрбір білім алушыны жекелей психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді қамтамасыз ету жолымен қосымша білім беру конкурстары мен олимпиадаларының жүйесі арқылы оқушылардың қоғамдық және әлеуметтік белсенділігін қалыптастыратын балалар қоғамдық бірлестіктері дамиды.

Осы жұмыстардың барлығы да Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Бала құқықтары туралы», «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы» Заңдарын және Ережелерді басшылыққа алады.

Инклюзивті білім беру ерекше балаға білім беру саясатының бір түрі болып табылады.

Атап өткеніміздей 2015 жылға дейінгі инклюзивтік білім берумен мүмкіндігі шектеулі балалардың 25 пайызын қамту көзделсе, инклюзивтік білім беруге жағдай жасаған мектеп үлесі 30%-ға жету керек. Бұл мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беретін мектепке дені сау балалармен қатар білім алуына жағдай жасайды.

Білім берудің бұл түрінде мүмкіндігі шектеулі баланың өз-өзіне сенімі артады, ол маңайындағылардың тарапынан өзіне қолдау бар екенін сезінеді, бұл баланың өзін-өзіне бағалай білуіне, қоршаған ортасына сүйіспеншілікпен қарауына, өзін қоғамның толыққанды мүшесі сезінуіне жол ашады. Оқытудың бұл түрі арқылы мүмкіндігі шектеулі бала өз қабілетіне сай ата-анасынан алшақтамай, яғни арнайы мектеп - интернаттарда тұрып оқуға мәжбүр болмай, тұрғылықты жерде білім алады. Қоғаммен біте қайнасып, әлеуметтік жағынан бейімделеді. Ата-анасы да баласының дамуы мен тәрбиесіне белсене қатысып, жеткіншек алдында жауапкершіліктері артады.

Инклюзивті оқытуды негізге ала отырып ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, таным-білуге, қабылдауға үйренеді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-анасы айта кететін жайт көмекші не арнайы мектептер мен мектеп интернаттарға, психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттер мен кластарға балаларын бергісі келмесе жалпы балалар оқитын мектептерге ПМПК –ның қорытындысы бойынша көрсетілген, яғни баланың денгейіне қарай жеңілдетілген бағдарлама бойынша инклюзивті оқытуға міндетті.

Яғни, инклюзивті оқытуға жалпы мектептерде арнайы мұғалімдер – психолог, әлеуметтік мұғалім, олигофрено мұғалімі, логопед мұғалімдері болмаған жағдайда, тәрбиешілерді, бастауыш кластың мұғалімдерін, қазақ тілі мұғалімдерін мүмкіндігі шектелген кемтар, мүгедек балаларды инклюзивті оқыту қурыстарына оқытып алулары қажет.

Көмекші бағдарламамен жалпы мектепте оқитын балалар бағдарламаны толық игерген болса, ол балаға арнайы куәлік беріледі, ал игермесе онда анықтама берулері қажет. (Департаментке ұсыныс беру арқылы) [3].

Сонымен қатар дамудағы қалыс қалу немесе экономикалық мәртебесіне, отбасына белсенді қатысуы, коррекциялық-педагогикалық және балалардың жеке мұқтаждарын әлеуметтік адресті қолдаудағы бейімдеудің баланы емес, ортаны жеке ерекшеліктерімен білімдік қажеттіліктерін білім беру жағдайларын тиімді жолмен құру.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жағдайын сараптауда, отандық тәжірибеде ерекше мұқтаж балаларды жалпы білім беру процесіне қосуда әр түрлі елдердегі шетел ғалымдары инклюзивті процестерін халықаралық құқықтық акт туралы жұмыстарда игеру қажет. Осы әр түрлі жер бетіндегі елдердің мәдени-тарихи және әлеуметтік- экономикалық деңгейлерінің дамуына байланысты инклюзивті білім беру принциптері анықталады:

- Жалпы білім берудің жоғарғы сапалары;
- Балалардың отбасындағы жағдайы;
- Оқытумен тәрбиелеу кезіндегі ата-анасының қатысуы;
- Мұғалімдердің әр түрлі өзгерістерге дайын болуы, балалардың құқықтарымен қабілеттерін есепке алып отыру;
- Жалпы білім беру мекемелерінде тиімді білім жағдайларын туғызу

- Нәтижелі әлеуметтендірумен оқытудың жүзеге асырылуы инклюзивті білімді қолдану кезінде ғана табысқа жетілуі;
- Демократиялық қоғамға орналастыру және жеке тұлғалық құқықтарын сақтауға кепілдеу;
- Мүмкіндігі шектеулі балаларды тиімді білімділікпен, коррекциялаумен, әлеуметтік жағдайларына араластыру

Қорыта келе айтатынымыз инклюзивті білім беру дегеніміз – жынысы, жасы, тегі, діни көзқарасы, дамуында артта қалушылығы немесе тұрмыстық жағдайына қарамастан, барлық балаларды жалпы білім беру үдерісіне толықтай енгізу және әлеуметтік бейімдеу барысында кездесетін кедергілерді жоюға бағытталған мемлекеттік саясат. Демек, бұл үдерістің нәтижесінде білім беру жүйесін толықтай өзгеріске ұшырататын тұжырымдама жасалынды. Яғни осы өзгерістер мен бетбұрысты жүзеге асыруда [1].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразаева Г. Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім беруді дамыту/ Г.Оразаева // Открытая школа. -2012.- №4.- Б. 12-15.
2. 2011 – 2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым. - 9 б
3. Дети с ограниченными возможностями: проблемы и инновационные тенденции, воспитание и обучение. Коррекционная педагогика и социальная психология /Сост. Соколова Н. - М., 2011.
4. Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. ҚР-ның Президенті –Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2012ж, 28 қаңтар.

ӘӨК: 159.938

И.Ж. Қайроллаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: М.К. Ногайбаева, психология кафедрасының оқытушысы, п.ғ.магистрі

ӨЗІН-ӨЗІ ДАМУ ҮРДІСІНДЕ ЗЕЙІН ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өзін-өзі тәрбиелеудің нәтижелігі балалардың психикалық үрдістері: зейіні, қабылдаулары, есте сақтауы т.с.с. дұрыс ұйымдастырылуына байланысты.

Әсіресе балалардың зейінін ұйымдастыру, тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу үрдістерінің нәтижелі болуына жетелейді.

Өзін-өзі тәрбиелеу— ол оқушының өзімен жұмыс атқаруы. Бұл жұмыс даралы болып көрінгенімен практиканың көрсеткіші бойынша өзін-өзі тәрбиелеудің жемістілігі және адам қаншалықты ұжыммен байланысты және оның көмегіне сүйенетініне тәуелді болады.

Зерттеушілердің айтуы бойынша өзін-өзі тәрбиелеу күрделі үрдіс. Бірақ реалды үрдіс және бұл құбылысты зерттеу кезінде, оның өтуінің объективті заңдылықтарын білу қажет.

Өзін-өзі тәрбиелеудің нақты логикалық құрылымы бар:

- өзін-өзі тәрбиелеу мақсаты: олар қоғамдық мақсаттармен реттеліп: саяси, өнегелік, кәсіби-еңбектік, эстетикалық және т.б. бағыттары мен сипатталады;

- өзін-өзі тәрбиелеудің мазмұны мен мәселелері. Олар өзін-өзі тәрбиелеу мақсатына жеткізетін мінез-құлықты және іс-әрекетті түсінеді. Ол көбінесе жеке адамның психикалық қасиеттеріне, оның интеллектуалдық, эмоционалдық және тәжірибелік еріктік сферасына байланысты;

- өзін-өзі тәрбиелеу құралдары. Ол өзіне әсер етудің түрлі тәсілдерімен қарулануы. Өзін-өзі тәрбиелеудің ең негізгі құралы, адамның тәжірибелік іс-әрекетінің мазмұны болып табылады;

- өзін-өзі тәрбиелеу нәтижесі. Ол жеке адамда немесе ұжымда өзін-өзі тәрбиелеу ықпалдарының нәтижесінен болатын өзгерістер.

К.Д. Ушинский еңбегінде зейінді «сыртқы әлемнің әсерлерін рухқа енгізетін есік», - деп сипаттаған. Зейін, балалардың оқу материалын анық және есеп бере алатын дәрежеде қабылдауын, жылдам әрі дәл ойлауын, іс-әрекетте бақылауды қамтамасыз етеді.

Мұндай фактілер психология ғылымында зейіннің өзекті мәселе екенін дәлелдейді. Зейіннің физиологиялық табиғатын түсіну үшін И.М. Сеченовтың, И.П. Павловтың, А.А. Ухтомскийдің, П.К. Анохиннің [6] еңбектері маңызды.

Шетел психологтарының ішінде В. Вундт зейін мәселесін сана психологиясымен байланыстарады, У. Джемс зейіннің түрлерін зерттеді, Э. Б. Титченер зейінді генетикалық тұрғыдан қарастырады, Т. Рибо зейінді эмоциямен ұштастырады, А. Трейсман зейінді мәтіннің семантикалық сипатымен байланыстырып зерттеді.

Ал бұрынғы одақтас мемлекеттер психологтарынан зейін теориясын зерттегендер Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, Н.Ф. Добрынин, А.Н. Леонтьев, И.В. Страхов, Д.Н. Узнадзе [4].

Зейін мәселесі туралы көзқарастар, эксперименттер теория мен практика үшін маңызды.

Ырықты басқару механизмдерін жетілдіру, жас өскен сайын зейіннің таңдамалығын арттырады. Жеткіншектердің негізгі тапсырманы қосымша тапсырмалармен салыстырғанда нәтижелі орындаулары жоғарылайды. Бұл зейіннің арнайы таңдамалығын арттырып, маңызды мәселеге зейінін шоғырландыра алу қабілетінің арасындағы байланысты көрсетеді.

Зейіннің механизмдерін жетілдіру, оның барлық қасиеттерінің: тұрақтылығы, шоғырлануы, ауысуы, бөлінуі және көлемінің дамуларына мүмкіндік туғызады.

Сонымен, жақсы дамыған зейін әр түрлі тапсырмаларды орындауда өзінің іс - әрекетін тиімді ұйымдастыруға жәрдемдесіп, оларды нақты және ыңғайлы ырғақпен жұмыстың тепе-теңдік тұрақты күйін қолдайды. Зейінді жаттықтыру қандай-да бір мөлшерде оқушының даралық мүмкіндіктерін орнықтырады [5].

Зейіндерін жақсы бөле алатын оқушылар «корректуралық сынақпен» нәтижелі іс атқара отырып, сол мезетте ұйымдастырылған дыбыстық сигналдарды жібермейді. Ал, зейіндерін нашар бөлетін оқушылар төмен дәрежеде іс атқарып, көп қателерді тапсырмалардың бәрінде жібереді.

Зерттеушілердің пікірі бойынша психолог–практиктің белсенді іс-әрекетінсіз, психологиялық қызметті дамытпайынша жеке оқушының білімін, тәрбиесін және дамуын біріктіру қиын болады.

Психологиялық қызмет, бекітілген ережелері бойынша, психологтың атқаратын іс-әрекеттеріне «балаларды диагностикалық зерттеу, оқу топтарының практикасындағы әр түрлі түзетулер және педагогтардың оқыту үрдісін балалардың ерекшеліктеріне бейімдеу мен кеңес беру сияқты көп бағытты жұмыстар жүргізіледі. Мұндай қызметпен айналысатындар жоспар жағынан көптеген кедергілерге, қиындықтарға кездеседі. Ережедегі тәртіп бойынша психолог-практик педагогтардың, ата-аналардың өтініштерімен ақиқатты анықтау мәселелерімен немесе оқушының ерекше қылықтарымен, оқыту үрдісіндегі күрделіліктермен, ара-қатынастарымен, конфликт сияқты мәселелермен қызмет атқарады. Тек қана өтінішпен, сұраныспен атқарылған қызмет педагогикалық ұжымда да, психологтың өзінде қанағаттандыра бермейді, оның үстінде осы замандағы маңызды мәселелердің бірі - балалардың таным әрекетінің «психологиялық бейнесін» құрастыруға мүмкіндік тудырмайды. Бүгінгі сыныптағы психологиялық жағдайдың даму деңгейін педагог та, психолог та объективті түрде біле бермейді [1].

Тәжірибе жасау арқылы алынған нәтижелер, келешекте теорияларды дамытады. Зейіннің психологиялық сипаты жеке адамның күрделі жүйесінің бөлімі болып қалыптасады. Зейіннің динамикалық сипатта болуының оқыту мен дамыту үрдісінде тәуелділігін түсіндіреді. Баланың зейінділігін өздігінен орындайтын іс-әрекеттің тиімді мөлшерде болуы, оның өзін басқаруын, бақылауын дамытады.

Зейін - психологиялық феномен, ол туралы пікірталастар ғасырлар бойы жалғасып келеді. Ғалымдардың бір қатары зейін тәуелсіз үрдіс ретінде өмір сүре алмайды, ол тек қана кез келген психикалық үрдістің немесе адам іс-әрекетінің бір жағы ретінде көріну деп тұжырымдайды. Басқалары зейінді тәуелсіз үрдіс, өзінің ерекшелігі бар, олар анатомиялық және физиологиялық өзін басқаратын құрылымына сүйеніп басқа таным үрдістерінің міндетін атқыруын, динамикасын және психикалық ахуалдың ерекшеліктерін қарастырғанда маңызы бар екенін айтады.

Зейін барлық психикалық құбылыстарға қатысы бар, оны зейіннің динамикалық сипаты (шоғырлануы, тұрақтылығы, көлемі, бөлінуі т.с.с.) арқылы зерттеуге болады. Зейін – сезім мүшелері арқылы бір ақпаратты іріктейтін басқаларды елемейтін (саналы немесе санасыз) үрдіс [1].

Психикалық құбылыстар зейінге түрліше әсер етеді. Сезім зейінді күшейте түсуге не оны бөліп жіберуге себепші болады.

Зейіннің физиологиялық негіздерін И.П. Павлов ашқан жүйке үрдістерінің өзара индукция заңына байланысты түсінуге болады.

И.П. Павлов, егер ми қабығының бір алабында қозу үрдісі пайда болса, осымен байланысты қалған алаптарында тежелу үрдістері пайда болатындығын айтқан. Мәселен, адам бар ойымен іске

қызу берілсе, басқа жөнінде ойлай алмайды. Осы кезде мидың бір алыбында күшті қозу үрдісі болып жатады да, айналасындағы алаптарда тежелу үрдісі болады.

Зейіннің физиологиялық негіздерін орыс физиологы, академик А.А. Ухтомскийдің (1875-1942 ж.) доминанта теориясы жақсы түсіндіреді. Сыртқы дүниенің көптеген тітіркендіргіштерінің ішінде біреуі миға көбірек әсер етеді де, мидың бір алабын қаттырақ, күштірек қоздырады, осындай алабты доминанта деп атайды. Мидың осы күшті қозғыш алабы қалған алабтардағы әлсіз қозу үрдістерін өзіне тартып отырады. Осыдан мидың күшті қозған алабы одан ары күшейеді. Мәселен, қызық кітапқа беріле оқығанда адамға кейбір бөгде тітіркендіргіштердің бөгет жасамайтыны, қайта олардың адамның ойының күшеюіне жәрдемдесетіні байқалады. Сондықтан адам бар зейінін қойып кітап оқыған кезде қасындағы бөгде тітіркендіргіштерден қашпауы керек. Бұл біздің басқа нәрсеге көңіл аудармай үңіліп отырған әрекетімізге мейлінше беріле түсуге жәрдемдеседі. Өйткені, жоғарыда айтылғандай, мидағы басыңқы қозу әлсіз тітіркендіргіштерден болған қозуларды өзіне тартып алып, солардың есебінен күшейіп отырады.

А.А. Ухтомскийдің доминанта теориясының мәнін И.П. Павловтың «қозудың оптималдық алабы» дейтін теориясы одан әрі толықтыра түседі. И.П. Павловтың оптималдық қозу алабы теориясы ырықты зейіннің табиғатын физиологиялық тұрғыдан өте жақсы түсіндіреді. Қозу үрдісі ешқашанда ми қабығына біркелкі тарамайды, өйткені онда әр уақытта қозу пайда болатындай жағымды «оптималдық жағдай» жасалып отырады. Оптималдық қозуы бар осы алап – ми қабығының шығармашылық бөлімі, ырықты зейіннің физиологиялық негізі. Бұл күйді И.П. Павлов былайша сипаттаған: «Бас сүйегінің сыртынан біз іштегі миды байқай алатын болсақ, онда ми сыңарларының оптималдық қозу пайда болатын жері жарқылдап көрінсе, біз ойлап отырған саналы адамның ми сыңарларында түрі және шамасы өне бойы өзгертін тамаша тұрлаусыз жарқылдаған сәуле дағын көрер едік, бұлар ми сыңарларының барлық жерлерін алып жатқан азды-көпті қара көлеңкенің ішінде үздіксіз қозғалып жүрген болар еді» [3].

Ұлы физиолог оптималдық қозу үнемі қозғалыста болатындығын айта келіп, оның мида ауысып отыруының өзі зейін бағытының да өзгеріп отыруы деп түсіндірді. Мидағы тежелулерінің бірінен екінші сапқа түсуі, біреулерінің күшейіп, алдыңғы сапқа шығуы осы оптималдық қозу алабының жұмысы болады. Оптималдық қозу алабы бар алап мидың басқа бөліктеріндегі тежелуді күшейтеді. Мұндай жағдайда адам зейіні бір жерге күшті шоғырланады да, ол қалған объектілерде байқалмайтын болады [4].

Оқушыларды байқаудың көрсеткіштері бойынша, зейіндерін жақсы ұйымдастыра алу оқуды жақсы үлгеріміне әсер ететін фактор ретінде болды. Сонымен бірге үлгерімінің зейін қасиеттерін дамытуға ықпалы да болады.

Арнайы талдау бойынша зейіндері кең, тұрақты және жақсы бөле алатын оқушылардың, зейіндері тар, тұрақсыз және дұрыс бөле алмайтындармен салыстырғанда әлдеқайда оқуда жақсы үлгере алатындары көрінді.

Зейіндерінің қасиеттері төмен дамыған оқушылардың үлгерімдері және қылықтары жайлы әңгіме ерекше зерттеуді талап етеді.

Негізгісі оқушының өзінің өзгерістерін өзі ұғына алуы қажет. Ондай болу үшін, өзін, тұлғалығын, білімдері, икемділіктері және дағдыларының құрылымын, іс-әрекетінің процессуалдық жақтарын, кемшіліктерін талдап үйренуі тиісті. Бастысы, оқушы болашаққа жоспарын ертеректе қандай болғанымен, не білетінімен салыстыра ұйымдастыруы болады [1].

Осылай өзін-өзі бақылау, өз бетінше тапсырмалар мен тәсілдерді, әрекеттерінің нәтижелерін ескеру тек қана рефлексияның - өзінің даралығына, қылығына тұлғалық ерекшеліктеріне зейінінің дамуы негізінде ғана болады. Өзін-өзі бақылауды ұйымдастыра, өзінің іс-әрекетін және қылықтарын игеруі мүмкін.

Өзін-өзі бақылау үрдісін ұйымдастыруда таным әрекеттерінің ішінде зейіннің қасиеттері ерекше әрі маңызды орында. Әсіресе бақыланатын объектіге сананы бағыштап шоғырландыру және қажет уақыт аралығында мақсатқа сәйкес тұрақтатып нысананы түзету мәселесі зейіннің жоғарыда аталған қасиеттерімен дәнекерленеді.

Зейіннің арнайы мәні, тұлғаның объектіге қатынасы ретінде айқындалып, осы түсінікті ерекше пікір талас етті. Осы орайда ағылшын эмпирикалық психологиясының өкілдері – ассоцианистер өз пікірлерін ұсынды. Олар зейінді тіпті психология жүйесінде де енгізбеген. Олар үшін тұлғаның да объектінің де мәні болмаған, тек олардың ассоциациялары және көріністері болған, сондықтан да олар үшін зейін мәнсіз.

XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында зейін түсінігі ерекше орын ала бастады. Осы кезде зейін туралы мынадай пікір туды:

Зейін сананың белсендігін көрсету үшін және сананы механикалық байланыстарға, көріністерге әкеліп соқтыратын ассоциативті психологияның түзетушісі (коррективі) ретінде қолданылады [6].

Зейін теориясына байланысты батыл әрекеттерді гештальтпсихология өкілдері де ұсынды. Олар зейінді психологиядан ығыстыруға әрекеттенді.

Т. Рибоның зейін қозғалысы туралы теориясында бейнеленген және бихевиористер мен рефлексологтарда дамыған зейінді жою туралы бірінші механистикалық әрекет, зейін үрдісін рефлекторлы құрылымдарға әкеледі.

Ал гештальтпсихология теориясымен байланысты, екінші механистикалық әрекет зейін көрінісін сенсорлы өрістің құрылымдығына әкеледі.

Зейіннің болмау себебі - олардың бытыраңқылығы немесе ажырауы болып табылады. Зейін бағыттары әрекетпен реттелетін үрдістердің арнайы ерекшеліктерін көрсетеді. Зейін тұлғаның санаға бағытталған объектіге қатынасын көрсететіндіктен, тұлға үшін сол объектіге зейін аудару маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Страхов И.В. Психологические основы педагогического такта. – Саратов, 1972. –
2. Алякринский Б.С. Беседы о самовоспитании. – М., 1977. – 102 с.
3. Рувинский Л.И. Самовоспитание личности. – М., 1979. – 113 с.
4. Философия және мәдениеттану: Оқу құралы / Құраст. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А. және т.б. – Алматы: Жетіжарғы, 1998. – 17 б.

ӘӨК: 376

М.Қ. Қалыбекова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Ғылыми жетекшісі: Ш.Т. Карипбаева, аға оқытушы

РӨЛДІК ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНДА ТЕЖЕЛУІ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектеп жаңа қоғам мектебі, болашақ мектебі, яғни саналы халықтық мәдениетке бағытталған, баланың жеке басының дамуына, жеке тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайтын, бәсекеге қабілетті, елдің ертеңі болатын жас ұрпақты өсіріп, дамытатын мектеп болуы тиіс. Ал білім саласының алдына қойылған талаптар - оқушыларға білімді тереңдетіп беру. Мұны кейінгі жылдары шыққан оқулықтардан көруімізге болады.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттеріне: білім бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатты байыту» деп атап көрсеткен. Қазіргі озық технология заманында психологиялық дамуында тежелуі бар оқушыларды заман талабына сай, түрлі элеуметтік жағдайлардан адаспай, дұрыс жол таба алатын, еңбекқор азамат етіп қалай әзірлеп шығаруға болады деген сұрақ, жұмыс жасап жүрген әрбір ұстазды шығармашылық жұмыстар мен иновациялық технология әдіс — тәсілдерін іздеуге итермелейді.

Жалпы орта білім беретін мектептерде үлгерімі төмен оқушылардың елу пайызы психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылар құрайтындығы бүгінгі күні ғылыми түрде дәлелденіп отыр. К.С. Лебединская, В.И. Лубовской, т.б. дефектологтардың зерттеулерінде балалардың жас мөлшері бірдей болғанымен, психикалық дамуы әртүрлі, яғни интеллектуалды қабілетінің жасына сәйкес келмейтіндігін ерекше атап көрсетілген. Психикалық дамуының негізгі бұзылыстары интеллектуалды даму деңгейі, яғни, зейіні, есте сақтауы, қабылдауы, ойлауы және танымдық қызығушылықтары төмен болып келеді. Осы себептерге байланысты психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылардың оқу үлгерімі төмен болады. Оның негізгі белгілері: сабаққа белсенділігі байқалмайды, берілген тапсырмаларды үлкендердің көмегінсіз дұрыс орындай алмайды, сыныптастарымен аз араласады, өз ойын ашық айта алмайды, оқу мен жазу, есептеулерде көп қателер жібереді, тез шаршағыш, зейіні тұрақсыз болады өз өзін төмен бағалауы; қоршаған ортаға сенбеушілікпен қарауы; өз күшіне деген сенімсіздігі.

Психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылармен өткізілетін әрбір сабақты балалар өз күштеріне сенімділігін сезінетіндей етіп, олардың оқуға деген ықыластарын оятып, қызықтыратындай ұйымдастыру қажет. Қызығу танымдық іс – әрекеттің қозғаушы күші. Танымдық — (таным әрекеті, танырлық, танылатын, танып білерлік) танылатын үрдіс; танымдық қызығушылық — ғылым жаңалықтарын; қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып білуге деген қызығушылық.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудың үш жағдайы бар:

1. Оқытудың мазмұны, оның берілу түрі, жаңалығы, ғылым мен техниканың соңғы табыстары.

2. Оқушының таным әрекетін ұйымдастыру формалары, құралдарын және әдістерін жетілдіру.

3. Мұғалім мен оқушы, оқушы мен мұғалім арасындағы қарым –қатынасы, сыйластық, ізеттілік орнатып, жүрек жылуының болуын қамтамасыз ету.

Сонымен бірге әр баланың физиологиялық, психологиялық жас ерекшеліктерін ескере отырып, сынып жетекшісі, психолог, логопед, дефектолог және ата-ана тығыз байланыста болып, түзету жұмыстары тиімді жүргізілген жағдайда жұмысымыз нәтижелі болады.

Елімізде арнайы білім беруді қажет ететін балаларға арнайы мектептер мен жалпы мектептердің ішінен арнайы сыныптар ашылуда. Мұндай жағдайда мұғалімнің алдында үлкен мәселе: «Психологиялық дамуында тежелуі бар оқушыларды қалайша шаршатпай, енжарлыққа салдырмай терең білім беруге болады?» - деген сұрақ туындайды. Осы тұрғыдан алып қарағанда оқыту үрдісінде ойын технологиясын, соның ішінде рөлдік ойын әдісін қолдану- бұл проблеманы шешудің бірден- бір жолы.

Ойынның бала өмірінде үлкен орын алатынын ертеден-ақ дәлелдеген. Тіпті, 18-ғасырда Ж.Ж. Руссо былай деп жазған: « Баланы жақсы тану және түсіну үшін, оны ойын кезінде бақылау керек» деген. Ойын үстінде баланың түрлі қасиеттері, қабілеті мен белсенділігі де көрінетіні туралы аса көрнекті педагог А.С. Макаренко былай дейді: «Ойында бала қандай болса, өмірде кәсіби қызмет саласында, көбінесе сондай болады». Сондықтан келешекке адамды тәрбиелеу– бәрінен бұрын ойын арқылы жүзеге асыралады. Ойын – балалар үшін айналадағыны танып, білу тәсілі. Сабақта ойын әдіс-тәсілдерін қолданып, мүмкіндігі шектеулі балалармен көбінесе ойын арқылы жұмыс жасаған тиімді. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып білімін жетілдіреді. Ойнай жүріп балалар қоршаған орта жайлы білімдерін толықтырады, дербес шешім қабылдауға дағдыланады, ойлау барысында ұтқырлық пен тапқырлық танытады. Ойын әсері арқылы бала өз қасиетін қалай қанағаттандыра алатынын, қандай қабілеті бар екенін байқап көреді. Түрлі ойындар баланың тапқырлығын, байқағыштығын, зейінділігін арттырумен қатар ерік сезім түрлерін де дамытады.

Соның ішіндегі ең бір маңызды да қолайлы әдіс-тәсіл – рөлдік ойындар арқылы психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру. Рөлдік ойын — біріккен топтық ойын, мұндай ойынға қатысушылар әр түрлі әлеуметтік рөлдерді орындайды (әлеуметтік рөл): анасының, әкесінің, тәрбиешінің, дәрігердің, оқушының т.с.с. Бұл өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рөлдер арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы. Рөлдік ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімдік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Рөлдік ойындар - интербелсенді әдістердің тиімді бір түрі.

Рөлдік ойындар екіге бөлінеді:

1.Әрбір оқушы рөлде ойнайды;

2.Оқушылардың шағын топтары рөлде ойнайды.

Рөл – Сюжеттік-рөлдік ойынның негізгі діңгегі болып табылады. Сюжеттік рөлдік ойындардың негізгі мазмұны үлкендердің әр түрлі жағдайда көрініс беретін қоғамдық өмірі. Ойында рөлдің болуы бала санасында өзін қандай да бір адаммен теңетіреді де, ойында соның артынан әрекет етеді соған сәйкес қажетті заттарды пайдаланып, басқа ойыншылармен түрлі қарым-қатынасқа түседі.

Психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылардың рөлдік ойындар арқылы танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру жолдарына бағытталған педагогикалық-тәжірибелік эксперимент Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы, «№ 42 жанында интернаты бар жалпы орта білім беретін» КММ-де жүргізілді. Оған 4 «Б» арнаулы түзеу сынып оқушылары таңдап алынды. «А» тобы – эксперимент топ, онда 4 бала, «Б» тобы – бақылау тобы, онда 4 бала бар. Эксперимент барысында психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылардың қабылдау, есте сақтау, ойлау және зейінін

диагностикалық зерттеу жұмыстары ұйымдастырылды және нақты әдістемелер жүргізілді. Соның бірін қарастырып өтсек.

1-әдістеме: «Кілемді толықтырамыз»

Мақсаты: баланың аз уақыт ішінде және шапшаң көрген нәрселерінің бейнелерін есте сақтай отырып, оларды тәжірибе жүзінде пайдалана алуын тексеру.

1-әдістеме қорытындысы:

Деңгейлері	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Саны	Сапа	Саны	Сапа
Жоғары	0	0%	0	0%
Орташа	1	26%	1	26%
Төмен	1	21%	1	21%
Өте төмен	2	53%	2	53%

Қорытынды: берілген әдістеме бойынша эксперимент және бақылау тобы балалары аз уақыт ішінде және шапшаң көрген нәрселерінің бейнелерін есте сақтай алмады және кілемнің тесілген жерлерін жамау үшін маталардың кесінділері бейнеленген кілемнің суретіне анағұрлым келісімдісін таңдай алмады, яғни балалардың есте сақтауы деңгейі төмен. Сондықтан әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде балалардың есте сақтауын дамытатын жаттығулар мен рөлдік ойындар ұйымдастырылуы керек екендігіне көзіміз жетті.

Психологиялық дамуында тежелуі бар оқушылардың танымдық қызығушылықтарын қалыптастырудың бірден-бір жолы – рөлдік ойындар деген болатынбыз. Олай болса, дәлелдеу мақсатында бір мысалды алсам. Даяршы – қоғамдық тамақтандыру орындарының қызметшісі. Оның қызметі – клиенттерге қызмет көрсету. Есте сақтау қабілетін жеңіл әрі қызықты етіп қалыптастыру үшін, эксперимент «А» топ оқушылары «Даяршы» рөліне еніп, келген клиенттердің үстеліне келіп, олардан тапсырыс алу, ас мәзірімен таныстыру, клиенттің бейнесін, киім үлгісін есте сақтап мүмкіншілігінше тез уақытта оларды алып келу болып табылады. Оқушының рөлді ойнау барысында физикалық төзімділігі, іс-қимылдарының үйлесімі, көзбен көру, есте сақтау жүйесі, зейінді дұрыс бөлісу және арифметикалық мүмкіншіліктері қарқынды жұмыс істейді.

Нәтижесінде: бала көңілді көңіл-күйде ойнап жүріп берілген тапсырманы психологиялық жағынан қысым ретінде қабылдамай, өз еркі ниетімен ойнайды. Даяршыға еліктеуге тырысу арқылы оқушының белсенділігі артып қалай берілген жаттығу тапсырмаларды жеңіл қабылдағанын байқамай, миға шабуыл жасау арқылы психологиялық қысымға түспейді. Осындай қатар рөлдік ойындарды оқушыларға ойнату арқылы жетістікке жетуге болады.

2-әдістеме қорытындысы:

Деңгейлері	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Саны	Сапа	Саны	Сапа
Жоғары	0	0%	1	30%
Орташа	1	26%	1	26%
Төмен	1	21%	2	44%
Өте төмен	2	53%		

Қорытынды: берілген әдістеме бойынша эксперимент тобының нәтижесін анықтауы экспериментпен салыстырсақ қалыптастырушы эксперименттен кейін өте жоғары деңгейде және жоғары деңгейде орындаған бала саны 1 балаға артты. Қорыта келгенде, психологиялық дамуында тежелуі бар оқушыларды оқытудағы жаңа технологияларды қолдану: біріншіден, оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден, балалардың сабаққа деген қызығушылығын, белсенділігін арттырып, білім сапасын көтеру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы.
2. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. - Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. - 384 бет.
3. Нақыпова Г. Танымдық белсенділікті қалыптастырудың мәні. /Қазақстан мектебі, №10, 2009
4. Мустаева Л.Г. Коррекционная педагогика и социолого-психологические аспекты сопровождения детей с задержкой психического развития. –Алматы, 2005.

А.М. КасиеваҚазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Ғылыми жетекшісі: Ш.Т. Карипбаева, аға оқытушы**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА
ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

«Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек... Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.» деген Н.Ә.Назарбаев. Бірақ бүгінде ұлттық мәдениетіміз бен салт-дәстүрлеріміз ұмытылып, жастар шетел мәдениетіне еліктеуде. Заман ағымының артынан қудалаймыз деп, өзіміздің мәдениетімізді жоғалтып алмай, ұлттық салт-дәстүрлерімізді алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамымызды нық басып, болашаққа сеніммен бет алуымыз керек. Ол үшін біздің болашағымыз – жастардың бойына кіші сыныптардан бастап қазақ халқының ұлттық құндылықтарын, нағыз қазақи тәрбиені дарытуымыз қажет.

Қазақ халқының сан ғасырлардан бері тәрбие жөніндегі өнегелі істері мен сөздері, тұрмысы, мәдениеті, өнері, өмір тәжірибесі халық педагогикасының асыл қазынасы болып келеді. Әрбір халық өзінің этникалық-мәдениеті, тарихы мен тәжірибесін жалғастыратын жас түлектерді ғасырлар бойы тәрбие әдістері мен тәсілдерін қолданып, өмір тәжірибесі сыннан өткен әдептілік, сыпайылық, адалдық, инабаттылық, қайырымдылық, еңбек сүйгіштік, үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу, оларға ілтипат көрсету сияқты қабілеттерді бойларына екті. Этникалық-мәдениетіміз ұрпақ тәжірибесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен ырым-тыйымдарын, әдет-ғұрыптарын, тағлымдарын оқып, үйреніп, өнеге тұтпайынша балалардың әдептілік, инабаттылық, парасаттылық пен ізгілік, адамгершілік қасиеттерді бойларынан байқау мүмкін емес.

Этномәдени білім беру – бұл ана тілі мен төл мәдениеттің құндылықтарын қоса игеру арқылы этникалық мәдениет сәйкестігін сақтауға бағытталған білім. Этномәдениет ата-бабаларымыздың тәрбиеге байланысты ғасырлар қойнауынан сараланып жеткен іс-тәжірибе жиынтығы, қанша уақыт өтсе де тат баспайтын ұлттық қазына. Халқымыз өз ұрпағын ізгілікке инабаттылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуді басты мақсат санаған. Олай болса, бүгінгі ұрпағымызды халқымыздың баға жетпес бай салт-дәстүрі негізінде тәрбиелеу, оларға ата-бабаларымыздың салт-дәстүрлерін терең сіңіру қажет. Халық батыры Бауыржан Момышұлы айтқандай «өткенін білмеген, одан тәлім-тәрбие, ғибрат алмаған халықтың ұрпағы-тұл, келешегі тұрлаусыз».

Тәуелсіздік алғаннан бері қоғамымыздағы өзгерістер еліміздің әулеметтік-экономикалық жақтарын түгел қамтыды, сонымен қоса сана-сезімімізге көптеген өзгеріс болуына әсер етті. Сондықтан да, этномәдени білім бере отырып, білім саласының алдында педагогиканың жақсы үлгілерін сақтай отырып, қазіргі қоғамға қажетті, ұлттық мүддені жоғары қоя алатын, барлық құндылықтарды сақтай отырып, жаһандану заманында ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға ұмтылатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр.

Ал бүгінгі күнгі ұрпақ тәрбиесінің негізгі өзегі – оларды ұзақ жылдар бойы қалыптасқан халқының этномәдениеті, салт-дәстүрлері рухында тәрбиелеу. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәрбиенің белгілі жүйесін жас буын жадына біртіндеп сіңіріп отыратын арнаулы жолдар, тиісті әдіс-тәсілдер болған. Мәселен, мақал-мәтелдерде адамгершілік, имандылық тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар насихатталса, жұмбақтар мен айтыстарда - ақыл-ой тәрбиесі, өлең-жыр, дастандарда әсемдік тәрбиенің негізгі қағидалары, ал ертегілер халықтық тәрбиенің сан алуан мәселерін қозғайтын тәлімдік құрал ретінде пайдаланылған. Ал бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлердің түрлерін сабақта тиімді пайдалану, балаға халық ауыз әдебиетінің түрлерін таныстырумен тығыз байланыста болады.

Ата-бабаларымыздың дәстүрлері, халықтық тәрбиесінің тәжірибесіне көз салсақ, тәрбие беру ісі жан-жақты тіл үйрету, ақыл-ойын өсіру, денесін жетілдіру, еңбекке баулу, ең бастысы адамгершілік ізгі қасиеттерін сіңіру бағытында жүргізілгенін көреміз.

Халықтың өміршең әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін этномәдени білім беру арқылы балаларды тәрбиелеу бір ғана адамның, бір ғана мезгілде атқарар міндеті емес, жалпы жұртшылық болып жұмыла қолға алып, үлгі өнеге ретінде кейінгі ұрпаққа жеткізу.

Олай болса, тәрбиенің негізі ретінде этномәдениет - адамның өткен тарихқа басты назар аударып, этностың түп-тамырын, өткенін құрметтеуге шақыратын басты құралымыз болуы тиіс.

Егер, ұлттық тәрбие негіздері болашақ ұрпақтарымыздың бойында дұрыс қалыптаспаса, онда өз ұрпағымыздың өз ана-тілін, дінін білмеумен бірге салт-дәстүрлерден, әдет-ғұрыптардан бірте-бірте шет қалып, өз ата-анасын, ата-әжесін, туыс-бауырларының қадірін білмейтін, олардың бойында керісінше, қатігездік, мейрімсіздік сияқты қасиеттер белең алып ұлттық тәрбиеден қол үзуге себеп болады.

Аталған мәселе төңірегіндегі кері тәрбиеден аулақ болуы үшін халқымыздың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының қоғамдық мәдени даму сатысындағы озық үлгілерін мектептің оқу-тәрбие ісінде кеңінен пайдалану, қоғамымыздың бүгінгі қажеттеп отырған талабы деп білуіміз керек.

Өйткені егемен еліміздің болашағы оның материалдық және рухани дамуы арқылы қаруланған жас ұрпақтың білім деңгейіне байланысты болып келеді.

Ұлттық тәрбиелік – бұл адамды белгілі бір ұлттың өкілі, ұлттық дәстүрді, халықтық тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші ретінде сипаттайтын адами сапа болып табылады, ол ұлттық тұлғаның таным-білімімен, сана-сезімімен және алынған білімді іс жүзінде жүзеге асыра алу дәрежесімен, мінез-құлқымен өлшенеді.

Ұлттық тәрбиеге ықпал жасайтын әлеуметтік факторлар сан қырлы. Оған ұлт тарихы, ұлттық материалдық және рухани мәдени, халық фольклоры, дәстүрлер мен салт-жоралғылар, ұлттық психологияның элементтері саясат қоғам идиологиясы әсер етеді. Ұлттық тәрбие мен ұлттық психологияның арақатынасында Қ.Бөлеевтің пікірінше мынадай әдіснамалық талаптар орын алғаны дұрыс сияқты:

- 1) ұлттық тәрбие жалпыадамзаттық өнегенің құрамдас бөлігі ретінде өрбуі тиіс;
- 2) ұлттық тәрбие өз ерекшелігін шешумен қатар ұлттық шектеушілік пен басқа да тар өрісті белгілерден аулақ болғаны жөн;

- 3) ұлттық психологияның ұлттық тәрбиеге ықпалының барысында ескі мен жаңа қасиеттер үйлесімділікті қажет етеді. Ескінің барлығы қазіргі заманға толық сіңісе алмайды. Тарихи мәдениет, оның өрістері ұлттық рухтың көзі болғандықтан тәрбие процесіне әсері жүйелі әрбір әлеуметтік топтың жас ерекшелігіне қарай жүргізілгені дұрыс. Сондықтан балабақшалардағы, мектептің әрбір сыныптардағы ұлттық тәрбиенің барысы ерекшеленіп тұруы қажет. Мұндағы ескерілетін жағдай – еліміздің көп ұлттылығында. Әсіресе, мектептердегі қазақ және орыс сыныптарына арналған міндетті оқу құралдарының ұлттық тәрбиеге байланысы мен мазмұны ескерілуі тиіс. Осы мәселенің ара жігін дәл анықтап, тәрбиенің құралына айналдыра білу де әдіснамалық міндеттердің бірінен саналады. Басты бағдар – барлық ұлт балаларының елімізге деген ортақ сүйіспеншілік сезімін, мүдделерін қалыптастыру. Тек оқу процесі емес, мәдени-көпшілік шаралары да оқушыларға этномәдени құндылықтарды пайдалануда түрлі тәсілдердің шебер әрі ұтымды пайдаланылуын іздестіруді талап етеді.

Ғылыми зерттеу саласы бойынша зерттеу еңбектерінің негізінде этномәдени білім беру арқылы бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелегенде мынадай нәтижеге қол жеткізуге болатынына көз жеткізілді:

1. Ауыз әдебиетін этномәдени білім беруде қолдану оқушыларды ерекше ойлауға, өз ойларын ашық айтуға, болжамдар жасай білуге, олардың бойларына рухани-адамгершілік, құзыреттілік қасиеттердің белгілерін қалыптастырып, этномәдени білім негіздерімен қаруландырады;
2. Оқушыларды ізденіске баулып, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді;
3. Оқушылардың қабілеттері, сөз саптау еркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігі артады;
4. Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауда, өзіне деген сенімін қалыптастырады;
5. Қазақ халқының тарихын терең меңгереді;
6. Ұлттық мәдени мұраны игереді.

Біздің ойымыша, кіші мектеп оқушыларын этномәдени біліммен сусындау - олардың қазіргі қоғамымызда кездесетін жат қылықтардан аулақ болуларына үлкен әсері бар. Теледидар, ғаламтор арқылы балалар арасында кездесетін зорлық-зомбылық әрекеттерді көріп жүрміз. Ұлттық дәстүр арқылы этномәдени білім алған оқушылар бейәдеп әрекеттерге бармайды. Сондай-ақ, ұлттық

тәрбиені бойына сіңірген бастауыш сынып оқушылары жат қылықтардан жолдастары мен достарының да алыс болуға шақырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы
2. Артықбаев Ж. «Этнология және этнография». - Астана, 2001.
3. Наурызбаев «Этномәдени білім». - Алматы, 1999.
4. Бухарбаева А. Б. Этномәдени білім мен тәрбие – қоғамдық мәдени қажеттілік. - Алматы, 2007.

ӘӨК: 374; 377.4

Д. Дукенова, Ә. Исабекова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Г.А. Жақпарова, психология кафедрасының аға оқытушысы

ЖАНАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

*Жеті түрлі білім біл,
Жеті жұрттың тілін біл.*

«Көптілді тұлғаны қалыптастыру – бәсекеге қабілетті қоғам құрудың негізі».

Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы.

Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады.

Бүгінгі таңда жалпы орта білім беруді жетілдірудің негізінде құзіреттілік тәсілді қолдану ұсынылып жүр, білімге бағытталған мазмұнды құзіреттілік, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігін көреміз. Құзіреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс – жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол ең әуелі мектеп үрдісінде қалыптасады. Яғни заман талабы оқушылардың бойына түйінді құзіреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Заман талабы оқушылардың бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Құзіретті адам – ол жеке тұлға. Ол туындаған проблеманы жеке және топтарда (коммуникативтік) шеше алуға, өмірде және жұмыс орнында үнемі жанашылдыққа ұмтылуға, қабілетті болуға тиіс, өз бетімен және басқаның көмегімен қажетті ақпаратты іздестіріп, қолдана алады. Осы аталған сапалар мен қасиеттер кез келген іс-әрекеттерге қажет. Содан да олар негізгі құзіреттер деп аталады.

Әрине, көптілді білім берудің бастауы – бастауышта дейтін болсақ, шет тілін оқытуды бастауыш мектептен бастау керектігі көптеген елдердің тәжірибесінде бар. Осы мәселе төңірегінде біздің қоғамда пікір әр алуандығы туындап отыр. Оған аландаушылықтың да себебі жоқ емес. Тәуелсіздік алғанымызға жиырма жылдан асса да, қазақ тілі әлі төрге оза қоймағаны ұлт намысын ойлаған халықтың қынжылысын туғызып отырғанын мойындауымыз керек. Бірақ өмірге жаңа ұрпақ келе жатыр, оның бойында ұлттық рух, ұлттық намыс жоқ дей алмаймыз. Керісінше, қазіргі жастар елінің болашағы қазақ ұлтымен, оның мемлекеттік тілімен тікелей байланысты екенін жақсы түсінеді және сонымен қатар әлемдік үдерістің талабына сай көп тілді меңгерудің де өмір талабы екендігін жақсы біледі. Барлығы да уақыттың еншісінде, келешек ұрпақ ұлтының ұлы мұратын биік ұстайды деп сенейік. Елбасының «Қазақстан – 2030» стратегиялық Жолдауында: «Жастарды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет. Олар қазақ, орыс және ағылшын тілдерін бірдей жақсы меңгеретін болады. Олар осы арқылы және өзінің бейбіт әрі қарқынды дамыған, бүкіл әлемге танымал елінің патриоты болады» деген болатын. Ал әлемдік дамудың талабына сай бәсекеге қабілетті ұлт боламыз десек, оның қатаң талаптарына да күш салуымыз қажет. Сондықтан көптілділікті заманның зәрулігінен туындаған қажеттілік деп есептеп, оны игеруден қорықпауымыз керек.

Қазақстан Республикасының шетелдермен халық-аралық байланыстары күннен-күнге арта түсуде. Сол байланыстарды дамыту үшін шет тілін білетін мамандар қажет-ақ.

Президентіміз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы білім беру жүйесінде үш тілдің – мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз. Бұл дегеніміз оқу орындарына жаңа міндеттер, жаңа талап, жаңа мақсаттар қойып отыр дегенді түсіндіреді. Негізгі мақсаты – өмірден өз орнын таңдай алатын өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын, көптілді және көпмәдениетті құзиреттіліктерді игерген полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыру. Тек қана жоғары оқу орындарында ғана емес, сонымен бірге, мектептерде де көптілді білім беру үшін тілді терең меңгерген мұғалімдер дайындау жұмысы да дұрыс шешілуі тиіс. Бір жағынан мемлекеттік тілдің қызмет аясын кеңейту бізде шешімін таппай жатқан мәселе. Ол ұлттық келісім мен қазақстандық патриотизмді нығайтудағы рөлін арттыру ең басты мәселелердің бірі. Орыс тілінің лингвистикалық белсенділігін сақтау және ағылшын тілін жаһандану экономикасындағы ғылыми-ақпарат алуудағы желісін кеңейту негізгі тақырыбына айналды.

Еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы артып отырған шақта ағылшын тілін еркін меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында пайдалана алатын адамды мектеп қабырғасынан оқытып шығару – біздің қазіргі кездегі міндетіміз.

Қазіргі кездегі жаңа білім саласына қойылатын талап, жас маманның кәсіби білімділігін, біліктілігі мен дағдысын қойып отыр.

Бүгінгі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Бұл, әрине, оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытуда маңызды мәселе. Білім беру жүйесінде оқушының бойында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда ақпараттық-коммуникативтік технологияның рөлі ерекше. Бұл технологияны қолдану оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін және жұмыс істеу шеберлігі мен қабілеттіліктерін арттырады. Бағдарламаны жақсы меңгеруге, өз жұмысын жоспарлауға, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді. Оқушының қазіргі заман талабына сай білім алуына, білім сапасына тікелей әсер ететіндер – ақпараттық құралдар. Қазіргі кезде оқушыларға ағылшын тілін оқытудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес оқытудың жаңа технологияларын, ақпараттық және компьютерлік жүйелер арқылы ізденіс жұмыстарын жандандыра түсудің барлық мүмкіндіктері жасалған. Шетел тілін оқытуда лингафондық құрал-жабдықтар, аудио, видео кешені – оқушылардың ауызша және жазбаша аударудағы білім жетілдіру, сөздік қорын қосымша жаңа сөздермен байыту, толықтыру, ой-өрісін дамыту мақсатында қолданылады. Сондай-ақ оқыту процесінде мультимедия бағдарламасының көмегімен, ғаламтордан алынған әлемдік жағдайлар, педагогикалық технологиялардың түрлі әдіс-тәсілдері, коммуникативтік бағыттағы оқыту элементтері кең қолданылады. Тілге байланысты оқу процесінде жүйелі жетілдіру жұмыстары жүргізіліп отырады, атап айтсақ ашық сабақтар, пікір-сайыстар, семинар, конференциялар, практикалық сабақтар, дөңгелек үстелдер, кездесулер, өзара сабаққа қатынасып талдау, оқушылардың зерттеу жұмысымен айналысулары, сонымен қатар студенттердің жеке ізденіс жұмыстарына басшылық ету.

Қазақстанның болашағы көптілді білім берумен қатар 12 жылдық білім беру саласында осы мақсатты жүзеге асыру мәселесі болып саналады. Сондай-ақ 12 жылдық білім беру үлгісіне ауысу мұғалімнен инновациялық, шығармашылық тұрғыдан ойлауды талап етеді. Кәсіби педагогикалық шеберлікті, шынайылықты талап ететін қазіргі заманда ұстаздың әрбір ісін, жоспарын мұқият зерделеуін қажетсінеді. Яғни жаңаша білім беруде оқытушыларға қойылатын талаптар. Сондықтан көптілді білім берудің мақсаты:

– әлем бірлестігінің жағдайында бәсекеге түсе алатын көптілді тұлғаны дамыту.

Міндеттері:

– әр оқушының жеке қабілеттерін көптілді дамытуды қамтамасыздандыратын жағдай жасау;

– әртүрлі деңгейдегі мәселелерді шешуге бағытталған оқушылардың жобалары.

Күтілетін нәтиже: Көптілді меңгерген, өзін-өзі әлеуметтік және кәсіби билеуге, өздігінен дамуға, өздігінен жетілуге қабілетті тұлға. Бүгінде елімізде ағылшын тілді мамандарды даярлау ісіне ерекше мән берілуде. Алайда, бізде қазақ және орыс тілдерін игеру сияқты ағылшын тілін үйрену, сондай-ақ осы тілде сабақ беруде көптеген кемшіліктер бар. Оның салдарын барлығымыз сезініп отырмыз. Көптілді білім беру жүйесі аясында білім саласындағы оқу-әдістемелік құралдар қайта қарастырылады. Себебі осы саладағы ағылшын тілін оқыту жұмысы әлемдік талапқа сай емес.

Осыған байланысты келешекте осы мәселені шешу үшін нақты іс-шаралар өткізілуі керек. Сондықтан жоғары білім беруді жаңартудың негізгі құжаттарында ең негізгі мақсат білікті маман даярлау деп көрсетілген болатын. Ол жауапкершілігі мол, өз мамандығы бойынша халықаралық стандарт деңгейінде тиімді іс-әрекетке қабілетті болуы, кәсіби деңгейінің өсуіне ынталы болуы, әлеуметтік және кәсіби бейімділігі жоғары, үш тілді: мемлекеттік тілді-қазақ тілін, ұлтаралық қатынас құралы ретінде орыс тілін, дүниежүзілік экономикалық кеңістікке кірігу тілі ретінде ағылшын тілін еркін меңгерген тұлға болуы тиіс. Бұл міндетті шешудің маңыздылығы Қазақстанның жаһандану жағдайында ұлттық білім жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ұмтылысымен анықталады. Оның жүзеге асырылуына Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Тілдердің үш тұғырлылығы» мәдени жобасы септігін тигізді деп айтар едім. Қазақстандықтардың үш тілді еркін меңгеруі туралы идеяны тәжірибе жүзінде іске асыру бүгінде отандық мектептен маманның шығармашылық өзін-өзі жетілдіру саласын дамытуға, мемлекеттік тілдің қоғамдық өмірдің барлық саласында қызмет етуін қамтамасыз етуге, оның ұлтаралық келісім мен қазақстандық патриотизмді нығайту факторы ретіндегі рөлін арттыруға, орыс тілінің лингвистік белсенділігін сақтауға және ағылшын тілін ғылыми ақпарат пен жаһандану экономикасына сәтті кірігу тілі ретінде енгізу бағытталған көптілді білім беруді енгізуді талап етеді. Бұл мәселенің бүгінде мемлекеттік деңгейде талқыланып, білім реформалары аясында қарастырылып отырғандығы қуантады.

Қазіргі таңда оқушыларға компьютермен, интернетпен, интербелсенді тақтамен сабақ өткізу толығымен жолға қойылып отыр. Көптеген мұғалімдер осы уақытқа дейін техникалық құралдармен сабақ өтіп, оның қаншалықты тиімді екенін дәлелдеді.

Компьютермен сабақ өткізу арқылы оның қолданылуын үйрене отырып телесабақтарды тың, жаңа деңгейде өткізуге, оқытушы мен оқушының қарым-қатынасының педагогикалық және методикалық тұрғыдан сараланып алынған алуан түрлі қызмет түрлерінің қолданылуы жүзеге асады. Компьютерді қолдану барысында өздерін қызықтыратын әр түрлі мәселелерді шешуге болады және талқылайды. Компьютермен бала жазады, оқиды, түрлі тестер орындайды. Техникалық құралдарды пайдаланудың ең тиімді жағы уақытты ұтасың, дәл, тиянақты оқу-материалдарын алдын-ала дайындап, оқушыға беріп отырсаң өзінен-өзі жасауға тырысады, қызығады, жасамай, үлгермей отырған оқушы болмайды, себебі оның алдында бәрі дайын тұр. Сонымен қатар мұғалім қазіргі мектептегі ақпараттық құралдарды жетік меңгеру, Power Point, Active Studio бағдарламаларымен жұмыс істеп қана қоймай үнемі интернет жүйесіндегі жаңалықтар мен өзгерістерді өзінің кәсіби шеберлігіне қолдана білу, білім кеңістігін кеңейту, ашу бағытындағы өзгерістер мен әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге талпыну керек. Соңғы кезде уақыт көрсетіп отырғандай, мұғаліммен салыстырғанда оқушыда көп ақпарат болатыны кейінгі көрсетілген тәжірибелер дәлелдеп отыр. Сондықтан әрбір мұғалім өз қызметіне ақпараттық технологияны пайдалана білуі қажет. Бұл мәселе білім беруді ақпараттандырудың қажетті шартына айналып отыр.

Қазіргі кезде адамның кәсіби шеберлігіне, білім өрісіне, зиялылық және танымдылық деңгейіне өмірдің өзі биік талаптар қойып отыр. Бүгінгі күні көкейкесті болып отырған білімнің құзырлылық ұстанымын жүзеге асыру құралы ретінде педагогикалық технологиялар мен белсенді оқыту әдістерінің алар орны ерекше. Әрекетке негізделген технологиялық оқыту танымдық белсенділігі жоғары, өмірде әртүрлі мәселелерінен хабардар, кез келген тапсырманы орындауға қабілетті, қолынан іс келетін (құзырлы) азаматтарды қалыптастырады.

Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек. Бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет. Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдаған Үндеуінде: «Біздің болашағымыз білікті де, білімді жастардың қолында»- деп атап көрсетсе, сол жастарды мектеп табалдырығынан бастап дайындауға көш алдында болайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Р «Тілдер туралы» Заңы
2. Қ.Р «Білім туралы» Заңы
3. 12 жылдық білім. ғылыми-әдістемелік, ақпараттық-сараптамалық журнал, №3 2008ж
4. 12 жылдық көшуге арналған білімді дамыту бағдарламасы.
5. Мектептегі шет тілі. Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал. №4 (22), 2006
6. Мектептегі шет тілі. Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал. №2(44), 2010

Н. Бейсенбаева, Н. Камалова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Г.А. Жақпарова, психология кафедрасының аға оқытушысы

ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ОЙЛАУ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан-жақты жетілген, ақыл-парасатты, ой-өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Қазіргі кезде өзін қызмет ететін мектепте оқу әрекеті үшін барлық жағдайлар жасалған. Электронды оқытуға толық мүмкіндік бар. Материалдық-техникалық базасы тыңғылықты. Мектеп WIFI интернет желісіне қосылған, интерактивті тақта, электронды оқулықтар, электронды оқыту жүйесі, интернет-технологиялар немесе электронды білім беруге негізделген ашық және қашықтан оқыту жүйелері енгізілді. Елбасы өзінің дәрісінде қазіргі күнде отандық білім беру жүйесі халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті, жаңа білім мен технологияларды түрлі қызмет аясында қолдана білетін, үнемі өз білімін жетілдіріп отыруға ынталы мамандарды даярлауға бағытталып отырғанын атап өтті. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша жұмыс істеуін қажет етеді. Біздің міндетіміз – жеке тұлғаны дамытып, білімге деген сенімін нығайту, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру.

Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйренетін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз. Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл+ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады.

Дамыта оқыту сабақтағы мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс-әрекетті ұйымдастырып, оқушының шығармашылығын арттырады.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік - зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Сабақты жақсы оқитын оқушылармен ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек ету ойластырылса, әр оқушының оқуға деген қызығушылығы артады.

Білім негізі бастауыштан басталатыны белгілі. Бастауыш сынып оқушысы не нәрсені болса да білуге құмар, қолымен ұстап, көзбен көргенді ұнатады. Зейіндері тұрақсыз болғандықтан бір сарынды оқудан тез жалығады. Сондықтан оқу мазмұны мен тәрбие әдістерін жаңарту бағытында оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру үшін жан-жақты іздене отырып, өз алдыма мынандай мақсат қойдым:

«Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын оятып, танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау». Әр сабағымды қызықты, өзгеше өткізу үшін, әр пән бойынша көптеген жұмыстар жасауға тура келеді.

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет.

Баланың жеке тұлғасында танымдық белсенділігінің дамуы бес-алты жас аралығында қарқынды келеді. Бұл әсіресе баланы логикалық тапсырмаларды белсенді орындауы, білуге деген ұмтылысы танымдық ойындар арқылы оқу әрекетінің міндеттерін шешуде айқын көрінеді.

Мұғалімнің шығармашылық ізденісінің ең бастысы – оқушының ойлау қабілетін дамыту және оқуға деген ынтасын қалыптастыру.

Баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек. Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен

жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді.

Қазіргі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндетінің тұрғаны баршамызға белгілі. Осы орайда, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудың маңызды мәселе екендігі туындайды.

Ғылыми зерттеулерге сүйенетін болсақ, оқушы шығармашылығын дамытуда «шығармашылық тапсырмалар» үлкен рөл атқарады. Шығармашылық тапсырма ретінде біз оқушыдан шығармашылықты талап ететін тапсырмаларды қарастырамыз. Шығармашылық тапсырмалар оқу барысына үлкен мағына беріп, оқушыларды ынталандырады.

Мұнда әр оқушы өзіндік шығармашылық жұмыспен айналысады. Оқушы ойынға қызығу арқылы шығармашылық тапсырмаларды жеңіл әрі белсенді түрде орындайды.

Қоғамдағы өзгерістерге сәйкес оқушыларға бүгінгі таңда тиянақты білім беріп, танымдық қабілетін дамыту, танымдық белсенділігін арттыру үшін олардың әр пәнге қызығушылығын, өздігінен даму дағдыларын қалыптастыру, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеу – мектептің басты міндеті. Бастауыш сынып оқушыларын жан-жақты дамытып, қоғам құрылысына белсене қатысуға әзірлеу мектепте оқыту және тәрбиелеу арқылы жүзеге асады.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық қабілеттерінің оянуына ықпал етіп, ізденіс, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Оқу үрдісі оқушылардың оқу-танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу-танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Белсенділіктің ең жоғары көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білуі болып табылады. Танымдық белсенділік оқушының оқуға, білуге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі.

Сабақ барысында оқушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, сонда оқушыларда ақыл-ой қабілеттерінің зеректігі, зейіндік, байқағыштық, ойлау мен сөйлеу дербестігі, қызығушылығы т. б. дамиды:

Сабақта қолданылатын көрнекі құралдардың тиімділігін арттыру, танымдық ойындар ұйымдастыру, пәнаралық байланыстарды тудыру, оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарын тиімді ұйымдастыру, білім тексеру мен бағалаудың алуан түрлерін ұтымды пайдалану арқылы оқытудағы кері байланысты жетілдіру.

Мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты сыйластық ізеттілік түрінде орнатып, жүрек жылынуының болуын қамтамасыз ету. Оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда оларды әр топқа бөліп, әрқайсысымен жекелеп жұмыс жүргізудің маңызы зор. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділігін және қызығушылығын арттыру үшін оқушыларды топтарға бөліп, әр топқа түрлі тапсырмалар беру арқылы, өз пікірлерін ортаға салып, бірін-бірі толықтырып, іздену жұмыстары, оларды оқушыларға мән мағынасын ашып талдату арқылы көрсетуге болады. Ол оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттырып, шығармашылыққа дамытады. Оқу әрекетінде оқушыларға неғұрлым көбірек бостандық пен өз бетімен әрекеттенуге жол берілсе, соғұрлым оған оқушылардың қызығушылығы арта түседі.

Сабақтағы топтық жұмыс кейде назардан сырт қалып қоятын оқушыларды ұжымдық жұмысқа кірістіріп, өздерінің сол топтың бір белді мүшесі бола алатынын көрсетті. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы мен ынтасын арттыратын басты белгілердің бірі баланың өз жұмыстары мен сыныптастарының жұмыстарын өздері бағалауы, бірін-бірі бағалып, талдау жасап, өз пікірлерін еркін ортаға салып айтуы арқылы олардың танымдық қабілеттері ашылады.

Қазіргі кезде интерактивті тақталарды, электронды оқулықтарды оқу үрдісінде қолдану, мультимедиялық оқулықтарды жасау және пайдалану қолға алына бастады. Міне, осындай танымдық белсенділікке байланысты шығармашылық тапсырмаларды қолдану барысында оқушының сабаққа деген қызығушылығы артып, дамиды.

Қорыта келгенде, Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Ол үшін, жалықпай жаңа инновациялық технологияларды өз жұмысымызда пайдаланып, сонымен қатар оқушыларды мадақтап, ынталандырып отырған орынды. Баланың қиялын дамыта отырып, ойын дамытамыз. Ойы дамыған шәкірттеріміздің танымдық қызығушылығы арта отырып, шығармашылық әрекеті жоғары деңгейге көтеріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі.
2. Бастауыш мектеп журналы 2014
3. Бастауыш мектеп 2010ж
4. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. - Алматы, 2000.
5. Бастауыш сыныпта оқыту журналы №1 2006ж

ӘӨК: 17.25

Л.С.Қуаныш

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Ғылыми жетекшісі: Г.А. Куребаева, психология кафедрасының аға оқытушысы

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ЕСІРТКІ МЕН ПСИХОТРОПТЫЗАТТАРДЫ ҚОЛДАНУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Қазіргі күні ауытқушы мінез-құлық арасындағы ең жиі кездесетіні, әрі қауіптісі жеткіншектік жаста психотропты заттарды қолдану болып есептеледі. Бүгінгі таңда бұл мәселе мемлекеттік деңгейге жетіп отыр, себебі есірткі және психотропты заттарды қолданатын жеткіншектер санының өсуі мен жастар арасындағы заң және құқық бұзушылық көбеюде.

Жеткіншектердің есірткі мен психотропты заттарды қолдануына, әдетте оның толық емес немесе жағдайы төмен отбасында өсуі итермелейді. Жағдайы төмен отбасындағы бала ассоциалды топтарға мүше болуға жақын болып келеді. Жеткіншектерді есірткі мен психотропты заттарға итермелейтін мотивтерді анықтауда ең алдымен, жеткіншектердің қажеттіліктеріне, психикалық жағдайларына байланысты екендігі байқалады. Психикалық тәуелділіктің қалыптасуында жеткіншектің өз қажеттілігін қанағаттандыра алмау мүмкіндігі жатады. Аффективті қажеттілік, яғни топқа қабылдану қажеттілігі – басқаларға керектігінің субъективті уайымының жоқтығы. Мұндай қажеттіліктің болуы жеткіншекті есірткі және психотропты заттарды қолдануға итермелейді және топқа ұнау функциясын атқарады. Жеткіншектің ұмтылысы еркіндікті сезінуде пайда болады, яғни жеткіншек әрқашан алдыға ұмтылып, өз мінез-құлқының шегіне шығуға дайын болады.

Жеткіншектік кезеңнің психологиялық ерекшелігі, атап айтқанда, өзін-өзі бағалау, құрбыларының ықпалына көну, психикалық ауру – депрессиялық синдром, маньякалды синдром және мән беру синдромының жетіспеушілігі есірткіні қолдануды ертеректен бастауға себеп болады. Есірткіге бас ұру проблемасын көпшілік әртүрлі суреттейді. Жасөспірім ерекше әсерленгіш, мінез-құлқын өзгертуге бейім, айналасындағылармен қарым-қатынасы қиындау және қалыптан тыс әсерленгіш. Өз құрбыларымен қатынасы бірқалыпты емес, ата-аналарымен арасында ұрыс-керіс, қызығушылығын сәл де болса кемітсе, бірден қарсы шығады. Қоршаған орта мен жақын араласатындардың әсері ерекше қатты, бұл кезде адамдар жақсыға да, жаманға да кінәратшыл келеді. Есірткіні алғаш қабылдаудың түпкі себептерінің бірі – өз құрбылары арасында қалыптасқан қанағаттанғысыз жай топта құрметті орынға жайғасу мақсатында ол әртүрлі жолдарды іздестіреді және өз мәртебесін "шөптердің" көмегімен көтерудің жолын табады. Осы жастағылардың проблемасы ерекше: жалғыздық, айналасындағылардың, атааналардың, мұғалімдердің, өз құрбыларының жеткіншектерді түсінбеуі; жауапсыз еліктеу; өзінің бос уақытын дұрыстап өткізбеуі, өзіне сүйікті іс-әрекет таба алмау. Жеткіншектік кезеңде өз "табынушысын" жасап алу және бар ісінде соларға ұқсау тілегі басым болып келеді. Баланың жыныстық жетілуі барысында ата-ананың балаға дұрыс қарамауының нәтижесінде күрделі конфликтілі жағдайлар туындауы мүмкін. Ата-анасының дұрыс емес қатынасының салдарынан бала жыныстық сфераны қате түсініп, жеткіншекте эмоционалды толқулар жүреді. Ал бұл эмоционалды толқу жағдайынан шығуға деген ұмтылыс мынадай жағдайларға әкелуі мүмкін: невроз, психикалық қозуды жою мақсатында психотропты заттарды қолдану, жыныстық девиациялар, өзіне қол салу. Оқушылардың көпшілігі есірткі туралы ақпаратты 10-12 жас кезінде алғанды дұрыс көреді. Балалардың қараусыз қалуы кәмелетке толмаған балалардың бұзақылығына жол береді, оларды нашакорлар ортасына түсіреді, жеткіншек онда аз уақыт ішінде есірткінің дәмін татады, көз алдында нашакор ауру адамға айналады.

Жеткіншектік кезең аддиктивті мінез-құлықтың қалыптасуындағы ең қауіпті кезеңдердің бірі болып саналады. Жаңаны тануға деген құлшыныс, үлкен болып, үлкендердің мінез-құлқын қайталау, жолдастарынан артта қалмау және олардың алдарында күлкілі көрінбеу – мұның барлығы жағымсыз

туындаған жағдайларда жеткіншекті психактивті заттар мен есірткіні қолдануға итермелейді. Балалық шақтан жеткіншектік шаққа өтуде бала психикасында сапалы өзгерістер жүреді: өзінің ақыл - ойын түсіну, өзі жайлы тұрақты образдың пайда болуы, өзіндік сана-сезімінің пайда болуы, яғни тұлғаның қалыптасу процесі жүреді.

Есірткі қолданған жеткіншектің өмірге деген көзқарасы өзгереді, оның бұрынғы араласқан достары өзереді, ендігі жерде ол өзіне ұқсас балалармен қарым-қатынас жасай бастайды. Оның өмірлік жоспарлары болмайды, дүниеге деген көзқарас, өмір жайлы пікірлері тарыла бастайды. Есірткіге тәуелді болған жеткіншек тек бір ғана күнмен өмір сүреді, оның мақсаты сол бір күнін ақша, есірткі табуға кетіру. Жеткіншектің отбасындағы ата-анасымен қатынасы өзгереді, ол үйден жиі қашып, ата-ананың айтқанын тыңдамайды. Үйден ақша ұрлап, есірткі табу жолын ғана іздейді. Мектептегі жағдай да өзгереді, бала сабақтан көп қалады, кейін сабаққа мүлде қатыспайды. Оның уақыты нашакорлар тобында өтеді.

Есірткі мен психотропты заттарды қолданудың әлеуметік-психологиялық салдары:

- есірткі заттарға тәуелділіктің қалыптасуы;
- интеллектінің төмендеуі (ойлау, ес, қабылдау, зейін процестерінің бұзылуы);
- Бүйрек және бауырдың бұзылуы;
- тыныс алу мүшелерінің зақымдануы;
- өкпе рагінің және мидың қатерлі ісікке шалдығуы;
- көңіл-күйдің өзгермелілігі, аландаушылық;
- ұйқының бұзылуы;
- қан қысымының көтерілуі;
- өз-өзіне қол жұмсау.

Есірткі әдетте адамның көңіл-күйін күшейте түседі. Қанағаттанбағандық депрессияға, қорқыныш дүрбеленге айналуы мүмкін. Кейде есірткіні адам ағзасы қабылдамай да қояды, ондай жағдайда жүрегі айнып, құсып жіберуі мүмкін.

Психотропты заттардан жеткіншектер әр түрлі улану қалпына келеді. Бұл жеткіншектің физиологиялық және психологиялық ерекшелігіне байланысты. Психотропты заттардан масаю кезінде жеткіншектің өз әрекетін қадағалуы әлсірейді, өз мүмкіндіктерін бағалай алмайды, мінез-құлық мотиві өзгереді, ермек пен ләзатқа ұмтылу байқалады. Психотропты затқа уланған жеткіншек өзінің қалауын сол сәтте орындағысы келеді. Әрине, мұның нәтижесі жағымсыз болады. Психотропты затқа масайған жеткіншек көп сөйлейді, қимыл әрекеті тежелуі мүмкін, сыртқы келбетінен көрінеді.

Н.Ю. Максимованың пікірінше, жеткіншектерді есірткі мен басқа да психотропты заттарды қолдануға итермелейтін себептер төмендегідей:

- өмірлік маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыруда кездесетін қиыншылықтардан жеткіншектің продуктивті жол таба алмауы;
- эмоционалды қозуды аз уақытқа жоюға мүмкіндік беретін психологиялық қорғаныш әдістерінің эффективтілігінің төмендігі мен толық қалыптаспауы;
- жеткіншек жол таба алмайтын психотравмалық жағдаяттардың болуы.

Осылайша, өзін толық бойлаған теріс негативті жағдайлардан арылу мақсатында жеткіншек химиялық жолмен шешуге бел буады. Есірткіге тәуелділіктің қалыптасуы барысында адам өзгере бастайды, ішкі конфликтілер өрши түседі, ал оның әлсіз психикалық бейімделуі мүлде әлсірейді. М.А. Алемаскиннің зерттеулерінде жеткіншектердің ауытқушы мінез-құлыққа бет бұруы олардан үлкен жасөспірімдердің әсеріне байланысты делінген. Сондай-ақ баланың ассоциалды топтарға ілігуіне мектеп ортасы да қатты әсер етеді, атап айтқанда, сынып оқушыларының топ-топқа бөлінуі, әлсіз және мықты топтарға бөлінуі бұған себеп бола алады.

Нашакорлық (гректің *παγκ* – қимылсыздық, *μανία* – ессіздік, құштарлық мағанасында) – есірткі құрамдас немесе психотроптық, яғни оларға ұқсас заттарға тәуелділіктен туындайтын организмнің аса ауыр және тұрақты тәндік, психикалық өзгеруіне, бұзылыстарына, кейде өлімге әкелетін дерт.

Есірткілерді қабылдаудың белгілері. Кез келген есірткілерді қолданудың белгілері: терісінің ағаруы; ұйқысының бұзылуы (мүлдем ұйықтамау немесе тым ұзақ ұйықтау) тәбеттің бұзылуы (тәбеттің болмауы немесе үйге оралған соң, оның кенет көтерілуі, шамадан артық шөлдеу) сөйлеу мәнерінің өзгеруі («шұбатылған» баяу сөз); көздің қарашығы көлемінің өзгеруі (көз қарашығының кенеттен үлкеюі немесе түйреуіш басының көлеміндей тарылуы); баланың терісінен және киімдерінен өзгеше иістің шығуы; қозғалу координациясының бұзылуы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ваисов С.Б. Наркомания и алкогольная зависимость, практическое руководство по реабилитации детей и подростков. - СПб.: Наука и техника, 2008. – 272 с.
2. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб., 2010.
3. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Изд. центр «Академия», 2011.

ӘӨК: 11.49

М.И. Набиханова, Б.А. Өтелбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Ғылыми жетекшісі: Г.А. Күребаева, психология кафедрасының аға оқытушысы

ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІК - ЖАСТАР ҮШІН ҚАУІПТІ

Интернетке тәуелділік - нашақорлық дертімен тең. Жасыратыны жоқ, бүгінгі күні бесіктен белі жаңа шыққан баланың компьютерден, ұялы телефоннан ойын ойнап отырғаны қалыпты жағдайға айналған. Тіпті екі-үш жасар баланың компьютерді меңгергенін айтып мақтанамыз. Ал оның зияны жайлы ойламаймыз да. Мамандар «компьютерге телміріп, уақытының басым бөлігін виртуалды әлемде өткізу бала денсаулығына қауіп төндіріп қана қоймай, оның психологиялық құбыжыққа айналуына ықпал етеді. Сондай-ақ компьютерлік тәуелділікке, психологиялық күйзеліске ұшыратады» дейді [1]. Жалпы, елімізде интернет пайдаланушылардың саны 12 миллионнан асып жығылыпты. Бұл халықтың 70 пайызы деген сөз. Сондай-ақ, осыдан бес-алты жыл бұрын ғаламторда жастар көбіне ресейлік «Мой мир» желісін пайдаланса, кейіннен «Фейсбук», «ВКонтакте», «Инстаграм», «WhatsApp», «Скайп» секілді қосымшаларды пайдалана бастады. Қазір ұялы байланыссыз жүрген жастарды көрсе, тіпті таңырқайтын болды. Әлеуметтік желіде көрген-білгендерін қызықтап, қажетті ақпараттармен бөлісіп, фото орнату, лайк басу, пікір білдіру, селфи жасау үрдісі қалыпты дағдыға айналып барады. Жалпы психологияда психо-жан, логос-ілім деген мағынаны береді. Ал осы жан туралы ілімде интернетке тәуелділіктің адам психологиясына тигізер әсері қандай деген сұрақ туындайды?

Жаңа ғасырдағы жаңа ауру – адамның интернетке тәуелділігі. «Ғаламторға тәуелділік дегеніміз ауру ма?» - деген сұраққа сан түрлі жауап алуға болады, яғни, тартысқа толы сұрақ. Егер алкагольді ішімдіктерге тәуелділікті ауыр екендігін бұрыннан-ақ білсек, интернетке тәуелділікті де аурулар қатарына жатқызуға болады ма? Қанша дегенмен де ұқсастықтары баршылық. Шетелде ғаламторға тәуелділік мәселесі 20 жылдан аса уақыт зерттеліп келеді. Көп уақыт бойы Қазақстан бұл мәселеден тыс болып келген. Бірақ, кенеттен ашылған ғаламтор мүмкіндіктеріне жастардың көп бөлігі қызықты [2].

Алғаш рет интернет-тәуелділік проблемасын 1995 жылы дәрігер Иван Голдберг көтерген болатын. «Шектен тыс интернетті пайдалану негативті стресстік күйге шалдықтырады; шамадан тыс интернетті пайдалану физикалық, психологиялық, экономикалық және әлеуметтік статуска зиян келтіреді.» деген болатын Голдберг.

1994 жылы психиатр Кимберли Янг өз сайтында интернет тәуелділікті анықтау мақсатында тест-сауалнама жүргізеді. Сауалнамаға 500 жауап алады. Сауалға жауап бергендердің көпшілігі интернетке тәуелді болып шығады. Нәтижесінде интернет тәуелділікті құмар ойындарға салынуға ұқсас келетіні анықталды. 1997-1998 жылдары интернет тәуелділік тақырыбына байланысты консультативтік-диагностикалық қызметтер пайда болды. Ал 1998-1999 жылдары осы проблемаға арналған алғашқы монографиялық шығармалар жарық көрді [3].

Ғаламторды қолданушылардың санының көбеюі, бір жағынан – жаңа виртуалды қарым-қатынасты ойлап табу, екінші жағынан – кешенді алдын-алу шаралардың болмауы ғаламторға тәуелді қолданушылардың тез көбеюіне әкеліп соқты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметіне сүйенсек, компьютер алдында көп отыратын ересек адамдардың 92 пайызы жұмыс соңында өзін жағымсыз сезінеді екен. Компьютердің ең көп зақымдайтын объектісі – біздің көзіміз. Ақылды машинаның алдында үзіліссіз 5-6 сағат отырған адам «компьютерлік көру синдромы» деген дертке шалдығады. Компьютерге жиі телміру жүйке жүйесіндегі ауытқушылыққа, кей жағдайда инфаркт пен инсультқа соқтыратын психопатиялық кеселдерге ұрындыруы да ықтимал. Әлеуметтік желілер – «дерттің» қоздырушылары 50 млн тыңдарман жинау үшін радио 38 жыл уақытын сарп етсе, теледидар дәл осынша аудиторияны 13 жылда, ал интернет небәрі 4 жылда бағындырған екен. Ал, Facebook әлеуметтік желісі 200 млн тұтынушыны жинау үшін көп «қиналмаған». Бір жыл ішінде

осыншама адамды өзіне қаратқан. Ғаламторға тәуелділікті қоздырушы «вирустардың» қауіптісі де – дәл осындай әлеуметтік желілер. Әлемдегі 30 жастан асқан адамдардың жартысынан астамы, жаңа ғасырда туылғандардың 96 пайызы әлеуметтік желілерде тіркелген екен. Интернет арқылы жүзеге асатын әртүрлі қызмет түрлері, нақты айтсақ, қарым-қатынас, таным және ойын (көңіл көтеру) және т.б. адамды толығымен қамтып, оған басқа да қызмет түрлеріне уақыт та, күш те қалдырмайды. Осыған байланысты, қазіргі уақытта «ғаламторлық аддикция» (Internet Addiction Disorder, немесе IAD) немесе «ғаламторға тәуелділік» феномені (ауру немесе синдром) жіті талқылануда.

Жеткіншек шақтағы интернет-тәуелділіктің белгілері

Интернет тәуелділікке бейім адамдар Интернетке адекватты қарайтын адамдардан ерекшеленетіні анық нәрсе. Интернет тәуелділік белгілерінің пайда болуын анықтауға зерттеулер жүргізілуде.

- Ата-ана Интернеттегі ойыннан біраз уақытқа көңіл бөлуді сұрау кезінде, жеткіншек оны істеуге айқын қарсылығын білдіреді.

- Баланы компьютерден алып тастаудың өзінде де ол өте қозулы күйде болады.

- Компьютердегі программаларды жаңарту және жаңа ойындар сатып алу үшін бала көп қаражат жұмсайды.

- Жеткіншек үй жұмысы, міндеттері, сабақ жайлы ұмытады.

- Қоректену және ұйқы графигі толық бұзылады, бала өз денсаулығын сақтамайды.

- Өзін үнемі сергектік күйде сақтау мақсатында жеткіншек кофе және басқа психостимуляторларды көп пайдаланады.

- Компьютер алдында көп қоректенеді.

- Компьютер алдында ойнау немесе жұмыс істеу барысында бала эмоционалды көтеріліс сезеді.

- Қоршаған адамдармен үнемі түрлі Интернеттік тақырыптарда әңгімелесу басталады.

- Компьютер алдында эйфория сезімін сезеді.

- Өзінің компьютерлік фантастика әлеміне келесі енудің ұсақ-түйегіне дейін ойластырады және оған жағдай жасайды.

Жеткіншек шақтағы интернет-тәуелділіктің механизмі Интернет-тәуелділік механизмдеріне тоқталсақ, ол ағзаның түсініксіз талаптары мен психикалық жүйесіне негізделген. Бұл талаптар персонаж роліне еруге деген құмарлыққа және бұл арқылы шындықтан қашуға негізделеді. Берілген механизмдер адам санасы мен мотивация сипатынан тәуелсіз жұмыс істейді. Бірінші механизм – бұл реалдылықтан кету. Бұл механизмнің негізі баланың күнделікті шаруа мен проблемалардан (мектептегі, құрдастарымен, жанұядағы, мұғалімдермен проблемалары болуы мүмкін) кетуге деген қажеттілігі болып табылады. «Реалдылықтан кету» термині қоғам немесе социумнан кету емес, ал шын мәнінде реалдылықтан кету дегенді білдіреді. Шынайы реалдылықтан кету басқа виртуалдыға ауысу арқылы жүзеге асырылады. Интернет-тәуелділіктің қалыптасуының келесі механизмі – бұл рольді қабылдау. Бұл механизм негізінде адамға тән ойынға қажеттілігі жатыр. Балаға белгілі бір себептермен реалды өмірде қанағаттандырылмай жүрген қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін компьютерлік персонаж – ролін қабылдауға бағыттылық тән болып табылады.[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Как справиться с компьютерной зависимостью», Краснова С.В., Казарян Н.Р., Тундалева В.С., Быковская Е.В., Чапова О.Е., Носатова, <http://www.lib.rus.ec/b/137310/>
2. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека // Вестник ПСТГУ: Педагогика. Психология, 2009. - вып. 4 (10). – С. 87- 93.
3. «Интернет-аддикция в подростковой среде» Пережогин Л.О., <http://www.rusmedserv.com/psychsex>
4. Бодалев А.А. Психология общения. - М.: Издательство «Институт практической психологии», 1996. - 256 с.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

Қазіргі қоғамда адамдар арасында, әсіресе жастар ортасында, аддиктивті мінез-құлықтардың таралуы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. **Аддиктивті мінез дегеніміз** (ағылшын тілінен аударғанда зиянды әдет, жат қылық) өмір шындығын сол күйінде қабылдаудан бас тартып, шынайы өмірден қашу немесе ауытқу болып табылады. Мұндай ауытқулар адамның өзінің психикалық күйін психобелсенді заттарды қолдану арқылы жасанды түрде, өзгертуінен туындайды. Баланың бойындағы аддиктивті мінездің белгілерінің басымдылығы өзгерген макро және микро ортаның талаптарына бейімделуінің бұзылуына әкеліп соғады. Өзінің мінезіндегі өзгерістермен, қылықтарымен бала өзіне жедел көмек түріне зәру екендігін білдіреді. Әдетте кез келген жасөспірім ата-анасынан немесе ұстаздарынан ашық түрде көмек сұрай алмайды. Ал ол медициналық көмектен бұрын, профилактикалық, психолог-педагогтық және отбасы тарапынан асқан шыдамдылық пен мейірімділік, аса тәрбиелілік көмек қажет. Бала аддиктивті мінездің иесі бола отырып зиянды заттардың бір немесе бірнеше түрімен әуестенуі мүмкін. Уақыт өте келе өзінің қалай тұрақты түрде есірткі заттарды қолданатынын кісілер тобынан табылатынын білмей де қалады. Тәуелділік сөзін кең мағынада қарастыратын болсақ, бұл «қанағаттанушылық сезімін алу үшін біреуге немесе бір нәрсеге нану ұмтылысы».

Осылайша аддиктивті мінез-құлық біреуді немесе бір нәрсені зиянды пайдаланумен де, оның қажеттіліктерінің бұзылуымен де тығыз байланысты. Ағылшын сөзі **«addiction»** аудармасы бейімділік, тәуелділік, қауіпті әдет. Аддиктивті мінез-құлық ағылшын тілінің термині (addictive behavior), оныменен психикалық күйді өзгертетін әртүрлі заттарды, сонымен қатар алкоголь мен темекі шегуді де зиянды қолдануды атайды. Егер берілген түсініктің тарихи түп нұсқасына келетін болсақ, латыннан «addictus» қарызға батқан адам дегенді білдіреді. Басқаша айтсақ күшке бағынбайтын, белгілі – бір билікке айнымастай бейім болған адам. Осылайша, аддиктивті мінез-құлық – бұл өзін-өзі реттеу немесе бір нәрсеге бейімделу мақсатында біреуді немесе бір затты зиянды пайдаланумен байланысты тұлғаның ауытқыған мінез-құлқының бір түрі.

Жасөспірімдік шақтың адамның қалыптасуындағы ерекше жас ерекшелік сатысы ретінде айқындалуы XIX ғасырдың екінші жартысында басталды. Сол уақыттан бастап, жасөспірімдік шақ, жасөспірімдік мәселелер көптеген психолог, дәрігер, педагог, мәдениеттанушы, әлеуметкер ғалымдардың көз салу орталығына айналды. Жасөспірімдік шақ бұл балалық шақтан ересектер әлеміне өту сатысы, ол эмоционалды жағынан мазмұнды болғандықтан, жасөспірімдік дағдарыстың негативті белгілері көріне бастайды.

«Тұлғаның ауытқыған мінез-құлқының» өте күрделі, көпжақты категориясының ішінде тәуелді немесе аддиктивті мінез-құлықтың тобы бар. Аддиктивті мінез-құлық қауіпті мәселе, себебі айналасындағылармен қақтығыстар, қылмыс жасау, жұмысқа жасау қабілетінен айрылу сияқты негативті нәтижелерге әкеледі. «Аддиктивтілік» ұғымы медициналық сөздіктен алынған, қазіргі уақытта жаңа, кең таралған сөз болады.

А.Е. Личко мен В.С. Битенский көзқарастары бойынша, жасөспірімдерге қатысты аддиктивті мінез-құлық терминін қолдану жөн, себебі бұнда ауру емес, мінез-құлық бұзылыстары қарастырылады. Авторлар аддиктивті мінез-құлықтың өршіп кетуіне жағдай жасайтын екі жолды белгілейді.

Бірінші жағдайда жасөспірімдер әртүрлі психобелсенді заттарды қоланады: бензин, клей, кейін алкогольді ішімдіктер, ұсынған дәрілік заттар немесе марихуанадан бас тартпайды. Қолдану жүйелілігі әртүрлі болу мүмкін белгілі – бір затты ұнатып таңдағанша дейін әртүрлі заттарды қабылдап эксперименттеу жалғасады. Кейбір жағдайда қабылдау жедел үзіледі.

Екіншісінде белгілі – бір нақты психобелсенді затты (бензин, алкоголь) ғана қабылдау бақыланады. Жасөспірімнің бір есірткіге ерте дағдылануы басқаларына қол жетпегендігіне байланысты, ал саналы түрде таңдау жасау сирек кездеседі.

Д.Д.Исаев аддиктивті мінез – құлықтың немесе есірткіге құмарлатудың бірнеше үлгілерін ұсынады.

- **Жайлану үлгісі.** Бұл көңілін жайландыру мақсатында психобелсенді заттар мен есірткіні қабылдаудың кең таралған нұсқасының бірі. Оларды қолдану қысым түсіруге, босаңсуға, ұнамсыз не

қауіпті шындықтан, шешілмеген өмірлік мәселелерден қашуға бағытталған. Кейбір жасөспірімдер психобелсенді заттарды эмоционалдық күйін өзгерту үшін мазасыздықта, депрессияда, апатияда пайдаланады.

- **Коммуникативті үлгісі.** Есірткіге ынтығудың бұл үлгісі қарым – қатынас, сүйіспеншілік, мейірімділік қажеттіліктерінің қанағаттанбаушылығында туындайды. Психобелсенді заттарды қабылдау өз және қарама – қарсы жыныстағы құрбыларымен қарым – қатынасты жеңілдетеді. Ұялақтық, тұйықтық сезімі жойылып, өзінің мүмкіндіктеріне сенушілік туындайды.

- **Белсендіруші үлгісі.** Кейбір жасөспірімдер психобелсенді заттарды өмірлік күштерін, сергектікті, белсенділікті жоғарылату үшін қолданады. Өз күштері мен мүмкіндіктеріне сенімсіз болып, тура қарама – қарсы жағдайға сенімділікке, батылдыққа, қуаттылыққа жеткілері келеді.

- **Гедонистік үлгісі.** Психобелсенді заттарды қолдану рақатқа, ләззатқа, жайлы сезімдерге бөлену үшін, психикалық, физикалық комфортқа жету үшін жүргізіледі. Қолданушылар галлюцинаторлы бейнелердің фантастикалық әлемін құруға, эйфорияның шаттық жағдайына жетуге ұмтылады.

- **Конформды үлгісі.** Жасөспірімдердің еліктеу, құрбыларынан қалыспау, топпен қабыл болу ұмтылысын мақсат ету психобелсенді заттарды қолдануға әкеле алады. Бұл үлгінің дамуы лидерлерге еліктеумен, ұжымға қатысты құбылыстарға сыни көзбен қарамаушылыққа байланысты.

- **Манипулятивті үлгісі.** Психобелсенді заттарды қабылдау арқылы өзгелермен манипуляция жасау үшін, оларды пайдалану үшін, өз басының қамын ойлап белгі – бір жетістіктерге жету үшін қолданады. Мәселен, өзінің ерекше екендігіне, лидерлікке жету қабілетіне көпшіліктің назарын бөлу үшін есірткіні және алкогольді қолданады.

- **Компенсаторлы үлгісі.** Мінез-құлықтың бұл үлгісі тұлғаның белгілі – бір толымсыздық комплексін, мінездің үйлесімсіздігін компенсациялау қажеттілігімен байланысты туындайды.

Аддиктивті мінез – құлықтың бірнеше формасы бар:

- химиялық тәуелділік (темекі шегу, токсикомания, есірткіге тәуелділік, спирттік ішімдіктерге тәуелділік);

- ас қабылдау мінез – құлқының бұзылысы (артық жеу, ашығу, тамақтанудан бас тарту);

- гэмблинг – ойындық тәуелділік (компьютерлік ойындарға тәуелділік, азартты ойындар);

- діни – деструктивті мінез – құлық (діни фанатизм, сектаға кіру).

Аддиктивті мінез – құлықтың ауырлық дәрежесі әртүрлі бола алады: қалыпты мінез-құлықтан бастап, соматикалық немесе психикалық патологиямен ұштасатын биологиялық тәуелділіктің күрделі түрлеріне дейін. Осыған байланысты, кейбір авторлар аддиктивті мінез-құлық пен тәуелділік дәрежесіне жетпейтін, аса қауіпті емес, мәселен тамақты артық жеу, темекі шегу сияқты қарапайым зиянды әдеттерді бөледі. Тәуелді мінез-құлықтың әртүрлі формалары бірігуге немесе бір-біріне өтуге мүмкіндігі бар, бұл олардың механизмдерінің бір екендігін дәлелдейді. Мысалы, көп жылдар бойы темекі шегуші адам темекіден бас тартса, тамақ ішуге басылмайтын құштарлықты сезінеді. Героинға тәуелді адам көбінде әлсіз есірткіні немесе спирттік ішімдіктерді қабылдаумен ремиссияға төзеді.

Соңғы жылдары кәмелеттік жасқа толмағандар санының арасында мінез-құлық бұзылыстары көбейді. Аддиктивті мінез-құлықтың химиялық тәуелділік сияқты түрі аса елеулі және көп кездеседі. Өйткені бүгінгі таңда маскүнемдік, нашақорлық, токсикомания және темекі шегу жастар мәдениетінің айнымас белгісі болды.

Аддиктивті мінез-құлықтың ерекшелігі - ол ауру емес. Бұндай жағдайда дәрілік ем жасау қажеттілігі туса, детоксикацияға бағытталу мүмкіндігі бар, ал психотерапевтік әдіс-тәсілдер психопрофилактика мақсатында қолданылады. Аддиктивті мінез-құлықта жүргізілетін іс-шаралар медициналық емес, тәлім-тәрбиелік болу қажет.

А.Е.Личко белгілеуі бойынша, аддиктивті мінез-құлыққа мінез акцентуацияларының түрлері ерекше әсер етеді.

Ц.П.Короленко аддиктивті мінез-құлыққа жағдай жасайтын жасөспірім тұлғасына тән белгілерді айқын етіп көрсетеді.

- *Қиындықтарға төзу төмендігі.* Ол гедонистік ұстанымның (рақатқа бірден бөлену ұмтылысы) ықпалымен шартталады. Егер аддиктивтілердің тілегі бірден орындалмаса, олар негативті эмоциялармен не кездескен кедергілерден кетумен жауап береді. Бұл қақтығыстарға әкеп соқтыратын өкпелегіштікпен, күдіктенушілікпен ұштасады.

- *Толымсыздықтың жасырын комплексі* көңіл – күйдің жылдам өзгеруімен, қабілеттері объективті тексерілетін жағдайлардан қашумен бейнеленеді. Жасөспірімдер айналасындағыларына жағымды әсер етуге ұмтылады. Шешім қабылдауда жауапкершіліктен бас тартады, оны басқа адамға артып, қажет уақытта ақтаушы дәлелдерді іздейді.

- *Стереотиптілік*. Қалыптасқан мінез-құлықтың қайталануы. Бұдан арылу қиынға соғады. Тәуелділік аддиктивті бағытталған басқа адамдардың әсеріне бағынумен сипатталады. Бұл жағдайдағы жасөспірімге пассивтілік, дербестіктің жоқтығы, қолдау алу ұмтылысы тән.

- *Мазасыздық*. Ол жасөспірімдердегі толымсыздық комплексімен, тәуелділікпен байланысты. Бұл жағдайдың бір қызық жері - қақтығыстық ситуацияларда мазасыздық жоғалады, ал күнделікті, тыныш өмірде, қысым келтірмейтін оқиғаларда себептен – себепсіз туындауы мүмкін.

Көп жағдайда осындай мінез жастарды қылмысқа да итермелеп жатады. Мамандар олардың арасынан есірткі заттарды тұрақты қолданатындармен бірге кейде кездейсоқ немесе оқта-текте ғана қолданатындарды іріктеп жатады. Аддиктивті мінез-құлыққа дәстүрлі түрде маскүнемдік, нашақорлық, темекі шегу, иіске елтушілер яғни химиялық аддикция және химиялық емес аддикция-құмар ойындар ойнау, компьютерлік тәуелділік, қомағайлық немесе үнемі ашығу, жыныстық қатынас аддикциясын жатқызады.

Аддиктивті мінездің құрылымы төмендегідей: Аддиктивті мінездің иелерін, жат қылықтарына, зиянды әдеттеріне қарай тағы да екі топқа бөлеміз. Психикалық және физиологиялық тәуелді жандар.

А) *Психикалық тәуелді жандардың мінезделуі* – жат қылықтарға деген орасан қажеттілік бүкіл бойын билейді немесе психобелсенді заттарды қолдануға деген әуестігі, өзі қалап тұрған рахат сезімнің шыңына шығу үшін керекті есірткі мөлшерін шектен тыс күшейтуге ұмтылады. Қалағаны болмай қалған жағдайда оның бойынан психикалық ауытқушылық, қатты алаңдаушылық сезіледі.

Б) *Физиологиялық тәуелділік*. Бұл жағдайда адам ағзасы есірткі заттарды тұрақты түрде қолдануды қажет етеді. Ағзаның улы заттарға деген қарсылығы жойылады, сол заттарға тәуелділігі артады. Есірткісіз тіршілік ету қабілетінен айрылады.

Аддитивті мінез-құлыққа байланысты жасөспірімдердің келесідей топтарын бөліп көрсетуге болады:

- территориялды – оқу орнымен тұрғылықты жеріне байланысты топтасатындар;
- деликвентті – қылмыстық заңдар негізінде кейбір қылықтарды мен заң бұзушылық әрекеттері (ұрлық, соққыға жығу т.б.) үшін жазалау негізінде біріктірілгендер;
- криминалды – 2-ші пунктінде көрсетілген әрекеттерге аналогиялық (ұқсас) себептер үшін қылмыстық заңдарда қарастырылған әрекеттері мен бірлескендер.

Аддиктивті мінез-құлыққа жүргізілетін әдіс тәсілдер:

- Психотерапия
- Аддиктивті бұзылысқа әкелетін факторды анықтау;
- Отбасымен сөйлесу;
- Ата-анасының бала арасында қарым-қатынасын түзету;
- Науқастың ауруға деген жеке көз қарасын жақсарту.

Аддиктивті әс-әрекеттің профилактикалық-ағартушылық жұмыс түрлері:

- Диагностикалық, ақпараттық, коррекциялық.
- Аддиктивті әрекетпен күреспес бұрын, бірқатар заттарды еске сақтау қажет.
- Аддикт – бұл шынайы өмірді адекватты қабылдамайтын, өзін-өзі бағалауы бұзылған, өз проблемасын байқамайтын адам. Аддиктің ауыр жағдайы жиі соматикалық бұзылыстармен де көрінеді. Сондықтан психологиялық көмекпен ғана шектелуге болмайды.

Басса-Дарки әдістемесі.

Мақсаты: Бала агрессиясының түрін және оның көрініс беру ерекшелігін анықтау.

75 сұрақтан тұратын сауалнама ия немесе жоқ деп жауап береді. Ия-1ұпай, жоқ-0 ұпай. Осылайша 8 типке бөлінген жауапқа сәйкестендіреміз. Физикалық агрессия, жанама агрессия, тітіркенушілік, негативизм, өкпелегіштік, күдіктенушілік, вербальды, кінәні сезінуі. 9 «Ә» сыныбына жүргізілген тест нәтижесі бойынша физикалық агрессия- 25%, жанама агрессия -17%, тітіркенушілік – 10%, негативизм – 14%, өкпелегіштік-1%, күдіктенушілік -1%, вербальды-18%, кінәні сезінуі-14%-ды құрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тебенова К.С. Дамуында ауытқулары балалар. – Караганда, 2006.
2. Шмелов А.Г. Психодиагностика личностных черт. – Москва, 2010.
3. Акажанова А.Т. Девиантология. – Алматы, 2009.

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ
СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ»**

В области гуманитарной науки и человековедения фигура психолога сегодня выглядит весьма привлекательной. Можно даже сказать, она сейчас в популярна и престижна. Несмотря на то, что социальный заказ на работу психолога есть, многие не имеют ясного представления о его деятельности. В последнее время исследования личности профессионала ведутся в двух направлениях. Во-первых, чрезвычайно много работ посвящено изучению индивидуально-психологических особенностей личности в труде. Интерес к этому направлению обусловлен тем, что с экспериментальной точки зрения проще осуществить углубленное изучение одной или нескольких черт личности, нежели исследовать целостную личность. Большинство имеющихся методик тоже направлено на диагностику отдельных черт или их комплексов. Постановка в форме наблюдения одного свойства личности позволяет более глубоко и подробно проследить проявление этого свойства в профессиональной деятельности и его влияние на процесс, и результат работы. Зачастую работы этого направления идут от запросов практики и посвящены какому-либо конкретному виду профессиональной деятельности. В этом случае исследователь чаще всего опирается на концепцию о профессионально-важных качествах, разработанную Митиной Л.М.. Для каждого вида деятельности набор ПВК может быть достаточно специфичен. Усиленное внимание к определенному качеству личности позволяет разрабатывать практические рекомендации по учету, коррекции и целенаправленному формированию данного свойства в профессиональной деятельности. Многие рекомендации апробированы, и их практическая ценность подтверждена.

А.А.Деркач рассуждая о профессиональном развитии и в частности о личностно-профессиональном развитии психологов, отмечает, что специфические качества необходимые для профессии психолога находят свое выражение в сформированности всех компонентов психики профессионала, а именно психических процессов, свойств, состояний, образований. Эти перечисленные специфические качества позволяют, по мнению ученого психологу выполнять избранную деятельность[1].

Рассуждая о развитии профессионала, Швецова Е.В. в своем исследовании условно выделяет этапы развития психолога-практика:

1.Стремление самоутвердиться в практической психологии, реализуемое часто в поиске и освоении эффективных, общепринятых, «модных» на данный момент методов работы (ориентация на нормативно-заданные, надежные способы работы);

2.Некоторое «разочарование» в общепринятых формах и методах психологической работы, связанное с тем, что данные методы не всегда позволяют решать проблемы клиентов, а также с тем, что часть методов оказывается по разным причинам неприемлемыми (неудобными, неинтересными и т.п.) для данного психолога (формирование мотивационной основы для будущего развития индивидуального стиля деятельности);

3.Попытка сделать что-то по-своему, стремление «импровизировать» в своем труде, вкладывать что-то от себя лично (начало формирования индивидуального стиля деятельности);

4.Осознание необходимости теоретической базы для «импровизации» и выработки индивидуального стиля деятельности (переосмысление сущности своей работы);

5.Импровизация на основе знания своего дела, связанная с выработкой индивидуального стиля работы, что выражается в модификации известных методов, в конструировании новых методик и методических приемов, а также в нахождении новых смыслов своего труда»[2,5].

Труд психолога включает в себе как общие закономерности и характеристики, так и специфические, только ей присущие характеристики. Эти специфические характеристики присутствуют во всех составляющих трудовой деятельности психолога – в целях, задачах, результатах, в условиях и содержании. Отличительные особенности труда психолога обусловлены социальным заказом общества, клиента, организации выдвигающих соответствующие цели и задачи; полифункциональность труда психолога определяется сочетанием в задачах многообразия составляющих; конгруэнтность личностных возможностей и действий психолога с выдвигаемыми целями, задачами и функциями; регламентация социально-правовых, нравственных и

функциональных аспектов труда идет не только на уровне требований нормативных актов, но и с учетом принципов профессиональной этики и научных рекомендаций.

Рассматривая психолога как субъекта труда, безусловно, невозможно обойтись без анализа психологических систем профессиональной деятельности. Ведь психолог, являясь главным субъектом труда, сам же и определяет его сущность, так как выступает в качестве системообразующим приоритетом во взаимосвязях его сторон. В.Д.Шадриков[3] анализируя линии развития профессионального труда, показал следующие составляющие:

- 1.Формирование мотивов профессиональной деятельности
2. Формирование цели профессиональной деятельности
- 3.Формирование представления о программе деятельности
- 4.Формирование информационной основы деятельности
5. Формирование блока принятия решения
- 6.Формирование подсистемы профессионально важных качеств (ПВК)
7. Формирование психологической структуры профессиональной деятельности.

В контексте нашего исследования такая составляющая как формирование подсистемы профессионально важных качеств (ПВК) вызывает особый интерес. По мнению В.Д.Шадрикова надо исходит из следующих посылов:

- а) человек изначально обладает определенными качествами и при освоении профессии происходит их перестройка в соответствии с особенностями данной профессиональной деятельности;
- б) логика подобного рода перестройки может быть выражена:
  - 1- перестройке качества в соответствии с профессиональной деятельностью;
  - 2- и как следствие появление и развитие новых качеств и способностей;
  - 3-что в свою очередь приводит к формированию индивидуального стиля деятельности, «венца» развития профессионала.

В.С.Мерлин [4] исследуя проблему индивидуальности, выделил основные этапы формирования индивидуального стиля деятельности:

- 1.Формирование симптомокомплексов, характеризующих отдельные свойства личности;
- 2.Изменение интенсивности и частоты проявления индивидуальных свойств по мере их развития;
- 3.Возникновение новых связей между индивидуальными свойствами личности.

Как видим, индивидуальный стиль деятельности есть не набор отдельных свойств, а целостная система взаимосвязанных действий, при помощи которой достигается определенный результат. Поэтому стиль отражает взаимоотношения объективных требований деятельности и свойств личности. В силу чего в зависимости от различных объективных требований деятельности одни и те же свойства личности выражаются в разных стилях. Психологический анализ труда по мнению Е.М.Ивановой весьма важен, так как «обеспечивается достижение максимальных результатов с минимальными затратами усилий человека» [5, 13-14].

Таким образом, профессионально-важные качества необходимы в любой профессиональной деятельности и соответственно требуется их формирование в процессе обучения студентов в вузе. Так как развитие профессиональных и личностных качеств, обеспечивает успешное вхождение в профессию и дальнейшую конкурентоспособность специалиста.

Список использованной литературы:

1. Козлова Е.В. Практический психолог: становление профессионала. - Коваль: Бийский пед.гос. ун-т.им.В.М.Шукшина, 2007. – 203 с.
2. Вачков И.В., Гриншпун И.Б., Пряжников Н.С. Введение в профессию «психолог». - Москва: МПСИ, Воронеж: МОДЭК, 2003 – 464 с.
3. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. -М., 1982
4. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. - М., 1986
5. Иванова Е.М. Эффективное общение и конфликты. - СПб.: Рига,1997

А.Мұхамбетқалиева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Ш.Ш. Абишева, старший преподаватель кафедры психологии

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Многих ученых, да и просто родителей давно привлекала внимание чрезвычайная значимость отношений между родителями и детьми. Решающую роль для развития ребенка, играют отношения с близким взрослым. Задачей данной работы является обзор основных современных подходов к исследованию детско-родительских отношений, исследование специфики родительского отношения, описание предложенного метода исследования и изложение предварительных результатов.

В настоящее время проблема детско-родительских отношений как фактора психофизического благополучия детей в условиях семьи приобретает особую актуальность, так как является одной из важнейших составляющих государственной политики сохранения здоровья нации.

Родительские установки, или позиции, - один из наиболее изученных аспектов детско-родительских отношений. При этом под родительскими установками А.С. Спиваковская [1] понимает систему или совокупность родительского эмоционального отношения к ребенку, восприятие ребенка родителем и способов поведения с ним. Еще в 30-х гг. были выделены четыре родительские установки и соответствующие им типы поведения: "принятие и любовь", "явное отвержение", "излишняя требовательность", "чрезмерная опека", а также была прослежена определенная зависимость между поведением родителей и поведением детей. Так, например, "принятие и любовь" порождают в ребенке чувство безопасности и способствуют нормальному развитию личности, в то время как "явное отвержение" ведет к агрессивности и эмоциональному недоразвитию [2].

Вопросы, посвященные проблеме детско-родительских отношений, рассматривались учеными на протяжении всего развития психологической науки и практики. В отечественной психологии исследованиями в этой области занимались ученые Божович Л.И., Выготский Л.С., Дубровина И.В., Лисина М.И., Леонтьев А.Н., В.С.Мухина, Хоментausкас Г.Т., Эльконин Д.Б и многие другие. Божович Л.И. в работах установила, что в процессе онтогенетического развития в психике ребенка возникают качественно новые образования. Эти психологические образования как некий целостный механизм, определяют поведение и деятельность человека, его взаимоотношения с людьми, его отношение к окружающему и к самому себе. Выготский Л.С., Лисина М.И., Эльконин Д.Б. разрабатывая проблему периодизации психического развития показали, что с возрастом изменяется мировоззрение ребенка, тип его ведущей деятельности, отношения со взрослыми и сверстниками, и это влечет за собой и изменения в отношении родителей к нему.

Для полноценного развития личности ребенка в семье должны складываться благоприятные условия, которые напрямую зависят от сложившихся в семье детско-родительских отношений. С одной стороны, главной характеристикой родительского отношения является любовь, которая определяет доверие к ребенку, радость и удовольствие от общения с ним, стремление к его защите и безопасности. С другой родительское отношение характеризуется требовательностью и контролем. В этом конфликте заключается одно из самых сильных противоречий детско-родительских отношений в семье[3].

С целью выявления особенностей детско-родительских отношений нами проведено исследование в средней общеобразовательной школе № 31 г.Семей, в нем приняли участие учащиеся 7-ых и 8-ых классов, в целом выборка составила 40 человек.

По результатам методики «Тест-опросник родительского отношения к детям» были получены следующие данные: у 60% принявших участие в опросе семей взаимоотношения носят неустойчивый характер, т.е. они могут быть и негативными и позитивными в зависимости от ситуации (01, 02, 05, 07, 08, 10). У 40% семей взаимоотношения характеризуются как позитивные, стабильные (04, 06, 09). У 10% семей взаимоотношения негативные (03).

Анализ результатов методики АСВ показал, что большинство родителей за основу воспитания выбирают гиперпротекцию (80 %). При гиперпротекции родители уделяют ребенку крайне много времени, сил и внимания, и воспитание его стало центральным делом их жизни. Недостаточный уровень протекции наблюдается у 20 %, это ситуация, при которой ребенок или подросток оказывается на периферии внимания родителя. До него "не доходят руки", родителю не

"до него". Ребенок часто выпадает у них из виду. За него берутся лишь время от времени, когда случается что-то серьезное.

По следующему параметру «Степень удовлетворения потребностей ребенка» показатели таковы, что 60 % родителей потворствуют своим детям. О потворствовании мы говорим в тех случаях, когда родители стремятся к максимальному и некритическому удовлетворению любых потребностей ребенка. В то время как 35 % родителей игнорируют потребности ребенка и только 5 % уделяют достаточное внимание детям, удовлетворяя их необходимые физические, духовные и другие потребности.

Методика PARI позволяет определить родительские установки по трем основным показателям: оптимальный эмоциональный контакт, излишняя эмоциональная дистанция с ребенком, излишняя концентрация на ребенке. По результатам проведенной методики самое высокое процентное соотношение занимают 1(75%) и 3(20%) показатели, 2 показатель состоит из трех признаков, по которым можно определить данное отношение к ребенку, это раздражительность, вспыльчивость; суровость или излишняя строгость и уклонение от контакта с ребенком. По данному показателю родители набрали 5%. Данная методика позволяет выявить причины конфликтов и неудавшихся отношений между родителями и их детьми.

Опросник «Поведение родителей и отношение подростков к ним» изучает установки, поведение и методы воспитания родителей так, как видят их дети в подростковом возрасте. Для определения отношения подростков к родителям выделяются пять основных шкал: позитивный интерес, директивность, враждебность, автономность, непоследовательность. По результатам исследования лидирующими показателями являются: позитивный интерес 56%, директивность 21%, чуть ниже процент по показателю непоследовательность 17%, автономность 4% и враждебность 2%.

Методика "Родителей оценивают дети" (РОД) создана на базе методики "Анализ семейного воспитания" (АСВ) И.А. Фурманов и А.А. Аладына. Посредством данной методики мы выявляли представления ребенка о стиле семейного воспитания. Использование этой методики позволяет обнаружить наличие проблем в представлениях членов семьи. Кроме того, знакомство родителей с результатами ответов их детей часто усиливает мотивацию последних к изменениям в семейных отношениях, желание понять ребенка. Результаты по данной методике схожи с результатами методики АСВ, уровень гиперпротекции составил 74%, в то время как гипопротекцию за основу воспитания выделяют 26%. По параметру «Степень удовлетворения потребностей ребенка», 59% родителей потворствуют своим детям, 28% игнорируют потребности ребенка и у 13% этот показатель в норме.

В настоящее время очень остро стоит проблема влияния семьи на развитие детей. Девиантное поведение, чрезмерная агрессия, жестокость у детей, наркомания, алкоголизм, насилие... этот список можно продолжать до бесконечности. Наконец, просто замкнутость, частые депрессивные состояния у детей, малообщительность и неуверенность в себе – все это зачастую результат нарушения семейных взаимоотношений. Детям не хватает ласки, любви, внимания и просто общения с родителями, ребенку необходимо общение! Он должен чувствовать, что его любят, ценят, уважают, ребенок должен видеть, что в нем нуждаются, что с ним хотят общаться. Каким станет ребенок, чего он добьется и как устроит свою жизнь, зависит от его семьи и от того, какую модель поведения ему дадут его родители.

Таким образом, для того, чтобы максимизировать положительное и свести к минимуму отрицательное влияние семьи на воспитание ребенка необходимо помнить внутрисемейные психологические факторы, имеющие воспитательное значение:

- Принимать активное участие в жизни семьи;
- Всегда находить время, чтобы поговорить с ребенком;
- Интересоваться проблемами ребенка, вникать во все возникающие в жизни сложности и помогать развивать свои умения и таланты;
- Не оказывать никакого нажима, помогая ему тем самым самостоятельно принимать решения;
- Иметь представления о различных этапах в жизни ребенка;
- Уважать право ребенка на собственное мнение;
- С уважением относиться к стремлению всех членов семьи делать карьеру и самосовершенствоваться [4].

Список использованной литературы:

1. Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов. - М.: МГУ, 1988. - 200 с.
2. Марковская И.М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми// Семейная психология и семейная терапия, 1999. - № 2 – С. 17.

3. Гозман Л.Я., Шлягина Е.И. Психологические проблемы семьи//Вопросы психологии – 1985. - № 2. – С. 186-187.
4. Популярная психология для родителей / Под ред. Спиваковской А.С. - СПб.: СОЮЗ, 1997.

УДК: 37.018.1

Ж.А.Оразгалиева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: М.А.Нурбекова, старший преподаватель кафедры психологии

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

В современной отечественной педагогической литературе семейное воспитание рассматривается как процесс педагогического взаимодействия родителей и других членов семьи с детьми с целью создания необходимых социальных и педагогических условий для гармоничного развития личности ребенка, формирования у него жизненно важных качеств и свойств личности. Следовательно, семейное воспитание – это более или менее осознанные усилия взрослых по возвращению ребенка, которые направлены на то, чтобы младшие соответствовали имеющимся у старших представлениям о том, каким должен быть ребенок, подросток, юноша или девушка. Одновременно семейное воспитание рассматривается как составная часть относительно контролируемой социализации человека в современном цивилизованном обществе.

Семья обязана формировать физически и психически здоровую, высоконравственную, интеллектуально развитую личность, готовую к предстоящей трудовой, общественной и семейной жизни. Среди направлений семейного воспитания выделяют: морально-нравственное, интеллектуальное, эстетическое, физическое и трудовое воспитание.

Считается, что внутрисемейные отношения являются ведущим компонентом семейного воспитания, основу семьи составляют брачные и родственные связи, а также хозяйственно-экономические, правовые, нравственные, эмоционально-психологические и другие связи. Ведущая роль семейных отношений в воспитании заключается в том, что их состоянием определяются меры функционирования и эффективности других компонентов воспитательного потенциала семьи. Внутрисемейные отношения выступают в форме межличностных отношений, осуществляющихся в процессе непосредственного общения членов семьи. В системе внутрисемейных отношений главенствующими выступают отношения между супругами. Воспитание ребенка во многом зависит и от контактов, которые устанавливаются между родителями и детьми.

Известно, что отношения родителей и детей с годами складываются в определенные типичные варианты независимо от того, осознаются они ими или нет. В здоровых семьях родители и дети связаны естественными повседневными контактами. Изучение учеными практики семейного воспитания позволило выявить тенденции формирования неблагоприятных отношений родителей и детей в семье: 1. Невысокий материальный уровень. 2. Низкая культура общественной жизни. 3. Двойная нагрузка на женщину в семье. 4. Высокий процент разводов. 5. Бытующее общественное мнение, что муж лишь помогает жене в воспитании детей. 6. Обострение конфликта между поколениями на уровне родителей и детей, вызванное неконтролируемым воздействием СМИ. 7. Разрыв между воспитательной деятельностью семьи и школы.

Под конфликтом в семейном воспитании понимается возникшая ситуация неразрешенного (неразрешаемого) противоречия, в которой родители и дети испытывают острый психологический дискомфорт и пытаются решить возникшую проблему односторонне, бескомпромиссными путями и методами. В число основных причин, приводящих к неблагоприятной атмосфере в семье включают: наследственность, изменяющиеся и усложняющиеся условия жизни, снижение уровня педагогической культуры родителей. Также выделяют: индивидуальные психологические особенности ребенка и специфика воздействия родителей или других членов семьи, формирующая соответствующий стиль воспитания.

Стиль семейного воспитания представляет собой систему приемов и характер взаимодействия родителей (старших) и детей, выделяют авторитарный, демократический или либеральный. Несомненно, что представленные стили семейного воспитания формируют ту или типичную для конкретного ребенка реакцию: шалость, озорство, каприз, непослушание, проступок, детский негативизм, упрямство.

Принципы и правила семейного воспитания: Принцип креативности. Принцип гуманизма. Принцип демократизма. Принцип гражданственности. Принцип ретроспективности. Принцип приоритетности.

Педагогические правила: Приоритет ближайшего круга общения. Считать ребенка таким, каким он должен быть. Избегать «давящего молчания». Признание внутреннего начала. Использование «зависимости Парето» в разговоре с детьми. «Попадание впросак».

Методы воспитания в семье – это пути, с помощью которых осуществляется целенаправленное педагогическое взаимодействие родителей и детей. Они имеют соответствующую специфику.

- метод убеждения, предусматривающий педагогическое взаимодействие родителей с целью формирования у ребенка внутреннего согласия с предъявляемыми к нему требованиями. В качестве его средств преимущественно используются объяснение, внушение и совет;

- метод поощрения, который предполагает использование системы педагогически целесообразных средств с целью побуждения ребенка к формированию у себя желаемых свойств и качеств личности или привычки поведения (похвала, подарки, перспектива);

- метод совместной практической деятельности подразумевает совместное участие родителей и детей в одних и тех же мероприятиях воспитательной направленности (посещение музеев, театров; семейные выезды на природу; благотворительные акции и поступки и др.);

- метод принуждения (наказания) предполагает применение по отношению к ребенку системы специальных не унижающих его личностного достоинства средств, с целью формирования у него отказа от нежелательных действий, поступков, суждений и др. Как правило, в качестве средств наказания используется лишение ребенка определенного перечня значимых для него удовольствий – просмотра телевизора, прогулки с друзьями, использования компьютера и др.

Выбор методов обусловлен спецификой семейного воспитания.

Результаты изучения своеобразия семейных отношений позволили педагогам-исследователям выделить типичные модели отношений между взрослыми и детьми: Семьи, уважающие детей. Отзывчивые семьи. Материально-ориентированные семьи. Враждебные семьи. Антисоциальные семьи.

Факторы, оказывающие отрицательное влияние на формирование семейной воспитательной среды: Педагогическая несостоятельность родителей. Жестокие, варварские методы «воспитания». Сотворение в семье кумира обычно в лице единственного ребенка.

Виды рациональных воспитательных отношений в семье: разумная организация семьи, общие перспективы, совместная деятельность, определенные трудовые обязанности, традиции взаимопомощи, совместных решений, общих интересов и увлечений.

Об уровне сформированности личностных составляющих ребенка принято судить по двум основным признакам: наличие определенных сформированных социальных качеств и уровень психического развития ребенка.

Педагоги единодушны в том, что движущими силами в самовоспитании ребенка являются определенные противоречия. А.И.Кочетов выделяет параметры оценки самовоспитания: направленность, содержание, устойчивость и эффективность самовоспитания.

Список использованной литературы:

1. Вигман С.Л. Педагогика в вопросах и ответах: Учеб. пособие. –М.: ТК Велби, 2004. -208 с.
2. Григорович Л.А. Педагогика и психология: Учеб. пособие для студентов вузов. -М.: Гардарики, 2003. -475 с.
3. Калюжный А.С. Психология, педагогика и этика профессиональной деятельности: Курс лекций. - Н.Новгород: ННОУ «Гуманитарный Институт», 2004. -179 с.
4. Педагогический энциклопедический словарь /Гл. ред. Бим-Бад Б.М. –М.: Изд-во БРЭ, 2002. -528 с.
5. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб.для студентов вузов, обуч-ся по пед.спец. -М.: Гардарики, 2002. - 517 с.

Н.А. НаурызбаеваГосударственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: А.К.Мукатаева, старший преподаватель**АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Повышенная агрессивность детей является одной из наиболее острых проблем, с которой все чаще приходится сталкиваться не только психологам и врачам, но и воспитателям в дошкольных учреждениях. Актуальность данной темы несомненна, т.к. число детей с проявлениями агрессивности стремительно растет, а методов и приемов преодоления подобного поведения для педагогического сопровождения такого ребенка в условиях группы детского сада, в настоящее время разработано недостаточно. Научный интерес к данной проблеме в последнее время существенно возрос, но все исследовательские работы, по большей части заключают в себе теоретические рассуждения о ее механизмах и проявлениях. Между тем, особенно важной является помощь дошкольникам, агрессивность которого находится только в стадии становления. Одной из актуальных психологических проблем у детей дошкольного возраста является агрессия и агрессивное поведение. И как следствие этой проблемы – рост детской преступности и увеличение числа детей, склонных к агрессивным формам поведения. Именно поэтому на первый выдвигают план задачу изучения психологических условий, вызывающих эти опасные явления. В связи с чем исследования, посвященные детской агрессивности, ее профилактике и коррекции, приобретают на современном этапе особую значимость.

Данные, имеющиеся в психолого-педагогических исследованиях показывают, что агрессивное поведение формируется уже в раннем дошкольном возрасте. Агрессия как предмет научных изысканий выступала в научных трудах таких зарубежных исследователей, как К. Бютнер, Г. Парренс, М. Ратнер, Р. Кэмпбэл и др.

Агрессивное поведение - одна из часто наблюдаемых проблем в среде детского коллектива. Те или иные формы ее характерны для большинства дошкольников. Но если с усвоением правил и норм поведения у многих из них эти непосредственные проявления агрессивности уступают место адекватным формам, то у определенной категории детей агрессия, как постоянная форма поведения не только сохраняется, но и развивается, трансформируясь в устойчивое качество личности. Из – за чего наблюдаются проблемы во взаимоотношении со сверстниками и нарушается личностное развитие, возникают конфликты. Агрессивный ребенок способен приносить массу проблем не только окружающим, но и самому себе. Обосновав актуальность проблемы детской агрессивности, мы обратились к ее изучению в теории и практике.

В первую очередь мы опирались на анализ разных точек зрения отдельных педагогов и психологов, поэтому и обратились к содержательному определению понятия агрессивности в трудах отдельных педагогов и психологов. В трудах Р.С. Немова, понятие агрессия определяется, как поведение человека в отношении других людей, которое отличается стремлением причинить им неприятности, нанести вред.

По мнению Л.А. Карпенко, агрессия понимается, как целенаправленное деструктивное поведение, противоречащее нормам и правилам сосуществования людей в обществе, наносящее вред объектам нападения (одушевленным и неодушевленным), причиняющее физический вред людям или вызывающее у них отрицательные переживания, состояние напряженности, страха, подавленности и т. д. Исходя из данных понятий, можно сделать вывод, что агрессия – это особый вид поведения человека, который отражает его негативные эмоции и направлено на избавление от них с помощью нанесения вреда окружающим. Обратимся к проявлению агрессивности в дошкольном возрасте.

В большинстве случаев высокий уровень агрессии ребенка выражает его темперамент – активным детям по своей природе сложнее управлять эмоциями, чем более спокойным, и они в большей степени полагаются на действия для выражения своих чувств. Пик агрессивности может начать проявляться на период от 18 месяцев до 3 лет, это выражено тем, что ребенок начинает осознавать свою личность, самостоятельность, отдельность от родителей. Потребность к вниманию увеличивается, а умение контроля своих действий еще не сформировано, ребенок ориентируется только на свои потребности и желания.

Во многих случаях агрессивное поведение можно предотвратить, именно поэтому очень важно для начала изучить причину возникновения, а также вид агрессии, чтобы более эффективно

использовать метод профилактики и коррекции агрессивного поведения у детей дошкольного возраста.

Учеными выделено пять самых распространенных причин, побуждающих дошкольника к агрессии:

1. стремление привлечь к себе внимание сверстников;
2. стремление получить желанный результат;
3. стремление быть главным;
4. защита и месть;
5. желание подчеркнуть свое превосходство, но при этом ущемить достоинство других.

В зависимости от ситуации и в результате различных профилактик уровень агрессивности детей может уменьшаться, но чаще всего агрессия в поведении детей принимает устойчивые формы. Благодаря многочисленным изучением такой проблемы как детская агрессия, существует типология агрессивного поведения, позволяющая более точно определить направленность агрессии у ребенка и как можно раньше её искоренить.

Для снятия эмоционального и мышечного напряжения, невротического состояния, страхов, а так же развития сплоченности коллектива и взаимодействия со сверстниками у детей дошкольного возраста возможно использование таких игр как: «Волшебные шарики», «Добрые привидения», «Сороконожка», «Кляксы» и другие.

После проведения систематического комплекса игровой терапии у детей дошкольного возраста с выраженным агрессивным поведением ожидается, снижение уровень проявления агрессии, а так же развитие таких навыков как, самоконтроль, решение конфликтных ситуаций, проявление заинтересованности окружающей средой и потребности в общении.

Дети станут более внимательными к переживаниям, желаниям, проблемам других людей, станут чаще помогать и сочувствовать другим людям, научатся контролировать свое поведение в соответствии с моральными нормами.

Агрессия влияет на формирование личности ребенка, но не всегда носит отрицательный характер. Если ребенок проигрывает сцены из боевика, беря на себя роль супермена, который защищает и отстаивает справедливость, это вдвойне полезно: в такой игре «выпускается пар» и формируются морально-нравственные установки. Важно не переступить границу, чтобы нормальная агрессивность не переросла в чрезмерную.

Агрессия - это деструктивное, то есть наносящее вред, ущерб, либо влекущее уничтожение одушевленных или неодушевленных объектов; индивидуальное или коллективное поведение.

Часто взрослые делают очень большую ошибку, когда считают агрессивными тех детей, которые балуются.

Таким образом, агрессия может возникнуть при разных обстоятельствах, например: гнев, страх, горе, гиперактивность, замкнутость, незащищенность или когда ребенок испытывает чувство вины и т.д. Есть такие случаи, когда без психолога не обойтись, но можно справиться и без помощи психолога, главное заметить отклонения в поведении и принять меры. Для этого существует много консультаций для родителей и педагогов, тесты и многое другое.

Список использованной литературы:

1. Самохвалова Л.В. Проблема агрессивного поведения детей старшего дошкольного возраста и его коррекция/ Самохвалова Л. В.//Сборники конференций НИЦ Социосфера 2013 - №56. С. 23-56.
2. Елисеева О.Н. Психолого-педагогическая технология коррекции агрессивных проявлений у гиперактивных детей старшего дошкольного возраста / Елисеева О.Н
3. Краснова М.В. Система работы ДОУ по профилактике детской агрессии/ Краснова М.В. //Научные проблемы гуманитарных исследований 2009 - №1. - С. 22-35.
4. Виноградова Н.В. Особенности агрессивного поведения детей и методы психологической коррекции агрессии/ Виноградова Н.В. //Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения 2011. - № 20. - С. 4.

К.Т. Акибаева

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
Научный руководитель: И.С. Стеблецова, к.п.н.,
старший преподаватель кафедры педагогики и психологии

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПЕДАГОГОВ

В современном обществе, ориентированном на личностный успех, с одной стороны, усиливается потребность в специалистах, готовых к инновационной деятельности, к опережающему мышлению и творческой профессиональной самореализации, и, с другой стороны, снижается престижность педагогической профессии, призванной обеспечить становление профессионально зрелых специалистов, сформировать у обучаемых (воспитанников) интерес и готовность к качественной профессиональной деятельности.

Современной школе нужен профессионально-компетентный, самостоятельно мыслящий педагог, психически и технологически способный к реализации гуманистических ценностей на практике, к осмысленному включению в инновационные процессы. Однако, как показывает анализ школьной действительности и социально-педагогических исследований, даже при достаточно высоком уровне готовности к педагогической деятельности личностная и профессиональная адаптация молодого учителя может протекать длительно и сложно[2].

Проблемы профессиональной адаптации в педагогической среде становятся предметом исследования с момента формирования отечественной педагогики. Ученые, исследовавшие проблему становления профессионализма педагога, рассматривали адаптацию, как этап развития профессионала, характеризующийся освоением системы взаимоотношений в коллективе, новой социальной роли, приобретением профессионального опыта и самостоятельным выполнением профессионального труда.

Закономерности профессионального становления учителя в процессе профессиональной адаптации детально изучены В.А. Буравихиным, С.Г. Вершловским, Н.В. Кузьминой. Молодой педагог, вставший за учительский стол, ответственен за все. Именно ответственностью за судьбу каждого ученика, подрастающего поколения, общества и государства характеризуется учительская должность. Какими будут результаты труда педагогов на сегодня – таким будет наше общество завтра. Трудно представить себе другую деятельность, от которого так много зависит в судьбе каждого человека и всего народа.

Анкетирование студентов педагогических вузов показывает, что большинство из них пришли учиться, не с целью освоить педагогическую профессию, а с целью просто получить диплом о высшем образовании.

Позитивное отношение к профессии педагога характерно для людей старшего поколения, обучавшихся в советской школе, и падает у современной молодежи, хотя они и выбирают педагогические специальности для профессиональной подготовки, но чаще всего с надеждой на более легкий процесс обучения. Задача педагогов вуза помочь студентам снять страх перед педагогической деятельностью, помочь поверить в себя, показать пути профессиональной самореализации, создать позитивную установку на становление профессиональной зрелости. Студенты, ориентированные на педагогическую деятельность, и сомневающиеся высказывают потребность в помощи для успешного профессионального развития: в тренингах педагогического общения (43 %), индивидуальных консультациях (36 %), и выполнении в вузе роли педагога (21 %). Полученные данные говорят о необходимости не только в период педагогической практики, но, уже начиная с первого курса, включать в процесс профессиональной подготовки систему личностно-профессионального сопровождения студентов, помогая каждому как индивиду, личности и будущему профессионалу.

Представления студентов об успешном человеке чаще всего не соответствуют профессии учителя, а феномен «успешный учитель» оценивается преимущественно как хороший профессионал, достигающий высоких результатов в обучении и любящий детей. Студенты первого курса, обучающиеся на педагогических факультетах, описывая образ успешного педагога, используют эпитеты: аккуратный, вежливый, приветливый, знающий, целеустремленный и другие, что делает акцент на общечеловеческих качествах и указывает на потребность видеть в педагоге еще и хорошего человека. С точки зрения студентов первого курса, вчерашних школьников, успешный педагог еще и любимый, уважаемый детьми, коллегами.

Наиболее сложным и наиболее значимым для достижения профессионального успеха является этап адаптации, «входа» в профессию. В педагогической профессии остаются, как правило, люди, научающиеся получать удовольствие не только от результатов, но и от процесса педагогического общения, творчества. Если молодого педагога не испугают объективные трудности этого этапа и он достаточно быстро сможет перейти на следующие уровни личностно-профессионального развития, научится получать удовольствие от творческой профессиональной самореализации и осознает (найдет) свою миссию как педагога, почувствует свою значимость, приобретет опыт успешной профессиональной деятельности и выделит свои сильные профессиональные качества, помогающие выработать индивидуальный стиль педагогической деятельности, то высока вероятность, что он останется в профессии, будет стремиться к профессиональной зрелости, и ощущать удовлетворенность собой как профессионалом.

Период вхождения в профессиональную деятельность называют профессиональной адаптацией. «Это процесс вхождения личности в новое социальное окружение с целью совместной деятельности в направлении прогрессивного изменения, как личности, так и среды».

Проблемы молодых учителей, говорящие о сложностях в адаптации к профессиональной деятельности, можно разделить на несколько групп [5]:

- проблемы, обусловленные когнитивно-информационной (психолого-методической) некомпетентностью;
- проблемы, вызванные неготовностью решать воспитательные задачи;
- проблемы, в основе которых лежит коммуникативная некомпетентность;
- проблемы, обусловленные личностными особенностями учителя (эмоциональными особенностями, характером, самосознанием и т.д.);
- социальные проблемы.

Теперь подробнее рассмотрим три компонента профессиональной адаптации педагога: – психофизиологический — приспособление молодого педагога (всех систем его организма) к незнакомому, поурочному режиму труда и отдыха; – социально-психологический — вхождение в коллектив через схожесть целей и интересов молодого педагога и педагогического коллектива, учащихся; оформление нового психологического стереотипа поведения, изменение личностных качеств в соответствии с ориентацией на требования педагогической деятельности, принятие норм и правил поведения в образовательном учреждении; – профессиональная — активное освоение педагогом поведения в соответствии с должностными обязанностями, требованиями образовательного процесса, спецификой контингента обучающихся; привыкание молодого специалиста к новым условиям, включающим административно-правовые, социально-экономические, управленческие аспекты [6]. Из вышесказанного можно сделать вывод, что адаптация учителя — это процесс успешного включения его в профессиональную деятельность. Продолжительность адаптационного периода у каждого человека, как правило, индивидуальна и складывается в зависимости от первоначальных условий и способностей.

Адаптация молодых специалистов в школе — процесс сложный и многогранный. Каждый учитель, приходя работать в школу, в первую очередь должен озадачить себя вопросом, как менее болезненно и легко влиться в ряды школьного коллектива, найти подход к своим ученикам и их родителям, чтобы образование (обучение, воспитание, развитие, деятельность) наших детей проходило наиболее качественно.

Список используемой литературы:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980.
2. Голянская О.А. Социально профессиональная адаптация молодежи в современных условиях //Тезисы Всероссийской научно-практической конференции «Социально-профессиональная адаптация молодежи в современных условиях». - Кемерово, 1995. - С. 3-34.
3. Горовая В.И. Педагогическое мастерство в профессиональной деятельности педагога высшей школы // Непрерывное педагогическое образование. - 1994. - № 6. - С. 44-49.
4. Кузьмина Н.В. Творческий потенциал специалиста. Акмеологические проблемы развития // Гуманизация образования. - 1995. - № 1. - С. 63-66.
5. Долгова В.И., Мельник Е.В., Моторина Ю.В.. Адаптация молодых специалистов в образовательном учреждении //Концепт. - 2015. - № 31. - С. 76–80.
6. Петренко Е. И. Профессиональная адаптация молодого учителя в общеобразовательном учреждении //Молодой ученый. - 2017. - №50. - С. 256-260. - URL <https://moluch.ru/archive/184/47316/> (дата обращения: 09.04.2018).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ДЛЯ ПРЕОДОЛЕНИЯ СТРЕССА

В современном мире неуклонно возрастает число психотравмирующих, фрустрирующих и стрессогенных факторов, негативно влияющих на человека, его профессиональное благополучие и здоровье. Одним из таких факторов можно считать большой набор требований, который на современном этапе развития общество предъявляет к профессионалу. Другим фактором выступают резко возросшие процессы интенсификации труда, предполагающие высокий уровень соответствия требованиям и стабильности при осуществлении профессиональной деятельности.

Понятие «психологическая защита» приобрело существенное значение во всех направлениях психологии и психотерапии. С одной стороны механизмы психологической защиты являются адаптивными и предохраняют сознание больного от болезненных чувств и воспоминаний. Но с другой стороны нередко от человека требуется слишком много сил, чтобы держать свои страхи и желания «на привязи» [1, с. 25]. В этом случае защита создает для личности множество ограничений, неизбежно приводит человека к замкнутости и изоляции. Значительные затраты энергии на удержание себя «в футляре» могут ощущаться как хроническая усталость или повышение общего уровня тревожности.

В условиях стресса психологическая адаптация человека происходит, главным образом, посредством двух механизмов: психологической защиты и копинг-механизмов.

Психологическая защита – это специальная система стабилизации личности, направленная на ограждение сознания от неприятных, травмирующих переживаний, сопряженных с внутренними и внешними конфликтами, состояниями тревоги и дискомфорта. Функциональное назначение и цель психологической защиты заключается в ослаблении внутриличностного конфликта (напряжения, беспокойства) между инстинктивными импульсами бессознательного и усвоенными требованиями внешней среды, возникающими в результате социального взаимодействия.

Если защитные механизмы психики у человека слабы, страх и дискомфорт неизбежно переполняют его душу. В то же время, для поддержания работы механизмов защиты на оптимальном уровне требуется постоянное расходование энергии. И эти затраты могут быть настолько существенными, и даже непосильными для личности, что в ряде случаев может привести к появлению специфических невротических симптомов и нарушению приспособляемости.

Проблема психологической защиты содержит в себе центральное противоречие между стремлением человека сохранить психическое равновесие и теми потерями, к которым ведет избыточное вторжение защит. Под механизмами совладания понимаются «как поведенческие усилия, так и внутриспсихические усилия по разрешению внешних и внутренних требований, а также возникающих между ними конфликтов (т. е. попытки их разрешения, редукции или усиления по созданию терпимого отношения к этим конфликтам), которые требуют напряжения сил или даже превышают эти силы».

Б.Д. Карвасарский указывает, что если процессы совладания направлены на активное изменение ситуации и удовлетворение значимых потребностей, то процессы компенсации и особенно защиты направлены на смягчение психического дискомфорта. Как отмечает Л. И. Анцыферова (1994), люди, прибегающие к механизмам психологической защиты в проблемных и стрессовых ситуациях, воспринимают мир как источник опасностей, у них невысокая самооценка, а мировоззрение окрашено пессимизмом. Люди же, предпочитающие в подобных ситуациях конструктивно преобразующие стратегии, оказываются личностями с оптимистическим мировоззрением, устойчивой положительной самооценкой, реалистическим подходом к жизни и сильно выраженной мотивацией достижения [2, с 16].

Р. Лазарус рассматривает психологическую защиту как пассивное копинг-поведение [3, с. 36]. Автор выделил параметры дифференциации между защитными механизмами и механизмами совладания:

1. Временная направленность. Защита, как правило, пытается разрешить ситуацию «сейчас», не связывая эту актуальную ситуацию с будущими ситуациями.

2. Инструментальная направленность. Защита «думает» только о себе, если она и учитывает интересы окружения, то только для того, чтобы они, в свою очередь, обслужили ее интересы.

3. Функционально-целевая значимость. Имеют ли механизмы регуляции функцию восстановления нарушенных отношений между окружением и личностью (механизмы совладания) или скорее функцию только регуляции эмоциональных состояний (защитные механизмы).

4. Модальность регуляции. Имеют ли место поиск информации, непосредственные действия, рефлексия (характерно скорее для совладания) или подавление, уход и т. д.

Р. Лазарус даже создал классификацию психозащитных техник, выделив в одну группу симптоматические техники (употребление алкоголя, транквилизаторов, седативных препаратов и т. д.), а в другую группу так называемые внутриспсихические техники когнитивной защиты (идентификация, перемещение, подавление, отрицание, реактивное образование, проекция, интеллектуализация).

Концепция З.Фрейда о разных защитных механизмах преодоления угроз субъективной целостности также приобрела широкое признание. Такие понятия, как «подавление», «логическое объяснение», «отрицание», «рационализация» получили широкое распространение [4, с. 81]. З. Фрейд в основном интересовался вопросом, как психика человека защищает себя от невротического и нравственного беспокойства, но его учение не очень способно объяснить, что и как надо делать, чтобы уменьшить эти виды стресса.

Измерение когнитивного и поведенческого преодоления стресса, разработанное С. Фолкман и Р. Лазарусом, явилось важным шагом вперед, потому что в их работах уделяется большее внимание, скорее всего приобретенным механизмам преодоления стресса, чем врожденным. Преодоление стресса, сфокусированное на проблеме, обеспечивается разными стратегиями, в основном приобретенным путем обучения или ее решении методом проб и ошибок. Преодоление стресса, сфокусированное на эмоциях, включает некоторые защитные механизмы, которые предложил З. Фрейд, а также разные типы когнитивных стратегий.

Важную роль в преодолении стресса играет социокультурная сфера, которая предрасполагает человека к проявлению реакций на стресс определенным образом. Особенности этой среды определяют выбор способов поведения для преодоления стресса в зависимости от характера ситуации, социального и профессионального статуса человека, его демографических, национальных и других особенностей, которые могут стать как ресурсом для преодоления, так и источником стресса.

С.К.Нартова-Бочавер предлагает в качестве возможных оснований классификации следующие признаки преодоления:

- 1) ориентированность или локус преодоления (на проблему или на себя);
- 2) область психического, в которой разворачивается преодоление (внешняя деятельность, представления или чувства);
- 3) эффективность (приносит желаемый результат по разрешению затруднений или нет);
- 4) временная протяженность полученного эффекта (разрешается ситуация радикально или требует возврата к ней);
- 5) ситуации, провоцирующие поведение по преодолению (кризисные или повседневные) [5, с. 46].

Содержательные и оценочные характеристики механизмов психологической защиты, причины ее порождения и функционально-целевые особенности определены неоднозначно и неоднородно в зависимости от тех парадигм областей научного знания, в которых работают те или иные исследователи. Анализ литературы показал, что возникновение механизмов психологической защиты способствует ситуации, которая представляет собой серьезное испытание для человека, которая в некоторой степени превышает его внутренние ресурсы, выходит за рамки его актуального развития.

Психологическая защита определяется не объективным событием как таковым, а субъективной значимостью этого события для человека. Главная задача психологической защиты – это устранение психологического дискомфорта.

Срабатывая автоматически, психологическая защита снижает напряженность, улучшает самочувствие и тем самым приспособливает человека к ситуации, т. к. уменьшает тревогу и страх. Однако нередко от человека требуется слишком много сил, чтобы держать свои страхи и желания «на привязи». В этом случае защита создает для личности множество ограничений, неизбежно приводит человека к замкнутости и изоляции. Значительные затраты энергии на удержание себя «в футляре» могут ощущаться как хроническая усталость или повышение общего уровня тревожности.

Можно видеть, что проблема психологической защиты содержит в себе центральное противоречие между стремлением человека сохранить психическое равновесие и теми потерями, к которым ведет избыточное вторжение защит. С одной стороны, безусловна польза от всех видов защит, призванных снижать накапливающуюся в душе человека напряженность путем искажения исходной информации или соответствующего изменения поведения. С другой стороны, их избыточное включение не позволяет личности осознавать объективную, истинную ситуацию, адекватно и творчески взаимодействовать с миром.

Резко возросшие в условиях усиления интенсификации труда требования к профессиональной деятельности педагога способствуют появлению у человека стрессовых состояний и потере способности эффективно справляться с критическими ситуациями.

Современное понимание стресса складывалось в процессе интеграции физиологических, психофизиологических, психологических аспектов исследований данного психологического феномена. Стресс — это процесс взаимодействия со средой, затрудняющий возможность активного реагирования и адекватного преодоления стресса, и эмоциональная реакция на определенное событие (стрессовое переживание), нарушающая адаптацию человека, истощающая ресурсы.

Стресс незначительной силы не нарушает нормального функционирования и не оказывает разрушительного влияния на человека и его деятельность, а иногда даже оказывает мобилизующее воздействие. Сильный или длительный стресс, нарастая, становится вредным. Его воздействие снижает способность человека адекватно оценивать ситуацию и эффективно преодолевать стрессовую угрозу. Следует отметить, что даже при нормализации ситуации накопившееся эмоциональное напряжение может не ослабевать, расстраивая деятельность разных систем организма. Однако, стрессоустойчивое поведение личности не может быть определено установлением гомеостатических отношений человека со средой. Оптимальный уровень устойчивости личности к стрессовым и экстремальным ситуациям может быть достигнуто благодаря сохранению собственной активности, инициативе и способности осмысленно использовать и развивать свои возможности.

Педагог в профессиональной деятельности испытывает воздействие многих стрессовых факторов, в числе которых значительные учебные нагрузки; часто возникающие аффективные реакции в связи с каждодневными и затянувшимися трудными ситуациями; отсутствие возможности своевременно отреагировать стресс; постоянное общение с людьми разных категорий, требующее интенсивной рефлексии. Педагогический стресс носит накопительный характер. При неоднократном повторении или длительности стрессового воздействия эмоциональное возбуждение может принять застойную форму.

Профессиональная деятельность предъявляет высокие требования к современному педагогу, что требует постоянной и максимальной мобилизации собственных психологических ресурсов. Без рационального подхода к их использованию в стрессовых ситуациях, не владея навыками активного и эффективного преодоления, при отсутствии системы поддержки педагог начинает испытывать проявления стресса на всех уровнях: эмоциональном, поведенческом, когнитивном.

Список использованной литературы:

1. Абабков В.А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. - СПб.: Речь, 2004.
2. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. - М.: ПЕРСЭ, 2006.
3. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс: труды международного симпозиума; пер. с англ. - Л.: Медицина, 1970.
4. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. - М., 1999.
5. Нартова-Бочавер, С.К. Coping behavior в системе понятий личности // Психологический журнал. - 1997. - Т. 18. - № 5. - С. 20-29.

Е.Ж. Есенов

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Научный руководитель: Н.А.Ладзина, профессор, д.п.н.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПСИХОЛОГА

Динамичное развитие современного общества и областей знаний предъявляет новые требования к системе высшего профессионального образования, предполагая формирование и развитие у будущих специалистов таких качеств, как мобильность, инициативность, самостоятельность при получении новых знаний, готовность к эффективному межличностному и профессиональному взаимодействию.

Сегодня высшая школа призвана подготовить специалиста «нового типа», способного к оперативной и эффективной реализации профессиональных задач. В этой связи особую значимость в обеспечении социальной и профессиональной успешности специалиста приобретает проблема формирования коммуникативной компетентности.

Коммуникативные способности есть у всех людей, а первичными коммуникативными навыками все мы в той или иной степени обладаем с детства. Но природа деятельности современного специалиста требует от него развитой коммуникативной компетентности, которая включает в себя свободное владение всей совокупностью навыков и умений, необходимых для эффективного вербального и невербального общения и взаимодействия, включая в себя ситуативную адаптивность и мотивацию.

Понятие «коммуникативная компетентность» прочно вошло в категориальный аппарат дисциплин, так или иначе изучающих проблемы общения: философии, социологии, педагогики, общей и социальной психологии, лингвистики, теории управления и других. При этом содержание и средства формирования коммуникативной компетентности в педагогической практике разработаны явно недостаточно, поскольку феномен не имеет строго определенной структуры.

В рамках лингвистического подхода обратим внимание на точку зрения Ю.Н. Караулова, который полагает, что структура коммуникативной компетентности соотносится со структурой языковой личности, но не тождественна ей [2].

Так, в структуре языковой личности выделяют три уровня:

- вербально-семантический;
- когнитивно-тезаурусный;
- мотивационно-прагматический [1].

Таким образом, структура коммуникативной компетентности представляет собой совокупность пяти уровней, в которую включаются психофизиологические особенности личности, социальная характеристика ее статуса, культурный уровень, языковая компетенция и прагматика личности [1].

Опираясь на позицию Л.А. Петровской, которая, рассматривает коммуникативную компетентность как «способность к эффективному решению коммуникативных задач, определяющую индивидуально-психологические особенности личности и обеспечивающую эффективность ее общения и взаимодействия с другими людьми», обратим внимание на элементы эффективного общения:

- желание вступать в контакт с окружающими;
- умение организовывать общение, включающее умение слушать собеседника, умение эмоционально сопереживать, умение решать конфликтные ситуации;
- знание норм и правил, которым необходимо следовать при общении с окружающими [3].

В этой связи заметим, что уровень коммуникативной компетентности проявляется в трех аспектах процесса общения — коммуникативном, перцептивном, интерактивном.

Каждый из трех аспектов предполагает наличие коммуникативной компетентности в области:

- профессиональной культуры речи: владение фундаментальными знаниями в конкретной профессиональной сфере, умение строить монологичную речь, вести профессиональный диалог и управлять им;
- коммуникативной культуры: культуры речи, культуры мышления, эмоциональной культуры;

- коммуникативного поведения: владение коммуникативными тактиками, нормами, паралингвистическими средствами общения.

Таким образом, коммуникативная компетентность выступает как многоаспектный феномен, что проявляется в процессе и результате его структурирования.

Коммуникативная компетентность рассматривается как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определённом круге ситуаций личностного взаимодействия.

Коммуникативная компетентность - это определенный комплекс качеств (этно-, социально-психологических эталонов, стандартов, стереотипов поведения), необходимых для оптимального осуществления межличностных норм общения и поведения, возникающих в результате научения.

Профессиональная коммуникативная компетентность формируется на базе общей коммуникативной компетентности и определяет эффективность общения и деятельности в целом. Профессиональную компетентность определяет избирательность коммуникативных интересов, специфика делового общения. Постепенно профессиональная коммуникативная компетентность и профессиональные коммуникативные навыки становятся для учителя значимыми в педагогической практике. Низкий уровень развития общей коммуникативной компетентности не позволяет специалисту реализовываться в межличностном общении разных уровней, что ведет к проблемам и в профессиональной сфере.

Коммуникативная компетентность рассматривается как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определённом круге ситуаций личностного взаимодействия. Компетентность в общении имеет несомненно инвариантные общечеловеческие характеристики и в тоже время характеристики, исторически и культурно обусловленные.

Реализация личностью своей субъективности в общении связана с наличием у неё необходимого уровня коммуникативной компетентности.

Коммуникативная компетентность складывается из способностей:

1. Давать социально-психологический прогноз коммуникативной ситуации, в которой предстоит общаться;

2. Социально-психологически программировать процесс общения, опираясь на своеобразие коммуникативной ситуации;

3. Осуществлять социально-психологическое управление процессами общения в коммуникативной ситуации [4].

Коммуникативно-исполнительское мастерство личности проявляется как два взаимосвязанных и всё же относительно самостоятельных умения найти адекватную теме общения коммуникативную структуру, соответствующую цели общения, и умение реализовать коммуникативный замысел непосредственно в общении, т.е. продемонстрировать коммуникативно-исполнительскую технику общения [4]. В коммуникативно-исполнительском мастерстве личности проявляются многие её навыки и прежде всего навыки эмоционально-психологического саморегулирования как управление своей психофизической органикой, в результате чего личность достигает адекватного коммуникативно-исполнительской деятельности эмоционально-психологического состояния.

Эмоционально-психологическая саморегуляция создаёт настрой на общение в соответствующих ситуациях, эмоциональный настрой на ситуацию общения, означает прежде всего перевод обыденных эмоций человека в тональность, соответствующую ситуации взаимодействия [5].

В процессе эмоционально-психологической саморегуляции следует различать три фазы: длительное эмоциональное “заражение” проблемой, темой и материалами предстоящей ситуации общения; эмоционально-психологическую идентификацию на стадии разработки модели своего поведения и программы предстоящего общения; оперативную эмоционально-психологическую перестройку в обстановке общения.

Эмоционально-психологическая саморегуляция приобретает характер целостного и завершённого акта в единстве с перцептивными и экспрессивными навыками, которые также составляют необходимую часть коммуникативно-исполнительского мастерства. Она проявляется в умении остро, активно реагировать на изменения обстановки общения, перестроить общение с учётом перемены эмоционального настроения партнёров. Психологическое самочувствие, эмоциональный настрой личности прямо зависят от содержания и результативности общения [2].

Перцептивные навыки личности проявляются в умении управлять своим восприятием и организовывать его: верно оценивать социально-психологический настрой партнёров по общению;

устанавливать необходимый контакт; по первому впечатлению прогнозировать “ход” общения. Они позволяют личности верно оценивать эмоционально-психологические реакции партнёров по общению и даже прогнозировать эти реакции, избегая тех, которые помешают достигнуть цели общения [2].

Экспрессивные навыки коммуникативно-исполнительской деятельности принято рассматривать как систему умений, создающих единство голосовых, мимических, визуальных и моторнофизиолого-психологических процессов. По своей сути это навыки самоуправления выразительной сферой коммуникативно-исполнительской деятельности

Связь эмоционально-психологической саморегуляции с выразительностью есть органическая связь внутреннего и внешнего психологического. Это стремление и обеспечивает внешнее поведение, выразительные действия личности в общении в общении. Экспрессивные навыки личности проявляются как культура речевых высказываний, соответствующих нормам устной речи, жестов и пластики поз, эмоционально-мимического сопровождения высказывания, речевого тона и речевой громкости [1,3].

Коммуникативная компетентность как знание норм и правил общения, владения его технологией, является составной частью более широкого понятия “коммуникативный потенциал личности” [5].

Коммуникативный потенциал – это характеристика возможностей человека, которые и определяют качество его общения. Он включает наряду с компетентностью в общении ещё две составляющие: коммуникативные свойства личности, которые характеризуют развитие потребности в общении, отношение к способу общения и коммуникативные способности – способность владеть инициативой в общении, способность проявить активность, эмоционально откликаться на состояние партнёров общения, сформулировать и реализовать собственную индивидуальную программу общения, способность к самостимуляции и к взаимной стимуляции в общении [3].

Коммуникативная культура личности как и коммуникативная компетентность, не возникает на пустом месте, она формируется. Но основу её формирования составляет опыт человеческого общения.

Основными источниками приобретения коммуникативной компетентности являются: соционормативный опыт народной культуры; знание языков общения, используемых народной культурой; опыт межличностного общения в неформальной сфере; опыт восприятия искусства.

Таким образом, формирование коммуникативной компетентности мы рассматриваем как способ актуализации личностных и профессиональных качеств будущего специалиста. Данный процесс характеризуется, прежде всего, целенаправленным педагогическим взаимодействием субъектов образовательного процесса в условиях личностно ориентированной образовательной среды в контексте компетентностного подхода.

Ключевыми характеристиками этого процесса выступают направленность на овладение способностями анализа коммуникативной ситуации, приемами целеполагания и планирования коммуникативной деятельности, навыками межличностного и профессионального взаимодействия, способностями объективной оценки собственной коммуникативной деятельности и ситуаций коммуникативного взаимодействия через интеллектуально-личностную и профессиональную рефлексию.

Список использованной литературы:

1. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растянников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. - М., 1991.
2. Никонова О.В. Проблемы коммуникативной подготовки будущих учителей: В кн. Детский сад – школа – вуз: проблемы и перспективы развития. Материалы 2-ой научно-практической конференции – Брянск: Издательство БГУ, 2003.
3. Петровская Л.А. Компетентность в общении. – М.: Академия, 1999.
4. Психология общения / А.А. Леонтьев – М.: Академия, 2008.
5. Станкин М.И. Психология общения. - М., 2003.

А.Б.Кудайбергенова

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
Научный руководитель: Н.А.Рахимжанова, старший преподаватель

ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬ КАК ФОРМА АДДИКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В современном обществе отмечается резкое увеличение числа лиц с аддиктивным поведением (от лат. *addictus* -зависимый, пристрастившийся к чему-либо, полностью преданный, порабощенный, лишенный), что представляет серьезную угрозу национальной безопасности и психическому здоровью нации [1, с.89].

Среди аддиктивных форм поведения различают химические аддикции от психоактивных веществ химической или растительной природы (алкоголь, героин, никотин, марихуана и др.) и нехимические аддикции, в основе которых имеется пристрастие к нехимическому воздействию (азартные и компьютерные игры, Интернет-зависимость, работогольная аддикция, аддикция к трате денег, привычка находиться в состоянии постоянной нехватки времени и т.д.) [2, с.25].

Широкое распространение интернет-зависимости в современном обществе подтверждает необходимость выявления зависимых личностей, изучения психологических характеристик их личности и разработки эффективных профилактических мероприятий.

За рубежом проблема интернет-зависимости изучается более 20 лет. Неуклонно возрастает число научных исследований, посвященных данному виду зависимости, в которых дается ее описание с точки зрения различных психологических направлений и школ. Американским психологом К. Янг были выделены основные предпосылки и стадии развития данного вида зависимости. В ее центре была разработана трехуровневая модель, объясняющая приверженность к применению Интернета. И. Голдбергом, К. Янг были предложены диагностические критерии интернет-зависимости. Доктор М. Орзак выделила физические и психологические симптомы, характерные для интернет-зависимости. М. Гриффитсом была рассмотрена возможность формирования интернет-зависимости на базе других форм зависимого поведения [5, с.126]. Р. Дэвисом была предложена когнитивно-поведенческая модель патологического использования Интернета.

В России проблема интернет-зависимости начала изучаться только в последнее десятилетие. А. Е. Войскунским были разработаны собственные критерии данной зависимости. В. Д. Менделевич выделил типы интернетзависимых личностей. В. А. Лоскутовой были изучены культуральные особенности у пользователей русскоязычного Интернета. А. Е. Жичкиной, А. Ю. Егоровым, Н. А. Кузнецовой, Е. А. Петровой, И. В. Чудовой были исследованы особенности личности интернет-зависимых пользователей [3, с.72].

По данным TNS Web Index, интернет — единственный растущий медиаканал в Казахстане, охват которого **почти в 2 раза** превышает охват прессы. В июле 2015 количество интернет-пользователей в РК достигло **3,47 млн.** То есть **71%** населения страны в возрасте от 12 до 54 лет заходят в сеть минимум не реже одного раза в месяц.

В Казахстане компьютерной зависимостью страдают 80% подростков. Ежедневно в компьютерных клубах время убивают 1,5 тысяч казахстанских детей, сообщает Kzinform.com.

Проблемой интернет-зависимости Казахстане начали серьезно заниматься с 2008 года, психиатры. Специалисты называют это социальной эпидемией.

В частной практике казахстанские психиатры и психологи достаточно часто сталкиваются с игровой зависимостью. За помощью к специалистам обращались люди, которые не могли жить без казино и игровых автоматов. Данное психическое расстройство зарегистрировано в международной квалификации болезней (МКБ), то есть оно наравне с шизофренией или алкоголизмом признано как психическое заболевание. В скором времени в этот список может войти и Интернет-зависимость. В качестве причин, способствующих формированию Интернет-зависимости, различные авторы выделяют анонимность, доступность, невидимость, множественность, безопасность, простоту использования.

Таким образом, по мнению большинства исследователей, феномен интернет- аддикции представляет собой сочетание групп разных поведенческих зависимостей (работогольную, общения, сексуальную, любовную, от отношений, игровую, от покупок и др.), где компьютер является лишь средством их реализации, а не объектом. Совершенно очевидно, что с ростом компьютеризации во

всех странах, и в Казахстане в том числе, будет увеличиваться и количество людей с интернет-аддикцией, особенно среди учащейся молодёжи, и, соответственно, потребуется активное участие в решении данной проблемы психологов и психотерапевтов.

Неуклонно растущая компьютеризация современного общества актуализирует проблему патологического использования Интернета. Внезапно открывшиеся интернет-возможности поглотили большую часть молодежи. С одной стороны, увеличение количества пользователей Интернета студенческого возраста и разработка новых скоростных программ общения и виртуального взаимодействия, а с другой - отсутствие комплексных мер, включающих психологическую профилактику, привело к стремительному росту интернет-зависимости. Интернет-зависимость выступает как разновидность технологических зависимостей, формирующаяся на базе различных форм использования Интернета в соответствии с динамикой, свойственной аддиктивному процессу, за счет смещения целей аддиктивно-предрасположенной личности в виртуальную реальность для восполнения недостающих сфер жизни путем конструирования в виртуальной реальности новой личности и замещения реальной жизнедеятельности виртуальной [6, с.25].

В качестве основных критериев интернет-зависимости можно выделить следующие проблемы:

- контроль времени, проводимого в Интернете;
- лабильность настроения при использовании Интернета;
- наличие симптомов отмены при прекращении использования Интернета;
- включение в различные виды деятельности в сети Интернет и пренебрежение деятельностью вне сети.

Психологическое развитие студента носит кризисный характер, выражающийся в развитии кризиса идентичности с возникновением конфликта между самоидентичностью личности студента и предлагаемыми социальными ролями. Кризис идентичности сменяется кризисом интимности с формированием психологической изоляции.

Одним из проявлений неполного разрешения кризиса встречи с взрослостью является нарушение процесса адаптации студента. Своеобразной формой адаптации студента к сложной жизненной реальности является зависимость, проявляющаяся в сосредоточенности на узконаправленной сфере деятельности при игнорировании остальных в форме бегства от реальных проблем в некий иллюзорный мир.

В последние годы вследствие научно-технического прогресса спектр студенческих зависимостей значительно расширился. После приобретения способности к манипуляциям с Интернетом в жизни студенчества автоматически возникла дополнительная реальность, которая называется «виртуальной».

Виртуальная реальность создает иллюзию удовлетворения большинства потребностей студента, пропагандируя легко доступные, очевидные преимущества перед реальностью за счет возможности создания нового образа «Я», проигрывания различных социальных ролей, возможности анонимных социальных контактов и свободного доступа к большому количеству информации [4, с. 96].

Исходом погружения студента в виртуальную реальность является зависимость. Зависимость от виртуальной реальности развивается в результате смещения в нее основных целей личности. При этом виртуальный мир некритически воспринимается как предпочтительная реальность.

Анализ данных позволил заключить, что Интернет играет важную роль в жизни современной молодежи, это подтверждается каждодневным посещением ими глобальной сети, очень частым превышением времени пребывания в Интернете (в среднем 10-20 часов в неделю), пренебрежением личными делами в связи с этим, частым недовольством окружающим количеством времени, проводимым студентом в Интернете. Ежедневное посещение студентами сети Интернет свидетельствует об их патологической увлеченности глобальной сетью и стремлении к замещению реальной жизни виртуальной. Тот факт, что основной целью использования интернет-среды у большинства опрошенных студентов является общение, свидетельствует о наличии у интернет-зависимых студентов трудностей в формировании и успешном осуществлении межличностного общения в реальной жизни. Жалобы окружающих на проведение студентом слишком большого времени в Интернете свидетельствуют о потере самоконтроля и безуспешности попыток сократить зависимое поведение, что, в конечном счете, приводит к ухудшению или разрушению отношений интернет-зависимых студентов со значимыми для них людьми.

Для интернет-зависимых студентов характерны такие показатели эмоционально-волевой сферы личности, как высокие уровни личностной тревожности, депрессии, агрессивности и

враждебности. При увеличении степени интернет-зависимости происходит дальнейшее повышение данных характеристик. Помимо вышесказанного, для интернет-зависимых студентов характерны низкие показатели силы воли, стрессоустойчивости, самооценки и уверенности в себе. При увеличении степени интернет-зависимости наблюдалась тенденция к дальнейшему снижению данных показателей.

Приоритетным направлением в решении проблем студенческого зависимого поведения является профилактика. Основными направлениями психологической профилактики интернет-зависимости можно выделить информирование о механизмах воздействия сети Интернет на личность, о причинах, механизмах развития, клинических проявлениях, методах диагностики и последствиях интернет-зависимости; выработку стратегий высокофункционального поведения; развитие устойчивости к отрицательным социальным влияниям, формирование внутриличностных мотивов и системы ценностей, соответствующих здоровому образу жизни; развитие личностных ресурсов интернет-зависимых студентов с целью инициации их личностного роста; развитие навыков достижения личностных целей в реальной жизни и расширение круга альтернативной зависимому поведению деятельности студентов.

Список использованной литературы:

1. Бабаева Ю. Д. Психологические последствия информатизации // Психологический журнал. - 1998. – №1.-С.89-100.
2. Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. – СПб.: Речь, 2005.
3. Жичкина, А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете // Мир психологии. – 2000. - № 3.-С.72-80
4. Лисовский, В.Т. Социология молодежи: учебное пособие. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996.
5. Соло Р. Когнитивная психология. - СПб.: Питер, 2006.
6. Янг К.С. Диагноз – Интернет-зависимость // Мир Интернет. – 2000. – № 2. – С. 24-29.

УДК: 159.9:37

Р.Е. Балтабаева

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
Научный руководитель: Н.Л. Татаурова, к.п.н., Н.В. Кононов, магистр, ст. преподаватель

ИЗУЧЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ НА СПЕЦИАЛЬНОСТИ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ

Подготовка специалиста, способного выполнять свои профессиональные обязанности и успешно преодолевать влияние негативной информации, давление на личность, столкновение жизненных целей, ломку социальных стереотипов является главной задачей в процессе обучения. В послании Президента РК Народу Казахстана от 10.01.2018 г. развитие человеческого капитала является одной из ведущих задач в совершенствовании казахстанского общества. Психологическое здоровье профессионала, являющегося частью человеческого капитала должно так же ставиться в приоритет при его формировании. Развитие психологической устойчивости, совершенствование механизмов психологической защиты ложится на плечи самого обучающегося, что не всегда приводит к успешному их развитию. В структуре психолого-педагогической деятельности возникают профессиональные и психологические трудности, мешающие полноценному раскрытию способностей специалиста и оказывающие прямое влияние на эффективность его деятельности. Поэтому преодоление психологических трудностей может осуществляться двумя различными подходами или стратегиями: конструктивной и деструктивной [3,5].

Конструктивный подход или же конструктивная стратегия преодоления заключается в видоизменении внутренних структур личности в соответствии со сложившимися условиями; деструктивный подход или деструктивная стратегия преодоления заключается в использовании какого-либо механизма психологической защиты и выражается в отказе от продуктивных способов разрешения ситуаций кризиса, преодоление психоэмоционального напряжения посредством создания иллюзии целостности структуры личности. Исследования механизмов психологической защиты очень разнообразны и распространены в психологии, изучением данного вопроса занимались З. Фрейд, Р. Плутчик, Р.М. Грановская, Л.Р. Гребенниова, Р. Лазарус, Ф.В. Бассина, Е.С. Романова.

Изучением особенностей механизмов психологической защиты в профессиональной деятельности прослеживаются в работах О.А. Соболевой, Н.В. Макаровой. Для нас важны теории и исследования, подтверждающие конструктивное влияние психологических трудностей и использованных механизмов защиты в процессе деятельности, раскрываемые в работах А.К. Маркова, Н.А. Подымова, Р.Х. Шакурова [1, 2, 4].

Деятельность педагога-психолога образовательного учреждения несколько отличается от деятельности педагога. Эти отличительные особенности являются предметом множества исследований. Нас, в первую очередь, заинтересовал аспект использования имеющихся механизмов психологической защиты и особенности их развития в процессе обучения профессиональной деятельности студента ВУЗа. Психологическая защита как механизм ресурсосбережения нас интересует в первую очередь. Как следствие мы акцентируем внимание на возможности сохранения психологического здоровья, использование внутренних ресурсов человека в различных критических ситуациях, связанных с профессиональной деятельностью.

На формирующем этапе исследования для того, чтобы определить какие механизмы психологической защиты наиболее распространены среди обучающихся, и какова доля конструктивных, мы составили первичную выборку. В неё вошли студенты 1-4 курсов, обучающиеся на дневном отделении по специальности «Педагогика и психология» в КазГЮИУ в количестве 52 человек. Цель исследования – изучить уровень сформированности и развития механизмов психологической защиты, а также разработать и экспериментально апробировать психолого-педагогические условия, эффективно влияющие на формирование конструктивной психологической защиты будущих педагогов-психологов. В ходе первичного исследования механизмов психологической защиты у студентов 1-4 курсов показало, что преобладающее значение имеет избегание (12%) и подавление (13%), компенсация (12%), рационализация (11%). Показатели общей напряженности всех защит приближаются к 50-процентному рубежу, что составляет крайнюю границу нормативных значений этой величины для городского населения (40–50%). Это отражает реально существующие неразрешенные внешние и внутренние конфликты.

Все вышесказанное говорит о необходимости коррекционно-профилактических мероприятий. Исходя из этого, на формирующем этапе нашей работы, нами была разработана и апробирована коррекционно-развивающая программа «Конструктивное преодоление психологических трудностей», целью которой было формирование у студентов, обучающихся на данных специальностях, конструктивных стратегий психологической защиты в будущей профессиональной деятельности. Для этого нами были сформированы экспериментальная и контрольная группы. В экспериментальную группу вошли студенты 1-2 курсов в количестве 24 человек, 2016-18 года обучения, в контрольную группу вошли студенты 3-4 курсов в количестве 30 человек, 2016-8 года обучения. На основании данных значений в дальнейшем нами будет использоваться Данные значения нами будут использоваться в статистическом анализе.

После повторного исследования механизмов психологической защиты у студентов 1 и 2 курсов, прошедших курс «Конструктивное преодоление психологических трудностей» были выявлены изменения в преобладающих значениях используемых механизмов психологической защиты. Доминировавшие ранее неконструктивные механизмы, такие как избегание и подавление на 7% и 8%. На передний план вышли более конструктивные механизмы такие, как рационализация (21%), интеллектуализация (12%), сублимация (10%). Так же происходит снижение показателя общей напряженности всех защит (30-35%), что свидетельствует о развитии положительных тенденций в разрешении внешних и внутренних противоречий.

Сравнительный анализ полученных данных показал, что преобладающее значение имеет избегание (12%) и подавление (13%), компенсация (12%), рационализация (11%).

Далее мы нашли значение выборочного среднего для экспериментальной (X) и контрольной группы (Y): $X = 46.2$; $Y = 31.5$.

Для определения того, является ли распределение частных значений приближённым к нормальному распределению, мы определили медиану (m) для каждой группы: $m = 46$; $m = 31$.

Так как $m \approx X$, а $m \approx Y$, то обе выборки близки к нормальному распределению и к ним можно применять методы вторичной статистической обработки.

В итоге мы получили значение $t = 13.83$, что больше табличного значения $t = 3.42$ (вероятность допустимой ошибки 0,001). Таким образом, можно сделать вывод о значимости различий между контрольной и экспериментальной группой.

Полученные данные свидетельствуют о том, что в процессе обучения студентов профессиональной деятельности необходимо проводить дополнительное развитие конструктивных

механизмов психологической защиты для профилактики и предотвращения профессиональной деформации специалиста педагога-психолога. Реализация различных дополнительных мероприятий в виде курсов, тренингов, и пр. во время учебного процесса для студентов, обучающихся профессии «Педагог-психолог» оказывает сильное влияние на формирование, развитие и функционирование системы психологической защиты личности, использование стратегий преодоления психологических барьеров, копинг-поведения, на самосознание студентов. Формирование адекватного отношения к внутриличностным противоречиям у студентов является необходимостью, т.к. они выступают в роли движущих сил их личностного и профессионального становления, подчеркивая развивающий потенциал конструктивных психологических защит, их ресурсосберегающий характер.

Список использованной литературы:

1. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. - М.: Речь, 2006. - 352 с.
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. - 312 с.
3. Подымов Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности. - М.: Прометей, 1998. - 239 с.
4. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. - Мытищи: Талант, 1996. - 144 с.
5. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. ВЕСТИ Семей №3 (1184) 12 января 2018 г.

УДК: 159.96

Г.А. Кидасова

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Научный руководитель: Н.К. Акименко, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии

ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЯ

Современные условия профессиональной деятельности педагогов связаны со сложными и противоречивыми общественными тенденциями. С одной стороны, это расширение возможностей в плане освоения новой профессиональной необходимой информации, увеличение спектра педагогических услуг, с другой – кризисные социально-экономические явления, искажающие мотивацию освоения преподавательской культуры и нарушающие этапы перехода от информационно-содержательного к рефлексивно-деятельному овладению профессией. Помимо основных функций – образовательной и воспитательной, все большее значение в деятельности педагога уделяется диагностической, коррекционной, а также функции профессионального совершенствования. Деятельность педагога связана с широким кругом разновозрастного общения, требует постоянного самоконтроля и высокого ролевого соответствия, что способствует снижению стрессоустойчивости.

Современные психологические исследования, касающиеся представителей социэкономических профессий, показывают подверженность их профессиональным деформациям (Б.Д. Новиков, 1993; А.А. Реан, 1994; А.Р. Фонарев, 1995; А.К. Маркова, 1996; С.П. Безносков, 1997; Е.Т. Лунина, 1997; Ю.А. Юдчиц, 1998; С.Е. Борисова, 1998; Е.Д. Юрченко, 2000 и др). Одним из частых негативных проявлений представителей названных профессий является феномен «профессионального выгорания» или, в другой редакции, синдром эмоционального сгорания. Данный синдром возникает в ситуациях интенсивного профессионального общения под влиянием множества внешних и внутренних факторов (Н.Г. Freudenberg, 1974; С. Maslach, 1982; Т.В. Форманюк, 1994; А.К. Маркова, 1996; В.В. Бойко, 1996; Н.Е.Водопьянова, 2000; Т.Н. Ронгинская, 2002) и проявляется как "приглушение" эмоций, исчезновение остроты чувств и переживаний, увеличение числа конфликтов с партнерами по общению, равнодушие и отгороженность от переживаний другого человека, потеря ощущения ценности жизни, утраты веры в собственные силы и др.

Синдром профессионального выгорания – это неблагоприятная реакция на рабочие стрессы, включающая в себя психологические, психофизиологические и поведенческие компоненты. По мере того как усугубляются последствия рабочих стрессов, истощаются моральные и физические силы человека, он становится менее энергичным, ухудшается его здоровье. Истощение ведёт к

уменьшению контактов с окружающими, а это, в свою очередь, - к обострѐнному переживанию одиночества. У “сгоревших” на работе людей снижается трудовая мотивация, развивается безразличие к работе, ухудшаются качество и производительность труда.

Н.Е. Водопьянова[2] выделяет три группы факторов, способствующих развитию синдрома «эмоционального выгорания»: личностные факторы, ситуативные и профессиональные требования. К личностным факторам автор относит: переживание несправедливости; хроническое переживание одиночества; переживание социальной незащищенности; переживание социально-экономической нестабильности; переживание социальной и межличностной изоляции; неконструктивные модели поведения; высокая мотивация власти, высокая аффилиация; «трудоголизм», поведение типа А; слабая «Я-концепция», низкая самооценка; низкая эмпатия и социальный интеллект; низкая профессиональная мотивация, мотивация избегания неудач; эмоциональная неустойчивость, нереалистические ожидания. К ситуативным требованиям - социальное сравнение и оценки других; несправедливость, неравенство взаимоотношений; негативные или «холодные», бесчувственные взаимоотношения с коллегами и подчиненными; «трудные» ученики, клиенты, партнеры; отсутствие корпоративной сплоченности, низкая организационная культура; внутрифирменные и межличностные конфликты; ролевые конфликты, ролевая неопределенность; дефицит административной, дружеской, социальной, профессиональной и др. видов поддержки; перегрузки; недогрузки. К профессиональным - когнитивно сложные коммуникации; эмоционально насыщенное деловое общение; необходимость постоянного саморазвития и повышения профессиональной компетентности; адаптация к новым людям, меняющимся профессиональным ситуациям; поиск новых решений; высокая ответственность за дело и за других; самоконтроль и волевые решения; неинтересная или нелюбимая работа; бюрократизм и «бумажная» работа; отсутствие готовых решений, необходимость творческого поиска [1].

Уровень эмоционального выгорания всегда повышается в условиях социально-экономической нестабильности. Действительно, современные условия выступают как депрессогенные факторы за счет наличия в них негативного программирования (особенно часто встречается в рекламных акциях (например, реклама лекарств)). Реорганизующее влияние на личность наблюдается в любой профессии. Но не всегда это влияние носит позитивный характер. Индивидуальный стиль профессиональной деятельности, условия труда, само отношение личности к объекту своей деятельности накладывают отпечаток на всю структуру личности. Поэтому так легко узнать представителей той или иной профессии, особенно педагогов, которые даже в неформальной обстановке выдерживают повелительный тон, авторитарны, малоэмоциональны и безапелляционны в отношении окружающих. Это свидетельствует о профессиональной ригидности, утере способности изменять свой стиль поведения, что демонстрирует наличие «профессиональной деформации».

Выгорание — это относительно устойчивое состояние, однако при наличии соответствующей поддержки с ним можно бороться.

Синдром выгорания включает ряд симптомов, однако все они ни у кого не проявляются одновременно, существуют индивидуальные вариации, потому что выгорание — это реакция индивидуальная.

Внутренние факторы риска выгорания

1. Безграмотное сочувствие – полное растворение в другом, слабые границы «я», «заражение» состоянием другого.
2. Не эмоциональные или не умеющие общаться люди, для которых любое общение – подвиг.
3. Ригидные, негибкие люди.
4. Алекситимия во всех проявлениях (невозможность высказать словами свои ощущения), всегда связано с тревогой.
5. «Зашкаливающие» эгоисты и альтруисты (синдром жертвы).
6. Люди с нравственным дефектом.
7. Трудоголики. Происходит камуфлирование какой-либо проблемы работой.
8. Люди без ресурсов.

Виды ресурсов:

- социальные связи (поддержка друзей, соседей, команды);
- родственные связи, жизненный уклад, традиции воспитания;
- любовь, радости без напряжения;
- профессиональная состоятельность, умения;
- экономическая стабильность;
- искренность веры;

- цель: у кого есть «зачем», тот найдет и выдержит любое «как»;
- здоровье и особенности личности;
- доступность психологической поддержки и медицинской помощи.

Список используемой литературы:

1. Бобрикова Л., Щепкова Т., Дулилова Р. Путь к вершине // Школьный психолог - 2007.- №11. – С. 22-23.
2. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2005.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других: учебное пособие.- М.: Наука, 1996.
4. Бойко В.В. Правила эмоционального поведения: Методическое пособие. - СПб., 1997.
- 5.Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителей //Вопросы психологии. -1994. - № 6. – С. 44-45.

УДК: 371

Л.В. Ковалева

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Научный руководитель: Н.К. Акименко, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОБРАЗ МИРА ПЕДАГОГА

Практическая направленность современной психологии делает важным изучение реальной жизнедеятельности человека, которую следует рассматривать через ту деятельность, которая является наиболее значимой в образе жизни человека и определяет его образ мира. В качестве такой деятельности выступает профессиональная деятельность.

Образ мира, представляемый как субъективный опыт, не только является своеобразным регулятором деятельности человека, но и отражает его «индивидуальные модели восприятия мира». Чаще всего в исследованиях идет речь о национальной культуре и национальной психологии как вариантах таких моделей, однако в настоящее время все больший интерес ученых привлекает профессиональная деятельность.

В целом, характеризуя профессиональный образ мира педагога, можно говорить о создании личностной социокультурной ситуации, состоящей из значений, смыслов и ценностей и отвечающей за решение профессиональных педагогических задач.

Образ жизни современного педагога в условиях ускорения технологического и социального обновления общества, модернизации системы образования, массового использования новых технологий представляется бесконечным рядом экспериментов и нововведений. Для современной модернизации системы образования характерно не замена одних традиций и принципов другими, столь же стабильными, надежными и рациональными, а состояние постоянного сомнения, множественности источников знания, что делает картину мира более изменчивой и требующей от педагога постоянной рефлексии.

Термин «образ мира» был впервые предложен А.Н. Леонтьевым, который отмечал, что «в психологии проблема восприятия должна ставиться как проблема построения в сознании индивида многомерного образа мира, образа реальности»[5]. В данном случае «психология образа» (восприятия) есть конкретно-научное знание о том, как в процессе своей деятельности индивиды строят образ мира – мира, в котором они живут, действуют, который они сами переделывают и частично создают; это – знание также о том, как функционирует образ мира, опосредствуя их деятельность в объективно реальном мире» [5]. Образ мира является динамичным, формирующимся в течение жизни человека образованием, которое изменяется под влиянием различных внешних и внутренних факторов, в том числе и факторов профессиональной деятельности.

Е.А. Климов рассматривал представление о профессиональной относительности образа мира. Исследуя особенности образа мира у разнотипных профессионалов, выявляя, чем и как эти особенности детерминированы, Е.А. Климовым были описаны некоторые особенности образа мира у профессионалов, занятых следующими существенно разными предметными областями труда: биотическими (профессия типа «человек - живая природа»), техническими («человек-техника»), социальными («человек-человек»), знаково-символическими («человек - знаковая система») и художественными («человек – художественный образ») системами [2].

При проведении исследования Е.А. Климов [3,4] опирался на определения образа мира, данные другими психологами, и пришел к выводу, что «о том, что называют «образом мира», нельзя выспросить человека, а нужно реконструировать этот образ по косвенным источникам, в частности, по высказываниям профессионала о каких-то деталях, с его точки зрения вещах, объектах» [1]. С этой целью были взяты по 25 примерно одинаковых по объему и структуре описаний профессий. Из профессиограмм были выделены смысловые единицы, характеризующие представления о субъектном и объектном факторах мыслимого мира: характеристики черт субъекта, их отнесенность к предметному миру и степень их выраженности.

Программа рассмотрения образа мира профессионала состояла из следующих пунктов: 1) что выступает в сознании в качестве важных, фактически волнующих событий: в своей жизни (биографии), в семейной, домашнем кругу; в жизни своей контактной группы на работе; в жизни своего широкого (незримого) профессионального сообщества; в жизни своего народа, страны, человечества; 2) что выступает в сознании в качестве важных, фактически волнующих событий: в существовании природы на Земле; в существовании нашей планеты, ее природных регионов; в существовании околоземного пространства и мироздания; 3) как расставлены в сознании приоритеты перечисленных выше групп событий (главное, второстепенное, третьестепенное); 4) каким бы хотелось видеть мир (как универсум), включая перечисленные только что в 1-м и 2-м пунктах группы событий и их ценностный порядок (в соответствии с пунктом 3) [1].

Результаты исследований показали [1]:

- описания профессий, подготовленные компетентными людьми для чисто практических целей, могут послужить источником сведений об особенностях образа мира соответствующих профессионалов;

- содержательные характеристики образа мира (универсума) разнотипных профессионалов заметно различаются в зависимости от типа профессии;

- нашло подтверждение представление о том, что образ мира имеет, как минимум, два существенных структурных компонента – относительно явные, легко сознаваемые («поверхностные») представления и более глубокие репрезентативные образования, «ядро» [5];

- рассмотренные профессиографические материалы позволяют построить представление о структуре образа мира профессионала с учетом таких признаков «образной сферы» человека, как ее детализированность, схематичность, изменчивость. Описание профессий имеют эмоциональный подтекст. С точки зрения динамики и многоплановости явлений, была выделена структура образа мира профессионала, состоящая из семи планов, которые «могут не только сменяться, но и в разных сочетаниях сосуществовать в сознании» [1,2].

Обратившись к изучению профессионального образа мира, следует сделать акцент на исследовании образа мира педагога и выявлении его специфики.

Как утверждает М.Н. Фроловская [6], при всей уникальности каждого конкретного педагога и неповторимости его профессионального «почерка» есть существенное общее между ними. Этим общим для всех педагогов является присущий каждому уникальный и неповторимый его профессиональный образ мира. В работах автора показано, что профессиональный образ мира педагога как универсалия педагогической культуры представляет собой целостное отношение педагога к себе, педагогическому процессу, другим его участникам и включает аксиологические (ценности и смыслы), онтологические (взаимодействие участников педагогического процесса), методологические (принципы стиля педагогического мышления) составляющие. В качестве основополагающих профессионального образа мира педагога, М.Н. Фроловская [6] выделяет смысл, понимание, диалогичность, метафоричность, другодоминантность, рефлексивность, с помощью и через которые педагог аккумулирует жизненный и профессиональный опыт, оценивает, осмысляет, переживает мир, сводит воедино все явления педагогической действительности.

Список используемой литературы:

1. Исаев Е.И., Слободчиков В.И. и др. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога //Вопросы психологии – 2000. - № 3 – С.57-66
2. Климов Е.А. Психология профессионала. - М.: Воронеж, 1996.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - М.,1996.
4. Климов Е.А. О феномене профессиональной относительности образа мира //Вестник МГУ. Серия: Психология – 1995. - №1. – С. -8-9.
5. Леонтьев А.Н. Психология образа. – М., 1990.
6. Фроловская М.Н. Становление профессионального образа мира педагога: Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук. - Новокузнецк, 2011.

А.Т.Жұмағалиева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Ғылыми жетекші: О.Ш. Орынғалиева, аға оқытушы

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНАҒЫ ТҮРЛІ ОҚЫТУ ФОРМАСЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ҚҰНДЫЛЫҚ АЙМАҒЫ ДИНАМИКАСЫ

Қазіргі таңда психология ғылымында тұлғаның мотивациялық-құндылық аймағында жүргізген зерттеулер студент тұлғасының мүмкіндіктері табысты орындау сұрақтары ғылым мен практикада жиі кездеседі. Сондықтан кәсіби бағыттылық студент әрекеті мотивациялық құндылық аймағы динамикасы, оның құрылымын зерттеу маңызды. Зерттеулер көрсеткендей кәсіби білім (Л.Д.Столяренко, В.А.Карнаузов, И.Р.Абрамова, Л.В.Попов т.б.) басқа авторлар түрлі саладағы кәсіби білім мотивациялық аймағы құрылымын сипаттайды (Т.В.Иванов, Р.С.Вайсман, Н.Е.Горская, Р.И.Цветкова т.б.) оқу мотиві динамикасы жағымды дамуы оқытудың соңында пайда болған (Г.А.Мухина, А.Н.Печникова, Т.В.Иванов, Л.В.Попов, Р.И.Цветков т.б.) ал басқалары сол мотивтердің жағымсыз динамикасы (Е.П.Ильин, И.Р.Абрамова, С.Л.Гопанова т.б.)

Ресейлік ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей тұлғаның мотивациялық-құндылық аймағы В.Г. Асеев, А.И. Анцыферова, Ю.М.Орлов т.б. адам қажеттілігі әрекет позициясы тұрғысынан қанағаттануы өмірлік мақсат, психологиялық реттеу, ішкі, белсенді өзбетінше орындауы, шындыққа белсенді әрекетті қатынас, субъект белсенділігі, адамның ақыл-тәжірибесін таразылау. Тұлғаның мотивациялық-құндылық аймағы философтардың зерттеу пәні ретінде жиі қарастырады. (Аристотель, Н.А.Бердяев, Р.Декарт, И.Кант, М.Монтель, Платон, Г.Рикерт т.б.) эмпирикалық психологтардың (К.Бюллер, З.Фрейд, К.Левин т.б.) ресейлік психологтар (П.К.Анохин, П.П.Блонский, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, К.Н.Корников, А.А. Ухтомский т.б.) [1]

Мотивациялық-құндылық аймағы динамикалығы – жеке мотив пен мотивацияның өзгеру күші. Мотив динамикасы жағымды немесе жағымсыз әрекетке байланысты. Белгілі бір тапсырманы орындауда әрекетке байланысты: төмендеуі, жоғалуы немесе тұрақталуы. Мотивациялық аймақ динамикалығы тұлғаның мотивациясы құрылымының өзгеріске ұшырауына байланысты мотивтің негізгі топтары иерархиясына байланысты.

Ресей психологиясында негізгі ғылыми еңбектер мотивация ұғымы адамның мотивациялық-құндылық аймағы, А.П.Леонтьевтің әрекет теориясының негізінде пайда болған. Бұл концепцияға сәйкес, адамның мотивациялық-құндылық аймағы басқа да психологиялық ерекшеліктер сияқты практикалық әрекет түрінен бастау алады. Жалпы айтқанда, әрекет құрылымы мен адамның мотивациялық-құндылық аймағында айырмашылықтар болады, яғни бір-біріне сәйкестігі, адамның мотивациялық-құндылық аймағының пайда болуы әрекет жүйесінің объективті әлеуметтік даму заңдылықтарының болуы.

Бұл концепция адам мотивациялық-құндылық аймағы динамикасының пайда болуымен түсіндіріледі. Әрекет жүйесінің өзгерісін көрсетеді, оның иерархиялығы, жеке әрекет түрі, операциялардың пайда болуы немесе жойылу себебін көрсетеді, әрекетте болатын өзгерістердің модификациясын көрсетеді. Әрекет жүйесінің даму заңдылығына сәйкес адамның мотивациялық аймағы өзгерісін сипаттап, заңдарды негіздеу және жаңа қажеттілік, мотив, мақсатты игеруі.

Мотивациялық-құндылық аймақ құрылымы мазмұны бойынша басымдық көрсеткен мотив пен қажеттіліктің өсу ролі, иерархиялықтың артуымен сипатталады.

В.А.Якунин көрсеткендей, оқу мақсаттары оқумен сәйкес келмейді, құндылықтар құрылымы ішкі және сыртқы болып сипатталады. Оқытуға деген қатынас оқудың мақсаты жетістікке жету құралы ретінде қарастырады (яғни, оқу әрекетіне) осылайша екінші деңгей мотив біртұтас оқыту негізі оқыту мотивін тудырады. [2]

Студенттің мотивациялық аймағы дамуы, әлеуметтік маңызды және шынайы бекітілген форма құндылық бірігуі, ең алдымен танымдық ол оқу мотиві құрылымы дегенді білдіреді, сонымен қоса кәсіби білім. Бұл дегеніміз кәсіби мотив оқу мотивінде басымдық танытса олардың танымдық мотиві де байланысты болады.

И.А.Зимняя жазғандай, жеке әрекетті бағытты дамыту оқуға деген танымдық қана емес, студенттің оқу қажеттілігі, жаңа білімді игеру, оқытушы дамытуы қажет кәсіби әрекеттің барлық түріне деген қызығушылықты білдіреді.

Көптеген психолог пен педагогтар зерттеулеріне сәйкес кәсіби мотив түрлі аспектідегі қалыптасу және диагностикасы мәселесі. Зерттеудің басым бөлігін кәсіби педагогикалық бағыттылығы, кәсіпке қызығушылығы, кәсіби мотивация студенттің оқу мотивациясы құраушысы болып табылады.

Кәсіби мотивті зерттеу болашақ мамандықты игерудегі психологиялық мәселесі төңірегіндегі сондай-ақ педагогикалық мамандықтар кәсіби өзін анықтау негізі, өзіндік сана, кәсіби ұмтылысы жоғары оқу орнында оқу процесімен байланысты.

Жоғары оқу үлгерімі бар студенттерде басымдық көрсететін мотив танымдық және кәсіби оқу әрекетінің ішкі қатынасы, ал төмен үлгерімі сыртқы, утилитарлы мотив. Оқу кәсіби мотивация көпсалалы көпдеңгейлі жүйе, кәсіби бағыттылық студенттің өзінің таңдаған мамандығына қатынасымен байланысты. Оқу кәсіби мотивациясы мазмұны және жалпыланған формасы төрт түрлі сипатталады: кәсіпке қатынасы, оқу әрекетіне қатынасы, оқу процесіне және оқу барысындағы пәндерге.

Негізгі белгілер кәсіби бағыттылық, құрылымы студент санасында кәсіби доминантты өмірлік образқұрылымы, мамандық бейнесі, кәсіби әрекет субъектісі ретінде өзін сезінуі. Кәсіби бағыттылық жоғары оқу орнында оқу жеке тұлғалық жаңашылдық, оның негізгі қызметі мотивациялық ұйымдастырушылық, бағыттаушы, түзетуші. Осыдан соң студенттің кәсіби бағыттылық қалыптасу көзі болып таңдаған мамандықтың негізгі оқыту ұзақтығы кәсіби мотив құрылымымен анықталады. [3]

Бұл жұмыста болашақ маманның моделін жасау үшін танымдық және кәсіби мотив арасындағы тығыз байланыс жайлы айтылған: оқу кәсіби мотиві негізгі кәсіби мотивтің пайда болуы негізінде жатыр, кәсіби оқыту формасының бастамасы. Одан бөлек алғашқы этаптағы танымдық мотив студенттің оқу барысында кәсіпке деген жағымды қатынасы пайда болады.

Кәсіби өзін анықтаудың алғашқы кезеңінде (саланы таңдау, кәсіби қоғамда өзінің орнын табу, әлеуметтік бейімделу, өзін-өзі анықтау, қоғамның белсенді мүшесі болу) зерттеушілермен анықталды. Бұл кезең жоғары оқу орнында оқу кезеңі, болашақ маман өзіне қажет білім, дағды игеретін кезеңі, өзінен үлкен қызметтестермен кездеседі, сол сала жайлы бастапқы ойлар қалыптасады, өзін сол саласымен байланыстырушы, сол оқу орнына тапсырғада. Оқу кезеңі, оңайға түспейтін уақыт, «нағыз» студенттік еңбек және жеке еңбектенуі, бұл жағдайда ол өзін түрлі жағдай кіреді. Сырттай оқу бөлімі студенттерінің күндізгі оқу бөлімі студенттеріне қарағанда жеке қызығушылық мотивтерімен байланысты. Оқу процесі өзіндік жеке құндылықтарын қанағаттандыру жолы ретінде қарастырады, ол өмір баспалдағынан алға шығу құралы ретінде де болуы мүмкін. Мысалы студентте оқуға деген қызығушылық жоқ бірақ білім алу қажет екендігі жайлы түсінік бар, білімсіз алға жылжу мүмкін еместігін түсініп, оны меңгеру үшін талпыныстар жасайды.

Сырттай оқу бөлімі студенттері жоғары білім алу қажеттілігі әкімшілік бастамасы, тарифтік санаттар т.б. үшін талап етіледі. Осы түрдегі студенттерге білім алу, жоғары оқу орны дипломын алу бұл формальді акт қана, ол қызметтік, профессионалды шеберлікті жоғарылату әдісі ретінде емес. Ал күндізгі оқу бөлімі студенттеріне басымдыққа ие оқу әрекеті мотивінің құрылымы келесі мотивтер болу мүмкін: «жоғары дәрежедегі маман иесі болу», «терең, мықты білім алу», «болашақ кәсіби әрекет түрінің жетістігі», «жақсы оқу», «емтиханды «жақсы», «өте жақсы» бағаға тапсыру».

Болашақ маманның моделін жасау үшін бірнеше психодиагностикалық әдістемелер алынды. Танымдық және кәсіби мотивтер арасындағы байланысты анықтау мақсатында күндізгі және сырттай оқу бөлімі студенттеріне жүргізілген оқу мотиві ерекшеліктерін диагностикалау Т.И.Ильиннің «Жоғары оқу орнында оқу мотиві» әдістемесі нәтижесінің орташа пайыздық көрсеткіші бойынша, басымдық көрсеткен мотивтер тобына «Диплом алу» - 87%, (3-курс: 9,01; 4-курс: 9; сырттай оқу бөлімі: 9,06.) «Білімді игеру» - 79,15%, (3-курс: 10,3; 4-курс: 11,9; сырттай оқу бөлімі: 7,1.) төмен мотивтер тобына «Мамандықты игеру» - 59,5% (3-курс: 7,9; 4-курс: 8,03; сырттай оқу бөлімі: 5,9.) Күндізгі оқу бөлімі студенттерінің басым мотивтер тобына «Білімді игеру», «Мамандықты игеру» мотивтері жоғары алып отыр, бұл 4-курс студенттері курс жоғарылаған сайын, оқу мотиві басымдыққа ие болатынын көрсетеді, ал сырттай оқу блімінде «диплом алу» басым, дегенмен 3- курс студенттерінің бұл шкала бойынша да жоғары көрсеткіш те жақын екенін көруге болады. Сырттай оқу бөлімі студенттерінің «диплом алу» басым мотив тобына қосып, кәсіби мотивациясының төмендеуін байқауға болады. 3-курс студенттерінде кәсіби мотивке деген қызығушылық орташа деңгейде. (Диаграмма 1 көрсетілген)

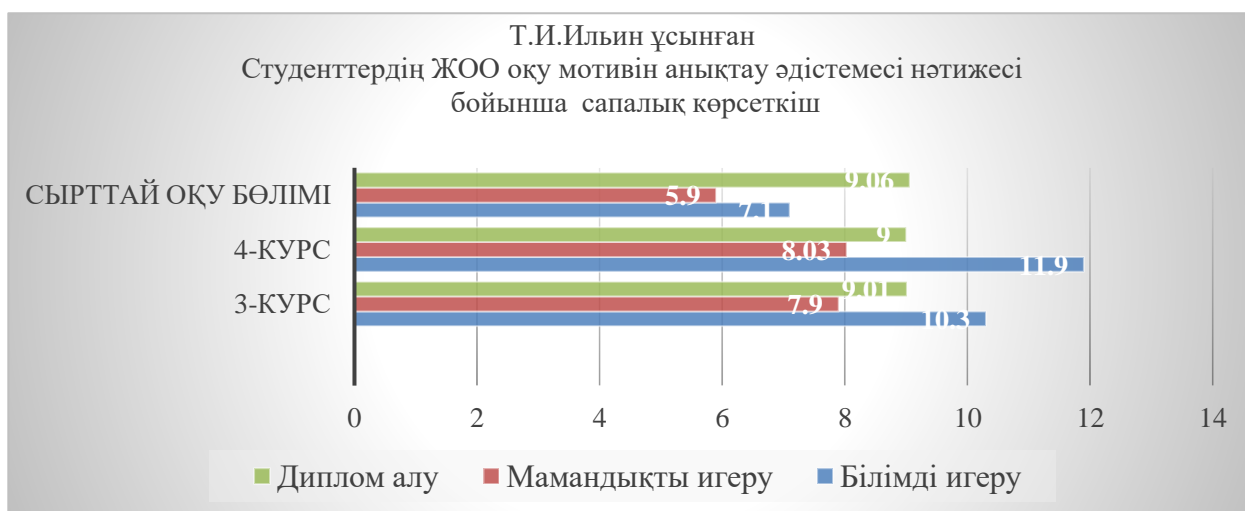

Диаграмма 1

Студенттің жоғары оқу орны бағдарламасын сәтті игеруі тұрақты бағыттылық өзінің білімін қолдана алу, қабілеті және тәжірибені қоғамға пайда келтіру, болашақта маман ретінде өзін көрсету негізгі жеке психологиялық алғышарт, жетістік жоғары оқу орны әрекеті эффективтілігі. Жоғары белсенді мотивация жоғары қабілет аз болған жағдайда оның орнын бас алады, бірақ кері болған жағдайда бұл әрекет етпеуі мүмкін, ешқандай жоғары деңгейдегі қабілет мотивтің білінуі оқу әрекетіне әсер етпейді.

Мотивацияның дамуы оқу процесіндегі кәсіпті игеру аз уақыт бөлінеді, студенттер тек курсовой, емтихан жазып шектелуімен байланысты. Сәйкесінше осы мамандықты таңдауы оның мотивациясына тікелей әсері бар болып табылады. Оқыту барысында танымдық мотивация пайда болады, ал кәсіби мотив ынталандырады. Кәсіпке мотивін арттыру қажет, өзінің оқу пәнін өзі таңдауына, еркін дайындық, психологиялық-педагогикалық практика жеке, топтық жұмыс түрін ұйымдастыру еркіндігі.

Осындай түрлі формадағы оқыту формасы болашақ мамандардың кәсіби білік, дағды, алған теориялық білімін дұрыс қолдана алуға үйретеді, жоғары оқу орнында оқу студенттерде «шынайы», «мүмкін» ойлар материалды игеру барысында пайда болады, мәселеге көзқарас қалыптасады. Арнайы дайын мақсат міндет игеру, оны алу шығармашылықты шектеу, жұмыс орнын табу, оқу бітірген соң, өзін анықтау, маманның мүмкіндігіне байланысты. Жоғары оқу орны негізгі міндетті білім, біліктілікті игеру ғана емес, кәсіби тұлғалық қалыптасу мамандыққа сәйкестендіру жағдай жасау.[4]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер 2000. – С. 343-346.
2. Хеккаузен Х. Мотивация и деятельность Т. 1: Пер. с нем. – М., 1996. – С. 124-125.
3. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. - М., 1998. – 289 с.
4. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции // Психология эмоций. Тексты. - М., 1984.98-99 с.

Г. Ахметжанова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: К.С. Адильжанова, психология кафедрасының аға оқытушысы

ЖЕТКІНШЕКТІК ЖАСТА КРЕАТИВТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық динамика пайда болған мәселелерді табысты шешуге және өз мінезін жағымды жаққа өзгертуге ие тұлғаның креативтілігі қажеттілігін қамтамасыз етеді. Оқу-тәрбие процесінің ізгілігімен байланысты қазіргі заманның білім жүйесінің жаңаруы әр баланың креативтілік дамуына қажет психологиялық шарттар құруды қамтамасыз етеді. "Қазақстан 2050" стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағытында, президент Қазақстан халқына жолдауында «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің дамуы үшін жағдай жасауға міндетті», делінген. Осыған орай бүгінгі мұғалімдердің алдында оқушыға білім, білік, дағдыларын игертіп қана қоймай, олардың қабылдауын, шығармашылық ойлауын, қиялын, сезімдерін, ерік-жігерін, яғни жан-жақты, азат шығармашылығын дамыту міндеттері де тұр. Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептердің дамуында жағымды өзгерістер және оқыту мен тәрбиелеу ісінің ұтымды жақтары ашылып жатқанымен, оқушылардың жеке басының шығармашылық жақтарына терең үңіле бермейміз.

Мектеп оқушыларының оқу іс-әрекеті мен оқудан тыс уақытындағы іс-әрекетінде креативтілікті қалыптастыру - өскелең буынға тәлім-тәрбие берудегі күрделі психологиялық әрекет болып табылады. Креативтіліктің қалыптасуы жеткіншектердің интеллектісін дамытумен байланысты екендігін негізге ала отырып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастырудың, іс-әрекеттің субъектісінің шығармашылық сапалық ерекшеліктерінің, сабақ кезінде диагностикалық және шығармашылық тапсырмаларды ұтымды қолданудың мәні зор.

Жеткіншектердің креативтілігінің қалыптасуы оқу барысын дұрыс ұйымдастырумен байланысты. Мектеп мұғалімдері көп жағдайда оқушылардың пәнге байланысты жаңа материалды дұрыс меңгеріп, сабақ үлгерімінің жақсы көрсеткіштеріне қанағаттанып қояды да, олардың айрықша, стандартты емес шешім қабылдауына, шығармашылық белсенділігін дамытуға көп жағдай жасай бермейді[1].

Қазіргі кезеңде білім беру саласындағы әдемдік білім кеңістігіне ұмтылуға байланысты жасалынып жатқан талпыныстар мектеп оқушыларының дербестігін, ізденімпаздығын, белсенділігі мен шығармашылығын қалыптастыруды талап етеді. Сондықтан, оқушылардың мектепте оқып жүрген кезінде олардың ойлау белсенділігін, шығармашылық ойларын қалыптастырып, білімі мен біліктерін өмірдің жаңа жағдайында пайдалана білуге үйрету қажеттілігінен туындайды.

Психологиялық әдебиеттерде креативтік мәселесі теориялық және қолданбалы сипаттама зерттеулерінде қарастырылады. Ғылыми әдебиет талдауы көрсеткендей, интеллект пен креативтілік арақатынасы анықталды (Д.Б. Богоявленская, Д. Гилфорд, Е.Торренс, М.А. Холодная); креативтіліктің жеке сипаттамалардан тәуелділігі (Ф. Баррон, Д.Эрки және т.б.); тесттік жағдайлардың тапсырманы шешу процесіне әсер етуі (Н.Воллах, В.Н. Дружинин, М.Коган). Креативтілікті зерттеуге бағытталған көптеген зерттеулер санына қарамастан, оның табиғатын анықтауда көзқарастардың әр алуандығы, тұлғаның креативтілік сапаларының бөлінуі, оқу-тәрбие үрдісінде жеткіншектердің креативтілігінің қалыптасуы жеткіліксіз талқыланған мәселе болып қалды обучение[2].

Жеткіншектік жас-тұлғаның біртұтас болып құрылуына әсер ететін креативтілік дамудың сензитивті кезеңі болып табылады. Жеткіншектер стереотиптерге (Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн, Д.Б. Эльконин) тәуелсіз түрде өз-өздерін жетілдіруге ұмтылады, бірақ та болып жатқан нәрселер туралы пара-пар пайымдаулар жеткіншектерді кездейсоқ әсерге соқтырады. Сол себепті Е.Л. Солдатова, Н.А. Тюрмина, В.Н. Хазратова, Е.Л. Яковлев, Н.Ф. Вишнякованың эксперименттік зерттеулерінде жеткіншек жаста мақсатты бағытталған шығармашылықтың құрылуы және оның дамуы үшін шарттардың құрылуы қажеттілігі көрсетілген[3].

Белсенділік факторы шығармашылықтың іс-әрекетте көрінуін қамтамасыз ететін, креативтілікті қалыптастыратын базалық негіз ретінде белгіленді. Алынған мәліметтер оқу тәрбиелеу үрдісінде жеткіншектердің креативтілігінің қалыптасуы ерекшелігі мен дамуы процесі және құрылуы туралы көзқарастарды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының материалдары мектептегі психологиялық қызмет тәжірибесінде оқу - тәрбие үрдісін тиімді құру мақсатында, сонымен қатар жоғары оқу орындарында "Психология және адам дамуы", "Педагогикалық психология" курстарында және педагогикалық кадрларды квалификациясын көтеру жүйесінде қолданылуға ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Президентінің Қазақстан халқына жолдауы
2. Дружинин В.Н., Хазратова Н.В. Экспериментальные исследования формирующего влияния микросреды на креативность [Текст] /Дружинин В.Н., Хазратова В.Н.-//Психологический журнал -1994
3. Роджерс Н. Творчество как усиление себя [Текст]/Роджерс Н.//Вопросы психологии. -1990. - №1. – 25-27 с.
4. Пономарев Я.А. психология творчества и педагогика [Текст]/Пономарев Я.А. - М.; Педагогика, 1976
5. Стернберг Р., Григоренко Е. Инвестиционная теория креативности [Текст]/Стернберг Р., Григоренко Е.//Психологический журнал-1998
6. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества

ӘӨК: 159.922.6

А. Бегдербекова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: К.С. Адильжанова, психология кафедрасының аға оқытушысы

БАЛА МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ БҰЗЫЛУ СЕБЕПТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтан ауытқыған балаларды “қиын” немесе “тәрбиесі қиын” бала деп санау қабылданған тәрбиесі “қиын” балалардың әрекеті девиация деп аталады. Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына көбінесе тұрмыс жағдайының қиын әрі төмен болуынан, жеткіншек кезеңде бала қалып пен ауытқудың ортасында болғандықтан бұл мәселеге тек педагог емес, сонымен қатар дәрігерлерде көңіл аудару керек.

Девиантты іс-әрекеттің нақты құбылыстарда айқындалуы ауытқудың пайда болуына жеткіншектің дене құрылуының күрт өсуі, тәрбиенің шарттарына және әлеуметтік орта да әсер етуі мүмкін.

Жеткіншек шақ – балалық шақтағы ең қиын және ең күрделі кезең. Бұл кезеңді өтпелі кезең деп те атайды. Себебі, бұл кезде жеткіншектер балалық шақтан ересек шаққа өтеді. Бұл кезде бала бойында көптеген өзгерістер болады. Ол анатомиялық, физиологиялық, интеллектуалдық, адамгершілік дамуында және оның әрекет түрлерінде өзгерістер болады [1].

Жеткіншектің сырт көрінісі немесе қопалдығы туралы қоршаған ортаның айтылған сыны жеткіншекті ашу-ыза, тіпті аффект жағдайына апарды. Жыныстық мүшенің даму да мінез - құлық өзгеруіне ерекше әсер етеді. Тез жетілген жағдайда жеткіншектің көңіл - күйі тұрақсыздықпен көрінсе, кеш дамып жатқан жеткіншектерде мінезінің өзгеруі, яғни ашушаң болу, үнемі қарсы шығу тағы басқа көрініс береді. Кешуілдеп дамыған жеткіншектер жай қимылдап, қопал болып, өзіне сенімсіз болады. Көңіл күйдің тұрақсыздығы ер балаларды 11-13 жас, қыздарда 13-15 жаста ерекше көрініс береді. Девиантты (ауытқулы) мінез-құлық деп, қазіргі қоғамда белгіленген ережеге сәйкес келмейтін, әлеуметтік мінез-құлықты айтады (И.А.Невский). Танымал социолог И.С. Кон анықтамасында, - “Девиантты мінез-құлық ол психикалық саулық, құқық, мәдениет және адамгершіліктің әрекет жүйесі ретінде, жалпы бекітілген ережеден ауытқуы” - деп қарастырды. Бейімделген мінез-құлық тұжырымдамасына сәйкес ауытқу процесі кез-келген бейімделуді бұзады (психикалық, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық орта). Әлеуметтік ауытқуды С.А.Беличева “девиантты мінез-құлық” деп төмендегідей топтастырды:

- пайда қор бағытта: құқық бұзу, материалды, ақшалай, мүліктен пайда табу (ұрлық, алдау, жымқыру, сату, т.б.)

- агрессивті бағытта: жеке бас дамуына кері бағытталған қимыл (бұзықтық, соққы, тілтигізу, өлтіру, зорлау)

- әлеуметтік – енжар түрі: әлеуметтік және жеке мәселелерді шешуде (жұмыс, оқу, нашакорлық, ішімдік және суицид, белсенді өмір сүруден қашу, И.А. Невский, Л.С. Колесова тәжірибеде мектеп қызметкерлеріне экспертті сұрақнама өткізген [6].

Жеке адамның қалыптасуына тұқымқуалаушылық, орта және тәрбие факторларының әсер ететіні белгілі. Соның ішінен девиантты мінез-құлықтың пайда болуының себептері:

- **әлеуметтік-педагогикалық** қараусыздық баланы тәрбиелеуде қажетті жағымды дағдылардың, білім және іскерлік дұрыс берілмеуінен, онда жағымсыз стереотиптер қалыптасады. Бұл мектептегі, отбасыдағы және қоғамдық ортадағы тәрбие кемшіліктерінің бала дамуына әсер ететіні арқылы айқындалады.

- **психикалық** терең жабдықталмау, отбасында психологиялық ахуалдың жағымсыз орнауынан, ата-аналарда мен отбасы мүшелері, мұғалім арасында өзара қатынастың қолайсыздығынан (әділ болмау, дөрекілік, мейірімсіздік) баланың оқуға деген ынтасын төмендетеді, сондай-ақ құрбы- құрдастарымен қарым - қатынасқа дұрыс түсе алмайтын болады.

- **денсаулық** және психикалық жағдайының дамуы мен бұзылуы , жас ерекшелік дағдарысы , мінездегі акцентуация , түрлі физиологиялық және психоневрологиялық себептер жатады . Сонымен қатар балалардың ата-аналармен ген арқылы берілетін қасиеттер

- **сыртқы және ішкі белсенділікті** шығаруға шынайы жағдайдың қарастырылмауы: пайдалы іс- әрекет түрімен шұғылданбау, балада әлеуметтік маңыздылықтың, жеке мақсат пен жоспардың болмауы .

- **психологиялық факторлар** – бұл, балалардың жүйке жүйелерінің ауру болуымен байланысты. Мұндай балаларға психотерапевттің көмегі қажет болады . Баланың өсу барысында психологиялық дамуында жаңа қасиеттер пайда болып отырады. Бала екі түрлі қасиетке дағдыланады: бала өзі өмір сүретін ортадан біртіндеп аулақтап, бөлектенеді немесе бала біртіндеп қарым - қатынас арқылы өзі өмір сүретін ортаға сіңіп кетеді.

- **Әлеуметтік-экономикалық фактор** – бұл, әлеуметтік теңсіздік арқылы анықталады. Бұл қоғамдағы бай мен кедей болып адамдардың бөлінуіне байланысты.

- **Моральдық-этикалық фактор.** Бұл, бүгінгі таңдағы адамдардың құндылықтарының материалдық бағытқа ауысуы арқылы, рухани құндылықтардың бағынбауының әсер етуі арқылы анықталады.

Жеткіншек жастағы балалардың девиантты мінез-құлықтарының белгілері. Жеткіншектік кезең – адамның қалыптасуындағы ең күрделі кезең. Әсіресе осы жаста адамның мінез - құлқы және басқа да жеке басының негіздері қалыптасады. Міне, осы кезеңде жеткіншектермен жасалатын тәрбие жұмысында кемшіліктер айқын көріне бастайды .

- Ата-анамен келіспеушілік жағдайда болу;

- Мектептегі қиындық пен сәтсіздік;

- Тәртібі қиын құрбы-достарымен байланыс орнату.

Жанұдағы жақсы қарым-қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі қиын жолдарға итермелейді. Аталған осы үш элемент: отбасы, мектеп, құрбы - құрдастар тобы – барлық жеткіншектердің нағыз табиғи ортасы. Олар кәмелеттік жасқа толмағандардың ең маңызды қоғамдық факторы болып табылады [9].

Девиантты мінез-құлықта жеткіншек агрессивтілік мінезбен көзге түседі. Жеткіншек мінез-құлығындағы агрессивтілік алкоголь пайдаланумен тығыз байланысты. Алкогольге бейімділікпен нашакорлыққа құмарлық жеткіншектің ауытқу түріндегі өмір құрылымына сіңіп кетеді. Жеткіншек тәртібі агрессивті жағдайда болса, онда ол «қиын» балалар қатарына енеді.

Демек, жас баланың мінез-құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер етеді, солай болғандықтан оның көп қырлы, жан-жақты болуы отбасына байланысты. Ал педагогикалық әлеуметтік жағынан жіберілетін әлсіздік оқу жүйесіндегі сәтсіздің, аномалді мінез-құлықтың қайнар көзі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Степанова В.Г. Психология трудного школьника. - М., 1998.
2. Славина А.С. Трудные дети. - Воронеж, 1998.
3. Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. - Казань, 1991. – С. 24
4. Панасюк А.В. Адаптированный вариант методики Д.Векслера. - М., 1973
5. Керимов Л.К., Трифонов В.В. Трудный подросток. - Алма-ата.-, 1989. -43 с.
6. Оразбаева Е. “Қиын” оқушылармен педагогикалық қарым-қатынастағы белсенді спорттың рөлі // Бастауыш мектеп – 2006. - №11. – Б. 18-20.
7. Дүйсенбиева С. “Қиын” баланы қайта тәрбиелеу жолдары.// Болашақ 2007 наурыз.

8. Сұлтанбекова А., Малдыбаева А. Агрессивтімінез-құлдық //Қазақстанмектебі 2005. - №5-6 мамыр-маусым. - 27 б.
9. Қалыбаева Р. Мектеп психологының “қиын” балалармен жұмыс әдісі. // Мектептегі психология 2007. - № 1. – Б. 11-12.
10. Қойжігітов А. Девианттық-әрекетті балалар мәселесі. // Ұстаздарпайымы 2007. - №3. - 2-9 б.

ӘӨК: 008(1-6)

Ж.С. Боранбаева

«Бөкенші жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Ғылыми жетекші: А.Х. Нашкенова, ағылшын тілі пәнінің мұғалімі

ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ЖАСТАР КӨЗҚАРАСЫ

Қазіргі қоғамымыздың ең ірі әлеуметтік тобы болып саналатын ел жастарына жан-жақты көмек көрсетілуі – Елбасы ұстанымдарының бірі. Еліміз тәуелсіздік алғалы жастардың мәселесі назардан тыс қалмай, оларға қосымша жаңа міндеттер артылып келеді. Елбасымыздың қазақстандықтарға арналған жыл сайынғы Жолдауларында жастар үлкен көңіл бөлініп, олардың жағдайы күннен-күнге жақсаруда. Елбасымыз, партия Төрағасы Н.Ә. Назарбаевтың қазақстандық жастарды әлеуметтік қорғау, кәсіби біліктіліктерін арттыруға баса ден қоятыны белгілі [2, 3]. Ұлт Көшбасшысының «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» мақаласында да жастар мәселесі басты назарда болды. Еліміздегі мемлекеттік жастар саясатының негізгі мақсаттары – ол жастардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру, жастар шығармашылығын дамыту, салауатты өмір салтын қалыптастыру, жастардың жұмыспен қамтылуына ықпал ету, жастар кәсіпкерлігін дамыту, жастар арасында қылмысты болдырмау, отаншылдық құндылықтарды әспеттеу, жастардың әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқа да жан-жақты жағдай жасау, рухани-адамгершілік, интеллектуалдық және физикалық әлеуегінің, әлеуметтік мәртебесі мен экономикалық жағдайын, саяси, құқықтық, экологиялық және рухани мәдениетін көтеру болып табылатыны ескерілуде. Мемлекет басшысының жастарды әлеуметтік қорғауды назардан тыс қалдырмай, өз бақылауында ұстайтыны көңіл қуантарлық жайт. Жаңа нарықтық заманда еліміздің алдынан ашылып тұрған жаңа мүмкіндіктер туралы айта отырып, әлі күнге дейін өзекті саналатын әлеуметтік мәселелердің шешілу жолдарын көрсетті. Әлемде БҰҰ-ның мәліметі бойынша, 15-пен 24 жас аралығындағы жас азаматтар 1,3 миллиард шамасында. ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңына сәйкес 14 жастан 29 жасқа дейінгі адамдарды жастар деп атау қабылданған.

2016 жылы «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. Мақсаты: Экономиканың орнықты дамуы үшін білім берудің және ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, адами капиталды дамыту. Әлем жаһандық сын-тегеуріндер кезеңінде өмір сүруде. Бұл жаңа технологиялық жетістіктер мен инновацияларды енгізу, IT-технологиялардың қарқынды дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы[2].

Осы жағдайда білім және ғылым өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы тиіс. Әлемнің жетекші экономикалары жоғары деңгейдегі адам капиталы есебінен ғана гүлденуге қол жеткізуде. Оған жаңа білім беру стратегиялары мен саясаты ықпал етеді.

Қазақстандық білім беру мен ғылым жүйесін жаңғыртудың қазіргі заманғы кезеңі әрбір адамның сапалы мектепке дейінгі тәрбие мен мектептегі білімге қолжетімділігін, колледж бен университетте жаңа кәсіби дағдыларды алу, зерттеу және шығармашылық құзыреттерін дамыту мүмкіндіктерін көздейді. Зерттей келе, білім мен ғылым саласында іске асырылған қадамдық іс-қимылдарды талдау мыналарды айқындайды:

1. Күшті жақтары:

- 1) білім мен ғылымның, мемлекеттік жастар саясатының заңнамалық базасының жаңартылуы;
- 2) инфрақұрылымдық шешімдердің жеделдетілген қарқыны;
- 3) мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің дамуы;
- 4) НЗМ мен Назарбаев Университеті тәжірибесінің таратылуы;
- 5) білім сапасының халықаралық рейтингтердегі орнының жақсаруы;
- 6) педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру жүйесінің қайта құрылымдалуы;
- 7) ТЖКБ жүйесінде дуальді оқыту элементтерінің енгізілуі;

- 8) ЖОО-лардың академиялық еркіндігінің кеңейтілуі;
- 9) инновациялық жобаларда ЖОО ғылымының көбеюі;
- 10) ОПҚ мен ғалымдардың жариялау белсенділігінің өсуі;
- 11) Назарбаев Университетінің және Инновациялық технологиялар паркінің базасында зияткерлік кластерлердің дамытылуы[1, 3].

2. Әлсіз жақтары:

- 1) педагог пен ғалым мәртебесінің төмендігі;
- 2) жоғары арнайы мектепке дейінгі білімі бар педагогтердің тапшылығы;
- 3) ағылшын тілінде жаратылыстану-математикалық циклі (бұдан әрі -ЖМЦ) пәндерін оқытатын мұғалімдер үлесінің төмендігі;
- 4) үш ауысымды және авариялық мектептердің болуы;
- 5) оқушылардың қосымша білім берумен жеткіліксіз қамтылуы;
- 6) мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылық деңгейінің төмендігі;
- 7) мектептерді ақпараттандыру деңгейінің төмендігі;
- 8) ҰБТ-ның жетілдірілмеуі;
- 9) мектептердің нәтижелерін теңестіру тетіктерінің жоқтығы;
- 10) мектептердегі кәсіби бағдарланған жұмыстың жеткіліксіздігі;
- 11) ТжКБ беделінің төмендігі;
- 12) жұмыс берушілердің кәсіптік даярлық деңгейді бағалауының заңнамалық нормаларының жоқтығы;
- 13) өндірісте жұмыс тәжірибесі бар инженер-педагог кадрлардың тапшылығы.

3. Мүмкіндіктер:

- 1) қазақстандық білім мен ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- 2) адами капиталдың сапасын арттыру;
- 3) балалардың өмір сүру сапасының әлеуметтік және құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз ету;
- 4) халықаралық ұйымдар мен жұмыс берушілер тарапынан білім мен ғылымды инвестициялық қолдау;
- 5) білім мен ғылым саласындағы басқарудың жаңа тиімді әдістері;
- 6) білім беру және ғылым саласының қолжетімділігі, тартымдылығы, сапасы және ашықтығы;
- 7) халықаралық рейтингтердегі көрсеткіштерді жақсарту;
- 8) ата-аналардың бала тәрбиелеудегі жауапкершілігін арттыру;
- 9) әзірленген инновациялық жобаларды өндіріске енгізу.

4. Қауіп-қатер:

- 1) қаржыландыру деңгейінің төмендігі;
- 2) педагог еңбегін ынталандырудың төмендігі;
- 3) ғалымдар үшін шетелде жұмыс істеу жағдайларының барынша тартымды болуы;
- 4) педагог кадрлардың арасында өздігінен білім алуға және кәсіби өсуге ұмтылыс деңгейінің төмендігі [4].

Тағы бір қиындық, жұмысқа орналасу кезінде өмір талабының өткір қойылуы үлкен өмірге енді қадам басқалы тұрған, бұрын еңбек етіп көрмеген, белгілі бір мамандықтың иесі атанып отырған көп жастың жолын байлайды Қазір қарап тұрсаңыз, жарнамаларда білімі бәлендей, жасы орташа 25-тен кем емес, тәжірибесі болуы керек дейді. Орта білімнен соң, іле-шала жоғары оқу орнын бітірген жастарда қандай тәжірибе болуы мүмкін? Жұмыспен қамту 2020 жол картасы және басқа да бағдарламалар аясында жұмысқа орналастыру бойынша жұмыстар жалғастырылуда. Сонымен қатар, жастар арасындағы жұмыссыздықты қысқартуды Елбасымыздың Жолдауында көрсетілгендей жәрдемақылар мөлшерінің ұлғаюы мемлекеттік жастар саясаты туралы заңның жас отбасыларын қолдау жөніндегі бабымен ұштасып жатыр. Шетелдік инвесторлардың сырттан жұмыс қолын әкелуіне де шектеу белгілеп тұрған абзал. Аймақтағы кәсіби білім деңгейінің қазіргі заман талабына жауап бере алатындай дәрежеге көтерілуін қамтамасыз ету керек. Орта мектептерде оқушыларға кәсіби бағдар берудің бұрыннан бар озық тәсілдерін қайта жаңғыртудан ұтарымыз көп. Еңбек рыногында үлкен сұраныстарға ие мамандықтарды меңгеруге ұмтылған жөн. Жастар арасында осындай мәселелер орын алған. Оларды шешу дереу қимылды талап етеді. Себебі, жастар – біздің болашағымыз болса, жұмыссыз жастар болашағымыздың жарқын болуына кедергі [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы “Білім мемлекеттік бағдарламасы” / Қазақстан мұғалімі. – 2000. - №33-34. – Б. 11-13.
2. Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, 1994.
3. Қазақстан Республикасында орта білімнің дамыту тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан, -1997. – 34 б.
4. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоение знаний. - М., 1975.
5. Айтмамбетова Б.Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері./23-лекция/ - Алматы, 1991.

ӘӨК: 371.13

Ұ. Өмірзақ

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Н.Б. Серикбаева, п.ғ.м., психология кафедрасының аға оқытушысы

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СЕНСОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА Ф. ФРЕБЕЛЬ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Елбасы Н.Ә.Назарбаев "Қазақстан -2050" стратегиялық жолдауында "Біз білім, ғылым, инновациялар – үштігі билеген постиндустриялық әлемге қарай жылжып келеміз, біріншіден, бұл - уақыт, қазір инновация заманы, инновация ғасыры" - деп атап көрсеткен болатын.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көпнұсқалық қағидасы бекітілген, білім мекемелерінің педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны тиімділігіне қарай пайдалану педагогтан үлкен шеберлікті талап етеді. Сол себептен балабақша педагогтарының кәсіби дамып өсуі жаңа технологияны меңгеру-мұғалімнің кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуы, өзін-өзі дамытып оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруы басты мақсаттардың бірі болуы тиіс.

Қоғам талабы – заман талабы, өйткені «Әр адам - өз заманының баласы», сәбиді есті, саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен қоғамдық тәрбие орындарының бірден бір парызы. Сондықтан қазіргі балабақшадағы оқу-білім беруге арналған инновациялық қызмет-мектепке дейінгі білім беру ұйымдары педагогтарының кәсіби дамуының ең басты факторы болып отыр.

«Инновация» термині латын тілінен алынған, ол — «жаңару, өзгеру» дегенді білдіреді. Бұл түсінік XIX ғасырдағы зерттеулерде пайда болып, белгілі бір мәдениеттің кейбір элементтердің бірінен екіншісіне енгізу дегенді білдірді. Педагогикалық процесте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері мақсаты мен мазмұнын, педагог пен бала бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізуді білдіреді.

Қазіргі заман инновациялық қызметі- балабақша балалармен жұмыс істеуде инновациялық технологиялар, әдістер, балалардың психологиясы мен педагогикасын терең білуі педагогтарға нақты бір жетістіктерге жетуге көмектеседі. Нақтылап айтқанда, балаға білім мен тәрбие беруді саналы-сапалы етіп қызығушылықтары мен өміршендігін арттырады деп айтуға болады.

Мемлекеттік білім беру стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру әрбір педагогқа оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияларды енгізуді міндеттейді. Ол үшін әрбір педагог өзінің инновациялық даярлығын қалыптастыруы қажет.

Ал технологиялық білім дегеніміз - білім, біліктілік, интеллектуалдық кәсіптік әдіс-тәсілдерді қолдану. Жаңа технология бойынша білімді үнемі бүгінгі жас ұрпақ тәрбиеленушілерге меңгертіп отырсақ, балалардың жаңаша көзқарас үрдісі дамиды [3].

Ерте сәбилік шақта бала ойлауының дамуы ойын мен тұрмыстық қызметтегі заттық әрекетпен байланысты. Пирамидалар, орыс қуыршақтарын жинағанда, қораптарды жабу, кубиктерден «үй» тұрғызу, жинап құрастыру ойыншықтарымен ойнау кезінде әрекеттер үйлесе бастайды. Бала қажетті материалдарды пайдалану принципін игергені маңызды, сонда осындай әрекеттер баланың қиялына, материалдар қызметін ашуға негіз болады. Көпфункционалды ойыншықтармен ойнауды бала үлкендерден үйренеді. Ойын барысында бір затты екінші затпен еркін алмастыру балалардың дербес ойынын дамытады. Ойын кезінде түрлі табиғи материалдар мен материалдың орнын ауыстыратын заттарды пайдалану қиялды және сананың қызметін дамытуға дайындайды. Мектепке дейінгі жаста ойыншықтарға немесе пәнді алмастыратын материалдарға түрлі функционалық мән беріледі. Ерте жастан түрлі сенсорлық, сюжеттік және конструктивтік ойындарда «Фребель сыйы» жиынтығымен

танысу мектепке дейінгі ересек жаста ойлауға қажетті сапалар дамитын ережелері бар ойындарды игеруге керекті базаны құрады.

Баланың ерте дамуы және оқыту. Фридрих Фребельдің тәрбиелеу методикасындағы негізгі принциптерді қарастырайық.

«Тәрбиелеудің мақсаты балаларды ерте жастан қоғамдық орында ғана немесе бір мамандыққа үйрету ғана емес, оларды жеке тұлға ретінде дамуына мүмкіндік беру керек».

Ф. Фребельдің негізгі принциптері - «Балалар үшін өмір». Фридрих Фребельдің тәрбиелеу мектебіне 250 жыл болса да оны бүкіл әлемде құрмет тұтып, есте сақтайды. Немістің ұлы педагогы қоғамдық жүйеде мектепке дейінгі балаларды оқытуда (Kindergarten) балабақша ашқан. Бүгінгі күні біз қолданып жүрген ұғымды осы кісі енгізген [1].

Өз заманының алғашқы тәрбиешісі Фребель- балалардың ойын кезінде толық дамуына мүмкіндік бар екендігін түсінді. Өзінің бала-бақшасын ойындар мен ойыншықтардың барлық түрлерімен жабдықтай отырып ол кубик, доп сияқты ойыншықтарды балаларға тарту ретінде беріп отырды. Одан басқа, балалар тәрбиешілердің айтқан әңгімелерін тыңдап, ойындар ойнаған.

Педагог қағаздарды бүктеу арқылы геометрияның қарапайым түрлерін түсіндіре бастады. Ол ең бірінші геометрия негіздерін ұстау арқылы сезініп, содан кейін түсіну керектігін ескертеді. Фребель сондай-ақ кубиктік қораптан құралған басқатырғының (головоломка) авторы Осындай ағаштан құралған конструктор балаға геометриялық денелерді таныстыру және бұны ойын кезінде құрастыру арқылы ойын дамытатындығын айтады.

Балабақшада тәрбиелеу методикасы. Фребель жазғандай, «балаларды бақшада ұжымдық іс-әрекеттерге белсенді түрде тарту қажет, олардың денесін дамыту, сезіну арқылы жаттығу жасату, адамдар және табиғатпен таныстыру; ойын және көтеріңкі көңіл күймен оларды мектепке дайындау қажет» [3].

Фребельді балабақша ашу идеясын көптеген жылдар бойы толғандырған. Бірдей жастағы балалардың ойнай отырып, оқуды үйрену қарым-қатынастары кішкентай адамдардың рухани өмірлеріне үлкен әсерін тигізеді.

Фребельдің ойынша балабақша төрт мекемеден тұруы керек:

- ерте жастағы тәрбиеленушілерге арналған мекеме;
- балалардың «бақшалық» оқуы және дайындығына арналған мекеме;
- пайдалы балалардың ойындарын тарататын мекеме
- ата-ана мен тәрбиешілер, тәрбиешілер мен тәрбиеленушілерді байланыстыратын мерзімдік баспалар[4].

Тәрбиелеудің маңызды факторы ретінде Фребель тіл деп санайды. Оның айтуынша, ойын әңгіме немесе ән қатыстырылуы арқылы жүргізілуі керек.

Фребельдің кезінде оның балабақшалары бағаланбаса да, XIX ғасырдың аяғында көптеген мемлекеттерде мектепке дейінгі тәрбиелеу жүйесінде олар маңызды рөл атқара бастады. Бұны қарапайым түрде түсіндіруге болады: балалардың бірге ойнауы қызықты екендігін барлығы көріп, бірақ мән бермеген кезде, Фребель олардан бұрын байқаған. Ешкім жалғыз ойнағысы келмейді, сондықтан әрқайсысы ортақ ережеге бағынуы қажет.

XIX ғасырдың бас кезінде мектепке дейінгі тәрбие деген ұғым жоқ болса да, мектептер болды ғой. Ал мектептерде топтарға жинақталған балалар болды. Ал бұл балаларға да ұстаздарға қиындық тудырды. Яғни, педагогтардың басқаруымен оларды топтарға бөліп мектепке дайындау керек болды. Фребель балабақшадағы тәрбиенің басты принциптерін анықтады: балаға кедергі келтірмеу керек, керісінше оған табиғат не берді соны дамуына көмектесу керек. Бүгінгі күні бұндай ойлар бізге керемет болса, XIX ғасырдың басында оларды революция ретінде қабылдады. Сонымен Фребель тәрбиені екіжақты процес ретінде қарастырады, яғни оқушы және оқытушы жағынан. «Нағыз педагог әрдайым шәкіртіне бірдей кезеңде білім беріп, қабылдап және біріктіріп, бөле білу қажет, шыдамдылық танытып, қатал да бола отырып, жұмсақ та болу керек»,- дейді[2].

Баланы ерте жастан дамыту үшін Фребель алты «сый» ұсынды. Бірінші «сыйы» ол – доп. Доптар онша үлкен емес, жұмсақ, әр түрлі түстермен боялған – қызыл, алқызыл, сары, жасыл, көк, күлгін түсті, яғни кемпірқосақтың түстері және ақ түсті жүннен жасалған болуы керек. Әрбір доп-шар жіпте болуы шарт. Анасы балаға әр түрлі түсті көрсете отырып, оның түстерді ажырата алуын үйретеді. Сонымен қатар, шарды айналдыра отырып, баласына кеңістіктегі көріністер -«жоғары-төмен», «оңға-солға», «алдыға-артқа» деген сөздерді де таныстырады. Шарды алақанына қойып және тығып қою арқылы «доп бар- доп жоқ» деген сөздермен болымды және болымсыз сөздерді үйретеді.

Екінші «сыйы» кішкентай ғана ағаштан жасалған шарлар, кубик және цилиндр. Бұлардың көмегімен бала заттардың әртүрлі формаларымен танысады. Кубик өзінің формасымен және

тұрақтылығымен шарға қарама-қарсы болып келеді. Фребельдің қарастыруынша, шар- қозғалыс символы, ал кубик – тыныштық пен «көпбейнеліліктің бірлігі». Цилиндр шардың да, кубиктің де қасиеттерін біріктіреді: ол – тұрақты, егер оны бір нәрсеге қадап қойса, сондай-ақ ол – қозғалмалы, егер оны жатқызып қойса.

Үшінші «сыйы» - куб, яғни, сегіз кубикке бөлінген, егер жартыға бөлсе, онда оның әр жартысы – төрт бөліктен тұрады. Фребельдің айтуынша, осы «сыйлардың» арқасында бала ойнай отырып, оны құрастыра отырып миын дамытады.

Төртінші «сыйы» - сегіз тақтайшаларға бөлінген кубиктер, әр тақтайшаның көлемі кубиктің бетіне дәл келеді, ал қалыңдығы – осы беттің төрттен біріне тең болады.

Бесінші «сыйы» - жиырма жеті кішкентай кубиктерге бөлінген кубиктер, олардың тоғызы одан да кішкене бөліктерге бөлінген.

Алтыншы «сыйы» - ол да жиырма жетіге бөлінген кубиктер, олардың көпшілігі тақтайшаларға, диагонали бойынша бөлінеді. Фребель балаларға әртүрлі іс- әрекеттер мен оқып- үйрену түрлерін ұсынады – құрылыс материалдары, қозғалмалы ойындар, сурет салу, ермексазбен жұмыс жасау, қағаздардан тоқу, қағаздардан қималар жасау, тігу, металл дөңгелектерді, таяқшаларды орнымен қою, моншақтар, қағаздар мен таяқтарды құру және т.б. Қазіргі кезде осы аталған әдістемелер балабақшаларда кеңінен қолданылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джуринский А.Н. История зарубежной педагогики: Учебное пособие. - М., 1998.
2. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XXв.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений Под ред. А. И. Пискунова.- М., 2001.
3. Коджаспирова Г.М.История образования и педагогической мысли.- М., 2003. - С. 90.
4. Педагогический энциклопедический словарь/Под ред Б. М. Бим-Бада. - М., 2003.- С. 418.

ӘӨК: 371.13

I. Аралбек

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Н.Б. Серикбаева, п.ғ.м., психология кафедрасының аға оқытушысы

ОЛИГОФРЕН БАЛАЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Олигофрения терминін 1915 жылы неміс психиатры Крепелин негізген. Олигофрения кемақыл деген сөз (гректің *olugos* - аз және *phren* - ақыл). Кейінгі жылдары «ақылдың артта қалуы» деген термин қолданылып жүр.

Олигофрения – туа пайда болатын, туғаннан кейінгі ақыл кемістігі ауруы. Құрсақтағы жетілу кезінде адам организмі ағзаларының дамуы негізінде жүктіліктің әуелгі үш айында қалыптасады. Орталық нерв жүйесінің дамуында ерекшелік бар. Оның жетілуі құрсақтағы 9 ай ішінде аяқталмайды. Туғаннан соң алғашқы айларда және жылдарда оның дамуы жалғастырылады. Сондықтан залалды заттар, әсіресе өмірінің алғашқы үш жылында, мидың дамуына ұнамсыз әсер етеді. Туа пайда болған аурудың туғаннан кейінгі залалды заттардың әсерінен пайда болатын аурумен клиникалық суреті бірдей болғандықтан осы ауруларды жалпы олигофрения не ақылдың кемістігі дейді.

Осындай көзқарас арқылы олигофрения тобынан туғаннан кейін үш жылдан соң, жылжымалы прогрессивті ауруы бар патологиялық процестер бөлініп шығарылады. Олигофрения тобынан тағы да уақытша психикалық дамуы тоқтап қалғаннан пайда болатын интеллектуальды кемістіктің (инфантилизм, дұрыс тәрбиелемеу, соматикалық және органикалық аурулар) оңай түрлері шығарылды. Олигофренияның клиникалық көрінісі залалды әсердің организм дамуының қай кезеңінде әсер ететіне байланысты. Залалды нәрсе онтогенездің әр түрлі кезеңдерінде әр түрлі бұзылулар тудырады. Организм дамуының бір кезеңінде түрлі себептер біркелкі өзгеріс тудыруы мүмкін. Құрсақтағы дамудың алғашқы кезеңінде нәрестенің залалды себептерге беретін жауабы бірдей болады. Дамудың кейінгі кезеңдерінде клиникалық көріністің қалыптасуы экологиялық процестің сапасына байланысты болуы мүмкін.

Зақымданудың уақытына және патогендік әсердің сапасына байланысты Г.Е Сухарева (1965) олигофренияны үш топқа бөлді:

- Бірінші топ ата-анасының генеративті клеткаларының патологиясымен байланысты.

➤ Екінші топ құрсақ мерзіміндегі залалды әсерлерге байланысты.

➤ Үшінші топ туған кезінде және туғаннан кейін әуелгі үш жыл ішіндегі залалды әсерлерге байланысты.

Бірінші топтағы балалар ата – анасының жыныс клеткаларының патологиясына байланысты толық құнды болмауынан (залалды себептердің арғы атаға әсер етуінен) не сыртқы залалдың әсерінен пайда болады. Бір жыныс клеткалы егіздердің олигофрениямен ауру мүмкіншілігі 80%, ал екі клеткалыдан шыққан егіздерде мұндай мүмкіншілік тек 16 - 18%. Егер ата – анасының екеуі де олигофрениямен ауырса, онда олардың балаларының кем ақылдылығы 50 ден 100% дейін. Егер ата – анасының біреуі ғана ауырса, онда мұндай көрсеткіш 35 - 58% дейін төмендейді. Бірақ отбасындағы олигофренияның барлығы тек тұқым өуалаушылыққа байланысты емес. Олигофренияның бір отбасында қайталауы сифилис, токсоплазмоз сияқты жалпы ауруларға байланысты болуы мүмкін.

Олигофренияның тұқым қуалайтын түрі ферменттік жүйелердің биохимиялық жетіспеуімен және белок, қант, пигмент заттардың алмасуының бұзылуымен байланысты (фенилкетонурия, галактоземия және т.б). Хромосомалық ауытқулық шамалы түрде тұқым қуалайтын олигофренияға жатқызылады. Мұның себебі залалдың ата-анасының жыныс клеткаларына ұрықтану кезінде не ұрықтанғаннан кейін жұмыртқаның алғашқы бөліну кезеңдерінде әсер етуінен. Хромосомалық аурулар пайда болуда әйелдердің жыныс клеткаларына әсер ететін сыртқы себептердің мәні зор. Даун ауруы анасының жасының ұлғаюымен жиі байланысты болады.

Ата – анасының жыныс клеткаларының зақымдануы улану, мысалы маскүнемдік, нашакорлық, инфекциялар, радиясының әсері, белоктың жетіспеуі сияқты залалдарға байланысты.

Екінші топтағы – олигофренияның дамуы екіқабат кездегі ұрық пен іштегі нәрестеге уланудың, инфекциялардың, таксикоздың залалды әсеріне байланысты. Осы аурулардың негізінде жатыр мен нәресте жолдасының арасындағы қан айналымының бұзылуы жатыр. Көптеген зерттеушілер дәрілер, психотропты заттар не нәрестені түсіруге арналған препараттар (хинин), жүктіліктің әуелгі үш айында залалды әсер етеді деп санайды.

Үшінші топтағы олигофренияға нәресте өмірінің алғашқы 1 – 3 жылындағы туу кезіндегі зақымдануы мен тұншығуына байланысты болатын өзгерістерді жатқызады. Шығу тегі белгілі, барлық топтағы олигофрениялар дифференцияланған түрлер деп аталады. Шығы тегі белгісіз олигофрениялар дифференцияланбаған деп аталады. Алғашқылар аурулардың 1/3де, ал екіншілері 2/3 бөлігінде кездеседі.

Олигофрениядағы психикалық бұзылулар тұрақты, бірақ кейде адамның жасына қарай өзгеруіде мүмкін.

Олигофренияның бөлінуі негізінен интеллектуальды дамудың жетіспеуімен байланысты. Ақыл кемістігін көрсеткіштер арқылы анықтау шет мемлекеттерде, біршама бізде қолданылады. Егер орташа адамның интеллекті 100 ге тең болса, оның өзгеруі 70 тен 130 дейін болса, онда 70 тен кем интеллект коэффициенті (I.Q) ақылдың кемдігін көрсетеді.

Дебилдік (I.Q 50- 70) – олигофренияның жеңіл түрі. Мұндай жағдай, да арнайы бағдарлама бойынша қосымша мектепте оқытуға және мамандықтың жеңіл түрін үйретуге болады. Дебилдер өмірдің күрделі емес жағдайда өз бетімен үйреніп қиналмай – ақ үйленеді. Жоғары абстрактілер оларда жоқ бірақ сөз қоры мен механикалық есі орташа болуы мүмкін. Дебилдіктің орташа деңгейінде эстетикалық, интеллектуальды өнегелік сияқты жоғары эмоциялар болуы мүмкін. Жылдар өткен сайын ақыл кемістігі аз білінеді. Дебилдіктің жеңіл түрінде еңбекпен айналадағы ортаға толық әлеуметтік бейімделу болады.

Имбецильдік (I.Q 20 - 50) - ақыл кемістігінің орташа және айқын түрі. Абстракті ойлауға мүлде қабілеті жоқ, тілі мүкіс. Сөз ұоры ондаған сөздермен шектеледі. Аз мөлшерде санауды біледі және қарапайым арифметикалық әрекеттерді көрнекі мысалдар арқылы жасай алады. Олардың тіршілігі тамақты қабылдауы және жыныстық сезіммен шектеледі, әуестіктің өзі бұзылған. Оларда өзін - өзі қарауды дағдыландаруға болады. Еңбек істеуге қабілеті жоқ. Өз бетімен өмір сүре алмайды, үнемі бақылауды қажет етеді, туған – туысқандарына жақын болады. Олар қуану, ұялуы, қорқуы мүмкін. Қосымша мектепте оқи алмайды, жүйелі білім ала алмайды. Олардың жүріс – тұрысы рабайсыз. Имбецильдердің реакциялары ерекше болып, кейде ашуланшақ және қауіпті болады. Олардың сенгіштігі мен еліктеушілігі жоғары болғандықтан әлеуметке өарсы әрекет жасайды.

Идиотия – ең терең ақыл кемістігі (I.Q 20 дан аз). Ойлау мен сөйлеу қабілеті дамымаған, тек түсінік дыбыстар шығарады. Айналадағыларына реакциясы төмен болады. Ауру тұра да, жүре де алмайды. Кейбіреулері аз қозғалып, ұзақ уақыт бір қалыпта болады, ал екіншілері тынышсыз, оозып үйреншікті қозғалыстар жасайды. Мұндай уақытта ашуланып, агрессивті болады, өзін - өзі тырнап, тістеп, ұрады. Мастурбация (таза емес заттарды жеу) дамиды. Физикалық дамуда өрескел кемістіктер

мен неврологиялық белгілер айқын білінеді. Ауру өзін - өзі қамтамасыз ету, ұқыптылық болмайды. Әлеуметтік – еңбек реабилитациясы кезінде қалыпты жағдайдың төменгі варианты мен жеңіл дебилдік арасын ажыратудың мәні зор. Диагностика кезінде патопсихологиялық тексерудің қорытындысына сүйенген жөн. Психикалық жетілмеу негізінде түрлерге бөлуден басқа да аурудың түрлері болады.

Сонымен бірге, мұнда мидың маңдай, самай бөліктері, қыртысты орталықтары мен басқалар жетілмейді. Сол себептен ауру көрінісінде интеллекттің кемістігі, эмоциялардың ерекшелігі, ауру адамның ерекше жүріс – тұрысы орын алады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты аурудың асқынған және асқынбаған түрлері болады. Асқынбаған түрі тұқым қуалаушылықтың патологиясына байланысты пайда болып, ойлаудың күрделі түрлері дамымай, эмоционалды жігер қызметі бұзылмай, әлеуметтік бейімделуі жақсы болады.

Асқынған түрлерін біліп – тану қызметі бұзылып, жүріс – тұрысы тежелмей, қозуы жоғарылап, назары дерексізденеп, жылдам шаршағыш болады.

Асқынбаған және асқынған түрлері олигофренияның типті және типті емес түрлеріне сай келеді. Жоғарда айтылған клиникалық көріністеріне сай олигофренияның бөлінуінен басқа интеллектуальдық кемістікке және гендік пен хромосомалық патологияға байланысты басқа да түрлері бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лапшин В.А., Пузанов Б.П. Основы дефектологии.-М.,1991.
2. Власова Т.А., Певзнер М.С. О детях с отклонениями в развитии.-М.,1973.
3. Намазбаева Ж., Сүлейменова Р. Дефектологиялық сөздік.-Алматы, 1993.
4. Пузанова Б.П. Дефектология: Словарь-справочник.-М.,1996.

А.Б. Акашева

БМ010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы

МӘДЕНИЕТТІҢ ҚҰРАМЫ РЕТІНДЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ СТУДЕНТТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДЕГІ ОРНЫ

Қалыптасқан пікір бойынша қазақтың жаны кең, ақкөңіл, қонақжай, кешірімшіл, бауырмал, тарылуды білмеген бейбітшіл, сөзге тоқтайтынырымшыл, тәубесін ұмытпағандәрімшіл, табиғатқа жақынхалық. Бұл қасиеттер негізінде қалыптасқан көшпенділік мәдениет, дүниетаным, моральдық-этикалық нормалар мен тарихи салт-дәсірлер, әдет-ғұрыптар жүйесі жатыр. Басқаша айтқанда, бұл қасиеттер қазақ менталитетінің негігі көрсеткіштері, оның рухани болмысының өзегі. Сондықтан, бұл қасиеттердің кешегі қазақ бойынан, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқынан, тұрмыс-салтынан, дүниеге қатынасынан, дүниені ұлттық тұрғыдан бейнеленуінен, ойлау жүйесінен, сөйлеу мәнерінен, тілдік болмысынан көрініс табуы таңғаларылық дүние болмаға. Тіпті керек десеңіз, рухани қатынастар материалдық, экономикалық қатынастардан қашан да биік тұрған және қоғамдық қатынастар жүйесіне де өзіндік әсер етіп, бағыт-бағдар беріп отырған. Дәстүрлі қазақ қоғамының басты ерекшелігіде осында еді. Тілді адам қатынастарының құралынанбұрын өнер алды депқарастырып келген. М.Хайдеггер айтқандай: тіл «болмыс үйі» болған.қазақ тіл шеберлігін үнемі жетілдіріп, дүниені бейнелеуде образдық теңеулерді аса.... құбылыс.... Сондықтан мұндай бассыздықтыңболашағы жоқ екені және өзін-өзі сыйлайтын, елдік намысы мен санасы бар ұлт үшін бұдан асқан қорлау жоғы тағы белгілі. Болған жағдайда Батыс халқы өз мәдениеті, өз ақылы, өз түсінігімен өмір сүреді де, басқалар бөтен тарихпен, бөге мәдениетпен, жатменталитетпен өмір кешетінмаргиналдық тобыр болып шыға келеді. Біз бұндай тарихты, кешегі империямен тоталитарлық жүйе кезіндегі жаппайорыстандыру саясатынкөріп, ұлт рухының қабырғасыншайқалтып,шаңырағын ортаға түсіріп ала жаздадық та, бұдан ділдік болмысдеңгейінде қортынды жасаған жоқпыз. Оның үстінде рухани бұғанасы әлсіреген қазақ үшін еліктегіштік қасиет тән екенін ескерсек, батыс менталитетін де тез қабылдау біз үшін ұзақ уақытты қажет етпесе керек. Бүгінгі батыстық демократияның ұранына айналған «консенсус», «толеранттық», «компромисс» саяси ықпалды күшейтудің тек біз үшін ғана сыңар жақтытұрғыдан айтылып жатқан бірден-бір құралы тәрізді. Ал біле білген адамға, аталған саяси құндылықтардың екі жаққа бірдей екенін

олардың әділеттік пен теңдік негізінде жүзеге асатынын ескергеніміз дұрыс. Батыстың жаппай жеңіске жетуі либералдық идеология өкілдері

Бүгінгі таңда бірқатар ғалымдар студенттердің әлеуметтену барысын зерттей келе түрлі қорытынды жасайды. Мәселен, Д.И. Фельдштейн студенттердің әлеуметтенуіндегі тұрақсыздық, болашағының бұлыңғыр болуын, шексіз өзгерістер, біле тұра қажетсіз тәуекелге бел буу, жастар тәрбиесіне позитивті әсер ететін әлеуметтендіру институттары жүйесіндегі тоқырау; социумдағы толеранттықтың өрістеуі; құндылық әлеміндегі әртүрлі жағымсыз, төл дүниетанымға жат көзқарастардың орын алуы, заңды және заңсыз, мәнді және мәнсіз түрде мәдениеттің коммерциалануы, жастарға батыстың ықпал ету басымдылығын айтады [1].

Осыған байланысты жоғары оқу орындарында әлеуметтік-мәдени кеңістікте жағымсыз жағдаяттардың алдын алу мақсатында студенттердің өзін-өзі тануына, өзінің қоғамдағы орнын тауып, өзін-өзі реттей алуына, қоршаған ортамен құндылық қарым-қатынастарын орнатуына ықпал ететін әлеуметтендірудің негізгі көзін анықтау, әлеуметтену үдерісінің мазмұнын белгілеу, әлеуметтенудің оңтайлы нәтижесінің көрсеткіштерін нақтылауды іздестіру көкейкесті мәселеге айналып отыр.

Ғалымдардың пайымдауларына, әлеуметтену үдерісі – социумдағы ұрпақтардың, мәдениеттің, дәстүрлердің жалғастығын қамтамасыз ететін, яғни тұрақтылыққа қол жеткізетін ең басты әлеуметтік үдерістердің бірі. Әлеуметтенуге деген қарым-қатынас барлық қоғамдық құрылымның, материалдық және рухани бірліктің байланыс негізі болып табылады. Десек те, әлеуметтену үдерісін «өзімнің ісім» деп қарастыруға болмайды, ол кең өрісті саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени факторлардың ықпалында, «бәрімен бәрін» деген байланыста болады [2]. Әлеуметтенудің сәтті болуы қоғам үшін ғана емес, жеке тұлға үшін де маңызды. Өйткені әлеуметтік жүйені құраушы әрбір тұлға әлеуметтік-мәдени мұраларды сақтап, келешекке жеткізуге қабілетті жаңа мазмұнға ие бола отырып, сол қоғамға мүше болады.

Л.М.Куракинаның зерттеулерінде әлеуметтенудегі басты атрибутивтік сапа индивидке әлеуметтік өмірге өз бетімен араласуға мүмкіндік беретін әлеуметтілік субъектілік және шынайы әлеуметтік өмірдегі интернализация болып табылады [3].

Әлеуметтену теориясы тұлғаның қалыптасуындағы мәнді теориялардың бірі де бірегейі екендігін атап айту қажет. Әлеуметтенудің көпқырлылығы оны зерттеудегі бірқатар тұжырымдамалар мен тұғырлардың, ғылыми-практикалық идеялардың мағыналасстылығын байқатады. Сондықтан студенттің әлеуметтенуін жан-жақты ұғыну үшін оның философия, мәдениеттану, әлеуметтану, психология, педагогика ғылымдары саласындағы зерттелу табиғатын анықтап, олардың байланысы туралы тұжырымдарды меңгеру қажеттігі туындайды. Адамның білімі оның әлеуметтік дағдылары, іскерлікті меңгеруі, әлеуметтендіру процесінде өтеді. Тұлғаның әлеуметтенуінің белгісі оның іс-әрекетіндегі берік сенімділік десек, ол өз кезегінде рухани дербестікке жол ашады. Ә.Нысанбаевтың пайымдауына, “тұлғаны әлеуметтендіру процесі дегеніміз - бұл тек индивидтің бойындағы табиғи қасиеттерді біртіндеп анықтап, қалыптастыру ғана емес, сонымен бірге қоғамдық орта, әлеуметтік институттар, қоғамдық ұйымдар мен құқықтық құрылымдар ықпалының нәтижесі”, - болып табылады [4]. Мәдениеттану ғылымы саласында әлеуметтену адамның белгілі бір қоғамда мәдениет пен еңбек субъектісі ретінде тұлға болып қалыптасуындағы айрықша мәдени-тарихи үдеріс; қажетті әлеуметтік және құндылық сапаларды меңгерген субъектіні қалыптастыруға бағытталған үдеріс; индивидтің болмыстың мәдени аспектілерін қабылдау және жалғастыру, қоғамның әлеуметтік мәдениетін, әлеуметтік мәнді құндылықтарын, нормаларын, үлгілерін меңгеру үдерісі деп анықталады. Ал әлеуметтену үдерісін зерттеу үшін мәдениеттанушылық білімнің мәні әлеуметтенудің құндылық тұстарын қалыптастыруда индивидтің қоғамда ойлану, сезіну және әрекет етуінде «кеңістік», «уақыт», «субъектілік», «өзіндік идентификация», «мәдени трансмиссия» дефиницаларын ой елегінен өткізуімен; әлеуметтену үдерісінің барысын зерттеумен («Homo sapiens» үшін жалпы түрде индивидтің мінез-құлық нормаларын меңгеру үдерісін) және инкультурациямен (жеке этнос өкілі болып табылатын адамның өз мәдениетіне тән дүниетаным және мінез-құлықты меңгеру нәтижесінде сол мәдениетке сәйкес келетін, ал, басқалардың мәдениетінен бөлектеніп тұратын өз мәдениетін тану үдерісі айқындалады [5].

Қазіргі қоғамдағы өзгерістер мен жаңарулар, ақпараттық кеңістіктің өріс алуы тұлғаның әлеуметтенуіне түрліше әсер етуде. Соның салдарынан өмірде болып жатқан құбылыстар мен қайшылықтарды дұрыс қабылдауды реттейтін әлеуметтік гуманитарлық ғылымдардың маңыздылығы арта түсуде. Тұлғаның жаңа қоғамдық қатынастар талабына бейімделуі мен әлеуметтенуіне әсер ететін философия, психология, педагогика ғылымдарының мазмұнында қарастырылатын құндылық бағыттар өзекті проблемаға айналып отыр.

XXI ғасырдың ең басты ерекшелігі - әлеуметтік феномен ретінде білімнің әр уақытта өзгеріп, жаңғырып, динамикалық дамуының қарқынды болуы. Осыдан білімді күнбе-күн жетілдіріп отыру қалыпты жағдайға айналуға. Ал қоғамдық қатынастардағы динамикалық өзгерістер кез-келген тұлғадан жаңа білім мен қабілеттілікті, шығармашылық пен құзырлылықты талап етеді. Осының барлығы тұлғаның өз білімін өмір талабына бейімдеп, жаһандану сұранысына жауап беруін үйлестіре алатын оның әлеуметтенуіндегі қажетті шарт болып табылады. Бұл жағдайда әлеуметтену үдерісінде жастар санасы мен ойлау бағытын позитивтік құндылықтарға аударатын біліммен қамтамасыз етудің өзіндік орны бар. Ұлттық мәдениеттің әлеуметтендіруге тигізетін әсерін «менталдық» деп атайды. Бұл ұғымды XX ғасырдың бас кезінде әлеуметтану ғылымына француз ғалымы Л. Леви-Брюль енгізген. «Менталитет-этникалық, географиялық, тілдік т.б. факторларға тәуелді құндылықтар, мақсат-сенімдер жүйесі; ментальдық-бұл факторлардың адамның немесе әлеуметтік топтың мінез-құлқынан көрінуі» [6]. Бүгінгі күні жоғары оқу орындарында этномәдени кеңістік қалаптасқанмен ұлттық менталдық болмыстың жастар бойында өз мәнінде болуы көп жағдайда байқала бермейді. Керісінше, оларда этномәдениетке жат адам, табиғат, қоғам туралы түсініктер мен мінез-құлықтар үлгісі байқалады.

Мәдениеттің негізгі элементтеріне ең алдымен тіл жатады. Ол- адамзат тәжірибесін сақтау мен болашақ ұрпаққа берудің объективтік формасы. Демек, тіл адамдардың қатынас құралы, ойлаудың тікелей шындығы бола отырып, олар туралы мәлімет берудің құралы болып табылады.

Белгілі бір халықтың дүниені қабылдауына тән ұғымдар, ұғымдар жүйесі тіл арқылы бейнеленеді, ол – кезкелген мәдениеттің алғашқы негізі. Барлық халықтар дүниені өзінше, ерекше түрде меңгереді, оның ұсақ –түйектеріне дейін ойлайды, белгілейді. Мысалы, қазақ халқына, қазақтарға ғана тән болып келетін табиғат құбылыстарының көптеген түсініктері мен ұғым атаулары кездеседі. Жыл мезгілдері – қыс, көктем, жаз, күз және оларға сәйкес ай аттары мен ауа райындағы құбылыстар (қызыл шұнақ аяз, үскірік, бесқонақ, бес ешкі, құралай т.т.) туралы айтуға болады. Әрине, басқа халықтарда да өздеріне тән осындай ерекшеліктер бар. Бірқатар халықтар тілдерінде адамды ғана «кім» десе, ал енді біреулерінде жандылардың бәрін «кім» деп, жансыздарды «не» дейді. Міне, бұл айтылып отырғандардың бәрі де мәдениет ерекшеліктеріне қатысты. Өйткені адам қоршаған ортаны ұғымдар арқылы қабылдайды.

Тіл мәдениетті тіркеуде де маңызды рөл алады. Олай болатыны мәдениет дене қимылымен де, әдет – ғұрыппен, ыммен, бимен, т.т. тарайды. Заттарда және басқа формаларда өмірден өткен ұрпақтар ой құрылысын, өз қабілеттіліктері мен дағдыларын қазіргі заманға жеткізеді. Бірақ мәдениетті жеткізудің ең сыйымды да тиімді, дәлме- дәл жолы болып табылатын тілге ештеңе де тең келмейді.

Қазіргі жағдайда қазақ тілі мемлекеттік тіл болып табылатын Қазақстанда барлық азаматтар тегіне, тіліне және басқа да жағдайларына қарамастан заң алдында тең, сондай- ақ тілдер теңдігіне де кепілдік берілген. Мемлекеттік тілмен қатар қолданылатын орыс тілі елімізде ресми тіл болып табылады. Тіл проблемасының бұлайша өз шешімін табуы мәдениетіміз дамуына септігін тигізетіні даусыз. Республикамызда қазақ тілі шынайы өзінің мемлекеттік деңгейіне жетуі үшін алдымен оған қазақ жастары патриоттық, оташылдық танытуы қажет. Бұл жөнінен бір тарихи шындыққа жүгінсек жөн болар. «18-19 ғасырларда Ресейде неміс және француз тілдері үстемдік алып, тек осы тілдер арқылы ғана терең ғылым –білім алуға болады деген пікір кең тараған еді, тек М.В.Ломоносов пен көптеген басқа да орыс тілі патриоттарының көп күш салуының арқасында ғана орыс тілі мемлекеттік тілге, нағыз ғылыми білім тіліне айналған» [7].

Екіншіден, ұлттық мәдениетті және кез –келген басқа мәдениеттің негізгі элементтеріне сенім мен білім жатады. Сенімде адамдардың шынайы бейімділігі, күнделікті қызметінде нені басшылыққа алатындығы айқындалады да, ол мінез –құлық үлгілерінен, нормалары мен дағдыларын т.т. көрініс табады. Сенімдер табиғи объектілерімен және әлеуметтік жағдайларымен байланысты болады да, өз бойында белгілі бір ғылыми және дағдылы мәліметтер ақпарат енгізеді.

Атап айтқанда сенімдер адамдар болмысының объективтік жағдайлары әсерімен және қоғам жасаған рухани мәдениетті игеру мен жеке практикалық тәжірибенің қорлануы процесінде жасалады. Жеке маңыздылық сипаты бар белгілі бір сенімдер құрылымына міндетті түрде қажетті, ажыратып алуға келмейтін құрамды бөлік болып енеді. Адамдардың қоғамда өмір сүретін және таратылатын білімдері мен сенімдері арасында әрқашан сәйкессіздік туындайды. Әсіресе көкейтесті әлеуметтік проблемаларды талғампаздықпен бағалайтын идеологиялық саладағы білімдерге қатысты сәйкездік жиі ұшырасады.

Білімдер мен сенімдер қарама-қарсылығының себептері алуан түрлі. Егер білімдер шындыққа қарама қайшы келсе, бірақ үстемдік етушілерден қолдау тауып және қоғамға күштеп таңылса, онда

адамдар ерте немесе кеш оларды іс жүзіне асыруға қарсылық ете бастайды. Ал, керісінше, білімдер дамудың объективтік бағытын бейнелеген жағдайда олардың таратылуы сенімге елеулі ықпал етеді, рухани прогреске септігін тигізеді.

Үшіншіден, мәдениеттің құндылық – танымдық жүйесі оның маңызды компоненті (құрамды бөлігі) болып алады. Құндылық дегеніміз- бұл белгілі бір қоғамдық заттың, құбылыстың қажеттілігі, ынтаны, мүддені қанағаттандыру қасиеті. Құндылықтар әлеуметтік субъекті өз қажеттерін саналы түрде сезіну нәтижесінде, қоршаған ортамен олардың сәйкестігінде, демек, бағалау актісінде жүзеге асатын құндылық қатынасы нәтижесінде қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фельдштейн Д.И. Психология развития человека как личности: Избранные труды: в 2 т./Д. И. Фельдштейн.-М.:МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2005.-Т. 1. - 568 с.; Т. 2. - 456 с.
2. Кубякин Е.О. Особенности воздействия массовой культуры на социализацию российской молодежи // Общество: философия, история, культура. – 2011, № 1-2. - С. 24-27.
3. Куракина Л.М. Социализация и духовность: к проблеме взаимосвязи// Социально-гуманитарные знания. - 2007. - № 3.- С. 229-241.
4. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ой. Ақыл. Адамгершілік. – Білім, 1994. – 230 б.
5. Белик А.А. Культура и личность. Психологическая антропология. Этнопсихология. Психология религии: учеб. пособие/А.А.Белик. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. - 378 с.
6. Шәріп А. Рух пен рәміз: ментальдік модельдері. Алматы: ARNA-B.-2013. - 168 б.
7. Газман О.С. Неклассическое воспитание. От авторитарной педагогики к педагогике свободы/ М.: МИРОС, 2002. -179 с.

Ш. Г.Аширбекова

6M010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы

«ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР

«Өзін-өзі тану» пәнін оқытуда дәстүрлі әдіс-тәсілдердің мүмкіндіктерін жан-жақты қолданғанымен, ең бірінші кезекте оқу үдерісіне белсенді және интерактивтік әдістерді тиімді қолдануға басымдылық берген дұрыс болады.

Бұл жағдай оқушының тұлғалық қалыптасуының сапалық деңгейін, іс-әрекет мотивтерін, қажеттіліктерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын анықтауға мүмкіндік береді. Оқыту әдістерін тиімді қолдана білу - оқушыларды танымдық әрекеттен тыс қалдырмайтындай оқу үдерісін ұйымдастыруға жағдай жасайды.

«Өзін-өзі тану» пәнін оқытуда қолданылатын әдістер оқушылардың оқу үдерісіне қызығушылығын арттыруда белсенді оқыту технологиясының мынадай ерекшеліктері себеп болады:

- оқушыларды белсенді ойлау мен іс-әрекетке тартуға оңтайлылығы;
- оқушылардың эмоциялық күйін арттыруға және сабаққа шығармашылық сипатын жетілдіруге ыңғайлылығы;
- оқушылардың өзара және мұғаліммен бірлескен әрекетін жүзеге асыруға бағытталатындығы;
- топпен жұмыс істеуге ыңғайлылығы.

«Өзін-өзі тануды» оқытудың белсенді әдістері қолданылатын сабақтарды ұйымдастырудың педагогикалық шарттары:

- проблемалық жағдайды шешу жолдарын көрсету;
- ынтымақтастық және ұжымдық өзара әрекет;
- оқушылардың жеке басы мен психологиялық дамуын басқару;
- оқушыларды үнемі белсендіріп отыру: оларды жауап беруге, талдау жасауға, бағалауға, жіктеме жасауға, өз ойларын айтуға және т.б. әрекеттерге тартып отыру;
- оқытушының моделін өзгерту;
- ұйымдастырушы, серіктес, кеңесші, бағыттаушы және т.б. рөлдерді атқаруы [1].

«Өзін-өзі тану» пәнін оқытудың тиімділігін арттыруда төмендегі әдіс-тәсілдерді қолдануды ұсынамыз:

Интерактивті әдістер бұл – адами өзарақатынастар мен өзара әрекеттестіктерді тану жолдары, тәсілдері. Ол әдістер жеке дара индивид емес, сұрақтарды талдау арқылы пікір алмасатын, бір-бірін белсендіретін өзара әрекеттесуші оқушылар тобы орталық орынға ие болатын белсенді диалогқа негізделеді. Интерактивті әдістер интеллектілі және рухани белсенділікті, сондай-ақ ақиқатты іздеуде ұжымдық шығармашылықты дамытады. Аталмыш әдістерді қолдануда оқушылар эмоциялылығымен және бастамашылдығымен ерекшеленген қайсыбір тақырыпты талқылау үдерісіне белсенді қатысады. Сол себепті, мұғалімнің икемді, білікті, белсенді болуы тиіс, себебі қолданылатын әдістер мұғалім тарапынан шығармашылықты талап етеді. Сондай-ақ, мұғалімнің сабақ үрдісінде тұтастай топтың, әрі оның әрбір мүшесінің интерактивті үдерісте орын алған даулар мен келіспеушіліктерді орынды талқылау әлеуетін қадағалауға көмектеседі.

Оқу үдерісіндегі әрбір ойынды іскер ойындарға жатқыза беруге болмас. Бұл әртекті ойын жағдайларының көмегімен оқу үдерісінің жандануы. Белсенді оқыту технологиясы оқушының белсенді қатысуымен, немесе бар ынтамен ойлануды, не болмаса мүлде үдерістен шығып калуды болжайтын шарттары және ережелерімен міндеттеледі.

Іскерлік ойын – тәсілмен кәсіби немесе өзге де қызметтердің моделі түріндегі ұқсас имитациялық жағдаяттар тудырып, белгілі бір қағидалар негізінде білім алушының өмірлік дағдыларын шындау әдісі [2].

Ойын - балалардың шынайы және ойлап тапқан шындығына тез, еркін енуіне, өзіндік «Менін» қалыптастыруға және шығармашылыққа, белсенділікке, өзін-өзі дамытуға мүмкіндік береді. («Мен оқушымын», «Мен және менің отбасым», «Мен жолаушымын», «Біз жолаушымыз», «Адамдардың кәсібі», «Мен кәсіпкермін», «Біз қонақтамыз») Мұндай ойын түрлерінің ерекшелігі - жоғары көңіл-күйде ойналатын рөлдер шынайы сезімге, ойға, ниетке толы болады және бала үлкендер сияқты дәрігер, эколог, жол көрсетуші болғысы келеді. Бұл ойындарда балалардың мінез-құлықтары мен іс-әрекеттері реттеледі. Ойын іс-әрекетінің мотивациясы еркіндікті, таңдау мүмкіндігін, қажеттілігін, өз-өзіне сенімін, өзін-өзі дамытуын қамтамасыз етеді.

Ойынның түрлері

1. *Сюжеттік-рөлдік ойындар*: балаға әр түрлі жағдайда кездескен адамдардың рөліне енуге, қиялындағы мүмкіндіктерін байқап көруге жағдай жасайды. Бұл ойынның негізгі ерекшелігі адамдардың қимылын, іс-әрекеттерін бейнелеу болып табылады. Ойында бөлме, теңіз, аспан кеңістігі де, темір жол вагоны да болуы мүмкін. Оқушылар ойын шығарушылар, ойынды жасаушылар болып табылады. Олар ойында өздеріне мәлім өмір құбылыстары мен оқиғалары туралы білімдерін бейнелейді. Оларға өзінің қатынасын білдіреді.

2. *Дидактикалық ойын*: балалардың қызығушылықпен ойнайтындай дәрежеде мұғалімдер алдын-ала дайындап ұсынады. Оқыту міндеттері белгілі мақсатында жету. Оқушы өздігінен әрекет етсе де, оның белсенділігі мұғалім белгілеген шеңбер аясында болады. Бұл ойынның білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәні зор.

3. *Қимыл-қозғалыс ойындары* дене шынықтыру жаттығулары мен спорттық ойындарға деген қызығушылығын арттырып, оқушының қозғалысын үйлестіріп, ептілігін қалыптастырады.

4. *Театрландырылған ойын* оқылған ертегі, әңгімелерді рөлдерге бөле отырып орындауға, жағымды, жағымсыз кейіпкерлерге енуге, образдарды құрастыруға, сахналауға мүмкіндік береді.

5. *Ережелі ойындар* үстел үсті ойындары, шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ т.б. болып бөлінеді.

6. *Құрастыру ойындарына* лево конструкторлар, мозайка т.б. ойындар жатады.

7. *Ұлттық ойындарға* «Орамал тастау», «Сақина салу», «Жамбы ату», «Ханталапай», «Ақ сүйек», т.б. ойындар жатады. Ұлттық ойындардың желісі арқылы тақырыпқа сәйкес ойын-есептер құрастыру арқылы олардың бойында ибалық, байсалдылық, тапқырлық, шыншылдық және т.б. қасиеттерді сіңіруге, қалыптастыруға болады [3].

Қозғалмалы ойындар. Қозғалмалы ойындар (бой жазу, жылыну, қыздырушы ойындар) өзін-өзі тану сабақтарында жиі қолданылады. Оларды қолданудағы негізгі мақсат - оқушылардың эмоциялық және тұлғааралық белсенділігін арттыру, сонымен бірге денелерін шынықтырып, бойын жаздыру.

Қозғалмалы ойындарды қолдану мынандай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- Оқушылардың эмоциялық белсенділігін арттыру. Мұнда олардың жағымды эмоциялары: қызығушылықтары, қуанышы, таңдануы негізге алынады;

- Топты біріктіру, қатысушылардың өзара сенімін қалыптастыру және бірлескен әрекеттердің үйлесіміне қол жеткізу;

- Қарым-қатынас үлгісін көрсету. Мысалы, «бір аяқ жолда кездесу» ойыны (гимнастикалық отырғыштың үстінде немесе жерде сызылған жолақтың ортасында бір-біріне қарсы келе жатқан екі ойыншы екі жаққа айырылуы қажет) дау-дамай жағдайдың үлгісі ретінде көрінеді және адам әрекетінің мүмкін нұсқаларын көрсетуді талап етеді. Мұнда екі жақтың қатысушылары – дау-жанжал үстіндегі болатын ынтымақтастықты, бәсекелестікті, келісімпаздықты, бейімділікті, қашқақтауды немесе т.б. әрекеттердің бірін таңдауы тиіс.

- Кері байланысты қамтамасыз етуі, тренингтегі өзге қатысушыларға қарап әркімнің өз әрекетіне баға беруіне мүмкіндік туғызу. Мысалы, «қимылдың қайталануы» ойынында қатысушы өзіге мүшелердің өз қимылын қайталап салуына қарап, іштей өзі туралы тұжырым жасайды.

- Оқушылардың ерік, зейін, бақылау сапаларын дамыту [4].

Рөлдік ойындар. Өзін-өзі танударөлдік ойындар да маңызды болып саналады. Белгілі бір деңгейде рөлдік ойындар адамның әлеуметтену процесінде елеулі орын алады. Адамға белгілі бір рөл тапсырылғанда, ол соның талаптарының үдесінен шығуға ұмтылады.

Рөлдік ойынның мәні адамның уақытша болса да, белгілі бір әлеуметтік рөлді қабылдап, өзі соған сай деп тапқан мінез-құлық үлгісін ұсынуынан көрінеді. Сол рөлдің шеңберіндегі нақты шешімдерді қатысушының өзі қабылдайды.

Пікірталас. Мұнда топ мүшелері көзқарастарының, ұстанымдары мен мақсаттарының мәнін ашуға (мүмкіндігінше өзгертуге) мүмкіндік беретін қайсібір даулы мәселе бірігіп талқыланады.

Топтық пікірталастың психологиялық құндылығы оның кері байланысқа құрылуы мен жетекшінің шеберлігі арқасында оған қатысушы әрбір адамның бір мәселенің өзін бірнеше түрлі жолмен шешуге болатынын түсінуіне мүмкіндік беруінен көрінеді. Өйткені, әр адамның өмірде кездесетін түрлі қақтығысты жағдайларды қабылдауы мен оны шешуде сан түрлі көзқарастарды ұстанатыны анық, ал, оны білу, тану, оқушының барлық мәселеге ой көзімен қарап, түрлі нұсқалардың ішінен ең ұтымдысын таңдауы қажеттігін түсінуіне әкеледі.

Пікірталастар барысында төмендегідей жағдайлар жиі талқыланады:

- топ мүшелерінің басым бөлігі үшін маңызды деп танылған мәселелер (тақырыптық пікірталас). Мұндай пікірталастың міндеті - талқыланатын мәселеге сәйкес субъектілердің өз тәжірибесін бөлісуі мен оны шешу жолдарына қатысты түрлі көзқарастарын ортаға салу. Егер талқылауға нақты бір мәселе қойылса, онда пікірталастың міндеті оны шешудің жолын таңдау болып табылады.

- топ мүшелерінің жинақталған тәжірибесі (өмірбаяндық пікірталас). Өткеннің тәжірибесі тар мақсатта пайдаланылмайды. Егер сол тәжірибенің топ үшін бүгінгі мәселені оң шешуіне тигізетін ықпалы болса ғана қолданған дұрыс.

Әдетте топтық пікірталастардың бірнеше сатылары болатыны белгілі, оның жалпы реті төмендегідей болып келеді:

1. Бағдарлау. Бұл кезеңде пікірталастың тақырыбы мен мақсаты анықталады. Пікірталас тақырыбының барлық қатысушыға теңдей түсінікті әрі өзекті болғаны тиімді. Керісінше болған жағдайда ондай әңгімені қозғаудың өзі мәнсіз;

2. Ақпараттарды жинау. Бұл кезеңде қатысушылар қарастырылатын мәселеге қатысты өз ойларын, сезімдері мен пікірлерін білдіре алады. Егер пікірталас нақты бір мәселенің шешімін табуды көздесе, онда қатысушылардың қай-қайсысына да өздері ойлаған барлық шешімдерді ортаға салуға мүмкіндік берген жөн. Мұндайда сыни көзқарастардың (яғни «миға шабуыл» әдісін қолдану арқылы) өрістетуіне де шек қойылмауы тиіс, сонда ғана ол өз мақсатына жақындай түспек;

3. Талқылау барысында алынған ақпараттарды реттеу, негіздеу және бірлесе бағалау кезеңі. Бұл кезеңде талқылауға қойылған мәселені шешудің бұрын ұсынылған нұсқаларына сыни талдау жасалады.

4. Пікірталастың аяқталуы: қорытындылар шығару, пікірталастың мақсаты мен алынған нәтижелерді өзара салыстыру. Егер нақты мәселе талқыланса, онда оны шешудің тәсілдері атап көрсетіледі.

Кейде топтық пікірталаспен қатар «кейс әдісі» де қоса жүреді. Өйткені кейс әдісінде де нақты бір мәселеге топтық талдау жасалады. Олай болса, оқушылар үшін аса бір өзекті мәселе талқыланған тұста бұл әдіс тақырыптық топтық пікірталастың бір түрі деп саналады да, сол нақты мәселенің тақырыбы анықталады.

Егер топтық пікірталастың тақырыбын және оны ұйымдастырудың ретін жүргізуші өзі белгілейтін болса, онда пікірталас құрылымы бірізді жүреді; ал егер пікірталастың тақырыбы қатысушыларының өзінің таңдауы арқылы алынатын болса, онда пікірталастың жүргізілу реті де еркін болады, жүргізуші пікірталасқа қатысушы деңгейінде ғана араласып отырады [5].

Әлеуметтік-психологиялық тренингті өзін-өзі тануды оқыту барысында қолданудың көптеген ерекшеліктері бар:

- Тренингтегі топтық жұмыс қатысушылардың белсенділігін, өзара ынтымақтастық қарым-қатынастарын қалыптастырып, оқушыға өздерінің мінез-құлықтарына өзге адамдардың көзімен (кері байланыс арқылы) қарауына мүмкіндік береді.

- Топтық жұмыстың белсенді оқыту және интерактивті әдістері (яғни, тұлғааралық қатынасты жандандыратын): ойындар, топтық пікірталастар және т.с.с. қолданылады.

- Қатысушылардың өзара тығыз байланыс жасауына ерекше назар аударылады.

- Қатысушылардың белсенді қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беру мақсатында ұйымдастырылатын тренингінің өту орны да стандартқа сай бола бермейді.

- Тренингтің тиімділігін арттырудың бір шарты - қарым-қатынас барысында барынша еркін әрі ашық, қолайлы жағдай тудыру. Әлеуметтік – психологиялық тренинг жағдайындағы қарым-қатынас әдеттегі тұлғааралық байланыстан әлдеқайда белсендірек, эмоциялық тұрғыда жағымды, ашық және шынайы болады.

Тренингке ұқсас өзін-өзі тану сабақтары төмендегідей құраушы компонент элементтерден тұрады: рәсімдер (сәлемдесу – қоштасу, сергіту жаттығулары, интерактивті ойындар, ойын жаттығулар); жағымды ойлауға бейімдеу (тыныштықта отыру, әуен тыңдау); дәріс-әңгіме, пікірталастар, «миға шабуыл», проблемалық тапсырмалар, жағдаяттар және т.с.с.; көркем шығармаларды, халық ауыз әдебиеті туындыларын тыңдау және талқылау (әңгімеле, пікірталас, талдау түрінде); бірлескен шығармашылық жұмыстар (шағын топтарда іс-әрекетті ұйымдастыру, коллаждар құрастыру, проблемалық тапсырмаларды, жағдаяттарды шешу, жобаларды қорғауға дайындық және т.б.); өзіндік жұмыстар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ерғалиева Г.А. Өзін-өзі тану пәнінен дәрістер жинағы: Оқу- әдістемелік құрал. – Орал. 2011. - 148 б.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары //Бастауыш мектеп.– 1999. – №4. – 5-12.
3. Исакова М.С., Әкімбаева А.Ә. «Өзін –өзі тану» пәнінен методикалық оқулық. Алматы, «Эверо» баспасы, 2014 - 150б.
4. Жұмабекова Ф.Н.«Өзін-өзі тану пәнінің теориясы мен әдіснамасы»: Оқу- әдістемелік кешен.- Астана. 2014. - 178б.
5. Байтіленова Е.С. «Қоғамтану және өзін –өзі тануды» оқыту әдістемесі, оқу құралы –Алматы, «Эверо» баспасы, 2012. –182 б.

Т.А. Түрлебекова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы
Ғылыми жетекші: Г.Т.Дакина

ЖАС МАМАННЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұлғаның қарым–қатынас белсенділігін өрістетуді олардың кәсіби маман ретінде қалыптасуының маңызды факторы болып табылады. Сондықтан қарым–қатынас стильдері, техникалары және әдістерімен таныстырып қаруландырудың жолдарын анықтауды қажет етеді. Бұл мәселелердің маңыздылығы және оны шешудің қажеттігі бірлескен іс–әрекеттің басты құралы ретінде қарым–қатынас арқылы кәсіби іс–әрекеттерді ұйымдастыру қажеттілігін қарастыру болып табылады. Профессор С.М. Жақыповтың мазмұны бойынша танымдық және формасы бойынша бірлескен–диалогтық іс–әрекеттің қалыптасу процесі индивидуалды іс–әрекет мақсаттары, мағыналары және мотивтерінің өзара бір–бірімен байланысуы мен түйісуі барысында жүзеге асатындығы туралы негіздемесі бірлескен іс–әрекет пен қарым–қатынастың бірлігі болып саналады [1, 18 б]. Бұдан кәсіби іс - әрекеттің дамуына қарым - қатынастың тікелей ықпалының маңыздылығы анықталады.

Коммуникация - бұл қарым-қатынас бойынша серіктестер арасындағы өзара ақпарат алмасу процесі. Ол білімді, идеяны, пікірді, сезімді беруден және қабылдаудан тұрады. Коммуникацияның әмбебап құралы - сөз, оның көмегімен ақпарат беріліп қана қоймай, сонымен қатар бірлескен іс-әрекетке қатысушылардың бір-біріне әсер етуі де жүзеге асады.

Тұлғааралық қатынастар, негізінен, тұлғаға қатысты психологиялық мәселелер, қызығушылықтар және қажеттілік айналасына шоғырланған.

Қарым-қатынас – бір адамның басқа адамдармен қоғам мүшесі ретінде өзара әрекеттесуінің арнайы формасы. Олай болса біздің зерттеу жұмысымызда қарым-қатынастың тұлғаның танымдық іс-әрекетіне ықпалының психологиялық ерекшеліктерін ашу үшін «қарым-қатынас», «тұлға», «танымдық іс-әрекет» ұғымдары және олардың өзара байланыстары туралы талдауды қажет етеді.

Қарым-қатынасқа түсудің өзі бірнеше кезеңдерден өтеді:

- қарым-қатынасқа түсу қажеттігі → басқа адамдармен байланыс;
- қарым-қатынас мақсаты → өзімен қарым-қатынасқа түсетін адамның тұлғасын бағдарлау;
- айтылатын мәліметтің мазмұны → не айтатыны туралы ойлау;
- нақты сөздерді таңдау → сөзді жеткізу және өзін ұстау;
- жауапты қабылдау → кері байланыс (баға беру, тиімділігін бақылау);
- қарым-қатынас стилін, тәсілін, бағытын өңдеу.

XX ғасырдың 60 жылдары Американ психотерапевті Э. Берн трансакты талдау теориясын ұсынған. «Трансакты талдау» ұғымы адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді сипаттайды, ал қарым-қатынас барысында олардың әрқайсысы өзіндік позицияны меңгереді. Оның концепциясы қарым-қатынасқа түсуші субъектілердің «Мен» жағдайын анықтауға көмектеседі. Бұл оның белгілі бір анықталған стильде тұлғалардың өзіндік қарым-қатынасқа түсуін дайындайды. Э. Берн эгожағдайдың үш түрі: «Бала», «Ата-ана», «Ересек» позициясын ұсынды [2, 14 б]. Ол әрбір жеке тұлға дамуының біртіндеп толық сатылы түрде өтуі мен қарым-қатынас ерекшеліктерін көрсетеді. Осыған байланысты қарым-қатынас позициялары пайда болады. Осы үш «Мен» адамның барлық өмір ағысында өтеді. Сондықтан осы жағдайлар адамның мінез-құлық ерекшеліктерінде, дауыс ырғағында және т.б. бір сөзбен айтқанда қарым-қатынасында көрінеді.

Э. Берннің концепциясында трансакциялар қарым-қатынаста тұлғалардың қандай позицияда болуына байланысты талданады. Әрбір эгожағдай өзінің құрылымы мен генезисіне байланысты түрлі қарым-қатынас типін тудырады. Мысалы, Бала «табиғи өзгермеген қалыпты» және «қоғамдағы адамдар айналасындағы адамдардың ықпалында» болады. Ал бейімделген Бала өз кезегінде «сыртқы әсерлерге берілгіш», «жоғарыдан көрсетілген қысымға қарсы шығады», «айналадағылардың басын айналдырады», осындай түрлі әрекеттерге барады; «табиғи» амал әрекеттің түрлі әдістері де көрсетіледі.

Ата-ана күйінде мынадай негізгі көрсеткіштер тән: «бақылаушы» (беделді) ерекше жұмсақтықтан өте қаталдыққа дейін бара алады, «тәрбиеші» (мәпелеуші).

Ересек эгожағдайына мінездеме жасағанда болуы мүмкін түрлі ауытқулар көрінеді, оны мінез акцентуациясына жатқызуға болады.

Кез келген қарым-қатынас адамның мінез-құлық ерекшеліктерін де анықтайды. Осы орайда қарым-қатынас процесінде «Мен» жағдайында ата-ана, ересек, бала позициясындағы мінез-құлыққа да сипаттама беруге болады. Сонымен қарым-қатынаста «Ата-ана», «Ересек», «Бала» өз позицияларын екіншісіне қатысты сақтайды, кей жағдайларды өзгертуге талпынады. Әрбір эгокүйдің өзінің бағдарламасы бар, өтіп жатқан оқиғаларды әр түрлі қабылдайды, сезінеді, естиді, көреді, айтады. Э. Берннің трансакты талдау концепциясы адамдардың тұлғааралық өзара әрекеттерін реттеуге, мінез – құлықты өзгертуге, тұлғалық құрылымды талдауға негіз болатын психологиялық ықпалдардың бірі болып табылады.

Адамның өзін-өзі жүзеге асыруы оған әсер етуші факторлардың жүйесімен анықталады. Осылайша, тұлғаның әлеуметтенуі барысында қабілеттерінің көрінуіне, белсенділік ерекшеліктеріне әсер ететін микро және макрофакторларды бөліп қарастыруға болады. Микрофакторлар ретінде балаға отбасының ұлттық құрамы, тәрбиенің ұлттық ерекшеліктері, ауыз екі сөйлеуде қолданылатын негізгі тілі, ата-анасының ұлттық сана-сезімі, мектептегі, басқа да қоршаған шағын топтың ұлттық ерекшеліктері әсер етеді. Ал макрофакторларға жататындар – ол тұлға өмір сүретін мемлекет, этностық қауым, жалпы қоғам [3].

Құзырлы қарым-қатынас кез келген тұлғаның танымдық белсенділігін арттыруда, айналасындағы адамдармен тиімді қатынас жасауда, өмірде өз орнын табуда оң ықпалын тигізеді. Құзырлы қарым-қатынасқа қол жеткізу серіктестердің үш деңгейінде жүзеге асады, олар коммуникативті, интерактивті, перцептивті. Осыған орай, қарым-қатынастағы құзырлылықтың түрлері туралы айтуға болады. Тұлға өзін жан-жақты үйлесімді қалыптастыруға мүмкіндік беретін барлық психологиялық позицияларды игеруді қажет етеді.

Адамдардың кәсіби қалыптасуында тұлғалық аспект ең күрделі және сонымен қатар маңызды болып табылады. Тұлғаның кәсіби дамуын зерттеуде бірнеше негізгі тәсілдерді ерекшелеуге

мүмкіндік туғызады. Олардың кең тарағаны, әрі кәсіби маңызды болып саналатын жеке қасиеттер динамикасына назар аудару болып отырғанын байқаймыз [4].

Кез келген іс-әрекет көлемі жағынан қаншалықты болса, қарым-қатынаста соншалықты көп қырлы және әртүрлі болып келеді. Кәсіби іс-әрекетте оның мәдени деңгейін негіздейтін қарым-қатынасқа итермелейтін талаптарды құрайды. Профессор С.М. Жақыпов оқыту-тәрбие процесінің тиімділігі мәселесін нақтылау үшін негізгі деңгейде қарастыра отырып, оның психологиялық мазмұнының ашып көрсетті [1]. Ол психологиялық көзқарас тұрғысынан кез-келген педагогикалық жағдайды ең алдымен, тұлғалардың өзара әрекеттестігі, ал содан соң белгілі әлеуметтік рөлдердің иелері ретінде мұғалім мен оқушы, оқытушы мен білімгердің және т.б. өзара әрекеттестік ретінде қарастырды. Бірлескен іс-әрекет саласында біріккен басқа адамдардың өзіне қалай қатынас құратындығын өзі үшін объект болып табылады. Басқа адамдармен жағымды өзара әрекеттесуі үшін серіктес оның қандайда бір әрекетіне қалай реакция білдіретінін алдын ала білу қарым-қатынас үйлесімділігіне себеп болады.

С.М. Жақыпов оқыту процесіндегі субъектілердің қарым-қатынасындағы мағыналардың өзгеруі біріккен іс-әрекеттің мотивтері мен мақсатының заңды құрылуына мүмкіндік беретіндігін және оларды оқыту процесінде ескеру, біріккен танымдық іс-әрекетті қалыптастыру үшін қажетті шартты жасайтындығын ерекше атаған. Сондықтан қарым-қатынастың нақтылы бірізділігі болашақ тұлғаның дамуына орасан зор ықпал етеді.

Л.С. Көмекбаеваның пікірінше қарағанда, тіл– этникалық бірдейліктің этнодифференциалданған белгілерінің ішіндегі маңызды фактордың бірі [5, 13-6]. Қазақстан көпұлтты мемлекет болғандықтан қарым-қатынас процесінде этнопсихологиялық факторларды да ескеріп отыру қажет. Оның зерттеуі бойынша этностық өзіндік сананың қалыптасуы – ұлттық даралықтың қалыптасуындағы маңызды мәселе.

Қазіргі таңда психология ғылымда «толеранттылық» термині жиі қолданылады. Ол ең алдымен қандай да бір айырмашылықтарға – этностық, ұлттық, діни, нәсілдік және тағы басқаларға шыдамдылық ретінде түсіндіріледі. Толеранттылық мәселесі сол сияқты қарым-қатынастың процессуалды аспектісі. Тұлғааралық қарым-қатынаста толеранттылық, бір жағынан іс-әрекет саласы «адам-адам» шеңберіндегі өзара-әрекеттестік болып табылатын тұлға кәсібилігінің және жетілуінің бөлінбейтін сипаты (көрсеткіш) ретінде, екінші жағынан, жүйе құраушы қызмет атқаратын, бірлескен іс-әрекетте құрастырушы бейне (идеалды модель) ретінде түсіндіріледі. Осыдан толеранттылық феноменологиясы қарым-қатынас субъектісінің өзіндік дамуына негіз болатын ішкі қарама-қайшылық көріністерінің бірі ретінде қарастырылады. Яғни, потенциалды шиеленісті жағдайдың дамуы құрылымдық шешімге бағытталуы толеранттылықтың басты қызметі ретінде түсінілуі мүмкін. Бұл өз кезегінде толеранттылық (оның түрлі анықтамаларына негізделе отырып), сыйластық, қабылдау, ашықтық, көңіл бөлу және т.с.с негізінде жағымсыз реакция тудыратын адаммен диалогқа түсу және түсінуге дайындық болып табылады [6]. Адамдардың мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты бірлескен іс-әрекеттегі үйлесімділік, бірін-бірі қабылдауы, шыдамдылық, және т.с.с. қарым-қатынастың орнығуымен түсіндіріледі.

Белгілі болғандай бірлескен іс-әрекеттің дәстүрлі формаларының ұйымдастырылу шеңберінен тыс болатын тұлғалардың тікелей қарым-қатынасы, топтық әдіс жағдайларында оның атрибуты, ал сәйкес іс-әрекеттер өнімдері - қарым-қатынас пәні болады. Кәсіби білімдерді меңгеруші тұлғалар арасында еңбек нәтижелерімен тікелей алмасу мүмкіндігі қарым- қатынас процесіне, олардың белсенді, тұлғалық енуі үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Осы әдіс бойынша тұлғаны қалыптастыруда қарқынды мамандыққа бағдарлануына үйретудің екі негізгі факторын сипаттайды. Біріншіден, берілетін жаңа материал мазмұны және оның сәйкес ұйымдастырылуының максималды көлемі негізінде мақсатқа жету үшін ұтымды уақыттың қажеттігі. Екіншіден, мамандыққа бағдарланушы тұлғасының шығармашылық ықпалымен ерекше өзара әрекеттестік жағдайларында қатысушылар резервтерін белсендіру, топта қолайлы психологиялық «микроахуал» және оның ішінде сенімді қарым - қатынас орнату болып табылады.

Осы принциптерді ұстану, шын мәнінде күнделікті жағдайларда шаршауды тудыратын қысымды шешеді. Қарым-қатынас шынайы ұжымдық негізде ұйымдастырылып, ашық және өзара сенімді атмосферада өтетін болса, тұлғалардың бірлескен, үйлесімді жұмыстарына тәрбиелеуге толық қол жеткізуге болатыны дәлелденген. Егер күнделікті жағдайда ол субъекті іс-әрекетінің жалғыз құрылымды орталығы болатын болса, онда белсендіру әдісінде оның тұлғасы бірінші орынға қойылады, ал оның айналасындағылардан оған өзінің резервтік тұлғалық мүмкіндіктерін толық ашуға мүмкіндік беретін қатынастар жүйесі құрылады. Осындай тұжырымнан – «Тұлғаның резервтік мүмкіндіктерін белсендендіру әдісі» шыққан [7, 39 б].

Н.И. Рейнвальд тұлғаның өмірлік жолының негізгі кезеңдеріне /сатысына/ мыналарды жатқызды:

1. Балалық шақ (ерте балалық шақ, мектепке дейінгі және мектеп жасы);
2. Мектептің жоғары сыныптарында, тікелей өндірісте жүзеге асырылатын, сонымен қатар жоғары немесе орта арнайы білім формасын алуда болатын таңдау мен мамандықты меңгеру.
3. Таңдаған мамандық аумағындағы еңбек іс- әрекетінің интенсивті кезеңі;
4. Өмір жолын аяқтайтын кезең.

Іс-әрекет - табиғи және әлеуметтік болмысты мақсатты түрде қайта жасаудан тұратын адамдардың қоғамдық-тарихи болмысының арнайы формасы. Табиғат заңдарына қарағанда, қоғам заңдары болмыстың жаңа формалары мен қасиеттерін жасайтын, кейбір негізгі материалды өнімге айналдыратын адам іс-әрекеті арқылы байқалады. Субъектінің жүзеге асыратын кез келген іс-әрекеті мақсат, құрал, қайта жасау процесі және оның нәтижесінен тұрады. Іс-әрекеттің орындалуынан субъектінің өзі маңызды даму арқылы өзгереді және дамиды.

Адамда іс-әрекеттің мақсаты болып оның жасалатын нәтижені алдын-ала көру бейнесі ретінде пайда болады. Іс-әрекеттің қайта жасаушы және мақсат қоюшы сипаты оның субъектісіне кез келген жағдай шеңберіне шығуға және оны қоғамдық-тарихи болмыстың кең контекстіне ене отырып, оның ұсынатын кез келген детерминанттарын құруға, сонымен қатар осылайша берілген детерминанттар шеңберінен шығатын құралдарды табуға мүмкіндік береді. Адамның іс-әрекеті үнемі саналы түрде орындалады. «Сана» түсінігінің мазмұнын ашу үшін, адам іс - әрекетінің қоғамдық сипатын және оның идеалды тіршілігінің болуын екеру қажет. Іс-әрекет тікелей ұжымдық, сол сияқты индивидуалды формада болады. Ал адам өзін қоғамдық тіршілік ретінде сезіне отырып, кез келген ортаға бейімделіп, тіршілік әрекетін жасайды [8, 3 б].

Қарым-қатынас стилінен біз сол қарым-қатынасқа қатысушылар субъектілері арасындағы бірлескен іс-әрекеттегі өзара әсерлесудің әлеуметтік психологиялық ерекшеліктерін көреміз. Бірлескен іс-әрекеттегі қарым-қатынас – субъектілердің өзара әрекеттесу, ынтымақтастық формасы. Бұл субъектілердің бірқатар тұлғалық қасиеттерінің коммуникативтік ерекшеліктерін анықтауды талап етеді. Олар:

- коммуникативті мүмкіндік ерекшеліктері;
- өзара қатынасынан туындаған мінез-құлық ерекшеліктері;
- индивидуалды шығармашылығы;
- ұжымдық ерекшелігі.

Қарым-қатынас стилі оның әлеуметтік және адамгершілік жағынан байытылған сатысына жатады. Тұлғаның өзіндік іс-әрекеті және үйренушілердің іс-әрекетіндегі кедергілерінің негізінде қарым-қатынас қиындықтары пайда болады. Қарым-қатынас қиындықтары бірлескен іс-әрекеттің нәтижесінде қалыптасатын қатынастар мен олардың даму сатылары.

Қазіргі уақытта қарым-қатынас стилі иерархиялық немесе авторитарлық көзқараспен емес, әріптестік көзқараспен ерекшеленуі тиіс. Ол консенсусқа жетуге бағытталып, коммуникативті болуы қажет.

Басқаша айтқанда, қарым-қатынас барысында бұйрықтарды, айыптауларды болдырмау, шексіз пікір-таластарды болдырмау шарт. Әңгіме барысында қызметкер өзінің кәсіби біліктілігін, істі біліктілігін, қолайлы шешімдерді табу ептілігін көрсетуі тиіс. Қызметкер үшін оның әңгіме жүргізу ептілігі шешуші мәнге ие. Демек, ол сөйлей білуі керек. Оның арнайы білімімен не айту керек екендігі анықталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джакупов С.М. Целеобразование в совместной деятельности: автореф. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – М., 1985. - 22 с.
2. Берн Э. Игры в которые играют люди, Психология человеческих взаимоотношений. – М.: Университет, 1998. – 400 с.
3. Крутова Е.М. Объединения людей в обществе и их особенности // Вопросы психологии. – 1971. - №6. - С. 112-117.
4. Алдамұратов Ә.Ж. Тлдік конструкцияларды меңгеру психологиясы.- Алматы, 2006. - 40 б.
5. Көмекбаева Л.К. Мұғалімдердің этникалық өзіндік санасының психологиялық ерекшеліктерінің көрінісі: психол. ғ. канд. дис.: 19.00.01. – Алматы, 2002. - 125 б.
6. Кожухурь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении // Вопросы психологии. - 2006.- №2.- С. 3-11. 56.

7. Аманова И.К. Тұлғаның өзін-өзі таныту ерекшеліктерінің этномәдени сәйкестілікке тәуелділігі: психол. ғ. канд. дисс.: 19.00.01. – Алматы, 2004.-152
8. Залювовская Е.В. Преодоление коммуникативных барьеров в условиях совместной деятельности: автореф. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 1984 - 22 с.

С.А.Масугутова

магистрант специальности 6М010300 «Педагогика и психология»

Казахстанский инновационный университет

К ВОПРОСУ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ В ШКОЛЕ

Система мероприятий, направленных на подготовку молодёжи к выбору профессии - это профессиональная ориентация. Данная система в нашей стране существует на протяжении многих лет и основывается на изучении истории становления проблемы.

Период 20-30 гг. XX века характеризуется ростом внимания к проблемам труда, трудовой подготовки и, соответственно, профориентации. Педагогическим музеем учительского дома в Москве был предпринят ряд обследований, касающихся выбора профессии учащимися различных типов школ.

В процессе этой работы было решено выяснить, какие профессии привлекают наибольшее внимание, в чём причины, побуждающие молодых людей выбирать тот или иной трудовой путь. С этой целью музей организовал в школах опрос учащихся, пройдя который нужно было ответить на ряд вопросов:

- Куда, на какое место ты поступишь по окончании школы?
- Почему ты поступишь именно на это место?
- Кем бы тебе самому больше всего хотелось быть в будущем?
- Почему именно им?
- Кто твои родители? Чем они занимаются?
- Имя, фамилия, класс, возраст, тип школы.

Наряду с ответами учеников сведения о них собирались и через учителей.

Изучая приведённую информацию, можно отметить две тенденции в адаптационном аспекте. К первой тенденции относится обращение внимания на раскрытие процессов индивидуального взаимодействия человека с не всегда ясным для него на тот момент динамично развивающимся миром.

Второй аспект раскрывает взаимодействие социальных институтов, обслуживающих хозяйственную жизнь общества.

В свою очередь, примером совмещения обоих аспектов адаптации является один из лучших опытов в довоенной отечественной практике профессиональной ориентации: в 20-е годы ленинградским педагогом и психологом, профессором А.П. Болтуновым была создана система профконсультационных мероприятий, соединяющая воедино работу школьных психологов-педологов, бюро профконсультации при бирже труда, работников профессиональных учебных заведений, куда должны были поступать выпускники школ.

На каждого из них составлялось профконсультационное заключение, биржи труда давали сведения о состоянии рынка труда. Профессор особое значение придавал собственной активности подростка по усвоению профессионального опыта и преодолению трудностей начальной адаптации.

В 1990-е гг. школьная профориентация была почти разрушена. В связи с переходом на рыночную экономику государство отказалось от планирования и гарантий в сфере образования и трудоустройства своих граждан, появилась безработица. У людей, потерявших работу и столкнувшихся с огромными сложностями в трудоустройстве по специальности, возникла острая потребность в профессиональной переподготовке, профориентации и психологической поддержке. Бюджетное финансирование центров профориентации было сведено до минимума. Сложившаяся ситуация не могла не повлиять на определённый спад в развитии данного направления.

Надежда на очередное возрождение и развитие профориентации появилась на рубеже XX - XXI вв. Одним из серьёзных оснований этому послужило решение директоров ряда школ, которые, понимая необходимость и важность профориентационной работы, привлекли к ней психологов и педагогов [1].

В настоящее время нагрузка по решению профориентационных задач, в первую очередь, ложится на общеобразовательную школу и те системы, с которыми она взаимодействует.

Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Н.О. Садовникова трактуют термин «профессиональная ориентация» как совокупность педагогических и психологических мер и комплекса информации разного рода, направленных на принятие решения по приобретению опантами той или иной профессии (специальности), а также на выбор оптимального для достижения этой цели пути дальнейшего профессионального образования [2].

В связи с такой широкой междисциплинарностью, профориентация является полифункциональным процессом, включающим функции различных аспектов: социальную, экономическую, психолого-педагогическую и медико-физиологическую.

Социальная функция профессиональной ориентации направлена на усвоение школьником определённой системы знаний, норм, ценностей, позволяющих ему осуществлять свою социально-профессиональную деятельность в качестве полноправного члена общества и самосовершенствоваться в соответствии с государственными, общественными отношениями. В связи с этим, профессиональную ориентацию учащихся важно рассматривать, прежде всего, с позиций социального заказа общества, а также прогнозирования подготовки будущих кадров для страны, единства формирования у школьников личных и общественных ценностных ориентаций.

В настоящее время существуют следующие направления профориентационной работы:

1) профессиональное просвещение - ознакомление учащихся и выпускников учебных заведений с современными видами трудовой деятельности, социально-экономическими и психофизиологическими особенностями различных профессий, потребностями в квалифицированных кадрах, требованиями, предъявляемыми профессиями к человеку, возможностями профессионально-квалификационного роста и самосовершенствования в процессе трудовой деятельности. Профессиональное просвещение формирует у молодежи мотивированные профессиональные намерения, в основе которых лежит осознание ими социально-экономических потребностей и своих психофизиологических возможностей;

2) профессиональное консультирование - оказание помощи учащимся в профессиональном самоопределении и предоставление рекомендаций учащимся о возможных направлениях профессиональной деятельности, наиболее соответствующих их психологическим, психофизиологическим, физиологическим особенностям, на основе результатов психологической, психофизиологической и медицинской диагностики;

3) психологическая поддержка- методы, способствующие снижению психологической напряженности, формированию позитивного настроения и уверенности в будущем.

Беседуя со старшеклассниками о различных профессиях, при использовании, как коллективных форм, так и при индивидуальном общении, учёные рекомендуют готовить беседу по заранее составленному плану, в котором, в том числе, должны быть освещены следующие вопросы:

1. ознакомление с историей развития данной профессии;
2. основное содержание труда специалистов этой профессии; профессиональной отрасли; потребность предприятий города в кадрах данной профессии;
3. орудия труда и материалы, используемые специалистами этой профессии;
4. условия труда;
5. знания, умения, навыки, в том числе, особые, которыми должен обладать специалист данной профессии;
6. психофизиологические требования профессии к человеку;
7. экономические сведения о профессии;
8. подготовка кадров и возможности профессионального роста.

В связи с тем, что наиболее остро вопрос, касающийся выбора дальнейшего профессионального пути, встаёт перед учащимися старшей школы, именно в этом возрасте важно развивать у будущих выпускников отношение к себе как к субъектам профессиональной деятельности, т.е. формировать у них знания и умения в определённой профессиональной сфере, способствовать получению практического опыта, а также знаний о своих индивидуальных особенностях в связи с выбором профессии. При выстраивании профориентационной работы Е.А. Климов рекомендует акцентировать внимание учащихся на трёх основных составляющих выбора профессии [3]:

- 1) учёт своих желаний («хочу»);
- 2) учёт своих способностей и возможностей («могу»);
- 3) учёт потребностей общества, или, как сейчас говорят, потребностей рынка («надо»).

В случае наличия у учащихся расхождений между вышеперечисленными факторами, задача педагога - помочь учащемуся, оптанту внести максимум порядка, согласованности в его неповторимую ситуацию выбора профессии.

Таким образом, при использовании соответствующих направлений, условий, содержания, форм профориентационной работы, учащимся общеобразовательной школы будет оказана помощь в формировании готовности к принятию решения о профессиональном выборе. Умение старшеклассниками делать самостоятельный осознанный выбор, на наш взгляд, должно являться одним из важных и основных результатов эффективно проведенной профориентационной работы[4].

Подготовка учащегося к ситуациям выбора профиля обучения осуществляется в несколько этапов, которые условно можно обозначить как:

- пропедевтический (при завершении обучения в 8 классе) - выявление образовательного запроса учащихся;

- основной (в период обучения в 9 классе) - моделирование видов образовательной деятельности, востребованных в профильной школе, и принятие решения в различных образовательных ситуациях;

- завершающий (при окончании 9 класса) - оценка готовности школьника к принятию решения о выборе профиля обучения в старшей школе.

Для результативной организации профильной ориентации важно использовать ресурсы социокультурной среды, учреждений профессионального и дополнительного образования, позволяющие раскрыть перед учащимися потенциал внешкольного образовательного пространства, востребованный в старшей профильной школе.

Выраженность ценностных ориентаций, связанных с профилем обучения и соответствующими ему направлениями послешкольного образования; представленность индивидуально выраженных целей профильного обучения; информационная подготовленность в отношении значимости профильного обучения для дальнейшего продолжения образования, жизненного, социального и профессионального самоопределения; наличие опыта приложения усилий по освоению образовательного материала, освоению ключевых компетенций, востребованных в профильном обучении - всё это является примерными критериями готовности учащихся 9 классов к выбору профиля обучения в старшей школе.

Таким образом, анализируя вышеприведенную информацию, мы видим, что одним из важных критериев эффективной организации и проведения профильного обучения, а в контексте нашей работы, и профориентации, является умение старшеклассниками делать самостоятельный осознанный выбор, к ключевым показателям которого относятся:

- умение анализировать мотивы выбора;
- умение анализировать внешние условия;
- умение прогнозировать и оценивать результаты выбора.

Для того, чтобы у учащегося развивалось умение делать самостоятельный выбор, его необходимо поставить в ситуацию выбора и предоставить широту выбора. Но, на сегодняшний день, при существующей структуре сети общеобразовательных учреждений, характеризующейся невозможностью целевым образом концентрировать ресурсы, отдельная городская школа, как правило, не имеет достаточных ресурсов для организации соответствующего обучения: в каждой общеобразовательной школе невозможно экономически целесообразно обеспечить материальную базу и кадровый ресурс, обеспечивающие достаточную широту выбора [5].

Помочь общеобразовательным учреждениям решить проблему с соответствующими ресурсами может выстроенное взаимодействие с учреждениями высшей школы. Так как часть элективных курсов имеет профориентационную направленность, то кадровый и программно-методический ресурс может предоставить вуз.

Соответственно, у нас есть общеобразовательное учреждение, которому, в рамках профильного обучения для проведения профориентационной работы, необходима помощь со стороны вуза; вузу, в свою очередь, необходим доступ к аудитории старшеклассников, но если, получив его, вуз станет ориентировать на себя (поступление в этот вуз), то данное взаимодействие будет неинтересным для общеобразовательного учреждения. Если перечень профессий, к работе по которым готовят в данном вузе, школу заинтересовал, то возможна профессиональная ориентация учащихся старших классов, проводимая работниками вуза, на эти профессии.

Таким образом, в современных условиях в качестве основных целей школы в процессе организации профориентационной работы во взаимодействии с вузом, на наш взгляд, целесообразно рассматривать обеспечение старшеклассникам широты выбора содержания образования и формирование у них умения делать самостоятельный осознанный выбор. К основным ресурсам вуза, подлежащим использованию в процессе названной организации, целесообразно относить кадровый и программно-методический ресурс.

Список использованной литературы:

1. Пряжникова Е.Ю. Профориентация : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Ю. Пряжникова, Н.С. Пряжников. - 4-е изд., стер. - М. : Академия, 2008. - 496 с.
2. Зеер Э.Ф. Профориентология: Теория и практика : учеб. пособие для высшей школы. - М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2004. - 192 с.
3. Климов Е.А. Развивающийся человек в мире профессий / Е.А. Климов. - Обнинск : Принтер, 1993. - 56 с.
4. Воронина Е.В. Профильное обучение: модели организации, управленческое и методическое сопровождение. - М.: 5 за знания, 2006.-256 с.
5. Лоскутова М.В. Государственно-частное партнёрство в условиях модернизации экономики России / М.В. Лоскутова // Социально- экономические явления и процессы. - 2010. - № 2. - С. 53-59.

М.Асанова

Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті
Ғылыми жетекші: Г.Т. Дакина, аға оқытушы

РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ДАМУ-ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайы жан-жақты білімді, өзіндік көзқарасы рухани-адамгершілік, эстетикалық жағынан биік тұрған тұлғаны қалыптастыруды міндеттейді. Осыған байланысты тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесінің әлеуметтік маңызы арта түсуде.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында «Білім беру- бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамуының жоғары деңгейі және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі», - деп көрсетілген.

Бүгінгі қоғамымыздағы күн сайын көбейіп отырған жағымсыз әдеттердің белең алу себебі - жастарымыздың уақытында ұлттық тәрбиемен сусындамауы, рухани дүниесінің жұтандығы. Бұны Әбу Нәсір Әл- Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы»- деген сөзі айғақтап тұр.

Қазіргі уақытқа дейін тұлғаны рухани - адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі жан-жақты зерттеліп келді. Дегенмен, жасалған талдаулар бұл мәселенің әлі де жеткілікті зерттелмегенін көрсетіп отыр. Ұрпақ тәрбиесінің ғасырдан ғасырға жалғасатындығын біз өз зерттеуімізде айқындай алдық. Рухани - адамгершілікке тәрбиелеуді А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов, Ә.Диваев, М. О. Әуезов сияқты ғалымдар ғылыми тұрғыда арнайы қарастырған.

Дегенмен, Г.Н.Волков, Қ.Ж.Жарықбаев, С.К.Қалиев, Р.К.Төлеубекова, А.А.Бейсенбаева, Н.Е.Щуркова т.б. ғалымдардың ілгері еңбектерінде жеке тұлғаның адамгершілік, халықтық педагогика дамуы, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, рухани даму т.б. мәселелер қарастырылған.

Зерттеу барысында педагогикалық - психологиялық әдебиеттерге талдаулар жасау арқылы ұлттық сана - сезім, мінез құлықтың рухани- адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруымен тығыз байланысы анықталды. Қазақстанның ХХІ ғасырдағы басты даму жолын белгілеп берген «Қазақстан – 2030» атты стратегиялық жоспарында халықтың рухани жаңаруына ерекше маңыз берілген. Адамдардың ой-санасын бір сәтте өзгерту мемлекеттің қолынан келмейді. Бірақ мемлекет өзгерістер процесін, объективті тенденцияларды түсіндіру, маңызды ақпаратты халыққа жеткізу жолымен де және ең бастысы, өзіндік молшылыққа бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асыру жолымен жеделдетуге қабілетті. Алайда, адамдардың жаңа танымы қалыптасқанша ондаған жылдар қажет болады. Адамдар санасының өзгеруі, халықтың басым көпшілігінің әлемдік өркениет үлгісімен рухани жаңару процесінің күрделі сипатын ашып көрсете отырып, Елбасы халыққа жолдауында бұл процестің қазіргі таңда қалай жүріп жатқанына баға береді. «Қоғамымыздағы сапалық тұрғыдағы

өзге жүйесімен адамдық қарым-қатынастардың жаңа түріне дағдылана отырып, өзіміз де түгел өзгердік», - деген пікірі біздің зерттеуге алып отырған мәселеміздің көкейкестілігін айқындай түседі.

Аталған пікірлерге орай, қоғамды дамытатын жан-жақты жетілген, іскер, рухани бай, белгілі дәрежеде ғылыми білім жүйесін, білімді өздігінен түсініп, бағалай, талдай алатын тұлға қажеттілігіне бүгінгі таңда ерекше көңіл бөлінуде. Өзге халықтардың тарихын, мәдениетін, тілін меңгерген, өздігінен денсаулығын нығайтуға, адамгершілік қасиеттерін, эстетикалық талғамын дамытуға ынтызар, өмірдің әрқилы кезеңдерінде дербес еңбек етуге даяр ұрпақты қалыптастырудың бір жағы білім мазмұны арқылы іске асса, екінші жағы тәлім-тәрбие мазмұны арқылы бойға сіңеді. Осы орайда «Білім мазмұнын жаңарту» тұжырымдамасында білім мазмұнын қазіргі ғылымның құрылымына сәйкестендіру, оқу-тәрбие ісінде тұлғаның шығармашылық ойлауымен өздігінен еңбек етуіне, адамгершілікке, имандылыққа бағдар беру, білімін қолдана білуге үйрету, дүниені дұрыс тануға, жалпы азаматтық мәдениетті бойына дарытуға ерекше көңіл бөлінуде.

Студент жастарды тәрбиелеуде оның бойындағы туа біткен табиғи мүмкіндіктерін дамыту, бағалау, сенім, үлгі көрсету, талап ету арқылы жауапкершілігін жетілдіру рухани-адамгершілігі жоғары тұлға бейнесін қалыптастыруға негіз болмақ. Ұрпақ тәрбиелеу жүйесі заман талабына сай қоғамдық өмірде болып жатқан өзгерістерге байланысты.

Ғылыми термин ретінде әлі қалыптаспаған, бірақ бүгінгі күнге дейін адамгершілік ұғымына аралас қолданылып жүрген және аясы анықтала қоймаған «руханилық» ұғымының мәнін зерттеумен соңғы кезеңде бірқатар ғалымдар айналысуда. Олар: А.Г.Здравомыслов, Н.З.Човчавадзе, В.Ю.Дунаев, Г.Г.Ақмамбетов, Ә.Нысанбаев, В.Д.Шадриков, Қ.Әбішев, А.Г.Косиченко, Г.Г.Соловьева, А.Қапышев және т.б.

Қазақстандық философ Г.Г.Соловьева руханилық адамның жарықты, нұрды қабылдай білу қасиеті деп көрсетеді. Бұл құбылыстың негізін адамдар өздерінен іздеу қажет, материалдық болмыстың заңдылығын мойындау керек деп ескертеді.

Руханилық пен адамгершілік тәрбиеге қатысты идеялары бүгінгі күнге жетіп отырған ойшыл Сократ (б.э.д. 469-699 жж.) белгілі адамның таза табиғатына сене отырып, оны ашудың алғашқы қадамы өзін-өзі тану деп санады. «Ерекше рухпен ... білім алса – пайдасы тиетін адам болады, білімі жоқ болса ақымақ адам». Үнемі өзін рухани жетілдіру – жақсылық пен әділдікке бағытталған саналы ақылға жетудің алғы шартына айналады. Бақыт жеке мен қоғам арасындағы үйлесімділіктен тұрады деген ойды түйіндеген.

Ал В.Ф.Гегель (1770-1831) адам – тарихтың жемісі, оның ақылы мен дүниетануы мәдениеттің нәтижесі. Ал тәрбие арқылы ғана адам рухани жан иесі болып қалыптасады деп санағаны белгілі.

Бүгінгі таңда қоғамдық дамудың өзектілігіне айналған рухани-адамгершілік тәрбие социал-утопистердің де назарынан тыс қалған жоқ. Т.Мор «Утопия» еңбегінде: «Адам бақыт үшін өмірге келеді, ешкім де ләззат алуға деген тырысу, ұмтылысты байқамайтындай ақымақ емес». Толық өмір сүрудің алғы шарты - тәрбиенің үйлесімділігінде, әрбір адамға өзінің рухани күштерін дамытуға, ғылым мен өнер үйрену» мүмкіндігі тән деп санайды. Утопиялық мемлекет барлық азаматтарға кітапхана, мұражайларды пайдалануға мүмкіндік береді. Өздігінен білімін жетілдіруге ерекше мән бергендігінен сол уақытта да рухани, адамгершілік тәрбиенің қажеттілігі айқын көрініс бергендігі байқалады.

XIX ғ. I жартысында өмір сүрген неміс педагогы А.В.Дистервег (1790-1866) ұлттық формадағы жалпыадамзаттық идеяны қолдады. Тәрбиенің ең жоғары мақсатын Платон рухында «шындыққа сұлулық пен жақсылыққа қызмет ету» екенін ашық көрсетті. Оның көзқарастары табиғатқа сәйкестілік және мәдени сәйкестілік қағидаларымен ұштасатындығын айқын аңғарамыз. Мәдени сәйкестілік қағидасы оқу-тәрбие процесін «сыртқы, ішкі, қоғамдық» мәдениет негізінде ұйымдастыруды көздейді. Бұған адамның рухани өмірмен ұлттық мәдениетті жатқызамыз. Осы тұрғыда А.В.Дистервегтің өз концепциясында адамның рухани дамуымен жетілуінің қажеттілігіне баса назар аударғанын толық аңғара аламыз.

XIX ғ. педагогиканың көрнекті өкілі И.Ф.Герbart (1740-1841) «Практикалық философияда» - этика мен психологияға сүйеніп, алдымен мақсат, екінші- оны жүзеге асыру әдістерін белгілейді. Ол педагогикалық процесті мына өлшемге бағындырды: ішкі бостандық дамыту, заңдылық, адалдық. Барлық қабілеттегі үйлесімді дамудың идеялық ядросы адамның рухани-адамгершілігін қалыптастыру болды. Тек тәрбие ғана көптеген қызығушылықтардың арасындағы үйлесімділікті құрайды деген көзқарасын айқындайды.

Француздың көрнекті өкілі Ж.Симон (1814-1896) – тәрбие мен білім берудің негізгі мәселесін элеуметтік мақсатпен байланыстырды. Оның білім берудегі практикалық түр концепциясында әсіресе кітапханаларға зор көңіл бөлінді. «Халықтың кітапханадағы кітапханашының міндеті оқырманның

қолына оның жетілуіне қажетті нәрсені ұстату. Ол үшін оқырманның рухани орындарын да білу қажет, басқаша кітапхана адамның көңіл көтеріп, серуендейтін құралына айналады» деген ойы біздің зерттеуіміздің тірегі болды.

Рухани-адамгершілік тәрбие мәселесі Шығыс ғұламаларының да зерттеу өзегі болған. Мәселен, ғұлама ғалым Әл-Фарабидің адам атаулыны гуманистік, адамгершілік қасиеттерге баулу мәселесіне көңіл бөлгендігін аңғарамыз. Этиканы жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде санап, этика жөніндегі тұжырымдамаларында жақсылық категориясы басты орын алғандығын айқын көреміз. Фараби идеясының басты түйіні - білім, руханилық, сұлулық үшеуінің бірлігінде. Адам баласының көздеген мақсатқа жетуі рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдіруінде деген тұжырымдайды. Ал аса көрнекті ақын, данышпан ойшыл Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» поэмасында адамның дамуы, тек адам табиғатына байланысты бола отырып, ұшырайтынының анықтады. Адам өмірінің өткінші екендігін айта отырып, артына тек жақсылық нұрын шашып отыру қажеттілігіне аса назар аударды.

«Құтты білік» поэмасында жалпы философиялық мәселелерді көрсете отырып, өмірді көбірек зерттеуге ұмтылғанын анық байқаймыз. Дастанда түркі тілінің болмысы, табиғаты, өміршендігін ашуға басты назар аударылған. Халық фольклорының мүмкіндіктерін жазба мәдениеті мен шебер ұштастыра білген. Жас ұрпақты қолөнер мен сан-салалы білімге баулу – ата-ананың басты парызы дей отырып, рухани дүниені білім арқылы жетілдіру, сөз өнері, жақсы, жаман қасиеттері туралы даналық ойлары айтылады.

Бар ізгілік тек білімнен алынар,

Білімнен аспанға жол салынар, - дей отырып дүниенің кілті білімде деген үлкен ой тұжырым жасайды.

Жастардың адамгершілік тәрбиесі туралы педагогикалық ой-пікірлердің дамуы Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин есімдерімен тығыз байланысты.

Ұлы Абай қара сөздерінде салт-дәстүрге тоқталумен адамдардың этикасын, мәдениеттілігін сипаттау арқылы балалар мен жастарды руханилыққа тәрбиелеп, әсемдікті түсіне білуге баулығандығы айқын көрініс табуда. «Он сегізінші» сөзінде «Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, таза кимек дұрыс іс. Ал «Өз дәулетінен артық киінбегі, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі» деп түсіндіре отырып, жастарға адам баласының әсемдігі мен ішкі жан дүниесінің сұлулығы үйлесімділікте болуы тиіс деген ойының да тәлім-тәрбиелік мәні зор деп айта аламыз.

С.Торайғыровтың көтерген тәлімдік мәселесінің бірі – рухани даму, рухани тәрбиенің өзегі - ана тілін құрметтеу, тілге деген сүйіспеншілік. Ұлттық тіл арқылы жастарымыздың сана-сезімі, ой-өрісі кеңейіп, әдеп-ғұрпын қадірлеуге деген көзқарастары қалыптасады деген ой-түйіні жасалған.

Ұлы ғалым Ш.Уәлихановтың негізгі мақсаты- халыққа білім беру, оқыту. Ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудағы тәрбиенің рөлін ашып, көрсету. Өз еңбектерінде халқымыздың психологиялық ерекшеліктері қонақ жайлық, үлкенді сыйлау, қарым-қатынас ерекшеліктерін терең түсіндіреді.

Ал Б.Р.Айтмамбетова, Л.К.Керимов, Р.К.Төлеубекова «Тәрбие процесін жеке адам мен балалар ұжымын әлеуметтік тұрғыдан қалыптастыруда, оларды өмірге дайындап, қоғамда өз орнын таба білуге үйретіп, әрбір әрекетімен, қызметімен қоғамға пайда келтіруден, өз жеке басына қанағаттанған сезіммен қарауға тәрбиелеу» деп тұжырымдайды.

Кез келген рухани құбылыс пен оның заттандырылған түрі адамдық тұтас әрекеттің екі жағы. Қоршаған ортаға адамның сезімі түсіп тұр, ал оның сезімдері мен ақыл-ойы әлемнен нәр алады.

«Жан-жақты үйлесімді дамыған адам деп - өзінің бойындағы рухани байлықты, моральдық тазалықты және дене жағынан жетілгендікті үйлкестіре, ұштастыра білген, сана-сезімі жоғары, ізгілігімен тұлғаны айтамыз».

Тұлға мәдениетінің ядросы - руханилық. Рухани даму тұлғаның интеллектуалдық және эмоционалдық күштерімен (потенциал), жоғары адамгершілік дамумен сипатталады.

Тәрбие мақсаты – рухани және дене жағынан өзін дамытуға, өзін өзі жетілдіруге, өзін өзі жүзеге асыруға қабілетті адамды дамыту.

Қазіргі кезде рухани мәдениеттің тоқырауы ізгілік, адамгершіліктің төмендеуіне, қара бастың қамын ойлап, тек материалдық дүние шырмауында қалуға ықпал етуде. Адамдардың бір-біріне көзқарасының төмендеуі жас ұрпақ тәрбиесін ізгілендіру мәселесін күн тәртібіне қоюда.

Ендеше жеке тұлғаның руханилық қасиетінің өлшемі – адамның жақсылыққа талпынуындағы ішкі жан дүниесі деген қорытынды жасаймыз. өйткені, басқаларға жанашырлық білдіру, өзге адамға жақсылық тілеу, адамдарға көмек көрсету, айналадағы өмірді жақсартуға ұмтылу, өзін-өзі тану,

дамыту, өмірді бағалау сияқты құндылықтар рухани-адамгершілік дамудың негізгі көрсеткіштері болып табылады.

Тұлға қалыптасуының негізгі жолдары тәрбие салалары арқылы іске асады. Қалыптасу – адамды белгілі бір өзгеріске бағыттайтын және аяқталған нәтижеге жеткізетін процесс (дене және тұлғалық жаңа сапалардың пайда болуы).

Сана – объективті шындықты бейнелеудің адамға тән ең жоғарғы формасы.

С.Балаубаев, Қ.Жарықбаев, Ж.Ы.Намазбаева т.б. психологтардың көзқарастары бойынша: «сана өз болмысы мен объективті дүниенің мән-жайын, мазмұнын, ұғымын білуінде белсенді қызмет атқаратын психологиялық процестердің заңды нәтижесі болып табылады». Аталған ғалымдар соның нәтижесінде адамның үнемі дамып, жетіліп отырғандығын көрсетіп берді.

Жеке тұлғаның руханилық тәрбиесі жағымды қарым-қатынас орната отырып, оның ішкі сезімдерін қозғап, рухани дүниесіне жол таба білу тұлға бойындағы ізгі адамдық қасиеттердің дамуына ықпал етеді. Жеке тұлғаның дамып, жетілуі рухани-адамгершілік қасиеттерінің қалыптасу деңгейіне тәуелді. Рухани жаңару қоғамның ықпалымен жүзеге асады.

Руханилық - адамның өмірін, қоғамдық мәселелердің барлық жақтарын қамтиды. Адамның рухани дамуы іс-әрекетімен және еліміздегі әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығымен анықталады. Әлеуметтік, материалдық, рухани бірліктің болуы – қоғамдағы адамзат баласының табысқа жету кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан –2030. – Алматы: Білім, 1997.–265 б
2. Дайрабаева А.Е. Қазақтың халықтық педагогикасындағы қыздардың адамгершілік тәрбиесі.- Алматы, 1993, 88 б.
3. Аплетев М.Н. Система воспитания личности в процессе обучения: Монография/Омск.гос.пед.ун-т – Омск: Изд-во ОмГПУ, 1998.
4. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей// Вопросы психологии. - М.: Просвещение, 1975.
5. Гессен С.И. Основы педагогики. М., 1995, стр.223.
6. Жұмабаев М. Шығармалар.А., 1996 ж. 269-270-б.
7. Жарковская // Стандарты и мониторинг в образовании – 2003 - №3 – С. 9-12
8. Қалиев С., Базиллов Ж. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. –Алматы, 1993.

Т.А.Түрлебекова

6M010300 «Педагогика және психология» мамандығының магистранты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы

КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Болашақ маманның шығармашылық тұлғасының белсенді бағытын оның тек кәсіби білімге жалпы қатынасы және оның қажеттілігі мен мұқтаждығы ғана емес, сондай-ақ білімді тәжірибелік іскерліктерді қабылдау мен меңгеру үрдісінің өзі де анықтайды. Ол – шығармашылықтың ізденістің алғашқы баспалдағы. Адамның белгілі бір әрекетінің түріне бейімделуі кәсіби даярлық әдісімен анықталады.

Адамның негізгі құрылымдық бейімделу бөлігіне мыналар кіреді:

- азаматтық қасиеті;
- еңбекке деген қарым-қатынасы, мамандыққа қызығуы, сол еңбек сапасына қатысты;
- тұлғаның кәсіби еңбек бағытылығы;
- жалпы жарамдылығы (дене және ақыл-ой);
- аранайы қабілеттері немесе белгілі бір іс-әрекетіне қажетті сапалар;
- білім, дағды, тәжірибе, белгілі кәсіби қызметке үйрену [1].

ЖОО оқыту процесінде нақты психологиялық-педагогикалық білімді хабарлау және меңгеру сферасында педагогикалық бағыттылық қажет, сонымен қатар кәсіби жеке сапаларды және педагогикалық көпшілдік (қарым-қатынасқа түсе білетін), педагогикалық бақылаушылық,

педагогикалық шығармашылық, эмоционалды берік және т.б. шеберліктерді қалыптастыру қажет [1, 7 б.].

Қарым-қатынастың жеке стилін қалыптастырудың төмендегі жүйесін тиімді деп есептейміз:

- өз тұлғалық ерекшеліктерін зерттеу;
- жеке қарым-қатынастағы кем тұстарды анықтау, ұялшақтықты жену жөніндегі жұмыстар;
- өзінің жеке ерекшеліктерің негізінде педагогикалық қарым-қатынас элементтерін игеру;
- педагогикалық қатынас технологиясын қарым-қатынастың қалыптасқан стиліне сәйкес игеру;
- педагогикалық қызметті жүзеге асыру, балалармен қарым-қатынасты – жеке стилінді бекіту [2].

Қарым-қатынастың жеке стилін қалыптастыра отырып, педагог ең алдымен өзінің психофизикалық аппаратын оның тұлғалығы, білімі және көз-қарасы балаларға «аударылатын» шығармашылық жеке компонент ретіндегі ерекшелігін анықтап алуы тиіс. Содан кейін өзінің коммуникативті қасиеттері балалардың жеке типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетіндігіне не келмейтіндігіне көңіл аудару керек. Педагогикалық қатынас процесі мұғалімнің тұлғалығымен, адамгершілік құндылықтарымен, балалармен жұмыс істеуге ниеттілігімен және ұмтылысымен қамтамасыз етілуі керек. Қарым-қатынастың педагогикалық феномені – бұл, ең алдымен кәсіби-этикалық компонент, яғни қарым-қатынастың әрбір элементі тәрбиешінің адамгершілік тәжірибесімен байытылып отыруы керек [3].

Білім беру жүйесінде бейінді оқытудың мақсаты мен міндеті ретінде біз мыналарды ерекшелейміз:

- оқушыларда психологиялық мәдениет пен гуманистік дүниетанымды қалыптастыру;
- оқушылардың ойлауын қалыптастыру;
- оқушылардың саналы кәсіби өзіндік реттелуіне жағдай жасау;
- оқушы қабілетінің дамуы мен ашылуына ықпал ету, әлеуметтік және коммуникативті компетенттілікті дамыту;
- өзіндік талдау дағдыларын, басқа адамдардың сезімі мен мінез-құлық мотивін түсіну.

Коммуникативті компетенциясы қалыптасқан тұлғаның құрылым моделі де қарастырылған [4].

Білім. Пәндік компетенцияға жалпы психологиялық білімдерді кіргізеді, сонымен қатар:

- болашақ мамандық іс-әрекетінің кәсіби саласы;
- еңбек өндірісі мен оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың негізі;
- қарым-қатынас психологиясы мен этика негізі;
- танымдық іс-әрекеттің даму және көріну ерекшеліктері.

Іс-әрекет. Пәндік компетенция басқа оқу және тәжірибе жағдайларында психологиялық білімдерді тәжірибелі қолдану шеберлігі мен дағдысы психологиялық білімнің шығармашылық ауысымын ұсынады. Оқушылар өздерінің индивидуалды ерекшеліктерін ескере отырып НОТ тәсілін қолдана алулары қажет; танымдық процесстердің эксперименталды зерттеулерін жоспарлау, жүргізу және нәтижелерін талдау; мнемотехникалық тәсілдерді қолдану және ырықты зейінді реттеу тәсілдерін меңгеру; реакция берудің типтік тәсілдерін, қарым-қатынастың өзіндік мотивтерін, сонымен қатар қарым-қатынас бойынша серіктердің мотивтерін талдау; қарым-қатынастың тиімді құралдарын қолдану (кері байланыс, белсенді тыңдау және т.б.).

Қарым-қатынас. Пәндік компетенция, қарым-қатынас психологиясының теориялық білімдеріне негізделген әлеуметтік перцепция дағдыларын меңгеруді кіргізеді, сәтті қарым-қатынасқа қажетті өзара әрекет, коррекция және мақсатты дамытуды тиімді ұйымдастыру.

Эмоция. Пәндік компетенция эмоционалды өзіндік реттеу мен өзіндік қолдау тәсілін меңгерумен анықталады.

Тұлға. Пәндік компетенция: психологиялық-педагогикалық білім негізінде алынған өзіндік конструкция, эмпатияға қабілеттілік, толеранттылық, саналы мотивті тұлғалық және кәсіби өзіндік реттелуге қабілеттілік

Жоғары қабілеттілік. Бейінді оқыту жағдайында психологиялық шығармашылық ойлауды, психологиялық қабілеттілікті дамыту.

Оқушылардың тікелей іс-әрекетіне негізделген оқу жұмысын түсіндіру үшін зерттеушілер «топтық жұмыс», «бірлескен оқу іс-әрекеті», «бірлесіп бөлінген оқу іс-әрекеті», «ұжымдық бөлінген оқу іс-әрекеті», «оқу бірлестігі» және т.б. сияқты заттар қолданды. Қазіргі уақытта отандық педагогикалық психологияда мұғалімнің топпен өзара бірлескен іс-әрекетін және оқу тобының ішінде өзара қарым-қатынастың көпжақтылығын түсіндіретін, басқа терминдерге қатысты жалпы және іс-

әрекетте бағдарланған «оқу бірлестігі» терминін қолданады. Біріккен іс-әрекет ретінде өзара әрекеттесуші субъектілердің белсенді ұйымдасқан жүйесі мынадай болып сипатталады [5].

Біріккен іс-әрекетті талдау кезінде, біріншіден, мұғалім-оқушы сызығы оқушы-оқушы сызығы бойынша өзара әрекеттіктен толықтырылатынын ескеру қажет. Нәтижесінде көрсетілгендей, оқушы-оқушы оқу бірлестігі оқытудың тиімділігін көтеру үшін ғана емес, оқушылардың тұлғалық қалыптасып, дамуы үшін мәнді жолдарды ұсынады.

Әрбір тұлғаның сана-сезімі, мінез-құлқы, мәдениеті, өмірге көзқарасы, әр түрлі мамандықтардың ерекшелік сипаттарына қабілеттері бірдей бола бермейді. Олардың өзіндік ерекшелігі – тәрбиесіне, шыққан ортасына да байланысты [6].

Білім берудің басты ұстанымдарының бірі – жастарға кәсіптік бағдар беру. Кәсіптік бағдар беру – көп салалы әрі қиын үрдіс. Ал кәсіби даярлау - жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы таңдауға және маман ретінде дайындауға бағытталған жұмыстардың бірлескен іс-әрекеті. Кәсіби даярлық мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделілігін тәрбиелеуді қажет етеді. Кәсіби іс әрекетке даярлау жүйесі қазіргі таңда жастарды өз бетінше кәсіп үйренуде ғылыми-теориялық және практикалық қабілеттерін, ел экономикасындағы қажеттілікпен ұштастыру болып отыр.

Педагогикалық қабілеттілік:

- Адамның мінез-құлқында, іс-әрекетінде мейірімділік, адамгершілік сияқты жағымды көріністерді стимулдау;
- Қамқоршыға педагогикалық техникалық құралдар тобымен (сөз, дауыс, жест, ораторлық шеберлік) әсер ету;
- Тапсырыс берушіге кәсіби оқыту мен өзіндік тәжірибе процесі негізінде алынған білімді беру;
- Материалды образды, логикалық, бейнелі, мәнерлі баяндау.
- *Өзін-өзі басқару қабілеттілігі:*
- Үлкен нервтік-психологиялық күшті бастан кешіру;
- Қамқоршының қызығушылықтары үшін өз қызығуларынан бас тарту;
- Психологиялық қысымды төмендету.

[7].

Көп жылдық зерттеулердің нәтижесі көрсетіп отырғандай (М.В.Молоканова), психолог қызметінің нәтижелілігі коммуникативті қабілеттің қалыптасу деңгейімен анықталады. Олар: объектіге деген сезімталдық деңгейімен, психологиялық іс-әрекеттің процесі мен нәтижесі, проективті қабілеттің қалыптасу деңгейімен (немесе басқа адамның мінез-құлқына әсер ету күшімен) анықталады.

Іс-әрекеттің жеке тұлға дамуындағы ерекшеліктері әрекетінің нәтижесінен көрінеді. Адамның іс - әрекетін тиімді ұйымдастыру оның өз ісіне қызығу мен жауапкершілік сезімін оятады. Сонымен қатар бұл пайымдаулар текстті талдау, оның жекелеген бөліктерін ойша салыстыру, бұл бөліктердегі басты сәттерді ойша айқындау, бірегей көрініске біріктіру, жалпылау жатады.

Қарым-қатынаста қабылдау мен сөйлеуді түсіну, есте сақтау, сөйлеуді дамыту, сөйлеу бұзылыстары, бірнеше рет сөздік хабарламаны беру процесінде әртүрлі өзгерістер жүреді (қысқару, қосу, бұзу); мәтіндердің негізгі идеясын түсіну және беру айтарлықтай күрделі екендігі ерекшеленген [8].

Қабілеттілік те іс-әрекет сияқты сапалық жағынан, яғни автоматтандырылған репродуктивті, іздеушілік және шығармашылық тұрғыда қарастырылуы мүмкін. Кәсіби қабілеттіліктің қалыптасу деңгейімен сәйкес кәсіби іс-әрекеттің деңгейі анықталады. Н.В.Кузьмина іс-әрекеттің келесі сапаларын бөліп көрсетеді:

1. репродуктивті - өзің білетін білімдерді басқаға жеткізе білу қабілеттілігі (алайда ең терең меңгерілген білімнің өзі кәсіби квалификацияның белгісі бола алмайды).

2. адаптивті – тек іс-әрекет затын құрайтын ғана емес, сондай-ақ оны қабылдау мен түсіну ерекшеліктерінен тұратын білім мен қабілеттің жаңа деңгейіне жету.

3. локальді модельдеуші білім – нақты аудиторияға сәйкес білімді беру ғана емес, сондай-ақ оларды құрастыра білу.

4. жүйелі модельдеуші білім – білім жүйесінің, дағды мен қабілеттің қалыптасу стратегиясын меңгеру.

5. жүйелі модельдеуші шығармашылық – дамуға қабілетті шығармашылық пен тұлғаның қалыптасу стратегиясын меңгеру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Климов Е.А Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
2. Горянина В.А. Психология общения. –М.: Академия, 2005. – 416 с.
3. Зинченко Е.В. Самораскрытие и его обусловленность социально-психологическими и личностными факторами: дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – Ростов-на-Дону, 2000. - 120 с.
4. Иванов П.Н. Влияние некоторых индивидуально-психологических особенностей на процесс общения: дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – М., 1985 -100 с.
5. Жақыпов С.М. Оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекет психологиясы. Оқу құралы – Алматы: «Алла прима» ЖШС, 2008. – 216 б.
6. Ахтаева Н.С., Әбдіғапбарова А.І., Бекбаева З.Н. Әлеуметтік психология: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 243 б.
7. Коломинский Я.Л. Социально - психологические проблемы взаимоотношений в малых группах и коллективах // Вопросы психологии - 1971. - №6. – С. 101-111.
8. Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы.: Қазақ университеті, 2006. - 216 б.

УДК: 159.922.8

А.С. Чумажанов

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: А.М. Айтуарова, м.п.н., преподаватель кафедры педагогики

МОББИНГ И БУЛЛИНГ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В Казахстане патология межличностных отношений на производстве, когда работники подвергаются притеснениям, прессингу, психологическому террору со стороны руководителей или коллег, нередкое явление. Что является более плачевным, таким же видам психологического воздействия подвергаются и школьники разных возрастных категорий.

Как свидетельствует зарубежная практика, чаще всего жертвами моббинга (**моббинг** — от английского mob – толпа, - это коллективный психологический террор, травля в отношении кого-либо из работников со стороны его коллег, подчиненных или начальства, осуществляемые с целью заставить его/ее уйти с места работы) становятся компетентные специалисты предпенсионного возраста и, как правило, женщины [2].

Что касается самих школьников, то здесь нет какого-либо доминирующего показателя в отношении возраста либо пола, так как буллинг (**буллинг** – от англ. bully – запугивать, подразумевает под собой не только физическую агрессию, но и психологическое давление, запугивание, распространение сплетен, вымогательство, издевательства. Кроме того, с развитием новых технологий и популяризацией социальных сетей появился новый вид школьного насилия – кибербуллинг) [2] знаком многим школьникам не понаслышке. Согласно исследованию Всемирной организации здравоохранения, периодически подвергаются буллингу 64% литовских 11-летних школьников, 50% – российских, 46% – бельгийских. В Австрии, Люксембурге и Шотландии данный показатель равен 32%, Канаде и Швейцарии – 30%, Франции – 25%. В свою очередь, в нашей стране, по результатам исследования Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ), проведенного в 2011 году, 66,2% казахстанских школьников столкнулись с школьным насилием, из них 63,6% в роли свидетеля, 44,7% – в роли пострадавшего, а 24,2% признались в совершении насильственных действий [Электрон. ресурс].

Несомненно, моббинг негативно отражается на работе самого учреждения. Неоднократные рейды против элементарной переработки госслужащих, проводимые в последнее время в казахстанских городах, наглядно показывают, что моббингу от начальства у нас обычно никто из подчиненных не препятствует. Не то, чтобы говорить вслух, заикнуться против сверхурочной работы рядовые сотрудники госучреждений и не думают. Не тот у нас менталитет... К сожалению, безропотным подчинением сотрудников пользуются многие руководители. Всего за девять месяцев прошлого года в Казахстане выявлено 306 фактов несоблюдения требований законодательства по

предоставлению госслужащему дней отдыха или компенсации за сверхурочную работу, наказаны 335 должностных лиц. Кроме того, установлено 26 случаев отсутствия в госорганах правил трудового распорядка дня. Буллинг мало чем отличается от моббинга, его последствия не только негативно сказываются на психологической обстановке в школе, но и затрагивают качество образования.

В последнее время активно внедряются способы борьбы с психологическим давлением в учреждениях, но несмотря на это существующая ситуация оставляет желать лучшего. На Западе тема моббинга решаема. Число стран, принявших закон о моральном преследовании на рабочем месте, увеличивается, растут всевозможные ассоциации жертв моббинга. В качестве примера стоит упомянуть хотя бы Национальную ассоциацию жертв психологического преследования во Франции, куда входят представители разных профессий включая врачей, психологов и адвокатов.

Следует признать, что и отечественные попытки борьбы с буллингом в школах на фоне развитых стран менее масштабны. Поспособствовало этому относительно недавнее становление школьной психологической службы Казахстана, от которой в немалой степени зависит климат в стенах школы. Первые специалисты появились в конце 1980-х годов в некоторых школах. Официально же должность педагога-психолога была введена только в 2008 году. Для сравнения, в Дании школьная психологическая служба начала свою работу еще в 1934 году, Гонконге (КНР) – в 1959 году [2]. Ежегодно разрабатываются методические рекомендации и пособия по профилактике девиантного и аутодеструктивного поведения обучающихся, определению уровня агрессивности детей и проявления актов жестокого обращения и насилия, повышению стрессоустойчивости учеников и др. Одной из наиболее значимых инициатив по борьбе с буллингом является модельная программа «Профилактика и реагирование на насилие в образовательных учреждениях Восточно-Казахстанской области». Данная программа реализуется с 2013 года в рамках сотрудничества Уполномоченного по правам человека, ЮНИСЕФ, Министерства иностранных дел Норвегии и областного управления образования. Участниками программы стали 7 государственных школ и 3 интернатных учреждения области. Цель проекта – внедрение в школы 16 ключевых компонентов, к которым относится разработка системы выявления, реагирования, предупреждения насилия в школах, создание Школьной команды безопасности, механизма перенаправления случаев насилия в «правильные службы» и др. В будущем планируется внедрение данного проекта во все школы страны [Электрон. ресурс].

Таким образом, актуальность затрагиваемой проблемы очевидна. Концепция 12-летнего образования в РК гласит: главной целью является формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, способной жить в динамично развивающейся среде, готовой к самоактуализации как в своих собственных интересах, так и в интересах общества. Достичь поставленной цели, решить задачи без создания системы воспитательной работы как упорядоченной целостной совокупности компонентов, способной целенаправленно и эффективно содействовать развитию личности не представляется возможным, так как психологическая обстановка в самой среде пребывания и обитания школьника имеет важнейшую роль.

В заключении хотелось бы предложить способы и рекомендации к борьбе или предотвращению моббинга и буллинга:

1. Руководство образовательных учреждений должно отбирать сотрудников полагаясь на их профессионализм и личные качества, а не на кровные узы, общих знакомых или за «спасибо» в конверте.

2. Формулируйте правильное понимание значимости и цены сказанного слова и поступка.

3. Как можно больше привлекайте всех учащихся к совместной деятельности, делая акцент на важности и необходимости участия каждого.

4. Вкладывайте понимание важности и ценности многообразия (культурного, национального, религиозного и др.), а также различных способностей, предпочтений, физических и интеллектуальных возможностей, развивайте в каждом его лучшие индивидуальные качества.

5. Не допускайте сами и пресекайте со стороны других любые насмешки в адрес учащихся, имеющих особые образовательные потребности, мигрантов, детей с низким социально-экономическим статусом и др. [2].

6. Не обсуждайте и не оценивайте личностных качеств ученика перед всем классом. Поощряйте сотрудничество, а не соперничество[2].

7. Используйте дисциплинарные меры, имеющие воспитательный, а не карательный характер. Давайте ученику характеристику его поступку и возможным последствиям, а не его личности [2].

8. Не призывайте весь класс к коллективной ответственности за какой-либо проступок отдельного ученика [2].

9. Не усиливайте изоляцию отвергаемых учеников, сажая их отдельно [2].

10. Не пренебрегайте жалобами учеников, даже если случай кажется незначительным. Недопустимо игнорировать жалобы ученика, обсудите его проблемы, найдите ключи решения и направьте в нужное русло.

11. Если вы стали жертвой одной из форм психологического преследования, всем своим видом покажите безразличие к этому. Если вы все же решили не умалчивать, а напасть, то перенаправьте «толпу» на более слабого члена. Как следствие, они поймут свою неустойчивость, и, возможно, переключатся на него, также это покажет всем ваш стержень.

12. Ни в коем случае не отвечайте на такие виды психологического преследования физическим. Если вы импульсивный человек, стоит ходить на приемы к психологу и стараться себя сдерживать. Помните, что статью «побои» в уголовном кодексе никто не отменял.

13. Если на ваш взгляд, какие-либо средства борьбы с психологическим преследованием бесполезны, просто подумайте о смене обстановки.

Литература:

1. Жумажанова С.К. Буллинг в казахстанских школах: как с ним бороться? [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://iac.kz/ru/publishing/bullying-v-kazahstanskih-shkolah-kak-s-nim-borotsya> (дата обращения: 18.03.2018).
2. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. Методическое пособие для педагогических работников. Бюро ЮНЕСКО в Москве, 2015. MOS/2015/PI/H/1

ӘОЖ 37.001.895(574)

А.М.Амангелдина

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: М.З. Джанбубекова, д.п.н., педагогика кафедрасының меңгерушісі

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі: Елбасымыз Н.Назарбаев өзінің Жолдауларында білім саласына айрықша көңіл бөліп, еліміздің жарқын болашағы білікті де парасатты жастардың қолында екенін назардан тыс қалдырған емес. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі - әлеуметтік, экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жүзеге асыруға, жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар – шығармашылық, белсенділік, жауаптылық, терең білімділік, кәсіби сауаттылық. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін оқушы білімін бағалауда мүлдем жаңа бағытта жұмыс істеу қажеттілігі туындайды. Осы қажеттілікті шешу жолдарының бірден-бір жолы оқушы білімін критериалды бағалау жүйесі бойынша сараптау. Критериалды бағалау жүйесінде ең маңызды нәрсе – оқу процесінің өзі, сол арқылы оқушы өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай даму керектігін түсінеді, яғни бұл жүйеде оқушының қалай жұмыс жасағаны, қалай ойланғаны бағаланады. Бағалауды өткізу үшін, оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығын анықтау қажет.

Зерттеу тақырыбының мақсаты: Критериалды бағалаудың негізінде қоғамның мүддесіне өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру.

Зерттеу тақырыбының міндеттері:

- ✓ Сабақтың әр бөліктеріндегі әр оқушының дайындық деңгейін анықтау;
- ✓ Бағдарламаға сәйкес оқу мақсаттарын орындау қабілеті;
- ✓ Жеке оқушының даму жетістігін бақылау;
- ✓ Оқушының білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындау;
- ✓ Әртүрлі жұмыс барысындағы алған өз бағасының әділдігіне көзін жеткізу;
- ✓ Оқу бағдарламасының тиімділігін саралау;
- ✓ Сабақ үдерісі мен білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім және ата-ана арасындағы кері байланысты қамтамасыз ету

«Критериалды бағалау» терминін алғаш рет Роберт Юджин Глейзер (1963) қолданған және бұл термин оқушылардың оқу жетістіктерінің қол жеткізген және потенциалды деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдерісті сипаттайды.

Критериалды бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті нақты анықталған критерийлерге негізделген үдеріс.

Қорытынды: Қазақтың ұлы ағартушысы, қоғам қайраткері А. Байтұрсынов: «Дүниеде өзгермейтін нәрсе жоқ. Ғылым да, тіл де, табиғат та дамиды. Осындай дамуды, өзгерісті басынан өткеретін күрделі құбылыс та – тіл» деп жазған. Жеке тұлға тәрбиелеуде тіл құзыреттілігінің маңызы ерекше. Әлеуметтік топтарда, қоғамдық түрлі әлеуметтік орындарда тұлғалармен қарым-қатынас жасауды және әрекет етуді қамтамасыз Қазіргі заманда дамытудың нақты, бағытты, жүйеленген әдістемелері жасалып, психологиялық қолайлы жағдайлар тудырып отырса, кез келген ерекше қабілетті оқушы дарынды оқушыға айнала алады. Ал дарынды ұрпақ – елдің ертеңі екенін, оқушы жастан белсенді азаматтық позициясымен ерекшеленетін бала қоғамымыздың ертеңгі интеллектуалдық потенциалы, зияткерлік тобы екенін үнемі есімізден шығармайық. ететін ана тілін және басқа тілдерді меңгеру – заман талабы. Білім алушының тіл құзыреттілігін жетілдіруге критериалды бағалау жүйесінің ықпалы өте зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бешімбаева Қ.Е. Білім алушының тілдік құзыреттілігін жетілдірудегі критериалды бағалау жүйесі. Әдістемелік нұсқау, 11-бет.
2. Бағалау реформасының тобы. Оқыту үшін бағалау: 10 ұстаным. — Кембридж Университетінің білім беру факультеті, 2002.
3. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық – 2016 жыл, ПӨО, 13-18 бб.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау», 55-бет, 107-бет.

ӘОЖ: 372: 37.036

М.А. Алмисаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Б.Т. Нысанғалиева, аға оқытушы

МЕКТЕПТЕГІ ТЕХНОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІКТЕРІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Білім сапасы мұғалімдер қызметінің сапасына тікелей байланысты. Мұғалім жайлы Ахмет Байтұрсынов былай деген: ... «Мұғалім қандай болса, мектеп те сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогикадан, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім». Демек білім сапасын көтерудің негізгі тетігі- ұстаз, сондай-ақ, оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі.

Бүгінгі таңдағы мектептердің алдында тұрған мәселе оқушыларды дамыта оқыту, яғни, оқушыны оқу әрекетіне қалыптастыру, олардың оқуға ынтасын ояту, қызығушылығын арттыру. Сондықтан, мұғалімнің алға қойған маңызды міндетінің бірі – талабы таудай жеке тұлғаны іздеп табу, оны өсіру. Әр оқушының қабілетін танып біліп, дамытып адам дәрежесіне жеткізу үшін жаңашыл жұмысқа бет бұру керек.

Жас ұрпақтың білім алуының бірден-бір шарты - мұғалімнің жаңашыл болуы. Себебі, еліміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан сабақты жаңаша құрып, инновациялық әдіс-тәсілдерін, педагогикалық білімдерін жетілдіре отырып, оны дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу әрбір ұстаздың міндеті болуы керек.

Қазіргі кездегі қоршаған ортадағы өзгерістер ақпараттық-коммуникативтік технологиялар саласында болып жатқаны белгілі. Бұл саладағы маңызды өзгерістер білім беру саласына да оң ықпалын тигізіп отырғаны бүгінгі білім ордасындағы ұстаздар қауымына кеңінен таныс. Жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың адам, қоғам өміріндегі орны туралы Елбасымыз

Н.Ә. Назарбаев өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында білім ордаларын жаңа технологиялармен қамтамасыз етуді одан әрі жетілдіретіндігін атап өткен болатын.

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар бүгінгі күні біздің қоғамымызға кеңінен енді. Компьютерлік технология мен мультимедиялық құралдардың жылдам дамуы мұғалімдердің осы мүмкіндіктерді сабақтарында қолдануы талап етілуде. Ақпараттық технологиялар әртүрлі ақпарат көздеріне жол ашып, оқушылардың өздік жұмыстарының тиімділігін арттырады, оқушылар мен педагогтардың шығармашылығына жол ашады, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін іске асыруға мүмкіндік береді. Оқу үрдісін ұйымдастыруда ақпараттық технологиялар оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіріп, оларды жоғары білімділік нәтижеге жеткізетін құралға айналады. Сонымен қатар осы мезетте оқушылардың шамадан тыс жүктелуін жою мақсаты қойылады. Осы мәселелердің барлығын іске асыру қазіргі заманғы білім беру технологияларын, соның ішінде ақпараттық технологияны белсенді түрде енгізгенде ғана мүмкін болады.

Тәжірибе көрсеткендей, компьютерлік жүйе қолданылатын сабақтар мұғалімнің орнын баспайды, керісінше, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты неғұрлым мазмұнды, жеке тұлғалы және әрекетті етеді. ЭЕМ-ды математика сабақтарында қолдану уақытты үнемдейді, оқушылардың түрткісін (мотивациясын) және оқу-танымдық үдерістің тиімділігін арттырады. Оқушылардың жеке тұлғасын, оның рухани әлемін, қабілеті мен ынтасын дамыту бүгінгі таңдағы негізгі мәселенің бірі. Оның себебі оқушы өз бетімен ізденіп жұмыс істеуге, өз бетінше алған білімін тәжірибеде, өмірде пайдалануды үйренбеген. Сол үшін де оқушының өзіне сенімін арттыру, шығармашылығын дамыту мақсатында мұғалімнің әр сабағы әртүрлі, жан – жақты болуы қажет.

Сабақ мазмұнының теориялық–практикалық құндылығы жоғары болған сайын оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу өте тиімді жүргізіледі. Мұғалімнің әрбір сабағы оқушы сезіміне ынта-ықыласына әсер етуі тиіс. Ол үшін сабақ құрылымы көп түрлі оқыту әдістері мен мұғалімнің дайындығы, ізденісі жоғары деңгейде болуы керек. Оқушыларға білім негізін меңгерудің әдіс тәсілдері сан алуан. Оны таңдап алу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыру – мұғалімнің өз еңбегін ұтымды ұйымдастыра отырып, жаңа сабақ үлгілерімен оқушыларды шығармашылыққа ізденуін қалыптастыру, оқушыларға сұрақ қою, эксперименттік тапсырмаларды шештіру, ой таласын жасау, танымдық ойындар ұйымдастыру арқылы іске асады [2].

Өз іс-тәжірибеде сабақ беру үрдісінде мынадай факторларға сүйенемін:

- Оқушыларды өз бетінше жұмыс істеуге үйрету;
- Оқушылармен жекелей, топпен жұмыстар жүргізу;
- Оқушылардың компьютерлік сауаттылығын арттыру;
- Оқушылардың шығармашылық қызметін дамыту.

АКТ-ны сабақтарымның келесі кезеңдерінде іске асырамын:

- Үй жұмысын тексеруде;
- Жаңа сабақты түсіндіргенде;
- Қайталау, бекіту сабақтарында;
- Сабақ барысында оқушылардың білімдерін тексеруде.

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар сабаққа дайындалуда қосымша ақпаратты іздеуді кеңейтеді. Интернеттен іздеу жүйесі арқылы информатикалық қызықты оқиғалар, сандардың пайда болуы, өмірбаяндық материалдар, фото құжаттар, көрнекіліктер табылады. Әрине, табылған ақпараттар тексеруді, түзетуді талап етеді.

АКТ-ны технология, бейнелеу өнері және сызу сабақтарында қолдану көрнекіліктің және жұмыстың тез орындалуы (жазбаша жұмыстың болмауы) арқасында материалды игеруге уақыт үнемдеуге мүмкіндік береді. Интерактивті режимде оқушылардың білімдерін тексеру оқытудың тиімділігін арттырып, тұлғаның барлық потенциалын, танымдық, моральды - адамгершілік, шығармашылық, коммуникативтілік және эстетикалық мүмкіндіктерін іске асыруға көмектеседі, оқушылардың зияткерлігін, ақпараттық мәдениетін дамытуға әсер етеді.

Жаңа материалды игеру кезеңінде графиктерді, суреттерді, алгоритмдерді көрсету үшін интерактивті тақтаны немесе мультимедиялық презентацияны қолдана отырып, материалды түсіндіреді. Бейнелеу өнері сабағында түстік байланыс тақырыбында paint, сызу сабағында графикалық жұмыс кезінде Kompas-3D бағдарламасымен, сонымен қатар презентацияларды түрлі бағдарламаларда жасауға тырысады. Ол үшін арнайы интернет беттерінен қосымша мағлұматтар алып, өз беттерімен жаңа бағдарламаларда жұмыс жасауды үйренеді.

Тақырып бойынша оқу дағдысын игеру кезеңінде сабақтарымда интерактивті тақтаны сонымен қатар ноутбук, планшеттерді қолданған дұрыс. Бұл оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Білімді бақылау. Компьютерлік тестілер қолдану арқылы білімдерін тексеру (компьютер тапсырманың орындалу пайызын, қателерді және бағаларды көрсетеді). Интернеттегі әр түрлі тестілерді қолдануға болады. Осы айтылғандардан математика сабақтарында компьютерді қолдану кезінде күтілетін нәтижелерді тұжырымдауға болады:

- информатикамен пәнаралық байланысын дамыту;
- компьютерлік сауаттылықты қалыптастыру;
- оқушылардың сабақтағы өздік жұмыстарын дамыту;
- оқушылардың ақпараттық мәдениетін, іс-әрекетінің шығармашылық стилін қалыптастыру;
- білім алуға ақпараттық технологияларды және басқа да ақпараттық құрылымдарды қолдануға оқушылардың дайындығы;
- жеке және тұлғалық-бағдарлы ыңғайды іске асыру.

Сабақтың тиімділігі көпшілік жағдайда оқытудың техникалық құралдарын қолданудағы қауіпсіздікке және оптималды пайдалану тәртібіне тәуелді. Сондықтан техникалық құралдарды қолданудың ұзақтық мерзімін ескеріп отыру керек.

Ақпараттық технологиялар мен инновациялық педагогикалық әдістерді біріктіру білім беру сапасы мен тиімділігін арттырады, білім саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаларының бірі болып саналатын білім беру жүйесінің білім алушылардың деңгейі мен даму ерекшеліктеріне сәйкестігін күшейтуге мүмкіндік береді. Сонымен, оқу жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану – келесі нәтижені береді:

- Электронды оқулықтармен жұмыс істеуге үйрету;
- Интернет желісінен алған ақпаратты тиімді қолдануға үйрету;
- Ақпараттық технологиялар арқылы, білім сапасын көтеру;
- Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру;
- Ақпараттық мәдениетті дамыту;
- Әрбір мұғалімнің шығармашылық мүмкіндігін ашу;

Сабақта уақытты үнемдеу [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, 07.12.2010 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 ж. (өзгертулер мен толықтырулар, 2013 ж.)
3. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.
4. «Қазақстан мектебі» журналы 2012, 2013 ж.

ӘОЖ: 372: 37.035.3

А.С. Разина

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Б.Т. Нысанғалиева, аға оқытушы

ТЕХНОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КОЛЛАЖ ЖАСАУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІ ДАМУ

Әрбір мемлекеттің болашағы мектебінде шындалады. Ертеңгі еліне ие, тізгінін тартар азаматтар – бүгінгі мектеп оқушыларын рухани адамгершілікке жетелеп, дүниетанымның, сана-сезімнің ұлттық менталитетімізге сай қалыптасуына көңіл бөлу мұғалімдеріміздің алдында тұрған үлкен міндет.

Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамыған заманында озық ойлы жеке тұлға тәрбиелеуге ұмтылу, қабілетін аша білуге талпыну әрбір ұстаздың басты мінжеті екені айқын. Әр мұғалім өзінің алдында отырған шәкірттерінің қабілетін, дарынын аша біліп, бағыт бағдар беруді мақсат ете білуі тиіс.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту үлкен қаржылықты талап етеді. Оқушыны жан-жақты дамыту үшін мұғалім үнемі шығармашылық ізденісте болуы керек. Ол үшін оқытудың дәстүрлі емес түрлерін, жаңа педагогикалық технологияларды тиімді пайдалану, сабақтан тыс жұмыстарды жүйелі түрде өткізуі керек. Қабілетті баланы шығармашылықпен жұмыс істеуге үйрете отырып, алдымен нәтижеге жету ынтасын қалыптастыру өте маңызды рөл атақарады.

Шығармашылық – бұл жекелеген мотивациялық құрылым арқылы берілетін ақыл-ой жемісі, ол жеке тұлғаның бойындағы білім мен ептілік, қызығушылық қабілеттерінің әсерінен туындайтын маңызды нәтиже. Шығармашылық әр баланың табиғатында болуы әбден мүмкін. Біздің міндетіміз оқушының бойында жасырынып жатқан дарынды ашып көрсету. Шығармашылық тұлға қалыптастырудың бір жолы, ең алдымен, оқушылардың танымдық ізденістерін тиімді ұйымдастыру. Технология пәні – жеке адамның дамып жетілуінде еңбектің негізгі құралы бола тұра, еңбек ету арқылы өз қабілеттерін, ата-бабасының ұлттық дәстүрі мен өнерін одан әрі дамытуға бағытталған пән.

Технология сабақтарында халық өнерін жаңғыртып, одан әрі дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Жас ұрпақты ежелден келе жатқан қолөнер түрлерін жасауға үйрету, олардың өздігінен ізденуіне, шеберліктерінің, ынта-ықыластарының артуына, ізденулеріне, эстетикалық талғамдарының дамуына үлкен әсерін тигізеді. Оқушы өзінің ынталы еңбегімен, білімділігі мен шабытын дамытатын, моральдік қанағат беретін ісімен шұғылдана ғана еңбектің талабын қалыптастыра алады.

Бүгінгі еңбектің сипаты, мазмұны өзгеріп, жаңаша талап, міндеттерді қажет етуде. Осы міндет, талаптарды орындауда ауыл мектептерінде біраз қиындықтар туындауда. Қолда бар мүмкіндіктерді пайдалана отырып, қарапайым сыйкәделік бұйымдар жасату – осы қиындықтардан шығудың ең тиімді жолы. Оқушыларға жасалатын бұйымның қаншалықты қолданысқа ие болатынын, сонымен қатар заттық сапасына қойылатын талаптарды саралап алудың маңызы өте зор [5].

Ең алдымен «коллаж» сөзінің анықтамасын айтсақ, ол француз тілінен аударғанда «желімдеу» деген мағынаны білдіреді. Коллаж техникасы қандай да болмасын негізгі түсі және фактурасы жағынан өзгеше материалдарды желімдеу болып табылады. Осы техникамен орындалған шығарма коллаж деп аталады.

Шығармашылықтың бұл түрі жаңадан ойлап табылған жоқ. Коллаждың әдістерін иконада, ұлттық өнерде, соның ішінде құрақта кездестіруге болады.

Коллаждың жақсы дамуы және кеңінен қолданылуы адамзаттың техниканы меңгеруімен байланысты. Техникалық шығармашылықтың жаңа дәуірі әлем жөніндегі жаңаша көзқарасты туғызды. Жаңа ойлар пайда болып, адамдардың талғамы өзгерді. Соған сәйкес суретшілер де өз мүмкіндіктерін өзгертті. Бояулар мен кенептің орнына ір түрлі синтетикалық материалдар келді. Бояумен салынған қарапайым суретті әр түрлі материалдарды желімдеумен алмастырды [58-59].

Оқушылардың шығармашылық жұмыстарын жинақтаудың маңызы:

- Мектеп бітіріп кеткен түлектер жұмысы сақталады.
- Жасалған бұйымдардың жетістіктері мен кемшіліктеріне талдау жасауға мүмкіндік туады.
- Сабаққа пайдалануға дайын көрнекіліктер жинақталады.
- Оқушылардың еңбекке деген қызығушылықтары артады.
- Ой-өрістері кеңиді.
- Талғам деңгейлері жоғарылайды.
- Шығармашылықпен жұмыс істеуге бағыт-бағдар алады.
- Мақсатқа жетуге талпынады. Өңдеу технологиясына өз ой-пікірлері мен ұсыныстарын енгізуге үйренеді.
- Әртүрлі шығармаларды көре отырып, баға беруге дағдыланады.

Осылайша, балалар әртүрлі шығармаларды зерттей отырып, өздерінің кәсіпке деген құнды қасиеттерін қалыптастырады. Оқушылар қолөнерді үйрену барысында бойына халықтың ізгі қасиеттерін сіңіріп, қолөнері мен салт-дәстүрін бағалай білуге, шеберлікті, әсемдікті, іскерлікті, үнемділікті бойларына дарытады. Өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыра келе, қолөнердің бір саласымен айналысып, дарындылығы ашылған бала, әрине сол маман иесі болуға ұмтылары анық. Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің тәлім-тәрбие тұжырымдамасында: «Ұлттық мәдениет пен өнер негізінде жан-жақты тәрбие беру сұлулыққа, тазалыққа үйрету, адамзат қоғамындағы бұрын-соңды жасалған мәдени мұраны жүйелі меңгеруге, жалпы әсемдік рухани құнды игіліктерді бағалай білуге тәрбиелеу» деп атап көрсетілген.

Жас ұрпақ алдында «Қазақстан-2030» бағдарламасында көрсетілген «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» сияқты ұзақ мерзімдік

стратегиясын үшінші мыңжылдықта жүзеге асыру міндеті бүгінгі таңда тұр. Демек, бұл қоғамдық саладағы өзгерістерге сай жоғары талаптар қоя отырып, экономикалық бәсекелестік жағдайында сапалы мамандар даярлау қажеттігін алға тартады.

Білім берудің мақсатын, міндеттерін жүзеге асыруда мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым-қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістері мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет. Оның өзі уақыт талабынан туындауда. Қоғамның дамуы адамдардың ой-санасының, мінез-құлқының өзгеруімен қоса сыртқы сымбат, келбетінің де жаңаруына ықпал етуде. Қазіргі заманда графика өнерімен шығармашылықпен айналысу заман талаптарынан туындап отырған мәселелердің бірі деуге болады. Бұл осы салада қызмет етуші мамандарға қойылатын талаптардың да жаңғырып, күнде өзгеріп отыратын бәсекелерге сәйкес туындылар жасай алатын мамандарға зәру.

«Шығармашылық» сөзінің төркіні, этимологиясы «шығару», «ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте: «Шығармашылық қайталанбайтын, тарихи қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет» деп түсіндіріледі. Өйткені әрбір жаңалық, әсіресе интеллектуалдық тұрғыдағы болса, ол баланың психикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді деп есептейді. Бұл пікір бүгінгі күнгі педагогиканың талаптарына сәйкес келуімен көңілге қонымды. Соңғы жылдары «шығармашылық» сөзімен «жаңалықпен» қатар «бастамалылық, белсенділік» ұғымдары астарлас қолданылып жүр.

Оқушылардың шығармашылығын дамыту жалпы шығармашылық үрдістің пайда болуына шарт түзуден басталатыны белгілі. Кейінгі кездерде оқу үрдісінде оқушылардың шығармашылығын дамыту технологиясы деген ұғымдар туындап, қалыптасып келеді.

Оқушылардың шығармашылық, ісмерлік дағдыларын қалыптастыру жолдарын қарастыруда осы үрдістің психологиялық әдістері жан-жақты талданып, зерделеу мәселесін шешу ілігі туындайды. Шығармашылық ұғымына берілген анықтамалар оған өз қатарындағы адамдардан (балалардан) жоғары ақыл-ой қызметімен ерекшеленетін адам қасиетін жатқызады. Дарындылық пен таланттылықты синоним ретінде қолданып жүрген авторлар да кездесіп қалады.

Шығармашылық – бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, бір сөзбен айтқанда, тіршіліктің көзі, табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл-санасында, іс-әрекетінде, ішкі жандүниесінде шығармашылықтың табиғи процестері үздіксіз жүріп жатады. Бұл процесс белгілі бір жүйемен дамиды. Ішкі шығармашылық процестерді табиғат өзі басқарады. Ал сыртқы факторларды басқару реттеу жеке адамның ой-санасына, айналысатын ісіне байланысты. Шығармашылықтың мәнін аша отырып, оның «әрекет» ұғымымен тығыз байланысты екенін анықталады. Шығармашылық және әрекет диалектикалық біртұтастықты құрайды. Шығармашылық өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан, тек адамға ғана тән.

Ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Біздің болашақтағы жоғары технологиялық және ғылыми қарымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет» деген сөздері бар. Демек, оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарына қызығуын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, қазіргі техниканы тиімді пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу – мектептің басты бағыттарының бірі [2-3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Журнал «Мектептегі технология» №10 2015 [1] [2-3]
2. «Сурет» Б. Уәлиев, Қ. Иманбекова /Кәсіптік білім/ [58-59]
3. Технология пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама (5-9 сыныптар). - Алматы: Рауан
4. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеу мен оқыту // Қазақстан мұғалімі
5. Баяндама А. Глепова Оқушыларды технология сабағында шығармашылыққа баулу [электронды ресурc] -2017 – URL: <https://sabaqtar.kz/bayandama/12076-oushylardy-tehnologiya-sabaynda-shyarmashylya-baulu.html> (13.04.2018)

Н.А.Адилбаева, Н.А.Азаматова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Н.Н. Утепбаев, профессор

НАУКА И МЕТОДОЛОГИЯ НАУКИ ДИЗАЙНА

Особенность современного состояния дизайна состоит прежде всего в том, что в нем сильно развиты проектировочные подразделения, значительно слабее — методические и только-только начала развиваться наука. Но, как уже отмечалось выше, без развития науки не может быть дальнейшего развития самого дизайна. Следовательно, основная задача сейчас состоит в том, чтобы скорейшим образом ее построить.

Но такого рода пожелания упираются в крайне медленные темпы развития наук. До самого последнего времени науки и научные дисциплины складывались столетиями. Это был процесс естественный и во многом стихийный. Ставить вопрос об искусственном построении или конструировании какой-либо науки было бессмысленно, ибо сначала не было реальных образцов самих наук, а потом, когда эти образцы появились, не было достаточного осознания их элементов, строения, функций. Но сейчас положение изменилось. Прежде всего сам дизайн не может ждать столетия, пока естественным и стихийным путем сложится и оформится его наука. Она должна быть построена максимум в течение двух-трех десятилетий. И это заставляет по-новому относиться к самой задаче. Наука дизайна должна быть построена примерно так же, как инженер-конструктор строит машину. Для этого — и здесь не может быть сомнений ни у одного инженера и конструктора — науку нужно спроектировать.

Сегодня это уже не иллюзорная постановка вопроса, не пустые мечты, ибо предшествующая история естественного развития наук и всего человеческого мышления дала нам образцы, на которые мы можем ориентироваться и в соответствии с которыми можем строить проекты новых наук. Сегодня мы имеем эталоны наук и такое число их, что уже можем в процессе специального научного исследования проанализировать их, выделить их элементы и фрагменты, описать их структуру и благодаря всему этому заранее знать, к чему мы можем стремиться и чего, наоборот, должны избегать.

Чтобы проделать эту работу по проектированию науки, нужной дизайну и обслуживающей его, необходимы специальные методологические исследования.

Основной принцип методологического подхода во многом подобен принципу дизайнерского конструктивно-проектного подхода. Можно сказать, что методология науки — это особого рода дизайн в сфере науки.

Представленная ниже схема (рис. 1) — а она, как и все последующие, приводится здесь прежде всего для наглядности — изображает основной принцип методологического подхода. Круг в центре ее обозначает сферу дизайна — мир той деятельности, в которой создаются проекты предметного мира и при этом используются разнообразные знания. Методолог начинает свою работу с расчленения этой сферы деятельности, он относится к ней как к объекту и, соответственно этому, выделяет разные части, элементы, связи и единицы. Виды и способы такого расчленения будут различными, в зависимости от задач, решаемых методологом. Сейчас, поскольку речь идет о проекте науки, обслуживающей дизайн, анализ строится таким образом, чтобы выделить знания, используемые дизайнерами в их работе. При этом знания рассматриваются как средства, как инструментарий, которым пользуется дизайнер. Это дает возможность говорить о функциях знаний в дизайнерской деятельности, а определив функции, двигаться затем к машине той науки, которая их производит. Инженер-конструктор не может не увидеть здесь реализации основного принципа своей работы: от функций изделия — к устройству и структуре машины, которая это изделие производит. Этот момент важно подчеркнуть еще и еще раз: исходный пункт работы методолога — выделение практических функций тех знаний, употребление и производство которых он рассматривает.

Но так как в самом дизайне объединено много разных деятельностей и каждая из них нуждается в своих особых средствах, то очевидно, что функции знаний, используемых в дизайне, должны определяться в соответствии с различными типами и видами дизайнерской деятельности.

Как и всякая другая деятельность, методологическая работа должна иметь свои особые средства. В настоящее время мы имеем пять основных областей таких средств, или, если хотите, пять разных арсеналов: первая из них — методология системно-структурного анализа, описывающая приемы и методы исследования любых системно-структурных объектов; вторая — теория

деятельности, в которой вводятся понятия, описывающие любой вид человеческой деятельности, ее структуру и виды; третья — теория мышления, описывающая средства и процедуры мыслительной деятельности; четвертая — семиотика, описывающая виды знаков; пятая — теория науки, описывающая строение и функционирование всех уже сложившихся и возможных в современной системе наук (рис. 2). Эти пять областей средств необходимы для методологического описания сферы дизайнерской деятельности и проектирования машины науки, нужной дизайну. Важно обратить внимание на два отношения, в которые включено методологическое описание дизайна. С одной стороны, оно изображает и отражает существующие сейчас формы дизайна, виды сложившейся в нем деятельности и обслуживающие их знания, а с другой — проектирует машину науки, которая будет их производить.

Сопоставляя схему на рис. 2 со схемами, приведенными ниже, нетрудно заметить различие между методологическими и собственно теоретическими исследованиями дизайна. Оно определяется, прежде всего, различием их объектов, а затем различием обслуживающих их средств.

Исследования, проводившиеся в последние годы в отделе теории и методов художественного конструирования ВНИИТЭ, показали, что существуют три основные области теоретических исследований дизайна.

Первая область — дизайн, представленный как сфера социальной деятельности и социальный институт. Можно сказать, что здесь дизайн берется как определенный орган социального целого, общества. Это — дизайн как одно целое внутри социума. Функции этого органа по отношению ко всему социальному целому, его назначение и структура, соответствующая этому назначению, — вот что должно стать объектом изучения при таком подходе.

Машина науки, которую мы выделили в качестве особого элемента при методологическом подходе, элемента, противопоставленного практической сфере дизайна, находится внутри сферы дизайна, выступает как его органический элемент и орган (рис. 3). Но, находясь внутри дизайна, она делает объектом своего исследования всю его сферу, в том числе и себя как элемент ее. Это — особое рефлексивное отношение, отношение такого типа, какое очень часто встречается в деятельности, когда элемент описывает и изображает то целое, в котором он сам существует как элемент.

Вопрос о том, как могут и должны использоваться знания, получаемые при таком задании объекта изучения, должен обсуждаться особо. Но даже самые поверхностные соображения показывают, что они должны иметь особо важное значение для руководства, организующего дизайн и управляющего его развитием. Без знаний такого рода нельзя определить ни оптимальной структуры социального института, ни тенденций и перспектив его развития. Но, кроме того, они нужны каждому дизайнеру, желающему не только практически действовать, но также сознавать смысл, значение и ценность своей деятельности с общечеловеческой точки зрения. Таким образом, это первый и необходимый элемент дизайнерского самосознания и дизайнерской идеологии.

При всей важности и ценности знаний такого рода было бы ошибкой замыкать и исчерпывать сферу дизайнерской науки только ими. Совершенно очевидно, что подобные знания мало что могут дать дизайнеру-проектировщику при создании конкретных проектов отдельных объектов и систем предметного мира. Для обслуживания художественно-конструкторского проектирования нужны две другие области и, соответственно, две другие теоретические дисциплины.

Одна из них имеет в качестве своего объекта проектировочную деятельность дизайнеров. На рис. 4 в круг заключены элементы этого объекта — художник-конструктор (или дизайнер-проектировщик), создающий определенные проекты, обслуживающие сферу массового производственного тиражирования. Анализируя и описывая этот объект, машина дизайнерской науки производит знания, необходимые, с одной стороны, самому дизайнеру-проектировщику, а с другой — дизайнеру, разрабатывающему методики художественного конструирования. Знание механизмов и закономерностей проектировочной деятельности необходимо для создания научно обоснованных методик дизайнерского проектирования.

Наука, изучающая проектировочную деятельность и дающая свои продукты — знания — методистам и проектировщикам, образует, как нетрудно заметить, уже вторую машину науки, обслуживающую дизайн.

Третью машину, точно так же необходимую для обслуживания практической сферы дизайна, в том числе дизайнеров-проектировщиков и методистов, образует научная дисциплина, имеющая объектом своего изучения предметный мир, окружающий людей, или, более точно, систему вещей, взятых в их отношении к людям (третья область исследований).

В конечном счете предметный мир человечества является продуктом дизайна в том смысле, что именно дизайн должен определять его характер и строение. Но реально и непосредственно

предметный мир как таковой производится не дизайнерской деятельностью, а массовым производственным тиражированием.

Поэтому мы не включаем в сферу дизайна сам предметный мир, а, наоборот, противопоставляем их друг другу (рис. 5). Но машина науки, находящаяся внутри сферы дизайна, обязательно должна сделать противостоящую ей сферу предметного мира объектом своего изучения. Знания о предметном мире, его организации, тенденциях и перспективах его изменения и развития нужны буквально всем дизайнерам — и методисту, и практику-проектировщику, и ученому, и руководству.

УДК: 371.13

Г.Д. Тәңірбергенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Ш.Д. Дуйсенбекова, педагогика кафедрасының доценті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Шығармашылық қабілет мәселесі педагогика ғылымында біржақты ғана қаралмайды. Бұл бұрыннан келе жатқан құпия қасиет деген пікір қалыптасқан. Құпияның сырын ашу кілтін табу философия, психология, педагогика ғылымдарының бір міндеті болып табылады. Ол қасиетті әр саладағы зерттеу жүргізетін ғалымдар түрліше түсіндіреді. Шығармашылық қабілет – адамның әлі ешкім білмейтін жаңа бір бейнені өз бетінше құрумен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ендіру арқылы, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі.

Шығармашылық – бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлейбастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Ал, бүгінгі күрделі жағдайлар тұсында балалардың шығармашылық бастамасы басты нысанасы болып отыр. Мұндай күрделі мәселені шешуде бастауыш мектептің алар орны ерекше. Баланың шығармашылық бастамасын дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық ұғымы мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болған. Ежелден– ақ ойшылдарымыз Жүсіп Баласұғын, Әл-Фараби, Абай Құнанбаевты ерекше толғандырып, өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытуды үнемі көтеріп отырған. Педагогтар К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, Ю.Г.Кулюткин еңбектерінде шығармашылықты дамытудың жолдары қарастырылса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш мазмұнына енгізген М.Жұмабаев болатын. Психологтар мен ғалымдар Л.С.Выгодский, В.В.Давыдов, Д.Б.Эльконин, В.А.Крутецкий, қазақытанның көрнекті ғалымдары Т.Тәжібаев, М.Мұханов, Ә.Алдамұратов, Қ.Б.Жарықбаев, Т.С.Сабыровтың еңбектері жеке тұлғаны дамыту мәселесінің теориясы және практиканың алтын қоры деп білеміз.

Дарынды адамдарды қолдан жасау мүмкін еместігін ескерсек дарындыларды іздеп, тауып, олардың шығармашылық қызметіне көмектесу қолдан келетіндігін дәлелдеп, шығармашылықты дамытуға ықпал ету жолдарын қарастырған Н.С. Лейтес оның мынадай жолдарын ұсынған:

- шығармашылық қабілеттің ұрығы барлық адамда, кез-келген түбі түзу сәбиде болады.

Айырмашылық тек қана жетісу деңгейінде және қоғамдық пайдалылығында болады;

- шығармашылық қабілетті балалық кезден бастап дамыту қажет;

- шығармашылық қабілетті дамытудың негізгі жолы – мектепке дейінгі жас шағындағы балалар және мектептегі оқушылармен жұмыс жасағанда дамыта оқыту элементтерін, шығармашылықпен еңбек ету жолдарын үйретіп, барлық іс-әрекетті ұйымдастыру шығармашылық бағытта болу керек екендігін ескере отырып, шығармашылық қызметке тарту болып табылады.

Бастауыш мектеп оқушысының жеке тұлғасын қалыптастыру, оның рухани әлемін байыту, сабаққа ынта-жігерін арттыру жеке дарындылығын дамыту – бүгінгі таңдағы негізгі мәселелердің бірі. Өйткені, қазіргі кезеңдегі қоғамның жедел дамуы ғылым мен техниканың дамуымен байланысты болса, ал болашақта ғылым мен техниканы, өндірісті дамытатын бүгінгі мектеп оқушылары. Сондықтан мектеп оқушылары үлкен жауапкершілік пен білімдарлықты қажет етеді. Оқушылардың өз-өзіне сенімін арттыру, олардың шығармашылығын дамыту, өтілген сабақтың оқу материалын терең ұғына білуге баулу – мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне де байланысты.

Мұғалімнің әрбір өтілген сабағы қазіргі кездегі оқыту талаптарына сай болып келуі қажет. Бұл айтылған талаптармен бірге мұғалімнің әрбір өтілген сабағы ғылыми түрде негізделіп, оның тәлім-тәрбиелік мәні жан-жақты ашылуы тиіс. Осы талаптардың орынды атқарылуы ғана оқушыда шығармашылық қабілет дами түсіп, оқушының оқуға, білімге деген құштарлығы дамып отырады. Оқушы құлшынысын ұдайы дамытып, әрбір өтетін сабағын жаңаша ұйымдастыра біліп оқытудың озық әдіс-тәсілдерін қолдана білгенде ғана бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттері дами түседі.

Ұстаз еңбегі – оқушы білімімен өлшенеді десек, ұстаз еңбегінің күрделілігі әрбір оқушы жүрегіне жол таба білуінде. Әрбір баланың бойындағы қабілеті арқылы өзін, өмірді, әлемді танып білуге, қоғам алдындағы жауапкершілік қасиеттерін сезіндіре білуінде жатыр. Ұстаз шеберлігін зерттеуші Зязюн ұстаз бойында шығармашылық қасиет болуға тиіс деп көрсетті. Ол қасиеттерді төмендегідей тізіммен анықтаған:

- мұғалім өз шәкіртінің басқаға ұқсайтын қасиеттерін аша білу;
- мұғалім үздіксіз өз білімін өз бетінше шыңдай түсуі қажет.
- Ұстаз шәкірттеріне мына төмендегідей қасиеттерді күте білуі керек.
- Оқушы ой-жүйесі өзінің біліміне берік болуы;
- Оқушыда сабаққа деген құлшынысының тұрақты болуы;

Оқушы бойында шығармашылықты дамытуда үздіксіз құлшыныс, оқуға, білім алуға деген ұмтылыс ұдайы өшпей, күннен-күнге дами түсуі қажет. Сонда ғана оқушы бойында білім нұры тасып, сыныптан-сыныпқа көшкен сайын оқушының ішкі дүниесі сыртқы ортамен байланысы дамып, оқушы дүниетанымы арта түсуі анық. Төменгі сынып оқушыларының шығармашылық талпынысы, оның танымдық мотивациясын қалыптастырушы ретінде, шығармашылық процестің «оталдырғыш» механизмі болып саналады. Балалар шығармашылықты танып-білуге құштарлығы ынта-ықыласпен іс-әрекет барысында көрінеді. Ол іс-әрекеттің шығармашылық стилін айқындап, аланы жасаушы, жалғастырушы позициясына қояды.

Шығармашылық қабілетін дамыту жаттығулары

Ұсынылып отырған дидактикалық дамыту ойындары балалардың танымдық әрекеттерін түрлендіріп ұйымдастыру арқылы олардың назарын аударуға және зейінн біраз уақыт ішінде материалды меңгеруге бағыттауға көмектеседі. Олар әр дамытуға арналған іс-шара барысында өтіледі, сондықтан өтілетін материал дамыту мақсатына сай болуы керек.

1. «Ойлан да тап». Жүргізуші қима қағазға сөздің бірінші буынын жазып қояды, екінші буынын бала өзі тауып, суретін көрсетіп, сөзді анық айтуы керек. Мысалы: кар-(та), дәп-(тер), пар-(та), кі-(тап).

2. «Сөйлемді жалғастыр». Қима қағазда сөйлемнің басы немесе аяғы жазулы тұрады. Бала сөйлемді аяқтауы керек. Мысалы: Бала кітап ... (оқыды). Қартоп, пияз ... (көкөністер). Көктемде күн ... (жылиды).

3. «Не жоқ». Үстелдің үстіне бірнеше суреттер қойылады. Бала сол суретті көріп, есте сақтауы керек. Содан кейін жүршізушінің нұсқауымен бала көзін жұмады, сол кезде жүргізуші бір суретті тығып қояды. Бала жоқ суретті атауы керек.

4. «Ғажайып қоржын». Жүргізушімен бірге бала үстелдің үстінде жатқан заттарды көреді, атайды. Содан кейін бала көзін жұмады, ал жүргізуші бір затты қоржынның ішіне салып қояды. Бала қоржынның сыртынан затты ұстап, атын дұрыс айтуы керек.

5. Ойын «Домино». Домино тастарының үстіндегі белгісінің санына қарай қағазға жазылған тапсырмаларды балаға ұсынады. Жүргізуші баланың тапсырманы дұрыс орындағанын және дыбыстарды дұрыс, анық айтатынын қадағалап отырады.

Әлеуметтік және ғылыми – техникалық прогресті дамытудағы басты мәселелердің бірі адамдардың белсенділігі, сапалы және терең білімі мен іскерлігі сонымен қатар кәсіптік дайындығы болып табылады. Сондықтан да мектептегі оқу үрдісінің негізгі мақсаты жүйелі түрде оқушылардың интеллектін, шығармашылық ойлауын дамыту, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру, өз бетінше білім алу дағдыларының дамуына негіз салу болып табылады. Осы мақсатты бетке ала отырып төменгі сынып оқушыларының шығармашылығын қалыптастырудың әдістемесін жетілдіру жолдары мен тәсілдеріне байланысты бірқатар мәселелерді қарастырық.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту теориясы мен әдістемесін талдау негізінде, біз шығармашылыққа деген қызығушылықтың пайда болуы, орны қалыптастыруы және дамуына қозғау салатын қайнар көзі, шығармашылық іс-әрекеттің мазмұны, дербес жеке дара не болмаса топтық шығармашылық әрекет, балалар шығармашылығын ұйымдастыру мен өту сипаты,

шығармашылық процеске қатысушыларар асындағы қалыптасатын қарым-қатынас жатады деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баласұғуни Ж. Құдатқу білік. Психология. Адамзаттың ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық 10-шы том. Алматы: 2006.
2. Әль-Фараби Ә.Н. Бақытқа жету жайында. Психология. Адамзаттың ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық 10-шы том. Алматы: 2006.
3. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. Алматы: 1977.
4. Давыдов В.В. Жалпылаудың эмпириялық сипаты. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 6-шы т. Алматы: 2006.
5. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. М.: 1984.

ӘОЖ: 37.036.5:372

Д.А. Копабаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Р.Х. Кошқимбаева, педагогика кафедрасының аға оқытушысы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТРИЗ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануға байланысты білім берудің барлық жүйесін жаңғырту үдерісі мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды ұйымдастыруға жоғары талаптар қояды, осы үдеріске жаңа, барынша тиімді психологиялық-педагогикалық тәсілдемені іздеуді қарқындатады.

Қазақстанның заманауи даму сатысында білім беру үдерістерінде өзгерістер орын алды: мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі педагогтардың назарын балалардың шығармашылық және интеллектуалдық дамуына, эмоционалды-еріктік және қозғалыс аясын түзеуге бұра отырып, білім беру мазмұны күрделене түсуде; дәстүрлі әдістердің орнын баланың танымдық дамуын белсендіруге бағытталған тәрбие мен оқытудың белсенді әдістері басуда[1;4].

Мектепке дейінгі ұйымдардың педагогикалық кадрларының кәсіби қызметінде қолданылатын технологиялардың бірі ТРИЗ технологиясы. ТРИЗ – өнертапқыштық тапсырмаларды шешу теориясы. Негізін салушы өнертапқыш, жазушы-фантаст Генрих Альтшуллер. Оның технологиясының басты идеясы техникалық жүйелер белгілі бір заңдармен туындап, дамиды: бұл заңдарды тануға болады және өнертапқыштық тапсырмаларды шешу үшін қолдануға болады. Қазіргі таңда Г.С.Альтшуллердің ТРИЗ технологиясы мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін, тапқырлығын, шығармашылық елестетуін, диалектикалық ойлауын дамыту үшін бала бақшаларда табысты қолданылады. ТРИЗ мақсаты – балалардың ой-өрісін дамытумен қатар, жүріп жатқан үдерісті түсіндіре отырып, жүйелі ойлануға үйрету, сонымен қатар шынайылықты түсініп жүйелі ойлауға, өзін-өзі тануға, қоршаған ортаның қиындығын байқауға және де өздерінің шағын қиындықтарын шешуге үйрету болып табылады. Негізгі міндеті - балаларды өз шешімдерін іздеуге және табуға үйрету – бұл шығармашылық ойлауда, қиялдауда, жаңаны ойлап табуда байқалатын өнертапқыштық кезең[2;98].

ТРИЗ технологиясының негізгі әдістері:

1. Жүйелік жақындау әдісі- қандай да бір нысанды белгілі бір жүйе ретінде қарастыратын әдіс.
2. Миға шабул әдісі- берілген тақырып бойынша көп ізденістер беру біліктілігін қалыптастыру мақсатында топтық пікірлесу ретінде қолданылады.
3. Морфологиялық талдау. Осы әдістің мақсаты – бір мәселенің барлық шешу жолдарын анықтау. Міндеті- заттарды (объектілерді) түрлі түстермен, пішінмен, көлеммен немесе бір нәрсені қосқанда оның өзара әрекеті және өзгертуге үйрету
4. Синектика әдісі- «Синектика» грек тілінен «әр текті элементтерді қосу» дегенді ұғымды білдіреді. Біз осы терминді балалармен жұмыс жасағанда «неге ұқсайды?», «осындай не болады?» деген сөздермен ауыстырамыз.
5. Луллий дөңгелектері - Раймонд Луллий бірнеше дөңгелектен тұратын құралды, мұнара әдісі бойынша ойлап шығарды. Дөңгелектер ніп, қозғалады. Луллий секторларға суреттер салып, сөздерді жазған. Әр адам сұрақтар қойып, комбинация арқылы жауабын алған екен.

ТРИЗ әдістемесі бойынша үш деңгейден өту арқылы біз мақсатқа жетеміз:

1. Алдымызға мәселе аламыз, сол мәселенің мақсатының нақтылығын анықтаймыз.
2. Қарама-қайшылықтарды анықтау.
3. Қарама-қайшылықтарды шешу.

Мысалы: Сүзгішпен суды қалай тасуға болады? Сүзгіш болғандықтан ол су, яғни сұйық күйде болмау керек. Ендеше су қандай жағдайда болғанда тасуға келеді? Не істейміз? Жауабы біз суды қатырып, сүзгішке салуымыз керек. Бұл деңгейде бала өз бетімен бір жаңалық ашып шығармашылық қиялы дамиды. Өздері шешім айтуға үйренеді.

Тәрбиешілердің қолына балалардың қоршаған ортаның қайшылықтары мен біртұтастығын ұғынуға қабілетті шығармашылық қасиеттерін нақты практикалық тәрбиелеу құралын беру. Үдерісте ТРИЗ бейімделген әдістерін қолдануда артықшылықтары бары сөзсіз:

- балалардың танымдық іс-әрекетін белсендіреді;
- шығармашылықтың туындауына ынта береді;
- балалардың бейнелей сөйлеуін дамыту үшін жағдай жасайды (бағалау лексикасының сөз қорын ауыспалы мағынадағы сөздер, синоним мен антонимді байыту);
- барлық тілдік құралдарды меңгерудің тиімділігін арттырады;
- ойлау қабілетінің талдау-синтетикалық операцияларының икемділігін дамытады.

Мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда ТРИЗ элементтерін қолдана отырып, келесідей дидактикалық қағидаттарды ескеру қажет:

- таңдау еркіндігі қағидаты – балаға кез келген оқыту немесе басқару әрекетіне таңдау құқығы;
- ашықтылық қағидаты – балаға ашық (шешімінің бірнеше жолы бар) тапсырмалармен жұмыс істеу мүмкіндігін беру керек. Шығармашылық тапсырмалар жағдайында шешімнің әртүрлі нұсқаларын жасауы керек;
- іс-әрекет қағидаты – кез келген шығармашылық тапсырмаға практикалық іс-әрекетке қосу қажет;
- мінсіздік қағидаты – шығармашылық тапсырмалар арнайы жабдықты қажет етпейді және кез келген сабақтың бөлігі болуы мүмкін, бұл өз кезегінде балалардың білімі мен қызығушылықтарын, мүмкіндіктерін барынша қолдануға мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін «ТРИЗ» технологиялары – бұл тәрбиешілер үшін толық әдістемелік ұсыныстары бар ұжымдық ойындар мен сабақтар жүйесі. ТРИЗ негізгі бағдарламасын ауыстыруға емес, оның тиімділігін барынша арттыруға арналған. Тәрбиеші жұмыс істейтін кез келген бағдарлама негізінде практикада тексерілген ТРИЗ әдістері мен тәсілдерін қолдануға болады. ТРИЗ ұстанушыларының ұстанымы: әрбір бала тумысынан дарынды және кеменгер, алайда оны барынша төмен шығын жағдайында барынша жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін қазіргі заманға бағдарлануына үйрету керек. Барлық ұйымдастырылған оқу-қызметтері мен ойындар баланың тақырыпты, материалдар мен іс-әрекет түрін дербес таңдауды білдіреді. Олар балаларды заттар, құбылыстардың қайшы ерекшеліктерін анықтауға және осы қайшылықтарды шешуге үйретеді. Қайшылықтарды шешу – шығармашылық ойлауға деген кілт[2;99].

Балалармен жұмыс жасаудың негізгі құралы педагогикалық ізденіс болып табылады. Педагог балаларға дайын білім бермеуі керек, олардың алдында ақиқатты ашпауы тиіс, ол ақиқатты өзі табуы қажет. Егер балалар сұрақ қоятын болса, сол уақытта дереу жауап бермеуі керек. Керісінше, ол өзі не ойлайтындығын сұрауы қажет. Оны талқылауға шақыру керек. Жетелеуші сұрақтармен баланың жауапты өзі тапты деуге алып келуі керек. Егер бала сұрақ қоймаған жағдайда, педагог қайшылықтарды атап көрсетуі тиіс. Баланы жауапты табу жағдайына, яғни құбылыс немесе заттың тануы және қайта түрленуінің тарихи жолын қайталауы керек жағдайға қояды. Мәселен, тәрбиеші балаларға ағаштың қасиеттері туралы білім бере отырып, «Егер жерде ағаш болмаса не болар еді?» деген сұрақтан бастауы мүмкін. Балалар өздерінің ой-пікірлерінің нұсқаларын айта бастайды. Одан кейін: «Ағаш несімен пайдалы?» деп сұрақ қояды. Жауаптардың түрлі нұсқалары айтылады, кейбір жауаптар қайталанғанымен, ағаштың жаңа қасиеттері мен ерекшеліктері ашылады. Сұрақтар тізбегі жалғасады: «Егер ағаш сондай пайдалы, одан көптеген заттар жасауға болса, онда адам неліктен металды өндіруді, пластмасса жасауды үйренді? Ағаштың қандай қасиеттері адамға ұнамады? Ағаштың несі қолайсыз? Неліктен адамдар орман өсіреді және саябақтар жасайды? Барлық ағаштардың қасиеттері бірдей ме, әлде ерекшелене ме? Ағаштар несімен ерекшеленеді? Ағаштан жасалынатын қандай заттарды атауға болады?» және т.б. Одан кейін ағаштың қасиеттері анықталынатын тәжірибелер жүргізіледі: суда бата ма немесе батпай ма; жана ма, жанбай ма; суды өткізе ме, жоқ па; бояла ма, боялмай ма және т.б. Сонымен, сабақ ақиқатты және мәнін іздеу ретінде өтеді. Баланы ағашты зат ретінде көп түрлі қолдану мәселесіне алып келеді және ыдыс-аяқ, жиһаз жасау кезінде ағаштың алмастырушылары бар екендігін түсіндіреді.

Қорыта келе, мектеп жасына дейінгі балаларға заманауи білім беруде, ТРИЗ технологиясының элементтерін қолдану өте тиімді, себебі балалардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға және басқа да психикалық процесстерінің дамуы мен өзіндік өзгеріске түсуіне әсер береді. Ал балалардың шығармашылық ойлауының дамуы жеке баланың тәжірибесінде пайдалана алуы, атап айтқанда, белсенді болуы, ойлауы, танымдық қасиетін арттырып, тіл байлығының бай болуы т.б. ТРИЗ-дің өзге әдістерден, теориялардан ерекшелігі- бұл жеке әдістердің, әрекеттердің, машықтардың жиынтығы емес, бұл көптеген амалдарды шешу, соның ішінде педагогикалық, жаңа идеяларды тауып, әрқашан творчестволық ізденісте болып, әдіс құру талпынысы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының жұмыстарына заманауи білім беру бағдарламалары мен технологияларын енгізу:әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2013. – 4 б.
2. Смирнова Е.О. Дошкольная педагогика от Фребеля до «Истоков» (Обзор педагогических систем и программ дошкольного воспитания) :Учебное пособие. – Киров , 2003. – с.98,99,100
3. <https://melkie.net/metodicheskie-razrabotki/triz-tehnologiya-v-detskom-sadu.html>

ӘОЖ: 37.001.895:(574)

А.Е. Ермекова

Ғылыми жетекшісі:Джанбубекова М.З. д.п.н педагогика кафедраның меңгерушісі

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ

Елбасы Н.Ә Назарбаев жылдар бойы білім және ғылым саласына ұдайы көңіл бөліп келеді. Биылғы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында да бұл мәселе назардан тыс қалған жоқ. «Ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Біздің міндетіміз — білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын оқушылардың сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет», -деген жолдар — соның дәлелі.

Білім мен ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру мақсатындағы жаңартылған білім мазмұнына кезең-кезеңмен көшу жұмыстарын бастады. Жаңа оқу жылынан бастап еліміздің барлық мектептеріне Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тәжірибесі бойынша жаңартылған білім мазмұны бірінші сыныптан бастап енгізілді.

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы лардың сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

«Жаңартылған білім мазмұны арнайы кестеге сәйкес кезең-кезеңмен енгізілуде: 2016 жылы - 1-сынып, 2017 жылы - 2,5,7 сыныптар, 2018 жылы - 3,6,8,10-сыныптар, 2019 жылы - 4,9,11,12-сыныптар. 2020 жылға қарай 12 жылдық құрылыммен жаңартылған білім мазмұнына көшу барлық сыныптарда аяқталады».

«Қазақстан Республикасының білім беру мекемелері үштілділік саясатын қазақ, орыс және ағылшын тілдерін 1 сыныптан оқыту арқылы енгізу». туралы шешім қабылданды. Бастауыш мектептің үлгілік оқу жоспарына 14 пән, оның ішінде үшеуі жаңадан: «Жаратылыстану», «Көркем еңбек» («Бейнелеу өнері» мен «Еңбекке баулу» пәндері мазмұнының кіріктірілуі есебінен) енгізілді.Тағы бір жаңалығымыз, бастауыш мектептің 3-4 сыныптарында оқушыларға ақпаратты іздеу, талдау және тасымалдау дағдыларын үйрету мақсатында «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні оқытылатын болады. Жаңа оқу бағдарламаларының ерекшелігі – оның ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға бағытталғандығында: ақпаратты іздеу, талдау және интерпретациялау дағдыларын дамыту; адам, табиғат және қоғам туралы олардың бастапқы білім қорларын қалыптастыру (әлемнің біртұтас бейнесі); рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту; оқудың функционалдық дағдыларын қалыптастыру: санау, оқу, жазу, өз ойын нақты әрі дәл жеткізе білу, себеп-салдарлы байланыстар орнату.

Ағылшын тілін оқыту сағаттары көбейіп, алғаш рет қазақ тілді мектептерде 1 сыныпқа «Орыс тілі» пәні енгізілді. Жаратылыстану пәнінде (химия, физика және биология пәндері) дүниетану пәнінде (география, тарих, қоғамтану) алғашқы ұғымдары қалыптастырылады.

1 сыныптарда оқыту мақсаты - 6-7 жастағы бүлдіршіндерде буынмен оқу, тұтас сөздерді оқу, мәнерлі мазмұндау, жатқа айту қабілеттерін қалыптастыру, сауатты жазу қабілеттеріне дағдыландыру, байланысты сөйлеуін дамыту және болып табылады. Оқушыларына оқу жылының бірінші жарты жылдығында баға қойылмайды, ынталандырудың басқа әдістері мен тәсілдері қолданылады. Бірінші сыныпта оқушыларға үй тапсырмасы берілмейді. Үй тапсырмасы бастауыш сынып оқушыларына демалыс күндері және демалыс уақытына берілмейді. Үй тапсырмасының көлемі сыныпта орындалған жұмыстың 30%-нан аспауы қажет. Күрделі қиындықтағы ерекше белгімен (*) белгіленген тапсырмалар үйге берілмейді. Әр пән бойынша үй тапсырмасы көлемі бойынша қатаң түрде реттелген және басқа пәндер бойынша тапсырмалармен үйлесуі қажет.

Жаңартылған білім мазмұнымен қатар 5 күндік оқу аптасына көшу кезең-кезеңмен енгізіледі. 9-сыныпта міндетті түрде «Дінтану негіздері» факультативтік курсының орнына «Зайырлылық және дінтану негіздері» факультативтік курсы оқытылады. Осылайша оқытудың тиімділігін арттырады. Жаңартылған білім мазмұнына көшуде дәстүрлі оқулықпен қатар цифрлық оқыту ресурстарын (ЦОР) қолданудың маңызы зор. ЦОР - оқыту барысында қолданылатын бейнематериалдар мен интерактивті сабақтар. Әрине, олар педагогты оқыту ісінен шеттетпейді. Ұстаз сыныптағы басты тұлға болып қала бермек. Алайда, бейнематериалдар мен интерактивті сабақтар мұғалімнің балаларға қажетті ақпаратты жеткізу міндетін айтарлықтай жеңілдетері сөзсіз.

«Биыл жаңартылған білім беру мазмұнына көшкен барлық мұғалімнің жалақысын көтеру қабылданды. 1, 2, 5, 7 сынып мұғалімдері, 2018-2019 оқу жылы, яғни қыркүйекте 3, 6, 8 сынып жаңартылған мазмұнға көшеді, осы сыныптарға сабақ беретін мұғалімдердің еңбекақысы Елбасының тапсырмасымен 30%-ға артады. Бүгінде Үкімет өзгерістер енгізді, ол жаңа жүйе бойынша санат алатын мұғалімдердің еңбекақысын 30%-дан 50%-ға дейін арттыру жоспарланып отыр», - деді вице-министр.

Бастауыш білім берудің мақсаты:

1. Білімді функционалдықпен және шығармашылықпен қолдану
2. Сын тұрғысынан ойлау
3. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану
4. Коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалану
5. Топпен, жұппен және жеке жұмыс жасай білу

Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшелігі қандай?

Бұл бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі:

1. Пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі. Яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі. Джером Брунердің (Процес образование, 1960 ж.) ұсынған. Когнитивтік теориясына негізделген. Тақырыптар әртүрлі деңгейлерде қайталанып отырады, кейде бір тоқсан аясында, кейде бірнеше тоқсанда; Тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым тереңдетіліп оқытылады; Деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артырып отырады.

2. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы; Оқу үдерісінде *білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау* сатыларында оқушылар іс-әрекет етеді.

3. Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі. Бастауыш сыныптарда *сегіз ортақ тақырып* бар. Олар барлық пәндерде де беріліп отырады. Тақырыптар бір-бірімен тығыз байланыста, сабақтастықта өтеді.

4. Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру;

5. Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру

6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою;

7. Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы;

8. Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысу)

Жаңартылған білім беру мазмұнын белгілейтін типтік оқу жоспарында 1-4 сыныпқа арналған тілдерді деңгейлеп оқытуда (қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі пәндері) тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын үйрету жоспарланды.

Тыңдалым – «аудирование» деген терминнің білдіретін мағынасы – есту арқылы түсіну. Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғымды білдіреді.

Тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын талаптар:

1) тыңдауға ұсынылатын мәтінде, әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болуы керек;

2) үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет;

3) тілді жақсы үйрену үшін, тыңдалым бірінші сабақтан бастап үздіксіз жүргізілуі тиіс;

4) оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн;

5) тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс.

Тыңдалымға қатысты көңіл аударатын мәселелер:

-мәтінді түсінудің түрлерін меңгерту;

- тақырыпты дұрыс белгілеу;

- мазмұны мен құрылысына қарай мәтінді жіктеу. Тыңдалған мәтін бойынша тест сұрақтарына жауап бер деген тапсырма беру арқылы оқушылардың қаншалықты тыңдаған мәтінін қабылдай алатынына көз жеткіземіз. Орыс сыныптарында жаңа сөздеодің алдын ала берілуі олардың мәтінді түсінуге ықпал жасайды.

Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу. Оқылым, *біріншіден*, ой мен мидың бірлескен жұмысына байланысты болады, *екіншіден*, жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып білуге қатысты, *үшіншіден*, мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің мәні зор. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпараттар жинақталып алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Сөйлеу әрекетінің ерекше бір түрі ретінде оқылымның маңызы: 1) тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады; 2) оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, адамдардың қарым-қатынасын жетілдіреді, білімін арттырады, ішкі ой-санасын байытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған адамның сөйлеу қабілеті де ерекше болады; 3) оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйретуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды.

Айтылым - адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлеу әрекетінің бір түрі. Өзіне таныс (*отбасы, өмірі, оқуы туралы*) тақырыптар бойынша өз ойын түсінікті етіп жеткізе отырып, қарапайым тіркестер мен сөйлемдер арқылы сөйлесе алады. Күнделікті өмірдің негізгі аспектілерін сипаттайалады. Ол – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару үдерісі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізу.

Айтылым процесін меңгеру үшін мынадай жағдайларды ескеру қажет: 1) үйренетін тілде сөйлеуге деген қажеттілік; 2) қоршаған орта жағдайының әсері; 3) жеке бастың қабілетін ескеру; 4) сөйлеудің түпкі мақсатын айқындау.

Сонымен, **айтылым** – санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша сөйлеу арқылы жарыққа шығаратын, қатысымдық тұлғаларды қамтитын күрделі сөйлеу әрекеті. Оқушылар бір-бірімен жұптаса, топтаса тілдесу арқылы айтылым дағдысын жетілдіреді. Мысалы, сурет бойынша өз ойыңды айт, суретте не көріп тұрсың, суретте бала не істеп жүр деген жетелеуші сұрақтар арқылы дамытуға болады.

Жазылым термині – «жазу» деген мағынаны емес, «жаза білу, ойыңды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді. **Жазылым** – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген: лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет.

Өзіне қатысы бар немесе ұнайтын мәселелер туралы шағын хаттар мен хабарландыру, шағын шығарма, эссе жазуға, сурет, кесте, карта бойынша шағын мәтін құрастыруға мүмкіндігі бар.

Тілдесім – сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін қамтитын ерекше құбылыс. Ол тілдік қатынастың ең маңызды көрсеткіші бола келіп, оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалымның іс жүзінде қолданылуына мүмкіндік жасайды. Тілдесім арқылы оқу, жазу, тыңдау, сөйлеуге үйрету жүзеге асады, оларға қатысты жұмыстар атқарылады. Тілдесім (общение) – айтылым және жазылымның өзара бірлігінен құрала келіп, қандай болмасын ақпарат (информация) негізінде адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің түрі. Бұл қарым-қатынаста оқылым мен тыңдалымның да тыс қалмайтындығы өзінен-өзі белгілі.

Тағы бір елеулі өзгеріс министрлік биылдан бастап оқушылардың білімін критериялды бағалаудың тәртібін бекіткен. "Критериялды бағалау жүйесі негізгі баға (министрлік жауабында

"қалыптастырушы бағалау" деп жазылған) мен жиынтық бағадан тұрады. Негізгі баға қою кезінде балл мен баға қойылмайды. Негізгі баға оқушының ата-анасына кез келген әдістің көмегімен жеткізіп отырады" – делінген министрліктің ресми жауабында.

Биылдан бастап қолданылатын жиынтық баға екі факторға тәуелді болады екен. Яғни, біріншісі, оқушы пәннің қандай да бір бөлімін немесе ортақ тақырыпты оқып бітірген соң, бір баға, ал тоқсан аяғында жалпы пәнді игеруіне байланысты екінші баға алады. Білімі балл түрінде және дәстүрлі баға түрінде бағаланады. Ал, жарты жылдық пен жыл соңында оқушыдан сынақ алынады. Осылайша, бір бөлімді игеруіне және тоқсандағы біліміне қатысты балаға 50% де 50% принципі бойынша қорытынды жылдық баға қойылады екен.

Оқу бағдарламасы – білім беру деңгейі бойынша пән тұжырымдамасын, сағат санын, бағалау жүйесін және т.б. сипаттайтын құжат. Оқу бағдарламасы әдетте нормативті-құқықтық құжат ретінде бекітіледі. Оқу бағдарламасында кодтау арқылы оқу мақсаттары айқын көрсетіледі. Осы оқу бағдарламасының негізінде пәннің ұзақ мерзімді жоспары жүзеге асырылады.

Бағдарламада «Оқу мақсаттары» кодтық белгімен белгіленді. Кодтық белгіде бірінші белгі – сыныбын, екінші және үшінші белгі – бөлімнің және бөлімшенің реттік санын, төртінші белгі оқу мақсатының реттік номерін көрсетеді. Мысалы, 1.1.2.1. кодында «1» - сыныбы, «1» - «Тыңдалым және айтылым» бөлімі, «2» - бөлімшесі, «1» - оқу мақсатының реттік саны.

1, 2, 5, 7-сыныптарға арналған жаңартылған білім мазмұнының оқу бағдарламаларында қайталау сабақтары барлық оқу пәндерінде бірдей қарастырылмаған. Сондай-ақ әр тоқсанда бөлімдер бойынша және бөлімдердің ішінде сағат санын бөлу мұғалімнің қалауы бойынша өзгертіледі, сондықтан қайталау сабақтарын мұғалімнің өзі енгізуге құқығы бар.

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні, баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. «Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», — деген Әл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар
2. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [Электрондық ресурс] Қолжетімділік коды <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000327>
3. «Қазақстанның TIMSS-2015 зерттеуіне қатысу нәтижелері», 2017 жыл, Ұлттық есеп/С.Ырсалиев, А.Құлтуманова, Б.Қартпаев, А.Байгулова, Б.Ысқақов - Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2017 - 219 бет.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz/ru>.

УДК: 37.035.6:372

А.Б. Омарова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Б.С.Оралбекова, педагогика кафедрасының аға оқытушысы

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНЕ САПАЛЫ ЕНГІЗУ

Еліміздің болашағы, ұлтымыздың ертеңі – бүгінгі жас ұрпақ. Өз елінің ұлттық рухын бойына сіңіріп өскен балаларымыз болашақта өз халқын биік белестерге жетелей біледі. Сондықтан да болашақта еліміздің, ұлтымыздың тізгінін ұстай білетін саналы жас ұрпақ тәрбиелеу басты міндеттеріміздің бірі. Қазақстан мемлекетінің егемен ел болып қалыптасып, дербес мемлекет болуы және өркендеп гүлденуі ұлттық біртектілікті сақтаудан басталады. ХХІ – ғасыр білімділер ғасыры болғандықтан бүгінгі таңда заманымызға сай зерделі, ой - өрісі жоғары, жан – жақты дамыған ұрпақ қалыптастыру мемлекетіміздің алға қойған аса маңызды міндеті болып тұр.

Тәуелсіз елімізді бір мақсат, бір мүдде, бір болашаққа жұмылдырып отырған Елбасымыз өз жолдауында «Біз үшін ортақ тағдыр- бұл Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы », - деген болатын.

«Мәңгілік Ел» Патриоттық Актісі бұл – тәуелсіз Қазақстан тарихындағы Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңымен бекітіліп, 2016 жылдың 26 сәуірінде қабылданған алғашқы жалпыхалықтық идея. Мәңгілік ел идеясы ең алдымен болашақ ұрпақ үшін екенін ескерсек, еліміздің мәңгілік болуы жолында халқымыздың гүлденуі басты орында. Оған ең алдымен ұрпақтың құнды тәрбиесі мен сапалы білімі жол ашады. «Мәңгілік Ел» Патриоттық Актісі бала тәрбиелеу мен оқытуда маңызы зор біршама ауқымды мақсаттар мен міндеттерді, сонымен қатар тұжырымдарды қамтиды. Осы тұғырлы идеяны қалыптастыру үшін ең алдымен ұлағатты тәрбие мен сапалы білімнің қажеттілігі анық көрсетілген. Мектепке дейінгі білім беруде жас ұрпақтың бойына сіңіретін тәрбие ең алдымен ұлттық құндылықтарға негізделіп жүргізілген абзал. Оның ішіне рухани- адамгершілік қасиеттері мен отаншылдық сезімнің ұдайы дамып отыру бағытындағы іс- рекеттер кіріктірілуі тиіс. Балабақша қабырғасынан бастап, отан, ел, жер ұғымының киелілігін білу, ұлттық құндылықтардың оның ішінде салт-дәстүр, менталитет, тарихтың маңызын бойына сіңіріп өсіру ең басты қағидат болуы қажет. Атап айтқанда, әлеуметтік құндылықтар жүйесін қалыптастыру, тәрбие ұстанымдары мен ойларын біріктіру, ата- бабамыз бен басқа халықтардың мәдениетін үйлестіру және сақтау және қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Жалпы бала бойындағы басты рухани құндылық – жақынына деген сүйіспеншілік. Жанындағы адамның өмір сүру дәстүрін, әдет-ғұрпын, сезімі мен пікірін, ойын сыйлау. Өскелең ұрпақты елінің дәстүрі, ғұрпын, ұлттық құндылықтарымен тәрбиелеу қай қоғамда болсын басты мәселе болған. Мектепке дейінгі тәрбие – барлық тәрбиенің бастауы, сәбидің жеке тұлға болып қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Алғашқы отансүйгіштік, патриоттық сезімдерді отбасы мен балабақшадағы тәрбиеден бастау алады.

Төл тарихымыздың ақтаңдақ тұстарын балабақша тәрбиеленушілеріне жасына сай түсіндіріп, бойына сіңіріп отыру қажет. Бабалар ерлігін, даңқты істерін үнемі насихаттап отыру қажет. Тарихи тұлғалар жайында айту, электронды құралдар арқылы көрсету, тарихи оқиғаға байланысты ойларын айтқызу, қиялын шарықтату отаншылдыққа баулудың мағыналы жолы. Тарихи тұлғаларға еліктеуге, хакім Абай айтқандай «болмаса да ұқсап бағуға» тырысуға бағыттау өзі нәтижесін береді. Балалардың ұлттық санасын оятуға, бойындағы мәліметтерін дамытуға байланысты шаралар өткізгенде барынша нақты іс әрекеттер жасау керек. Ұлттық киім, құнды жәдігерлер туралы үнемі айту, соларға қызықтыру, оны шынайы өмірмен байланыстыру т.б. әрекеттерді жиі қайталап отыру қажет. Балаларды бір-біріне сұрақ қойдыртып, диалогқа шақыру, ынтымақтастық орта қалыптастыру олардың келешек білім алуына даярлануына ықпал етеді. Әдетте балалар мекемесінде балаларға қызығушылықпен көтеріңкі туғызатын түрлі шығармашылық тақырыптарға толы ашық ақпараттық ортаны кеңінен қолданады. Қазіргі таңда еліміздің білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты-ой-өрісі, дүние- танымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Бәсекеге қабілетті білім кеңестігін құруға бағытталған Қазақстандық білім беру реформасының басты мақсатының бірі-инновациялық технологияларға сүйене отырып, баланың бойындағы шығармашылық ойлауды дамытуға мүмкіндік жасау болып отыр. Мұндай күрделі міндеттерді шешуде мектепке дейінгі мекемелердің атқаратын жұмысы ерекше. Сондықтан әрбір іс- шараны өткізгеннен кейін азаматтық-патриоттық туралы білімдері қалыптасты ма, қаншалықты қалыптасты, соны үнемі қадағалап отыруымыз керек.

Бұл идеяны жүзеге асыру үшін балабақшаларда мақсатты түрде тәрбие жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар барлық оқу қызметтерінің тәрбиелік мәнін күшейту қажет. Өткізілетін оқу қызметтері патриоттық қасиеттері мен тәрбиеленушілердің патриоттық сезімдерін қалыптастыруға, қазақстандық отаншылдық пен азаматтық жауапкершілікке, ұлттық сана-сезім мен толеранттылыққа бағытталуы тиіс.

Елбасымыз айтқандай, Мәңгілік Ел болашағы – білімді ұрпақ, саналы жастар. Осы тұрғыда педагог қызметкерлер қауымының атқарар ісі баршылық. Алдымызда ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, отансүйгіш елі мен жерінің қамын ойлаған, білімді, иманды, еңбекқор ұрпақ тәрбиелеу, оларға бағыт беру міндеті тұрғанын әрдайым жанымыздан шығармауымыз шарт. Сол үшін Мәңгілік Ел идеясын жүзеге асыру жолында өз үлесімізді қосу әр педагогтың алдына қойған мақсат, міндеттерінің ең көлемдісі болуы қажет деп ойлаймын. Баланың өзі дүниеге келген жерінде өмірдің бастапқы әлеуметтік тәжірибесін жинақтауын, онда қалыптасқан мінез-құлық, өзара қарым-қатынас жасаудың жағымды нормаларын сіңіруін, олардың мәдениет әлеміне қосылуын, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастырудың ең бастапқы қолайлы кезеңі деп санаған дұрыс. Сол себепті

баланы туған жерінің мәдениеті мен дәстүрі, қысқаша тарихы, табиғатындағы ерекшелігі мен экологиясы туралы мәліметтер беріп, таныстыру «Мәңгілік Ел» Патриоттық Актісінің негізгі тұжырымдарының бірін жүзеге асыру деп ойлаймын. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру әлемдік стандарттарға сай жүргізіле отырып, «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының негізінде дамуы тиіс. Стратегиялық маңызы жоғары осы нәтиженің орындалуын қамтамасыз ету – ұлтжандылыққа тәрбиелеудің кешенді міндеттері арқылы шешіледі. Патриоттық тәрбиенің міндеттері төмендегідей: білім беру ұйымдарында денсаулығы зор, рухани дүниесі бай, адамгершілікті, тәуелсіз жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін тәрбие жүйесін құру және дамыту; балалар мен жастарды отансүйгіштікке, зиялылыққа, мемлекеттік рәміздер мен ұлттық дәстүрлерді сыйлауға тәрбиелеу; өзінің және қоғамның, болашақ ұрпақ алдында әлеуметтік, табиғи және мәдени ортадағы өз іс-әрекетінің нәтижесі үшін жауапкершілікті сезінуде гуманистік дүниетанымын қалыптастыру және т. б. Әр мектепке дейінгі мекемеде отансүйгіштікке тәрбиелеу келесі бағыттарда жүзеге асырылады: рухани- адамгершілік, эстетикалық, өлкетану, еңбек, отбасылармен бірге жұмыс істеу. Осы жұмысты жүзеге асыру үшін отансүйгіштікке тәрбиелеу бағдарламасы шеңберінде жүйелі жұмысты ұйымдастыру қажет. Осыған орай келесі міндеттер кешенін орындау керек, олар: - балаларды өз отбасын, балабақшаны, көшені, қаланы сүйуге, табиғатты аялауға тәрбиелеу; - балаларды мемлекеттік рәміздермен таныстыру (елтаңба, ту, әнұран); - елінің, қаласының жетістіктерін мақтан тұтан ету, жауапкершілік сезімін дамыту; - басқа халықтарды сыйлау, олардың дәстүрлерін сыйлау сезімін қалыптастыру; - еңбекті құрметтеуге тәрбиелеу; - қазақ халқының дәстүрлерін, қолшеберлікті білуге қызығушылықты қалыптастыру; - адам құқықтары жөнінде бастапқы білімдерді қалыптастыру; - Қазақстан қалалары туралы білімдерін кеңейту. Балаларды отансүйгіштікке тәрбиелеу қоғамның қазіргі даму кезеңінде мектепке дейінгі білім беру мекемелерін Отанға деген сүйіспеншілік сезімін, Отанның тарихи-мәдениет рухани мұрасына тану қызығушылығын дамытуға міндеттейді. Өз тарихын білмеген, болашағы жоқ адам, дегендей, өз шығу тегін, халқының дәстүрін білмеген адамды отбасын, елін, халқын сүйетіндей, басқа халықтарды құрметтейтіндей тәрбиелеуге болмайды. Азаматтықты тәрбиелеу оның кіші еліне деген құрметтеуден басталады. Мектепке дейінгі жастағы бала отансүйгіштікке жолды туыстарға, айналасына, балабақшаға, қаласына деген сезімдері арқылы бастайды.

Қорыта келгенде, Елбасымыз айтқандай «Мәңгілік ел» болашағы – білімді ұрпақ, саналы жастар. Осы тұрғыда ұстаз қауымының атқарар ісі көп, оны парыз деп білуіміз керек. Алдымызда ұлттық құндылықты бойына сіңірген, отансүйгіш, елі мен жерінің қамы үшін аянбайтын, білімді, иманды, еңбеккер ұрпақ тәрбиелеу, оларға бағыт беру міндеті тұрғанын әрдайым жадымыздан шығармауға тиіспіз. Өскелең ұрпақ – болашақ Қазақстан азаматы. Олар өзімізді қоршаған ірі өркениет орталықтарын, түрлі мәдениетті меңгеріп, өзін сыйлата алатын, рухани дүниесі бай, интеллект деңгейі жоғары, білімді де білікті жаһандану заманына сай болып тәрбиеленуі керек. Сондықтан да «Мәңгілік ел» идеясы – Қазақстанның лайықты дамуының болашағы. Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін Елдігіміз Мәңгілік!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», атты халыққа арнаған жолдауы. «Егемен Қазақстан» газеті, 2014, 17 қаңтар . [1]
2. Амангелді Айталы. «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи тамыры», «Егемен Қазақстан», 2014 ж 26 ақпан Тәрбие.орг сайтынан «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының құндылықтары және мәні.
3. Балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамтамасыз ету жөніндегі 2010-2020 жылдарға арналған «Балапан» бағдарламасы, 2014ж.
4. «Мектепке дейінгі ұйымдар педагогтерінің біліктілігін арттыру: балаларды ерте жастан дамытуды ұйымдастырудағы отандық және халықаралық тәжірибе» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, Алматы, 2014 ж.;
5. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының жұмыстарына заманауи білім беру бағдарламалары мен технологияларын енгізу: әдістемелік нұсқаулық, Астана, 2013 ж.

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ЖАЛПЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕ ДАМУЫ

«Мәңгілік ел» идеясының тарихи негіздері 2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауын: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат — Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол — «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», - деп бастады. Бұл орайда елең еткізген жаңалық — тұңғыш мемлекеттік ресми идеология, яғни «Мәңгілік Ел» идеясының жариялануы. Бұл — Қазақстан Республикасының ұлттық идеясынан келген түйін-тұжырым. Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады.[1]

Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел — түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» — екендігін жазған. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел — мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған.[2]

Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: біріншісі — көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы; екіншісі — Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы; үшіншісі — Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны.

«Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар.

Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді.

Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Бұл армандар ақиқатқа айналды. Мәңгілік Елдің іргетасы қаланды. Осы армандардың ақиқатқа айналуына бірден бір үлес қосқан, келешектегі ұрпақ жайын ойлап, олардың дамуына үлес қосқан алаш зиялылары болатын.

XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселелерінің бірі – Алаш партиясының құрылуы.

Осы қозғалыстың басында – саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, оқыған, сауатты, кәсіби даярлығы заманына сай адамгершілік-имандылық қасиеттері ата-бабамыздың сан ғасырлық қастерлі құндылықтарымен сусындаған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Б.Қаратаев сияқты дүлдүлдер тұрса, солардың ізін басқан болашақтың нарқасқа ұлдары – Ж.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, М.Шоқай, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, Ж.Аймауытов, М.Әуезов тағы басқалар одан әрі дамытты.

Қазақстанды жарқын болашаққа жетелейтін жастарымыз бабаларымыз аңсап өткен тәуелсіздіктің туын жықпай, желбіреге білуі тиіс. Өйткені, бабаларымыздың ұлан байтақ жерін қалай қорғағанын, бостандықты қалай аңсап-қадірлегенін білеміз. Жастар сондай текті ұрпақтың ұрпағы екендіктерін сезініп, осы «тәуелсіздік», «мәңгілік ел» ұғымдарын саналарына сіңіріп, қастерлеуге міндетті.[3]

Жаңарудың, өміршендіктің негізі жастарда. Бұл үшін азаматтар тәлім-тәрбие мен ғылымға баса мән беріп, біліммен мықтап қарулануы қажет. Елдің экономикалық, рухани жағдайының дамып, өркендеуі, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру елдің білім деңгейімен де тығыз байланысты. Қазіргі кезде бұл бағытта нәтижелі жұмыстар атқарылып та жатыр. Жастар «Болашақ» бағдарламасының аясында шетелдерде білім алып, шетел тәжірибесінің артықшылықтары мен

кемшіл тұстарына көз жеткізіп, санасына тоқып келіп, еліміздегі маңызды қызмет салаларында сол тәжірибелерін қолданып еңбек атқаруда.[4]

Мағжан Жұмабаев өз халқының патриоты ретінде оны халқының, ұрпағының болашағы үнемі толғандырып, тәрбиенің басты міндеттерінің бірі бала бойында ұлттық сезімдерді ерте қалыптастыру оларды халықтың рухани мәдениеті мен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен кеңінен қарулардыру қажет деп санайды. «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, бұрын қолданып келе жатқан тақтық жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ үлгі тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» деп, ата-анаға отбасында балаға ұлттық тәрбие беру қажеттігін ерекше айтып өтеді.

Мәңгілік Ел — жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды паш етіп тұрған «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мелекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні — мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз — өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз![5]

«Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асырып, одан әрі дамытатын жастар болғандықтан олар ең алдымен білімді, ұлттық құндылықтар мен заманауи игіліктерді өз бойына біріктіріп, ұштастыра білген, өз елінің нағыз жанашыр азаматтары ретінде қалыптасуға талпынуы керек.

Осы ғылыми мақаламыздың мақсаты болашақ жастарымызды Қазақстан тағдыры үшін, өткен ата-бабалар мен болашақ ұрпақ алдында ең бағалы құндылығымыз — егемендігімізді сақтап, мұраттарымызға айналған «Мәңгілік ел» болу идеясын жүзеге асыру жолында аянбай еңбек ете білуге шақыру болатын. Ендеше Отанымызды сүйейік, құрметтейік, дамыған ел болуына, «Мәңгілік ел» болуына үлесімізді қосайық.!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2014.
2. Бас редактор: Ерлан Сыдықов. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы, — Алматы, «Pride Print», баспасы, 09.2013.
3. Күлтегін Тоныкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли.) — Алматы, «Өлке» баспасы, 2001.
4. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. — Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. — 232 бет.
5. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

УДК: 159.922.7/946

Н.А. Наурызбаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г.Б.Болат, старший преподаватель кафедры педагогики

ГИПЕРАКТИВНОСТЬ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Гиперактивность – комплексное нарушение поведения, проявляющееся в неуместной избыточной двигательной активности, дефектах концентрации внимания, неспособности к организованной, целенаправленной деятельности. Гиперактивность, «гипердинамический синдром» – проявление нарушений системы эмоциональной регуляции. Он связан с микроорганическими поражениями головного мозга, возникающими в результате множества причин (осложнения беременности и родов, соматические заболевания в раннем детстве, физические и психические травмы и др.

Подход к лечению гиперактивного ребенка и к его адаптации в коллективе должен быть комплексным. Неадекватное же поведение, возникшее в детстве, способно зафиксироваться и привычно воспроизводиться». Вот тут то и должны прийти на помощь воспитатель и психолог,

которые - только в тесном контакте с родителями - могут научить ребенка эффективным способам общения со сверстниками и взрослыми.

Каждый педагог, работающий с гиперактивным ребенком, знает, сколько хлопот и неприятностей он доставляет окружающим. Нельзя забывать, что в первую очередь страдает сам ребенок. Ведь он не может вести себя так, как требуют взрослые, и не потому, что не хочет, а потому, что его физиологические возможности не позволяют ему сделать это. Такому ребенку трудно долгое время сидеть неподвижно, не ерзать, не разговаривать. Постоянные окрики, замечания, угрозы наказания, на которые так щедры взрослые, не способны скорректировать его поведение, а порой они даже становятся источником новых конфликтов. Добиться того, чтобы гиперактивный ребенок стал послушным и покладистым, не удавалось еще никому, а научиться жить в мире и сотрудничать с ним вполне посильная задача для взрослых.

Портрет гиперактивного ребенка. Наверное, в каждой группе детского сада есть дети, которым трудно долго сидеть на одном месте, молчать, подчиняться инструкциям. Такие дети, естественно, создают дополнительные трудности в работе воспитателям и учителям: они очень подвижны, вспыльчивы, раздражительны и безответственны. Гиперактивные дети часто задевают и роняют различные предметы, толкают сверстников, что приводит к возникновению конфликтных ситуаций. Поведение гиперактивных детей может быть внешне похожим на поведение детей с повышенной тревожностью, поэтому педагогу важно знать основные отличия поведения одной категории детей от другой.

Критерии первичной оценки проявлений гиперактивности и тревожности у ребенка

Критерии оценки	Гиперактивный ребенок	Тревожный ребенок
Контроль поведения	Постоянно импульсивен	Способен контролировать поведение
Двигательная активность	Постоянно активен	Активен в определенных случаях
Характер движений	Лихорадочный, Беспорядочный	Беспокойные, напряженные движения

Приведенная таблица поможет в этом. Кроме того, поведение тревожного ребенка социально не разрушительно, а гиперактивный часто является источником разнообразных конфликтов, драк, недоразумений. Чтобы выявить гиперактивного ребенка в группе детского сада, необходимо длительно наблюдать за ним, беседовать с родителями и педагогами.

Основные проявления гиперактивности можно разделить на три блока: дефицит активного внимания, двигательная расторможенность, импульсивность.

Правила работы с гиперактивными детьми

1. Работать с гиперактивным ребенком целесообразней в первую половину дня, а не вечером.
2. Уменьшать нагрузку ребенка следует по времени, но не облегчать ее.
3. Делить работу на более короткие, но более частые периоды. Использовать физкультминутки.
4. Быть артистичным, экспрессивным педагогом.
5. Снизить требования к аккуратности в начале работы, чтобы сформировать чувство успеха.

Как играть с гиперактивными детьми? Чем занять их в детском саду и дома?

Подбирая игры (особенно подвижные) для гиперактивных детей, необходимо учитывать такие их особенности, как дефицит внимания, импульсивность, неумение длительное время подчиняться групповым правилам, выслушивать и выполнять инструкции (заостряя внимание на деталях), быстрая утомляемость, неспособность дождаться своей очереди и считаться с интересами других. Поэтому включать таких детей в коллективную деятельность, в том числе в игры, целесообразно поэтапно: начинать - с индивидуальной работы, затем привлекать к участию в деятельности в малых подгруппах и только после этого переходить к фронтальным видам работы, прежде всего к играм с четкими правилами, способствующим развитию внимания.

Тренировку отклоняющихся от нормы особенностей поведения тоже следует проводить поэтапно. На первых порах надо подбирать такие упражнения и игры, которые способствуют развитию одной особенности, например, только внимания или только умения контролировать свои импульсивные действия и двигательную активность. Данные табл. 1 могут стать отправной точкой, одним из примеров работы по подбору игр. Отдельные из них можно при изменять и при индивидуальной, и при групповой работе.

Поработав с одной особенностью и получив результаты, можно подбирать игры на выработку двух функций. Как уже отмечалось, начинать лучше с индивидуальных форм работы, чтобы ребенок мог хорошо усвоить требования педагога, а затем постепенно вовлекать его в коллективные игры.

При этом надо увлечь ребенка, сделать так, чтобы ему было интересно. Когда же у него появится опыт участия в играх и упражнениях, направленных на одновременное развитие двух слабых функций (внимание и контроль импульсивности, внимание и контроль двигательной активности и др.), можно переходить к более сложным формам работы по отработке в одной игре всех трех функций.

В табл. 2 приведены названия лишь некоторых игр, направленных на тренировку тех или иных функций. Каждый педагог по своему усмотрению может расширить этот перечень, используя указанные игры как для индивидуальной, так и для групповой работы (в зависимости от этапа и целей занятия). Указанные в табл. 1 и 2 игры, за исключением общеизвестных «Съедобное - несъедобное», «Море волнуется ...», мы рассматриваем ниже.

Игры на тренировку одной функции

Таблица 1

Функция, на тренировку которой направлены игры	Индивидуальные	Групповые
Внимание	«Найди отличие», «Запрещенное движение»	«Запрещенное движение», «Передай мяч», «Броуновское движение»
Контроль двигательной активности	«Разговор с руками»	«Море волнуется»
Контроль импульсивности	«Говори!», «Съедобное - несъедобное»	«Говори!», «Сиамские близнецы», «Слепой и поводырь»

Игры на тренировку двух и трех функций

Таблица 2

Тренируемые функции	Игры
Внимание и контроль импульсивности	«Кричалки – шепталки - молчалки», «Гвалт»
Внимание и контроль двигательной активности	«Колпак мой треугольный», «Расставь посты»
Контроль импульсивности контроль и двигательной активности	«Час «Тишина» и час «Можно»»
Внимание, контроль импульсивности и контроль двигательной активности	«Слушай команду», «Слушай хлопки», «Морские волны»

Использованная литература:

1. Арцишевская И.Л. Работа психолога с гиперактивными детьми в детском саду. – М., 2005. – 98с
2. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок или Все о гиперактивных детях. – М.: Психотерапия, 2008. – 208 с.
3. Габдракипова В.И., Эйдемиллер Э.Г. Психологическая коррекция детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью (с учетом их половых различий): программа, методические рекомендации. – М.: УЦ «Перспектива», 2009. – 44 с.
4. Запорожец А.В. Роль дошкольного воспитания в общем процессе всестороннего развития человеческой личности // Дошкольное воспитание. – 2005. – № 9. – С. 66–69.
5. Монина Г.Б., Лютова-Робертс Е.К., Чутко Л.С. Гиперактивные дети: психолого-педагогическая помощь: монография. – СПб.: Речь, 2007. – 186 с.

ӘӨЖ: 316.6

Қ.Б. Байкен

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: К.Н.Армысовна, п.ғ.к., доцент м.а.

ОҚШАУЛАНУ ӘЛЕУМЕТТІК – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Еліміздің келешек жас ұрпақтарының рухани байлығын одан әрі жетілдіруге, әлеуметтік қорғауға ерекше мән берілуде. Біздің мақсатымыз бала жанын түсіну, сезімін, көңіл күйін, ыстық ықыласын, тілегін, рухани қажеттілігін сезіну, жеке тұлғалық қасиетін қалыптастыру және қоғамнан тыс қалмауына жағдай жасау, әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету. Осыған байланысты қарым-қатынас барысында туындайтын оқшаулану, жалғыздық өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Философия ғылымында оқшаулану теориясы ежелгі мектептерде концепция мен бағыттарында қарастырады. Психологияда ХХ ғасырдың 60-70 жылдарында оқшаулану жалғыздық ұғымымен байланыстыра отырып, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Философиялық және психологиялық ғылыми-териялық негізінде адам өмірінде оқшаулану, жалғыздық феномені нақты мазмұндық сипаттамасымен ерекшеленеді.

Біздің зерттеу жұмысымыз жасөспірімдердің оқшаулану мәселесіне бағытталады. Жасөспірім кезеңінде Мен- концепциясының қалыптасуы ерекше орын алады. Жасөспірім жасқа қарай дағдарыс немесе дағдарысты кезең пайда болады. Бұл кезде адамның биологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қайта құрылуы жүреді. Жалғыздық сезімін жасөспірімдер ерекше жанына жақын қабылдайды. Мінез-құлқында ерекшеліктер пайда болады. Олар көбінесе сенімсіздік, қорқыныш, ұяңдық сезіміне бейім келеді [1].

Оқшаулану әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде кеңес ғалымдары А. Абульханова-Славская, Л.И. Старовойтова, Г.М. Тихонов, С.Г. Трубникова, Ж.В. Пузанова; оқшауланудың тарихи-мәдени теориясын Н.Е. Покровский, С.А. Ветров, Ю.М. Швалб, О.В. Данчева; жасөспірім кезеңдегі оқшауланудың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктеріне И.С. Кон, О.Б. Долгинова, Н.В. Перешина, О.Н. Кузнецов, В.И. Лебедев, А.У. Хараш үлес қосты.

Жалғыздыққа қарсы ем жоқ. Бірақ сөзін В.И. Лебедев есімізге түсірейік: «Сенің жан дүниенде үлкен әлем бар. Бұл әлемді тек сен өзін ғана, қолмен соға аласың. Бұл әлемде сенімен уақыт арқылы бөлінген, ұлы кеңістіктің ойлары, әлем мәдениетінің өлмес те, өшпес бейнелері кездесіп, тілдеседі. Сені білмей олар сенің достарың болу үшін туылды өмір сүрді, адамзат арасында қалды. Егер де сен өз жан дүниенің ішінде олардың дауысын естісең, онда сен жалғыз еместігіңе сенімді болғайсың».

О.А. Кузнецов жалғыздық «ашық-жабық», «өзара қарым-қатынас», «сенім», «әлеуметтік қабілет» категорияларымен байланыстырады. Кеңес ғалымы О.Б. Долгинова ұжымдағы өзара қарым-қатынас негізінде қалыптасатын оқшаулану белгісі жасөспірім кезеңге тән екенін көрсетті. Ұлы орыс ғалымы Ю.М. Швалб 11-14 жастағы жасөспірімдер «жалғыздық», «изоляция», оқшаулану» өтпелі кезеңмен ерекшеленетінін дәлелдеді [2].

Шетел ғалымдары оқшаулану феномені әлеуметтік-психологиялық жағынан З. Фрейд, Дж. Зилбург, Х. Салливан, Э. Фромм, Ф. Фромм-Рейхман, Р. Вейс, В.Дж. Дерлега, С.Т. Маргулис, Л.Э. Пешло, Д. Перлман, К. Роджерс, Ж.П. Сартр, А. Камю, К. Мустакас, В. Франкл, И. Ялом сипаттама берілді.

Адамға бағытталған амал. К. Роджерстің феноменологиялық жетістігі. Карл Роджерс, өз теориясында оқшаулану ұғымын жалғыздық ұғымымен тығыз байланыстырған. Оның талдауы Мен-теориясына негізделген. Жалғыздық- бұл тұлғаның әлсіз бейімделуінің көрінісі. Қоғам адамға, оның тәуелсіз әрекет үлгісін шектеуші, әлеуметтік шындалған ережелерге сәйкес өзін тәрбиелеуге мәжбүрлеу арқылы әсер етеді.

Оқшаулануды әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде мәнін ашуға шетел ғалымы И. Ялом інез-құлық пен тән дамуы өзара тығыз байланысты және олардың кейбір кезеңдері біріне-бірі едәуір сәйкес келеді. Сондықтан, адамның мінез-құлқына табиғат пен орта бірлесіп ықпал етеді – адамның қандай да бір әрекетке бейімділігі қанында бар болса, ол ортаның әсерінен не артады, не кемиді деген ұғым орынды, – деп есептейміз. Яғни, адам дамуының күрделі де сан қилы процесінде биологиялық және әлеуметтік факторлар араласады, ой мен сезім айқасады, ішкі сенім мен сыртқы ықпал бірігеді. Бұл процестің ағымына қоршаған ортаның әсері зор, сонымен қатар оның әр адам үшін өзіндік сипаты бар. Осы арқылы даму процесі жүзеге асырылады. Ал, адамның дамуы әлеуметтік ортада да, адамның өз басында да бар көптеген факторлар әсер ететін күрделі, ұзақ және қайшылықты процесс. Адам дамуының көрсеткіші ретінде санадағы, мінез-құлықтағы, қызметтегі, оның қоршаған әлемге көзқарасындағы сапалық өзгерістерді – даму, ал өнеге, рух өзгерісін – адамның қалыптасуы деп атауға болатындығын көрсетеді [3].

Отандық ғалымдар «оқшаулану» ұғымын мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты көптеген ой-пікірлер қалыптастырған. Қазақ әлеуметтік-психология ғылымының жекелеген мәселелері Ә.Садықовты, С.Қожахметовтың, Ә.С.Балаубаева педагогикамен астарласа жазған бірнеше кітапшалары мен мақалалары жарық көрді. «Қиын балалар» атты мақаласында жасөспірімдердің психологиясындағы ұстаз тәрбие процесінде қиындық келтіретін кейбір жайттар талдауға алынып сөз болады. Бұл мақалада жасөспірімдердің ағзасында болатын жыныстық жетілулерінде туындайтын биологиялық өгерістер, сондай-ақ, кейбір ақыл-ойы кеміс, балалардың түрлі топтарға бөлінетіндігі жөнінде кең түрде ой қозғалады. Психология ғылымының дамуына үлес қосып жүрген ғалымдар Ж.Ы. Намазбаева, С.М. Жақыпов, Х.Т. Шерьязданова, Қ.Б. Жарықбаев, С.Қ. Бердібаева. Ғалымдардың ғылыми-теориялық зерттеулері оқшаулануды әлеуметтік-психологиялық феномен

ретінде қалыптастыруға елеулі үлес қосты деп ойлаймын. Мысалы, мінез-құлықтың әлеуметтік эмоционалдық реттеуші моделі (С.М. Жақыпов ұсынған). Бұл теорияның негізін баланың сыртқы ортамен қарым-қатынас кезінде туындайтын қиыншылық проблемалары құрайды. Бұл модельге сәйкес жасөспірім кезеңі әлеуметтік эмоционалдық дамуы интериндивидуалды, интроиндивидуалды және макрожүйелік күштердің өзара әрекетімен түсіндіріледі [4].

Бұл теория бойынша әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде Я.Л. Коломинский ішкі және сыртқы факторларды есепке ала отырып, оқшаулануды жеке-тұлғалық қасиеттері: жалқаулық, қырсықтық, қыңырлық деп көрсетеді. Дәл осы жеке тұлғалық қасиеттердің негізінде Д.Б. Эльконин, Т.В. Драгунов, Д. Тригер «жасөспірім кезеңді» жолдастар кодексі деп атаған. Әлеуметтік статусқа тәуелділікті өзара қарым-қатынас пен өзара әрекетке байланысты деп есептеген. Теріс жеке тұлғалық қасиеттер оқшаулануына негізгі себептердің бірі болып келеді. Дәрекілік, агрессивтілік, қыңырлық байқалатынын белгіледі. Керісінше, Д. Тригер өз тәжірибесінде достық қарым-қатынасқа моральдық нормаларды: сыйластық, адалдық пен шынайылық орын алу қажет деп білді. Социометриялық әдістің көмегімен А.Б. Ценципер өз тұжырымдамасында оқушының әр жас кезеңіне байланысты психологиялық ерекшеліктерді көрсетті. Кіші мектеп жасында-оқушы тек оқу процесіне белсенділік танытады, ал жасөспірім кезеңде жоғарыда айтып өткендей моральдық нормалардың қалыптасуы оқшаулануға себеп болады.

Зерттеу жұмыстарында Е.А. Горшкова негативті статус қалыптастыруға мұғалімнің тікелей қатысы бар екенін дәлелдеді. Оның айтуынша, оқшаулану әлеуметтік және психологиялық мәселеге байланысты болуы мүмкін. Ол екі фактор әсерінен болады. Сыртқы - оқушылар арасында мақтау, мадақтау, үлгі ретінде көрсету, ішкі-тұлғалық қасиет мақтаншақтық, менмендік басым болуына байланысты оқшаулану жағдайына әкеліп соқтырады. Эксперименттік зерттеулерінде Н.Ф. Фландерс, С. Хавумаки оқшаулану әлеуметтік статусың жақсарып келе жатқанын анықтады. Оқшаулану оқушылардың тек жеке тұлғалық қасиеттеріне ғана емес ұжымның ұйымшылдығы мен бірлестігіне байланысты болатынын В.М. Галузинский, Е.С. Махлах жұмыстарында көрсетті [5].

Біздің қоғамдағы ең өзекті мәселе қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық сипатымен байланысты. Еліміздің болашағы жастар екенін ескере отырып, әр түрлі топта, ұжымда қарым-қатынастың нәтижесінде кездесетін оқшаулану әлеуметтік-психологиялық жағынан түсінік беруіміз маңызды деп ойлаймын.

Бүгінгі таңдағы қоғамға әлеуметтік ортаға бейімделуі, қарым-қатынас негізінде оқшаулану жағдайына түсу, әлеуметтенуіндегі қиыншылықтар, оның тұлғалық қасиеттерін зерттеуге, зерттеу нәтижесінде түзету жұмыстарын жүргізуге, өмірдің қиын жағдайынан шыға білуге ықпал етуге қажеттіліктерінен туындап отыр. Осындай жауапты жұмысты атқара отырып, біз оның табысына барлық қоғам мүдделі екенін есте ұстауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Немов Р.С. Психология. – Москва: Владос, 2003. – С.221-229
2. Сапогова Е.Е. Психология развития человека: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 360-368
3. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – Москва: Класс, 2002. – С. 320-322
4. Сейталиев Қ. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 2007. – Б. 280-283
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: МГУ, 2000. – С. 180 -186

УДК: 371.13

Ж.Ж. Серикболова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Н.М. Кусаинова, старший преподаватель кафедры педагогики

РОЛЬ СКАЗКИ В РАЗВИТИИ СВЯЗНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Это тема актуальна тем, что в наше время у многих детей дошкольного возраста уровень развития связной речи отстает от нормы, соответствующей для их возраста. Они с трудом рассказывают о событиях своей жизни, не могут пересказать литературные произведения. Поэтому для углубленной работы выбрала направление- развитие связной речи детей. По мнению многих исследователей, самой благодатной почвой, имеющей неограниченные развивающие и воспитывающие возможности – это сказка.

На самом деле, эта проблема не новая. О ней говорили такие великие психологи и философы, как З. Фрейд, Э. Фромм, К.Г. Юнг, Э. Берн., А.А. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Е. Л.С. Выготский, И. Тихеева, С.Л. Рубинштейн, М.Ф. Фомичева, Д.Н. Узнадзе, О.И. Соловьева и др. Также этими вопросами занимались наши отечественные исследователи А. Токен, Мухамадиева Л.И., Мустафаева А.Т., Касымбекова Т.А., Абдрахманова Р.Б..

Изучив множество психологической литературы, статей, а также в процессе работы с дошкольниками было очевидно, что особое внимание уделяется развитию у них речи. То есть овладение родным языком, развитие речи, является одним из самых важных приобретений ребенка в дошкольном возрасте, и рассматривается в современном дошкольном воспитании как общая основа воспитания и обучения детей.

Основная задача развития ребенка дошкольного возраста — это овладение нормами и правилами родного языка, определяемыми для каждого возрастного этапа и развитие его коммуникативных способностей.

Связная речь неотделима от мыслей: связность речи – это связность мыслей. В связной речи отражается логика мышления ребенка, его умение осмыслить воспринимаемое и выразить его в правильной, четкой, логической речи. По тому, как ребенок умеет строить свое высказывание, можно судить об уровне его речевого развития.

Каждый ребенок может научиться в детском саду содержательно, грамматически правильно, связно и последовательно излагать свои мысли. В то же время речь детей должна быть живой, непосредственной, выразительной.

Умение рассказывать помогает ребенку быть общительным, преодолевать молчаливость и застенчивость, развивает уверенность в своих силах.

Сказки раскрывают перед детьми меткость и выразительность языка и показывают, как богата родная речь юмором, живыми и образными выражениями. Поразительная мощь языкового творчества русского народа ни в чем не проявила себя с такой яркостью, как в народных сказках. Присущая необычайная красота, яркость, образность, особенность повторно воспроизводить одни и те же речевые формы и образы заставляют выдвигать сказки как фактор развития связной речи детей первенствующего значения. Народные сказки способствуют развитию речи, дают образцы народного литературного языка.

Влияние различных видов устного народного творчества на жизнь человека велико. Оно может проявиться как на сознательном, так и на бессознательном уровне. О влиянии сказок и мифов на бессознательного человека

В формировании связной речи ярко выступает и взаимосвязь речевого и эстетического аспектов. Так, обучение пересказу фольклорных и литературных произведений в целях формирования умения строить связное монологическое высказывание естественно предусматривает ознакомление детей с изобразительно-выразительными средствами художественного текста (сравнения, эпитеты, метафоры, синонимы). Связное высказывание свидетельствует насколько ребенок владеет богатством родного языка, его грамматическим строем, и одновременно оно отражает уровень умственного, эстетического, эмоционального развития малыша.

Многие казахские народные сказки воспитывают в детях нравственные чувства, выделяются своей меткостью, образностью языка.

Например, «Четыре друга» учит детей, что дружба дороже всего, в сказке «Еж» что нужно быть благодарным, если вам делают добро.

Таким образом, мы, предположив, что развитие связной речи в дошкольном возрасте может осуществляться эффективнее посредством использования сказок, а также провели экспериментальное исследование с детьми старшего дошкольного возраста. Для достижения этой цели определены задачи:

- Выявить особенности восприятия сказки детьми дошкольного возраста.
- Определить эффективность экспериментальной работы по развитию связной речи старшего дошкольного возраста посредством сказок.

Исследование предполагает комплексное использование таких методов, как:

- анализ психолого-педагогической литературы;
- анализ календарно-тематического плана воспитателя;
- педагогический эксперимент;
- статистическая обработка данных;

В старшем дошкольном возрасте воспитатель должен добиваться, чтобы каждый ребенок легко и свободно вступал в общение со взрослыми и детьми, учить детей выражать свои просьбы словами,

понятно отвечать на вопросы взрослых, подсказывать ребенку поводы для разговоров с другими детьми. Следует воспитывать потребность делиться своими впечатлениями, рассказывать о том, что сделал, как играл, привычку пользоваться простыми формулами речевого этикета, поощрять попытки детей задавать вопросы по поводу ближайшего окружения. В основе всего этого лежит умение связно выкладывать свои мысли. Этот аспект развития связности речи является одним из основных задач дошкольного образования.

Основная функция речи – общение, сообщение или как принято говорить, коммуникация. Шестилетний ребенок уже способен общаться на уровне контекстной речи, которая уже достаточно полно описывает то, о чём говорится, и вполне понятна без непосредственного восприятия самой обсуждаемой ситуацией. Но здесь следует включать множество «если»: если ребенок развивался в культурной языковой среде, если окружающие его взрослые требовали вразумительного высказывания, понимания того, что он говорит для других; если ребенок уже понимает, что он должен контролировать свою речь, чтобы быть понятным.

Конечно, ребенок использует ситуативную речь, которой пользуются все люди. Эта речь уместна в условиях непосредственного включения в ситуацию, о которой идет речь. Но учителя интересует, прежде всего, контекстная речь, именно она – показатель культуры человека, показатель уровня развития речи ребенка.

У ребенка с развитой речью наблюдаются речевые средства, которые они присваивают от взрослых и используют в своей контекстной речи. Конечно, даже очень хорошее развитие речи – детская речь. За дальнейшее развитие контекстной речи ответственен только учитель. [1]

Чтобы проверить наше предположение провели эксперимент с детьми. Эксперимент был проведен на базе КГКП «Ясли-сад №4 «Балдаурен» ГУ «Отдел образования города Семей ВКО» в двух группах старшего дошкольного возраста: экспериментальная №1, контрольная №2, возраст детей 5-6 лет, в течение 2018 учебного года (февраль-апрель). Количество детей и в той, и в другой группе составило 12 человек.

Перед началом и после эксперимента была проведена диагностика уровня развития связной речи каждого ребенка в группе.

Были проведены такие методики диагностирования уровня связной речи Ушаковой О.С. и Струниной Е.М., как «Подумай и скажи», «Пересказ прослушанного текста», «Кукла Маша». На проведение этих методик и анализ их результатов отводилось две недели. Затем в течении двух месяцев были проведены 10 занятий по развитию связной речи по средству сказок. Сказки на базе которых проводились занятия были из творчества казахского народа, русского народа.

После проведения системы занятий, также была проведена контрольная диагностика. На проведение и анализ результатов отводилось также две недели.

По результатам проведенного контрольного диагностирования получены более высокие показатели по сравнению с показателями на начальных этапах проводимого нами исследования.

Анализируя полученные результаты, можно сделать вывод, что проведенная нами работа над связной речью с использованием народных сказок будет происходить эффективнее если:

- отбор произведений осуществлять в соответствии с особенностями восприятия художественной литературы детьми дошкольного возраста;
- проводить занятия со сказками систематически с использованием дидактических материалов.

Данная работа будет полезна для педагогов-практиков, которые хотят оптимально и эффективно развивать связную речь детей.

Литература:

1. Шеремет, М.К. Физиологические и психологические предпосылки речевого развития детей/ М.К. Шеремет // Педагогика және психология = Педагогика и психология.- 2013.- №3.- С.148-150.
2. Елькеева, А.Б. Особенности развития речи детей старшего дошкольного возраста/ А.Б. Елькеева, С. Гаитова // Педагогика мәселелері = Вопросы педагогики.- 2011.- №3.- С.76-78.
3. Мухина, В.С. Детская психология: Учебник для студентов педагогических институтов / под ред. Л.А. Венгера. - М.: Просвещение, 2007. - 294 с.

ЭЛЕМЕНТЫ ЭТНОСТИЛЯ В ОДЕЖДЕ

Орнамент — узор, основанный на повторе и чередовании составляющих его элементов; предназначается для украшения различных предметов (утварь, орудия и оружие, текстильные изделия, мебель, книги и так далее), архитектурных сооружений (как извне, так и в интерьере), произведений пластических искусств (главным образом прикладных), у первобытных народов также самого человеческого тела (раскраска, татуировка).

Орнамент, связанный с поверхностью, которую он украшает и зрительно организует, как правило, выявляет или акцентирует архитектонику предмета, на который он нанесён. Орнамент либо оперирует отвлечёнными формами, либо стилизует реальные мотивы.

Многие думают, что орнамент и узоры — это прошлое, и это не модно. Сейчас это очень актуально. Люди стали ценить то, что сделано в Казахстане и то, что несет нашу культуру. В изделиях национального колорита есть патриотизм, мы призываем людей не забывать наши истоки, историю и предков».

Мы поддерживаем культуру той страны, где живем, нам она нравится, нравятся казахские орнаменты. Сейчас мы стараемся смешать стили и узоры разных народностей в своих изделиях.

Этнический стиль, который также называют фольклорным или народным, получается, когда вы воспроизводите в образе черты национального костюма определенного народа. Если в вашем наряде присутствуют ткани, расцветка, орнаменты, украшения или различные элементы одежды других народностей, то такой наряд можно смело причислять к этно. В вашем комплекте может быть много этнических элементов, и тогда это будет образ в чисто этническом стиле, а может быть лишь небольшой процент, и тогда это будет образ в смешанном стиле.

Кстати, этно-мотивы всегда были популярны на мировых подиумах. Так самые активные модницы использовали восточные элементы этно в своих образах. Рубашки узнаваемого китайского кроя, орнамент в виде дракона, белое кимоно в сочетании с джинсами, алые пиджаки с цветочными орнаментами, - все эти элементы присутствовали и на показах, и на модных жителяницах разных городов.

В наступившем сезоне, дизайнеры, возможно, вдохновившись азиатской модой, настоятельно рекомендуют нам носить яркие платья с плотными брюками базовых расцветок.

Отдельные элементы этно-стиля и даже цельный образ, в чистом этническом стиле соблюдая такое правило: если мы говорим о повседневной одежде, то сочетание этнос еще каким-нибудь другим стилем будет оптимальным выходом. А вот наряды в чистом этно-стиле уместны, например, на тематической вечеринке, на стилизованной фотосессии или на Подиуме.

В то же время одежда с легким намеком на этно-стиль может оживить безликий современный наряд, придать ему изюминку и особенный шарм. Например, обычные джинсы и кардиган будут смотреться по-новому в комбинации с блузкой с характерной отделкой.

Привлекательность этнодизайна – его максимальная демократичность, гибкость и открытость. Это направление принципиально не признает четко очерченных стилистических рамок, ставя во главу угла экзотику, яркость и необычность, порой даже на грани эпатажа. В большинстве случаев дизайнеры, оформляющие этнический стиль не стремятся к точному воссозданию конкретного национального колорита. Их главная задача путем использования экзотических предметов декора, нетрадиционных отделочных материалов нестандартных эстетических решений придать помещению выразительность, заставить его заиграть новыми красками.

Вещи в этническом стиле – не просто одежда, это намек на определенное мировоззрение. Каждая такая вещь имеет историю, каждый предмет гардероба несет в себе какую-то тайну. Нужно быть готовыми к тому, что окружающие будут воспринимать приверженцев этно-стиля как свобододлюбивых оригиналов, людей загадочных и непонятных. Если такая репутация не пугает, то можно поэкспериментировать с этно-стилем. Если же нет, то лучше довольствоваться лишь намеками на этот стиль.

З.М.Максутова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: С.С. Маусымбаев, д.п.н., профессор

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВО ВНЕКЛАСНОЙ РАБОТЕ

Быть всегда творческим – значит быть всемогущим. Нет надёжнее гарантии на лучшее будущее, чем умение быть творческим всякий раз, когда это необходимо, в любой момент быть готовым решать проблемные вопросы и разрабатывать новые концепции. Марк Фише.

Василий Александрович Сухомлинский когда – то написал такие слова: «В душе каждого ребёнка есть невидимые струны. Если тронуть их умелой рукой, они красиво зазвучат»

Обращение к данной теме вызвано существенными причинами. Дело в том, что современное общество предъявляет к человеку всё более высокие требования. В условиях роста социальной конкуренции молодому человеку необходимо уметь творчески применять те знания и навыки, которыми он обладает, уметь преобразовывать деятельность таким образом, чтобы сделать её как можно более эффективной. Для того, чтобы быть востребованным в современном обществе необходимо привносить в него новое своей деятельностью, то есть быть «независимым». А для этого, что очевидно, деятельность должна носить творческий характер. Современная школа, находясь на пути перемен, ставит перед собой, как и всегда, задачу социализации школьника, при этом необходимо учитывать условия изменяющегося общества. Поэтому я вижу необходимым уделение особого внимания развитию творческих способностей учащихся.

Анализ проблемы развития творческих способностей во многом будет предопределяться тем содержанием, которое мы будем вкладывать в это понятие. Очень часто в обыденном сознании творческие способности отождествляются со способностями к различным видам художественной деятельности, с умением красиво рисовать, сочинять стихи, песни, писать музыку... Что такое творческие способности на самом деле? Очевидно, что рассматриваемое понятие тесным образом связано с понятием «творчество», «творческая деятельность». Под творческой деятельностью мы понимаем такую деятельность человека, в результате которой создаётся нечто новое – будь это предмет внешнего мира или построение мышления, приводящее к новым знаниям о мире, или чувство, отражающее новое отношение к деятельности.

Одним из важнейших факторов творческого развития учащихся является создание условий, способствующих формированию их творческих способностей.

Первым важным условием развития творческих способностей ребёнка является создание обстановки, опережающей развитие детей. Необходимо окружить ребёнка такой средой и такой системой отношений, которые стимулировали бы его самую разнообразную творческую деятельность.

Второе, чрезвычайно важное, условие эффективного развития творческих способностей вытекает из самого характера творческого процесса, который требует максимального напряжения сил. Дело в том, что способности будут развиваться тем успешнее, чем чаще в своей деятельности человек добивается «до потолка» своих возможностей и постепенно поднимает этот потолок всё выше и выше.

Третье условие успешного развития творческих способностей заключается в предоставлении ребёнку большой свободы в выборе деятельности, в чередовании дел, в продолжительности занятий одним каким – либо делом. Тогда желание, интерес ребёнка, эмоциональный подъём послужат надёжной гарантией того, что уже большее напряжение ума не приведёт к переутомлению, и пойдёт на пользу.

Но предоставление ребёнку такой свободы не исключает, а, наоборот, предполагает ненавязчивую, умную, доброжелательную помощь взрослых – это и есть четвёртое условие успешного развития творческих способностей.

Давно известно, что для творчества необходимо комфортная психологическая обстановка и наличие свободного времени, поэтому пятое условие успешного развития творческих способностей – тёплая, дружелюбная атмосфера в коллективе. Взрослые должны создать безопасную психологическую базу для возвращения ребёнка из творческого поиска и собственных открытий. Важно постепенно стимулировать ребёнка к творчеству проявлять сочувствие к его неудачам, терпеливо относиться даже к странным идеям несвойственным в реальной жизни. Оказывается (и

практика доказывает это), если подобрать соответствующие методы обучения, то это будет способствовать более высокому уровню развития творческих способностей учащихся – это шестое условие развития творческих способностей. Оно будет эффективным лишь в том случае, если оно будет представлять собой целенаправленный процесс, в ходе которого решается ряд частных педагогических задач, направленных на достижение конечной цели.

Среди понятий педагогики на первый план постепенно выходят понятия «воспитательное пространство», «воспитывающая среда», «среда в среде». Воспитательное пространство является инструментом воспитания при условии целенаправленного использования его возможностей в работе с детьми. Влияние воспитательного пространства обусловлено восприятием его ребёнком, включенностью в процессе его создания и совершенствования. Эффективность освоения этого пространства со стороны ребёнка зависит от того, каким он его видит. Выделяют следующие характеристики воспитательного пространства;

1. Воспитательное пространство - это освоенная, природная, культурная, социальная, информационная среда, которая приспособлена для решения педагогических задач.

2. Воспитательное пространство – это результат освоения воспитательной среды.

3. Воспитательное пространство не складывается само по себе или приказом сверху, оно рождается внутри педагогической деятельности благодаря специально организуемой деятельности.

4. Воспитательное пространство может стать средством развития творческого потенциала личности ребёнка только в том случае, если оно будет пространством детской общности, наполненным реальными и значимыми для детей вопросами, на которые необходимо найти ответы, если дети воспринимают пространство как собственную территорию, за которую они несут ответственность.

По вышеперечисленным правилам реализации творческого потенциала воспитательного пространства, педагогу – воспитателю необходимо чётко продумать цели своей работы. Бесталантных людей нет, а есть люди, занятые не своим делом. Таланты бывают разные: талант управления, талант общения, артистические способности и многие другие, раскрыть которые можно только во внеурочной деятельности. В данном случае цель работы воспитателя – формирование и раскрытие творческой индивидуальности воспитанника. Реализация цели подразумевает решение следующих задач:

1. Создание условий для интеллектуально – нравственного, эмоционального самовыражения личности ребёнка, для открытия и развития способностей детей в различных сферах деятельности.

2. Обеспечивать педагогическую поддержку творческих устремлений учащихся.

3. Способствовать повышению роли ученического самоуправления в планировании, организации и анализе жизнедеятельности в классе.

4. Сформировать круг традиционных дел в классе, позволяющий оптимально распределять учеников по способностям.

Как же сделать так, чтобы всемирно развить самостоятельность и инициативу каждого ребёнка? Чтобы, когда проводятся различные мероприятия в классе, большинство ребят на этих мероприятиях были полноправными хозяевами, а не скучающими гостями?

Для того, чтобы обучать детей творчеству, воспитателю – педагогу необходимо научиться работать творчески самому. Подготовка к мероприятию – процесс, требующий выбора оптимальных методов, средств и форм воспитания. Мероприятия творческого характера – это мероприятия, предполагающие креативность в их реализации и рассчитанные на использование в них творческих возможностей учащихся.

Список литературы:

1. Гнедина Т.Е. «Физика и творчество в твоей профессии». Книга для учащихся старших классов- М.:Просвещение,2011
2. Ланина И.Я. Формирование познавательных интересов учащихся на уроках физики. –М.: Просвещение, 2012

А.Т.Какенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Н.К. Султанова п.ғ.к., доцент, «Музыкалық білім» кафедрасының меңгерушісі

МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ «ЖАЙДАРМАН» САЙЫСТАРЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Қазіргі ІТ заманында білім берудің негізгі мақсаты – нарықтық заманда бәсекеге қабілетті маман дайындау. Ол үшін оқушылар кәсіби білім алумен қатар, өзін жеке тұлға ретінде жан-жақтылығын көрсете білуі қажет. Музыка өнері адамзат тарихымен бірге қалыптасып, дамыған өнер түрі болғандықтан адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуында ролі айрықша. Антик заманынан бүгінгі күнге дейінгі ғұлама философтар мен ғалымдардың еңбектері сөзіміздің айқын дәлелі бола алады.

Адамзат тарихында музыка өнері жалпы ойлаумен қатар, тілдің қатынас құралы ретінде айрықша дамыған. Музыкалық тәлім-тәрбие адамзат қауымының түрлі іс-әрекеттерінде, ойын-сауықта, еңбек ету әрекеттерінде берік орын алды. Ол қоғамның мәдениетін, әлеуметтік тәжірибесін жеткізудің құралы болуымен қатар, сол қоғамның дамуына, музыкалық білімнің жинақталуына, адамдардың өмір әрекеттерінің түрленуіне байланысты әлеуметтік категория ретінде өзі де үнемі дамып, қалыптасу үстінде болды.

Қазіргі таңда ҚР-да білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес жоғарғы оқу орындарындағы оқыту мен тәрбиелеу маңызы түбегейлі өзгеріп, бірінші кезекке бұрынғыдай студентті пәндік білім, білік және дағдылардың белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, студенттің оқу-танымдық іс-әрекетін дұрыс және тиімді ұйымдастырып, жаңа технологияларды пайдалана отырып жеке бас тұлғасын қалыптастыру мақсаты алға қойылып отыр [1].

Негізгі тақырыбызға келетін болсақ, «Қазақстан КВН Одағы» Республикалық жастар қоғамдық бірлестігінің құрылған жылы –20 маусым 2005 жыл, Президент – Есен Елеукең болып тағайындалған болатын.

Бүгінде жалынды жастардың басын қосқан «Жайдарман» эзілқойлар мен тапқырлар сайысы (бұдан әрі – «Жайдарман») жастардың сүйіп көретін және сүйсіне ойнайтын эзіл алаңына айналды. Көптеген жастардың жүрегіне жол таба білген бұл ойын жарнаманы қажет етпейді, керісінше Жайдарманның өзі жарнама болып табылады.

Жайдарманның ең басты ерекшелігі — өз шығармашылығына өмірдегі, саясаттағы, жалпы қоғамдағы болып жатқан құбылыстарды өзек етуінде және де халықтың заманауи сұранысының талаптарына сай болуында. Сахна мәдениеті мен шеберлік, би, ән, мимика, сөйлеу мәнері, ой ұшқырлығы сияқты өнер атаулының түрлі жанрларын қамтитын аталмыш ойын тек шығармашыл жастардың орталығы. Егемендік пен тұрақтылықты ту етіп, халқымыздың рухани және мәдени топтасуы мен ұрпақтар сабақтастығын ұштастыруды, елімізде жүргізіліп жатқан саяси реформаларды кеңінен насихаттауды мақсат тұтқан «Жайдарман» эзілқойлар мен тапқырлар сайысы – жастарды мәдениеттілікке тәрбиелеу, интеллектуалды деңгейін көтеру және өмірлік дұрыс бағыт-бағдар беру мен қоғам дамуына үлес қосу мен жастардың өмірде өз орнын дұрыс таба білуге баулиды.

Негізгі алдыға қойған мақсаты - Егемендік пен тұрақтылықты ту етіп, халқымыздың рухани және мәдени топтасуы мен ұрпақтар сабақтастығын ұштастыруды, елімізде жүргізіліп жатқан саяси реформаларды кеңінен насихаттауды мақсат тұтқан “Жайдарман”-жастарды мәдениеттілікке тәрбиелеу, интеллектуалды деңгейін көтеру және өмірлік дұрыс бағыт-бағдар беру мен қоғам дамуына үлес қосу және жастардың өмірінде өз орнын дұрыс табуға бағыт-бағдар береді.

“Жайдарман”- жалпы білім беретін орта мектеп оқушылардың бастамаларына қолдау көрсетіп, бос уақытын тиімді пайдалануды ұйымдастыру арқылы ойындарын балалар мен жасөспірімдер шығармашылығының бірсаласы ретінде насихаттау және әр командалар арасында шығармашылық, достық қарым-қатынасты күшейту болып табылады.

“Жайдарман” ойындары қазіргі кезде еліміздегі әр мектепте, арнаулы орта, жоғары оқу орындарында, сонымен қатар мекеме жастары арасында құрылып, елімізде кеңінен танылып келеді. Осы орайда, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен “Қазақстан КВН Одағы” Республикалық жастар қоғамдық бірлестігі бірлесіп, “Жайдарман” ойындарын республикалық деңгейде Астана қаласында өткізуді қолға алды. Жоба зияткерлі және шығармашылық бағыттағы жастар мен жасөспірімдердің дәрежесін көтерумен қатар қазақ тілін дамытуға да өз үлесін қоспақ.

«Жайдарман» — қазіргі таңда телеарна арқылы көрсетіліп, көптің ықыласына бөленіп жүрген ерекше жобалардың бірі.

«Жайдарман»- сайыстарының міндеттері:

- Өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік мүмкіндігін қазақ халқының тарихы, музыка өнері мен мәдениеті, тілінің негізінде қалыптастыру;
- Балалар мен жасөспірімдердің азаматтық белсенділігі мен саналығын арттыру;
- Өзін-өзі тану жұмыстарын ынталандыру;
- Балалар мен жасөспірімдердің зияткерлік, шығармашылық және әлеуметтік дамуы үшін қолайлы жағдай жасалады [2].

«Жайдарман» ойындары жастардың тұлға ретінде дамуына, тапқырлығы мен талантын ашуға септігі зор. Осы ретте студенттердің құлшынысын қолдап, көптің көзайымына айналған игілікті істі ары қарай дамыта беру маңызды екені белгілі.

Мен, Какенова Айгерім - жалпы білім беретін орта мектеп қабырғасынан 7-8-ші сыныпта мектеп ішінде сыныптар арасында ең алғашқы «Жайдарман» ойындарына қатыстым. Сыныптар арасында 1 орынды иеленіп, кейіннен 10-11 сыныптарда қалалық деңгейде мектеп атынан қатысып, 2015 жылы мектеп лигасының чемпионы атандым.

2014 жылы әр мектептен жиналған оқушылар арасында мектеп құрама командасының мүшесі болдым. 2014 жылы Алматы қаласында «Алматы ашық лигасында» Семей мектептер құрама командасы болып қатыстым. Кейіннен осы бағытымды Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті «Музыкалық білім» кафедрасының студенті бола жүріп, жалғастырып келемін. 2016 жылы Шәкәрім мемлекеттік университетінің қабырғасында ашылған «Элемент» жайдарман тобының мүшесі болдым. Қазіргі таңда Республикалық Жоғары лига ойындарында Шәкәрім университетінің намысын қорғап жүрміз. 2017 жылы Республикалық Жоғары лиганың қола жүлдегері атандық. 2017 жылы «Жыл жаңалығы» номинациясын алдық.

Сонымен қорытындылай келе, адамдардың міндеті күнделікті өмір салтындағы басты саланың бірі рухани мәдениетті жетілдіру болса, соның бірі әрі бірегейі музыка өнері деп атауға болады. Себебі өнердің қай саласында болмасын музыканың қолданылмауы кемде-кем. Адамдар мейрам-мерекелерде, той- думандарда, ойын-сауықтарда би билеп, ән шырқап, көңіл көтереді. Осы іс-шаралардың бірде-бірі музыкасыз өтпейтіні белгілі. Әрине, атқарылған істер аз емес. Дегенмен, әлі де болса бізді ойландыратын, толғандыратын істер жетерлік. Атап айтқанда, олар – білім сапасын арттыру, оқушылардың біліміне, музыка өнерінің ерекшеліктеріне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқыту, ғылыми - ізденіс қабілеттерін қалыптастыру, т. с. с. Өйткені, ХХІ ғасыр - білімділер ғасыры. Ендеше бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан - жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн деп ойлаймыз.

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан - 2050» атты кешенді жолдауының Бүгінде Отанымыздың жетістіктері – әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы делінген [3].

Олай болса, музыка өнерінің «Жайдарман» сайыстарында алатын орны ерекше, өйткені, музыка өнерінің адамның күнделікті тұрмыс- тіршілігінде өте зор екенін білеміз. Музыка өнерінің бір ерекшелігі сол, онымен дыбыс ырғағы арқылы адам өзінің ішкі жандүниесін, көңіл-күйін, сана- сезімін білдіре алады деген пікірдеміз.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2004. – 132б.
2. <http://jaidarman.kz/>
3. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 17.01.2014 Posted on 17.01.2014 | Leave a comment интернеттен алынды

О. Ю.Терещенко

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г. Б. Болат, старший преподаватель кафедры педагогики

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Данная тема считается актуальной на сегодняшний день, т.к. практически все люди ежедневно пользуются различного рода электронными гаджетами в своей повседневной жизни. Причем, дети гораздо быстрее осваивают современные гаджеты, чем их родители. Жизнь современного человека уже не представляется без таких вещей, как планшет, смартфон, компьютер.

Как известно, в период дошкольного детства ребенок осваивает важнейший навык – ролевую игру, в процессе которой он воспроизводит поведение взрослых.

В игре ребенок сначала эмоционально, а затем интеллектуально осваивает всю систему человеческих отношений, а из отношения к другому человеку формируется смысл поступков и действий.

Дети, наблюдая за действиями взрослых, практически с пелёнок начинают интересоваться гаджетами. Как показывают современные социологические исследования, отношение родителей к внедрению гаджетов в жизнь ребёнка неоднозначное: одни активно их используют, другие настойчиво пытаются оградить своих детей от современных веяний. Поэтому, изучение проблемы влияния современных гаджетов на интеллектуальное развитие детей дошкольного возраста является актуальным.

С одной стороны, не очень предусмотрительно совсем ограничивать знакомство ребенка с компьютерами и прочими электронными устройствами, поскольку они способствуют интеллектуальному развитию детей. С другой же – родители опасаются того, что гаджеты оказывают вредное воздействие на здоровье детей.

По мнению окулистов и невропатологов ребенок 6-7 лет не должен проводить у экрана больше 20 минут в день. Каждый родитель сегодня знает, в чем заключается вред компьютера.

Он часто заменяет детям общение с близкими и другие виды деятельности и приводит к целому ряду осложнений – неврологическим и офтальмологическим проблемам. Я считаю, что при использовании гаджетов стоит придерживаться золотой середины.

Ребёнок рождается и растёт в **современном мире**, **исовременная** жизнь предъявляет к нему достаточно высокие требования. В правительстве уже обсуждается возможность начать изучение информатики в начальной школе, где ребёнку понадобится знание компьютера, поэтому старательно не допускать знакомства ребёнка с разными электронными устройствами не очень предусмотрительно.

Бесконтрольное использование **гаджетов** ребёнком тоже не приводит к хорошему, поэтому **гаджеты** должны быть в жизни **детей**, но дозировано и под **родительским контролем**.

Гаджеты могут стать таким же развивающим инструментом, как более традиционные игрушки: куклы, пирамидки, кубики, машинки и прочие, привычные нам, детские игрушки.

Ребенок, нажимающий на кнопки и клавиши, развивает мелкую моторику и непроизвольно запоминает определенные цифры и буквы. Так же, одним из главных плюсов гаджетов является то, что они компактны.

Дети достаточно тяжело переносят длительное ожидание в очередях, дальнюю дорогу, стояние в пробках. Игрушки, книги, фломастеры и альбом далеко не всегда могут оказаться под рукой, а вот с **гаджетами** взрослые не расстаются, и тут они будут очень кстати.

Отпадает нужда брать с собой целую кучу игрушек, достаточно просто включить ребенку интересный мультфильм или поставить игру. Среди вороха различных компьютерных игр и приложений можно найти действительно полезную продукцию, которая будет способствовать развитию познавательных процессов и получению новых умений и навыков.

Существуют приложения, которые обучают детей грамоте, счету, рисованию, развивают внимание, память и логическое мышление. Познавательные мультфильмы помогут в ненавязчивой форме передать ребенку новые знания об окружающем мире.

Не стоит забывать и о том, что помимо привычных нам смартфонов, компьютеров и планшетов существуют гаджеты, придуманные специально для детей и способствующие их интеллектуальному развитию.

К примеру «говорящие книжки», которые были созданы для детей, еще не освоивших мастерство самостоятельного чтения, с функцией озвучки.

«Волшебная» книжка познакомит ребенка со стихотворениями и сказками, обогатит словарный запас, поможет быстро и непринужденно выучить букварь.

Или умная зубная щетка, которая отображает каждое движение в 3D, подключившись к смартфону через Bluetooth. При выполнении верных движений даются очки и различные призы, а чистка зубов становится забавной игрой.

Есть интересное приложение для изучения цветов с малышами - "Радужный паровозик". Игра содержит достаточно разнообразный набор заданий для знакомства с цветами радуги, она красочная, интерактивная, снабжена хорошей озвучкой.

Так же детские математические приложения очень разнообразны.

Есть приложения для самых маленьких, направленные на изучение простейших математических признаков (размер, количество), цифр и счета в пределах 5 - таким, например, является приложение "Учим малыша считать до 5".

Наравне с ними существуют и математические игры для детей постарше, в которых детям предлагается решать различные арифметические задачки и примеры, осваивать числа больше 10 - такие как "Математика для детей. Учим цифры".

Для изучения букв в AppStore и GooglePlay предлагается огромное количество различных "Азбук". Одной из самых интересных можно назвать "Говорящую азбуку" от Jutiful. Игра очень веселая, яркая, целиком анимированная - все буквы и персонажи сделаны из пластилина, у персонажей разные голоса и действия.

Такая Азбука не оставит малыша равнодушным и изучение букв и звуков (в приложении есть два режима) будет проходить с увлечением.

Несмотря на все вышеперечисленные плюсы гаджетов, необходимо помнить, что планшеты или телефоны не являются предметами первой важности и необходимости для дошкольников и детей раннего возраста. Полноценное развитие возможно и без них.

И самое главное – техника и приложения, которые используются ребенком должны соответствовать его возрасту.

Конечно, можно дать ребенку и свой телефон, разрешить сидеть за своим компьютером, но для именно более эффективного развития стоит покупать специализированную технику.

Детям до шести лет лучше приобретать детские планшеты, которые предназначены именно для этого возрастного периода.

В этом случае вы будете уверены, что гаджет полезен для ребенка, да и контролировать увлеченного кроху вам станет намного проще.

Не стоит покупать маленьким детям планшеты «на вырост» и дорогие телефоны.

Зависимость от гаджетов может развиваться, если родители начнут подменять реальное взаимодействие с малышом различными электронными устройствами.

Не стоит использовать компьютер, чтобы увлечь ребенка, пока вы готовите обед или занимаетесь уборкой. Лучший выход – привлекать детей в этот процесс.

Использованная литература:

1. А.С. Тен. Ключевые тренды в современном образовании.- 2016.- №3.- С.74-77.
2. Захарова Н.И. Внедрение информационных технологий в учебный процесс. – Журнал «Начальная школа» №1, 2008.
3. Смирнова Е.О. «Дети и гаджеты».<http://mama.sarbc.ru/articles/deti-i-gadzhety.html>
4. Олехнович П. Влияние электронных гаджетов на детей дошкольного возраста. <http://www.maam.ru/detskijasad/vlijanie-yelektronyh-gadzhetrov-na-detei-doshkolnogo-vozrasta.html>
5. Маркс Р. Консультация для родителей «Современные гаджеты и их влияние на ребёнка». <http://www.maam.ru/detskijasad/konsultacija-dlja-roditelei-sovremenye-gadzhety.html>
6. Влияние гаджетов на детей: плюсы и минусы. http://www.mapapama.ru/children/psychology_baby/vlijanie-gadzhetrov-na-detej
7. Польза и вред для детей от современных гаджетов. <http://www.e-motherhood.ru/vlijanie-gadzhetrov-na-rebenka/>

А.К. Төлеу

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Н.У. Серикова, п.ғ.м., доцент м.о.

МЕКТЕПТЕ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ҰЖЫМДЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ

Қазіргі кезде біздің республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуға. Бұл педагогика теориясымен оқу – тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр.

Білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым - қатынас, өзгеше менталитет пайда болды.

Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуға. «Педагогикалық технология»-педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығымен жұмыс істеудің реті. «Педагогикалық технологиялар»-бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу-тәрбие процессін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, тұлпаттары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әрбір құрамның басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды».

Білім мазмұны жаңа үрдістік біліктермен ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарықтық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде. Қоғамдық біліммен теңескен педагогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән берілуде.

Еліміздің президенті Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан - 2030» бағдарламасында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық, құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіптік тұрғыда жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп көрсетеді...

Бастауыш сынып мұғалімдерінің инновациялық іс - әрекеттерінің педагогикалық шарттарын меңгеруі, бүгінгі таңдағы басты міндеттерінің бірі. Инновация - тек педагогикалық үрдіс немесе мектеп ісін басқаруды ұйымдастырудағы қандайда бір жаңалықтардың жемісі ғана емес, ол мектептегі тәрбиелеу және оқыту жүйесінің бәрінде өзгеріс әкелген өзара әрекет бірлестігінің нәтижесі. Осындай нәтижелі еңбекті ұйымдастыруда ұжымдық инновациялық технологияны мектепте тәжірибеде пайдаланған өте тиімді есептеймін.

Ұжымдық шығармашылық іс түсінігі 60-шы жылдарда енгізілді. А.С.Макаренконың педагогикалық мұрасын жалғастырды және оның мұрагері И.П.Иванов болды. Игорь Петрович Иванов (1923 — 1992) - педагогика ғылымдар докторы, Ресей Білім Академиясының академигі, профессор ЛГПИ им. А.И.Герцена, Антон Макаренко атындағы сыйлығының иегері. Педагогтар Ивановты ұжымдық шығармашылық оқыту әдісін жасап шығарушы, серіктестік педагогикасының жасаушысы деп есептейді. Ивановтың ізін қушылар, соның ішінде Л.Г.Борисова, Е.В.Титова, Д.Аванесян, В.К Дьяченко, С.А.Шмаков, О.С.Газман, ұжымдық шығармашылық тәрбиені жүзеге асырған және жүзеге асыруды жалғастырып келеді. [1,2]

«Ұжымдық» оқыту дегеніміз - ұжым әр мүшесін оқытады және әрбір мүше бәрін оқытады деп түсінеміз. «Ұжым»- оқытуда әдістемелердің пайда болуы, «ұжым»- бұл мұғалім мен оқушылардың қарым – қатынас барысында болатын басқармалы таным. Ұжымдық шығармашылық іс ұжымдық шығармашылық тәрбиелеу әдісінің маңызды құрылымдық компоненті болып табылады және мектепте кең ойындық шығармашылық өріс жасауға көмектеседі, яғни жаңа бір нәрсені ойластырудың сатысында болады. Ұжымдық шығармашылық істе балалар қарым қатынастың жаңа қабілеттеріне ие болады, басқалармен жұмыс істеуде , табысқа жетуді және жауапкершілікке үйренеді, бір бірі туралы жаңа мәліметтерге ие болады. Ортақ жұмыс істеу процесінде әрқайсысы идея бере алады, әрекет етудің жаңа әдісін ұсына алады, белгілі бір ұжымдық шығармашылық істі жүзеге асыруға кірісе алады.

Красноярск педагогикалық институтының кафедра меңгерушісі В.К Дьяченко жүйелеп ұсынған оқытудың ұжымдық технологиясы.

Ұжымдық оқыту әдісі дегеніміз оқу үрдісін төрт түрлі ұйымдастыру түрлері, яғни, жекелей, жұптық,

топтық, ұжымдық тәсілдер арқылы жүзеге асыру, әрине, соңғысы – ұжымдық оқыту тәсілі бастысы болып табылады. Ұжымдық оқыту әдісі әр оқушының бір сәтте әрі оқушы, әрі мұғалім ретінде болатындай етіп оқу үрдісін белсендіре түседі.

Мектеп оқушысының оқу әрекетін ұйымдастыруда тек қана ұжымдық оқыту әдісі ғана әр оқушының өз мүмкіндігін барынша қолдануға, ал мұғалімге әр балаға деңгейіне сай оқуына мүмкіндік туғызады.

Ұжымдық оқыту әдісі негізінде мұғалімнің күнделікті тексеруі мен оқушының өзін-өзі бақылауы туралы ақпараттың артуы болып отыратын үрдістегі баламен қарым-қатынас жатыр. Мұндай оқыту түрі тек қана бірлесіп жұмыс істеу емес, сонымен қатар, жарысқа түсу, бәсекелесуді қарастырады (“XXI ғасыр – білім мен ғылым бәсекесінің ғасыры” Н.Назарбаев). Айталық, сабаққа дейін әр оқушы бір мәліметті білді делік (А,В,С,Д). Бастапқы кезеңде оқушылар жұппен жұмыс жасай отырып, бір-біріне білген мәліметін түсіндіреді, партада А-В,С-Д отыруына байланысты, осыдан келіп, жұппен жұмыста әр оқушының мұғалім рөлінде де болуы шығады. Осындай жұмыстың нәтижесінде әр оқушы екі бірдей ақпаратпен қаруланады. Осыдан кейін жұптар ауысады, мысалы А-С,В-Д, сонда екі түрлі ақпаратпен келген баланың білетіні екі есе көбейеді.[3,4]

Ұжымдық оқыту тәсілінің әдістемелері:

Монитор әдістемесі- жаңа ақпарат алу үшін оқу мәтінімен жұмыс істеуге арналған. Оқу мәтіні мағыналық бөліктерге бөлінеді. Әрқайсысына мәтін бойынша сұрақтары бар карточка дайындалады. Әр карточканың нөмірі және бояу түсі болады. Бұл әдістеме бір бала – оқушы, ал екіншісі – мұғалім болатындай жұптық жұмысты қарастырады. Сабақ барысында әр бала барлық мәліметті меңгергенінше еркін ауысып жүреді. Жұмыс соңында мәтін беріледі немесе сұрақтар қойылады. Мұндай әдістеме барлық оқушының танымдық әрекетін белсендіреді, мәтінмен жұмыс дағдысын қалыптастырады, байланыстырып жүйелі мазмұндауға, жұппен үйренеді. Пікір сұрау әдістемесі- математика сабағында кеңінен қолданылады. Бұл әдістеме барлық оқушының сабақты меңгергендіктерін көрсете алғандықтан, кіріспе сабақта да, қорытынды сабақта да қолданылады. Мұндай сабаққа дайындалу үшін мұғалім ең алдымен, тақырыпты талқылауға арналған сұрақтар дайындайды. Жұмыс топтарының саны сұрақтар санына байланысты болады (әдетте 4-5 сұрақ). Сынып топтарға бөлінеді. Әр топ жұмыс алгоритмі мен сұрақ алады. Топта жұмыс істеп болғаннан кейін ортақ талқылау өтеді. Осылайша, сабақтың өн бойында мұғалім оқушыларды қызықтыратын мәселер жөнінде ақпарат ала алады. Сондай-ақ, оқушылардың жұпта, топта жұмыс істеу, талқылау, жүйелеу дағдылары қалыптасады.

Өзара жаттығу әдістемесі- жаттығу, бекіту, қайталауды ұйымдастыру мақсатында қолданылады. Ұжымдық оқытудың бұл тәсілі барлық оқушының үнемі жұмыс істеуін талап етеді, жұппен жұмыс істеуде зейін қою, істің байыбына бару сияқты қасиеттерін дамытады. Тыңдауға, сөйлеуге, білімін жеткізу, білім алуға деген қажеттілік үнемі болатыны белгілі. Оқушылар өз жұптасына түсіндіру керек, ал ол үшін ол бала өзі білу керек, сондықтан да үнемі оқуға деген сұраныс туады. Ол үшін өзіңді және жұптасыңды басқара алу керек, өзіңді бағалау және бақылай алу керек.

Тамсырмаларды өзара алмасу әдістемесі- стандартты типтік есептерді шығаруды үйретуге арналған. Таспырма дегеніміз не? Бұл біртектік тапсырмалар – есептер, жаттығулар немесе сұрақтар. Әр тапсырманың өз нөмірі болады. Оларды нөмірмен немесе әріппен белгілеген қолайлы. Әріптер — тарауларды белгілеу үшін, сандар — осы тараудағы тапсырмалар нөмірін белгілеу үшін қажет. Тапсырмаларды арнайы карточкаларға мақсатты түрде жасау қажет. Тамсырмаларды өзара алмасу әдістемесі оқушылардың оқып өз бетімен жұмыс істеуге, үйренуге, мұғалімнің әр баламен жеке жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Мәтінді абзац бойынша бөліп оқыту әдістемесі. Баспа мақалалар мен ғылыми мәтіндерді ауыспалы құрамда жұппен оқып меңгеру үшін құрылған. Бұл әдістеме бойынша әр оқушы өзінің ерекше тақырыбын алады және оны әр жұптағы әр баламен бірігіп орындайды. Жұмыс барлық материал бірінен кейін бірі жүйелі түрде бірінші оқушы тұрғысынан, екінші мұғалім тұрғысынан оқып, талдануға негізделіп ұйымдастырылады[5,6,7].

Ұжымдық оқыту тәсілі мұғалімді күнделікті тексеруден босатып, осыған орай әр оқушыға жеке-жеке көрсетуге уақытының болатынымен де құнды. Бұл технологияның тәрбиелік мәні де ерекше, оқушының өзіндік әрекеті, құрбыларына деген қарым қатынасы қалыптасады қалыптасады, оқушы өзін өзі бағалауға үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тажбаева С.Г. Подготовка будущего учителя к технологии воспитательного процесса в школе.- Алматы: АГУ им. Абая,2004.
2. Битинас Б.П. Структура процесса воспитания. –Каунас, 1984.
3. Маленкова Л.И. Воспитание в современной школе: Книга для учителя-воспитателя.-М.,1999
4. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел.-М, 1989.
5. Караковский В.А. Воспитательная система школы: Педагогические идеи и опыт формирования. М., 1992.
6. Щуркова Н.Е. и др. Новые, технологии воспитательного процесса –М., 1994.
7. Методика воспитательной работы: учебного пособие для студ.высш. учеб. Заведений / Л.А.Байкова, Л.К. Гребенкина и др.; Под ред. В.А. Слостенина. -3-е изд., стер. – М.; Изд.центр «Академия», 2005.

ӘОЖ:7.016.4(=512.122)

Ә.Т. Рақымғалиева

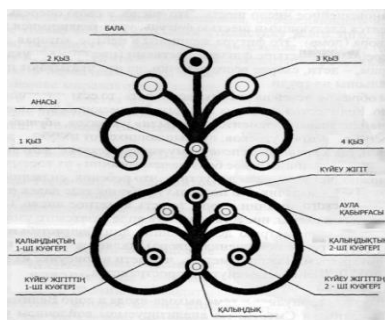
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: К.Б.Каттебаева, педагогика ғылымдарының магистрі

ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛҒЫ

Көп деректерде қазақ ою-өрнегі тек өнер ретінде кеңінен тараған деп жазлған. Алайда қазіргі таңда біз қазақ ою-өрнегін зерттеп , қарастыра отырып оның көркемдік және мәдени жағынан қаншалықты құнды екенін айта аламыз. Ою – әр халықтың мәдениетінде адамды қоршаған тылсым дүниені түсіну барысының, әрі оны көркем образ ретінде пайымдаудың алғашқы тәжірибесі. Алғашқы шеберлер ою –өрнек кестелері, олардың сәтүрлілігі арқылы өздерінің әсемділік туралы түсінігін паш етуінің әдемі де әсерлі әдіс деп түсінген. Сол себепті, ою- өрнектері де халық санасының ақыл мен сезімге негізделген, белгілі бір ойды білдіретін мұрасы. Сондықтан «ою» сөзінің полисемантикалығы да кездей соқтық емес. «ОЮ» дегеніміз біріншіден ой, екіншіден – кесу, қию, қазу; үшіншіден – ой, ойлану мағынасын білдіреді. «Ою ойғанның ойы ұшқыр» деген мақал да осыны меңзейді. Сол себепті, ою – өрнекке көңіл бөлген және қызығушылық танытқан адамға олар үнемі шабыт, жігер сыйлап, рухын толғап – тербейді.

Оюлар өзіндік қалыбы әр мазмұнмен ерекшеленеді. Байырғы заманда бұны үлкен де кіші білетін. Ол кездің адамдары оюды қалыптасқан өзіндік тілі, жазу ретінде танып, солардың көмегімен айтқысы келген ойының мағынасын жете түсінген [1].

Осыған дәлел ретінде А.Қажағалиұлы Мендос туындысымен 1-суретте қазақтың «Ұлы ана» өрнегіндегі көрністі салыстырып қазақ шеберлерінің ұлттық мәдени құндылықтарды ою-өрнек арқылы бейнелеп көрсетуін айтады. Өрнекте үйлену рәсіміндегі қалыңдықтың, күйеу жігіттің орналасу тәртібін және санын көруге болады. Ата-бабаларымыздың өнеріне исламдық дәстүрдің қатты әсер еткендігін білеміз. Алайда, олар қазақ ою-өрнектеріне едәуір ықпал жасағанымен өзіндік қызмет атқаруын тоқтатқан жоқ. Бүгіндері қуантып жүрген ата-бабаларымыздың салт-дәстүрлеріне деген қызығушылықтың тек қана жеке мамандар мен әуесқойларды қамтып қоймай, сонымен қатар бүкіл қоғамның қызығушылығын кеңінен оятуда.

1-сурет

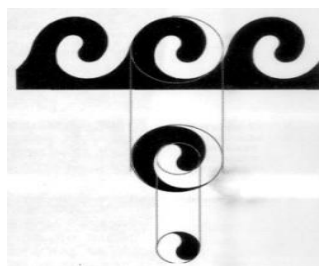
Солардың қатарында ою өнеріне деген қызығушылықтың қайта өрлей бастауының мәдени-әлеуметтік мән мағынасы өте зор. Осының бәрін ескеріп, басты мақсат ретінде – халықтың байырғы

өнерінің бірі: ою – өрнектің, оның мәні мен мағынасын жаңаша түсінуді, бүгінгі графика, майлы бояу, мүсін сомдау секілді көркем өнер тілінде барынша анықтап, паш ету болып табылатынын атап кеткеніміз жөн. Әсіресе, бұл қазіргі уақытта кеңінен жайылып келе жатқан жаһандану мәселесінің қатерінен біршама сақтануға, халқымыздың өзіндік бет-бағдарын сақтап қалуына өз үлесін қосатынын ерекше атап кету абзал.

Алибек Қожағалиұлы өзінің «Қазақские пиктограммы» және «Ою и ой» атты еңбектерінде Янь және Инь шығу тарихы туралы болжамын жасайды 2-суретке сәйкес көрсетілген графикалық қалыптасу динамикасын жасап ұсынған, Алибек Қожағалиұлы Янь және Инь белгісінің түп тамыры Қазақтың сыңар мүйіз оюынан бастау алатындығын айта отырып, белгінің көшпенділерден шыққаны туралы сұрақты ашық қалдыратындығын айтады. Біздің ұсынған жіктеме бойынша қолданып отырған белгі қарама – қарсы екі түстен тұратын формалары бір бірімен үйлесімді құрастырылған.

Үйлесім тауып тұрған екі форманы бөліп қарасақ Қазақтың сыңармүйіз өрнегін көреміз оны 2-суретте анық көруге болады. Бұл формаларда және оның түстік шешімдерінде көп мағына жатыр. Біздің халқымыздың наным сенімдеріне қатысты екі түстің үйлесуі екі әлемнің байланысының және ондағы тепе-теңдіктің маңыздылығын білдіреді. Қарама – қарсы түстерді біздің халқымыз қол өнер бұйымдарында асқан шеберлікпен үйлестіріп және ондағы түстердің тепетендігін сақтай білген. Бейненің формасына қатысты халқымыздың өмірі малмен байланысты болғандықтан және түркі халықтарының наным сенімдерінде мүйіз биліктің белгісі білдіргендіктен екі өмірдің билеушілерінің тепе-теңдікте үйлесімде болғанын қалағандары оған сенгендері туралы ой туындайды [2].

2-сурет

Ғалымдар оюды біздің арғы аталарымыз табиғат және әлем құрылымы туралы өздерінің білімдерін шифрлаған сиқыршылық код деп есептейді. Біз өзіміздің таң қалдырарлық тілімізді ұмыттық, енді қайтадан оны үйренуге ұмтылып жатырмыз, ол бірін – бірі ауыстыратын күн мен түнді, жарық пен қараңғылықты, жақсылық пен жауыздықты, мәңгі күресті сипаттайды. Ою өрнектері өмір түйсігін сыйлайды, жақсы және таза болуға көмектеседі, аңқаулық пен жомарттыққа үйретеді.[3]

Қорытынды

Келешек ұрпақ мақсаты – осы киелі өнерді әрі қарай дамыта отырып көздің қарашығындай сақтау. Біздің мақсатымыз қолөнердің бай мұраларын жинап, заманымызға лайықты сапа, түр беру әдісімен оларды сақтап қалу және дамыту. Халық мұрасындағы ұлттық өрнектердің үйлесімді рендері ата-бабаларымыздың тұрмыс, салт-дәстүрін бейнелегендей. Анықтап айтқанда, халқымыздың тарихын, шежіресін, жағрапиясын, мінезін, ерлігін дәл бейнелейтін ою-өрнектей құдіретті өнер жоқтың қасы.

Бұл өнер әрбір халықтың болмысымен бірге туып, біте қайнасып келеді. Қазақ ою-өрнегінің табиғаты халық өнерінің тарихи дәстүріндегі сұлулық пен әсемдікті көре білетін, байқай алатын зерделі азамат тәрбиелеуге айрықша ықпал ететіні анық. Жалпы қазақ ою-өрнек мәселелерін зерделеу нәтижелері ұрпақ тәрбиесінде, әсіресе, олардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыру, ұлттық өнерге сүйіспеншілігін арттыру процестеріндегі өзіндік маңызы мен орнының ерекше екенін көрсетіп отыр. Ұлттық ою-өрнек, терең тарих және философиялық, көркемдік эстетика тұрғысында ұрпақтың санасын ашып, оның айналаға деген көзқарасын анықтап, ой-өрісінің дамуына шынайы да ұтымды әсері бар өзіндік сыры мол әлемге еліктіретіні анық.

Бүгінгі таңда қайта көркейген, жаңа мазмұнға ие болған, өмірімізде өзінің лайықты орнын алған бұл өнер саласына өткеннің ескерткіші ғана емес, күнделікті тұрмыс тіршілігіміздің ажарын ашатын рухани құндылық ретінде қарауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998
2. Алибек Қожағалиұлы өзінің «Казахские пиктограммы» және «Ою и ой»
3. Мұхамеджанұлы З. Қазақтың кесте өнері. Танымдық-көпшілік басылым. "Алматыкітап баспасы" ЖШС, 2008 - 144 бет, суреті.

ӘОЖ: 687.01:391

С.К. Тулегенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: К.Б.Каттебаева, педагогика ғылымдарының магистрі

ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ДАМУЫ

Дизайн дегеніміз не?

Дизайн – бұл көркемділік, ыңғайлылық, ерекшелік. Дизайн – бұл шығармашылық іс. Өнеркәсіптік саланы көркемдік-техникалық жағынан жетілдіре отырып, мінсіз, эстетикалық жоғары сапалы туындылар, бұйымдар мен тың идеяларды ойлап табуға бағытталған ерекше мамандық.

Дизайн айналамыздағы әрбір заттың, қолданыстағы бұйымдардың ерекшелігі мен сапасын, функционалдылығын, сырт келбетінің әсемділігін айқындап, заттармен үйлесімділікті орнататын саланың бірі. [1]

Дизайн – ептілік, сезгіштік, әсерлік, өнертапқыштық, талғампаздық, жаңашылдық, құрамдастыру сияқты жан-жақты функцияларды қамтып, оларды жетілдіруді қажет ететін сала. Бұл сала тек қана ішкі табиғи талғамды ғана бағдарламай, аса бір ұқыптылықты, ерекшелікті, үйлесімділік пен жарасымдылықты, шеберлікті, талап ететін өнердің ерекше бір түрі.

Дизайн басқа өнер түрлерінен күрделілігімен әр уақыттағы өзгерістерімен және қолданылу аясымен ерекшеленеді. Өнердің бұл түрі қоғамға өте қажет. Ол әр адамның өзіндік бір ерекшелігін көрсетіп, адамның тек сырт сұлулығын көрсете қоймай, ішкі дүниесінің сұлулығын көрсете алатын үлкен бір дүние.

Бұл сала адамзатты ізденіске, көркемділікке, талғампаздыққа, өнерді бағалауға, эргономиканың қажеттіліктерін сезінуге, сапалының айырмашылығын тануға, эстетикаға үйрететін бағыттардың бірі. Осы дизайн термині негізделіп, дамығаннан бері талай бағыттар пайда болды. Еуропа мен Америкада ХІХ ғасырдың аяқ шенінде индустриалды өндірістің белең алуы нәтижесінде жаңа мамандықтың туындауына сұраныс туды.

Бұл жерде ең алдымен суретшілер мен колөнершілердің біріккен күштері Дизайнды жеке сала болып бөлінуінің бастамашылары болды. Дизайн термині Италия, Франция, Германия, Англия, Америка сияқты ірі мемлекеттермен байланысты. Бұл сала осы елдерден бастау алып, дамып, бізге дейін жеке мамандықтың түрі болып келді. Осындай жетістіктерінің арқасында қазіргі таңда біз талай дизайндың түрлерін танып біліп, қолданыста екенін көріп жүрміз.

Қазіргі таңда бұл сала Еуропада өте жақсы дамығанымен бұл термин қазақ еліне жат емес. Оның нәтижесі біздің еліміздің қалаларының күннен күнге әсемденуі, оның ішіндегі дизайн-архитектурасы, жарнама дизайны, заманауи киімдерінен көруіңізге болады. Бірақ, бұл жерде менің айтқым келетін мәселем, ұлттық құндылықтарымызды әдемілікпен заманауи дизайнымен байланыстыру.

Дизайн – көркем сурет және сәулет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағытының атауы. Дизайн қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем жасалған тұтыну заттары мен бұйымдардың қоршаған ортаға лайық үйлесімін жүзеге асырып, ұдайы олардың жаңа үлгілерін ойлап табу. [2-6]

Терминдік атауы жаңа болғанымен, оның негізі ерте замандарда-ақ қалыптасқан. Мысалы, қазақ халқының колөнер бұйымдарының (қобыз, домбыра, сандық, ожау, торсық, қару-жарақтар, сәндік әшекейлі бұйымдар, т.б.) қайталанбас түрлері этнодизайндық үлгіде жасалған. Безендіру өнерінде де дизайндың әдіс-тәсілдері мен тәжірибесі кең қолданылады. Дизайн өнері заман талабына орай үнемі өзгеріп, дамып отырады.

ТМД елдерінде, соның ішінде Қазақстанда дизайн өнері 1960 жылдан бастап жүйелі түрде қалыптасып, дами бастады. 1987 ж. Қазақстан Дизайнерлер одағы құрылды. Дизайн өнері қазіргі

өскелең тұрмыстық жағдайлар мен талап-сұраныстарға байланысты жаңа сипаттарға ие болуда. Жарнама, плакаттар, кітап безендіру, өндіріс бұйымдарын жасау, жиһаз бұйымдарының жаңа үлгілерін өмірге әкелу, т.б. қазіргі заманғы кәсіптердің дамып-жетілуі дизайн өнерімен тығыз байланысты. Ұлттық этнодизайн да өзіндік қолтаңбасы бар өнер ретінде заман талабына сай даму үстінде.

Біздің елімізде тың идеялар мен жаңашылдықтардың мың түрі сақтаулы, тек біз оларды таза қалпынан алып, жетілдіре алмай жатырмыз. Ата-бабамыздан келе жатқан салт-дәстүрімізді, мәдениетімізді, өнерімізді толықтай дәріптей алмай жатырмыз.

Қазіргі таңда қазағымызға ғана тән ою-өрнек түрлері, киім үлгілері, кілем, алаша, текемет, сырмақ, киіз, тері бұйымдары, өмірдегі түрлі қызықтарға сай киілетін әшекей бұйымдары, шаруышылық қолданыстағы бұйымдар мен ыдыс түрлері, қару-жарак, сауыт-саймандары, тіпті шаш қою үлгілері, бұның барлығын дизайн өнерімен тығыз байланыстыра білуіміз керек. Тек осындай нәтиже арқасында қазақи стилді және дизайнды дамыта аламыз.

Қазіргі таңда – жас дизайнерлер қазағымыздың қолөнер шеберлерімен бірігіп, ескіше өнер түрлерімізді жаңғыртып, тоқыма жасаудан, киім тігуден өз технологияларымызды жаңашаландырып, заманауи талапқа сай келтіріп, бәріне қолжетімді, әркімнің талғамына сай табылатын, бір көргеннен бұл қазақи этностиль дейтіндей, әр салада: дизайнда, сәулетте, модада, басқа да өнер түрлерінде көрініс табатын, Қазақстандық брендтерді, фирмалық стилдерімізді әлем тарихында өз қолтаңбамызды қалдыратындай жетістіктерді қажетке айналдыруымыз керек.

Ол үшін көп іздену керек, шетелдік үлгілерді есепке ала отырып, өзіміздің ұлттық стилімізді дамытуымыз қажет. Бірақ, ондай жетістіктерге жету үшін жаңашылдықтан қорықпауымыз керек, жаңа бастамаларға бағыттарымызды дамыта білуіміз керек.

Менің ойымша, бұл жерде Қазақстанда дизайнның негіздерін мектеп кезінен қолға алу керек және қазақ өнерімен, тұрмысымен толықтай таныстыру керек. Мекептегі еңбек пен сурет сабақтарын заманауи талаптарға сай жаңа өзгешеліктермен көрсете білу керек.

Мектеп бағдарламасындағы бейнелеу, еңбек пәндерін қарапайым түрде оқытып қоймай, адам бойына тән талғампаздықты, өнертапқыштықты дәріптейтін дизайнның негіздерін де байланыстыра оқыту қажет деймін, бұл баланың жастайынан жай ғана өнерден хабардар етіп қана қоймай, шығармашылыққа деген сүйіспеншілігін арттырып, көркемөнер, қолөнерді жаңа сатыдан танып білуіне, рухани байлығының дамуына үлкен үлес қосушы ретінде жан-жақты өнерге баулу, әрі ізденіске, ғылымға деген мүмкіншіліктерін арттырады. Жалпы дизайнның мақсаты бұйымдарды әсемдеп қана қою емес, тіпті оларды күрделендіру емес, бұл жаңа жолдарды іздеу болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда дизайнерлер одағында төрт топқа бөлінген дизайн бағыттары жұмыс жасайды. Олар: графикалық дизайн, көлемді дизайн, кеңістік дизайн жатады. Бұл бағыттарын өзін жеке топтарға жіктеуге болады.

Қазіргі таңда ұлттық дизайн үлгілерін жас дизайнер Ая Бапани қазақтың ою-өрнектерін жаңашаландырып, киім дизайн өнеріне жаңаша өзгерістер алып келді. Оның ұлттық стилдегі киім үлгілері, қандай да бір әдемі маталардан емес, ұлттық құндылықтарымыздың бірі кигіз басу өнерімен байланысты.

Қазіргі таңда ұлттық стилде жұмыс жасайтын дизайнерлер көбеюде. Біз әрдайым бір орында тоқтап қалмай, жаңаша өзгерістерді жастарымыздың бойынан таба білуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бегимбай К.М. История и теория дизайна. Учебное пособие. –Астана; 2014.
2. Белов А.А., Гвоздев Е.М. История дизайна: Лекции. – Спб., 1993.
3. Дизайн: иллюстрированный справочник. – М., 2004.
4. Ленсу Я.Ю. Дизайнеры XX века (50 творческих портретов): биографический справочник. – Минск, Изд-во МИУ, 2008.
5. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.”
6. Филл Шарлотта. История дизайна. КоЛибри.

А.О.Тұрсынова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: К.Б. Каттебаева, педагогика ғылымдарының магистрі

ГРАФИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАР ЖӘНЕ ДИЗАЙН

Дизайн (ағыл. desing- жоба,сызу) - көркем сурет және сәулет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағыттың атауы. Дизайн өнері адамдардың әдемілікке, қолайлылыққа ұмытылуынан пайда болған өнер түрі. Дизайндың шығармашылық ізденістері: қызметтен тұлғаға және тұлғадан қызметке болып табылады.[1]

Дизайн – қызметтің көркем-техникалық ерекшелігі қарастырылатын тұлғалардың эстетикалық тұтастығы. Термин ХХ ғасырдан бастау алғанымен, жалпы тарихы өте тереңде жатқан өнер түрі. Дизайн қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем жасалған тұтыну заттары мен бұйымдарың қоршаған ортаға лайық үйлесімен жүзеге асырып,ұдайы олардың жаңа үлгілерін ойлап табуында.

Дизайн өнерінің негізгі мақсаты: бұйымдарды әсемдеп қана қою және қолөнерді күрделендіру емес – жаңа өзгерістерді іздеу болып табылады. Дизайн мейлінше сан алуан заттарды безендірумен және олардың конструкциясымен , атқаратын қызметімен логикалық сабақтастықта безендірумен айналысады.

Дизайн бірнеше түрге бөлінеді:

- Жарнама дизайны
- Көлік дизайны.
- Веб-дизайн.
- Сәулеттік дизайн.
- Интерьер дизайн.
- Ландшафттық дизайн.
- Дыбыс дизайны.
- Графикалық дизайн.
- Полиграфиялық дизайн.
- Адам имиджінің дизайны.
- Арт – дизайн.

Біз қарастыратын дизайн түрі графикалық дизайн және графикалық бағдарламалар.

Графика (грек γραφικός — «жазбаша», грек тілінен γραφω — «жазам») – бейнелеу өнерінің түрі, сызық, штрих, дақ және нүкте басты бейнелеу тәсілдер есепінде қолданады. Графика өнерінің ең ежелгі және дәстүрлі түрі – сурет, оның бастауын алғашқы петроглифтерден және антикалық сауыттардан байқауға болады, онда бейненің негізін сызық арқылы көрсеткен.

Графикалық өнерге сурет, сонымен қатар көркем баспа шығармалары (гравюра, литография және т.б.) жатады. Графиканың түрлері:

- Станок графикасы (сурет, гравюра, лубок);
- Кітап графикасы (иллюстрациялар, виньеткалар, мұқаба, супермұқаба және т.б.);
- Журнал және газет графикасы;
- Графикалық дизайн;
- Миниатюра (кітап графикасының нұсқасы);

Графикалық дизайн - көрнекі байланыс,қолайлы жағдайда жобалау және жасауға бағытталған шығармашылықты атайды. Дизайндың бұл түрі әр түрлі графикалық бұйымдарды ойлап табу және оларды безендіруді қарастырады. Графикалық дизайн - нақты бір идеяларды іске асыру мақсатында көріністі (графикалық) суреттерді құруда қолданылады. Графикалық дизайнның негізгі бөлігі – кітаптің дизайны немесе оның көркемдік құрылымы. [1-2]

Ақпаратты ұсыну үшін мәтін мен сурет көмегімен бейнелі қарым-қатынас функциясын көрсетеді - бұл түрлі тапсырмаларды шешу үшін көріністік коммуникацияларды жасайды. Графикалық дизайнға қатысатындар: әріптер—баспа өнімдерінің дизайны (газеттер, журналдар және кітаптар); Фирмалық стиль — фирмалық белгілер; Веб-дизайн — біртұтас сайт та, сол сияқты логотиптер де. Плакаттық өнім және өнеркәсіпті дизайн; қаптамалар мен заттаңбалар дизайны және т.б.[1-4] Мысылы: Фирмалық стильдегі белгілер қаріптер және түрлі буклеттердің әсемделуі, бланклер, этикеткалар, визиткалар, сувинерлік өнімдер, дизайндық қораптар және т.б компоненттері жасаумен ерекшеленеді.

Графикалық дизайнның негізі - қаріп болып табылады. Дизайнның бұл түрі визуалды – коммуникацияның нұсқаушысы, себебі ол графикалық арнайы бағдарламалармен жұмыс жасайды. Бұл бағдарламалар - Paint, Photoshop, CorelDRAW, 3D Max т.б бағдарламалар.

Corel Draw графикалық бағдарламасы – машиналық графиканың нағыз шедеврлерін жасау үшін қолданылатын компьютерлік дизайнердің құралы.

Түрлі-түсті көркемдеулерді; күрделі сызбаларды, кітаптар мен журналдар мұқабаларының фигуралық кітапшалардың, фотографиялық шын және фантастикалық шын емес бейнелерді; дайын бейнелеулерді редакциялау үшін, графикалық Web-беттерді құру үшін, т.б. жасау үшін қолданылатын қолайлы игеруге қарапайым құрал.[2]

Векторлық графика да қолданылады, оның көмегімен сапаны жоғалтпай, бейнелеуді бірнеше есе көбейтуге болады, ал мысалы Paint редакторында суреттерді растрлық берілуі кезінде ондай мүмкіндік жоқ. Векторлық графика безендіру және сызба бейнелеулерін құру үшін пайдаланылады. Векторлық графикада қисық негізгі объекті болады. Оны көбейткен кезде векторлық бейнелеулердің сапасы өзгермейді. Мысалы, Corel-да машина жазба бетінен бірнеше метрлік плакаттарға дейінгі көлемде бейнелеулерді құруға болады.

Corel-ге кіруде экранның ортасында тікбұрыш орналасқан, мұнда өз объектіні құруға болады. Объекті беттің сыртында құруға да болады, ал бетте таңдаған беттің форматына өз объектілерінді орналасуын және көлемін өлшеу үшін қолдануға болады.

Corel Draw – бірнеше беттен тұрады, оны толықтыру, жою, басқа атымен атауға болады. Клон – оригиналға еңгізелген барлық өзгерістерді қабылдайтын объектінің дубликаты. Свиток – вкладка - әр түрлі эффектерді: бұрылыстарды, айналуларды, түсте өзгертуді, т.б. құру үшін аспаптардың қосымша панелі.

Объект – құжаттың фрагменті. Объекттер бір-бірімен қиылысу, бір-бірінің үстіне жапсырылуы мүмкін, олардың көмегімен түрлі-түсті мәтіндердің комбинацияларды, суреттерді жасауға болады.

Corel-да түрлі-түсті модельдер пайдаланады:

- 1) RGB – (қызыл + жасыл +көк) – бейнелеулерді экранға шығару үшін.
- 2) CMYK – (көгілдір + қызыл + сары + қара) – баспа өнімін жасау үшін.
- 3) HSB – (рең + қою бояу + жарық) – жеке көркем шығармаларды жасау үшін.

Adobe Photoshop графикалық бағдарламасы - суреттерді, мәтіндерді өзгертуге, түрлендіруге, сақтауға арналған ең танымал графикалық бағдарлама болып табылады.

Adobe Photoshop графикалық бағдарламасы түстер палитрасымен жұмыс істеуге, суреттерді еңгізуге және шығаруға, контурларын ерекшелеуге, түс таңдауға, сурет фильтрін таңдауға, өлшемі мен кеңейтілімін өзгертуге, суреттерді түстендіруге және басып шығаруға мүмкіндік береді.

Adobe Photoshop интерфейсі бағдарламамен өзара әрекеттесу әртүрлі деңгейдегі қолданушыларға арналып ойластырылған. Бағдарламамен жұмыс істеу: командаларды тышқанды басу арқылы жүзеге асыру және пернетақтада белгілі бір перне комбинацияларын басу арқылы операцияларды жүзеге асыру. Операцияларды жүзеге асырудың екі түрі де бір бірінен оңайлығымен және функцияны орындау жылдамдығымен ерекшеленеді.

Adobe Photoshop расторлық графиктік файлдарды редактрлейтін ең мықты программалардың бірі. Оның келесі мүмкіншіліктерін көрсетейік:

- Графикалық бейнелерді жоғарғы дәрежеде өңдеу.
  - Эксплуатациядағы қарапайымдылық пен жұмыс істеу мүмкіншілігі.
  - Бейнелерді жасау және оны өңдеудегі адам ойының барлық қажеттілігін қамтамасыз етуі.
  - Расторлық бейнелерді өңдеуді автоматтандырудағы кең мүмкіндіктері
- көптеген түстік профильдермен жұмыс істей алуы және оны қағаз бетіне шығару мүмкіндігі.
- Әртүрлі көркемдік эффектерді жасауға арналған фильтрациялау командалардың көпшілігі.

Photoshop - бұл программа проффисионалды сандық графиканы жасауға арналаған.

3D Max бағдарламасы кез - келген керекті объектінің моделін және слайдтық моделін құруды, натюрморттарды визуалдау арқылы түс беруді, берілген объектіні хромдауды және олардың көлеңкесін шығаруды, лазерлік сәуле түсіруді, фрагменттер мен кадрларды қозғалту арқылы анимациялауды, динамикалық эффектілер көмегімен судың толқыны мен желдің бағыттарын жасауды, адамның келбеті мен шаштарын «Hair and Fur» эффектісімен жүзеге асыруды және тағы да басқа да көптеген мысалдарды құруға мүмкіндік береді.

3D Max бағдарламасы арқылы геометриялық фигураларды визуализациялау мен модельдеуді, жоғары математикада кездесетін геометриялық фигуралар мен модельдер 3D көріністерін жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.Бекболатұлы. Жарнама негіздері. Алматы: Экономика-2009.
2. Б. Н. Нұрмаханов, Д. Д. Әбілдабекова, У. Т. Қарымсақов. Компьютерлік графика. Алматы:2011.
3. Филл Шарлотта. История дизайна. КоЛибри.
4. Волкова В.В. Дизайн рекламы. Москва . 1997.
- 5.www.google.kz

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК: 821.162.1-93

О.Ю. Терещенко

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Е.Н. Шаронова, старший преподаватель кафедры русской филологии

ПОЛЬСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ЧТЕНИИ ДЕТЕЙ КАЗАХСТАНА

Сегодня приоритетом в модернизации экономики Казахстана является уровень культуры и образования населения. Требования к человеку в новом информационном обществе возрастают. Между тем, главным звеном в этом новом подходе по-прежнему остается чтение, которое становится, по выражению специалистов, ключом к веку информации.

Падение интереса к чтению привело к острому дефициту знаний, информации, что препятствует национальному развитию страны и интеграции ее в глобальную мировую экономику и политику. Изменение такого отношения к чтению должно стать заботой всех педагогов, занимающихся обучением и воспитанием детей. Поэтому одной из основных задач дошкольного учреждения, является создание условий для развития у детей интереса к чтению.

Нравственное, интеллектуальное, эстетическое развитие детей напрямую связано с получаемой ими духовной пищей. Огромную роль в социализации личности играют средства массовой информации и книга. Вхождение ребенка в книжную вселенную происходит в первую очередь с помощью литературы, специально созданной для детей. Именно детская литература питает ум и воображение ребенка, открывая ему новые миры, образы и модели поведения, являясь мощным средством духовного развития личности.

В Казахстане живет около миллиона детей, родившихся за последние три года. Вскоре многие из них станут воспитанниками детских садов, и то, какие произведения войдут в круг их чтения, напрямую зависит от выбора книг родителями и воспитателем. Следует отметить, что все программы воспитания и обучения в детском саду включают в себя произведения зарубежной литературы. Эти произведения всегда вызывают живой интерес дошкольников. Почему же нам так интересно знакомиться не только с творчеством своего народа, но и с произведениями, пришедшими из других частей света? Детские книги писателей разных стран открывают ребенку широкую панораму мировой культуры, делают его гражданином мира. Рамки и границы действительности расширяются, мир предстает более разнообразным, богатым, загадочным и влекущим.

Зарубежная детская литература – необыкновенно интересное чтение. Она знакомит маленького читателя с иным образом жизни, национальными особенностями характера, природой. Очень мало, к сожалению, переведено произведений мировой детской классики на казахский язык. В последние годы проблема пропаганды переводной художественной литературы на казахском языке в Казахстане привлекает все более пристальное внимание специалистов. Для русскоязычного читателя зарубежная детская литература существует в великолепных переводах и пересказах, и мы бы многое потеряли, если эти зарубежные произведения не дошли бы до нас.

В советское время рынок переводной литературы был весьма обширен, переводились не только писатели стран соцлагеря, но и французы, немцы, японцы, американцы. Но если последние и сейчас весьма востребованы, то свежих «поляков», «венгров», «румын» не видно уже давно. Список детской литературы за последние 25–30 лет расширился за счет хорошо изданных переводных книг, но принципиально не изменился.

Польских писателей маленькие читатели любят. Для дошкольного чтения очень подходят стихи, сказки и рассказы о животных. Стихи и сказки польских авторов много переводились на русский язык. Над переводами работали такие известные детские поэты, как С. Маршак, С. Михалков, Е. Благинина, Э. Мошковская, Б. Заходер. Благодаря их усилиям замечательное творчество, предназначенное малышам, стало широко известно.

Кто же из польских писателей входит в круг дошкольного чтения? В первую очередь Мария Конопницкая, перу которой принадлежит написанная прозой и стихами повесть-сказка «О гномах и сиротке Марысе», которую исследователи литературы считают одним из шедевров детской литературы страны. В своих размышлениях о детском чтении она полагала, что поэзия для детей, «как поэзия сама по себе, без дидактической навязчивости будет пробуждать в душе ребенка

определенные настроения, гармонирующие с прирожденной певучестью этой души...». «Я прихожу не для того, чтобы учить детей и их развлекать. Я прихожу петь с ними», – повторяла Конопницкая. Такого рода мелодичная, звучная и напевная лирика обосновалась в разнообразных вариантах в польской детской литературе на десятилетия.

Юлиан Тувим, Ян Бжехва, Янина Поразинская, Людвиг Ежи Керн создали особую поэтику детского стиха, которая и сегодня служит животворной основой поэзии для малышей. Юлиан Тувим у нас больше известен как детский писатель, хотя поэт написал для детей не более пяти десятков стихотворений. В них всплеск детской фантазии, завораживающих ритмов, игры слов, юмора, необычных сюжетов и героев. Истории про пана Трулялинского, пана Яна Топотало, Ежи, который не хотел учиться, птиц, которые сразу зачирикали на разные голоса в птичьем радио и многих других навсегда вошли в золотой фонд детской классики. Ян Бжехва писал для детей и для взрослых, в стихах и в прозе. Но особенно любил он сочинять сказки, и, пожалуй, самые интересные из них – сказки про пана Кляксу. Смешные, остроумные, насмешливые стихи Яна Бжехвы знают во многих странах. Людвиг Ежи Керн – рыцарь Ордена Улыбки, автор прозаических произведений и стихов для детей. Наиболее известен своими произведениями о псе Фердинанде и книгой стихов «Послушай-ка, слон». Небольшие рассказы Януша Корчака и Яна Грабовского замечательно подходят для знакомства дошкольников с произведениями детской польской прозы. В настоящее время дошкольник-читатель зачастую читает и любит то, что любят и помнят из собственного детства его родители, а часто и бабушки и дедушки. С современной детской польской литературой мы, к сожалению, не знакомы. Отказываться от любимых многими поколениями книг никто не призывает. Но, читая только такие книги, современный дошкольник может на многие годы отстать в познании мира.

Читательский опыт многих поколений свидетельствует: интерес к книге рождается в дошкольном детстве. И чем раньше он проявляется, тем оригинальнее, глубже в малыше формируется читатель, творческая личность, человек с высоким интеллектуальным потенциалом. Современный дошкольник не тот, что раньше. Жизнь, изображённую в художественном произведении, сегодняшние дети видят по-другому, их суждения часто бывают неожиданными, а выводы, порой, выходят за пределы детского опыта.

Польская детская литература продолжает развиваться, но в продаже нет переводов современных авторов. Коммерциализация книжного рынка отрицательно сказалась на выпуске детской литературы и картине детского чтения: произошел резкий спад показателей издания детской литературы; с расширением тематики детских книг, улучшением их качества значительно повысились цены на детские книги, которые оказываются недоступными населению. Детские библиотеки содержат в основном литературу, изданную еще в советские времена. То, что приобретено после 90-х годов, содержится в библиотеках малыми тиражами и выдается для чтения только в читальных залах.

Литература развивает многие способности детей: учит искать, понимать, любить – всем тем качествам, которыми должен обладать человек. Именно книги формируют внутренний мир ребенка. Во многом благодаря им дети мечтают, фантазируют и изобретают. Но только при условии, что эта литература будет разнообразной и поликультурной. Сегодняшняя детская зарубежная литература необычайно разнообразна жанрово и тематически. Лучшие писатели мира отдают свой талант детям, так как понимают, что будущее в руках подрастающего поколения. Перевес литературы зарубежных авторов – особенность современного существования литературы для дошкольников. В последние годы заметным успехом у издателей, а значит и детей пользуется скандинавская, в частности, шведская литература. А вот польская детская литература оказалась в стороне. Планируется долгосрочное сотрудничество нашего университета с Университетом прикладных наук имени Яна Амоса Коменского. В городе Лешно уже открыт Польско-Казахский центр, где жители Польши могут ознакомиться с культурой Казахстана. Возможно открытие такого центра в Семее поспособствует знакомству с детской польской литературой современности.

Использованная литература:

1. Измбергенов Н. Казахстанские детские книги: поиски утраченного в Сети [Электрон. ресурс]. – 03.04.2006. – <https://www.caravan.kz/articles/kazakhstanskie-detskie-knigi-poiski-utrachennogo-v-seti-375849/>
2. Молдабекова С. С. Переводная художественная литература как фактор интернационального воспитания в детских библиотеках Казахстана. Диссертации в Техносфере: [Электрон. ресурс]. – 1990. – <http://tekhnosfera.com/perevodnaya-hudozhestvennaya-literatura-kak-faktor-internatsionalnogo-vozpitanija-v-detskih-bibliotekah-kazahstana#ixzz5CnZFOyuo>

А.С.Ауесбекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: И.В. Зыкова, к.филол.н., и.о. доцента кафедры русской филологии

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕННОГО ПОРЯДКА И ЕЕ ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ РОЛЬ

Целью настоящей работы стало изучение категории временного порядка в детских страшилках и обоснование ее текстообразующей роли в этом жанре устного творчества. Страшилки проявляют четкую и однотипную структуру сюжета: запрет или предупреждение – нарушение запрета - воздаяние. Вероятно, в этом заложена определенная дидактическая структура.

Жанровые черты детских страшилок тесно связаны с их языковыми и дискурсивными свойствами.«В страшилке сливаются традиции волшебной сказки с актуальными проблемами реальной жизни ребёнка»[1]. Среди детских страшилок можно обнаружить сюжеты и мотивы, традиционные в архаическом фольклоре демонологических персонажей, заимствованных из быличек и бывальщин, однако преобладающей является группа сюжетов, в которых демоническими существами оказываются люди, предметы и вещи окружающего мира.

Страшилки не сводятся только к сюжету, существенным является и ритуал рассказывания — как правило, в темноте, в детской компании в отсутствие взрослых. По мнению фольклориста М.П. Чередниковой, включенность ребенка в практику рассказывания страшилок зависит от его психологического созревания. Сначала, лет в 5—6, ребенок не может без ужаса слышать страшные истории. Позднее, примерно с 8 до 11 лет, дети с удовольствием рассказывают страшные истории, а в возрасте 12—13 лет уже перестают воспринимать их всерьез, и все большее распространение получают различные пародийные формы.

Страшилка по своему исполнению – нарратив, личностно окрашенный рассказ. И это – принципиально важное качество повествования. Без личностного, оценочно-субъективного повествования не будет достигнут эффект страшилки – испугать слушателя.

А нарратив требует линейного изложения фактов и событий в тексте. Подобный рассказ - это, скорее, не объективное, а субъективное повествование. В нарративе появляется необходимость не просто донести информацию до слушателя, но произвести впечатление, заинтересовать, заставить слушать, вызвать определенную реакцию. Рассказчик страшилки часто не даёт непосредственных оценок, но устанавливает причинно-следственные связи и выстраивает логические цепочки между описываемыми событиями.

Детская страшилка в этом отношении сродни фильмам ужасов.

В страшилках мы наблюдаем устойчивые мотивы: «чёрная рука», «кровавое пятно», «зелёные глаза», «гроб на колёсиках» и т.д.

Такой рассказ состоит из нескольких предложений, по ходу развития действия напряжение нарастает, а в финальной фразе достигает своего пика. И здесь основную роль играет категория временного порядка, в которой функционально-семантически соединяется целый комплекс языковых категорий – вид, время, таксис. На периферии можно отметить даже функциональное вовлечение в структурирование сюжета категории количественности в ее связи с категориями лица и персонализированности.

На наиболее высокой ступени временной иерархии находится «основная линия повествования», создаваемая глагольными формами и их окружением, в частности обстоятельствами времени. В этой линии повествования временной порядок находит наиболее полное и наиболее четкое выражение как категория текста. Таким образом временной порядок – это функционально-семантическая категория, выражающая последовательность действий в тексте, отвечающая за развитие сюжета.

Рассмотрим временной порядок на примере страшилки «Черная ленточка».

Чёрная ленточка

Мать с дочкой пошли в магазин. Там продавались чёрные ленточки. Дочка попросила маму, чтобы она ей купила чёрную ленточку. Мать ей купила. Они пришли домой, и девочка ленточку повесила над диваном. Прошел день. Настала ночь. Все легли спать. Девочка легла на диван. Чёрная ленточка сползла с гвоздика на диван, обвилась вокруг шеи девочки и задушила её.

Как видим, в тексте почти все формы глаголов – совершенного вида, что создает нарративную перспективу текста: это рассказ о последовательно происходящих событиях.

Представление временного порядка в тексте может быть связано с выражением пространственных отношений. В частности, сменяющие друг друга ситуации (эта смена обычно выражается с участием совершенного вида) могут быть сопряжены со сменой пространственных вех, как например, в этом тексте: *пошли в магазин, там продавались, они пришли домой, легла на диван, сползла звезда на диван, обвилась вокруг шеи.*

Есть интересное суждение немецкого автора Г. Рейхенбаха о том, что «временной порядок возможен в такой области, которая не имеет никакого пространственного порядка, а именно в сфере психического опыта человека». То есть получается, что временной порядок не только выражается в тексте с помощью языковых категорий, морфологических и синтаксических, функционально-семантических, но и как бы предвосхищается человеком на основе его жизненного, читательского, коммуникативного, дискурсивного и нарративного опыта.

Композиция страшилок такова, что она, опираясь на категорию временного порядка, создает предощущение неизбежной страшной развязки. Это не что иное, как саспенс (состояние тревожного ожидания), популярный в кинематографе, но, несомненно, представленный и в страшилках.

Страшилка как нарратив, неотделима от общества и культурного контекста, поскольку именно в них она и формируется.

Нарративный рассказ подразумевает заведомое утаивание некоторых фактов и истинных намерений, возможно, подмену тезиса и использование эвфемизмов для придания тексту благозвучности и избегания конкретики.

Литературовед О. Ю. Трыкова считает, что в «настоящее время страшилки постепенно переходят в «стадию консервации». Дети ещё рассказывают их, но уже практически не появляются новых сюжетов, меньше становится и частотность исполнения. Очевидно, это связано с изменением жизненных реалий: в советский период, когда почти тотальный запрет в официальной культуре был наложен на всё катастрофическое и пугающее, потребность в страшном удовлетворялась посредством данного жанра. В настоящее время появилось множество источников, помимо страшилок, удовлетворяющих эту тягу к загадочно-пугающему.

Список литературы:

1. Гречина О. Н., Осорина М. В. Современная фольклорная проза детей // Русский фольклор. - Л., 1981.
2. Лурье В.Ф. Детский фольклор. Младшие подростки.- М. 1983.
3. Современный жанр детского фольклора – страшилки. [Электрон. ресурс]. 2018.- URL: <http://mirznanii.com/a/180630>

В.В.Бойко, К.Р.Гареева

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: И.В.Зыкова, к.филол.н., и.о. доцента кафедры русской филологии

КОНЦЕПТЫ В МОЛОДЕЖНЫХ ГРАФФИТИ : ИХ СОДЕРЖАНИЕ И ФУНКЦИИ

Целью настоящей работы было изучение молодежных граффити в качестве определенного текста и выражения дискурса современной молодежи. Были поставлены следующие задачи: рассмотреть граффити с точки зрения концептов, актуальных молодежных дискурсах; исследовать содержание и структуру выделенных концептов; изучить функции граффити в аспекте социальных связей и отношений. Материалом исследования послужили граффити в нашем городе по адресу: улица Абая, стена старой воинской части.

Прежде всего следует определить основные понятия, такие, как граффити, концепт, символ.

Слово «граффити» (от итал. *graffare* — царапать) первоначально означало надписи, слова и фразы, начертанные острым предметом на поверхности древних сосудов или архитектурных сооружений, также в катакомбах. В дальнейшем — отдельный жанр визуального творчества, несанкционированные живописно-графические изображения, испещряющие стены заброшенных домов, заборы, вагоны метро.

Концепт — явление того же порядка, что и понятие. По своей внутренней форме в русском языке слова концепт и понятие одинаковы: концепт является калькой с латинского *conceptus* — «понятие», от глагола *concipere* «зачинать», т. е. значит буквально «понятие».

Концепт — это как бы ступок культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт — это то, посредством чего человек — рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» — сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее (Ю.С. Степанов).

Символ [греч. *symbolon* — условный знак] — образ, являющийся представителем других, как правило, весьма многообразных образов, содержаний, отношений. Символ родствен понятию «знак», однако их следует различать. Для знака многозначность — явление негативное: чем однозначнее расшифровывается знак, тем конструктивнее он может быть использован. Символ, напротив, более многозначен, содержателен. Символ — одна из важнейших категорий искусства, философии и психологии. Символ — это знак, но также накопитель памяти культуры.

Изначально граффити использовали политические активисты, которые хотели донести свои мысли и лозунги до общественности, и уличные банды, которые таким образом обозначали свою территорию. Но сейчас можно говорить о том, что граффити стали средством передачи определенной информации или средством самоутверждения и самовыражения в среде молодежи. Интересно, что в США создатели граффити осознают его как определенный культурный феномен. *149st* — сайт, открытый нью-йоркскими граффити-райтерами старой школы в 1998-м году. Свое название он получил от самого популярного в 1970-1980 годы места встречи райтеров — пересечения 149-й улицы и Гранд Конкорс в Бронксе (там пересекаются вторая и пятая линии нью-йоркской подземки). Сайт был создан, чтобы задокументировать историю нью-йоркского граффити: на нем собраны профайлы большого количества райтеров и команд первой и второй волны, а также опубликованы статьи, написанные самими райтерами.

В настоящей работе представлен взгляд на граффити с точки зрения лингвиста — как на текст с включенными в него символами и другими изобразительно-выразительными средствами, как на проявление молодежного дискурса. На отдельных исследуемых граффити присутствуют образы, имеющие символическое значение. Приводя тексты граффити, мы сохраняем их орфографические и пунктуационные особенности.

Изображение «Сова». В европейских культурах сова символизирует мудрость, познание, смерть и тайну. Надписи, сопровождающие граффити: Hello— привет; Well-хорошо.

Сова — символ ночи, ночного образа жизни, развлечения. Это герой граффити, близкий молодежи, свой по интересам.

Изображение «Лев». Лев символизирует силу и мощь. Возможно, автор сравнивает льва с собой, и скорее всего является самовлюбленным человеком, который ведет себя надменно.

Брат. Текст: «Брат я тебя люблю!!! Ты навсегда останешься у меня в сердце, и в памяти. Спасибо тебе за всё!»

По данному граффити понятно, что автор испытывает боль, и хочет сказать невысказанное. Возможно, автор призывает общество ценить своих близких и время, проведенное с ними. На граффити выражена дружба, которая сравнивается с отношениями кровного родства.

Текст «Жизнь прекрасна».

Возможно, автор напоминает обществу что, в любом случае, жизнь — это подарок. И несмотря на трудности — люби свою жизнь.

Текст «Люби маму и эскимо».

Граффити напоминает нам, что необходимо в первую очередь любить ту, которая тебя родила и воспитала. Также нельзя забывать вкус своего детства. Возможно, это фразеологизм, выражающий некоторую насмешку над человеком, ставшим взрослым, но далеким от действительности и замкнувшимся в уютном мире своего детства.

Война. Текст: «СПАСИБО 417045»

Автор, таким образом, хочет выразить благодарность великим героям войны. И напомнить обществу, что они ходят под мирным небом благодаря своим предкам. Всё-таки война — памятное событие, которое мы должны помнить по сей день.

Батырхан Шокенов, Виктор Цой и Сергей Есенин (графические портреты, нанесенные на бетонную стену по трафарету).

У молодежи их творчество вызывает бурю положительных эмоций. Заслуживает особого внимания выбор персоналий: это деятели культуры, исключительно популярные в среде молодежи. В тоже время это люди с трагической судьбой и рано ушедшие из жизни. Их популярность стала

особенно возрастать после смерти. Можно утверждать, что портретные изображения (порой в траурной рамке) в контексте граффити выражают переоценку творческого вклада человека через концепт «жизнь-смерть». Причем трагическая и преждевременная смерть на пике творческого горения сделала этих людей символами молодежной культуры.

Мыслители.

На данном граффити изображены три великих мыслителя казахской степи: Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзов и Шакарим Кудайбердиев.

Пестрые волны, соединяющиеся портреты друг с другом, – мысли. Три маститых деятеля проповедовали в разное время. Но суть у всех была одна – призыв к просвещению, к личностному развитию и общественному прогрессу.

Таким образом, все граффити, рассматриваемые нами, представлены на огромном пространстве стены. Их можно рассматривать как текст, который выражает концепты, идеи, социальные стереотипы современной молодежи. Текст - связная совокупность концептов и идей, относящихся к некоторой сфере молодежной культуры, к коммуникативным аспектам молодежных сообществ.

По нашим наблюдениям, в молодежном дискурсе актуальны концепты: любовь, дружба, жизнь, человек, смерть, память, детство.

Можно сделать вывод, что граффити в пространстве, во времени могут складываться в некий гипертекст. В нем выражаются идеи молодежного дискурса. Авторы такого гипертекста стимулируют выражение означенных ими концептов в более поздних граффити и артефактах других коммуникантов. Так, например, на стене старой воинской части сложился гипертекст с размышлениями о смысле жизни и о смерти.

Граффити выполняют социальные функции объединения и выражения идеи молодежной культуры.

Список литературы:

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. - С. 40-76.
2. Общая психология. Словарь. Под ред. А.В. Петровского.
3. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры. Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992. - С. 191.
4. Graffiti. - [Электрон. ресурс]. 2018.- URL: <http://www.at149st.com/>

А.Б.Капас

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: И.В. Зыкова, к.филол.н., и.о. доцента кафедры русской филологии

КОНЦЕПТ «КИТ» В СОВРЕМЕННОМ МОЛОДЕЖНОМ ДИСКУРСЕ, ЗАФИКСИРОВАННОМ В ГРАФФИТИ

Цель настоящей работы - изучение концепта «кит» в молодежных граффити, которые мы рассматриваем как своеобразный текст и выражение дискурса современной молодежи. За граффити, таким образом, скрывается концептосфера и определенная картина мира, мироощущение и система знаний о мире. В исследовании были поставлены следующие задачи: рассмотреть граффити с точки зрения концептов, актуальных в молодежных дискурсах; исследовать содержание и структуру выделенного концепта «кит»; изучить функции граффити как определенного коммуникативного средства в функциональном и динамическом аспектах.

Что же такое граффити?

Граффити (от итал. graffito, множ. graffiti) — изображения или надписи, выцарапанные, написанные или нарисованные краской или чернилами на стенах и других поверхностях. К граффити можно отнести любой вид уличного раскрашивания стен, на которых можно найти всё: от просто написанных слов до изысканных рисунков. Центральные признаки концепта «кит» выражаются непосредственно в слове в языке и употреблении его в речи. Выделим базовые и периферийные признаки концепта по толковым словарям и фактам речи (Национальный корпус русского языка). **Кит** 1.Огромное, хищное, сильное существо.2.Жизнерадостный,веселый.3.Добрый,дружелюбный, заботливый.4. Спокойное существо.5. Мечтатель. Ему так хотелось хоть однажды потрогать облако, пусть даже маленькое облачко. Этот кит всегда был мечтателем, но его главной мечтой

неизменно оставались облака. [Сказка Эндин Александра. Облачный кит]. 6.Олицетворение кита, «родство души» с человеком:

*Стать бы китом...
В море весь день купаешься,
Плывешь, как корабль,
Блестишь, как рояль,
И солнышку улыбаешься!
В океане пустом
Бьешь огромным хвостом,
За рыбкой ныряешь- трудишься!
И бабушка- кит тебе не кричит:
-Вылезай из воды!
Простудишься. [В. Черняева]*

Образ кита, столь часто встречающийся в детской литературе включал именно эти базовые и ценностные концептуальные составляющие.

Проследим формирование новой интерпретационной ценностной части концепта «кит» на основе восприятия образа кита в последнее время.

В августе 2015 года творческая команда «Дирижабль» в городе Семей на арке дома на одной из городских улиц нарисовала граффити «Кит-мечтатель». Команда, состоящая из 10 человек, рисовала 4 дня, используя 3042 рисунка. Художники называют своей главной идеей проекта добавление красок нашему городу. «Мы любим наш город! Мы верим в светлое будущее нашего города и мы хотим сами создавать это будущее!», - говорит руководитель творческой группы Адлет Кылышбеков. На стене было написано «Wecanflycomeonletstry!» - «Мы можем летать, давай попробуем».

Восприятие в контексте «романтического героя». Жители города восприняли это творение очень тепло, восхищались и были рады, что наш город украсил такой красивый рисунок. За короткое время Кит- мечтатель стал одним из самых красивых мест города.

Синий кит (а также «Тихий дом», «Разбуди меня в 4:20», «Море китов», «Млечный путь», «F57», «Красная сова» и другие названия) — российская городская легенда, зародившаяся в конце 2015 — начале 2016 года. Игра, финальной целью которой является совершение самоубийства. По информации СМИ, для того, чтобы начать «игру», пользователи социальных сетей (в подавляющем большинстве — подростки), пишут на своих страницах хэштеги #синийкит, #явигре, #синий, #тихийдом. Потом с пользователями связывается «куратор», который устанавливает с ними контакт. Как правило, «кураторы» пользуются поддельными аккаунтами, зарегистрированные, как часто бывает, на чужие имена и фамилии, то есть их нельзя идентифицировать. Сперва они объясняют правила: «никому не говорить об этой игре», «всегда выполнять задания, какими бы они ни были», «за невыполнение задания тебя исключают из игры навсегда и тебя ждут плохие последствия». Затем «куратор» выдаёт задания. Обычно насчитывается около 50 заданий: по одному на день. На 27-й день участники обязаны вырезать острым ножом на руке рисунок кита и подтвердить выполнение заданий, иначе они столкнутся с угрозами убийства или причинения вреда своим родителям или родственникам.

С появлением этой игры восприятие «Кита-мечтателя» резко изменилось. Люди начали с подозрением смотреть на этот рисунок и ассоциировать его с суицидом. Если до этого люди не осмеливались написать что-то на Ките, то теперь они охотно стали писать название и задания этой игры на стене. Такие, как #разбуди меня, #56, #57, #тихий дом.

Более того, не только в нашем городе, но и во всем мире к образу кита стали относиться негативно. И в ассоциации слова «кит» появились новые понятия, такие, как смерть и суицид.

Появился новый оценочный компонент концепта - «кит как символ детского суицида, кит, мечтающий умереть»:

*Я в игре, четыре двадцать
Поиграй и ты со мной,
Ничего не бойся, братец,
Отведу я в мир иной.
Синий кит плывёт по морю,
Нависает тишина,
Синий кит сейчас завоет,
Начинается игра*

*В Тихий дом войди неспешно,
Там найдёшь себе друзей,
Вместе будете с друзьями
Падать с высших этажей.* [Неизвестный автор в сети]

Не случайно изображение кита на арке дома в последнее время покрывается все новыми надписями. После сообщений о игре с суицидальным концом многие из этих надписей содержат ассоциации с концептом «смерть». Вот одна из надписей, цитата из песни Егора Летова «Далекая Офелия смеялась во сне...».

Егор Летов – российский поэт и музыкант, одна из основных фигур в музыкальном молодежном движении 80-х годов, рано и трагически ушедший из жизни. Офелия – один из персонажей трагедии Вильяма Шекспира «Гамлет», трагически погибает. Из текста трагедии невозможно понять, является ли смерть Офелии результатом несчастного случая или самоубийства. Образ Офелии в таком контексте становится символом трагического финала жизни, бессмысленного и жестокого отношения окружающего мира к человеку:

*Далекая Офелия смеялась во сне,
Пузатый дрозд, мохнатый олень.
Привычно прошлогодний нарисованный снег
Легко, светло и весело хрустит на зубах.
Нарядная Офелия текла через край
Змеиный мед, малиновый яд.
Резиновый трамвайчик, оцинкованный май
Просроченный билетик на повторный сеанс.* [Егор Летов]

Концепт «кит» приобрел яркие трагические ценностные составляющие. Концепт выражает символические значения – смерть, суицид, бессмысленный конец, жестокость, безысходность существования, зависимость от неизвестных и неуправляемых, непонятных для человека внешних сил.

Список литературы:

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. - С. 40-76.
2. Общая психология. Словарь. Под ред. А.В. Петровского.
3. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры. Т. 1. - Таллинн, 1992. - С. 191.
4. <http://www.ruscorgora.ru> Национальный корпус русского языка.

А.А.Маратова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: И.В. Зыкова, к.филол.н., и.о. доцента кафедры русской филологии

РЕКЛАМА И ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА АДРЕСАТА

Реклама – это направление в маркетинговых коммуникациях, в рамках которого производится распространение информации. Слово «реклама» происходит от латинских глаголов «*gesclama*» (выкрикивать) и «*gesclama*ge» (откликаться, требовать), претерпевших на протяжении многих веков значительные смысловые изменения. Реклама – это неперсонифицированная передача информации, обычно оплачиваемая и имеющая характер убеждения, о товарах, работах, услугах или идеях известных рекламодателей посредством различных носителей.

Адресат - (от фр. *addresser* - обращать, направлять) лицо, на имя которого что-либо посылается.

В современном, динамично развивающемся мире трудно себе представить жизнь без рекламы. Она так внедрилась в нашу жизнь, что теперь ее можно встретить повсюду: на улицах, в транспорте, в газетах, в журналах, на радио, по телевизор. Реклама является своего рода бизнесом, его можно отнести и к искусству, причем к искусству специфическому, основная цель которого - воздействовать на психику потребителя таким образом, чтобы у потребителя возникла уверенность в необходимости того или иного продукта или услуги. Рекламное искусство носит некий научный характер, который основывается на определенных психологических и лингвистических факторах, и знать их должен каждый, кто хочет посвятить свою жизнь этому непростому, но увлекательному делу. Итак, основные факторы психологического воздействия рекламного искусства следующие.

Фактор 1 – внимание и реклама, т.е. чтобы потребитель воспринял рекламу, необходимо привлечь к ней его внимание. Внимание можно привлечь с помощью персонажей, юмора, парадоксальности, оригинальностью сюжета, выразительности чувств. С точки зрения языковых средств – это восклицательные предложения, образные и эмоционально оценочные слова, метафоры, незнакомые слова – как иностранные, так и образованные на случай, окказионализмы.

Фактор 2 – интерес и реклама. В рекламном деле основная задача ставится примерно так: привлечь внимание и вызвать интерес! Интерес всегда связан с неудовлетворенными потребностями, причем некоторые из них надо осознать, а многие сформировать. В этом случае асы рекламного дела, для осуществления этой задачи, используют богатый, специально выработанный арсенал средств. И одно из важнейших правил у них на вооружении таково: не столько предлагать публике хороший товар, сколько внушить с его помощью хорошее настроение.

В плане речи это позитивно заряженные слова (*бодрость, веселье, веселая компания, друзья, дети*), формы императива с положительными коннотациями (*живи, как хочешь*), обращения к адресату как к близкому человеку, с теми же эмоциями, потребностями, образом жизни, которые подразумеваются через образ автора. Образ автора так же необходим рекламе, как и любому другому тексту, предполагающему отклик, обратную связь.

Фактор 3 – формирование желание в рекламе. Желание – это отражающее потребность переживание, перешедшее в действительную мысль о возможности чем-то обладать или что-то осуществить. Не стоит также упускать тот факт, что желание имеет побуждающую силу, с помощью которой обостряется состояние потребности. В этом случае, асы рекламного дела руководствуются составлением рекламного ролика, таким образом, который на подсознательном уровне действует на человека примерно так: *«Как не хватает мне для полного счастья именно этого! Без этого жизнь не мила!»*. При этом у человека возникают неприятные переживания, от которых он стремится избавиться, испытывая при этом как бы двойную стимуляцию активности в достижении желаемого результата. И вот тут, человек идет в магазин, покупает определенный товар, и освобождается от отрицательных эмоций из-за неудовлетворенности.

Фактор 4 – реклама и внушение. Один из исследователей рекламного дела сказал: «Реклама строится на внушении, суггестии, на вере, без предоставления достаточной аргументации».

Свои специфические средства воздействия имеются как в устной, так и в письменной речи. В рекламных написанных текстах это так называемая метаграфемика, в частности, супраграфемика (выбор шрифтовых гарнитур, средств шрифтового выделения – курсив, подчеркивание, разрядка, использование заглавных букв, варьирование насыщенности и размера шрифта) и топографемика (способы размещения печатного текста на плоскости). Например, целый ряд шрифтовых гарнитур имеет отчетливые исторические ассоциации. Так называемые брусковые шрифты, итальянский и египетский, бывшие популярными в начале 20 в., использовавшиеся в тогдашних плакатах и сохранившиеся в логотипах ведущих советских газет («Правда», «Известия»), ассоциируются с кругом «народно-революционных» представлений. Гарнитура «елизаветинская» ассоциируется с дореволюционным прошлым России.

Наиболее распространенным и лучше всего освоенным языковым инструментом, который используется для целей речевого воздействия, конечно, является выбор слов и эквивалентных им сочетаний, в частности фразеологизмов: «Классика Золотого фонда» (Реклама кофе «Gold») Так, вызывает впечатление уместное использование числительных, например, в рекламе лабораторий «Invitro»: «Медицинские анализы: 1700 видов исследований». Вряд ли у адресата возникнет непереносимое желание проверять их количество. Скорее, он предпочтет другим именно эту лабораторию.

Используется и звуковая, ритмическая организация текста. Преобладают предложения неполные или нечленимые, эмоционально окрашенные: «- Это будет полный бананас! - Уже хочу!» (Реклама жевательной резинки).

Важную роль в текстах играет категория лица, помогающая в установлении отношений «свой/чужой» с адресатом. Это может быть использование жаргона, а также точный выбор обращения (кому-то приятно считаться господами, кому-то – товарищами, а кому-то – земляками, коллегами, соотечественниками, братвой, мужиками и т.д.) и надлежащее использование местоимения *мы*. Например: «Курительные трубки – аксессуар для настоящего джентльмена». Также присутствует реклама информационного характера, которая информирует адресата. Путем информации, подобной "бесплатно", она ненавязчиво пытается привлечь внимание именно услугой, за которую не нужно платить деньги.

Когда адресат обращает внимание на ту или иную рекламу, у него возникают ассоциации с уже виденным. Только потом он читает рекламный текст или вообще игнорирует его в виду сложившихся ассоциаций. Если прочёл, то анализирует полученную информацию. Если она его побуждает к действию, то он обрабатывает её и делает выбор по представленному предложению.

Список литературы:

1. Журавлев А.П. Звук и смысл. М., 1988.
2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции. М., 1997.
3. Пирогова Ю.К. и др. Рекламный текст: семиотика и лингвистика. М., 2000.

УДК: 82-1

Б.Б. Хорун

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Т.М. Демежанов, к.ф.н., доцент кафедры русской филологии

СТИХОТВОРЕНИЯ П.ВАСИЛЬЕВА «ПАВЛОДАР» И «СЕМИПАЛАТИНСК»: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Расцвет творчества Павла Васильева (1910-1937) приходится на 1930-е годы, когда в литературе складывается новое направление – «производственная поэзия», призванная всячески содействовать популяризации и пропаганде политики индустриализации страны.

Произведения этого направления должны были вызывать трудовой энтузиазм у советского человека, вдохновлять его на трудовые свершения во имя светлого будущего. Идейный пафос сводился к утверждению героя нового типа, лирического «мы», осознающего необходимость и значимость грядущих социально-экономических перемен.

Отдает дань этой теме в стихотворениях «Павлодар» и «Семипалатинск», написанных в 1931 году, и П. Васильев, поэт преимущественно крестьянский, один из последних певцов деревни. Обращение к несвойственной для него урбанистической тематике, возможно, объясняется, «злостью дня». В финале стихотворения «Павлодар» поэт пишет: *С промышленными нуждами страны// Поэзия должна теперь сдружиться* [2].

Темой стихотворения «Павлодар» становится строительство тракторного завода. Устами школьного товарища Юрия Пшеницына, поэт, как и «должно», выражает уверенность в скором торжестве идей индустриализации: *Через неделю первых в этот год// Стальных коней Мы выпустим отсюда!* [2].

Сам же лирический герой, разделяя его восторг, все же с ностальгической грустью отмечает что *«попынные родные пустыри завод одел железною листвою»*.

В стихотворении «Семипалатинск» поводом к лирическим размышлениям становится другая картина – строительство Турксиба – *«первой железнодорожной ветки», который рабочие дарят городу как «первую зеленую ветвь»*. В конце стихотворения лирический герой патетически восклицает: *Но мы тебя сделаем трижды новым, // Старый город Семи Палат!* [3].

В идейно-тематическом содержании произведений много общего: оба стихотворения, выражают дух времени, всеобщее настроение тех лет и отвечают основным принципам зарождающегося метода социалистического реализма, Однако «обязательный» при этом острый социальный конфликт обозначен неявно, образы старого мира (классовых противников или «вредителей») лишь намечены: в «Павлодаре» это *«все мельники»*, которые *«прокляли завод»*; в «Семипалатинске» можно уловить намек на недовольство купцов новой жизнью (*«с длинным, верблюжьим ревом город оглядывается назад...»*), где верблюд символизирует торговлю).

Под стать идейно-тематическому содержанию «индустриальная» стилистика и образно-поэтическая система: *«стальные кони», «железная листва»* полны («Павлодар»), *«червонный экспресс», «прямая дорога всегда права»* («Семипалатинск»).

Вместе с тем художественный мир произведений различен, что обусловлено отношением автора к городам. Павлодар для него город детства, родной, отсюда обращение к городу на «ты», неоднократное использование местоимения «мой»: *«сердечный мой», «я о тебе припомнил как о брате», «мой Павлодар», «мой город ястребиный», «в сердце вновь чувств песенная замять»*.

Семипалатинск город «чужой», с которым поэта связывает лишь территориальная близость. Начинается стихотворение «невесело», с довольно неприглядной картины:

<i>Зноем взятый и сжатый стужей, В камне, песках и воде рябой, Семипалатинск, город верблюжий, Коршуны плавают над тобой.</i>	<i>Здесь, на грани твоей пустыни, Нежна полынь, синева чиста. Упала в иртышскую зыбь и стынет Верблюжья тень твоего моста [3].</i>
---	--

В этом поэтическом описании нет предвзятости. Еще в 1884 году известный ученый-этнограф Г. Потанин писал о Семипалатинске:

«Город расположен на высоком правом берегу Иртыша, в котором заметны твердые выступы сланцев <.....> Окрестности города безжизненны; площадь, занятая городом, представляет песчаную поверхность, кое-где бугристую. Песчаная и пустынная степь расстилается и вокруг города. <.....> Пустынное, безжизненное пространства между городом и бором трудно себе и представить. Здесь не встретишь ни красивого цветка, ни порхающей бабочки; серые, колючие растения свойственные азиатским степям, скудно прикрывают почву». [1].

Композиционно «Павлодар» построен как обращение к брату («я о тебе припомнил, как о брате»), «Семипалатинск» - как обращение к приятелю («скажи мне, приятель розовогубый») Если Павлодар – «город ястребиный», то Семипалатинск – «город верблюжий». Образный ряд наглядно можно представить в таблице:

Образы	«Павлодар» (1931)	«Семипалатинск» (1931)
Анималистические образы	твоих <i>коров</i> , мычащих на закате; когда <i>собаку</i> мы с ним чли за тигра; тёплой мордою <i>коня</i> ;	снова, снова идут <i>верблюды</i> ;
Орнитологические образы	мой город <i>ястребиный</i> ; ныряли, как тяжёлые ковши, <i>рябые утки</i> в утреннюю воду	<i>коршуны</i> плавают над тобой; круги <i>коршунья</i> смыкаются ту же.
Образы флоры	кланяются низко <i>тополя</i> ; раздвигая камыши; старый дом в <i>черёмухе</i> ; цветёт <i>герань</i> в расхлопнутом окне...	ни одного <i>листка</i> ; нежна <i>полынь</i> ; так пахла в степях <i>травы</i> .
Пространственные образы	Образ цветущего, зелёного <i>города, улицы Троицкая и Потанинская</i>	образ мёртвой <i>пустыни, солончак</i>

Следует обратить внимание на орнитологические коды в стихотворениях: *ястреб* («Павлодар») и *коршун* («Семипалатинск»). Согласно мифологической семантике «ястреб и коршун в представлении русских объединяются в единый образ опасной птицы – хищника, воплощающей собой воинственную агрессивность, беспощадность и отсутствие благородства. Однако образ ястреба в первую очередь связывается со стремительностью атаки на противника, а образ коршуна – с коварством, готовностью безжалостно и кровожадно уничтожить свою жертву, используя любые средства для достижения своей цели» [4].

Таким образом, задуманная идея «сдружить поэзию с промышленными нуждами страны» на поверку вылилась в размышления о судьбах городов и весей родного края, в выражение личных переживаний о нем.

Литература:

1. Потанин Г.Н. Живописная Россия. СПб.; М., 1884 Т.11. Западная Сибирь с.313-321
2. <http://www.cbs.pvl.kz/index>.
3. https://45parallel.net/pavel_vasilev/stihi/#bakhcha_pod_semipalatinskom
4. <https://www.liveinternet.ru/users/stefaniia-stefa>

М.С. Баранова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: Т. М. Демежанов, к.ф.н., доцент кафедры русской филологии

ЭВОЛЮЦИЯ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ С. ЕСЕНИНА

С. А. Есенин известен как поэт, воспевавший красоту русской природы и любовь к женщине. Тема любви звучит у него очень ярко, завораживающе и, в большинстве случаев, печально. Яркая и беспокойная жизнь во многом способствовала небывалой популярности его стихов - задумчивых и музыкальных, близких и понятных всем. Особенность любовной лирики Есенина в том, что она показывает две стороны чувства: счастье и следующие за ним грусть и разочарование. Любвеобильный поэт посвящал стихи многим женщинам, каждая из них была для него неповторимой, поэтому по-особому звучит и каждое стихотворение

В творчестве С. Есенина тема любви звучит, уже с самых ранних стихотворений. Сначала это произведения фольклорно-поэтического, стилизаторского характера, например «Подражание песне», написанное в 1910 году:

Мне хотелось в мерцании пенистых струй
 С алых губ твоих с болью сорвать поцелуй.

Стихотворение похоже на народную лирическую песню. Так же и другие стихотворения этого периода - «Выткался на озере алый свет зари...», «Сыплет черемуха снегом...», «Зачем зовешь...»

Они посвящены Анне Сардановской - сестре друга детства поэта. Неуемное ликование души рождено любовью, восторженными мечтами о встрече:

Зацелую допьяна, изомну, как цвет,
 Хмельному от радости пересуду нет...

Позднее, любовная лирика - это слияние поэзии природы с поэзией любви, передающее возвышенную одухотворенность чувства и его целомудренность. Так, в стихотворении «Зеленая прическа...», посвященном Л.И. Кашиной, хрупкая девушка сравнивается с тонкой, заглядевшейся в пруд березкой, ее косички - с ветвями, прибранными лунным гребешком. Девушка-березка открывает «тайну ...древесных дум», рассказывает о пастухе, приходящим к ней «ночью звездной». Это первое чувство девушки, неискушенной в любовных утехах:

Луна стелила тени,
 Сияли зеленыя.
 За голые колени
 Он обнимал меня.

Абсолютно другая «любовь» появляется в «Москве кабацкой» (1921 — 1922 гг.) Начало 20-х годов - время душевного кризиса поэта, мечущегося между старой и новой Россией, чувствующего свою ненужность. Утешения он искал в пьянстве и разгуле. Кажется, он не способен на светлое чувство. В «Письме к женщине» Есенин признается:

Сердце бьется все чаще и чаще,
 И уж я говорю невпопад:
 «Я такой же, как вы, пропащий,
 Мне теперь не уйти назад

Любовь теперь видится ему не прекрасным светлым чувством, а бедой, омутом: «я не знал, что любовь - зараза, Я не знал, что любовь - чума». Это разочарование рождает циничные, вульгарные, грубые строки:

В огород бы тебя, на чучело,
 Пугать ворон.
 До печенок меня замучила
 Со всех сторон.

Такое неуважительное отношение к женщине появляется в творчестве впервые. Слова оскорбления адресуются всем женщинам: «свора собачья». Однако в конце герой проливает сентиментальные слезы и просит прощения: «Дорогая, я плачу. //Прости... Прости...».

Утешения герой все же пытается искать в любви, любовью старается излечить кровоточащие душевные раны. И он находит его.

Тема любви стала одной из основных именно в тот период, когда поэт начал величать себя хулиганом. В цикле стихов «Любовь хулигана» (1924г) отчетливо слышатся мотивы недолговечности любви, ее мимолетности, но при этом чувство описывается как очень яркий момент в жизни, ради которого человек готов на все. Это строчки, которые завораживают своим описанием и погружают в мир возвышенных чувств и эмоций. В некоторых текстах Есенин использует вульгарную, грубую лексику, даже порой нецензурную. Несмотря на это, они полны чувства, глубокой боли, в них слышен крик души, жаждущей любви, потерянной и запутавшейся в житейской рутине («Пой же, пой»).

Цикл «Любовь хулигана» посвящен Августе Миклашевской. Любовь к этой женщине была целительной для больной и изранено-опустошённой души поэта. Одухотворенное чувство к Миклашевской просветляет, возвышает и вдохновляет Есенина на творчество, заставляет снова и по-новому поверить в значимость идеального чувства: В стихотворении «Заметался пожар голубой...» он признается, что «в первый раз запел про любовь».

Смысл жизни он видит в том, чтобы смотреть на возлюбленную, «видеть глаз злато-карий омут», касаться тонкой ее руки и волос ее «цветом в осень». Он старается доказать, «как умеет любить хулиган, как умеет он быть покорным».

В любви, в любимой женщине лирический герой видит смысл существования: «Я б навеки пошел за тобой». Это возрождение огрубевшего сердца, звонкая песнь исцеленной Лиры.

Любовная линия продолжает свое развитие и в стихотворении «Ты такая ж простая, как все», где портрет любимой представляется лирическому герою строгим иконным ликом богоматери.

Для последнего любовного цикла «Персидские мотивы» характерны поэтизация чувства любви, чистота и прозрачность. Здесь нет и следа натуралистических деталей, которые во многом снижали художественную ценность цикла «Москва кабацкая». Теперь в лирике Есенина любовь это не «чувственная дрожь», не «вспыльчивая связь». Это возвышенные чувства в духе классической поэзии. «Сиреневые ночи», «месяца желтая прелесть», море, «полыхающее голубым огнем», «воздух прозрачный и синий», «ветер благоуханный» «розы, как светильники, горят» — таков в стихах пейзаж, оттеняющий их содержание. И в этих стихах живет не только буйное «половодье чувств», но и радостные мысли, неотделимые от этих чувств.

Литература:

1. Аксенова М. Энциклопедия для детей. Москва, 2004 год. С 358- 340.
2. Тема любви в лирике С. А. Есенина. <http://www.litra.ru/composition/download>

УДК 81:001. 12/8

Б.Кали

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Г. А. Жумадилова, к.п.н., доцент кафедры русской филологии

КАЗАХИЗМЫ И ИХ ФУНКЦИИ В РУССКОЙ РЕЧИ

В казахстанской социолингвистической науке взаимодействию казахского и русского языков уделяется все более пристальное внимание, связанное со стремительно меняющимися реалиями в социально-политической и общественно-экономической жизни в условиях глобализации.

Под взаимодействием языков, вслед за Дешериевым Ю.Д., мы понимаем «все возможные разновидности и проявления взаимовлияния, взаимопроникновения двух и более языков и их диалектов, заимствования каким-нибудь языком различных фактов из других, а также результатов взаимодействия языков в разные периоды» [1. с. 103].

В Казахстане с усилением статусных и коммуникативных позиций казахского языка как государственного ощутимее становится его влияние на русский язык [2;3]. Прежде всего, это

проявляется на уровне лексики. В статье Махсуповой З.А. «Изучение этнолексики на различных уровнях русского языка» отмечается:

«Жизнедеятельность языка в первую очередь обеспечивается лексикой, моментально откликающейся на любые изменения в общественной жизни и являющейся поэтому особой формой накопления общественно-познавательного опыта и передачи его в цепи поколений. Ярким свидетельством динамического характера языка является процесс проникновения лексических заимствований из одного языка в другой» [6].

Лексические единицы, заимствованные русским языком из казахского или через посредство казахского языка, принято называть казахизмами. В отличие от экзотизмов, слов, употребляющихся для обозначения национальных реалий и для передачи местного колорита, казахизмы выполняют более широкую функцию.

Казахизмы, которые были заимствованы еще во второй половине 19 века (*кумыс, аксакал, акын* и др.) и бытовали чаще всего в сфере устной коммуникации, сегодня постепенно проникают в русскую письменную и официально-деловую речь, в средства массовой информации. Процесс проникновения во многом связан с популяризацией казахского языка.

Подавляющее большинство казахизмов не нуждается в комментариях или переводе, поскольку в русскую речь входят единицы казахского языка разной степени освоенности, как безэквивалентные, так и эквивалентные. Наиболее активно проникновение казахизмов в русский язык наблюдается в общественно-политической, социально-культурной, гастрономической и ономастической сферах коммуникации. Условно здесь можно выделить следующие группы – это лексические единицы, связанные

- 1) с праздниками (*наурыз, той, шильдехана*)
- 2) с обычаями и обрядами (*тусау кесу, бата, сундет, суюнши*)
- 3) с национальными блюдами (*курт, айран, кумыс, коже, казы, бешбармак, баурсаки*.)
- 4) с национальной одеждой (*саукеле, кимешек, камзол, чапан, тима*)
- 5) с национальными играми (*алтыбакан, асык, тогызкумалак, кокпар*)
- 6) с религией (*намаз, коран, суре*)
- 7) с деталями жилища и его убранства (*шанырак, текемет, сундук, корпе*)
- 8) с музыкой и искусством (*домбра, куй, айтыс, акын*)
- 9) с политикой (*аким, мажлис, маслихат*)
- 10) с родственными отношениями (*женеше, ата, ана, апай, ага, баур, келин, байбише*)
- 11) с животными (*тулпар, бура, атан*)
- 12) с растениями (*саксаул, жусан, алма, жузум*)
- 13) денежными отношениями (*тенге, тиын, кун*)
- 14) с этническими особенностями, связанными с родоплеменной принадлежностью человека (*жуз, найман, аргын, керей и т.д.*)
- 15) с родом деятельности (*мугалим, чабан, арбакеш, баксы, бастык*)

Многие заимствования из казахского языка расширили свое семантическое наполнение и приобрели новые, дополнительные значения. Например, слово «шанырак» наряду с первоначальным основным значением в языке-оригинале (1. *деревянный купол в юрте*; 2. *очаг, семья*), метафорически стало использоваться в значении *родина, отечество* (*Под единым шаныраком*), слово *айтыс* (1. *состязание акынов*) – *словесная перебранка*.

В современной русской речи казахизмы выполняют ряд функций:

1. Казахизмы выполняют номинативную функцию – называют понятия, которые не имеют эквивалентов в русском языке: *аким, маслихат, мажлис, кумыс, домбра и т.д.*

2. Казахизмы очень часто придают речи национальный колорит, помогают постичь реалии казахской жизни и отражают национальную языковую картину мира. В этой функции они широко используются в публицистике и близки к экзотизмам, обозначающим, понятия и явления незнакомые иноязычному человеку (*айтыс - состязание акынов; байга - состязание в конной скачке; наурыз-коже - главное блюдо праздничного стола в национальном празднике Наурыз и др..*)

3. Казахизмы в публицистической и художественной речи дают образно-поэтическую характеристику явлениям и понятиям. Казахская лексика, проникшая в русский язык, включается в сложную образную систему и наряду с логико-понятийной выполняет и экспрессивно-стилистическую функцию. Употребленные без перевода в произведениях литературы и периодических изданиях они порой снабжаются пояснительными сносками. Тогда они переходят в разряд экзотизмов. Так, в романе-эпосе М.О. Ауэзова «Путь Абая» можно встерить целый ряд таких комментариев.

Ага – обычное у казахов обращение к старшим мужчинам, близкое по смыслу русскому «дядя», но без обозначения родственной близости. [5, с.5]

Суюнши – подарок в награду за радостное известие. [5, с.12]

Джут – стихийное бедствие, когда в суровые зимы скот не может добыть подножный корм из-под сугробов снега или корки гололедицы и гибнет. [5.21]

Женеше – почтительное обращение к жене старшего брата. [5, с.28]

Жатаки – люди, охраняющие зимовье и обслуживающие его постройки; обычно это были бедняки, не имевшие своего скота. Жили на зимовьях безвыездно, не уходя в летние кочевья [5, с..56]

Итак, казахизмы в русской речи выполняют следующие функции: номинативную, отражение национальной языковой картины и художественную функцию. В современном русском языке казахизмы во многом полностью освоены, за исключением экзотизмов, т.к. они являются специфической чертой казахской культуры.

Воздействие одного языка на другой проявляется на различных уровнях, и на наш взгляд, наиболее отчетливо оно наблюдается в сфере лексики. Лексические заимствования – постоянный источник пополнения словарного состава языков и их обогащения.

Литература:

1. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1976.
2. Сулейменова Э.Д. Регионализация стандартных языков: от «советского» к «казахстанскому» варианту русского языка. Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
3. Журавлева Е.А. К проблеме национальной вариативности языков: особенности развития русского языка в Казахстане. – ЕНУ им. Л. Гумилева, Астана, 2009
4. Чайковская Н.Н., Осенмук Л.П. О некоторых тенденциях влияния казахского языка на русский язык в Казахстане. – ВКГУ им. Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, 2008.
5. М. Ауэзов .Путь Абая. Алма-Ата, 1987.
6. Махсүтова З.А. Изучение этнолексики на различных уровнях русского языка. Источник: <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/4249/izuchenie-etnoleksiki-na-razlichnyhurovnyah.pdf>

УДК 81.632.4:81.031.4

Е. Рымбеккызы

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: И.С. Мищенко, магистр педагогических наук

ТРАДИЦИИ ИМЯНАРЕЧЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Имя человека - это первое, что идентифицирует и отличает его от других людей. Имена собственные были выделены в глубокой древности. Еще философ-стоик Хрисипп (3 век до н. э.) относил имена к отдельной группе слов. Сегодня изучением закономерностей их возникновения и развития, их структуры, функционирования в обществе, распространения занимается антропонимика (греч. антропос - человек, нимис - имя).

Происхождение имен связывают с разнообразными легендами и догадками, но совершенно очевидно, что совокупность имен каждой цивилизации, каждого народа тесно связана с его историческим путем, культурными и бытовыми традициями, верованиями и определенной эпохой.

Уже на ранних ступенях развития человечества имени приписывалась магическая сила и сакральность. Оно определяло судьбу человека, его дальнейший жизненный путь, положение в обществе.

В казахской культуре к выбору имени для новорожденных всегда относились очень серьезно. Существовал ряд традиций и обычаев, связанных с рождением и наречением ребенка:

1) Шілдеhana - торжество, связанное с рождением ребенка.

2) Бесікке салу, бесік той - праздник, устраиваемый после укладывания новорожденного в люльку. Как правило, организуется на 3-5 день после отпадания пуповины у малыша.

3) Есім кою, ат кою - обряд имянаречения. Может проводиться в рамках праздника шілдеhana, либо во время торжества, приуроченного к укладыванию новорожденного в люльку. Исполнение обряда поручают наиболее уважаемым людям, которые кроме всего прочего, благословляют младенца.

4) Акыка — это принесение в жертву барана в честь рождения ребенка. Так, во время обряда имянаречения у мусульман обязательно режут барана, а ребенку сбывают волосы. Происходит он должен на седьмой день после рождения.

Мотивы выбора имени у казахов весьма разнообразны. Труды Т.Джанузакова — одного из авторитетных исследователей казахской ономастики, подтверждают, что казахи в прошлом верили в то, что удачный выбор имени ребенка может защитить его в жизни от различных бедствий, от преждевременной смерти. Поэтому стали появляться так называемые «защитные» или «охранительные» имена: Мыңжасар — тысячелетний, Өмірзақ — долгожитель и др. [См. об этом: 2]

По этому поводу Ч.Ч.Валиханов в свое время писал: «Ырым <...> называются <.> обряды, исполняемые в виде предзнаменования. Например, те, у кого нет сыновей, а рождаются девочки, дают последней из своих дочерей имя Ұлтуған «сын родился», чтобы оно было предзнаменованием для рождения сына» [1].

Исследователи А.М.Танабаева, Ф.Ш.Оразғалиева отмечают: « По традиции в тех семьях, в которых часто умирали дети, новорожденных сыновей называли: Тұрар, Тұрсын, Тоқтасын (пусть останется, будет жить), Өтеміс, Төлеген (возмещенный, возвращенный, восстановленный). Если рождались одни девочки, чтобы следующий ребенок был мальчиком, давали имена: Ұлтуар, Ұлтусын, Ұлболсын, Ұлжан, Ұлмекен (да будет сын, родится сын, а не мальчик ли?)» [4].

В казахской антропонимике широко распространен ряд имен, обозначающих пожелания ребенку долгой жизни, счастья и т.д.: Ораз — счастье, Жылқыбай — богатый лошадьми; имена описательные, включающие физические особенности ребенка: Сарыбас — рыжеголовый, Қаракөз — черноглазая и т.д.; день и место рождения: Дүйсенбі — понедельник, Еділ — родившийся на берегу Волги; выражающие чувства родителей, например, Қуаныш — радость [См. об этом: 2].

Устойчивость названных представлений среди казахов в наши дни мы решили подтвердить, проведя письменный опрос среди студентов 1 курса аграрного факультета Государственного университета имени Шакарима города Семей. Исследование проводилось в период со 2 по 7 апреля 2018 года. В опросе приняли участие 90 респондентов. В ходе данного исследования были заданы 3 вопроса:

1. Вы знаете, что означает ваше имя?
2. Кто назвал?
3. По какой причине так назвали?

Результаты исследования представлены в диаграммах (рис. 1,2,3):

ВЫ ЗНАЕТЕ, ЧТО ОЗНАЧАЕТ ВАШЕ ИМЯ?

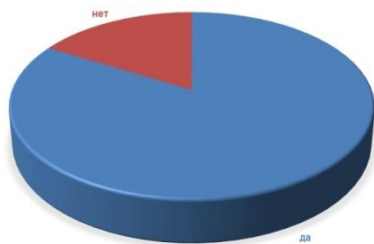

Рис 1.

КТО НАЗВАЛ?

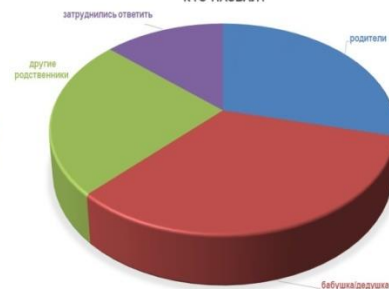

Рис 2

ПОЧЕМУ ТАК НАЗВАЛИ?

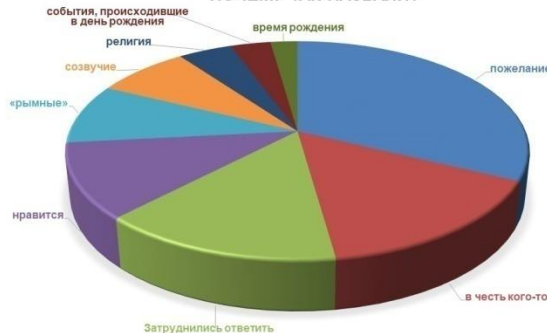

Рис 3

Таким образом, в результате изучения литературы по теме и проведенного исследования было доказано, что имя и связанные с ним ритуалы имянаречения являются неотъемлемой частью казахской культуры. У казахов существовало много разнообразных вариантов имянаречения, например, связанных со временем года, погодой, топонимикой края, особенностями телосложения и здоровья, многочисленными приметами или знаменательными событиями и т.д. Многие из казахской традиций, связанных с имянаречением, актуальны в современном обществе.

Список литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5 т. — Т. 1. — Алма-Ата: Глав. ред. казах. сов. энцикл., 1984. — С. 209.
2. Джанузаков Т. Очерки казахской ономастики. — Алма-Ата: Наука, 1982. — С. 10-26.
3. Калыбекова А. «Народная мудрость казахов о воспитании», Алматы, 2011 г. ., С. 390
4. Танабаева А.М., Оразгалиева Ф.Ш. Лексика и фразеология как источник этнокультурной информации. — Караганда:Изд-во КарГУ, 2001. — С. 91.

УДК: 81`373.21 (574.4)

А.Д.Мубаракова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г.А.Жумадилова, к.п.н., доцент кафедры русской филологии

ДРОМОНИМЫ КАК НАИМЕНОВАНИЯ ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ ИХ ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Успех нашего общества связан в определенной степени с воспитанием казахстанского патриотизма. Патриотизм «начинается с любви к своей земле, к своему аулу, городу, региону, с любви к малой родине» [1]. В связи с этим Президентом Республики была предложена программа «Туғанжер», переходящая в более широкую установку – «Туған ел». И в этом плане молодому поколению интересно с разных сторон изучать свою малую и большую родину.

Связывая тему со своей специальностью, организация перевозок, мы решили ознакомиться с названиями путей сообщения на территории нашей республики. А эти наименования путей сообщения в лингвистике называют *дромонимами*, которые являются разновидностью топонимов.

Топоним (от др.-греч. τόπος — место + ὄνομα — имя, название) — имя собственное, обозначающее собственное название географического объекта [2].

Дромоним (от др.-греч. δρόμος — бег, движение, путь, дорога, проход + ὄνομα — имя, название) — вид топонима. Дромонимы подразделяются на 4 вида: *наземные, водные, подземные, воздушные* [3].

Традиции названия путей сообщения были заложены очень давно. Со времен Древней Руси были известны «Путь из варяг в греки» и «Путь из варяг в арабы». Названием дороги подчеркивалась её важность для торговли, международных и межземельных связей.

В основе нашего исследования были наземные дромонимы, а именно железнодорожные. Они рассматривались нами с точки зрения их лексического значения и языка употребления. Для начала мы изучили историю российских железных дорог, связанных с названиями поездов.

Железнодорожные дромонимы — это названия железных дорог, которые получали имена в момент строительства или к открытию. Основание — по имени инициатора (Николаевская железная дорога); пунктов, которые дорога соединяет (Турксиб); местность, через которую проходит (Кругобайкальская). Возможны трансформации названия (Великая сибирская магистраль — Транссибирская магистраль) или переименования (Николаевская — Октябрьская железная дорога).

В особых случаях имя собственное поезда обычно приписывается к некоторому маршруту. Соответственно, такие имена поездов тоже можно считать дромонимами, так как они прикреплены к определенному направлению. Иногда по фирменному поезду могли называть и другой нефирменный поезд, следующий тем же маршрутом, но в другое время (например, «Еду на Томиче» могли применить и к нефирменному поезду Москва — Томск). С появлением поездов «Сапсан» эта традиция стала нарушаться — имя стали присваивать не маршруту, а составу: Сапсан остается Сапсаном на любом из маршрутов, по которым ходит и будет ходить .

«Экспресс» - поезд, судно, автобус и другие транспортные средства для поездок на дальние расстояния с повышенной против обычного скоростью и меньшим числом остановок. Быстрота, скорость движения.

«Шексна» - одна из многочисленных рек, протекающих по территории России. По географическому расположению, месту.

«Саяны» - (Саянские горы) — общее название для двух горных систем на юге Сибири в пределах субъектов Российской Федерации: Красноярского края, Иркутской области и др. По географическому расположению.

«Малахит» - Минерал, кратер на астероиде. По природному явлению.

«Арктика» - Древний континент, астероид, российский атомный ледокол. По величине (крупного размера) [4]

После распада Советского Союза сообщение между отдельными регионами Казахстана затруднилось из-за необходимости пересечения границ с соседними государствами. Для избежания подобных сложностей в Казахстане было построено три участка путей, пролегающих полностью по территории республики:

Первый из них соединил в июне 2001-го года станцию Аксу (город в Павлодарской области) со станцией Конечной (Дегелен). 184 километра линии «Аксу-Конечная» были возведены за 2,5 года. Эта линия соединила Север Казахстана с Востоком.

Второй из них соединил Север Казахстана с его Западом. Строительство участка Хромтау — Алтынсарино (Кустанайская область) было завершено 18 октября 2003 года.

Третий соединил Усть-Каменогорск со станцией Шар (Турксиб), что избавило от необходимости дважды пересекать российскую границу, так как ранее Восточный Казахстан имел железнодорожное сообщение с другими регионами страны только через российскую станцию Локоть, то есть составы проходили по маршруту Защита (Усть-Каменогорск) — Локоть — Семипалатинск. 9 октября 2008 года было завершено строительство железнодорожной линии «станция Шар — Усть-Каменогорск» [5].

Впервые железная дорога прошла по территории современного Казахстана в 1893—1894 году. Но годом основания железнодорожного транспорта в Казахстане принято считать 1904 год, когда началось строительство магистрали Оренбург-Ташкент протяженностью 1668 км.

Приведем примеры казахстанских железнодорожных дромонимов и их группы по лексическому значению:

«Байтерек» - поезд межгородского сообщения Астана-Алматы. Название большого дерева; монумент в столице Казахстана; космический ракетный комплекс. Критерии определения группы: по величине (крупного размера), по значимости.

«Тұлпар-Тальго» - высокоскоростной комфортабельный поезд, производимый в Казахстане совместно с испанской компанией «Talgo». «Тұлпар»-конь в казахской мифологии. Аббревиатура TALGO (Тальго) означает «Tren Articulado Ligero Goicoecheia y Oriol» (Легкий составной поезд Джокечья и Ориоль) по фамилиям создателей. Обозначает высокую скорость движения, а вторая часть на испанском языке указывает на фамилии создателей.

«Отырар» - скоростной поезд, получивший название от древнего городища Отырар на юге Казахстана. Древний город в средней Азии, (каз. Отырар) Тарбанд, Турарбанд, Турар, Фараб — до монгольского нашествия, один из крупнейших городов Средней Азии, ныне городище в Отрарском районе Южно-Казахстанской области. По величине (крупного размера).

«Жібек жолы» - поезд международного сообщения Алматы-Урумчи (каз. Жібекжолы — Шёлковый путь) — названия географических объектов в Казахстане. По удлинённости, важности и исторической значимости пути.

«Евразия» - поезд международного сообщения Астана-Санкт-Петербург. Самый крупный материк. По величине (крупного размера) и географическому расположению.

«Сарыарқа» - поезд международного сообщения Караганда-Москва. Степь в Центральном Казахстане. По величине (крупного размера) и географическому расположению.

«Астаналық» - поезд международного сообщения Астана-Киев. Житель столицы Казахстана города Астана. По названию жителей города.

«Алатау» - поезд международного сообщения Алматы-Москва. Название горного хребта. По географическому расположению.

«Сарайшық» - поезд межгородского сообщения Алматы-Атырау. Древняя столица Казахстана. В переводе с монг. «Малый дворец». По исторической значимости.

«Саламатты Қазақстан» - наименование медицинского поезда стартовавшего в Караганде. По социальной значимости.

«Мәңгілік ел» - поезд межгородского сообщения стартовавший в Караганде в честь 25-летия Независимости РК. Название обращения к народу Президента РК. По исторической значимости.

Таким образом, изучив железнодорожные дромонимы Республики Казахстан с точки зрения их лексического значения мы пришли к выводу, что они в большинстве представлены на казахском языке и могут быть распределены на несколько групп: по географическому расположению, по скорости и скорости движения, по величине, по значимости, по природным явлениям, по удлинённости пути, по фамилии жителя города или создателя поезда.

Данная работа представляла для нас определенный интерес в плане изучения истории и географии нашей страны. Исследование способствовало приобретению познавательного опыта, связанного с нашей специальностью - организация перевозок.

Литература:

1. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» http://www.inform.kz/ru/elbasy-predlozhitel-zapustit-patrioticheskuyu-programmu-tugan-zher_a3016596
2. <http://ru-wiki.org/wiki/>
3. <http://ru-wiki.org/wiki/>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. <http://1430mm.ru/node/25>

УДК 811.161.1

Н.А. Минх

Алтайский государственный педагогический университет
Научный руководитель: Е.А. Аввакумова, к.ф.н., доцент

ПРОБЛЕМЫ ПОСТАНОВКИ ПРОИЗНОШЕНИЯ В РУССКОЙ РЕЧИ КАЗАХСКИХ СТУДЕНТОВ

Русский язык – национальное достояние русского народа, один из наиболее развитых и богатых языков в мире. Это не только государственный язык Российской Федерации, но и язык межнационального общения во многих странах бывшего СССР. Студенты из стран Европы и Азии стремятся получить образование на русском языке в российских вузах, в том числе и города Барнаула. На сегодняшний день роль учебного процесса на русском языке определена особенностями социальной среды иностранных студентов. Данная необходимость ориентирована на такой процесс изучения языка, который сделал бы возможным не только использование русского языка в профессиональной среде, но и широкое использование в качестве средства ежедневного общения между людьми. В процессе адаптации иностранные студенты сталкиваются с рядом социальных и коммуникативных проблем, которые усугубляет незнание русского языка. На начальном этапе данную проблему помогают решить студенты, свободно владеющие языком, волонтеры, студенческие комитеты. В дальнейшем такие факторы, как незнание базовой лексики, непонимание элементарных вопросов, неумение составлять вопросы или отвечать на них, постоянный переход на родной язык, создают для иностранного студента дискомфорт в общении и участии в коммуникативных ситуациях.

На начальном этапе обучения русскому языку необходимо проводить диагностику знаний студентов для построения дальнейшего учебного плана. В качестве диагностики могут быть использованы следующие приемы:

1. Беседа, имеющая отношение к быденной жизни студента по темам: «Мой день», «Занятия в университете», «Проживание в общежитии» и т.д.
2. Работа с текстом понятного содержания: пересказ, ответы на вопросы, анализ.
3. Умение участвовать в диалоге или полилоге.
4. Письменные задания: написание сочинения на произвольную или заданную тему, ответ на письмо и т.д.

Существует ряд факторов, которые необходимо учитывать в процессе обучения иностранцев русскому языку. Одним из таких факторов является национальный характер обучающихся. При подборе методического материала необходимо учитывать родной язык и национально-культурные

особенности студента, опора на которые поможет наиболее продуктивно выстроить учебный процесс. Имеющиеся на сегодняшний день методические разработки, направленные в своем большинстве на англоговорящую аудиторию, помогают в короткий срок решить коммуникативные проблемы, возникающие у иностранных студентов и добиться развития устной и письменной речи.

В соответствии с вышесказанным, концепция обучения казахскоговорящих студентов с минимальным уровнем знания языка требует создания отдельного методического пособия, отвечающего языковым потребностям студентов. Представление казахскоговорящих студентов о фонетическом строе русского языка во многом зависит от родного, казахского языка. В числе мер, направленных на повышение уровня преподавания русского языка в соответствии с современными требованиями является необходимость разработки актуальных проблем преподавания фонетического строя русского языка студентам, говорящим только на казахском языке.

Овладение любым языком на начальном этапе в первую очередь зависит от усвоения системы фонетического строя языка. Поэтому в процессе изучения русского языка следует уделить особое внимание постановке произношения русских звуков. «Постановкой правильного произношения необходимо заниматься в течение всего периода обучения русскому языку, так как неправильное произношение не только затрудняет устную речь учащихся, но и отражается на их орфографии» [1, с.66]. Одной из главных задач в процессе усвоения языка как неродного является овладение звуковой культурой языка с соблюдением норм произношения. В свою очередь, усвоение языкового строя способствует развитию таких навыков, как говорение и слушание на изучаемом языке, обогащению активного словарного запаса. «Обучение русскому литературному произношению так же необходимо, как и обучение, правописанию и грамматике. Сознательное культивирование литературного произношения имеет огромное значение для освоения учащимися русского литературного языка» [2, с.78].

Говоря об обучении русскому языку казахскоговорящих студентов, следует обратить особое внимание на проблему вокализма, т.к. на сегодняшний день все трудности русского произношения рассматриваются исключительно с акустико-артикуляционного аспекта, тем самым игнорируя функциональную сторону звуковой системы русского языка. Такой подход к обучению вынуждает методистов придерживаться одной из двух точек зрения. Первое – стремление ознакомить со звуками русского языка по принципу «от простых к сложным», в зависимости от участия органов речи и способов образования звуков. Второе – выявление так называемых «схожих» и «несхожих» звуков русского и казахского языков и заострению внимания на произношении трудных звуков для казахскоговорящих студентов.

В методике обучения русскому литературному произношению наибольшее распространение получил второй вариант. Обращая внимание только на артикуляционный уклад звукового строя, на сравнение фонем русского языка с родным языком учащихся и сопоставление фонетических характеристик, возникает ошибочное мнение о том, что большинство русских и казахских фонем схожи и в процессе обучения не возникает каких-либо орфоэпических трудностей.

Оценивание звуков на «схожесть» и «легкость» является ложным основанием отождествлять звуки казахского и русского языков, так как «особые трудности кроются не в тех звуках, которым нет аналогичных в родном языке учащихся..., а как раз в тех, для которых в этом последнем имеются сходные звуки» [2, с.98]. В большинстве случаев подобная классификация относится к гласным звукам родного и изучаемого языка.

Сопоставляя отдельные звуки речи, можно заметить, что в действительности в изолированном произношении гласные звуки имеют качественные различия и значительно отличаются от звуков, произнесенных в процессе естественной речи. Поэтому рассмотрение русской звуковой системы непосредственно в потоке речи поможет понять различия между «схожими» гласными звуками и позволит студентам усвоить «правильную оценку соответствующей артикуляций» [3, с. 90].

Таким образом, незнание основных закономерностей русской вокалической системы неизбежно приводит к ряду орфоэпических ошибок в речи учащихся. Отсутствие необходимого внимания выработке произношения гласных звуков в процессе обучения, ошибочное мнение о существовании «схожих» фонем русского и казахского языков, недостаточное внимание обучению вокализма негативно сказывается на процессе, а главное на результате освоения русского произношения казахскоговорящей аудиторией.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984. – С. 383.

2. Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Система фонем русского языка.- М: Наука, 1970. – С. 262.
3. Туркбенбаев Н.У. Сравнительная фонетика русского и казахского языков. - Алматы: Мектеп, 1989. – С. 100.

УДК: 81'373.45

Д. М.Бедер

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: Т.А. Наревская, преподаватель кафедры русской филологии

ГЕРМАНИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ни для кого не секрет: немецкий язык сыграл большую роль в обогащении лексического состава русского языка.

В данной работе нами поставлена задача рассмотреть виды заимствований на примере германизмов, выделить основные исторические периоды влияния немецкого языка на русский, определить основные тематические группы, в которых «прижились» заимствованные слова.

Н. М. Шанский считает, что «под заимствованием следует понимать всякое слово, пришедшее в русский язык извне, даже если оно по составляющим его морфемам ничем не отличается от исконно русских слов» [7, с. 86].

В зависимости от того, из какого языка пришли те или иные слова, могут быть выделены два типа заимствований: 1) заимствования родственные (из славянской семьи языков) и 2) заимствования иноязычные (из языков иной языковой системы). К первому типу относятся заимствования из родственного старославянского языка (иногда в лингвистической литературе его называют древнеболгарским). Ко второму - заимствования из греческого, латинского языков, тюркские, скандинавские, западноевропейские (романские, германские и др.).

Существует классификация заимствованных слов по степени их освоения русским языком. Попробуем рассмотреть германизмы с этой точки зрения. По степени ассимиляции их можно разделить на три группы:

1. *Слова, утратившие признаки нерусского происхождения:* адвокат, бинт, гном, группа, фанера, плакат и т.д. Не выделяются на фоне русской лексики.

2. *Слова, сохранившие признак иноязычного происхождения:* Суффиксы (ер) – юнкер, парикмахер; (ель) – штабель, шницель, штемпель; (ет) – пакет, факультет.

Необычные для русского языка сочетания «шп», «шт», «ей», «ах», «шн» и т.д.

Словосложение без соединительных гласных: балетмейстер, бакенбарды, и т.д.

Интернационализмы, общеупотребительные слова: абонент, аукцион, парламент, банкир и т.д. (Приметой времени является их стилистическая нейтрализация).

3. *Заимствованная лексика ограниченного употребления (экзотизмы)* – рейхстаг, бундесканцлер ит.д.

Иноязычными вкраплениями называют слова и обороты, представляющие собой своеобразное клише, идиоматические выражения. Не принадлежат системе использовавшего их языка, не функционируют в качестве единиц, связанных с лексическим и грамматическим строем этого языка.

(Данке, битте, фрау, ауффидерзейн, Дас итс фантастишь)

Основные причины заимствования, как считают исследователи этой проблемы, следующие:

1. Исторические контакты народов;
2. Необходимость номинации новых предметов и понятий;
3. Новаторство нации в какой-либо отдельной сфере деятельности;
4. Экономия языковых средств;
5. Авторитетность языка-источника;
6. Исторически обусловленное увеличение определенных социальных слоев, принимающих новое слово.

Немецкое влияние на русский язык очевидно и занимает одно из ведущих мест в отношении проникновения немецкой лексики в русскую языковую систему. Изучение проблемы обогащения русского языка за счет немецких заимствований является весьма актуальным и интересным занятием.

Культурные, политические, экономические связи между Россией и Германией существуют с древних времен.

Слова из немецкого языка приходили в русскую лексику равномерно на протяжении многих лет. Если систематизировать все периоды, то можно выделить три больших этапа.

Первый этап - (XVII-XVIII вв) связан с реформами Петра I и его привязанностью ко всему голландскому и немецкому. В переводах того времени отмечаются многие военные термины иноязычного происхождения, преимущественно заимствованные из немецкого языка: шанцы, солдат, капитан и т. д. Екатерина II в 1764 г. издала Манифест, по которому в Россию могли приезжать переселенцы (колонисты) из стран Европы для освоения районов Поволжья. Они отличались высокой культурой сельскохозяйственного производства и культурой быта. Русские многое переняли у них, в том числе и слова, связанные с образом жизни и производственной деятельностью, что, несомненно, обогатило словарный запас русского языка. Многие слова, заимствованные русским языком в далеком прошлом, настолько им усвоены, что их происхождение обнаруживается только с помощью этимологического анализа.

Влияние Михаила Ломоносова на немецкую лексику, приходящую в русский язык, было также велико. В своих письмах о горной промышленности и металлургии он использует немецкие названия металлов и полезных ископаемых. Однако заимствоваться могут не только слова, но и грамматические правила, в частности словообразовательные. Так, известный общественный деятель конца XVIII - начала XIX вв. А.Н. Радищев придумал составлять новые слова по примеру немецкого языка (точнее – по общей индоевропейской модели сложения основ). Например: самонедоверие, самоодобрение, времяточие, глазврачеватель, чиновостояние и т. п.

Второй этап - (XVIII - конец XIX вв), когда каждый уважающий себя дворянин нанимал своему ребенку учителя из Германии. Для формирования русского политического словаря и языка публицистики большое значение имела работа над философской терминологией. Она велась в кругах русской интеллигенции, увлекавшейся работами Шеллинга и Гегеля.

Третий этап - (XX век, Великая Отечественная Война) до- и послевоенные времена. В это время большую роль сыграли непосредственные контакты носителей немецкого и русского языков, когда множество немцев оказались на территории нашей страны, равно как и русские оказались в пределах немецких границ. Неким «производителем» слов служил тыл, где в язык населения занятых немцами областей входили некоторые слова административно-оккупационного лексикона: зондерфюрер, арбайтсамт, фельдкомендатура, полицай, фольксдоиче, рейхскомиссар, генералкомиссар, гебитскомиссар, ландкомиссар и название неизбежного спутника указанных должностных лиц «дольметчер», а ещё чаще «дольметчерка» вместо «переводчик», «переводчица».

Основные направления деятельности человека, где обнаруживается наибольшее количество слов, заимствованных из немецкого языка.

Военное дело: блицкриг (der Blitzkrieg), солдат (der Soldat), лагерь (das Lager), орден (der Orden);

Горное дело: шлак (die Schlacke), цемент (der Zement), цинк (der Zink), маркшейдер (der Markscheider);

Техника и инструменты: дрель (der Drillbohrer), мотороллер (der Motorroller);

Морское дело: мачта (der Mast), шторм (der Sturm), бухта (die Bucht);

Общественно-политическая лексика: канцлер (der Kanzler), 100 герцог (der Herzog);

Архитектура: флигель (der Flügel), шпиль (die Spitze), фанера (das Fumier);

Финансы: бухгалтер (der Buchhalter), вексель (der Wechsel), ма- клер (der Makler), фрахт (die Fracht);

Печатное дело: абзац (der Absatz), шрифт (die Schrift), фальц (der Falz), форзац (der Vorsatz), рейбер (der Reiber);

Природа: ландшафт (die Landschaft), дюны (die Dünen), риф (das Riff);

Продукты питания: бутерброд (das Butterbrot), марципан (der Marzipan), глазурь (die Glasur).

Мы наблюдаем также многочисленные заимствования из немецкого языка по темам «Искусство», «Медицина», «Мера веса и счета», «Одежда и внешность», «Породы собак», «Шахматы», «Мифология».

На современном этапе стоит выделить «Науку», «Технику» и «Медицину».

В заключение хотелось бы отметить важность того, что сегодня мы можем разделить богатейшее культурное наследие западных европейцев, щедро деливших с нами своими достижениями. Не трудно проследить, что немецкий язык оказал большое влияние на содержание современного русского языка. Благодаря немецкому языку, наша речь обогатилась, стала еще красивее и ярче.

Список литературы:

1. Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1971.
2. Белоусов В. Иноязычные слова в русском языке // Наука и жизнь. 1993. № 8.
3. «wikipedia.org» - свободная энциклопедия. Статьи: «Германизмы» (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Германизмы>), «Немецкий язык»
4. (https://ru.wikipedia.org/wiki/Немецкий_язык), «Список немецких слов в русском языке» ([http://ru.wiktionary.org/wiki/Приложение:Список немецких слов в русском языке](http://ru.wiktionary.org/wiki/Приложение:Список_немецких_слов_в_русском_языке))

УДК: :81'373.45

Д.В.Каливошкина

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Т.А. Наревская, преподаватель кафедры русской филологии

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОЛОНИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Нет на земле такого народа, который не стремился бы к общению с другими народами. Поэтому в любом языке можно видеть лексические заимствования. Русская лексикография имеет великолепную практику словарей иностранных слов, однако есть случаи, когда, например, слова иноязычные включены в толковый словарь, но не отмечены в словаре иностранных слов, поэтому считаем, что любой аспект работы с заимствованиями важен для понимания самого языка и его состояния. Достаточно много работ, посвященных заимствованиям из классических древних языков, из английского, французского. Однако совсем немного работ, посвященных заимствованиям из польского языка.

Предметом данного исследования является заимствованная лексика, а объектом исследования - полонизмы.

Цель исследования состоит в выявлении и описании лексических полонизмов, употребляемых в современном русском языке на материале словарей иностранных слов.

Были поставлены следующие задачи: 1) изучить работы, посвященные полонизмам; 2) изучить историю заимствований из польского языка; 3) определить количество активных полонизмов в современном русском языке; 4) рассмотреть вопрос межъязыковой омонимии в русском и польском языках.

Новизна исследования заключается в изучении полонизмов на материале словаря иностранных слов.

Практическая ценность заключается в возможности использования результатов исследования в теории и практике перевода.

Согласно толковому словарю С.И.Ожегова, полонизм (от латинского *polonus* – польский) – это слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из польского языка или созданные по образцу польского слова или выражения.[1]

История исследования польско-восточнославянских языковых связей в XV–XIX вв. вообще, и польско-русских в частности, насчитывает уже около полутора столетий. Работы, освещающие эту проблематику, не слишком многочисленны, однако большинство из них освещают лишь какой-то отдельный аспект полонизации, ограничены временем, местом, например, «Польские заимствования в томской разговорной речи 17 века» О. Г. Щитовой и другие.

В русский язык полонизмы начинают проникать с XVI—XVII веков преимущественно через посредство западнорусского письменного языка и живых украинских и белорусских говоров.[2] Активная полонизация тогда еще западнорусского языка — языка Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского, началась в результате подписания в 1385 году Кревской унии. Великий князь литовский Ягайло, подписывая унию с Польшей, обязуется распространить латиницу, принимает католичество и стремится обратить в него русско-литовскую знать и народ, но далеко не все представители знати готовы были отказаться от традиций предков, а именно православной веры и русского языка. Поэтому в Статуте ВКЛ от 1588 года русский язык все ещё остаётся официальным языком. И только в 1696 году на Варшавском сейме было принято положение о том, что все документы в Великом княжестве Литовском должны быть написаны только на польском и латинском языках. [2]С тех пор некоторые слова прочно обосновались в русском языке и носят название «полонизмы».

В допетровскую эпоху наиболее ощутимый пласт лексических полонизмов находится в документах делового характера, что связано с сильным влиянием западнорусского делового языка на деловой язык Московской Руси. К XVII веку значительная часть слов польского происхождения в великорусском деловом языке уже воспринималась как его характерная особенность. Полонизмы также встречались и в религиозной литературе. К примеру, в Псалтыре, переведённом с польского в 1683 году переводчиком Посольского приказа А. Фирсовым, насчитывается чуть более 100 полонизмов (или 3%). Это такие привычные сейчас слова как добровольно (*dobrowolnie*), знак (*znak*), невинно (*niewinnie*), способ (*sposób*), однако на тот момент они ещё не вошли в состав лексики русского языка. [3]

«Поток» заимствованной иноязычной лексики, в том числе и полонизмов, характеризует времена правления Петра I. Преобразовательская деятельность Петра стала предпосылкой к реформе литературного русского языка. Согласно В.В. Виноградову, польский язык выступает в роли поставщика европейских научных, юридических, административных, технических и светско-бытовых слов и понятий. [4]

Для нашей работы мы остановили внимание на «Словаре иностранных слов» под редакцией Ф. Н. Петрова как на наиболее доступный словарь иностранных слов (тираж 100 000). Он содержит 19 тысяч слов. По нашим данным, в данном словаре представлено лишь 57 полонизмов, что составляет примерно 0, 3% содержания всего словаря. Из них 19 слов являются устаревшими (*бурмистр, гмина, кивер, лядунка, манерка*). Чаще всего встречаются полонизмы на букву «Ф» (9) (*фольга, фрамуга, фант, фигляр, фасовать*). Собственно польских слов, не заимствованных ранее из других языков – 32 (*вензель, гарцевать, гонт, золотый, картель*). Большинство слов – существительные (53) и 4 глагола (*фасовать, гарцевать, вербовать, регламентировать*). [5]

Согласно Вецлаву Витковскому, польскому лингвисту, и его «Новому словарю польских заимствований в русском языке» 2006 года, в котором представлено свыше 7500 слов, до сих пор в литературном русском языке употребляется больше 1000 слов, принятых из польского языка или через его посредство, остальные же уже являются историзмами. [6]

Сравнение данных словарей вызывает вопросы: почему в словарь иностранных слов попало только лишь 57 слов; что представляют собой 943 слова, не вошедших в словарь иностранных слов; изменился ли тематический состав полонизмов.

Это станет предметом дальнейшего исследования темы. Таким образом, тему лексических полонизмов в современном русском языке нельзя считать вполне изученной и следует продолжать исследования в данном направлении.

Список литературы:

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999.
2. Псалтырь 1683 г. в переводе Авраамия Фирсова: Текст, словоуказатель, исследование / РАН ИРЯ им. Виноградова; Под ред. Е. А. Целуновой. — М.: Языки славянских культур, 2006.
3. Виноградов В.В. Очерки по истории русского языка XVII – XIX вв. – М.: «Высшая школа», 1982.
4. Словарь иностранных слов / гл. ред. Ф. Н. Петров – М.: изд. «Русский язык», 1985.
5. Witkowski W. Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim. — Kraków: Universitas, 2006.
6. <http://wikipedia.ru>
7. <http://strelnikova.lv>

УДК: 82.09

М.Д. Жаирбаева

Алтайский государственный педагогический университет
Научный руководитель: В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

БИОГРАФИЧЕСКИЙ КОД ОРНИТОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАЗНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И.С. ТУРГЕНЕВА

Творчество И.С. Тургенева тесно связано с его биографией. В литературоведении отмечено, что впечатления и переживания частной жизни писателя отразились в сюжете и образной системе многих его произведений. По Ю.М. Лотману, творчество Тургенева принадлежит к тому периоду развития литературы, когда «биография автора становится постоянным — незримым или

эксплицированным — спутником его произведений» [1, 814]. В связи с этим при анализе художественной образности произведений Тургенева актуализируется биографический код, под которым понимается знаковая система, соотносящая поэтику произведений писателя с его биографией.

Особое место, которое отводится в произведениях Тургенева изображению живой природы, без сомнения связано с тем, что писатель хорошо знал природу средней полосы России и был страстным охотником. Особое место в его произведениях отводится изображению птиц, которых он очень любил, знал разные породы птиц, прекрасно разбирался в их повадках. Птицы населяют природный мир его произведений, на страницах повестей и романов писателя звучат их голоса, сопровождая переживания героев. Помимо этого, сравнение с птицей является одним из излюбленных приемов художественной антропологии писателя: при описании портретов своих героев Тургенев часто прибегает к орнитологическим определениям, сравнениям и метафорам. Очевидно, что орнитологическая образность произведений Тургенева питается его особым пристрастием к миру птиц.

Письма Тургенева пестрят упоминаниями птиц не только в связи с темой охоты, о которой он постоянно пишет своим друзьям из Спасского, своего родового поместья, но и в описаниях жизни в различных местах России и Европы.

Так в письме из Спасского от 29 марта (10 апреля) 1859 к В.Я. Карташевской И.С. Тургенев подробно описывает охоту на вальдшнепов, объясняя своей корреспондентке, что это за птица: «*Да Вы, может быть, не знаете, что такое вальдшнеп? – Это птица с длинным носом, у которой всё вкусно: даже самые кишки, даже... и т. д. Но прелестна она не одним своим вкусом, а тем: как она взлетает в лесу, как заставляет охотника трепетать и восторгаться – или отчаиваться, смотря по тому, какой он стрелок! Промахнешься – и стоишь, как “омрачённый кот”*» [5]. Интересно, что время своего приезда в Спасское Тургенев планирует ко времени прилета птиц: «*...к 5-му апреля, т.е. к прилету вальдшнепов, буду опять дома*», – пишет он 27 марта (8 апреля) 1859 г. своему другу Е.Е. Ламбедту [5]; и в этот же день В.П. Боткину: «*Через пять дней я вернусь и надеюсь найти уже вальдшнепов*» [5]. А во время пребывания в своем поместье накануне сезона охоты писатель считает дни, ожидая прилета этой птицы: «*Вальдшнепы, однако, заставляют себя ждать: до сих пор ни один не прилетел*» (29 марта 1859 г.) [5]. В шуточном стихотворном письме от 16 (28) июля 1859 г. к поэту А.А. Фету Тургенев пишет из Куртавнеля, приглашая его поохотиться в Спасском:

*.....в начале сентября
Я в Спасском, если шар земной не лопнет –
И вместе вальдшнепов мы постреляем* [5].

Находясь за границей, Тургенев тоскует по русской природе, мечтает о русской охоте. «*Вы, счастливцев, – пишет он А. Фету из Бельфоньена, – охотитесь, а здесь охота начнется не раньше, как через четыре недели. Я буду присутствовать при ее открытии, поколочу куропаток, зайцев и, может быть – фазанов*» (22 июля (3 августа) 1859 г.) [5].

Для Тургенева, как и для его героев, охота не просто добыча охотничьего трофея, а как замечает А.В. Мельникова, «данное занятие ассоциируется у него с возможностью духовного общения с природой, для него оно и род деятельности, и занятие, приносящее удовольствие, дающее возможность переживать разнообразные чувства: от восторга до уныния» [2, 48]. Пафос статьи О. Земляной «И.С. Тургенев об особенностях национальной охоты» выражен в утверждении: «Мы в этом мире, по большому счёту, охотники за тайной смысла жизни...» [3, 152]. Особенности национальной охоты в России заключаются, по мысли автора, в поиске не добычи, а вечных истин.

Биограф Тургенева Б. Зайцев отмечал значение охоты в жизни писателя: «Тургенев неутомим в своём занятии, в своей страсти – эта страсть прошла через всю его жизнь, охота связала его с Виардо, охота питала и литературу» [4, 87].

Живя за границей, писатель тоскует по родине, вспоминая её природу: «*...в саду воркуют дикие голуби – а малиновка распевает; ветер веет мне в лицо.... Нет счастья вне семьи – и вне родины; каждый сиди на своем гнезде и пускай корни в родную землю... Что лепиться к краешку чужого гнезда?*» (8(20) июля 1859) [5].

Желание скорейшего возвращения на родину выражается через метафоры полета и «*дома-гнезда*», возникшие на основе внимательного изучения особенностей поведения птиц: «*Как иногда старые тетерева сходятся вместе, так и мы соберемся у Вас в Степановке – и будем тоже бормотать, как тетерева*», – пишет И. Тургенев А. Фету из-за границы [5].

Образ дома-гнезда, неоднократно возникающий в письмах Тургенева, переходит в его произведения, становится определяющим концептом романа «Дворянское гнездо». Осмысление

человека как птенца, принадлежащего своему родовому гнезду, встречаем в письмах Тургенева. Так, например, в письме В.Я. Колвасину от 8 (20) июля 1859 г. писатель называет своего адресата: «*птенец благородный*» [5].

Осмысляя всю свою жизнь в парадигме охоты, Тургенев даже свою собственную смерть предчувствует, потерпев неудачу как охотник. В книге-биографии о Тургеневе Ю.В. Лебедев приводит эпизод из жизни писателя, когда он уже будучи больным, «приковыляв в сад на костылях, приказал слуге принести ружье – спугнуть ворону с дальних деревьев. Прогремел выстрел – и ворона как ни в чем не бывало продолжила свой путь. Иван Сергеевич сел на скамью, потупил голову и грустно сказал: “*Прежде я стрелял перепелок без промаха, а теперь не могу попасть даже в ворону! ...Пора умирать*”» [6, 330]. Ворона – птица мистическая и имеющая некую «черную» силу, предвещающую беду. В славянской мифологии эта птица предвещает смерть, в народных представлениях ворон – «нечистая и зловещая птица, связанная с миром мёртвых. В фольклоре ворон выступает как вестник близкой смерти. Существует поверье, что стая воронов кружит там, где находится умирающий или умерший человек» [7]. Стоит в связи с этим вспомнить, что в повести «Первая любовь» (в которой отразился эпизод биографии молодого Тургенева) любимым занятием юного Владимира была охота на ворон: «*У меня была привычка бродить каждый вечер с ружьем по нашему саду и караулить ворон. К этим осторожным, хищным и лукавым птицам я издавна чувствовал ненависть*» [8, 307].

Таким образом, анализ эпистолярия И.С. Тургенева и других биографических источников позволяет судить об особой значимости образа птицы для писателя и реконструировать биографический код орнитологической образности его произведений.

Список литературы:

1. Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте (К типологическому соотношению текста и личности автора) // Лотман Ю.М. О русской литературе: статьи и исследования. — СПб.: Искусство, 1997. — С. 804-816.
2. Тургенев Иван Сергеевич. Письма (1859-1861 гг.). [Электрон. ресурс]. – URL: http://az.lib.ru/t/turgenew_i_s/text_0840.shtml (дата обращения: 12.04.2018).
3. Мельникова А.В. Художественное своеобразие «охотничьего нарратива» в русской литературе второй половины XIX – первой трети XX веков // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета технологий и дизайна: Серия 2: Искусствоведение. Филологические науки. – 2012. – № 2. – С. 46-50.
4. Земляная О. И.С.Тургенев об особенностях национальной охоты // Звезда. 1998. – № 10. – С. 150-155
5. Зайцев Б.К. Собрание сочинений: в 11 т. – М., 1999-2001. – Т. 5. – 483 с.
6. Лебедев Ю.В. Тургенев. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 608 с. (Серия «Жизнь замечательных людей»).
7. Потенция А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Харьков, 1914.
8. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем; в 30 т. Сочинения: в 12 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1981. – 495 с.

УДК: 821.161.1.

А.В. Прапорщик

Алтайский государственный педагогический университет города Барнаул
Научный руководитель: Н.Ю. Абузова, к.ф.н., доцент кафедры литературы

ЧЕЛОВЕК И МОРЕ В ЦИКЛЕ ОЧЕРКОВ «ФРЕГАТ “ПАЛЛАДА”» И. А. ГОНЧАРОВА

«Страстишка к морю жила у меня в душе», - признавался Гончаров в своих «Воспоминаниях». Между Гончаровым и морем существовала тайная, непостижимая связь на психофизиологическом уровне: его организм был идеально приспособлен к морю, что он и отмечает в цикле очерков «Фрегат “Паллада”». Особый ракурс изображения личностного бытия «человека путешественника» составляют у Гончарова образы природы.

Во «Фрегате «Паллада» присутствуют мотивы и образы морского комплекса, характерные для произведений европейских и русских поэтов-романтиков: море, волны, берег, дно, небо, морской бриз. Образ моря в книге Гончарова вступает в единую модель природы, наряду с другими образами -

неба, облаков, звезд, ночи, др. Вслед за Н.Л. Ермолаевой, отметим, что «море в книге осмыслено как живое существо, великан, который смеётся над силами людей» [1]. Постепенно, привыкая к морю, герой учится жить среди людей, «на виду» русского мира, на корабле, переживает духовное преображение, духовное взросление.

Во «Фрегате...» образ моря выступает в функции границы, причем в разных аспектах. Очерки путешествия начинаются с деления временного пространства жизни повествователя на две неравнозначные стороны: «Жизнь моя как-то раздвоилась, или как будто мне дали вдруг две жизни, отвели картину в двух мирах. В одном я - скромный чиновник, в форменном фраке, робеющий перед начальническим взглядом, боящийся простуды, заключенный в четырех стенах, с несколькими десятками похожих друг на друга лиц, вицмундиров. В другом я – новый аргонавт, в соломенной шляпе, в белой льняной куртке, может быть, с табачной жвачкой во рту, стремящийся по безднам за золотым руном в недоступную Колихиду, меняющий ежемесячно климаты, небеса <...>. Там я редактор докладов, отношений и предписаний; здесь певец, хотя ехofficio, похода» [1].

Мотив границы - человек и море - обуславливает наличие двух хронотопов, соотнесенных с прошлым и будущим творческой личности. Прошлое связано с биографическим временем жизни повествователя, медленно протекавшим «в обжитом внутреннем пространстве, вдали от порога». Картина будущего перемещается в мифологическое пространство. Море, являясь маргинальным пространством у Гончарова, - это постоянное напоминание о необходимости возвращения на родину. Но море – это и место инициации обычного человека в «нового аргонанта». Здесь же море – «размыкатель» не только времени, но и пространства: путешественнику открывается доступ в ранее «закрытые» для него земли. Таким образом, во «Фрегате...» мореобретает статус границы в оппозиции «русский мир - другой мир». Картина мира в очерках отвечает принципу «двумерности», которая проявляется через границу, обозначенную морем. Так, «Фрегат Паллада», по сути дела, концентрирует внимание не на том культурном пространстве, которое пересекает путешественник, но на восприятии героем данного пространства, в данном случае на подчеркнутом объективизме этого восприятия. Гончаров не просто объективно изображает морское пространство, пересекаемое фрегатом, совершающим кругосветное путешествие из Петербурга в Японию, - он декларирует, что интерес к разнообразию культур, открытость «чужому» есть реальная специфика русского сознания. При этом впечатление повествователя, наблюдающего чужой для него мир, пересекается с впечатлениями других людей, например, офицеров, матросов.

Итак, пространство, в которое входит повествователь, с одной стороны, меняется по мере того, как «Паллада» проделывает свой морской путь, и одновременно дается в пересечении точек зрения различных его наблюдателей. Так, Гончаров утверждает, что матрос, пересекающий на корабле почти весь земной шар, находится в «неизменном» малом пространстве палубы или каюты и в неизменном окружении не только все тех же моряков, но даже той же самой корабельной собачки. Животное на палубе корабля - это образ семейного, частного мира, который пересекает весь земной шар. Пространство корабля на карте культуры олицетворяет собой Россию с двойной разделенностью: на мир матросов и морских офицеров. Это пространство перемещается из мира западного в мир восточный, в обоих случаях сохраняя и свою специфику, и способность понимать внешнее пространство, не будучи от него отгороженным. В это пространство включен еще и путешественник, объединяющий все пространства, ибо он внутренне отождествлен с любым и каждым из них. Он задает высшую точку зрения культуры.

Специфика текста Гончарова заключается в том, что сквозь подвижность географических точек зрения просвечивает постоянство авторской позиции. Моряк-путешественник одновременно находится в «своем» мире корабля и в «чужом» мире географического пространства. Соответственно, он постоянно меняет свое положение по отношению к внутреннему пространству корабля. Таким образом, пространство задано одновременно в двух противоположных аспектах.

Особенность картины мира Гончарова, представленной в очерках путешествия, основана на движении от статики, которая прослеживается в его романной трилогии («Обыкновенная история», «Обрыв», «Обломов») к динамике. Мотив границы моря служит ключом к важнейшей антиномии творчества писателя, повлиявшей на замысел очерков путешествия: антиномии «сна», «статики» и «движения» [3], т.к. с образом моря связывают постоянные динамические силы, непрерывное движение, постоянную смену образов, жизнь и смерть.

Образ моря выступает у Гончарова, как и у поэтов-романтиков, символом стихии и символом мироздания в его вечном движении. Созданию романтического ореола бесконечности и величия созданного Богом мира служит хронотоп. Море изображается как беспредельная во времени и

пространстве стихия. Гончаров постоянно упоминает о бескрайности просторов моря: «Не устанешь любоваться, глядя на роскошное сияние красок на необозримом окружающем нас поле вод»[1].

В основе изображения морских пейзажей у Гончарова также лежит принцип антиномии, выражающей идею вечного движения как закона жизни. Море у Гончарова предстает в разных состояниях: бури и штиля, дня и ночи, утра и вечера, но в любое время оно живо. Так, в описаниях бурных пейзажей Гончаров прибегает к романтическому сравнению волн со зверем, что подчеркивает неподвластность стихии воле человека: «Огромные холмы с белым гребнем, с воем толкая друг друга, встают, падают, опять встают, как будто толпа вдруг выпущенных на волю бешеных зверей дерется в остервенении, только брызги, как дым, поднимаются да стон носится в воздухе» [1]. Образ моря получает глубокое философское наполнение благодаря включению человека в мир природы. В книге очерков Гончарова антиномии штиля и бури соотносится с «философией покоя» (самосозерцание) и философией вечного движения, составляющих вместе основу духовной жизни человека. Антиномичность образа моря как стихии вечного движения носит концептуальный характер и распространяется на все образы и мотивы, соприкасающиеся с темой морского путешествия.

Постижение повествователем связи «неба с морем, моря с землей – и всего вместе с душой человека», его «жадный взгляд» на беспредельность природного мира приоткрывают потаенную диалектику движения и покоя, открытости и закрытости человеческой души в отношении новых впечатлений. Художественный взгляд на природу, распознающий в ней «нежную, высокую, артистическую сторону жизни», высшую осмысленность и в «говорящей на непонятном языке картине неба», и в «роскошном сиянии красок моря», таит перспективу психологических обобщений об антиномичности душевной жизни, ведь «нигде человек не бывает так жалок, дерзок и по временам так внезапно счастлив, как на море»[6].

Таким образом, пристальное внимание Гончарова к морю, безусловно, отсылает к романтической традиции изображения морской стихии, но и демонстрирует то новое во взгляде на море, что присуще «человеку путешествующему», Одиссею второй половины XIX века.

Список литературы:

1. Гончаров И.А. «Фрегат "Паллада"»: Очерки путешествия / Коммент. К.И. Тюнькина. – М.: Правда, 1985. – 686с.
2. Ермолаева Н.Л. Эпическое мышление И.А. Гончарова: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Иваново, 2011. – 20с.
3. Истомина Е.П. Конструктивная роль понятия «граница» в очерках путешествия И.А. Гончарова «Фрегат "Паллада"» // Ярославский педагогический вестник – 2010. – № 3. – С. 238-242.
4. *Лотман Ю.М.* Современность между востоком и западом [Электронный ресурс]. – 1997. – URL: <http://philology.ru/literature2/lotman-97.htm>. (дата обращения: 02.02.2018).
5. Павлович К.К. Диалог И.А. Гончарова с В.Г. Бенедиктовым (образ моря во «Фрегат "Паллада"») // Вестн. Том. гос. ун-та. - 2016. - №404. – С.15-21.
6. Топоров В.Н. Странный Тургенев (Четыре главы). – М: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 192 с.

УДК: 82.09

Е.В. Реутова

Алтайский государственный педагогический университет
Научный руководитель: В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

МОТИВ ПИГМАЛИОНА И ГАЛАТЕИ В РОМАНЕ И.А. ГОНЧАРОВА «ОБРЫВ»

Мотив ожившей статуи один из самых популярных в русской литературе. Р.Г. Назиров, посвятивший этому вопросу специальное исследование, указывает, что мотив ожившей статуи Гончаров вводит в роман «Обрыв» в «сновидение Марфиньки, в котором оживал целый музей классических статуй» [1, 24]. Однако наблюдения над текстом романа позволяют утверждать, что мотив ожившей статуи пронизывает весь роман и становится сквозным в сюжете.

Главный герой романа И.А. Гончарова – Борис Павлович Райский, натураартистическая, творческая. Он писатель, художник, этим определяется его отношение к женщине. Он, подобно

мифическому скульптору Пигмалиону, создает свой идеал женщины-Галатеи: «Хотите ли знать, кто я, что я?.. Скульптор!» [2, 765].

Согласно мифу, Пигмалион, влюбился в созданную им статую, и желая оживить прекрасное творение, «принес богине любви Афродите жертву, моля дать ему жену, столь же прекрасную, как эта статуя, и, о, счастье, о, радость: статуя ожила!» [3, 53-54].

Мотив, восходящий к мифу о Пигмалионе, пронизывает весь роман. Любовные истории Райского – это вариации сюжета об оживлении статуи. Впервые этот мотив появляется в первой части романа. Повествование о Софье Беловодовой начинается с диалога Райского с Аяновым. Именно здесь и берет свое начало авторский миф, который будет разворачиваться на протяжении всей истории Софьи и Райского, Аянов не понимает практической цели посещения Райским дома Беловодовых: «Коли не жениться, так незачем и ходить» [2, 11]. Женитьба на Софье для Райского «конец всему, и начало скуке» [2, 10]. Он видит в ней не земную женщину, а идеал для поклонения: «Ужели я не могу наслаждаться красотой так, как бы наслаждался красотой в статуе?» [2, 11]. Аянов сравнивает его с Дон Жуаном, но Райский отнюдь не Дон Жуан; он Пигмалион – художник, отказавшийся от живых земных женщин и поклоняющийся неживой, но идеальной статуе. Он, подобно Пигмалиону, мечтает оживить эту статую: «Райский <...> хотел отыскать в ней просто женщину, налюбусти и определить, что кроется под этой покойной, неподвижной оболочкой красоты, сияющей ровно, одинаково...» [2, 21]; «О, если бы ты была живая, если бы могла отвечать на мои речи, о, как был бы я счастлив!» [2, 54].

В портрете Софьи ясно обозначаются некоторые детали, сближающие ее со статуей: «будто молочной белизны белый лоб» [2, 21] Беловодовой соотносится с Галатеей, созданной из «блестящей белой слоновой кости» [3, 54]. С идеальной по своей форме статуей сближает Беловодову «цельный, свежий, блистающий здоровьем, ничем не тронутым – ни болезнью, ни бедами цвет лица, плеч, рук», «большие серо-голубые глаза полные ровного, немерцающего горения», «плечи и грудь, поражающие пышностью» [2, 21]. Но вместе с этим в портрете Софьи проявляются важные детали, отдаляющие ее от застывшей статуи, позволяющие увидеть надежду на дальнейшее оживление: «Густая коса едва сдерживается большими булавками на затылке» [там же], в глазах «теплится будто и чувство» [там же]. Во внешности Софьи наблюдается и некоторая дисгармония, что свидетельствует о том, что это не воплощение идеала, а живая женщина: «На благородных, несколько крупных чертах лица лежит девическое, почти детское неведение жизни» [там же].

Райский действительно застает ее в период детства и девичества (несмотря на то, что она уже была замужем) и пытается стать тем, кто совершит в ней важный переворот, благодаря кому девочка, девушка станет женщиной. Софья будто и дает ему эту возможность: «Что же мне делать, cousin: я не понимаю? Он подошел к ней и тихо, но внятно сказал: – Любить!» [2, 29]. Однако, в приведенной выше сцене просвечивает еще один архетип – миф об искушении. В мифе о Пигмалионе для оживления статуи Галатеи достаточно было любви скульптора – ее создателя, обратившегося с мольбой к богам. Райский же ведет себя по отношению к Софье скорее, как змий-искуситель, толкающий ее на грех. Не случайно он в этой сцене говорит «тихо» и заботится о том, чтобы никто его не услышал («заглянул в гостиную»).

О начале пробуждения жизни в Софье свидетельствует и то, как показана в романе ее комната, которая «смотрела несколько веселее прочих, особенно когда присутствовала в ней сама хозяйка: там были цветы, ноты, множество современных безделок» [2, 18]. Жизнь здесь еще играет красками, в сравнении со «старым», «массивным», «породистым», «молчаливым», «темным», «тяжелым», «жестким», «без комфорта» домом Пахотиных. Всё здесь борется с тем угнетением, которое распространяется на него. Однако борьба эта остается незамеченной, она недостаточно проявлена, в ней нет силы, чтобы нарушить устоявшийся порядок старого дома, ведь: «цветы стояли в тяжелых старинных вазах, точно надгробных урнах, горка массивного старого серебра придавала <...> античности комнате» [2, 18]. Итак, и в портрете, и в комнате Софьи наблюдаются тенденции к «оживанию», но они столь незначительны, что в мертвом мире дома Пахотиных оказываются бессильными.

Райский действительно, впервые пробуждает Софью от ее статуарного омертвения и дает почувствовать жизнь, на что указывает второе, явно противопоставленное первому, описание портрета и обстановки в доме героини: «Красота ее осмысленна, глаза не глядят беззаботно и светло, а думают. В них тревога за «других». Ее мучит жажда этой жизни, ее живых симпатий и скорбей, труда, но прежде симпатий» [2, 127]. Однако Райский не внушает ей доверия как человек, который может помочь ей в этой борьбе. Его увещаний, его искусства, его любви-страсти, любви-искушения оказывается недостаточно для этого. Не сумев «оживить» Софью, Райский отправляется в

свою родовую усадьбу Малиновку, и здесь мотив Пигмалиона и Галатеи продолжает свое течение в истории его любви к Вере. Именно в Вере «оканчивается его статуя гармонической красоты» [2, 682], он забывает Софью – «статую, прекрасную, но холодную» [2, 503], ради этой новой «прекрасной», «гордой» Веры.

Рисую портрет Веры, Райский «старался уловить и определить тайну ее задумчивого, ни на что не смотревшего, но глубокого, как бездна, говорящего взгляда» <...> и как ни бился — но у него выходили ее глаза и не выходило ее взгляда» [2, 714]. Он видит форму, внешнюю оболочку, но душа Веры остается скрыта для него. «Он рисует ее глаза закрытыми, глядя на нее и наслаждаясь живым образом спящего покоя мысли, чувства и красоты» [там же]. Райский вновь создает прекрасную Галатею, но «оживить» ее ему не под силу. Вера «оживает», страстно полюбив Марка: «Она стояла на своем пьедестале, но не белой, мраморной статуей, а живою, неотразимо пленительной женщиной» [2, 623], но эта любовь приносит ей такие страдания, которые заставляют ее желать вновь окаменеть, превратиться в прежнюю статую: «Она будто искала нового, небывалого состояния духа, немоты и дремоты ума, всех сил, чтобы окаменеть, стать растением, ничего не думать, не чувствовать, не сознавать» [2, 640]. Настоящее пробуждение Вера найдет лишь в будущем рядом с Иваном Ивановичем Тушиным. Он её настоящий Пигмалион, его любовь истинная, а не кратковременная любовь-страсть. Тушин видит Веру своей женой, спутницей жизни: «Она будет моей царицей и укроется в моих лесах, под моей защитой, от всяких гроз и забудет всякие обрывы, хоть бы их были тысячи!!» [2, 747].

Еще одной реализацией античного мифа в романе является история Ульяны Козловой. Но здесь миф переворачивается. Ульяна – живая, страстная женщина, а ее муж Леонтий, «погруженный в созерцание жизни древних, в их мысль и искусство, умудрился видеть и любить в ней какой-то блеск и колорит древности, античность формы. <...> Голова ее казалась ему похожей на головы римских женщин на классических барельефах, на камнях: с строгим, чистым профилем, с такими же каменными волосами, немигающим взглядом и застывшим в чертах лица сдержанным смехом» [2, 198-199]. Это заставляет Ульяну – живую женщину искать любви у других мужчин. Райского тоже пугают проявления жизни и страстность природы Ульяны: «Нет! — говорил он, стараясь не глядеть на ее профиль и жмурясь от ее искристых, широко открытых глаз...» [2, 442]. В истории Ульяны античный миф сочетается с библейским мотивом блудницы, о чем говорят слова Райского: «...брошу камень в эту холодную, бессердечную статую...» [2, 442]; «А стыд – куда вы дели его, Ульяна Андреевна? — сказал он резко» [там же], – эти фразы отсылают к другим мифам (к языческому мифу о Венере, статуи которой обожествлялись, и к библейской притче о блуднице, которую забрасывают камнями).

Таким образом, миф о Пигмалионе и Галатее, получивший воплощение в любовных историях романа Гончарова «Обрыв», характеризует его героя как художника-дилетанта, не способного вдохнуть жизнь в свои творения и не готового к настоящей «живой жизни».

Список литературы:

1. Назиров Р.Г. Сюжет об оживающей статуе // Фольклор народов России. Фольклор и литература. Общее и особенное в фольклоре разных народов. – Уфа: Башкирский ун-тет, 1991. – С. 24-37.
2. Гончаров И.А. Обрыв // Гончаров И.А. Полное собрание сочинений и писем: В 20 т. – Т. 7. – СПб.: Наука, 1997. – 772 с.
3. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1954. – 450с.

УДК: 821.161.1.

С.Ю. Чубосова

Алтайский государственный педагогический университет города Барнаул
Научный руководитель: Н.Ю. Абузова, к.ф.н., доцент кафедры литературы

ФУНКЦИЯ ХРИСТИАНСКОГО И ЯЗЫЧЕСКОГО ХРОНОТОПОВ В ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ МИРА И ОБРАЗА ГЛАВНОГО ГЕРОЯ РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА Н.С. ЛЕСКОВА (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ «ОВЦЕБЫК», 1862)

Повесть «Овцебык» представляет интерес с точки зрения организации мирообраза, основанного на оппозициях, напрямую связанных с центральным лесковским героем в

статусе «праведника». Именно он центроостремительно организует полярные стороны мира, придает ему эстетическую значимость.

В литературоведении существует довольно обстоятельное количество понятий, связанных с описанием мира в произведении: «картина мира», «образ мира», «модель мира», «внутренний мир литературного произведения», «художественный мир», «мир писателя» и др.

По определению М.М. Бахтина, О.Б. Лебедевой, образ мира (мирообраз) – модель нелитературной реальности, созданная средствами художественной литературы [1], целостное представления о реальности людей какой-либо эпохи, «эстетическое видение мира». В.Н. Топоров, определяя «модель мира», говорит о соотношении человека и природы в рамках космического целого, причем художественное пространство, по мнению ученого, – самый значимый элемент модели мира [2].

Внешне хронотоп произведения «Овцебык» организован временными рамками правления Николая I, что, безусловно значимо для самого Лескова как современника происходящих событий. Писатель демонстрирует общенародные настроения, средствами художественности восстанавливая картину мира того времени.

Мирообраз в повести строится на оппозиции добра и зла, которая архетипически выглядит как отношение противопоставлений «верха» и «низа», «внутреннего» и «внешнего» [3]. В произведении противопоставление перестает быть собственно мифологическим, приобретает авторское видение, создавая целостную картину мира.

Поэтика заглавия демонстрирует основной компонент мира – человека. Именование повести названием животного («Овцебык») изначально обманчиво. Но оно намечает идею о двойственной природе человека, говорит о «зоологичности» героя, подчеркивая его телесность, и закладывает философско-эстетическую оппозицию «внешнее-внутреннее», «животное-человеческое», «жертвенное-агрессивное». «Внешнее-внутреннее» справедливо рассматривать с точки зрения характера и поведения центрального героя: с виду Василий Петрович Богословский (настоящее имя Овцебыка) «плохо скроен, да крепко шит» [4], на вид напоминает животное, благодаря чему и получит прозвище: «Лицо...серое и круглое...череп представлял странную уродливость...напоминал несколько кафрский череп...» [4].

«Кафрским черепом» называют африканского буйвола, на первый взгляд безобидного животного, соотносимого у Лескова в мифологическом плане с жертвенным агнцем («жертвой»), но на самом деле агрессивного и одного из самых опасных животных Африки («стихийная, безудержная сила»).

Характер героя говорит о самой человеческой природе героя: «...евангельская беззаботливость о себе...; он способен был снять с себя последнюю рубашку и предполагал такую же способность в каждом из людей» [4]. Наряду с положительными чертами характера, герой имеет и «оригинальные», отсылающие к наивности, непосредственности героя, его детской (почти блаженной) вере в бескорыстие и терпение людей: *когда у Василия Петровича не было сапогов...то он шел ко мне или к вам, без всякой церемонии брал ваши запасные сапоги* [4]. Внутренняя же сущность Овцебыка явлена через постоянный, скрытый от посторонних глаз, конфликт с самим собой, что вполне соотносимо с «жертвенностью агнца».

Несовпадение внешнего облика с внутренним демонстрирует в произведении идею духовности человека (его «одухотворенности» и «одушевленности»), подтверждающую основу типа лесковского героя – юродивого, блаженного. В тексте повести данные определения наиболее частотны по отношению к Овцебыку. В то же время герой наделен функцией проповедника истины и христианских заповедей, что логично выстраивает библейскую ситуацию, заканчивающуюся мученической смертью.

Жизнеописание героя построено в соответствии с житийной традицией. Вступление: «Когда я познакомился с Василием Петровичем, его уже звали Овцебыком...». Отмечены благочестивые родители героя: «Сын сельского дьячка, выросший в горькой нужде и вдобавок еще рано осиротевший...», его отказ от брака: «...о женищинах не мог слышать никакого разговора, почитал их всех поголовно дурами и очень серьезно жалел, что его старуха мать – женищина...», уход в монастырь: «завез его в монастырь, простился с отцом казначеем и уехал домой...», смерть («В трех шагах от нас висел Овцебык»), посмертное чудо, заключающееся в нерушимой и светлой гармонии мира: «А на поляне было так светло и отрадно. Месяц купался в лазури небес, а сосны и ели дремали...» [4].

Исходя из особенностей композиции, выделяется основная, важная для повествования оппозиция «жертвенного – агрессивного», которая реализуется так: прозвище базируется на

контаминации черт двух животных: овца, символизирующая христианскую жертвенность, и бык – животное языческой мифологии, символизирующее буйство, агрессию. В обыденной жизни бык – символ недюжинной силы, трудолюбия и упорства, жизненной энергии. Кроме того, в христианстве Бык – символ св. Луки – первого иконописца. Причем иконопись, к которой Лесков питал интерес, рассматривается писателем как духовный подвиг.

Повесть имеет эпиграф, который повторяется и в самой повести: 1) «Взят из зоологии»: «Питается травой, а при недостатке ее и лишаями»; 2) и при знакомстве рассказчика с Овцебыком в представлении Якова Челновского: «– *Честь имею рекомендовать – Овцебык. Питается травой, а при недостатке ее может есть лишай*» [4]. Цель заголовочного комплекса – наиболее полное раскрытие архетипической темы добра и зла с учетом синтеза языческих и христианских элементов в образе героя [3].

В повести изначально ясно, что языческий и христианский хронотопы противопоставлены, а сосуществуют. Так, имея православную фамилию Богословский, герой носит языческое прозвище Овцебык. Постоянно читая Евангелие, имея отца- дьячка, сам, учась в семинарии, главный герой тем не менее отказывается стать духовным лицом: «...не хочу я *быть монахом*» [4] и тем самым уменьшает, а в итоге разрушает связь с отцом (Отцом небесным?), меняя отчество на полуотчество, которое выбирает себе сам (Василий Петрович на Василий Петров).

Представляется, что автор подчеркивает убывание связи с христианским. Герой ведет бродяжнический образ жизни, не стыдится показывать свою агрессию и возмущение, не может смириться с «пустыми речами» и «пустыми людьми», и в финале идет на грех - убивает себя.

Финал повести ознаменован прочтением предсмертного письма Овцебыка и сценой с висельником. Особое внимание уделено позе – стоя на коленях, будто бы в молитве уходит Овцебык. Однако поза висельника может быть истолкована и иначе – мученическая смерть через пытку. Но этого Лесков не открывает.

Ясно то, что главный герой освобождается от собственной телесности, воплощаясь в заповеди из книги, оставляя духовное и свободное от «душащей» цивилизации, от низконравственного, к чему он и стремился всю жизнь, напутствие оставшимся.

Овцебык остается диким, неприрученным зверем с человеческим сердцем, чистым разумом и проповедническими установками. Он добровольный изгнанник не только из города, скита, но и из жестокого мира людей.

Данный миробраз синтезирует языческие и христианские хронотопы на примере жизнеописания героя, не принявшего цивилизованную (коррелирует «обездушенную») среду, чем и демонстрирует праведника, имеющего кроткую веру в единого Бога и в человека.

Список литературы:

1. Лебедева О.Б. История русской литературы XVIII века. – Москва, 2000. – 415 с.
2. Топоров В.Н. Мифопоэтическая модель мира [Электронный ресурс]. – 1980. – URL:http://kirsoft.com.ru/skb13/KSNews_286.htm. - (дата обращения 23.10. 2017).
3. Васильева, О.В. Мотивный комплекс раннего творчества Н.С. Лескова: автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. - Киров, 2009. –25 с.
4. Лесков Н.С. Собрание сочинений в 11 томах. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. — Т. 1. С. 31—95.

УДК: 82.09

К.А.Даренских

Алтайский государственный педагогический университет

Научный руководитель: В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

ФУНКЦИИ И ПОЭТИКА ВСТАВНОЙ НОВЕЛЛЫ В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»

Использование вставных конструкций различных жанров в повествовательной структуре романов – характерная черта поэтики Ф.М. Достоевского. М.М. Бахтин возводит эту художественную особенность романов Достоевского к традициям мениппеи: «Наличие вставных жанров усиливает многостильность и многотонность мениппеи; здесь складывается новое отношение к слову как материалу литературы, характерное для всей диалогической линии развития художественной прозы»

[1, 327]. С точки зрения В.Н. Захарова, вставляя в свои романы внесюжетные элементы (рассказы, повести, новеллы, исповеди, письма, сны), «Достоевский явно стремился к жанровому универсализму своих романов» [2, 145].

Роман Достоевского «Идиот» изобилует вставными элементами, позволяющими раздвигать рамки сюжетного повествования, обращаться к нравственно-философским, религиозным, бытийным вопросам. Это и рассуждения князя Мышкина о смертной казни, и его рассказ о судьбе блудницы Мари, видения и сны героев романа и др. Среди множества вставных повествований в романе «Идиот», есть одно под названием «Моё необходимое объяснение», автором которого является Ипполит Терентьев. Это самая большая по объёму и очень важная для понимания всего романа в целом вставная конструкция, которую сам ее автор называет «статьей», жанровая природа которой до сих пор вызывают споры в литературоведении.

Традиционно «Моё необходимое объяснение» рассматривается как исповедь, причем предсмертная и из-за того чересчур откровенная. М. Бахтин относит исповедь Ипполита к мениппейным сценам романа, подчеркивая карнавальность обстановки, в которой она произносится. Между тем, исповедью в традиционном понимании прочитанная Ипполитом рукопись не является. В ней нет покаяния и смирения, которые предполагает церковная исповедь. «Героем руководит не смиренное желание открыть тайны и муки души другим людям, но гордыня, тщеславие», – пишет по этому поводу Е.С. Савенкова [3, 318]. «Достоевский подводит своих героев к исповеди, которая дается им мучительно, но не становится исповедью-покаянием, поэтому вслед за ней не следует духовного воскресения» [4, 230]. Исповедь Ипполита – это продолжение бунта, теоретическое его обоснование, исповедание своей веры. В.И. Габдуллина относит «объяснение» Ипполита к жанру «богоотметного писания»: «В ряде романов Достоевского имеет место ситуация, когда в качестве “богоотметного писания” выступает предсмертная записка героя, для которого самоубийство становится богоборческим актом» [5, 138]. Ипполит Терентьев, по замыслу автора, «является идейным и психологическим антиподом князя Мышкина» [6, 299]. Эпиграфом к своей речи бывший гимназист берет высказывание, приписываемое то Людовику XV, то его фаворитке маркизе де Помпадур: «*после нас хоть потоп*», – как утверждение крайнего эгоизма и атеизма. Ипполит – идеологический самоубийца. Это молодой человек, чья жизнь должна закончиться едва начавшись, и поэтому он восстает против природы и против Бога.

Рассматривая жанровую природу рукописи «Моё необходимое объяснение» Ипполита Терентьева, необходимо отметить ее неоднородность и многослойность. В ней можно выделить вставки в жанрах дневника, сновидения, видения, физиологического очерка, нравоучительного рассказа и идеологического трактата. Начинается «статья» Ипполита с дневниковой записи: «*Вчера утром был у меня князь; между прочим, он уговорил меня переехать на дачу*» [7, 321]. Далее в дневниковую запись вводится «*хорошенький сон*» об «*ужасном животном*» («...оно коричневое, скорлупчатое, пресмыкающийся гад» [7, 322]), который Ипполит видел за час до прихода Мышкина. В соответствии с жанром сновидения этот фрагмент текста содержит символические образы, трактовка которых позволяет понять сокровенные мысли молодого человека, приговоренного к смерти неизлечимой болезнью. Во сне юноша оказывается в большой, светлой комнате, которая воплощает стремление его души к совершенству и свету. Но в этом идеальном пространстве появляется «*ужасное животное*» – это его болезнь, которую он воспринимает как неумолимый закон природы, как смертный приговор. Спасение от гадины, которую во сне убивает собака, совпадает с приходом князя, таким образом совершается переход от сна к дневниковой записи: «*Тут я проснулся и вошел князь*» [7, 324]. Помимо сна о гадине в рукопись Ипполита включены еще два сна, непосредственно связанные с первым, которые он видит после посещения дома Рогожина. Впечатления от картины с изображением мертвого Христа, увиденной в доме Рогожина, совпали в душе Ипполита с образами, явившимися ему во сне: «*Природа мерещится при взгляде на эту картину в виде какого-то огромного, неумолимого и немого зверя...*» [7, 339]. Под впечатлением от этой картины Ипполит погружается в сон-бред, в котором он увидел «*огромного и отвратительного тарантула*» – «*то самое темное, глухое и всесильное существо*» [7, 340]. Этот сон переходит в видение, в котором, как ему кажется, он видит привидение Рогожина. На самом деле – это продолжение сна. Молчание Рогожина и его усмешка вселяют в Ипполита ужас, подобный тому, который он испытал от взгляда на зверя, несущего смерть. Очевидно, что в этом сне Ипполит прозревает связь Рогожина с инобытием, называя его привидением (принято считать, что привидения – это образы умерших людей, являющиеся живым).

Следующий конструкт «рукописи» представляет собой теоретическое обоснование самоубийства, начинающееся словами: «*Идея о том (продолжал он читать), что не стоит жить*

несколько недель, стала одолевать меня настоящим образом, я думаю с месяц назад...» [7, 325]. Доказывая свою богоборческую идею о праве на самоубийство, ее автор парадоксальным образом вводит тему милосердия, которая представлена в двух вставных новеллах. Первая – история «бедных людей» в жанре физиологического очерка, в которой Ипполит описывает случай, сведший его с семьей бедного «медика», потерявшего работу. Рассказ Ипполита о спасенном им семействе строится по канонам «физиологического очерка». Он содержит в себе подробные, даже детальные описания быта обедневшей семьи доктора: жалкая комнатка почти без мебели, одежда, превратившаяся в лохмотья, куски хлеба – единственное пропитание для четырех человек. История доктора не лишена типического, и Ипполит сам это подчеркивает: «...дело известное; вы должно быть, потеряли место и приехали объясняться и опять икать места...сюда многие приезжают из провинций с надеждами, бегают и так вот живут» [7, 332]. Акт милосердия, совершенный Ипполитом, вводит в его «объяснение» тему «добрых дел» и единичной «милостыни», которая развивается в следующей вставной новелле о «старичке генерале», начинающейся словами: «В Москве жил один старик, один “генерал”...» [7, 335]. Повествование о «генерале», его бескорыстном милосердии по отношению «несчастливым», как в народе называют преступников, выдержано в жанре предания о святом: «Он делал свое дело в высшей степени серьезно и набожно; <...> Он давал деньги, присылал необходимые вещи <...> Он говорил с ними как с братьями <...> и так поступал он множество лет, до самой смерти...» [там же]. Эта небольшая новелла, также, как рассказы князя Мышкина о приговоренном к смертной казни, отсылают к опыту, пережитому самим Ф.М. Достоевским, на что в тексте есть указание: «Мне рассказал один бывший в Сибири...» [там же]. Из этой новеллы автор «Необходимого объяснения» делает вывод о том, что любое, даже малое доброе дело, оставляет след на земле. Эта мысль приходит в противоречие с «последним убеждением» приговоренного к смерти болезнью молодого человека о бессмысленности его собственной жизни. Ему хочется оставить след, заронить «семя». Это является одной из побудительных причин появления его рукописи «Мое необходимое объяснение», которую он читает накануне своего несостоявшегося самоубийства.

Таким образом, анализ художественной структуры вставной конструкции в повествовании романа Ф.М. Достоевского «Идиот» – рукописи Ипполита Терентьева «Моё необходимое объяснение» – уточняет представление о её жанровой природе, поэтике и функциях в тексте.

Список литературы:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. 5-е изд., доп. – Киев: Next, 1994. – 511 с.
2. Захаров В.Н. Вставные жанры // Достоевский: эстетика и поэтика: Словарь-справочник /Сост. Г.К. Щенников. – Челябинск: Металл, 1997. – 272 с.
3. Савенкова Е.С. Западнические идеи в русском социокультурном дискурсе и их персонификация в романе Ф.М. Достоевского «Идиот» // Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева. – 2011. – № 1(86). – С. 312-321.
4. Габдуллина В.И. «Блудные дети, двести лет не бывшие дома»: Евангельская притча в авторском дискурсе Ф.М. Достоевского. – Барнаул: БГПУ, 2008. – 303 с.
5. Габдуллина В.И. Архетипический мотив «договора с дьяволом» в романах Ф.М. Достоевского: «богоотметное писание» // Проблемы исторической поэтики. – Вып. 10. – Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр. – Вып. 7. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2012. – с. 133-142.
6. Лотман Л.М. Реализм русской литературы 60-х годов XIX века (истоки и эстетическое своеобразие) – Л.: Наука, 1974. – 352 с.
7. Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: в 30 т. – Т. 8. – Л.: Наука, 1973. – 511 с.

УДК:371.13

Б.Т.Карымсакова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: А.И. Исин, к.и.н., профессор кафедры истории Казахстана

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ЦАРИЦЫ ТОМИРИС

Томирис (ок. 570-520 гг. до н.э.)- царица саков-массагетов. Является потомком скифского предводителя Ишпакая, правнучкой правителя скифов Мадия и дочерью легендарного Спаргаписа.

Звон оружия и военные действия были знакомы ей с детства, отец воспитывал дочь один, а потому всегда брал ее с собой. Свой конь у нее появился в 5 лет, а первый акинак - в 6. В тринадцать была уже признанным мастером боя на мече и копье, без промаха стреляла с обеих рук из лука, а на скачках ее лошадь всегда приходила первой. Несмотря на буйный, своенравный, не терпящий неподчинения окружающих характер дочери, Спаргапис сумел стать для нее мудрым наставником и непререкаемым авторитетом. Он готовил ее к роли царицы и постепенно передавал бразды правления в руки Томирис.

По одной из версий, имя стало известным благодаря скифской царице Томирис. Это имя означает «*сокруши железо*» (от слова «*темір*» - «*железо*»). Другие источники гласят, что «Томирис» образовано от древнеиранского «*Томруз*» и переводится «*домашняя*». Есть и третий вариант: «Томирис» могло образоваться с имени «*Тахмина*», что с узбекского и казахского имеет значение «*господствующая*».

В VI в. до н.э. была образована первая мировая империя Ахеменидов Персии. Персидский царь Кир II начинает завоевательную политику. Он решает обезопасить восточные границы империи, где в бескрайних степях находились кочевья саков и массагетов.

В 530 г. до н.э. Кир Великий двинулся во главе своей огромной армии на Восток.

Когда Томирис узнала о нападении Кира, она приказала массагетам покинуть становище и уйти в степь. Кир решил хитростью захватить власть над массагетами и направляет посланца с письмом к Томирис, восхваляя ее красоту и ум, предлагая стать его женой. Томирис отказала Киру. Военный поход для персов начинался успешно. Массагетская конница уходила в степь все дальше и дальше. Это была тактика заманивания врага в степь. Таким образом, персы дошли до Яксарта.

Здесь Кир вновь применяет хитрость. Он приказывает разбить лагерь и отравить в нем всех раненных и больных солдат, а сам с основными силами притаился в засаде. Массагеты во главе с сыном Томирис Спаргаписом ночью напали на лагерь, решив, что персы бежали. Праздную победу, они выпили вина, отравленного персами. Ночью персы напали и перебили почти весь отряд массагетов. Сын Томирис был взят в плен. В плену Спаргапис покончил жизнь самоубийством, не желая, чтобы Кир с его помощью манипулировал Томирис. Узнав о смерти сына, Томирис нападает на персов. В степи состоялось сражение, в котором массагеты обрушили всю свою мощь и ярость на персидские войска. В бою погибает Кир II.

В литературе весьма популярен образ царицы Томирис. Сохранилось огромное количество сказаний, легенд и целые эпосы. Написаны авторские художественные произведения, по одному из которых был поставлен балет.

Царица Томирис представляется как красивая женщина, смуглая, пышноволосая, с огромным умом, опытом и волей. В образе этой героини всегда присутствует трагедия матери, потерявшей горячо любимого сына. История Томирис была отражена в традиции западного искусства. Художники Рубенс, Аллегрини, Лука Феррари, Маттиа Прети, Гюстав Моро и скульптор Северо Кальзетта да Равенне относятся к числу тех, кто изображал Томирис и события в её жизни.

«Казахфильм» совместно с кинокомпанией «Сатайфильм» приступили к съемкам крупномасштабного исторического проекта о царице массагетов Томирис. Основной канвой фильма станет история становления царицы с момента ее рождения до легендарной победы над персидским царем Киrom. Создатели уже пообещали, что фильм будет весьма зрелищным – с множеством батальных сцен, схваток и напряженных поединков. А съемки пройдут в Жаркенте, Чундже, Боровом и в Баянауле.

Использованные источники:

1. Джандарбеков Б. Томирис. Ист. повесть. Алма-Ата: Жалын, 1982 — 288 с.
2. Геродот. История в девяти книгах. Перевод с греческого Мищенко Ф. Г. М., 1888, т.1
3. О. Жанайдаров «Легенды Древнего Казахстана. Детская энциклопедия Казахстана». — Алматы: Аруна, 2007

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨҢІЛ-КҮЙ КОНЦЕПТІСІ

Тіл білімін философиямен, психологиямен, мәдениеттанумен, әлеуметтанумен байланыстыра қарау когнитивтік тіл білімін дүниеге әкелді. Когнитивтік тіл біліміәлемді тану негізінде санада қалыптасқан әлем туралы ақпараттарды жинақтау және концептілеу, оларды бір жүйеге топтастыру, әлемнің санада көріністенуі мен оның тілде берілу сипатын анықтау қызметін атқарады [1].

Сөзде заттың өзі белгіленбейді, аталмайды, зат туралы адамның санасында бейнеленген түсінік **концепт** деп аталады. Қандай да бір сөз болмасын оның толық концептісі семантикалық және тілдік единицалардың жиынтық өрісі арқылы айқындалады. Сонымен біз концепт ұғымын адамның әлем туралы өз бойына жинақтаған мәдени түсініктерін бейнелейтін ғаламның тілдік бейнесі ретінде танимыз.

«Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С.А. Аскольдов ұсынған. Қазақ тіл білімінде «концепт» термині А. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Н. Уәлиев, Б. Қалиев, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде әр қырынан зерттеледі.

Көңіл-күй концептісі – әлемнің тілдік бейнесінде және әлемнің көркем бейнесінде көрініс тапқан әмбебап концептілер, сонымен қатар олар әр мәдениетте өзінің ұлттық ерекшелігімен, бояуымен көрінген күрделі ментальді объектілер. Нәтижесінде бүкіл адамзат баласына ортақ құбылыстың түрлі мәдениеттегі түрліше көрінісін көре аламыз.

Қазақ тіліндегі күрделі эмоцияларды білдіретін көңіл-күй концептілері – тақырыптық аясы кең, мазмұны терең, қамтитын мәселелері өте маңызды, концептуалды өрісі өте күрделі концептілер болып табылады. Көңіл-күй концептілеріне этникалық ерекшеліктер тән, ол «индивидуалды эмоционалды тренд пен аталған мәдениеттің ұлттық индексімен» ескерілген. Бұдан бөлек, әр тіл адамның эмоционалды тәжірибесіне қатысты өзіндік топтастырылуды қалыптастырады.

Көңіл-күй концептілерін **жағымды және жағымсыз эмоциялар** деп екіге бөлу арқылы анықтауға болады. Кез- келген тілдік бірлікті талдау жасауды, ол сөз болсын немесе ол концепт – сөз болсын, оның мағынасына назар аударып, оны ашудан бастаймыз.

Зерттелетін концептілердің құрылымының негізі ретінде келесі концептуалды белгілердің топтары алынады: «кеңістіктік» (жоғары/төмен), «уақыт», «сындық», сыртқы келбет, ауа райы, жас мөлшеріне байланысты, отқа, санаға, жүрекке байланысты белгілері, жұмбақ ретінде көрінуі.

Қорытындылай келе, жағымсыз көңіл-күйге кенелген адамның оттай күйуі, өртенуі, жануы ұзақ уақыт аралығын қамтыса, көңіл-күйі көтеріңкі адамның көзі шырадай жануы, өлгені тіріліп, өшкені жануы көңіл-күйі тұскендегідей ұзақ процесс емес, жылдам әрі күтпеген сәтте болатын құбылыс деуге келеді. Сонымен қатар, осындағы жағымсыз сезімімен бірге жүретін от, жану сөздері көбінесе адамның ішкі жан дүниесімен, көзге бірден көрінбейтін ішкі сырымен байланысты болса, жағымды сезіммен бірге жүретін осы сөздер адамның сыртқы бет-бейнесінен байқалады екен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. -Алматы, 2007 – 312 бет
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10 том.-Алматы, Арыс. 2009 -752 бет
3. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию.-Москва, 1959 г.
4. Ержанова А. С., Сыдыкова А. К., Туребаева А. Е. Концепт ұғымының теориялық негіздері // Молодой ученый. — 2015. — №7.2.
5. Тілдік дерек ретінде М.Әуезов Абай жолы: Роман-эпопея.-Алматы: Жазушы, 1990 - Бірінші кітап – 608 бет. Екінші кітап – 616 бет

С.Жармұхамбет

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: Э.М.Самекбаева, қазақ тілі теориясы мен әдістемесі
кафедрасының ф.ғ.к., доцент

ГЕНЕРАТИВТІ ЛИНГВИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезде кез келген тілдің, оған тән сөйлем құрылымының дәл және формалды берілуін білу үшін құрастырушылар жүйесін пайдаланады [1,125 б.]. Жалпы тіл білімінде құрастырушылар жүйесі құрылымдық лингвистикада пайда болды.

Генеративтік лингвистика (лат. generativus – туындаушы) – XX ғ. 50-60 жж. Н.Хомский идеялары негізінде лингвистикада пайда болған формальді бағыттың бір тармағы. Генеративтік лингвистика 20 ғасыр 60 жылдарында АҚШ-та және басқа жерлерде кең өріс алды. Ол синтаксисті сипаттау аппаратын жетілдіруге, тіл білімінде формалды зерттеуді жеңілдету техникасын, мәселен, ЭЕМ (ЭВМ) көмегімен тіл процестерін автоматтандыруды енгізуге себеп болды. Бірақ Хомскийдің "Синтаксис теорияларының аспектілері" (1965) еңбегі шыққан соң, әр түрлі оппозициялық ағымдар туды, мысалы, туындаушы семантика, септік грамматикасы. 70-жылдарда генеративтік лингвистиканың бірқатар әлсіз жақтары ашылып, оның идеяларының ықпалы әлсіреді [1].

Қазіргі күнде дискурс анализі алғашқыда көрсетілгендегісінен біршама дамыса да, олайда бұл терминнің, идеяның Харриске қатыстылығы мойындалған. 1970 жылы Харрис грамматикалық теориямен айналысып, оны «операторлар грамматикасы» деп аталады. 1965 жылдан кейін АҚШ – та Language («тіл») журнал қауымы Харрис пайымдауларын дұрыс емес деп, баспаға шығармады. Алайда, көптеген зерттеушілер Харристің соңғы жұмыстарына оңды баға беріп, болашақ ісі деп таныды[2].

Қазіргі таңда генеративизм даму жолында қырық жылды артқа тастады, әлемдік деңгейдегі мәселеге айналады. Хомскийдің генеративтік теориясы, әрине, интеллектуалды жетістік болып есептеледі, алғашқы кездерде (1960-1970) ол формальды грамматика мен қолданбалы лингвистиканың дамуына үлкен ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 117 с.
2. Харрис З. Қолдану жиілігі мен тіл құрылымдарындағы –М.,1957.

Қонысбекова Жадыра

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекшісі: С.Е.Қалиева, ф.ғ.к., доцент

ЖАРНАМА ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі қазақ қоғамы нарықтық қарым-қатынасқа көшкен уақытта жарнаманың рөлі мен маңызы артып тұр. Көшеге шықсаңыз – жарнама, теледидар, радио қоса қалсаңыз – жарнама.

Жарнама дегеніміз – белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен жарияланған хабарлама жиынтығы. Жарнама (жар+нама; «жар»-жария етті, мәлімдеді, хабар таратты, жарияланды; «нама» - араб, парсы тілінде «жазылған хат, шығарылған бәйіт, дастан») - қазақ мәдениетінде кең қолданылатын ұғым, дефинициясы айқын термин. Энциклопедиялық, лексикологиялық, мағлұматнамалық, терминологиялық еңбектерде берілген анықтамалардан шығатын қорытынды – «жарнама – спектакль, концерт немесе көрермендерге арналған басқа да мәдени шаралар, спорттық жарыстар, ойын-сауық туралы хабарландарудың бір түрі» [1, 9 б.].

Жарнама – тілдік құралдар арқылы да, вербалды емес құралдар арқылы да ұлттық мәдениеттің белгілерін көрсетуі қажет. Ал ұлттық мәдениеттің танылуы тілдің ұлттық белгілері: сөз қолдану, грамматикалық заңдылығы, нормалары игерілгенде көрінеді. Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен байланысты қалыптасатын жағдайда ғана, өзінің негізгі мақсатын атқара алады.

Қазіргі қазақ жарнамалары таралу жолдарына, қамтитын тақырыптарына, түрлеріне қарай әр түрге бөлінеді:

- сыртқы жарнама (маңдайшалар, жарнамалық қалқандар, панно, плакаттар);
- теле және радио жарнама (жарнама роликтері, жарнамалық телерепортаждар, теледидардағы жарнамалық қатарлар, радио хабарландырулар, радио роликтер);
- парақша жарнама (каталогтар, буклеттер, жапсырмалар, шағын жарнама парақтар, шақыру билеттері, баға көрсеткіштері)
- газет жарнамасы (газет-журналдарда жарияланған жарнама мәтіндері)

Бүгінде жарнаманың жаңа түрлері мен жаңа қалыптары пайда болуда, алайда жарнама мәтінінде әрдайым негізгі, жетекші қызметті сөз атқарады. Жарнама тілі саласын қазақ тілінде жаңа сала деп қарастыруға болады. Қазіргі таңда жарнама үстем болып отырған орыс тілінде дайындалады да, кейін қазақ тіліне аударылады. Бұл жағдай керісінше болуы тиіс. Алдымен мемлекеттік тілде, қазақ тілінде әзірленуі қажет. Орыс, ағылшын тілдерінің ыңғайына жығылу, сол тілде қалай жазылса, үтір нүктесіне дейін қалдырмай, қазақ тілінде де солай жазу басым болып отыр. Оған лайық балама немесе қазақ тілінің тілдік нормаларын сақтау ұмыт қалғандай. Сөзбе-сөздіктің қазақ тілінің грамматикалық құрылысына, қиыстыру жүйесіне қиянат жасаған жерлері баршылық. Қиыны, міне осында. Небір жарнама аудармаларын оқып отырғанда, қарап отырғанда, не оқып, не түсінгенін білмей қайран қаласың. Бірен-сраны болмаса, қазақ тілінде құрылған тіркестер өзара байланыспай, қиыспай нақтылы ұғым бермей тұрады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жарнама қарқынды өрістеуде. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістер ғылымда жаңа бағыттың тууына әкелді. Жарнамаларды зерттеуде әлеуметтік, психологиялық қабылдаудың ұлттық этникалық ерекшеліктерін, экономикалық жағдайларды ескеру қажет. Ең негізгісі – жарнама тұтынушыға түсінікті болуы керек, зейінді аударатындай, жеңіл есте қалатындай, жағымды эмоция туғызатындай жасалуы тиіс. Жарнаманың өз қызметін атқаруы үшін жарнама мәтінін құрастыру кезінде адам сана-сенімінің ерекшеліктерін ескеріп жасаған кезде ғана жетеді.

Жарнамалардың көпшілігі тікелей орыс тілінен аударылып, қазақ тілінің заңдылықтары сақталмаған қалпында жарияланып жүр. Еліміздегі тілдік жағдайдың өз ерекшелігі бар. Яғни, Қазақстандағы ең коммуникативті, қуатты тілдер – қазақ тілі мен қатар орыс тілі де болып тұр.

Ғалым Асанбаева С.А. қазақ тіліндегі жарнамалардың әлі де өзінің әлеуметтік қызметін толықтай атқара алмайтынына мынадай себептер бар екендігін түсіндіреді:

- 1) жарнама тілі жөнінде басшылыққа алатын заң құжаттарының әлсіздігі;
- 2) жарнама ісімен шұғылданатын мамандардың жетіспеушілігі;
- 3) қазақ тіліндегі жарнамаға сұраныстың жоқтығы;
- 4) тіл заңының орындалуын дұрыс қадағаламау;
- 5) қазақ тілінің жарнама саласындағы стилінің дұрыс қалыптаспауы [2,192 б.].

Жарнама мәтіндерінің орыс тілінде жарияланып жүргендігінің себебі – ірі фирмалар бұны тиімдірек деп санайды. Ал қазақ тілінде беріліп жүрген жарнама мәтіндері – сол орыс тіліндегі жарнаманың тікелей аудармасы. Бұлардың көбінің сапасы көңілге толмайды. Мысалы, «*Утилизация! Кәріні жаңаға ауыстырамыз – Меняем старое на новое*».

Жарнамада орыс тіліндегі «Старое» сөзін сөзбе-сөз аудармамен берілген. Қазақ тілінде кез келген сөз сөз тіркесін құрау үшін екінші сыңарын талғап, таңдап қолданылатынын естен шығарған. Мұндағы «Кәрі» сөзі адамға, малға қатысты ғана айтылуы мүмкін.

Елімізде қазақша жарнамаға деген сұраныстың болмауынан қазақша жарнама шығаратын кәсіби мамандар жоқ.

Асанбаева С.А. қазақ тілді жарнама мәтіндерінің әдеби тіл нормаларына сай не сай еместігіне байланысты оларды үш топқа бөледі:

- 1) әдеби тіл нормасы сақталған, көңілден шығатын мәтіндер;
- 2) әдеби тіл нормасы сақталмаған, көбіне орыс тіліндегі жарнаманың сөзбе-сөз аудармасы;
- 3) әдеби тіл нормасы сақталмаған, стильдік тұрғыдан, тіл мәдениеті тұрғысынан алғанда ең төменгі дәрежеде жазылған жарнама мәтіндері [2, 193 б.].

Сондай-ақ, ғалым Солтанбекова Ғ. өз зерттеуінде қазақ жарнамалары тілінде ақаулардың болу себептеріне келесілерді жатқызады:

- 1) сөзбе-сөз аударылған жарнамалар;
- 2) прагматикалық және ақпараттық функция атқаратын тілдік құралдардың өз дәрежесінде қолданылмауы;

- 3) емлесілік ауытқулар;
- 4) тыныс белгілеріне қатысты жіберілген қателер;
- 5) стильдік ауытқулар;
- 6) фонемалардың қате қолданылуы [1, 12 б.].

Өзіміздің тұрып жатқан Семей қаласында көшеге шығып, жан-жағымызға қарасақ, үкіметтің қабылдамағанына, ресми түрде рұқсат етпегеніне қарамастан, шет тілінде, орысша, ағылшынша жазылған дүкен, фирма, мекеме атауларынан, әр түрлі жарнамалардан көз сүрінеді. Құдды қазақ тілін келемеждеу үшін жазылғандай. Мұндай қателер үшін Францияда 50 мың еуроға дейін айыппұл салынады екен. Көшелердегі плакаттардан, дүкен сыртындағы түрлі жарнамалардан өрескел қателерді көруге болады. Оған дәлел ретінде келесі мысалдарды қарастырайық:

Семей қаласындағы қоғамдық жарнамалардың бірінде «*Мы за чистый город*» жарнамасы «*Біз таза қала үшін*» деп аударылған. Жеткізейін деген ойы тиянақсыз, сөзбе-сөз аударма. Егер «*Қаламызды таза сақтайық*» деп қолдансақ, халық санасына тез сіңеді, әрі жинақы.

Кейбір аксесуарлар дүкенінде «*Больше товаров*» жарнамасы қазақ тіліндегі нұсқасында «*Неғұрлым тауарлар*» деп жазылыпты. Сөз тіркесінің бас-аяғы жоқ, ұғымсыз. Одан «*Мол тауарлар таңдауы*» деп ұсынса дұрысырақ болар еді.

Еліміздің беделді банктерінің бірі «Халық» банкінің жарнамасында да олқылықтар кездестірдік. «*Оплативайте покупки карточкой и получайте бонусы*» дегенді «*Сатып алуды карточкамен төлеп, бонустарға ие болыңыз*» деп аударылған. Бұл слоганды сонша күрделендірудің қажеті жоқ еді. «*Сатып алу*» деген сөздің өзі «*төлеу*» деген мағынаны білдіріп тұр. «*Карточкамен сатып ал да, бонустарға ие бол*» деп беруге әбен болады.

«Буратино» газдалған сусынының «*Уж я то знаю настоящего*» жарнамасы қазақша «*Мен нағызды білемін ғой*» делінген. Бұл жерде сөзбе-сөз аударылған сөйлем екені байқалып тұр. «*Мен нағыз сусынды білемін ғой*» десе үйлесімді.

«Сникерс» шоколадының теледидардан да, сыртқы жарнамалардан да менмұндалап жататын «*Ты – не ты когда голоден*» слоганының «*Ашыққан сен – сен емессің*» деген аудармасынан «*Аш кезінде сен өзіңе ұсамайсың*» деген баламасы жағымдырақ.

«Черный жемчуг» жақпа майының жарнамасында «*Нас объединяет красота*» дейтін ұраны «*Бізді сұлулық үйлестіреді*» деп күнде беріліп келеді. Жарнамада адресанттың не айтпағы түсініксіз. «*Бізді біріктіретін – сұлулық*» десе әлдеқайда нақтырақ болар еді.

«Киткат» шоколадының жарнамасында «*Есть перерыв? Есть Кит Кат*» слоганының қазақша аудармасы «*Үзіліс бар? Кит Кат бар!*» Сөйлем аяқталып тұрған жоқ «ма?» сұраулық шылауы түсіп қалған.

«Sotomarket.kz» жарнамаларында сөйлемдердің аударылуында қате бар. «*Защитное стекло*» - «*Қорғауыш әйнектер*». «*От 300 тнг*» - «*300 тнг басталды*» деп аударылған.

Қала көшелеріне берілген атаулардың дұрыс жазылмауы да жиі кездеседі. «н» әріпінің орнына «н» жазылуы, «й» орнына «и» жазылуы жиі кездеседі.

Дүкендердің сыртындағы жарнамаларда қателерді де күнделікті өмірде жиі кездестіреміз.

Дегенмен де, көңілге қонымды, тамаша аудармалардың да жоқ еместігін жасырмауымыз қажет.

«*Шай «Ассам» – шөлмді бассам...»*

«*Шаршағанды басатын,*

«*Сарайыңды ашатын,*

«*Шай болмайды жаһанда*

«*Аламаннан*» асатын». Тұрақты сөз тізбегі мен гипербола ұтымды ұштастырылған слогандар.

Кейбір киім дүкендерінің жарнамаларында «*Сочетание и качество цены!*» және қазақша аудармасы «*Сапа мен баға үйлесімділігі!*»

Ал «Крыша.кз» сайтында «*Отмечаете и находите*» - «*Белгілейсіз де, тауып аласыз*» деген жарнаманы көре аласыз.

Мемлекеттік тілде берілген жарнамалар өз деңгейінде әдеби тіл нормаларына сәйкес келіп жарнама беруде қазақтың бай сөздік қорын түрлендіріп, барынша тиімді қолданса, жарнама арқылы, жарнама тілі арқылы қазақ тілін қоғамдық өмірдің кез келген саласында кедергісіз қолдануға мүмкіндік болар еді.

Жарнаманың мемлекеттік тілде дұрыс жазылуы үшін, арнайы білікті мамандар қажет, яғни жарнама мәтіндерінің аудармашылары ғана емес, оларды қазақ тілінде сауатты жазатын тілші-жарнамашылар болса дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. СолтанбековаҒ.Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі. – Алматы, 2001.
2. Асанбаева С. А. Тіл және өмір салалары, жарнама саласында тілді қолданудың өзекті мәселелері /С.А. Асанбаева // ҚазҰУ хабаршысы. –Алматы, 2012, №1. - 191-195 бб.

Қ.З.Манешова

Ғылыми жетекшісі: М.Д. Жорокпаева, п.ғ.к
Семей қаласының мемлекеттік медицина университеті

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Ғылыми жұмыстың мақсаты:

-қолданыста жиі қолданылмай бара жатқан фразеологиялық тіркестерді анықтау;

-қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді салыстыру.

Зерттеу әдістері.сауалнама, сараптамалық тәсіл, талдау.

Ғылыми жұмыстың нәтижесі:Халықаралық және тіларалық қатынастар дамыған осы кезеңде шет тілін ана тілімізбен салыстыра зерттеу тіл білімінің әрбір саласы үшін маңызы айрықша. Жастар арасында қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестерді әрқашан қолданысқа енгізу.

Қортынды.

Әр тілдің тұрақты тіркестері қоршаған ортасымен, орналасқан жерімен ерекшеленуі заңдылыққа жатады. Халықтық сана-сезім, салт-дәстүр, мәдени тұрмыс тарихын бейнелейтін фразеологизмдерді оқып танымайынша, тіл байлығын, тіл ерекшелігін толық түсіну мүмкін емес.

Құрамында дене мүшелерінің атаулары бар тұрақты сөз тіркестерін соматикалық фразеологизмдер деп атайды (грек. Soma – дене, onym - атау). Лексикологтардың айтуына қарағанда қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің 30% жуығы соматикалық атаулардан тұрады.

Ғылыми жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерге компоненттік талдау жасау мақсатында тұрақты тіркес құрамына кіретін ең өнімді адам мүше атаулары таңдалынып алынды. Олардың саны – 17: ауыз – mouth, аяқ – feet, бас-head, бауыр – liver, бет – face, бүйрек-kidney, ерін – lip, жүрек – heart, иық – shoulder, көз – eye, кірпік – eyelash, қол – hand, құлақ – ear, мұрын – nose, тырнақ – nail, тіл – tongue, тіс – tooth.

Қазақ тілінде ауызға байланысты – 53 фразеологизм, ал ағылшын тілінде – 20 тұрақты тіркес табылды. Мысалы, ағылшын тілінде: With one mouth. Sing on the wrong side of one’s mouth, Open full mouth, т.с.с. Қазақ тілінде: аузы-аузына жұқпады, аузына берік, аузы дуалы т.б.Ағылшын тілінде аяққа байланысты – 14, ал қазақ тілінде – 26 соматикалық фразеологизмдер бар. Мысалы, ағылшынтілінде: Be at smb’sfeet;Be light on one’s feet. Аруағынаяққабасты. Аяғыалысқатүсті.Қазақтіліндебауырсөзімен – 33, ағылшынтілінде – 7 фразеологизмбар. Мысалыағылшынтілінде: Hot liver; White liver; Good liver; Алқазақтілінде: Бауырысуыды, Бауырбасты, Бауырғаелтарттырмады.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер ұмыт қалып жатыр, жастар ағылшын тіліне көп көңіл бөлгендіктен,олардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестерді салыстыра айту өте маңызды болып табылады.

Маулан Марал

Жетекшісі: А.Ж. Түрікпенова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ АРҚЫЛЫ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ ЕМЛЕСІ

Бүгінгі жазуымыз «кириллица» деп аталатын таңбалар негізінде 1940 жылы дүниеге келгені мәлім. Бұл әліпбиімізді ресми түрде «қазақтың ұлттық жазуы» деп атаған емеспіз. «Ұлттық жазу» деген алфавитіміз А.Байтұрсыновтың XX ғасырдың 10-жылдарында жасаған әліпбиі болатын. Орыс ғалымдары мен өзге туысқан түркі халықтарының білімпаздары мұны «Байтұрсынов жазуы» деп атады [1]. Байтұрсынов жасаған тұңғыш ұлттық әліпбиіміз 1929 жылы латын жазуымен

ауыстырылғаны белгілі. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін 1940 жылдың 13 қарашасында «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданып, күнімізде қолданылып келе жатқан кириллицаға ауыстырылды. Осылайша ұлтымыз басынан үш әліпби жүйесін өткерді.

Елбасы 2017 жылдың 26 қазанында тиісті жарлыққа қол қойып, қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшірілуін қамтамасыз ету мақсатында бірнеше қаулы шығарып, **32 әріптен тұратын** латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиін бекітті.

2017 жылдың 26 қазанында бекітілген, қазақтың төл дыбыстары апостроф арқылы белгіленген әліпбиде бір дыбыс бір әріппен таңбаланды.

2018 жылдың 20 ақпанында Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» 2017 жылғы 26 қазандағы Жарлығына өзгеріс енгізіп, қазақ тілі әліпбиінің түзетілген нұсқасын жұртшылыққа жариялады. Әліпбиде акут (´) белгісі қойылған б әріп (ә-á, ғ-ǵ, ң-ǵ, ө-ó, ү-ú, у-ú) пен ш-sh және ч-ch әріптері диграф арқылы таңбаланған.

Қазір әлемнің 112 мемлекеті латын әліпбиін, 48 мемлекеті араб әліпбиін пайдаланады деген деректер бар. Кешегі Кеңестер Одағынан түркі тілдес мемлекеттердің ішінде Қазақстан мен Қырғызстан ғана кириллица аясында қалып отыр.

Латыншаға көшкен кезде кірме сөздердің жазылуы қазақ емлесінің барлық кезеңінде айтыла бастайды.

Әр халықтың сөз байлығы – оның ұзақ ғасырлар бойы басынан кешірген өмірінің, іс-әрекетінің, ақыл-ой жұмыстарының тілдегі көрінісі.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Қарам-қатынас нәтижесінде бір тілден екінші тілге сөздер енеді. Сөздік құрамы ауыспаған, толықпаған, басқа тілден сөз енбеген тіл жоқ деуге болады. Сондықтан кірме сөзсіз «таза» тіл жоқ.

Кірме сөздерге басқа тілдерден әр түрлі себептермен енген сөздер жатады. Қазақ тіліне араб, парсы, монғол және орыс тілдерінен енген сөздердің саны мол. Араб, парсы тілдерінен сөз ену негізінде VIII–IX ғасырлардағы исламның енуіне байланысты. Монғол тілінен сөздер қазақ халқының өткен ғасырларда Монғол халқымен (XII–XIII ғасырларда) белгілі қарым-қатынаста болған кезінде енген. Орыс тілінен қазақ тіліне сөз ену қазақтардың Ресей империясының құрамына енуінен кейін (XVIII ғасырдан бастап) басталды.

Тілдің қоғаммен бірге дамып, ғылым мен техника дамыған сайын көршілес елдерден және басқа да шетелдерден жаңа сөздер енуі арқылы да толығып отыратыны табиғи заңдылық болып табылады. Қазіргідей басқа елдермен арада барыс-келіс жиілеген замандағы күнделікті тіршілікте өзге тіл сөздерінің енуі де, әсері де күшейе түспесе, баяуламайды. Ал кірме сөздердің барлығын дер кезінде қазақы айтылымға икемдеп отыру да оңай шаруа емес. Әрбір оқыған сауатты адам өзге тілден келген сөздің де қазіргі кирилл әріптерімен өзгеше жазылып тұрғанын тез қабылдай қоймауы мүмкін. Ал, латын әліпбиі бұл қиындықты өзі реттеп, жұртшылық кірме сөздерді қазақы қылып жазып, қазақы оқып кеткенін өздері де байқамай қалуы да ықтимал. Әр сөзді бабалар салған жолмен ұлттық үндесіміне қарай айтуымыз үшін ескі әліпбиімізді латын әліпбиіне ештеңеден қорықпай алмастыруға мүмкіндік келді.

Оңай оқылып өзгертілмей жазылатын сөздер қатарына монғол тілінен қазақ тіліне енген сөздерді жатқызуға болады. Монғол тілінен сөз ену кезеңі XII–XIII ғасыр деп саналады. Монғол тілінен қазақ тіліне енген сөздерді негізгі үш топқа бөлуге болады: 1. Ел билеу мен мемлекетке байланысты сөздер. 2. Жер-су атаулары (негізінде Шығыс және Оңтүстік Қазақстанның топонимдері). 3. Басқа сөздер мен атаулар.

Қазақ тілі лексикасынан орын алып, қазақ халқы сөздігінің бір арнасы болған араб-парсы тілдерінен қазақ тіліне сөз ену ертеден, сонау VIII–IX ғасырлардан басталады.

Қазіргі қазақ тіліндегі араб тілінен енген сөздерді мынадай сегіз топтарға бөлуге болады: 1. Оқу-білім, ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер. 2. Жазуға байланысты сөздер. 3. Абстракт жалпылама атаулары. 4. Әлеуметтік және саясаттық жағдайға байланысты сөздер. 5. Дінге байланысты сөздер. 6. Кісі аттары. 7. Уақыт атаулары. 8. Түрлі құбылыс атаулары.

Парсы тілінің сөздері Ресей арқылы, ислам діні арқылы халқымыздың ортасына ене бастаған. Парсы тілін білу мәселесі қазақтар үшін үлкен рөл атқарған, соның ішінде біздің ұлы ғұлама ғалымдарымыз, ақын-жазушыларымыз араб-парсы тілдерін үйренген. Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлы да араб-парсы тілін жақсы меңгерген. Қазақ тіліндегі парсы тілінен енген кейбір сөздердің айтылуында аз-кем дыбыстық айырмашылық бар болып, ал мағыналары жағынан бірдей, яки жақын болып келеді. Тілдік қолданыстағы кейбір сөздердің мағыналары бірдей немесе өзгеше болып кездеседі.

Қазіргі қазақ тілінде орыс тілі арқылы енген сан мыңдаған сөз бар. Олардың дені халықаралық деп аталатын термин сөздер. Солардың «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне» енгендері бес мыңнан асады.

Қорыта айтқанда, қазақ тіліне басқа тілден сөздер экономикалық, саяси, сауда және мәдени қатынастар арқылы енді. Қазіргі кезде кірме сөздер – сөздік құрамның ажыратылмайтын бөлігі болып, яғни күнделікті жағдайда көп қолданылатын сөздерге айналып, лексикалық құрамына енді. Қазақ тіліндегі кірме сөздер бүгінгі таңда варианттылықпен беріліп жүр. Бұл дегеніміз тіліміздің сөздік қоры кеңейіп, кемелденуінің белгісі екенін көрсетеді.

Бүгін латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиі пайда болған кезде қазақ тілі орфографиясының негізі сақталғанмен, кірме сөздердің жазылуы, біріккен сөздер мен аналитикалық тіркестердің жазылу тәртібі, қазақ сөздерінің айтылуындағы үндестік заңдылықтарын сақтап жазу немесе сақталмай жазу сияқты баптар да едәуір пікір таласын тудыратыны сөзсіз. Олар ғылыми-теориялық негіздерде сүйеніп, нақты дәлелдерімен айтылуға тиіс.

Итжанова Үміт

Ғылыми жетекшісі: Г.Б. Сағанаева, ф.ғ.к., доцент

АДАМ БОЛМЫСЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВО-МӘДЕНИ СИПАТЫ

Фразеология – «phrasis» – орам, сөйлемше «logia» – ұғым, ілім деген грек сөздерінен жасалған термин. Фразеология саласы көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нысаны: Н.И.Амосова, А.В.Кунин, И.И.Чернышева, В.Флейшер (W.Fleischer), М.М.Копыленко, І.Кеңесбаев, А.Т.Қайдар, А.Д. Райхштейн, С.Е.Исабеков, С.К.Сатенова, З.Қ.Ахметжанова, Д.Добровольский, М.Сабитова, К.К.Дүйсекова т.б. Соңғы жылдары қазақ тілі фразеологиясын герман (неміс, ағылшын) тілдері фразеологиясымен салғастыра зерттеуге арналған бірталай жұмыстар жарық көрді: Карбозова Г., Арғынғазина Ш., Оспанова Ф., Молдасанова А., Қапышева Г., Атаханова Р., Мықтыбаева Т. және т.б.

Қазақ және ағылшын тіл біліміндегі классификациялар:

1. фразеологиялық тұтастық (phraseological fusions);
2. фразеологиялық бірлік (phraseological unities);
3. фразеологиялық тізбек (phraseological collocations).

Фразеологизмдер қай тілде болмасын сол халықтың ұлттық болмысын, дүниетанымын танытатын тілдік бірліктер ретінде құнды. Әсіресе, екі тілдегі адам болмысына қатысты фразеологизмдердің орны ерекше. Зерттеу барысында екі тілдегі адам болмысын ашатын тұрақты тіркестерді негізгі үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Адам мінезі мен ақыл-ой қабілетін сипаттайтын (*құйма құлақ - good ear; қолы ашық - soft hearted*);
2. Адамның сыртқы келбетін сипаттайтын (*жүзіктің көзінен өткендей - as fair as a lily; жүзі солғын тартты - pale as death*);
3. Адамның өмірі мен қызметін сипаттайтын (*арасынан қылөтпес - asthickasthieves, жас бала шақуану - walkorair-veryhappy* т.б.) фразеологизмдер.

Қорыта келгенде, қандай да бір тіл болмасын оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, ділін, ұлттың психологиясын барынша қамтиды. Қазақ және ағылшын тілдерінің тұрақты тіркестерді жүйелеп, салғастырмалы талдау жүргізу осы ерекшеліктерді анықтауға деген қызығушылықты ұштай түседі. Сондай-ақ құрылымдық, туыстық жақындығы жоқ тілдердің фразеологизмдеріне балама табу арқылы қазақ тілінен ағылшын тіліне және керісінше аударылатын көркем туындылардың сапасын көтеру мүмкіндігі артады деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологизмдер сөздігі.– Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.-800б.
2. Ағабекова Б. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің ұлттық мәдени сипаты. Филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2010.

Хумарбек Назерке

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жетекші: Б.С. Оралбекова, п.ғ.м, аға оқытушы, «Мәңгілік Ел» кафедрасының меңгерушісі

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

«Мәңгілік-ел ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы»

Н.Ә. Назарбаев

Ұлт жоспарын «Мәңгілік ел» идеясы контекстінде еліміздің өткені, бүгінгі және өткені, бүгінгі және болашағы сияқты тарихи сабақтастық өлшемінде қарау керек. Қазақ елінің 550 жыл бойғы күресінің нәтижесінде қол жеткен тәуелсіздікті кейінгі ұрпаққа мұра ету-елдің тарих көшіндегі мәңгілігінің нақты көрінісіне айналды және өскелең ұрпаққа үлкен жауапкершілік жүктейді.[1]

Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының міндеттерінде мектеп оқушыларының бойында «Мәңгілік ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын және салауатты өмір салты мәдениеті қалыптастыруды міндеттейді.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында білім беру жүйесі жаңғыртылуда. Отандық білім беруді жетілдіру қажеттілігі, басым мемлекеттік міндеттер қатарына шықты. Ол:

1. Әлемдік дамыған 30 елдердің қатарына кіру үшін бәсекеге қабілетті адамзат капиталын қалыптастыру.

2. Өскелең ұрпақтың Қазақстан халықтарының ұлттық мәдени құндылықтары, (мемлекеттік тіл, мемлекет тарихын білуге негізделген этномәдени және азаматтық бірегейлікті) қалыптастыру бойынша әдістер және инновациялық технологиялар.

3. Тиімді механизмдерді енгізу, ашық азаматтық қоғам және өскелең ұрпаққа тәрбие және білім берудің сапасы мен деңгейін көтеруде, тәрбиеленушілердің патриоттық құндылықтарын қалыптастыру бойынша қазақстандық патриотизм идеясында тәрбиенің ұлттық жүйесін байытуда шетелдік тәжірибелерді қолдану.

Белгіленген құндылықтарды жүзеге асыру Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін түсіндіру бойынша жұмыстарды қамтиды. Базалық құндылықтар негізінде тұлғаға тәрбие мен білім беру міндеттерін шешуде әлемдік және қазақстандық оңтайлы тәжірибелерге сүйенбеу мүмкін емес.

Жұмыста «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының жеті тұғыры сипатталған, білім беру ұйымдарындағы «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі негізінде білім беру процесін ұйымдастыру, Ресей, Беларусь, Өзбекстан, Тәжікстан, АҚШ, Швейцария, Индия, Жапония сияқты елдердің мысалында қазіргі әлемдегі патриоттық тәрбие жүйесі қарастырылған.[2]

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «100 нақты қадамның» 89-қадамы «Нұрлы Болашақ» ұлттық жобасын әзірлеу және жүзеге асыру. Мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына «Мәңгілік ел» құндылықтарын енгізу болып табылады

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы құндылықтары негізінде білім беру ұйымдарында көпмәдениеттілік ортаны құру: бастауыш мектепте: білім алушылардың ой-өрісін кеңейту; мәдениет сабақтастығы өзара байланысты көру қабілетінің өнімділігі, әртүрлі халықтардың тарихи, ғылыми, мәдени дамуындағы ортақтығы мен айырмашылықтарын анықтау; этномәдениеттің өзіндік құндылықтарын түсіну; жеке тұлғаны бейбітшілік рухында түрлі этноәлеумет өкілдері арасындағы өзара түсіністік пен өзара сыйластыққа тәрбиелеу;[3]

Тәрбиелік жұмыстар деңгейінде: сынып сағаттары, сыныптың тәрбие істері, білім алушыларды тестілеу, үйірмелерге, клубтарға, секцияларға қатысуы арқылы азаматтық жауапкершілігін, құқықтық дербестігін, руханиятын қалыптастыру.

«Мәңгілік ел» идеясының құндылықтары арқылы бастауыш сынып оқушыларын отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында сабақ аясында мына жұмыс түрлерін өткізу ұсынылады:

1-4- сыныптарда – саяхат- сабақ, викторина- сабақ, жарыс- сабақ, ойын-сабақ, әңгіме, көрме, сурет конкурсы, фотоколлаж, қолдан жасалған бұйымдар, музыкалық ішаралар, фестиваль, ұжымдық шығармашылық жұмыс, бейнетурлар (фильмдер, слайдтар, композициялар көру);

Өскелең ұрпақты іргелі мемлекет құраушы «Мәңгілік Ел» құндылықтарында тәрбиелеу, қазақстандық халықтардың тарихы, мәдениеті, дәстүрінің біртұтастығының мәнін түсінетін,

Қазақстанның отансүйгіш-азаматы тұлғасын қалыптастыру мақсатында Білім күніне арналған «Қазақстан – біртұтас ұлт» Республикалық сабағын өткізу ұсынылады.

Мектеп өз тәрбиеленушілерін Қазақстан тарихының бастауларына, туған елінің мәдениетіне, ана тіліне, қазақ әдебиетіне толық бейімдемейді. Мектеп бағдарламаларында оқушылар тұрып жатқан өңірдің табиғаты, мәдениеті және экономикасының жергілікті ерекшеліктерімен байланысты материалдарға жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінбейді. Білімнің өзі адамның тіршілік әрекетінің міндетті құрамдасынан социумның пайдакүнемдік-қызметінің функциясына айналады, мұнда адам бейнесі білікті тұтынушы бейнесімен алмасады.

Жалпы білім беретін, мамандандырылған, арнайы мектептерде тақырыптық сабақ өткізу бойынша ұсыныстар берілген

I-блок. Уәждемелік

Білім алушылар өз бетінше синквейн — Жапондық поэзия әсерінен XX ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында пайда болған бес жолдық өлең нысаны. Кейінірек дидактикалық мақсаттарда, тиімді әрі әсерлі сөз дамыту мақсаттарында қолданысқа енді. Кейбір әдіскерлердің ойынша «синквейн» оқушыларға күрделі ақпаратты синтездеуде, олардың тұжырым жасау және лексикалық қабілеттерін бағалауда тез шешімін табуға «синквейн» ыңғайлы деп санаған, шамамен мынадай мазмұндағы:

Патриот

Аса өнегелі, жауапты

Еңбектенеді, жасайды, күреседі,

Өз Отанын сүйеді,

Азамат.

II-блок. Практикаға бағдарланған

Осы сыныптар концентрі білім алушылары үшін белсенді әуестік, эмоционалды әсершілдік тән, осыдан Білім сабағын өткізудің келесі түрлері арқылы патриотизм құндылықтарын бағдарлану ұсынылады:

- Өзінің туған қаласы, ауылына арналған «Менің қалам (менің ауылым) кеше-бүгін-болашақта» атты суреттердің көрме конкурсы, қорғалынуы керек;

- Ұжымдық шығармашылық іс: «Менің қаламның, ауылымның тарихын жазамыз» («Қала, ауыл тарихы» (таныс оқиғалар, қызықты адамдар, мақтануға тұрарлық «кіші Отан» патриоттары ұжымдық КІТАБЫН шығару) және басқа да ұжымдық шығармашылық істер;

- «Менің жерлестерім және олардың біздің қала, ауыл үшін еңбектері», «Қала, ауылды түрлендіруге менің отбасымның үлесі» (әркім өз суреттерін қорғайды) фото-көрмесі

- «Мен — қала құрлысшысымын» рөлдік ойыны («Лего» конструкторынан қала, ауылдың жаңа бөлігінің макетін жасау) және т.б.

III блок. Рефлексия. «Тегтер бұлты» инновациялық тәсілі.

Сабақ өткізу нәтижесінде білім алушылар:

— патриотизмге өз анықтамасын бере;

— тарихи оқиғаларды атау және патриотизмге байланысты кіші Отанының тарихымен байланысты тұлғалармен мысалдар келтіре;

— патриотизм мен оның көріністеріне өз ұстанымын ұстана алады.

Зерттеу әдістері: «Ойлану». «Басқа адамнан сұрау». «Қадағалау (Фото, сурет)», «Ақпаратты кітаптардан, газет-журналдардан алу», ата-аналармен бірлесіп бейнефильмдер түсіру.

Білім күніне арналған «Мен өз Отанымның патриотымын» Республикалық бірыңғай білім беру сабағында келесілерді атап көрсету маңызды:

- «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы және оның құндылықтары, алдағы табысты даму үшін қазақстандық қоғамды нығайтудың өзегі болып табылады;

- үштілділік, Қазақстанның табысқа жетуіне және әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруіне мүмкіндік беретін ашық және толеранттық қоғам;

- біздің ұлттық бірлігіміз, Қазақстанмен және оның болашағымен этникалық шығу тегіне тәуелсіз, өз арақатысының жоғары деңгейінде негізденеді;

- рухани бастама – бұл ұлтты біртұтастыққа топтастыратын күш, оның басымдықтары: дәстүр мен патриотизм рухы, жанару, жарысу және жеңіс рухы болуы тиіс;

- өскелең ұрпақтың патриоттық тәрбиесіне мемлекеттің патриоттық саясатының жалпы күші, білім беру жүйесі, тәрбие, мәдениет, БАҚ, этномәдени бірлестіктер бағытталуы қажет;[4,5]

Қазақстандық отансүйгіштікке патриотизмге тәрбиелеу халықтың мәдениеті мен руханиятын сақтаудың бөлінбес бөлшегі болып табылады. Заманауи мектеп «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі жаңа құжатында бекітілген базалық құндылықтарды, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын терең ұғыну үшін барлық жағдай жасауы керек.

Мектептерде Отансүйгіштік, Патриоттық және көшбасшылықты дамыту мақсатында төмендегідей бағытта жұмыстар жүргізіледі:

1. Интеллектуалдық ойындар
2. Мектеп ішілік сайыстар
3. Өзін-өзі басқару ұйымы «Жас қыран» ұйымы 1-4 сыныптар
4. Қосымша білім беру мекемелерімен байланыс
5. Оқушыларды іс-шалараға, қоғамдық жұмыстарға қатыстыру
6. Үйірмелер, клубтармен байланыс
7. Саптық жиындар
8. Кездесулер, кештер

XXI ғасыр - қатаң бәсекелестік ғасыры. Демек, әлемдік бәсекелестіктің жылдам дамуына ілесе алатындай білімді де тапқыр дара тұлғаның тағдыры барша педагогикалық қауымның қолында екені даусыз. Педагогикалық қауымның қазіргі таңда атқарып жатқан істерінің арқасында жас ұрпақтың болашақта әлемдік деңгейдегі сынақтардан жоғары нәтиже көрсететініне сенімім мол.[6]

Сондықтан басты міндет - жасөспірім талабын қанағаттандыратын, қоғамның, ұлтымыздың ұстанған бағытымен сабақтас келетін сапалы білім мен саналы тәрбие жүйесін құру деп санаймын.

Қорыта келгенде, сөзімнің соңын 2014 жылы 17 қаңтар күнгі Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты жолдауында: «Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, сүйікті халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін, Елдігіміз Мәңгілік!-деген сөзімен аяқтағым келеді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Бас редактор: Ерлан Садықов. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы, - Алматы, «Pride Print», баспасы, 09.2013. – 108 бет.
2. Қазақстан Республикасының Білім берудің дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. «Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары» - әдістемелік құрал – Астана, 2013.
4. Бастауыш мектеп журналы/ республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал/ №7, 2007.
5. Бастауыш мектеп журналы/ республикалық ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал/ №5, 2002.
6. Әдеп жіне жантану/ хрестоматия/ Атамұра Алматы, 1996.

ӘӨЖ: 37.035.4

Т.М. Жарақтан

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Б.С. Оралбекова, п.ғ.м. аға оқытушы, «Мәңгілік Ел» кафедрасының меңгерушісі

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ АЯСЫНДА БОЛАШАҚ МАМАНДАРҒА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

«Біз өзіміздің тілімізді, дінімізді, жеке бас ерекшелігімізбен сақтай аламыз және біз осы рухпен біздің жастарды тәрбиелеуіміз тиіс».

Н.Ә. Назарбаев

«Қазақстан-2050» - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Стратегиясында» рухани бірлік пен ұрпақтар арасындағы сабақтастық, ұлттық сана-сезім мен жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мәселелерін өзектендіре отырып, мемлекет Президенті Н.Ә.Назарбаев бұның бәрі жақын болашақта Мықты және Қуатты Қазақстан мемлекетін өркениетті жолмен құрудың қажетті шарты екеніне баса назар аударды. «Қазақстан-2050» Стратегиясын жүзеге асыруда үлкен жауапкершілікті мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақ халқына жүктей отырып, Президент тек мәдени

кодты сақтай отырып қана (тіл, руханилық, салт-дәстүрлер) уақыттың сын-қатерлеріне жауап қайтара алатынымызға баса назар аударды. «Егер ұлт өзінің мәдени кодын жоғалтса, онда ол ұлттың өзі де жойылады». Тек тағылымды тарих, ата-бабалар даңқы ғана қазіргі уақыт қиындықтарын жеңуге мүмкіндік береді», - деген құнды пікірі ата салтымызды сақтауға, туған жер мен ел алдындағы парызымызды ақтауға шақырады.

Жастар - мемлекетіміздің болашақ тағдырына жауапты ұрпақ. Бүкіл әлемдік қауымдастықта жастар әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, қоғамның адамгершілік деңгейінің барометрі, өте үлкен инновациялық күш пен стратегиялық ресурс ретінде қарастырылады. Сондықтан біз жастарымыздың, әсіресе студент жастардың ұлттық сана-сезімдері, соған сәйкес елжандылық қасиеттерінің қандай деңгейде қалыптасатынына немқұрайлы қарай алмаймыз. Болашақ жоғары білікті мамандардың биік ұлттық сана-сезімін қалыптастыру мақсатында Қазақстан ЖОО-ларына «Мәңгілік Ел» пәнін енгізіліп жатыр, оның алдыңғы қатарлары өз жұмыстарын бастап кетті. Ендігі уақытта бүкіл дерлік ЖОО-ны қамтып, элективті пәндер, факультативтік сабақтар боп студенттерге берілсе екен дейміз.

«Мәңгілік Ел» идеясы – бұл Қазақстан Республикасының жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайына қажетті болашақ мамандардың санасында және іс- әрекетінде ұлттық сана-сезімнің, ұлттық рухтың, интеллектуалды әлеуеттің және жаңа қазақстандық патриотизмнің жоғары деңгейін қалыптастыруға бағытталған жаңа феномен.

Қоғамның дамуы мен сақталуы ұрпақ тәжірибесін үздіксіз берумен байланысты. Оны жаңа ұрпақ материалдық және рухани құндылықтарды дамытуда өз үлесін қоса отырып, меңгереді және қолданады, байытады және жетілдіреді. Мұндай байланыс пен сабақтастық ТӨРБИЕ арқылы жүзеге асырылады. Тәрбие – бұл қоғамның тарихи және мәдени тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа берумен байланысты қызметі. Тәжірибені адамға таныс білім, білік, ойлау тәсілі, адамгершілік, этикалық, құқықтық нормалар және т.б. деп түсінуге болады [2].

Көпұлтты Қуатты Күшті Қазақ мемлекетінің жақын болашақта қалыптасуы ұлттық тәрбиенің мәнін өзіне этникалық, көпмәдени және зияткерлік тәрбие, олардың бірлігін, өзара байланысын мен өзара шарттылығын тандап алған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының үш маңызды құраушылары контекстінде кеңінен түсінуді талап етеді. Бұл тұжырым білім мен ақпарат рөлі артқан уақытта қоғамның индустриалдық кезеңнен постиндустриалды сатыға өткен мерзімде ерекше өзекті болады [4]. Болашақ мамандардың жоғары деңгейлі ұлттық сана-сезімін қалыптастыру ұлттық тәрбие мен білімнің мақсаты болғандықтан, ол «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының этнос қалыптастырушы, азаматтық және жалпыұлттық құрамдас бөліктері аясында жүзеге асырылуы тиіс. Жоғарыда айтылғандардан мынадай ережелер мен тұжырымдар жасалады: 1. Қазіргі заман жағдайында болашақ мамандарға ұлттық тәрбие берудің өзекті міндеттерінің бірі олардың жоғары деңгейдегі ұлттық сана - сезімін қалыптастыру болып табылады. 2. Болашақ мамандардың жоғары деңгейдегі ұлттық сана - сезімін қалыптастыру «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының үш маңызды құраушылары контекстінде жүзеге асырылуы тиіс: - этнос қалыптастырушы, этникалық сәйкестендіру мен этникалық әлеуметтендіруді дамытуға бағытталған этникалық тәрбие есебінен жүзеге асырылады; - азаматтық, азаматтық сәйкестілікті дамытуға бағытталған көпмәдени тәрбие есебінен іске асырылады; - жалпыұлттық, болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін дамытуға бағытталған зияткерлік тәрбие арқылы жүзеге асырылады. Этностық тәрбие болашақ мамандардың этностық сана-сезімін, этностық әлеуметтенуі мен этностық барабарлығын дамытуға бағытталып, сол арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының этнос қалыптастырушы құрамдас бөлігін іске асыруға септігін тигізуі тиіс. Болашақ мамандарға көпмәдениетті тәрбие беру олардың азаматтық сана- сезімін, азаматтық әлеуметтенуін, азаматтық барабарлығын дамытуға бағытталып, осы арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының азаматтық құрамдас бөлігін іске асыруға септігін тигізуі тиіс. Зияткерлік тәрбие болашақ мамандардың жалпыұлттық сана-сезімін, жалпыұлттық әлеуметтенуін, жалпыұлттық барабарлығын дамытуға бағытталып, сол арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының жалпыұлттық құрамдас бөлігін іске асыруға септігін тигізуі тиіс. Сәйкесінше: а) болашақ мамандардың этностық сана-сезімі (мемлекет құрушы ұлт өкілдері үшін) «МЕН – ҚАЗАҚПЫН, ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӨКІЛІМІН» бейнесін қалыптастыруға бағытталуы тиіс; ә) азаматтық сана-сезім (мемлекет құрушы ұлт өкілдері үшін де, Қазақстанның біртұтас халқын құрайтын өзге ұлт өкілдері үшін де) «МЕН – ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТЫМЫН» бейнесін қалыптастыруға бағытталуы тиіс; б) Қазақстанның барша халқының жалпыұлттық сана-сезімі «МЕН-БІЗ – БІРГЕ – БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ЗИЯТКЕР ҰЛТПЫЗ» бейнесін дамытуға бағытталуы тиіс[1].

Сондықтан болашақ маманның ұлттық сана-сезімін, патриотизмін және азаматтығын қалыптастыру үрдісінде сонымен қатар білім берудің тұлғалық бағдарлық парадигмасы арнасында

және білім үрдісі бағытында дамуы тиіс: а) студенттерді бүкіл дүниежүзілік қауымдастықта және қазіргі ұлттық саясатымен, ұлттық идеясымен; біздің мемлекеттің алтын қорын құрайтын саясат, ғылым, техника, білім, әдебиет және өнер саласындағы Қазақстанның барлық халықтарының ірі қайраткерлерімен, қазақтың ұлы ойшылдарының өмірі мен қызметімен, маңызды тарихи оқиғаларымен таныстыру; ә) оларда ақыл - ой, өздігінен білім алу және зерттеушілік мәдениетін, саяси, этникалық және этникааралық мәдениетін, эстетикалық және этикалық мәдениетін, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін дамыту; б) олардың әлемді ұлттық-жүйелілік тұрғыдан көруін дамыту.

Болашақ мамандарға ұлттық тәрбие берудегі мезофакторлар мен микрофакторлар. Ұлттық тәрбиедегі мезофакторлар – адамдардың ірі топтарының әлеуметтенуінің алғышарты. Олар мекен-жайы, мекендеу типі, белгілі бір субмәдениетке қатыстылығы бойынша ажыратылады. Ұлттық тәрбиенің мезо- факторлары микрофакторлармен тығыз байланысты. Ұлттық тәрбиедегі микро-факторлар әрекеттестіктегі адамдардың тұлғаларына тікелей ықпал жасайтын факторлар – отбасы, көршілестік, замандастар тобы, студенттік топтар, ЖОО- дағы тәрбие кеңістігі, түрлі қоғамдық, діни, мемлекеттік, жекеменшік ұйымдар, микроәлеумет. Қазіргі таңдағы қоғамның жаңа типінің, жаңа әлеуметтік және экономикалық қарым-қатынастардың қалыптасу жағдайында ұлттық тәрбиедегі мезофакторлар қатарына еңбек нарығы мен кәсіпкерлік институты жатқызылады. Олар бәсекеге қабілетті ортаны қалыптастыруда, еңбек пен еңбек қарым-қатынасына, әлеуметтік тұрақтылықты арттыруға деген саналы көзқарасты қалыптастыруда маңызды роль атқарады. Бұл әсіресе мемлекет экономикасын дамытуға міндетті жоғары білікті және бәсекеге қабілетті кадрларды даярлауға қатысты[3].

Қазіргі адам электронды техника мен телекоммуникациялық желілердің дамығандығының арқасында жер шарының кез келген нүктесіндегі адамдармен online режимде қарым-қатынас жасаудың зор мүмкіндіктеріне ие. Яғни жаһандық үдерістер әр адамды өзін әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі ретінде есептей алатын әрі объективті шындық шекарасының кеңейе түскендігін сезінетін орынға қояды. Жастардың санасына Ғаламтор кеңістігіндегі үдерістер айтарлықтай әсер етуде. Түрлі бағдарламалар, тележобалар, мерзімді баспасөздер, Ғаламтор желілерінің өнегелік әлеуетімен қатар, зорлық-зомбылықты, зұлымдық пен аморальды үрдістерді насихаттап, жастар мен жасөспірімдердің санасына кері әсер ететін ақпараттар да мол. Осыған байланысты жастардың санасына кері әсерін тигізетін ақпараттарды анықтайтын сүзгі қажет. Ал мұндай сүзгінің қызметін тек әр адамның рухани-адамгершілік жалпыадамзаттық құндылықтары ғана атқара алады. Қоғамды ақпараттандыру үдерісі компьютерлік және телекоммуникациялық технология жетістіктерінің арқасында қарқынды дамып келеді. Ол уақыт өткен сайын жер шарындағы адамдар санының көп бөлігін қамти бермек. Сондықтан БАҚ қазіргі жастардың дүниетанымдарын, ұлттық және жалпыадамдық құндылықтар жүйесін қалыптастыруға ықпал ететін іс жүзіндегі маңызды факторлардың бірі болып табылады. Телерадиотехниканың жаңаруына, бағдарламалар сапасының өзгеруіне, телеарналардың көбеюіне орай ХХІ ғасырды ақпарат ғасыры деп атайды. Отандық арналардың ішінде мемлекеттік тілде, ұлтаралық қарым-қатынас тілінде, шет тілінде ақпарат тарататын арналар саны көбейді. Оларда ұлттық және этностық мәдениет ерекшеліктеріне баса назар аударылуы халықтың көпмәдениеттілігін дамытуға септігін тигізеді. Теледидар, радио, баспасөз, ғаламтор, жарнама адамның тұлғасын, санасын, дүниетанымы мен көзқарас пайымын қалыптастыратын негізгі ақпарат көздеріне айналды. Жастарға рухани-ағартушылық, адамгершілік және патриоттық тәрбие беруде желі арқылы ұсынылатын мүмкіндіктер толығымен пайдаланылмайтынын айта кеткен жөн. Ғылыми-техникалық прогресс жетістіктеріне тән бір кемшін тұс – ғаламтордағы жастар ортасы бүлдіргі үрдістерді тарату алаңына айналып, олар әп-сәтте шынайы өмірден орын ала бастайды. Кеңістіктің шексіздігі Ғаламторды бұқаралық коммуникацияның қуатты құралына айналдырды. Осы орайда адамдардың географиялық мекеніне, жынысына, жасына, отбасылық жағдайына және өзге елеулі әлеуметтік сипаттарына қарамастан қолданушылар тобын байланыстыру мүмкіндігі туды. Ғаламтордың қазіргі жастардың санасына әсер-ықпалына ерекше назар аударған жөн. Себебі дүниежүзілік желіні қолданушылардың негізгі ортасын осы жастар құрайды.

Ұлттық болмыстан айырылып қалмай, ұлттық кодтан айырылып қалмай оны әлемдік құндылықтарды үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату.

Жастарға тек жүрек пен білім, талант пен талап керек.

Қазақ елінің абыройын асырып, мерейін үстеп етер әлем таңғалар, талай-талай жаңалық ашар білімділер керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Пірәлиев С.Ж., Нәрібаев К.Н., Жампеисова Қ.Қ., Иманбаева С.Т., Хан Н.Н., Қалиева С.И т.б. Қазақстан ЖОО-ларында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру тұжырымдамасы. – Алматы, «Ұлағат», 2015. – 54б.
2. Панькин А.Б.Формирование этнокультурной личности.-М.:МПСИ, 2006.
3. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы (Особенности деятельности студентов и преподавателей вуза). – Мн.: Изд-во БГУ, 1978. – 320 с.
4. Поликультурное воспитание: концепция, содержание, формы и методы размещения <http://www.allbest.ru>.

УДК: 81'373.21 (574.4)

Ә.Н.Мадиянова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: К.М.Толемысова, м.п.н, преподаватель кафедры русской филологии

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В настоящее время возрастает интерес к истории родного края, к своим корням, к своему прошлому, так как только знание своего исторического прошлого может укрепить в нас почитание традиций и непреходящих человеческих ценностей – любви к родине, доброты и справедливости.. Чувство сопричастности к судьбе своего края может воспитываться на разнообразном краеведческом материале, в том числе, и топонимического характера.

Топонимика – это отрасль лингвистики, изучающая историю создания, преобразования и функционирования географических названий. Исторический компонент в топонимике обязателен. Но это не история государств и народов, а история языка. Ни одно историческое событие не отражается в языке непосредственно. Следы его могут быть лишь косвенно обнаружены в отдельных словах, поскольку язык представляет собой достаточно автономную систему, с трудом поддающуюся внешним влияниям, но постоянно изменяющуюся по своим собственным законам. Не стоят в стороне от этих законов и топонимы, хотя их развитие может быть и достаточно автономным, не всегда согласующимся с общими тенденциями данного языка [1, 15].

Географические названия (топонимы) встречаются всюду – на карте, в почтовом адресе, в газетной статье и даже слышны в разговорах. Они позволяют нам ориентироваться в пространстве.

Совокупность географических названий (топонимия) народа на протяжении веков накапливает такие сведения, которые крайне нужны изучающим язык, историю, географию, этнографию, уклад жизни народа. Это и понятно: сама топонимика, как и вся ономастическая наука, сформировалась за последние десятилетия на стыке языкознания, истории, географии.

Топонимы являются неотъемлемой частью лексики любого естественного языка. По характеру объектов выделяются следующие виды топонимов: ойконимы, гидронимы, оронимы, урбанонимы, годонимы, агоронимы, дромонимы, макротопонимы, микротопонимы, антропонимы.

Территория Восточно-Казахстанской области издавна была населена тюркоязычными племенами, что вполне отчетливо отражено в топонимической системе региона – в основной своей массе топонимы раскрываются при помощи казахского (тюркского) языка. Топонимика и ономастика это своего рода огромный исторический пласт, отражающий вехи развития Восточно-Казахстанской области.

Анализ топонимических названий начнем с нашего родного города Семей. Город Семей (урбаноним) несет в своем названии историю своего происхождения. Он начинался с Семипалатинской крепости, возникновение которой неразрывно связано с историей присоединения Казахстана к России. Название нашего города происходит от русского словосочетания «семь палат». В 1718 году на берегу реки русскими была построена большая крепость с военным гарнизоном. Перед началом строительства крепости они увидели остатки семи древних построек из камня и дали им название «Семь палат». На этом месте и началось строительство. Существует еще одна версия происхождения названия: до основания крепости на левом берегу Иртыша находился джунгарский город Доржинкит, в котором было семь больших «палат» - дворцов, где стоял ламаистский монастырь. [2,24]. Само слово «Семей» с древнетюркского языка означает «*молитвенный дом*».

Попытаемся проанализировать гидроним «*Иртыш*». Как нам известно, город Семей расположен на берегу самой длинной реки Иртыша. Существует несколько версий возникновения названия данной реки (гидронима). Интересна и увлекательна старинная сибирская сказка про Иртыш. Где рассказывается о старике Алтае, у которого было много добра: серебра, золота, меди, железа. А стариково добро день и ночь стерегут зубастые утесы. Старик Алтай все сокрушался, как бы не проведал кто, где хранится его добро. Жаловался своему соседу Тянь-Шанью: «Кабы сын у меня был, помощник, устерег бы тогда я свое добро от людского ока». И вот сбылось желание старика. Родила ему жена Ледяница сына. Малой каплей вынырнул он из каменной щели в котловине и давай, давай расти не по дням, а по часам. Да таким молодцем-богатырем обернулся, сила в нем так и играет, так и кипит. Тесно стало молодому в затишном отцовском гнезде. Всю котловину изрыл он вдоль и поперек. И прозвали его за то землероем-Иртышом. Однажды мимо пролетал старый беркут и шепнул: «Пора тебе, добрый молодец, уйти из гор, силу попытать. Давно ждет, не дожидется тебя богатырша-красавица Обь». И решил Иртыш бежать с гор. Темной ночью разбежался и вырвался из котловины в ущелье Иртыш. Не оглядываясь, бежал все вперед и вперед. Но не знал Иртыш куда путь держать, где красавицу Обь искать. Пролетавшие над степью сестры-чайки сказали, что встречали ту красавицу-Обь. Держит путь она на полночь, к Ледовитому морю-океану. Обрадовался Иртыш и разлился широко и привольно. И ожила земля. И вот настал день, когда встретился Иртыш с красавицей Обью. Еще издалека увидел он, как изогнулась она дугой в его сторону. «Как раз по мне, красавица-богатырша! – сказал Иртыш и притянул Обь к себе и обнял. Слились две реки в одном русле и потекли к Ледовитому морю-океану[2,12].

Одно из крупнейших озер в Восточно-Казахстанской области – озеро *Зайсан*. Ученые приводят несколько версии по поводу происхождения названия этого озера. Г. Сейткалиева в своей работе пишет: «Зайсан – озеро самое большое в Восточном Казахстане. Предложенная этимология – калмыцкое «благородное озеро». Есть версия, что название «Зайсан» образовано от казахского «*жай*» с добавлением к нему «*саң*» в форме прилагательного. Местные старожилы до сих пор называют это озеро «*Жайсаң*». На название «Зайсан» повлияли экстралингвистические факторы. Название озера образовано от названия древнего города, построенного в прошлом веке. «Монголы называют озеро Нор-Зайсан «Кунг-Кетунор», то есть «Звенящее озеро», так как волны бьются об густые камыши на берегу озера и до нас доносится звук колокольчика. В.Н.Яворская в своем «Кратком топонимическом словаре казахских географических названий и русских географических терминов» приводит следующее значение: «Зайсан» - благородное озеро с монгольского, с китайского - озеро поющих колоколов, за мелодичный плеск волн[3,16].

Среди топонимов огромный интерес вызывает гидроним «*Аягуз*». Существует легенда, которая раскрывает значение данного гидронима. Легенда гласит, что жил когда-то на свете красивый и сильный джигит. Лихо своим конем владел, а конь был – вихрь. Не зря его Каражорга называли, что в переводе значит «черный скакун». Жил джигит, в байге первенствовал, песни пел и печали не знал. Но подкралась к нему однажды любовь, увидел он девушку по имени Ая и потерял покой. Черные глаза глянули из-под бровей, но сколько потом ни искал их, найти нигде не мог. Он просил степь помочь, просил каждый куст. По необъятной степи гонял джигит своего Каражорга, но так и не смог найти любимых глаз. На наш взгляд, река Аягуз дала имя самому городу.

«Лучше гор могут быть лишь только горы» – поется в популярной песне, и человек, хоть раз побывавший в настоящих горах, поневоле соглашается с этим. Чем больше смотришь на их силуэт, тем больше охватывает волнение и предчувствие раскрытия каких-то тайн. Название гор и хребтов в ономастике называют оронимами. Попытаемся проанализировать ороним «*Толагай*». Есть разные варианты происхождения данного оронима. В октябре 1722 года капитан артиллерии Иван Унковский отправляется в джунгарскую крепость Урга. О своем путешествии капитан Унковский написал дневник. В то время эта земля была полностью под властью джунгар. И Унковский в своем дневнике записал легенду о горе «Толагай» (ороним). В дневнике гора Толагай записана как «Голма-Толгой». У калмаков Толгой означает «Голова». Давным-давно жил батыр Сантаргай, который вместе со своим сыном поднял эту гору. Они хотели перекрыть реку Иртыш, а воду разлить по долине. В этом месте сын батыра сильно устает и ставит на землю гору. Разозлившийся батыр в гневе убивает своего сына и сноху. А их головы батыр закопал под этой горой. Поэтому гора называется «Толагай».

Таким образом, многие географические названия (топонимы) хранят в себе много тайн, связанных с историей, легендой и преданиями. В ходе исследования выявили, что то или иное объяснение сущности топонима не всегда однозначно. Обычно приводится несколько версий, которые поясняют смысл и происхождение данного топонима. Те из версий, которые представляются

наиболее приемлемыми на сегодняшний день, со временем уступают свое место другим трактовкам, т. к. появляются новые факты и суждения.

Список использованной литературы:

1. Поспелов Е.М. Топонимика в школьной географии. – Москва, Просвещение, 1981. – 143 с.
2. Бейсенова А.С., Каймулдинова К.Д., Физическая география Казахстана. Хрестоматия., Алматы: Атамұра,-2004. - 191 с.
3. Яворская В.Н. Краткий топонимический словарь казахских географических названий и русских географических терминов.- Петропавловск.- 2002.- 27 с.

УДК: 821.111'06-1

В.В.Бойко

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Л.Х.Мотовилина, старший преподаватель кафедры русской философии

МОТИВ НАСТОЯЩЕЙ ЛЮБВИ В РОМАНЕ НИКОЛАСА СПАРКСА «СПЕШИ ЛЮБИТЬ»

ЦЕЛЬ: дать определение образа настоящей любви.

ЗАДАЧА: рассмотреть основные средства создания данного образа.

Тема любви была, есть и будет. Она всегда актуальна. Опираясь на материалы справочной и художественной литературы, мы проследили определения любви:

«*Любовь* - глубокое эмоциональное влечение, сильно сердечное чувство». (Толковый словарь Ожегова).

«*Любовь*-чувство, основанное на взаимном расположении, симпатии, близости». (Толковый словарь Ушакова).

Во всех определениях, так или иначе, можно выделить основные её составляющие:

1. Симпатия

«Я собирался как следует налечь на книги, а вечером, перед сном, писать сочинения. Но даже так я не мог избавиться от мыслей о Джейми»

2. Преданность

«Прошло сорок лет, но я по-прежнему помню все. Возможно, я стал старше и мудрее, потому что прожил с тех пор целую жизнь, но воспоминания об этом дне не покинут меня, пока смерть не придет и за мной. Я по-прежнему люблю Джейми и не снимаю кольца. За эти годы у меня ни разу не возникло желание его снять».

3. Глубокое влечение

«Любить – значит жить жизнью того, которого любишь» (Л. Н. Толстой)

«Человек понимает, что это любовь, если больше всего на свете ему хочется быть с тем, кого он любит,- серьезно сказал я.- И он знает, что тот, другой, чувствует то же самое»

4. Близость (1. духовн. 2. физич.)

Есть в близости людей заветная черта,
Ее не перейти влюбленности и страсти, —
Пусть в жуткой тишине сливаются уста
И сердце рвется от любви на части
(Анна Андреевна Ахматова)

«Истинная близость возможна лишь тогда, когда два человека способны понять и принять друг друга такими, какие они есть» (Ошо)

«Мы снова целовались, хотя и не на каждом свидании, и я даже не думал о том, чтобы зайти дальше. В этом не ощущалось необходимости».

5. Устремленность на другую личность

«Разумеется, проводить время с Джейми означало делать и те вещи, которые нравились ей».

«Истинная любовь- это естественная, лишённая всякой иной цели, искренняя потребность заботиться о любимом» (Анхель де Куатьэ)

6. Готовность отдать все.

«Я просто не знал, что сказать. Она подарила мне свою Библию».

Таким образом, любовь – самое потрясающее и необыкновенное чувство, которое сможет испытать человек. Любовь – это дар Божий, который дается нам свыше.

Книга Николаса Спаркса «Спеши любить» даёт нам образ настоящей любви. В ней во всей красе раскрывается тема неземного чувства, возникшего между двумя людьми и прошедшего сквозь множество трагических испытаний. Опыт определения любви самого писателя мы попытались собрать в следующих цитатах:

«Настоящая любовь приходит лишь раз...»

«... я не обнимал её, не водил в кафе или в кино, не делал ни одной из тех вещей, которыми обычно развлекают девушек, и все-таки я был влюблён».

«Любовь долго терпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется не правде, а порадуется истине».

Действие книги Н.Спаркса «Спеши любить» происходит в городе Бофор. Каждый год Лэндон Картер приезжает сюда, чтобы вспомнить историю своей первой любви...Историю страсти и нежности, много лет назад связавшей его, парня из богатой семьи, и Джейми Салливан, скромную дочь местного пастора.

Историю радости и грусти, счастья и боли. Историю чувства, которое человеку доводится испытать лишь раз в жизни- и запомнить навсегда...

Центральное место в книге отведено образам Джейми Салливан и Лэндону Картеру. Эти образы сотканы из определенных мотивов.

Джейми Салливан	Общие мотивы	Лэндон Картер
«...Она умерла от родов, оставив Хегберта вдовцом с дочерью на руках».	Мотив неполной семьи	«Мой отец отсутствовал девять месяцев в году».
«Я должна спросить у отца. Но если он разрешит, то, наверное, я пойду»	Мотив послушания	«Я знал: если отец заговорил подобным тоном, вопрос решен. Таков был порядок в моей семье. Его слово закон».
«Хотя я не просил Джейми распускать волосы, она сделала это сама для меня».	Мотив преображения	«Джейми научила меня прощать».
	Мотивы различия	
«Джейми Салливан была хорошей девушкой. Честное слово».	Мотив хорошей девочки и плохого парня	«Я. Плохой парень. Который ест арахис на церковном дворе».
«Я просто счастлива ,что у меня такой отец».	Мотив обиды и благодарности	«Просто его не было рядом, когда я рос».
«... она была из небогатой семьи. Священники зарабатывают немного- ими вообще становятся не ради денег, как вы понимаете».	Мотив богатства	«Несомненно, я был самым богатым парнем в школе...».

Таким образом, на примере книги Николаса Спаркса «Спеши любить» мне удалось выявить основные составляющие настоящей любви. Мотивы, сопутствующие образам и героев, и их чувствам, помогли мне понять и раскрыть значение этого Божьего дара. Ведь любовь-это такое неземное чувство, которое требует огромных жертв. Желание быть рядом с любимым человеком, отдавать всего себя, быть верным и преданным, жертвовать самим собой ради любви, отдавать всё, что у тебя есть, и самое главное - быть искренним и честным не только перед своим выбором, но и перед собой. Настоящая любовь, она как ветер: её не видишь, но чувствуешь. Любовь всегда терпелива и добра. Она никогда не ревнует. Любовь не бывает хвастливой и тщеславной, грубой и эгоистичной. Она всё покрывает и всегда, в любом её проявлении, благословенна.

Список литературы:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000слов/ Под ред. Докт. Филол. наук, проф. Н.Ю. Шведовой.- 14-е изд., стереотип.- М.: Рус. Яз., 1983.- 816с.
2. Спарк, Николас. Спешите любить: (роман)/ пер.с англ. В.С. Сергеевой.- Москва: Издательство АСТ, 2018.-224с.
3. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. Ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. Изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940.(4т.)

УДК: 81'373.21(574.42-2С)

А.М.Советканова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Л.Х.Мотовилина, старший преподаватель кафедры русской филологии

СЕМЕЙ И СЕМИПАЛАТИНСК В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И ЛИТЕРАТУРЫ

Имя нашего города имеет свою собственную историю. Сохранившиеся источники свидетельствуют: в 1718 году царским воеводой Василием Чередовым и его отрядом на правой стороне реки Иртыш, в низком, окруженном песчаными горами и сосновым лесом, месте была построена Семипалатная крепость. В связи с тем, что место для крепости было выбрано неудачное, как в военном, так и в санитарном отношении, то решено было перенести её несколько выше по течению реки. Крепость была перестроена в 1776 году в шестнадцати верстах от места, где находились семь так называемых Чудских палат – это был разрушенный культово-жилищный комплекс ойратов XVII века, известный в русских источниках того периода как «каменные мечети». Комплекс из семи зданий («палат»), сооруженных из сырцового кирпича и каменных блоков с деревянными конструкциями перекрытий и дал название городу Семипалатинск.

К XIX веку Семипалатинск стал культурным центром, где был свой телеграф, городской водопровод, несколько учебных заведений, сооружены мосты. Также Семипалатинск являлся местом политической ссылки. В 1854-1859 годах в городе проживал сосланный русский писатель Ф. М. Достоевский, который написал в Семипалатинске ряд своих произведений, в том числе «Записки из Мертвого дома», «Дядюшкин сон», «Село Степанчиково и его обитатели». Во время ссылки он встретился с П. П. Семёновым-Тянь-Шанским, Ч. Валихановым и Г. Н. Потаниным. В городе также отбывали ссылку студент Е. П. Михаэлис, народовольцы Н. Долгополов, П. Лобановский, С. Гросс, А. Леонтьев, Н. Коншин и другие. В это же время в городе учился и жил казахский поэт Абай Кунанбаев, на которого оказало большое влияние общение с Михаэлисом, Долгополовым и Гроссом. Имена этих людей вписаны в духовную историю города.

16 июня 2007 года в ходе совещания актива Восточно-Казахстанской области, которое состоялось в Семипалатинске, глава Казахстана Нурсултан Назарбаев внес предложение о переименовании города в Семей. Свое предложение о переименовании глава государства, в частности, объяснил тем, что его нынешнее название вызывает у людей отрицательные ассоциации, связанные с действовавшим в этом регионе в течение сорока лет (1949-1989 гг.) Семипалатинским ядерным полигоном. По этому поводу президент заметил, что прямая ассоциация между названиями города и полигона отпугивает иностранных инвесторов, которые боятся плохой экологической обстановки, а также потенциальных туристов. Новое название, по мнению президента Казахстана, должно способствовать повышению роли казахского языка и государственности.

Слово "семей", по мнению некоторых ученых, означает в переводе с древнетюркского "духовное место". 21 июня 2007 года Указом Президента Республики Казахстан город Семипалатинск был переименован в город Семей, в честь близлежащего хребта Семей-Тау. Таким образом, старое и новое название города имеет общее значение духовности и священности: Чудские семь палат как место культовое, и с древнетюркского «семей» - «духовное место».

Анализируя стихотворения, посвященные Семипалатинску, из сборника «Семипалатинская лира» 2005 года, мне важно было проследить культурно-исторические мотивы в характере определения образа города.

Первое стихотворение Кенжебека Байгужинова называется «Ода Семипалатинску». Несколько слов о поэте: Байгужинова Кенжебек Аканович житель нашего города, поэт. Окончил Семипалатинский педагогический институт. Лауреат международного поэтического конкурса в Новосибирском Академгородке (1980), участник Совещания поэтов Казахстана в городе Талды-

Курган(1981), участник областного и Республиканского поэтического конкурса фестиваля «Жигер» в Алма-Ате(1988). Автор поэтических сборников.

Его стихотворение «Ода Семипалатинску» в жанровом отношении, конечно, не соответствует одической строфе, поскольку она состояла из десяти строк и применялась в водах XVI - XVIII веков во Франции, Германии, России и других европейских странах. Схема рифмовки О. с.: абабввгддг. Схема рифмовки в стихотворении не совпадает с одической строфой: абаабббвггдждд. Строфа насчитывает пятнадцать строк. В название стихотворения Байгужинов выносит жанровый аспект, чтобы подчеркнуть особое отношение к городу. Поэт намеренно обращается к высокому слогу, аллегорично отсылая нас к поэзии Пушкинской поры, где актуальны слова высокой лексики: творец, лавровый венец, воитель, обитель, свято чтимый, любезный сердцу и т.д.

В конце стихотворения поэт обращается к благодарному потомку «достойному сыну и мужу», способному возвысить свой город:

«Воитель славный, он к тому же –
Добудет лавровый венец,
Что ниспошлет ему Творец.»

Семипалатинск для поэта «обитель тревожной юности», «ушедших лет хранитель» и «духовных помыслов родитель». Таким образом, город в сознании поэта приобретает священный статус. В строках «Столица милой палестины, Мой отчий край и отчий кров» он укрупняет этот образ города, где Семипалатинск – это священная земля и его отчина. Неслучайно поэт употребляет нынешнее название города, хотя на тот момент он еще не был переименован, тем самым еще раз закрепляет мысль духовного статуса. В конечных строках стиха автор выражает надежду на счастливое будущее своего города, судьбу которого будет вершить достойный потомок.

Александр Кузнецов поэт и житель нашего города, участник многих поэтических сборников, автор сборника стихов. В своем стихотворении «Семипалатинск» он создаёт свой лирический образ города:

Пусть нет в тебе столичного размаха,
Из Иртыша есть пояс у тебя,
Из бора – шапка, из степи – рубаха,
И есть душа...

В этих строках город представлен как человек, как великан. И то, что его "элементы одежды" – река, степь и лес – все это символизирует не только размах, но еще и единение с природой, с родной землей, ее традициями и духом. Особый упор здесь сделан на души города. Она есть, она большая, огромная, единая во всем и со всеми. Ее нельзя увидеть, но почувствовать, живя здесь – можно:

«Ее не подменить,
Как не втащить волну на парапеты,
Как в небе невозможно растворить
Кресты церквей и башни минаретов».

В стихотворении описывается старый город: крепостные ворота – рядом с КраЗом, строй многоэтажных домов с купеческим лабазом. Но говорится, что ему дано «старая – молодеть».

Также в стихотворении автор обращается к историческому прошлому города:

«Ты видел много, мой Семи-палат:
Солдат петровских, ссыльных, бар губернских...»

Автор делит название города на «Семи-палат», напоминая этим его происхождение. И говорит, что через город проходили петровские солдаты, ссыльные и губернские. Образ города это не только крепостные ворота, лабазы купеческие, но это еще и знаменитые люди: Абай, Чокан Валиханов, Достоевский:

«На улице твоей, как с братом – брат,
С Чоканом обнимался Достоевский».
«Ты видел титулованных глупцов,
И понимал великого Абая»

В конце стихотворения автор признается в любви своему городу:

«В любви сыновьей вновь хочу признаться:
Я счастлив тем, что я – твоё дитя!».

Заключительные строки стихотворения отсылают нас к первой стихотворной строке «Семипалатинск, Родина моя!», образуя своеобразное поэтическое кольцо, очерчивая круг священный, в котором живет незыблемый исторический и современный облик города.

Таким образом, анализируя стихотворения двух поэтов, мы уяснили значения названий города: старое и новое, в которых нет внутреннего противоречия. Значение духовного места осталось и в новом названии.

Список литературы:

1. Семипалатинская лира. Город поэтов. – Семипалатинск, 2005. – 138с.
2. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. - Алматы, 1998. - 251с.
3. Кашляк В.Н. Семипалатинск. Три века истории Новосибирск, 2002. - 371с.

УДК 378.881 116.11

Р.А. Касенова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Б.К. Смаилова., магистр, преподаватель кафедры русской филологии

ГРУППОВАЯ РАБОТА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ГРУППАХ С КАЗАХСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Неотъемлемой частью современного образования становится применение интерактивных форм обучения, которым в государственных образовательных стандартах уделяется значительное внимание. Суть интерактивного обучения заключается в том, что процесс обучения проходит в режиме активного взаимодействия учащихся.

Цель нашей работы: ознакомить с основными методами групповой работы и поделиться опытом их использования на занятиях по русскому языку в группах с казахским языком обучения.

Мы выбрали одну из часто употребляемых форм интерактивного обучения – групповая форма. На наш взгляд, она является важной частью данной технологии, которая помогает учащимся активно взаимодействовать и сотрудничать в процессе обучения. Групповая работа регулярно используется на занятиях как в школах, так и в ВУЗах.

Обучение в группах использовалось в педагогике довольно давно. Оно является важным элементом прагматического подхода к образованию в философии Джона Дьюи (1970). В нем говорится, что «в процессе обучения ошибаются все. Только одним нужно больше времени и усилий, чтобы овладеть материалом, другим меньше. А как это сделать - дело методики!» [1].

В методическом пособии Е.В. Асафовой, Н.В. Телегиной, И.И. Головановой «Практики интерактивного обучения» дается такое определение работе в группе: «Работа в группах – это небольшое объединение людей (от 2-3 до 20-30 человек), занятых каким-либо общим делом и находящихся в прямых взаимоотношениях друг с другом» [2 с.207]. Цель групповой работы – в соответствии с целями занятия достигнуть результата общими усилиями.

На сегодняшний день в Государственном Университете им.Шакарима города Семей обучаются студенты по социальной программе «Серпін- 2050», для которых русский язык является неродным, поэтому им тяжело воспринимать и воспроизводить материал по данной дисциплине. В таких ситуациях у преподавателей возникают проблемы, например, разный уровень знания языка обучающихся и их пассивность на занятиях. Учитывая эти обстоятельства, преподаватели стараются использовать разные методы, чтобы вызвать интерес учащихся к изучению русского языка. Эффективно организуют деятельность обучающихся, чтобы каждый чувствовал себя на занятии комфортно и мог полнее раскрыть себя.

По данным профессора И. М. Чередова, при работе в группе, слабые учащиеся на 20%-30% выполняют больше, чем при фронтальной работе [3, с.157].

Одна из сложных проблем в преподавании русского языка с казахским языком обучения – это развитие речи. Очень часто на занятиях по русскому языку мы изучаем, обобщаем и повторяем материал в группах, при этом мы общаемся друг с другом, что помогает более слабым студентам развивать разговорную речь, составляем предложения, отвечаем на поставленные вопросы. Заниматься в группах, не только легко и интересно, но и намного эффективнее, так как во время работы мы помогаем друг другу, выполняем задания, стараясь опередить другие группы.

Существует много разных форм групповой работы, на занятиях по русскому языку мы работали в следующих:

1. Работа в парах является наиболее употребляемым методом. Работа направлена на активное взаимодействие учащихся, взаимопомощь, взаимообучение.

2. «Снежный ком». Из названия этого метода становится ясно, что на каждом этапе работы происходит увеличение количества участников. Сначала учащиеся выполняют задания индивидуально, затем в парах, а на последнем этапе уже в группах.

3. Метод «Каждый учит каждого». Суть метода заключается в следующем: учащиеся учат друг друга в парах сменного состава, а перед этим каждый из них получает карточку с определенным понятием или правилом, которое он должен понять, чтобы суметь объяснить всем участникам. Задача каждого - обучить как можно больше людей. Огромным плюсом данного метода является то, что все учащиеся активно участвуют, выступают в роли как ученика, так и учителя.

4. Приём «Продолжи». Каждая группа должна составить связный текст на определённую тему. Каждый участник составляет одно предложение, а затем продолжает следующий и так по цепочке.

На наш взгляд, работая в группах лучше усваивается и запоминается тот или иной материал, так как часто проговариваются правила или определения. Объединившись в группу, мы понимаем, что чем дружнее и сплоченней будет наша команда, тем лучше будет результат, потому что от этого зависит итоговая оценка за занятие. И наверно самой главной мотивацией при работе-это желание победить. Дух соперничества играет немаловажную роль, так как чаще всего занятия проходят в форме соревнования и каждый из нас стремится сделать полезное для своей команды, чтобы добиться высоких результатов.

При проведении групповой работы следует обратить внимание на следующие моменты:

1. Нужно сделать инструкции понятными для учащихся. Записать их на доске или раздать на карточках.

2. Для выполнения задания необходимо предоставлять достаточно времени.

3. Подумать о способе поощрения, так как это стимулирует команду.

4. Нужно убедиться в том, что все участники в процессе работы видят друг друга и могут взаимодействовать.

Главным условием успешного проведения групповой работы является комплектование групп. От того, как учащиеся распределены по группам, зависит процесс и итог занятия. При комплектовании групп следует учитывать два признака: уровень учащихся и характер межличностных отношений. Психолог Ю.И. Кулюткин по этому поводу пишет: «В группу должны подбираться учащиеся, между которыми сложились отношения доброжелательности. Только в этом случае возникает психологическая атмосфера взаимопонимания и взаимопомощи, снимаются тревожность и страх» [4, с.75]. Разделить учащихся по группам можно разными способами: по жребию, по желанию, случайным образом и др.

Применение данной технологии в современном образовании, а именно в методике обучения русского языка (для групп с казахским языком обучения) благоприятно влияет на эффективность результата и мотивацию учащихся. Активная совместная деятельность учащихся в процессе усвоения нового материала или его повторения указывает на то, что каждый обучающийся в течение занятия вступает в коммуникацию, обменивается знаниями, мнением и вносит свой вклад в процесс обучения.

Таким образом, мы пришли к выводу, что занятия в групповой форме в сочетании с традиционной формой представляет собой наиболее эффективную форму, которая является важнейшим средством для совершенствования учебного процесса. При грамотном и умелом использовании той или иной групповой формы на занятии активное взаимодействие позволяет добиться высоких результатов и положительного настроения, как со стороны учащихся, так и со стороны преподавателя, формирует навыки коллективной работы, учащиеся учатся слушать друг друга, высказывать свои идеи.

Список литературы:

1. Современные педагогические технологии на современном уроке" [Текст]: составители: И. И. Полтава, Г. И. Козлова — Златоуст: Изд-во ММЦ № 74205, 2009 г. — 35 с.
2. Асафова, Е.В., Телегина, Н.В., Голованова, И.И. Практики интерактивного обучения: методическое пособие – Казань: Издательство Казанского университета.,2014.- 288 с.
3. Чередов, И.М. Сочетание фронтальной общеклассной, групповой и индивидуализированной форм учебной работы на уроке: Метод. рекомендации / И. М. Чередов. - Омск: Омское обл. отд-ние Пед. о-ва РСФСР, 1982, 157 с.
4. Кулюткин, Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Просвещение,1985, 128 с.

А.Е. Ержанова, А.А.Сембинова
 Государственный Университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: П.С.Нургазина, магистр гуманитарных наук,
 старший преподаватель кафедры русской филологии

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА РЕЧЬ

Сегодня мы уже не можем не замечать активного влияния Интернета на нашу письменную и устную речь, который предлагает новые слова и постепенно замещает русские оригиналы их английскими альтернативами. Многие из этих слов быстро приживаются в нашем словарном запасе и обретают большую популярность среди молодежи.[1] Вот о таких словах и лингвистических изобретениях Интернета мы и хотим поговорить в этот раз.

Исследование интернет-источников

Для того, чтобы проанализировать влияние Интернет - общения на грамотность подростков, я исследовала сайты, блоги, форумы, чаты, наиболее часто посещаемые моими одноклассниками, и сделала следующие выводы. [2]

Во-первых, специфика общения в интернете способствует неграмотному и бездумному письму, так как предполагает *анонимность* пользователя, дающую большую свободу высказываний и поступков, ибо риск разоблачения и отрицательной личностной оценки окружающими минимален. Вследствие этого в сети проявляется особенность, связанная со снижением психологического и социального риска в процессе общения - аффективная раскрепощенность, ненормативность лексики и некоторая безответственность участников общения.

Во-вторых, в связи с *затрудненностью передачи эмоций* пользователи стойко стремятся к эмоциональному наполнению текста, которое выражается в создании специальных значков - смайликов для обозначения эмоций или в описании эмоций словами (в скобках после основного текста послания).

В-третьих, манера общения и грамотное письмо зависят от формы виртуального общения (форумы, гостевые книги, чаты, конференции, электронные почты, блоги, личные дневники). Каждая из этих форм имеет свои уникальные традиции общения и предъявляет особые требования к языку, на котором происходит общение. **В-четвёртых**, русский язык виртуального общения находится под прямым влиянием со стороны американского варианта английского языка, диктующего свои правила общения в сети. Одним из наиболее очевидных заимствований русскоязычным пользователем у англоязычного является использование общепринятых эмодзи ("смайликов"). Основная цель использования такой знаковой системы - экономия времени, отведенного на общение. Нехватка времени - это примета современного общества в целом: темп жизни ускоряется с каждым днем, и язык, соответственно, приспособливается к новым условиям функционирования.

В-пятых, язык интернета это по сути язык собственного русскоязычного молодежного сленга жаргона программистов, что тоже несомненно оказывает влияние на письменное общение пользователей интернета.

Таким образом, можно сделать вывод, что Интернет-общение является самым популярным в мире. Такой тип общения требует быстроты написания сообщений, поэтому письма отличаются краткостью и лаконичностью. Объем одного сообщения не превышает 5-6 слов. В связи с этим постепенно стал вырабатываться симбиоз письменной и устной речи или, как его еще по-другому называют, Интернет-сленг. [3]

Наше исследование показало, что уровень грамотности и культуры речи неизбежно падает, и способствует этой тенденции множество факторов: СМИ, Интернет, средства коммуникации, семья, образование, национальность, друзья, школа, книги, реклама. [4] Но наибольшее влияние оказывают СМИ и Интернет. Произошло перемещение акцента с книг на Интернет, СМИ и публицистика сейчас не соответствует элитарному уровню культуры речи, а опускаются до использования жаргонизмов, вульгаризмов, непечатной лексики. Но хуже всего, что такие заниженные нормы воспринимаются аудиторией как норма.

На примере учащихся школы мы увидели, что

- учащиеся не следят за правильностью написания слов в чатах,
- используют различного рода сокращения и жаргон
- пишут слова так, как слышат
- спокойно общаются с теми, от кого приходят безграмотные сообщения

· не видят в нарушении норм культуры речи ничего страшного
То есть., налицо падение культурного уровня и снижение нормы культуры с литературного и неполного литературного стиля до фамильярного. [5]

Литература:

1. Аксак В.А. Общение в сети Интернет. Просто как дважды два. ...
2. Копыл В.И. "Общение в Интернете". Изд-во: АСТ. 2005.
3. Кучинков Т.В. "Общение в Интернете" Изд-во Питер. 2005.
4. Тургенев И.С. Русский язык Собр. соч. в 6-ти томах т.4 с. 37 "Правда" 1968

УДК: 81.255.2

Б.К. Женисова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Р.М. Иманкулова, магистр пед. наук

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА РОМАНА С.АХЕРН «WHERE RAINBOW SEND»

Художественный перевод – вид литературного творчества, в процессе которого произведение, существующее на одном языке, воссоздается на другом. Переводить художественные тексты намного сложнее, чем другие виды текстов. Основная сложность художественного перевода заключается не в передаче смысла, а в передаче уникального авторского стиля произведения, его эстетики, богатства языковых средств, а также атмосферы, юмора, характера и настроения, заложенных в тексте. *«В отличие от переводов, к примеру научных текстов, перевод художественных произведений в полной мере можно сравнить с искусством, чьей задачей является не буквальная передача текста, а нечто большее. Сложность перевода художественных текстов можно объяснить специфическими способами отражения мира в разных языках и различием культур, к которым принадлежат языки перевода и оригинала, из-за чего дословный перевод зачастую просто не в состоянии передать всю глубину художественного произведения»* [4, 69]. Для создания грамотного литературного перевода переводчик должен уметь интерпретировать игру слов, обладать способностью передачи художественных образов, знать культуру, историю, литературный быт страны, в которой творит писатель или в которой происходит действие произведения, а также различные фразеологизмы, идиомы, жаргоны и т.д. Как отметил русский писатель Александр Иванович Куприн, *«... для перевода с иностранного языка мало знать хотя бы отлично этот язык, а надо еще уметь проникать в глубокое, живое, разнообразное значение каждого слова и в таинственную власть соединения тех или других слов»* [3, 26].

Предметом нашего исследования стали особенности художественного перевода в романе «Where Rainbows End» (буквальный перевод – «Там, где заканчивается радуга»). Роман был написан в 2004 г. знаменитой ирландской писательницей С. Ахерн, на тот момент уже прославившейся своим бестселлером «P.S. Я люблю тебя». В 2005 г. роман вышел в свет на русском языке в переводе В. Лавроненко и назывался «Не верю. Не надеюсь. Люблю». Переводчик не стала переводить название романа дословно, а интерпретировала его, основываясь на сюжетной линии. Ведь герои романа не верят и не надеются быть с любимыми, а просто любят и проносят свою любовь через всю свою жизнь.

В 2010 г. роман переиздан под названием «Там, где заканчивается радуга» в переводе Э.Д. Меленевской, где сохраняется буквальный перевод заголовка. В 2014 г. роман вновь переиздается в последнем переводе, но под изменившимся заголовком – «С любовью, Роззи» (по аналогии с одноименным фильмом, снятом по мотивам этого романа). Последний интерпретированный вариант названия взят также не безосновательно: весь роман написан в форме переписки, а подпись «с любовью, Роззи» очень часто используется главной героиней – Роззи Дюнн.

Читатель воспринимает книгу через призму мыслей и эмоций переводчика. От последнего зависит полюбят ли произведение в другой стране. Поэтому переводчик должен уметь распознать реалии и переводить их так, чтобы они были понятными в культуре языка перевода. Существует немало способов перевода реалии. Это транслитерация, транскрипция, приблизительный перевод или объяснение, описательный перевод, калькирование, полукалькирование, нулевой перевод, замена русской реалией.

Одним из самых сложных и интересных моментов в художественном переводе является непереводаемая игра слов. В связи с жанром переписки роман максимально наполнен шутками, перевертышами, дразнилками, что создает юмористический эффект. Юмористические ситуации часто строятся на игре слов, которая обычно на другом языке не воссоздается. Поэтому переводчику остается попытаться обыграть другие слова, чтобы создать такой же легкий юмористический эффект. Так, Розы с Алексом в своей постоянной переписке дают прозвища многим персонажам, но переводчик не делает дословного перевода, а превносит в роман новые краски и приближает к реалиям русскоговорящего читателя. «*Brainthewhine*» (дословно – «Брайан-нытик») переводится, как «*Брайан-Комбайн*», сохраняя при этом рифмованную форму дразнилки, которая есть и в оригинале. Похожую ситуацию мы видим при переводе предложения «*RosieandAlexupatree, K-I-S-S-I-N-G?*» [5]. Слово «*tree*» (дерево) переводчик заменяет на русское «*береза*», в результате чего получается детский стишок-дразнилка: «*Алекс и Розы целовались на березе*» [1, 35]. Владельцу компании также Розы с подругой Руби присваивают рифмованное прозвище: в английской версии – *RandyAndy* («*randy*» в пер. – «похотливый»), а в русском переводе – *Энди Крендель*.

В романе встречается большое количество грамматических ошибок в детских письмах и записках, умышленно сделанных автором в целях максимального приближения к действительности. При этом в оригинале ошибки допускаются в одних словах (*school – skoll, hospital – hopsital, London – Lundin* и др.), а в русском переводе – в других (*твой день рождения – «твое день рождение», полопает шарики – «палопает шареки», таращится – «таращица», счастлива – «щаслива»*). Так, в авторской версии Алекс на протяжении всей переписки делает ошибку в слове «*know*» («знать») и пишет «*no*» («нет»): «*YoukeepspellingKNOWwrong. It'sKNOWnotNO*» [5]. Переводчик не оставляет без внимания это замечание Розы, но, так как в слове «знать» просто невозможно допустить ошибку, он основывает это замечание на сугубо русской вариации слов – «*сейчас*» и «*щас*»: «*Ты все время неправильно пишешь слово сейчас. Нужно писать СЕЙЧАС, а не ЩАС*» [1, 24].

Имена собственные в романе обычно переносятся в переведенный роман при помощи **транслитерации** (формальное побуквенное воссоздание исходной лексической единицы с помощью алфавита переводящего языка, буквенная имитация формы исходного слова) и **транскрипции** (воспроизведение звучания иностранного слова). Таковы, имена и фамилии героев (*Alex Stewart, Bob Lake, Andy Sheedy* и др.), название любимой шоколадки Розы «*Skye*», паб «*O'Brien's*», компания «*Charles and Charles Co*». В плане имен и фамилий исключением является фамилия главной героини, которая в оригинале звучит, как «*Данн*» (*Dunne*). Но переводчик не пользуется транслитерацией в этом случае, он переводит эту фамилию, как «*Дюнн*», что в последствии обыгрывает при помощи игры слов: «*женщины из семьи Дюнн*» – «*женщины из дюн*» [1, 137]. Названия отеля, фабрики, в основании которых лежат конкретная лексика, переводятся дословно: название отеля, в котором работает Розы, переводится как «*Два озера*» («*TwoLakesHotel*»), а фабрика Энди Шиди – как «*Фабрика скрепок Энди Шиди*» (*AndySheedyPaperClip&Co*).

Кроме того, в тексте перевода встречается и замена оригинального текста русской реалией. «*Реалии – это элементы быта и культуры, исторической эпохи и социального строя, государственного устройства и фольклора данного народа, чуждых другим народам*» [2, 432]. Так, английское «*What's-his-name*» («как звать его») переводчик заменяет сугубо русским устойчивым выражением «*как бишь его*», редким для современного русского языка.

Таким образом, перевод В. Лавриненко романа С. Ахерн максимально приближает читателя к русской реалии. При чтении записок, писем, e-мейлов, переписки в чатах, из которых складывается весь роман, мы словно читаем переписку двух детей, постепенно взрослеющих на наших глазах, говорящих на русском языке. В заключение хотелось бы отметить, что переводчик художественного текста – это тоже писатель, который заново создает книгу для своего читателя, принимая во внимание культуру и менталитет народа, на язык которого он переводит текст. Перевод в любом случае, представляет собой творческую мыслительную деятельность, выполнение которой требует от переводчика целого комплекса знаний, умений и навыков, способности делать правильный выбор рассматривая всю совокупность лингвистических и экстралингвистических факторов.

Список литературы

1. Ахерн С. Не верю. Не надеюсь. Люблю. – АСТ, Астрель-СПб, 2009.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Куприн А.И. Юнкера. – М.: Эксмо-Пресс, 2007. С.1-78.

4. Сирипля М.А., Кан В.А. Некоторые проблемы перевода художественных текстов //Linguamobilis. № 7 (46), 2013. С. 68-74.
5. AhernC. WhereRainbowsend [Электронный ресурс] / С. Ahern. – Режим доступа: <https://www.readanybook.com/online/565293>. – Заглавие с экрана.

УДК: 808.161.1

Ж.А.Толеубекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: П.С.Нургазина магистр гуманитарных наук,
ст. преподаватель кафедры русской филологии

ФОРМЫ СЛОВЕСНОГО ВЫРАЖЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СЛОВЕСНОСТИ. ДИАЛОГ И МОНОЛОГ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СЛОВЕСНОСТИ

1. Разные формы словесного выражения в художественном произведении служат для создания картины жизни, для выражения мыслей и чувств автора. В художественном произведении употребляются те же формы словесного выражения, что и в нехудожественных видах письменности.

2. Формы словесного выражения, повествование от лица автора и диалог героев, представлены в отрывках из рассказа «Муму» И.С.Тургенева.

3. В эпизоде из пьесы – сказки С.Я.Маршака «Двенадцать месяцев» изображается урок: Профессор пытается обучать юную Королеву, а она не хочет подчиняться законам науки. Все этой пьесе диалоги созданы автором для решения художественной задачи: изображение характеров героев, отражение мыслей и чувств автора, рассказ о событиях. Все формы словесного выражения служат материалом, из которого создается художественное произведение.

4. Размышлениями Михаила Ильича Ромма из его книги «Устные рассказы». Ромм был замечательным рассказчиком и, по настоянию друзей, рассказывая что-то, стал включать магнитофон, а потом из этих записей составила книгу. При этом автор оставил текст таким, как он был записан на магнитофоне.

5. Диалог как основная, первичная форма общения представляет собой динамическую структуру, которая определяется прежде всего его коммуникативной сущностью. Являясь неотъемлемой частью создаваемой писателем картины мира, художественный диалог как форма вторичной коммуникации становится важным средством реализации эстетической функции, специфика которой обусловлена авторской индивидуальностью

В художественной литературе диалоги выступают как яркий стилистический прием, средство оживления рассказа.

Цитированный диалог выполняет несколько функций:

- во-первых, он разнообразит речь, сменяя авторский монолог диалогом;
- во-вторых, воспроизводит живую речь, характеризующую персонажей;
- в-третьих, мягко, ненавязчиво выражает главную мысль, "мораль" повести, которая в изложении от автора могла бы показаться излишне нравоучительной.

Художественно-эстетические функции диалогов многообразны, они зависят от индивидуального стиля писателя, от особенностей и норм того или иного жанра и от других факторов.

6. Заключение: Монолог и диалог рассматриваются как две основных разновидности речи, различающиеся по количеству участников акта общения. Диалог как способ обмена мыслями между коммуникантами в виде реплик является первичной, естественной формой речи в отличие от монолога, представляющего собой развернутое высказывание одного лица. Диалогическая и монологическая речь могут существовать как в письменной, так и в устной форме, однако в основе письменной речи всегда лежит монологическая, а в основе устной – диалогическая. Монолог часто – кульминация образа. Он произносится в момент наивысшего накала чувств. Приобретая новые качества и формы, монологи раскрывают нам неизвестные до того возможности художественной словесной формы в создании психологического портрета героя.

Литература:

1. Васильева А.Н. Основы культуры речи. — М., 1990.
2. Колокольцева Т.Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи. - Вологодград, 2001.
3. Шаройко О. И., Структура диалогической речи в произведениях Одесса, 1998.
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 2004.
5. <http://www.pravmir.ru/monolog-i-dialog-pravila-postroeniya-i-vedeniya/>.

УДК:371.13

А. Манатбекова, Л. Медхатова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: П.С.Нургазина

ВНЕДРЕНИЯ ПОЛИЗЯЫЧИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Термины «полиязычие», «многоязычие», «глобализация» стали наиболее часто встречаться в подходе к изучению иностранного языка. В странах Европейского союза широкое распространение получил принцип полиязычности. Европейцы придерживаются такого правила: «Каждый из нас говорит на своем родном языке, но мы понимаем друг друга». В качестве примера можно привести следующие страны: Финляндия, где в качестве второго официального языка принят шведский, на котором говорит 6% населения всей страны; Южный Тироль, здесь на равных правах существуют три языка: немецкий, итальянский и государственный французский.

Языковой плюрализм в Казахстане рассматривается сегодня как следствие осуществленных общественно – политических и экономических реформ. К данным реформам относятся следующие преобразования: казахстанское общество становится более открытым, наше государство входит в мировое сообщество, развитие и укрепление межгосударственных политических, экономических и культурных связей. Все вышеназванное способствует тому, что иностранные языки в настоящий момент востребованы обществом. Владение иностранными языками расширяет профессиональную компетентность специалиста, открывает доступ к ресурсам мирового значения, делает специалиста конкурентоспособным не только в национальном, но и в мировом масштабе.

В ежегодном Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана отмечена актуальность полиязычного обучения, поскольку «одной из важных ценностей и главным преимуществом нашей страны являются многонациональность и многоязычие». Программа полиязычного обучения предусматривает создание новой модели образования, способствующей формированию конкурентоспособного в условиях глобализации поколения, владеющего языковой культурой. Знание казахского, английского и русского языков даст молодежи ключ к мировым рынкам, науке и новым технологиям, создаст условия для формирования мировоззренческой установки на конструктивное сотрудничество на основе приобщения к этнической, казахстанской и мировой культурам. В этом году делаются первые шаги к внедрению новой модели образования в вузах: реформируются стандарты образования, в вузах открыты спецотделения, где преподавание ведется на трех языках.

Программа полиязычного образования, внедряемая в Казахстане, является уникальной и подразумевает, в отличие от западных аналогов, параллельное и одновременное обучение на трех языках.

По мнению Президента Н.Назарбаева: «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана - это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности».

Процессы глобализации, активные интеграционные процессы, происходящие в современном мире, затронули не только социально-экономические, социально-политические, но и социально-культурные сферы деятельности человека. Глобализация мира в сфере культуры и образования, в настоящее время, характеризуется интенсивным сближением стран и народов, усилением их взаимодействия и взаимовлияния. В этих условиях актуализируется проблема модернизации образования, в том числе проблема языкового образования.

Процессы глобализации, активные интеграционные процессы, происходящие в современном мире, затронули не только социально-экономические, социально-политические, но и социально-культурные сферы деятельности человека. Глобализация мира в сфере культуры и образования, в настоящее время, характеризуется интенсивным сближением стран и народов, усилением их взаимодействия и взаимовлияния. В этих условиях актуализируется проблема модернизации образования, в том числе проблема языкового образования.

Поликультурность, полиязычие наряду с коммуникативной и информационной компетенциями, сегодня мировым образовательным сообществом определена как базовая компетенция образования и одно из магистральных направлений мирового образовательного пространства.

Поликультурное образование в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений в системе образования, в том числе и высшего профессионального образования; является важной частью современного образования, способствующей приобретению знаний о духовных и культурных ценностях, традициях других народов. Именно образование является важнейшим этапом в процессе формирования и развития поликультурной, толерантной личности, уважающей не только свою, но и культуру других народов; этапом, когда осознанно и целенаправленно формируются ценностные ориентиры, жизненные принципы и приоритеты молодого поколения.

Формирование «полиязычия» - процесс сложный и длительный, очень важный с позиции сложившихся политических и экономических реалий современности. Полиязычие способствует консолидации общества, помогает сохранить исчезающие языки и культуры, *Ч. Айтматов писал о «полилингвизме» следующее: «бессмертие народа – в его языке. Каждый язык велик для своего народа. У каждого из нас есть сыновий долг перед народом, нас породившим, давшим нам самое большое свое богатство – свой язык: хранить чистоту его, приумножить богатство его. Но вот мы сталкиваемся с новой диалектикой истории. Современное человеческое общество находится в постоянно всевозрастающем контактировании, что все более становится общей жизненной и культурной необходимостью. В этих условиях каждому человеку надо владеть несколькими языками».*

Обучение языкам, связанное с ознакомлением с культурными, историческими, социальными ценностями каждого языка должно служить средством взаимопонимания между народами. Формирование языковой компетенции представляет ценность в обогащении своей собственной культуры в целом.

Список литературы:

1. Библиографическое описание: Абдукадырова Т.Т. Полиязычие как фактор становления поликультурной личности в условиях глобализации общества // *Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн.* 2017. № 5(35). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/4769> ;
2. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Русский язык, 2008. — С. 52. ;
3. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике // *Язык и культура.* — М.: Индрик, 1995. — С. 126-128.

УДК: 821.161.1

Н.С. Жукова

Алтайский государственный педагогический университет

Научный руководитель: Н.И. Завгородняя, к. ф. н., доцент кафедры литературы

КАТЕГОРИЯ БОГА В ЭСТЕТИКЕ И ПОЭТИКЕ ДЕОНИДА АРОНЗОНА (ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ)

Леонид Аронзон (1939-1971) — один из значительных российских поэтов 1960-х. Формирование его как поэта происходило в петербургской культурной среде 1950-1960-х годов. Аронзон часто воспринимался другими неофициальными поэтами как центральная фигура ленинградской неофициальной литературы — поэт, благодаря которому она начала обретать собственный голос. Аронзон — поэт высоких состояний, хорошо ориентирующийся в пространствах

духовного и душевного. Его весьма богатая образная система и художественная философия остаются непрояснёнными в связи с широким метафорическим пространством бытия.

Какой бы ни был образ в художественном мире Л.Аронсона: ребёнок, цветок, фигура в пальто, плафон, дорога или пруд; какое бы ни было пространство: холм, комната, сарай или же абстрактное будущее – Аронзон изображает Бога, меняющего свою форму от строки к строке.

Художественная картина, воссоздаваемая поэтом, – пейзаж разрывов, а художественная реальность поэта творится им, пожалуй, именно в этих зазорах меж двумя пространствами: земным и небесным.

Создав основной корпус модели мира, Аронзон изображает фон – ночь – как особую декорацию, на фоне которой разворачивается диалог творца с Творцом.

В художественной философии Л. Аронсона Бог и Красота, являющие собой гармонию, связывают разные планы одного пространства. Следовательно, творец может созидать лишь внутри самого Бога, самой Красоты, обнаруживая гармонические связи между элементами, входящими в созданный им художественный мир.

Мотив отражения, часто встречающийся в лирике поэта, суть тому подтверждение: облако, отражаясь в сломанных льдинах, осуществляет своё шествие сразу в двух измерениях; но, отразившись, оно принимает иную форму, которая гармонирует с окружающим его предметным и(или) природным миром. Связующая нить меж отражённым и отражаемым, проходящая в том самом зазоре меж пространствами, становится универсальным гармонизирующим элементом.

Осуществляемый поэтом побег от мира, в котором, вероятно, перестали чувствоваться эстетические гармонизирующие связи, приводит его к урбанизированному пространству. Укрываясь здесь, в словах, он возвращается через лексику и грамматику к своей художественной реальности. Так, специфика изображения взаимосвязи пространств, пейзажа разрыва, снов и пауз, положения поэта внутри Бога и Красоты определяет особенности поэтики Леонида Аронсона.

Литература:

1. Аронзон Л. Л. Собрание произведений: В 2 т. / Сост., подгот. текста и примеч.: П. А. Казарновского, И. С. Кукуя, В. И. Эрля. — СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2006
2. Степанов А.И. Главы о поэтике Леонида Аронсона [Электрон. ресурс]. – 2010. – URL: <http://alestep.narod.ru/critique/>

УДК: 821.161.1

Н.А. Исмаилова

Алтайский государственный педагогический университет

Научный руководитель: Т.А. Богумил, к.филол.н., доцент кафедры литературы

ОБРАЗ ЛИПЫ В ПОЭТИЧЕСКОЙ КНИГЕ Б. Л. ПАСТЕРНАКА «КОГДА РАЗГУЛЯЕТСЯ»

Русская поэзия богата образами деревьев, что обусловлено и природно-климатическими условиями обитания, и фольклорно-обрядовыми традициями, и продолжительным земледельческим укладом жизни восточных славян. Известно, что в основе мифопоэтических представлений многих народов лежит образ мирового дерева, которое, благодаря своим корням и ветвям, связывает несколько миров, образуя структуру мироздания. В произведениях русской поэзии дерево нередко выступает как система пространственных и духовных координат, соединяющих небо и землю, верх и низ, право и лево, все стороны света [4, с. 40]. Статистические данные показывают, что в русской картине мира первое место по частотности употреблений принадлежит березе (в 84 стихотворениях из 3700 рассмотренных). Далее, в порядке убывающей частоты, следуют: сосна – 51, дуб – 48, ива – 42, ель и рябина – по 40, тополь – 36, клён и липа – по 30 [4, с. 49]. Предмет нашего внимания – образ липы в лирике Б. Л. Пастернака как один из самых частых в его творчестве. Так, в поэтической книге «Когда разгуляется» (1956-1959) Пастернак упоминает липу пять раз.

Стихотворение «Липовая аллея» (1957), что понятно из заглавия, максимально обращено к тематике липы. С самого начала Пастернак вводит замкнутый локус липовой аллеи, являющийся воплощением элегических усадебных мотивов. Липы описываются как двухсотлетние великаны, связанные с предками и поминовением-памятью: «Липа...одно из самых долгоживущих деревьев, не только напоминает своим запахом о прошлом, но и сама помнит далекую старину, как ровесница

предков, как воплощенная память» [4, с. 80]. Горизонтальная линия аллеи дополняется вертикальным расширением пространства: вверху – сплетение вершин лип, внизу – лужайка и цветник. Деревья выступают посредниками между небом и землей – двумя мирами. Аллея создает впечатление таинственного замкнутого потайного хода, доступного далеко не каждому. Вершины смыкающихся лип создают куполообразную форму, что дает возможность говорить о природе как о храме. Пастернак, моделируя пространство храма, дает понять, что природа для него сакральна. Композиция «Липовой аллеи» – зеркальная. Вторая половина стихотворения противопоставляется первой: если первая часть делает акцент на форме, то вторая часть – на сути, внешним проявлением которой является аромат. Дух, душа, дыхание – однокоренные слова, поэтому лирический герой, вдыхая аромат, наполняет им душу, перерождается, становится частью природного храма. А вдыхаемый запах липы густой и насыщенный, вязкий и плотный. Пастернак сравнивает природу с книгой, где переплет книги – форма – это парки и клумбы, а сам терпкий и берущий за сердце запах – предмет и содержание. Автор, проводя параллель между запахом и книгой, показывает, что липа как источник этого аромата – дерево памяти. Она не только напоминает своим запахом о прошлом как одно из самых долгоживущих деревьев, но и сама является этим прошлым, воплощением далекой старины. Липа и ее аромат – ретранслятор собственной системы ценностей, подобно священной книге. Сакрализация липы, а, следовательно, природы, видна и в последнем катрене: показано монументальное и по-своему мощное дерево. На нем – цветы, «закапанные воском» и «зажженные дождем» они подобны горящим свечам в храме. Дерево буквально горит и светится изнутри, а созданная при этом цветовая гамма (огненные и янтарные оттенки) позволяет сравнить цветы с медом, что вполне логично, ведь липа – медоносное дерево. Мёд же символизирует бессмертие – природа вечна и сакральна, она бессмертна. Его традиционно связывают и с поэзией: в греческой мифологии мёд – символ поэтического гения. Тогда липа – еще и дерево поэзии.

В стихотворении «Во всем мне хочется дойти...» (1956) предстает абстрактный сад, являющийся своеобразным раем лирического героя, который в свою очередь и сотворил бы его – рай. Лирический герой позиционирует себя Творцом, ведь именно он способен на создание рая. Пастернаковский рай растителен: в нем присутствуют и мята, и луга, и осока, и сенокос, и роза, являющаяся символом завершенности, полноты и совершенства, что соответствует чаянию Творца в совершенном творчестве, и, наконец, его венцом является липа как священное дерево. Автор вновь сравнивает природу и храм, связывая это с образом липы. Стоит обратиться к общесистемному пастернаковскому мотиву «клейкости-липкости», который соотносится со всеобщим – космическим – миропомазанием [3, с. 69]. Это говорит о том, что липа имеет религиозный характер. Впрочем, липа у славян — дерево, почитаемое как святое. Южные славяне традиционно высаживали липу вблизи церквей и храмов. В культуре восточных и западных славян липа тесно связана с христианскими легендами. Она считалась деревом Богородицы: «Говорили, что на ней отдыхает Богородица, спускаясь с небес на землю» [1, с. 283].

Достроить авторское понимание образа липы помогает обращение к другим стихотворениям Пастернака. Например, стихотворение «Июль», написанное в 1956 году. Автор создает персонифицированный образ дачника-отпускника, июля. Любопытно, что слово «июль» по-украински звучит как «липень», возможно, потому что в июле происходит цветение липы. Липа имеет семантику клейкости-липкости и, благодаря названию, является лейтмотивом в стихотворении. Именно поэтому антропоморфный июль (липень), подспудно имея значение липкости, притягивает к себе пух одуванчиков, лопух – таких же беззаботных, как и он сам. Аналогичное свойство имеет и память: она позволяет накапливать информацию; происходит «прилипание» внешнего мира к внутреннему. В стихотворении «Золотая осень» (1956) Пастернак вводит образы вязов, ясеней, осин, осенней влажной земли, прелой листвы, желтого клена, березы, липы. Березы и липы стоят несколько отдельно от остальных деревьев. Эти два дерева приобретают антропоморфные черты: они подобны новобрачной. Раньше, как известно, девушки на весеннем празднике Семике водили хороводы вокруг березы, наряжали ее разноцветными лентами: «На ней сплетали ветки в косички, уподобляя молодой девушке, надевали венки» [5, с. 64]. Автор также показывает персонифицированную берёзу, становящуюся юной, святой, непорочной девой. Более того, береза предстает мировым деревом – центром рая, Сада Выриего, из чего следует, что описываемое поэтом пространство – райское, сакральное. Что же касается липы, то она является своеобразным и незаменимым атрибутом новобрачной-березы, ведь она, осенняя липа, – венец. Это соответствует тому, что в античности писатели называли липу «золотым деревом» [5]. Все в стихотворении имеет растительное происхождение, однако в последней строфе поэт вводит образ старых книг, одежды, оружия, помещая это в локус древнего уголка и называя сокровищами. Обращение к данным образам

неслучайно, ведь они имеют запах старины, они – кладезь, сокровища, память лирического героя. Мотив памяти свойственен и ранее упомянутой липе. Липа как «воплощенная память» заявлена и в стихотворении «Поездка» (1958). В последней строфе Пастернак вскользь упоминает о купах лип, которые скрываются так же быстро за окнами поезда, как и все остальное. Липы собраны в купах: в одном месте сконцентрированы «деревья памяти»; они аккумулируют воспоминания о прошедших временах, сквозь которые мчится поезд. Более того, «купы» созвучны с «куполом», из чего получается словосочетание «купол лип»: кроны деревьев образуют арочное сплетение, подобное куполу храма – липа, как часть природного храма, священна.

Итак, творчество Б.Л. Пастернака содержит немало природных мотивов, однако особое положение занимает липа. Автор употребляет этот образ в совершенно разных контекстах, однако смысл универсален, един, он тождественен во всех случаях. Липа, будучи одним из незаменимых атрибутов природного храма, и сама является сакральной. О священности липы говорит и Ежи Фарино, вводя при этом мотив «клейкости-липкости», соотносящийся с миропомазанием, во время которого подаются дары Святого Духа. Дерево сосредотачивает вокруг себя различные проявления сакральной и сакрально-магической деятельности. Липа также несет семантику памяти; она – «воплощенная память». Она аккумулирует воспоминания, передавая их последующему поколению: поэт желает сохранить свое творчество, поделиться не только с современниками, но и передать потомкам. Память сама по себе связана с сакральностью: запоминать стоит только самое существенное, священное. Информация, получаемая человеком, запечатлевается в сознании, так сказать «прилипает». Так и липа, вследствие природной липкости, притягивает к себе мир, сохраняя его. Таким образом, в лирике Пастернака липа приобретает два значения: священное дерево и память.

Список использованной литературы:

1. Агапкина Т.А. Липа // Славянская мифология : энциклопедический словарь. – Москва : Междунар. отношения, 2002. – 512 с.
2. Пастернак Б. Л. Сестра моя – жизнь : стихотворения, роман в стихах. – Москва : Эксмо, 2012. – 640 с.
3. Фарино Е. Белая медведица, ольха, Мотовилиха и хромой из господ. Археопэтика «Детства Люверс» Бориса Пастернака. – Стокгольм : Стокгольмский университет, 1993. – 87 с.
4. Эпштейн М. Н. Стихи и стихия. Природа в русской поэзии 18-20 вв. – Самара : Бахрах-М, 2007. – 352 с.
5. Энциклопедия символов [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.symbolarium.ru/index.php/> (дата обращения: 03. 03. 2018г.)

А.Е. Шаймарданова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

МӘШХҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ МҰРАСЫ: ЖАҢҒЫРУ МЕН ТАБЫС КІЛТІ

Резюме

В данной статье рассмотрены взгляды Машхур Жусуп Копейулы, в которых проанализированы качества успешного человека.

Summary

In this article considered the point of view Mashkhur Zhusip Kopeyuly, which analyzed qualities of successful person.

Елбасы Н.Назарбаев Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласында: «...Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын [1] деген болатын. Олай болса жаңғыру жолында әрбір қазақстандық азамат бақуатты, табысты болуды қалайды. Табысты болудың кілті неде? Қазақ әдебиетінде жалпы гуманитарлық ғылымдар аясында қазақы дәстүрдегі табыстың, бақыттың қандай да бір формуласы бар ма? Қазіргі таңда күншығыс елдері мен үнді елінің әр түрлі медитациялары, тренингтер, семинарлар, бизнес-кәсіпкерлікті үйретуші коучерлер тым-тым көбейіп кетті. Кітап

нарығында сұранысқа ие кітаптар Р.Кийосаки, Д.Карнеги, С.Кови «Семь навыков высокоэффективных людей», Стив Джобс, Наполеон Хилл «Думаю и Богатей», Робин Шарма бұл біразы ғана, ал күн санап шығып әлеуетті болудың кілтін тауып, жаһанға жар салып жатқандары қаншама. Кәсіпкерлікті ұршықша иіріп, атақ пен даңқ шыңын бағындырған, идеялары өркениет дамуының бөлшегіне айналған жандардың еңбектері мен жүріп өткен жолдарын, өмірлік тәжірибелерін оқып шыққаннан зиян бола қоймас, алайда қазақ халқы да өз ұрпағына бақ, сәттілік, символдары мен жолдарын ауыз-әдебиеті үлгілері, нақыл сөздер, ырым-тыйымдар арқылы және әулие-әнбие, ғұламалар, данышпан, хакімдер арқылы аманаттап кеткенін естен шығармау ләзім. Әулие демекші, әулие деген кім? Шәкәрім қажы: Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие дегені сол болса керек, - дейді. Бұл тұрғыдан Ясауи, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп кемелдікке жеткен жандар. Неге Мәшһүрді әулие дейміз? «Мәшһүр-Жүсіптің білмейтіні жоқ екен» деп тамсанып отырған ұлы Әбдірахманға Абай: «Шәкәрім мен Мәшһүр-Жүсіп – құрдас. Екеуі де дін жолында жүрген жандар. Мен де ақынмын, Мәшһүр де ақын. Дегенмен ол ақын болғанмен, құдайға жақын. Сондықтан да Мәшһүр адамзаттың әулиесі ғой» [5,241] десе керек. Иә, әулиелік қазаққа әлімсақтан мәлім құбылыс. Ескі дүние, бағзы заманда Сақ даласында Заратуштра, Анарыс (Анахарсис) деген әулие адамдар өмір сүрген деседі. Қызылорда, Атырау облыстарында жүздеген қасиетті әулиелер қорымы сақталып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Тәңіріге қатысты ұғымдардан ат тонымызды ала қашқан кеңес заманында «әулие» сөзіне берілген түсініктер «діни ұғым», «діни мистик» дегеннен аса алмады. Әйтеуір, әулие көрегендігі бар сәуегей кісі, адам тағдырына ықпал жасай алатын қасиетті, киелі жан екенін біліп өстік [4,600]. Әулиелік - Ұлы Жаратушыға деген шексіз сенім. Парсы тілінде «әулие» сөзі «Құдайдың досы» деген мағынаны береді екен. Шәкәрім:

Жүрегі таза адамдар,
Зұлымдықтан амандар,
Қиянатсыз надандар-
Әулиеден кем емес! – яғни, әулиеліктің шарты үшеу: жүрегі

таза, зұлымдықтан аман, қиянатсыз әділ адам болуы керек деп нақтылап береді.

Ахмет Ясауи Шәкәрім оңашалықты қалап, бірі жер асты қылуатке түсіп, бірі Саятқорадан пана тапты. «...Мәшһүр Жүсіпті әулие дегенмен, оның әулиелерден өзгешелігі барлығын айтқан жөн. Мәшһүрдің әулиелігі – оның қайраткерлігінде. Мәшһүр Жүсіп өзге әулиелердей адам болмысынан қашып, таудағы тас үңгірлерді мекендеп, тақуалық ғұмыр кешкенді мақсат тұтқан жоқ, ол керісінше қауым ішінде болуды мақсат етті, себебі ол қоғам қайраткері еді. Ол қоғамның күрделі мәселелерінен қашып немесе отбасылық өмірді тәркі қылған жоқ, ол адамдар ішінде адам болып өмір сүруді өзінің көзқарасының алтын қазығына айналдырған ізгі мақсаттағы ойшыл» [3, 268] белгілі философ Ғ.Есімнің ерекше пікірі де ойландырады.

Мәшһүр Жүсіп: «Он төрт тоймас бар. Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды. Кісі ойға тоймайды., бөрі қойға тоймайды. Құлақ естуге тоймайды, көз қарауға тоймайды. Өмір жасауға тоймайды. Бай малға тоймайды. Ғалым ғылымға тоймайды. Жер суға тоймайды. Қатын ерге тоймайды. Өлік дұғаға тоймайды. Бала нанға тоймайды. Тірі іске тоймайды», - деп он төрт түрлі тоймасты түгендеп береді. Соңғы тірі іске тоймайды дегенде Мәшһүр бойында жаны бар адамның барлығы еңбек қылып, іс жасап қимыл қозғалыста болуын анықтап отыр. Жалпы Мәшһүрдің сыны тірі мен өлі арасында өлшенген. Мәселен «Нәпсінді атқа мінгізбе» аталатын елу алты жолдан тұратын ұзақ өлеңінде:

Ғылым біл, жұмыс істе, - оған серік,
Жарлығы – мал, бұл ғылым – байға көрік!
Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,

Өлік біл, оны жан деп білме тірік! - деп ғылым-білімді яғни интеллектуалды ой еңбегін бірінші орынға қойып, оған ниеттенбеген жанды тіпті тірілер қатарына қосқысы жоқ. Сонымен аузың аққа жарып ел қатарына қосылмақтық Мәшһүр баба үшін ғылым-білімнен басталса, екіншіден оған бөгет болатын әрине, жалқаулық екенін жасырмайды. «Мұсылманшылық шындығы» еңбегінде: «...Ақымақтықтан жалқаулық көп жаман. Жалқаулықтан – жас болып, кәрі кісі сықылды кеп-харекеттен бос қалмақтан дейді екен. Бұрынғылар: «Кедейлік үш ағайынды болады! – деген. Үлкені – кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы!-деген. Осы айтылған үшеуі жалқау кісінде бір туысқан бауырдан жуық боп, бас қосады. Кежірліктің тамыры желкеде болады. Кежір кісінің желкесінен тартып, қаңтарып қойған қырық қаңтаруы болады. Бірі жіберсе де, бірі жібермей, ішетұғын астан, алатұғын олжадан құр қалдырады. Жалқаулықтың тамыры жерге отырарлық дүнбенің алақан аясындай айналасында болады. Орнынан қозғалып тұрғысы келмейді, найқалып отыра береді. Ұйқының тамыры шынтақта болады. Ұйқышы болатұғын қу

шынтағын жерге тіреп жата береді. Тілалғыш, елгезек болып үйрен. Кежірліктен құтыласың, тіпті дәнеме қылмасаң да, жаяу аяндап, олай-былай жүріп үйрен, жалқаулықтан құтыласың! Дүние – ақыреттің бірі болмаса, бірінің уайымын ойлап: «қалай қыламын, қайтіп есебін табамын?!, - деген ойға түс. Ұйқышылықтан құтыласың. Ақын атаған үшеудің екеуі бізге жақсы таныс, ал кежірлік деген не? Әйгілі Қазыбек би Өнет бабаға дау жанжалдың, ұрыс төбелестің адамды ардан күстіртіп, қиянат зұлымдық қылдыратын адамдардың бастарын бір жерге сыйдырмайтын не және олар қайдан шығады дегенде Өнет баба мысалға келтіретін арабтың хакім яғни қазақша әкім деген сөзді екі рет айтқанда а к м – а к м деген алты ауыз сөздегі екі к-ның біреуі осы кежірлік болатын. «Екінші «к» кежір-қисық. Кежірлік – адамның қасиетсіз мінезінің бірі. Кежір-қисық адам өзі білмейді, біреудің таза ақыл кеңесін алмайды. Өз дегенімді істеймін деп таласады, жағаласады, тыным таппайды, басқаға тыным таптырмайды» [2,143] - деп анықтама береді.

Назарды жоғарыдағы кеп-харекет деген сөзге аударғым келіп отыр. Себебі ойшыл бұл жерде жай ғана әрекет деп отырған жоқ, харекетті ныспылайды. Қазақстан ұлттық арнасында көпшілік қауымға жақсы таныс Б.Құранбектің «Харекет» бағдарламасы да еске оралады. «Харекет» сөзінің толық мағынасын ғалым Омар Жәлел былай тарқатады: «...Біз күнделікті синоним ретінде қолданып жүрген әрекет, харекет – екеуде арабшадан енген сөздер. Десе де, Абай, Мәшһүр Жүсіп, шәкәрім шығармашылығында бұл екі сөздің парқы ажыратылады. Екі сөздің мағыналық тұтастығы болғанмен, мәндік айырмасы бар екенін көреміз. Бұл ажырату, термин жасау жұмысы бірінші рет қазақ әдебиетінде Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек» деп басталатын өлеңінде беріледі:

Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды,
Қылып жүрген өнері:
Харекеті – әрекет,
Өзі оңбаған антұрған

Кімге ойлайды берекет? Абай қулық, сұмдық жолына жұмсалған адамның іс-қимылын әрекет, ал ізгілі жолына жұмсалған тіршілік жолындағы күресті харекет деп атайды. Орысшаға аударар болсақ үш ғұлама ақынның әрекет деп жүргендері действие, ал харекеті – деятельность [6,74].

Бұдан әрі ғұлама: Қазақта бір мақал бар: «Жігіт өсекке ілінбей, есепке ілінбейді!»-деген және бір сөз бар: «Батып кінә қылуға жарамаған жаман қорқып, тәуба қылуға да жарамайды!» - деген. Бұл жерде жақсы ісінмен жұрт көзіне түспек туралы айтып отыр. «Басы бұлбұл, аяғы дүлдүл болса да, жұрт (иұрт) қолына алып көтермей (көтармай) адам дәнемеге жарамайды. Дұрыс түсіну керек Мәшһүр мақтан үшін мал жиып, атың шықпаса жер өрте деген мақсатта айтпаған. Бұл жерде қайратсыздық туралы айтып отыр. Істі бастарда дауаламайтын жүрексіздер мен топқа түскенде ынжықтық танытатындар жайлы айтса керек. Мұның соңың ақын тағы мына өлең жолдарымен түйіндейді:

Қайрат қыл, жалқаулықтың жібін үзіп,
Көрген жан түңілмесін күдер үзіп.
Бойыңа жалқаулықтың үйір қылсаң,
Жүресің көрінгенге көзің сүзіп.

Мәшһүр көрінгенге көз сүзу, кедей болу жігіт адамға сын екінін жеткізеді. Өлеңдерінде әрбір дені сау, он екі мүшесі аман ер азаматтың нәпқасын тауып, кәсібін дөңгелентіп бақуатты өмір сүргенін қалайды. Былайша айтқанда қазіргі заман талабы бизнес, кәсіпті де айналып өтпейді. Мысалы:Базарға келіп едің ат терлетіп,

Бос жүрсің әр нәрсені тамаша етіп,
Сен бүйтіп далбаса боп босқа жүрсең,
Жұрт тарқап, сауда бітіп, қалар кетіп. Байқасақ өлеңдегі базар сөзі қазіргі нарықтық экономиканы да жұмбақтай тұспалдап тұр. Қазіргідей бәсекеге толы еңбек нарығы бос жүруді көтермейді. Абайдың есектің артын жусанда мал тап деген аманатын Мәшһүр Жүсіп:

Боқ ұстасаң қолыңа жұғып қалмас,
Сыйлы қылар басыңды іске тырмыс.
Жігіттікте іс қылсаң жаннан кешіп,
Төр алдында отырып жерсің жамбас. Немесе:
Жігіттікте жаннан кеш те, іс қыл:
Өлсең, өлесің.

Өлмесең, кісі боласың десе, енді бірде:

Жоқ болып, жарлы болсаң,

Жан бір күдері

Қанша қинасаң, қинауыңа шыдай береді.

Үзілмейді. Бұл жерде күдері дегеніміз - әбден иі қанған тері.

«Қанағат туралы жұмбақ өлең» соңындағы оқиғаны қорытындылай келе ақын:

Есті адам - қанағатты,

Қанағатты адам тиянақты.

Тиянақты адам көнтерілі,

Көнтерілі адам қайғысыз.

Қайғысыз адам бақытты. Ендеше есті адам бақытты болады. Тағы да көнтері деген ұлттық дүниетанымға негізделген төзімді, шыдамды мағынасындағы ұғымға кездесеміз.

Ғалым Дихан Қамзабекұлы: «...Ағартушылық кезеңнің бар мақсат-мүддесін бойына жинақтайтын әдебиеттің формасы білім-ғылыммен шектелмейді» дегенін есте ұстасақ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзімен сырласа отырып, оқырманын толғанысқа шақыра отырып, діни құндылықтарды насихаттай отырып, адамның өзін-өзі тәрбиелеу арқылы табысқа жетуге болатынын дәріптейді.

Халық ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін жеткізуші, Шығыстың рухани қазынасын меңгерген, орыс және батыс Еуропа мәдениетіне оң қараған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мұрасы - мәдени құбылыс. Оған қай тұстан қарасаң да бейне бір өміртану оқулығы сияқты. Сондықтан да Мәшһүр шығармалары - адам баласының ұлтына қарамастан өмірдің жаңа көкжиегін көруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан. – 2017, 26 сәуір
2. Құдайбердіұлы Ш, Үзілмеген үміт. - Алматы: Дәуір, 2008. - 664б.
3. Есім Ғ. Тұлғалар-қаламгерлер. – Астана: Фолиант, 2012. -424б.
4. Пазылов Ә., Әпеков Р, Мәшһүр Жүсіп кесенесі. – Қостанай: «Коснатаяполиграфия», 2013. -16б.
5. Қосаева Н.Қ., Күзембаева В. Ұлы тұлғалар: Сөз өнерінің зергері.-Алматы: 2008. - 308 б.
6. Жәлелұлы О, Харекет: Монография.Зерттеу мақалалар. - Астана: Профи медиа, 2016. - 512б.

УДК:372.881.111.1.

С.С. Аманбаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Г.А. Куребаева, к.ф.н., заведующая кафедрой
иностранной филологии и перевода

ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК ТЕХНОЛОГИЯ ОЦЕНИВАНИЯ И РАЗВИТИЯ

В связи с переходом на лично-ориентированное обучение все больше и больше возрастает необходимость использования современных методов оценивания качества и уровня образования. Одной из современных и продуктивных технологий мониторинга качества образования стал языковой портфель. Возможно, кто-то уже сталкивался с этим понятием, возможно кто то нет.

Языковой портфель - это личный документ, который состоит из самостоятельных работ и позволяет учащемуся оценить свою собственную языковую компетенцию. Речь идет о смещении акцента в процессе обучения иностранными языкам с преподавательской деятельности на деятельность учащегося. Для этого у школьников должна быть сформирована способность к объективной самооценке, рефлексии.

Также это помогает отследить динамику овладения предметом в различных аспектах (например, знание грамматики, написание эссе). Очень часто ученики, которые читают, хорошо пишут тесты на грамматику, но когда дело доходит до написания грамотного, структурированного эссе для них это проблема. Когда в изучение языка это становится слабым звеном, необходимо коллекционировать свои письменные работы обязательно с выделенными ошибками, чтобы наглядно видеть, что не допускать в следующих эссе. Собирая свои письменные работы, ученик демонстрирует

нам и прежде всего себе свои усилия и прогресс в данной области. Таким образом, мы видим, как за определенный период времени ученик улучшает свои письменные навыки или другие [1,2].

Также языковой портфель представляет собой сборник достижений учащихся, т.е. основной смысл здесь - это показать все, на что ты способен. Школьники вкладывают похвальные листы, грамоты сертификаты об участие или занятых местах на олимпиадах. Старшеклассники уже более осознанно и целенаправленно отбирают образцы своих работ для включения в портфель, что непременно помогает им для поступления в зарубежные вузы, а также для работы. Это могут быть сертификаты о сдачи международных экзаменов таких как: TOEFL, IELTS, GMAT [1].

Далее предоставлена структура Европейского языкового портфеля. В структуру данного Языкового Портфеля входит 4 раздела: «Портрет учащегося», «Языковой паспорт», «Языковая биография» и «Досье». В блок «Портрет учащегося» входят основные сведения об ученике и семье. Знание языков на период создания портфеля, его интересы и так далее. Блок «Языковой паспорт» включает такие разделы, как:

Почему я изучаю английский язык

Что я умею делать:

В блоке “Почему я изучаю английский язык” указаны цели и причины изучения языка. Обучающийся на свое усмотрение может выбрать то, что приемлемо ему или написать свои варианты.

В блоке «Что я умею делать» учащимся предоставляется право выбора, самостоятельно оценить свои языковые умения и навыки, стимулировать осознанный выбор уровня и специфических языковых умений. На предоставленном слайде показана форма заполнения контрольного листа самооценки. Такой лист учащийся заполняет самостоятельно. Здесь обязательно должен быть указан период времени. Давайте рассмотрим 1 и последний вариант.

В этом разделе владелец портфолио представляет: а) свою историю изучения языка, анализируя собственные достижения и прогресс и подкрепляя анализ примерами и фактами языковой биографии; б) перечень межкультурного опыта, т. е. поездок и контактов, и как они повлияли на развитие навыков [2,3].

Раздел «Досье» предоставляет обладателю портфолио возможность отобрать материал, который ему кажется интересным и информативным, и поместить его в портфолио в качестве иллюстрации тех достижений в области изучения языка.

Материал может включать в себя письменные работы (не обязательно с отличными оценками); список прочитанной литературы; тестовые работы, либо свидетельства об участиях в проектах, т. е. все, что является показательным в плане изучения языков [3].

В настоящее время разрабатываются несколько типов портфолио. Типы портфолио значительно различаются не только по своим целям, но и по способам работы, их созданию и т.д. Также классификация портфолио выполняется и по предметам.

В современной практике обучения иностранных языков эффективно используются следующие виды языкового портфеля в зависимости от его целевой направленности.

1. Self-Assessment Language Portfolio – данный портфель используется как инструмент самооценки достижений учащегося в процессе овладения иностранным языком.

2. Language Learning Portfolio - такой портфель используется для автономного изучения иностранного языка. Причем он может варьироваться в зависимости от одноцелевой или комплексной направленности: языковой портфель по чтению / по аудированию / по говорению/по письму. Языковой портфель взаимосвязанного развития видов речевой деятельности называется Integrated-Skills Portfolio.

3. Administrative Language Portfolio- это языковой портфель, служащий для демонстрации учебного продукта, т.е. тематический языковой портфель, который создается в процессе изучения какого-либо большого раздела, темы, учебного курса.

4. Comprehensive Language Portfolio- многоцелевой языковой портфель, включающий различные цели в области овладения иностранным языком

Более популярным остается второй тип портфеля. Это Language Learning Portfolio т.к. он больше направлен на развитие главных навыков при изучении иностранного языка [3,4].

Языковой портфель как инструмент оценивания

Общеввропейская система оценки знания иностранных языков, или Шкала Совета Европы (Common European Framework, CEK), является частью проекта «Language Learning for European Citizenship». Суть CEF заключается в том, что она устанавливает единые стандарты, которые применяются во всех европейских странах в процессе оценки. Определяя единые критерии оценки, CEF служит

основой для взаимного признания языковых квалификаций. С помощью формулы «сап до» устанавливается уровень владения языками. Уровень владения языком определяется объемом лексического запаса (количество слов, фраз и тем, которые может использовать студент) и грамматических структур, а также степенью развития навыков (темп и чистота речи, активный словарный запас, скорость чтения и легкость понимания текста, легкость восприятия на слух) [4,5].

Заключение

Таким образом, концепция языкового портфеля дает возможность расширить рамки учебного процесса за счет включения в систему оценки достижений учащихся в межкультурном обучении. Языковой портфель позволяет конкретизировать цели обучения иностранным языкам, следовательно, лучше организовывать учебный процесс, учит анализировать учебный процесс совместно с учителями, исходя из самооценки учащегося, его потребностей и мотиваций. Таким образом, у учеников повышается их ответственность за результаты учебного процесса. Соответственно это способствует сознательному отношению школьников к учебному процессу.

Список литературы:

1. Бабина Е.И. Языковое портфолио как инструмент оценивания и развития учащегося.
2. Иванова Н.В. Языковой портфель как инструмент формирования социо-кросс-культурной компетенции учащегося.
3. Новикова Т.Г., Пинская М.А., Прутченков А.С., Федотова Е.Е. Портфолио в зарубежной образовательной практике”. Вопросы образования, 2006, стр.201-238
4. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=12750>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/tematicheskij-yazykovoy-portfel-kak-sredstvo-razvitiya-umeniy-samoostenki-uchaschihsya-pri-obuchenii-russkomu-yazyku>

УДК: 811.112.2

Л.С. Рахымбаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: М. К. Омаров, старший преподаватель кафедры
иностранной филологии и перевода

РЕАЛИИ БЫТА НЕМЕЦКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ В ОБРАЗНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Научная работа посвящена исследованию фразеологических единиц немецкого языка. Современный мир быстро меняется, что находит свое актуальное отражение и в языке.

В последние десятилетия резко возрос интерес к изучению естественных языков как проекции национального мировидения (В. А. Маслова, С. Г. Тер-Минасова). В международной коммуникации на первый план ставится проблема взаимопонимания. Различия между языками, обусловленные различием культур, заметнее всего как в лексике в целом, так и во фразеологии, которая отражает жизнь нации.

В данной работе исследовались фразеологические единицы, употребляемые в речи носителями немецкого и русского языков.

Объектом исследования выступает культура немецкого народа, образные фразеологизмы немецкого и русского языка.

Цель: выявить различие в культурологических особенностях фразеологизмов двух языков, как причину и следствие национальных характеров двух сопоставляемых народов, а также затруднения перевода фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизм, культура, методы перевода, фразеологические единства, сравнение немецкой и русской фразеологии.

При изучении любого иностранного языка происходит соприкосновение с историей и культурой данного народа. Важной составной частью любого языка является фольклор, т.е. народное творчество, в том числе пословицы, идиомы и поговорки.

Невозможно понять настоящее и увидеть прошлое любого народа, не зная его историю. Связь истории и культуры народа с языком особенно ярко проявляется на фразеологическом уровне. Большое число фразеологизмов отражает специфические национальные черты, корнями своими уходят в историю народа, его быт, обычаи, традиции.

Einen Korb bekommen. Jmdm. einen Korb geben-1) получить отказ, дать отказ жениху, (букв.) получить корзину, дать кому-либо корзину. Данный фразеологизм восходит к старому обычаю спускать из окна жениху, которому хотят отказать, корзину с таким плохим дном, чтобы он провалился, если бы стал подниматься в ней на верх. В 17, 18 веках этот обычай несколько изменился: невеста посылала неугодному жениху корзину совсем без дна. В современном немецком языке эти выражения употребляются в самом широком значении: отказать кому-либо, отказаться от чего-либо, получить отказ.

Hals-und Beinbruch!- Желаяуспеха! Ни пуха, ни пера! (букв.) сломать (тебе) шею и ноги. Этот фразеологизм связан с народным поверьем: чтобы отвести от кого-либо несчастье, нужно ему пожелать его.

Alle neune! Всѣ! готово! Все до одного! (букв: все девять; восклицание при игре в кегли, когда сбиты все фигуры). В этом контексте выражение употребляется в значении «выполнить все до конца».

Каждый переводчик должен стремиться к переводу фразеологизма фразеологизмом. Это основное требование. Выполнением его достигается, как правило, наибольшая равноценность в воссоздании фразеологии оригинала в переводе. Однако иногда такой прием невозможен: в языке перевода может не оказаться понятийно равного фразеологизма или он есть, но не подходит по своим стилистическим характеристикам. [Виноградов В.С., 2001, стр. 185]

В данной статье проведен анализ методов перевода различных типов фразеологизмов, взятых из произведения Э.М. Ремарка «Три товарища». Приведены примеры перевода у разных переводчиков: Ю. Архипова и И. Шрайбера.

1) j-m. eins auswischen - посадить кого-либо в лужу, оставить кого-либо в дураках; подстраивать гадость

«Das ist ja albern», erklärte ich, vergnügt, dem Dicken eins auswischen zu können. [E. M. Remarque, s. 36]

Ну, это чистая глупость, - не упустил я случая уколоть толстяка. [Ю. Архипов, стр. 70]

Это просто глупо, - явил я, радуясь случаю уколоть толстяка. [И. Шрайбер, стр.70]

В данном случае при переводе фразеологизма использован метод модуляции, т.к. глагол *auswischen* переводится как стирать (пыль, написанное с доски); вытирать, протирать. Фразеологизм уколоть кого-либо более адекватен, чем предложенные переводы данного фразеологизма, чем и воспользовался каждый автор.

2) Die Sache ist erledigt - песенкаспета, вопросисчерпан

Damit wäre die Sache für mich erledigt gewesen. [E. M. Remarque, s.74]

Этим вопрос был бы исчерпан. [Ю. Архипов, стр. 133]

Этим вопрос был бы исчерпан. [И. Шрайбер, стр. 143] При переводе этого фразеологизма использован грамматический метод - дословный перевод. Каждому слову немецкого фразеологизма есть эквивалент в русском языке, при этом сохраняется структура самого фразеологизма. Оба перевода адекватны.

В немецкой и русской фразеологии есть свои шутивно-иронические прозвища для очень высоких людей. В немецких деревнях с давних пор выращивали хмель – *der Hopfen* и бобы, фасоль – *die Bohnen*. Это тоже выющиеся растения. Для того чтобы побеги поднимались вверх, ставятся подпорки – *die Stangen*.

О высоких и тощих людях здесь принято говорить *eine lange (dürre) Hopfenstange* или *eine lange(dürre) Bohnenstange*. Слова *lang* – длинный и *dürr* – сухой, тощий усиливают образность всего выражения, вызывая представление о чем-то непомерно вытянутом в длину.

Есть и такие фразеологизмы, которые характеризуют и внешность человека, и его внутренние качества. В немецком языке существует, например, фразеологизм *wie ein begossener Pudel*, буквально: пудель, которого облили. Этот образ, намекающий на случайность, неожиданность происшедшего, связывается прежде всего с мыслью именно о внешнем облике человека: попал в нелепое положение и выглядит жалким и смешным, как пудель, которого окатили водой, или как побитый (таков перевод в Немецко-русском фразеологическом словаре Л.Э. Биновича и Н.Н. Гришина). [22]

В русском языке есть фразеологический оборот мокрая курица. В какой-то степени он соответствует немецкому *wie ein begossener Pudel*, потому что оба фразеологизма объединяются значением «смешной, нелепый, жалкий человек». Однако русский фразеологизм мокрая курица воспринимается в большей степени как оценка характера человека: безвольный, бесхарактерный, размазня. [20]

Ум, способности – это те внутренние качества, по которым оценивается человек. Не случайно мы говорим: По одежке встречают, по уму провожают. Есть такая пословица и в немецком языке: *Man empfängt den Mann nach dem Gewand* (одежда, платье) *und entläßt ihn nach dem Verstand* (ум). И в русском, и в немецком языке выражена здесь одна мысль: за красивой одеждой, красивой внешностью может иногда скрываться внутренняя пустота.

В русском языке, например, широко употребляются фразеологизмы *ходячая энциклопедия* и *ходячий университет*, это синонимы, они характеризуют человека, обладающего самыми разносторонними знаниями.

В немецком языке нет фразеологизма *eine wandelnde Universität*, в нем употребляется фразеологизм *ein wandelndes Lexikon*. [22] Таким образом, для перевода двух русских фразеологизмов может служить один немецкий фразеологизм.

О человеке добром, чутком и отзывчивом говорят по-немецки *er (sie) hat ein goldenes (gutes) Herz*.

В начальной (словарной) форме эти фразеологизмы выглядят так: 1) *ein goldenes Herz haben*; 2) *ein gutes Herz haben*.

О близком и дорогом человеке говорят по-немецки: *Du mein Augenlicht!* – Ты свет моих очей! Любимые, дорогие люди уподобляются свету, потому что они являются для людей постоянным источником радости. [21]

В данной научной работе делается попытка показать, в чем и как проявляется национальное своеобразие фразеологических единиц на примере немецкого языка, проследить, в каких тематических группах фразеологизмов эта национальная специфика проявляется наиболее ярко. Можно также подчеркнуть коммуникативную значимость отдельных групп фразеологизмов с национально-культурной семантикой.

Список литературы:

1. Ардова В. В. Учебник немецкого языка / В. В. Ардова, Т. В. Борисова. - М.: Высшая школа, 1972.
2. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография: Избранные труды/ В. В. Виноградов. - М.: Наука, 1977.
3. Виноградов В. В. Русский язык/ В. В. Виноградов. - М.: Наука, 1972.
4. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. - М.: Просвещение, 1978.
5. Завьялова В. М. Грамматика немецкого языка / В. М. Завьялова, И. В. Извольская. - М.: Черо, 1997.
6. Кононенко В. И. Русский язык/ В. И. Кононенко, М. А. Брицин. - Киев: Вища школа, 1978.
7. Кунин А. В. Английская фразеология/ А. В. Кунин. - М.: Высшая школа, 1970.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. - М.: АCADEMA, 2001.
9. Молочко Г. А. Лексика и фразеология русского языка / Г. А. Молочко. - Минск: Вища школа, 1974.
10. Москальская О. И. Теоретическая грамматика немецкого языка/ О. И. Москальская. - М.: АCADEMA, 2004.
11. Райхштейн А. Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии / А. Д. Райхштейн. - М.: Высшая школа, 1980.
12. Телия В. Н. Что такое фразеология / В. Н. Телия. - М.: Языки русской культуры, 1966.
13. Фляйшер В. Образование немецкого современного языка/ В. Фляйшер. - Лейпциг: Энциклопедия, 1976.
14. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка/ И. И. Чернышева. - М.: Высшая школа, 1970.
15. Чернышева И. И. Послесловие / Л. Э. Бинович. - М.: Гос. изд. иностр. и национ. словарей, 1956.
16. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка/ Н. М. Шанский. - М.: Просвещение, 1964.
17. Шенделс Е. Немецкая грамматика / Е. Шенделс. - М.: Москов. Высшая Школа, 1979.
18. Юнг В. Грамматика немецкого языка/ В. Юнг. - Лейпциг: Библиографический институт, 1968.
19. Ярцева В. В. Немецкий язык для вас и .../ В. В. Ярцева. - М.: Москов. Лицей, 2000.
20. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Н. Д. Арутюнова, В. А. Виноградов. - М.: Большая и Российская энциклопедия, 1998.
21. Немецко-русский фразеологический словарь / Л. Э. Бинович. - М.: Гос. изд. иностр. и национ. словарей, 1956.

22. Сборник немецко-русских фразеологизмов: Фразеологизмы говорят о многом/С. Н. Белявский. – Минск: Высшая школа, 1997.
23. Философский энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 1998.
24. Словарь по логике / А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М.: Владос, 1998.
25. Баранов А. Н. Принципы семантического описания фразеологии/ А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. - 2009. – №6. - С. 21-34
26. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig:Veb Verlag Enzyklopädie, 1976.
27. Schendels E. Deutsche Grammatik, М.:Moskau VyssajaSkola, 1979.

УДК: 811.112.2

Д. К. Исагулова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
 Научный руководитель: М.К. Омаров, старший преподаватель кафедры
 иностранной филологии и перевода

СОЦИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР НЕМЕЦКИХ ПРАЗДНИКОВ И ОБЫЧАЕВ

Немцы ценят обычаи и следуют им неукоснительно. Традиции они любят, а их великое множество, хотя большинство скорее местного, чем национального происхождения. Значительная часть более или менее тщательно продуманных ритуалов связана с потреблением невероятного количества пива.

Рождество — праздник праздников, средоточие традиций и обычаев, и самое любимое в Германии время года. Рядом с ним английское Рождество — жалкая и бледная копия, которая всем, что в ней есть уютно-трогательного, обязана принцу Альберту, попытавшемуся дать хоть какое-то утешение невежественной стране, которая стала его второй родиной после женитьбы на английской королеве Виктории

День Святого Николая, который отмечают 6 декабря, — своего рода преддверие Рождества. Накануне детям наказывают выставить на ночь ботинок за дверь детской; пока они спят, взрослые кладут в него подарок как награду за хорошее поведение в течение года.

Накануне Рождества в парках или у главных соборов в большинстве городов работают рождественские базары. Там можно приобрести дешевые и смешные безделушки, а заодно кексы с пряностями, пунш и рождественские сладости; на папертях церквей и площадях в исполнении уличных музыкантов звучат рождественские гимны и шуточные песни.

Вопреки распространенным представлениям о том, что немцы - народ сухой и ни веселиться, ни праздновать по-настоящему не умеют, жители Германии являются чемпионами Европы по числу выходных и праздничных дней. В некоторых федеральных землях насчитывается до полутора десятков праздничных выходных. Такие праздники (государственные и религиозные), как День единства Германии, Рождество, Новый год, Пасха, 1-е Мая, отмечает вся страна, другие (например, католическое Вознесение Марии или протестантский День Реформации) - только отдельные федеральные земли, в третьи веселятся вообще лишь некоторые города и регионы, как в рейнский карнавал, баварский фашинг, сельские праздники урожая... А есть еще и, так сказать, неформальные праздники, которые выходными не являются: Октоберфест, День святого Валентина, Хэллоуин. Не забудем также о новосельях, юбилеях, свадьбах, рождении ребенка, крещении, первом причастии... В общем, веселиться и отмечать немцы любят. Был бы повод. Из множества немецких праздников я выбрала самые интересные.

Самый знаменитый и известный во всем мире — **Мюнхенский пивной фестиваль (Oktoberfest)**. В течение шестнадцати дней местные жители и гости выпивают столько кружек пива, что им можно было бы облагодетельствовать жителей какой-нибудь маленькой страны на целый год, жареные цыплята тоже поглощаются в невероятных количествах. Впервые Октоберфест состоялся 208 лет назад **12 октября 1810 года** в честь свадьбы кронпринца Людвига (в будущем король Людвиг I) и принцессы Терезы Саксонской-Хильдбургхаузской. На праздник в честь их бракосочетания были приглашены **все жители Мюнхена**. В честь свадьбы 17 октября также были устроены скачки. По этой причине в разных источниках называется разная дата первого Октоберфеста (12 и 17 октября). Праздник проходил на лугах, которые в те времена находились за пределами города (а

сейчас это почти в самом центре города), и в честь невесты эти луга получили название Theresienwiese.

Для поддержания хорошего настроения есть множество песен, которые немцы поют в микрофон, взявшись за руки и раскачиваясь в разные стороны. Если вы хоть раз надевали кожаные штаны или широкие сборчатые юбки и лифы с оборочками и сливались с толпой пузатых толстяков и пышногрудых красоток, то пивной фестиваль вам обязательно понравится.

Большинство обычаев и традиций связано с христианским календарем. Особенно почитаются празднества перед Великим постом. Они берут свое начало в древних языческих обрядах, приветствующих приход весны. Привычные персонажи проводимого в эти дни карнавала — принц, принцесса и крестьянин (всех изображают мужчины, даже принцессу) вносят в церемонию дух легкого безумия.

Во время карнавального неистовства хваленый немецкий порядок (Ordnung) улетучивается, как дым, а вместе с ним летит вверх тормашками и весь привычный заведенный уклад. Но уже в среду на первой неделе Великого поста немцы возвращаются на работу в самом серьезном настроении; они тихо лелеют в душе воспоминания о своих диких выходках, но уже снова готовы терпеть и подчиняться.

Шабаш ведьм и Первомай. Ночь с 30 апреля на 1 мая праздновали в Германии с незапамятных времен. В Вальпургиеву ночь ведьмы (или те, кто, так сказать, принимал их облик) собирались на ежегодный шабаш, люди более почтенные чествовали заступницу моряков и крестьянок святую Вальпургию. Сегодня немецкая молодежь празднует всю ночь, "танцуя в май", как это называется, а парни ставят под окна девушек, в которых влюблены, "майское дерево" - березку, украшенную разноцветными лентами.

День германского единства. В ночь на 3 октября 1990 года Германия праздновала воссоединение страны. С тех пор День германского единства - главный общегосударственный праздник страны. Фестивали, концерты под открытым небом, ярмарки и народные гуляния традиционно входят в программу праздничных мероприятий этого незабываемого события новейшей немецкой истории.

День святого Валентина. Не успел пройти Новый Год, а за ним - День трех святых королей, которые принесли подарки новорожденному Иисусу (в России их принято называть волхвами), как уже близится 14 февраля - День святого Валентина. Его в Германии отмечают сравнительно недавно, с начала 1950-х годов. А впервые он стал праздником влюбленных около 500 лет назад в Англии и Шотландии.

День святого Валентина очень популярен в Германии. Немцы дарят миллионы красных роз и шоколадных сердечек своим женам, возлюбленным, подругам. Противники этого праздника (есть и такие) говорят, что это никакой не праздник, а порождение коммерциализации и ловкого маркетинга. Возможно. Но радость от "валентинки", оказавшейся 14 февраля в почтовом ящике, от этого не меньше.

Карнавал. Во времена Древнего Рима после 14 февраля начинались луперкалии - празднества в честь бога Фавна. Очень возможно, что именно здесь корни сегодняшнего карнавала. Ряженые буквально оккупируют города Рейнской области, где карнавал проходит особенно пышно. В Кельн на главное шествие шутов и скоморохов в так называемый "бешеный понедельник" съезжаются до миллиона туристов. Карнавал называют здесь пятым временем года.

Карнавальное шествие. Участвовать в главной карнавальной процессии и в шутовских "посиделках" - большая честь. Костюмы, а также конфеты и букеты цветов, которые разбрасывают участники шествий, стоят огромных денег, и ряженые платят их, разумеется, из своего кармана. Что опровергает еще один стереотип - о скарденности немцев.

В южных регионах Германии праздник, аналогичный рейнскому карнавалу, отмечают более традиционно: ряженые носят устрашающего вида маски и гоняются за зеваками с метлами.

Пасха. Принятые в России формулировки "католическое Рождество" и "католическая Пасха" неточны. На самом деле не только католики, но и верующие евангелической церкви, и многие православные христиане празднуют Пасху по григорианскому календарю. Западная (не только немецкая) особенность: крашеные пасхальные яйца и сладости приносит детям... пасхальный заяц. Витрины самых разных немецких магазинов украшают в этот праздник фигурки шоколадных зайчиков: их съедают в Германии несколько десятков, если не сотен, тысяч.

12 необычных поводов для праздника: 21 января: День тренировочных штанов; 21 февраля: Всемирный день экскурсовода; 29 марта: "Час Земли" без искусственного освещения; 2 апреля: Международный день детской книги; 6 мая: Международный день отказа от диет; 15 июня: День без

автомобиля; 30 июля: Международный день дружбы; 1 августа: Международный день пива; 19 сентября: Международный день подражания пиратам; 5 октября: Всемирный день мыльных пузырей; 11 декабря: Всемирный день гор.

Список литературы:

1. Бориско Н.Ф. Поговорим о Германии. Sprechen wir über Deutschland- М.: Айрис-пресс, 2004.- 480 стр. 5 экз.
2. Васильева, М.М. Немецкий язык: туризм и сервис: Учебник / М.М. Васильева, М.А. Васильева. - М.: Альфа-М, НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 304 с.
3. Лебедев В.Б. Знакомьтесь: Германия! Пособие по страноведению: Учеб. пособие- М.: Высш. шк., 1999.- 287 стр. 35 экз.

УДК: 373

Р.С. Маликова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Ғылыми жоба жетекшісі: К.Б. Дженбаева

ШЕТЕЛ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Мақсаты: Шетел тілі лексикасын оқытудың ең тиімді тәсілдерін зерттеу.

«Адамзат үшін ХХІ ғасыр – жаңа технологиялар ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру – бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз... Ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздардың қолында»

Н. Ә. Назарбаев

Бүгінгі күні еліміз жылдар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізісімен, шет тілі де мемлекетаралық тіл мәртебесіне ие болды. Ендігі кезекте шет тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Осы орайда мектептерде ағылшын тілі пәніне көңіл де, ықылас та жылдан-жылға артып, оны оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн?

Лексика дегеніміз тілдегі сөздердің жиынтығы. Тілімізде қанша сөз болса, солардың жиынтығы лексика немесе сөздік құрам деп аталады. Лексикологияның зерттейтін объектісі – сөз. Алғаш рет ғылымға лексикология терминін енгізген 1765 жылы Д.Дидро мен Ж.Л.Аламбер болды. Ағылшын тілін оқытудағы негізгі мақсаты – сөздің дұрыс оқылуы мен айтылуы, дұрыс қолданылуы. Яғни бұл жерде жаңа сөздерді меңгеруде оқушы ережеге сай оқи білуі, өтілген грамматикалық және лексикалық материалдарды сөздіктің көмегімен оқи, түсіне және аудару алуы, әңгіме құра алуы.

Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін тандап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе – тұлғаны нәтижеге бағыттай білім беруде. Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер мен өндірістік және бағдарламалық-технологиялық құралдардың жиынтығы.

Ағылшын тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпараттық білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені кейбір жағдайларда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді. Сонымен қатар оқушылар интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, оқушының оқу белсенділігін артады, сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде оқушыларға шығармашылық жұмыстарды ұсынуға болады.

Шетел тілінің лексикасын оқытуда компьютерлік технологияның көмегі шексіз. Бұл сұраққа байланысты көптеген ойлар айтылуда: мамандар бұл технологияның көптеген тиімді жақтарымен қоса тиімсіз жақтарын айтады. Бұл алдымен сапалы бағдарламаның жоқтығы мен тікелей

компьютермен айызша диалог құра алмайтындығында. Бірақ оған қарамастан, әр түрлі пәндерді оқытуда бұл технология түрі кеңінен қолданылады. Практикалық жұмысқа сүйенсек, компьютерлік технологияның біршама пайдалы жақтары да бар. Оның ішінде жоғарғы таным белсенділігі мен қызығушылығын тудыратын жеке тұлғаға бағытталған оқыту мен студенттердің өзіндік жұмысын жатқызуға болады.

Шетел тілін оқытуда компьютерлік технологияның көмегімен мынадай іскерліктерді дамытуға болады:

- 1) Шетел мәтіндерін оқу кезінде оқу дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыру;
- 2) Тыңдап түсіну дағдыларын дамыту;
- 3) Монологті және диалогті сөйлеу әрекетін дамыту;
- 4) Түрлі шығарма, мазмұн айту, рефераттар арқылы жазу дағдыларын қалыптастыру;
- 5) Қазіргі заманғы шетел тілі лексикасы көмегімен сөздік қорларын кеңейту;
- 6) Интернет, электронды пошта арқылы оқушылардың шетел тіліне деген қызығушылығын қалыптастыру;

Шетел тілі сабақтарында дисклерге жазылған немесе тікелей Интернет желісінде қолдануға болатын оқу бағдарламаларын пайдалануға болады, яғни мына мақсаттарға жетуді көздейді:

- а) лексикалық материалдарды түсіндіру;
- ә) қазіргі заманғы шетел тіліндегі лексикалық бірліктерді оқыту арқылы сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамыту;

- б) оқытылып жатқан шетел тілінің елімен таныстыру;
- в) лексикалық бірліктерді меңгеру деңгейін тексеру.

Жаңа лексикалық тақырып өткенде көптеген компьютерлік бағдарламалар қолдануға болады, яғни “Triple play plus in English”, “English on holidays”, “English Gold” және active in spire, kahoot, prezі тәріздес программаларымен сөз жаттату мақсатында презентация, ойын ойнатуға қолданады.

Қорытындылай келе АКТ - ны шетел тілі сабағында пайдаланудың тиімділігі:

- Оқушының еркін ойлауына мүмкіндік береді;
- Ақыл - ойын дамытады;
- Сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытады;
- Шығармашылық белсендігін арттырады;
- Ұжымдық іс - әрекетке тәрбиелейді;
- Тіл байлығын жетілдіреді;
- Уақытты үнемдейді;
- Жан - жақты ізденушілігін арттырады.

Ақпараттық технологиялар жетістігін пәнді оқытуда тиімді қолдану нәтижесінде әр салада әмбебап қызмет ете алатын білікті, білімді, рухани бай, өз мүмкіндігін жан-жақты көрсете алатын тұлға қалыптасады. Сонымен жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалды, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үлгісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Сабақта қолданылатын әдістер көмегімен жеке тұлға ретінде жан-жақты дамыған, шығармашылық ойлау білігі меңгеріледі. Бұл проблемаларды шешуде жаңа технологиялардың атқаратын орны бөлек. Болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгеру, дүниежүзілік білім кеңістігіне шығу-бүгінгі күннің мақсаты.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Білім туралы». Қазақстан Республикасының Заңы. – Алматы. Литература, 1999.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030». Алматы: Білім, 1998.
3. «Обучение для будущего» Проектная деятельность в информационной образовательной среде 21 века. – Астана, 2009.
4. [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://ustazbol.kz/main/1870-leksikalny-dadylyardy-alyptastyruday-aporatty-kommunikativtk-tehnologiyasyny-rl.html>(21.12.2015)

А.Б. Зинурина

Государственный университет им. Шакарима г. Семей

Научный руководитель: Г.К.Исмаилова, к.ф.н., декан факультета иностранной и русской филологии

ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ В СВЕТЕ ПЕРЕХОДА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ЛАТИНИЦУ

В современном мире латиница ассоциируется с новыми технологиями и прогрессом. На латинице пишутся все доменные имена и адреса электронной почты. Одним из главных преимуществ нововведения является то, что, изучая государственный язык на латинице, будет проще осваивать английский язык, на котором сейчас говорит и пишет мировое сообщество.

Переход на латинский алфавит важен. Он поможет не отстать от времени и успешно интегрироваться в мировое пространство, сохраняя при этом свое лицо. Отечественные лингвисты в настоящее время уже определили критерии, которым должен отвечать будущий казахский алфавит на основе латинской графики. Это модернизированная латынь без избыточных элементов, быстро пишущийся и легко читаемый алфавит с узнаваемыми словами и так далее.

Переход на латинскую графику начался где-то в 1918 году. Тогда существовало более 70 тюркских народов, которые начали постепенно переходить на латинскую графику. Так в 1924 году это новшество пришло и в Казахстан. Однако со стороны казахского народа было много возражений. Свои проекты латинского алфавита предложили известные общественные деятели и языковеды Казахстана Назир Торекулов, Телжан Шонанулы и другие, в разработке проекта алфавита на латинице приняла участие большая команда. Если сейчас каждый предлагает свой проект, который рассматривается отдельно, то тогда это была командная работа, один проект был собран из нескольких.

Казахстан на латиницу перешел в 1929 году. Проекты тогда рассматривались в комитете нового тюркского алфавита в Москве.

Процесс работы над школьными учебниками на латинице начался уже в 1928 году. Так, один учебник был найден в архиве, но он не был написан на основе определенного в 1929 году проекта, этот алфавит был написан по копии алфавита Байтурсынова, который состоял из 24 букв. Если до 1912 года грамотность населения составляла всего 3-6 процентов, то после перехода на алфавит Ахмета Байтурсынова она повысилась до 60 процентов. При этом грамотность народа не понизилась при переходе на латиницу благодаря пропаганде нового алфавита. Все учебники, книги были переведены на латиницу. Но появилась проблема – на одно слово можно было найти около 10 вариантов. Так получилось, так как был внедрен фонетический принцип, как слышится слово, так его и писали.

С переходом на латиницу обновленная письменность казахского языка вошла во все сферы деятельности людей. Тогда газеты выходили в двух графиках, различные документы или темы, касающиеся языка, составлялись на латинице, а общественные и политические темы, новости – на тюркском языке арабской вязью. За отказ писать на латинице следовало строгое наказание.

Однако в 1940 году начался новый период – отказ от латиницы и переход к кириллице.

Когда русские миссионеры еще в 1890-е годы исследовали казахский алфавит, они пришли к выводу, что его нужно изменить. Тогда мы писали на арабской графике. Но перевести казахский язык на кириллицу у них не получилось, так как было много возмущений. Тогда было принято решение перейти на латинскую графику. Это было такой политической тактикой. Но потом в 1940 году решили, что с латинским алфавитом много проблем и предложили перейти на кириллицу. В алфавите было 40 букв, не было Ы и Ъ, они появились позже.

В начале сентября парламент рассмотрел предварительное предложение о принятии нового казахского алфавита из 25 букв и постепенном отказе от нынешнего, основанного на кириллице 42-буквенного алфавита.

Третий вариант латиницы экспертам нравится больше всех предыдущих. Но и к новому алфавиту есть вопросы.

20 февраля Акорда сообщила, что Президент Нурсултан Назарбаев подписал Указ о внесении изменений в новый алфавит казахского языка. Это значит, что у казахстанцев теперь есть утверждённый вариант латиницы. Уже третий по счёту. Эксперты объяснили, почему новая версия алфавита лучше всех предыдущих.

Первый и заметный плюс, который подчёркивают все специалисты, – в новом алфавите нет апострофов. Это решит проблему с хэштегами и нераспознаванием слов с апострофами программами.

Для обозначения специфических букв казахского языка в алфавите использован диакритический знак акут – это острое ударение или образный штрих над буквой. Акут используется в греческом, романских, славянских и многих других языках.

Новый алфавит всё же не снял ряд вопросов, которые возникали по поводу прежних версий латиницы. Например, всё ещё неясно, как писать и читать казахское имя «Асхат». Из-за наличия диграфа Sh, обозначающего звук «Ш», Ashat можно прочесть и как «Ашат». Возможно, казахстанцам рекомендуют использовать разделительную букву «К» (Askhat).

Плюсы латиницы:

- Предполагаемый переход на латиницу позволит наиболее эффективно способствовать освоению казахского языка представителям других этносов.

- Адаптация технологического потенциала Казахстана в мировое информационное пространство.

- Культурная интеграция в тюрко-язычный мир.

Минусы латиницы:

- Подавляющее большинство граждан будут испытывать трудности перехода. В Казахстане государственный язык – казахский, русский – язык межнационального общения, и оба они используют кириллицу.

- Знание иностранных языков не сильно распространено, если не считать продвинутой молодежи и определенной доли интеллигенции.

- Учитывая многонациональность общества, в котором титульная нация представляет чуть более половины населения, переход на латиницу может оказаться фактором разделяющим, а не объединяющим общество, особенно на фоне экономической стагнации и ухудшения условий жизни.

- Смена алфавита сегодня – не тот вопрос, который можно решить простым административным решением.

По мнениям экспертов, сейчас при переходе на латинскую графику также могут возникнуть проблемы, поэтому новый алфавит следует внедрять поэтапно.

«Ученые Института языковедения Ахмета Байтурсынова хорошо изучили этот вопрос, выпустили несколько монографий. Я считаю, что это внедрение должно осуществляться поэтапно. Думаю, что переход к латинице необходим для нашей идентичности. Конечно, вначале могут возникнуть проблемы, но если мы духовно будем едины, сможем их решить. Сейчас информационная эпоха, мы все равно в нашей жизни часто используем латиницу. И, по-моему, старшее поколение тоже сможет приспособиться, потому что латинские буквы сейчас знакомы многим», – поделились эксперты.

УДК: 373

А.Т. Надырбекова, Н. Мухамедиева

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: К.И. Ледовская, преподаватель кафедры иностранной филологии и перевода

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАННЫХ ПУТЕМ МЕТАФОРИЧЕСКОГО ПЕРЕНОСА

В настоящее время существуют проблемы перевода неологизмов, так как в прямом смысле они не переводятся на русский язык. На рассмотрение мы взяли 50 сложных неологизмов из различных сфер, которые образуются путем метафорического переноса. Существует много способов создания неологизмов: приставочный, суффиксальный, способ калькирование.

Метафорические единицы, выражающие элементы IT Технологий (29%).

Black hat (черная шляпа)

Человек, который взламывается в компьютерную сеть с злонамеренным или криминальным намерением. «Black» можно перевести как «злой, зловещий», а “hat” – «шляпа», в том смысле как «укрытие», т.е. взломщик с неизвестного адресата. При переводе неологизма метафорически сохраняется.

Black hats have a history of disassembling source code and looking for lapses

Хакер имеет историю разборки исходного кода и поиск ошибок.

* *Black hat* – взломщик, хакер

Метафорические единицы, выражающие элементы финансовой деятельности людей:

Аналогия с водой и тёмным цветом заложена в метафоре *darkpool* («тёмный бассейн»), применяющейся в сфере финансов по отношению к методу торговли на бирже, при котором цены на акции скрываются от потенциальных покупателей: Цены становятся известны только после совершения сделки. В основе метафорического переноса лежит ассоциативная связь между сокрытием финансовых операций с тем, как мутная вода скрывает дно.

«The dark pool's volume has grown from a million shares to 43 million share.

Сила анонимной сделки выросла с миллиона до 43 млн акций.

*dark pool – анонимная сделка

Fiscal cliff (финансовый обрыв)

Fiscalcliff, где *cliff*– это скала, крутой обрыв; *fiscal* – денежный, финансовый. Выражение включает в себя уменьшение расходов бюджета и повышение налоговых ставок для сохранения денежных средств в казне в период кризиса. В основе употребляемой метафоры лежат два аспекта: 1) проводится аналогия между сложностью ведения хозяйства с восхождением на отвесную скалу; 2) политика *fiscalcliff* ведёт к постепенному, медленному улучшению благосостояния страны, что сопоставимо с длительностью восхождения на вершину

Even as Mr. Obama and Mitt Romney made their last pitches to voters, the investors called on Congress to do a deal to avert the “fiscal cliff”.

Даже когда Обама и Митт Ромни сделали свои последние передачи избирателям, инвесторы призвали Конгресс заключить сделку, чтобы предотвратить «фискальную скалу».

**“fiscal cliff”*- кризис

Часть метафорических единиц, выражающие элементы политической жизни людей :

Slam- dunk (закинуть- бросить со звуком)

Этот неологизм используется в баскетболе, в значении «закинутого в баскетбольное кольцо мяча» и «с ударом падающего на землю».

В политике этот термин употребляется в значении высказывания аргументов, например, когда один из политиков во время спора или же конфликта, в финале «достаёт свой козырь», тем самым выигрывая спор.

At the end of the debate one of the politicians scored a «slam dunk»

В конце дебатов, один из политиков забросил «slam dunk».

**«slam dunk»*- достать «козырь», высказать решающий аргумент.

Flip-flops (шлепки)

Политик меняет свое мнение, неоднократно «переобуваясь», не зная чью сторону принять. Основанием метафоры – неустойчивость обуви.

During the discussion the competitor used flip-flop`s tactics

1. *Во время обсуждения конкурент использовал тактику «flip-flop».*

2. *Во время обсуждения конкурент «переобувался»*

3. *Во время обсуждения конкурент часто менял свою позицию.*

**«flip-flop»*- часто менять мнение

Третью по численности группу (11%) составляют метафорические единицы, выражающие элементы социальной жизни людей:

Marmalade dropper (пипетка с мармеладом). Выражение связано с привычкой англичан читать свежую прессу за завтраком, традиционной частью которого является мармелад. Основанием для переноса служит эмоция удовольствия: сладкий вкус мармелада сопоставляется с интересом, вызываемым захватывающим газетным заголовком.

«She got married!» is an announcement that would qualify as a marmalade-dropper

«Она вышла замуж!» - это объявление, которое квалифицируется как самый смак.

* *marmalade-dropper* – самый смак, десерт, изюминка

Iceberg home(айсбергский дом)

Дом, который имеет очень большое расширение в подвале, так что большая часть жилой площади под землей. это связано с тем, что большинство частных американских домов имеют жилую площадку у себя в подвале, из за этого помещение является достаточно большим и холодным.

The “iceberg homes” of the capital are spreading into the countryside

Дома с подземным помещением столицы распространяются в сельской местности

* Iceberg home- дом с подземным помещением.

Проблема перевода неологизмов остается актуальной и единственно правильно варианта перевода не существует,

Практически во всех неологизмах нам не удалось сохранить метафору. Так как:

1. Невозможно осуществить дословный перевод, т.к он не обладает метафорическим значением
2. Для большинства понятий нет аналога(слова), а иногда и самого концепта (слово, понятие) например неологизм **Iceberg home** дословно не переводится, так как нет самого концепта, поэтому необходимо давать пояснение или примечание к слову.

УДК: 373

B.E. Bolatova, D.T. Madimova
Semey Shakarim State University
Academic adviser: I.M. Dyusekeneva, PhD

EVALUATION OF TRANSLATION QUALITY AND USAGE OF ADEQUACY AND EQUIVALENCE AS CRITERIA FOR EVALUATION OF TRANSLATION QUALITY

The aim of the research is to clarify the criteria and parameters for evaluation of translation quality. **The relevance** is connected with the need to develop methods for an objective evaluation of translation quality.

Translation is a re-expression of the source text by means of another language. **Translation quality** is the quality level of the written or oral translation performed, assessed based on a set of objective and subjective criteria taken to evaluate this type of translation or interpretation, its conformity or vice versa, the non-compliance with these criteria and requirements. **Evaluation of translation quality** is often a fairly subjective evaluation of the completed translation for its compliance with certain requirements, which can vary greatly depending on the subject, customer, type of the transfer.

Analysis and evaluation of translation quality[5]:

1. Level of equivalence is determined;
2. Conclusion about the correct choice of the level of equivalence is being done;
3. Assessment from the standpoint of semantic adequacy is carried out by *method of the component analysis*;
4. *Original expressive become apparent and techniques that used by the author are identified*, considering which of them are stored in translation, or changed and compensated/ uncompensated.
5. *Preservation* of the overall impact of *the translation proposal* and *relevance of all transformation*.

Four types of mistakes:

1. Mistakes that *distort the content of the original* (an indication of a different situation, a change in the purpose of communication, misinformation of the transfer receptor); [1]
"S'mess," said Glod. "Some'ne fetch me a brm and a scr'bingbrsh this min't." [5] – *Какой бардак, – возмутился Золто. – Сию минуту принесите мне швабру и щётку.*
  - a. -Какой беспорядок,- сказал Глод :-Кто-то принёс мне литейную машину и почистил этот двор»
  - b. -Какая неприятность,- сказал Глод-Кто-то потребовал у меня принести швабру и щётку сразу же.
2. Mistakes that do not distort the meaning of the translation completely, but *lead to its change* (inaccurate transmission of individual words or parts of the original); [1]
"S'mess," said Glod. "Some'ne fetch me a brm and a scr'bingbrsh this min't." [5]
  - a. «Какой беспорядок»,-сказал Глод :«Кто-нибудь принесите мне закваску и нарезку писем этой ночью»
3. Mistakes that do not violate the general meaning but *change the stylistic features* of the original; [1]
"S'mess," said Glod. "Some'ne fetch me a brm and a scr'bingbrsh this min't." [5]
  - a. «Какой беспорядок»,-сказал Глод :«Кто-нибудь принесите мне закваску и нарезку писем этой ночью»

4. *Violations of the norms of the language*, indicating insufficient knowledge of the given language.[1]

"S'mess," said Glod. "Some'ne fetch me a brm and a scr'bingbrsh this min't." [5]

а. «Смесь!»- сказал Глод: «Кто-то сейчас ухитрился почистить щётку.»

To describe in a lax understanding of a "good" or "qualitative" translation in theory, such concepts as **equivalence, adequacy, adequate translation, the norm of translation are used.**

Criteria for an adequate translation.[4]

- **Adequate translation** is a translation providing pragmatic tasks of a translation act on the maximum possible level of equivalence to achieve this goal and not violating the norms of the translating language.
- **Equivalence** means the correspondence of two texts: the text of the original and the text of the translation.

For example, the English phrase "He did not take his hands out of his pockets" is completely redundant from the point of view of the Russian language - *«Онвынулсвоирукиизсвоихкарманов».

- **Pragmatics of translation** is the influence on the course and result of the translation process of the need to give the intended effect to the addressee.

A translator is at least a bilingual person, who simultaneously addresses two cultures. Knowledge of the peculiarities of people belonging to different cultures allows eliminating not only the linguistic, but also the cultural barrier that can separate the participants in communication. Therefore, the task of an interpreter is to overcome, in the process of communication, **not only interlingua, but also intercultural differences.**

Conditionally, all obstacles of this kind can be divided into **two large groups**:

1. Obstacles caused by different "language pictures" of the world;
2. Obstacles caused by translation of realities;

The first obstacle concerns the differences between the so called "**language pictures of the world**" or ways to reflect the objective reality in different languages. The distinction of language pictures of the world must be taken into account in the translation process.[3]

- *Beware of the dog. Осторожно! Злая собака.*
- **Authorized personnel only. Постороннимвходвзапрещен!**
- *I woke up at two o'clock in the morning and couldn't get back to sleep.Япроснулсядвачасаночииникакнемогзаснуть.*

The second obstacle is connected with **the translation of realities**. Realities are objects and phenomena that reflect the features of life and life of a certain people. The realities are also the words and phrases denoting these objects and phenomena: Enter the house in shoes indecently (east); Enter the house, taking off your shoes-it's not right (German). [3]

The main difficulties that an interpreter must overcome in order to obtain a high-quality translation are:

1. Find exact equivalents in the target language for the words and phrases of the original;
2. To recreate the semantic content of sentences or text most fully and accurately;
3. Translate in such a way that the reader of the translation in the same way as the reader of the original;
4. Correspondence of the force of influence or "sounding" of the translated text and the original.

Литература:

1. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.(дата обращения 04.04.2018)
2. Мошкович, В.В. Соотношение понятий адекватность и эквивалентность в переводе [Текст] / В.В. Мошкович // Актуальные проблемы современной лингвистики: антропоцентризм, семантика, прагматика: сб. статей научно-методической конференции кафедры русского языка и МПРЯ / отв. ред. Т.Е. Помыкалова; Челябин. гос. пед. ун-т. – Челябинск: Изд-во ООО «Дитрих», 2011. –С. 86-93.(дата обращения 05.04.2018)
3. Критерии оценки качества перевода. – [Электронный ресурс]. - 2013.– URL: <http://www.neotech.ru/articles/kriterii-ocenki-kachestvaperevoda.html>(дата обращения 02.04.2018)
4. Павлова, А. В. Оценка качества перевода / А. В.Павлова. –[Электронный ресурс] – 2012.URL: http://vestnik.pstu.ru/pedag/archives/?id=&folder_id=1698 (дата обращения 02.04.2018)
5. Пратчетт, Т. Роковая музыка / Т. Пратчетт / пер. с англ. Н. Б. Берденникова; под ред. А. Жикаренцева. –[Электронный ресурс]–URL: <http://www.gramotey.com/books/1269019430.htm>(дата обращения 04.04.2018)

ОБУЧЕНИЕ СИСТЕМЕ ВРЕМЕН АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СЛУШАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ELEMENTARY

Как мы все знаем, **методика преподавания** – это отрасль педагогической науки, исследующая процесс обучения с целью достижения его большей эффективности. Поэтому, для достижения этой большей эффективности при изучении иностранного языка, важно понять систему времен.

Актуальность: Большинство людей, изучающих английский язык, смогут использовать времена правильно, что будет большим прогрессом при дальнейшем углублении в язык.

Проблема исследования: Сложности обучению времен английского языка для людей, имеющих только азы в английском.

Объект, предмет: методика обучения системе английских времен.

Цель: Изучить возможность доступного объяснения основных времен английского языка для людей начинающего уровня.

Задачи: 1. Составить компактную и полную схему основных времен английского языка.

2. Рассмотреть ключевые понятия темы исследования:

-Методика обучению языка;

-Возможный вид схемы основных времен;

Методы исследования: В процессе написания доклада использовались статьи и книги, позволяющие составить основные случаи употребления времен, а так же был проведён анализ информации и в заключении была составлена схема.

В современном мире английский язык, являясь языком международного общения, пользуется большой популярностью, а так же нынче его знают и учат люди во всем мире. На сегодняшний день существует огромное множество методик для обучения английскому языку. Более того, активно разрабатываются новые методики, поэтому для каждой темы можно выбрать оптимально подходящую методику работы. В введении доклада были даны основные определения касающиеся темы работы. То есть, было дано определение таким понятиям, как «методы обучения английскому языку», «виды методов» и «обучение временам английского языка».

Конечно же существует множество методов обучения не только английскому языку, но и системе времен английского языка. В то же время ни один из них не является лучшим во всех его значениях, и ни один из них, по сути, не превосходит другие. Более того, невозможно и неправильно применять одну и ту же методику для всех учащихся, у которых есть разные цели изучения языка, условия и потребности в обучении. Важно и нужно применять наиболее подходящий метод для выполнения конкретных задач учащегося. Так посмотреть, таблица, которая была создана в ходе написания доклада подходит для более старшей категории учащихся, так как младшим ученикам больше подойдут иллюстрации и картинки, нежели сухие слова.

В настоящее время существует немало методик для изучения иностранного языка в высших учебных заведениях. Каждый из методов имеет определенные особенности, некоторые обладают большей популярностью и востребованностью, некоторые меньшей.

Основой доклада является таблица-схема, которая была создана для упрощения объяснения каждого времени. Эта таблица умещается в один стандартный лист А4. Были выбраны основные 9 времен английского языка, так как это – базовые знания, которые нужны для уровня elementary и для поднятия до следующего уровня. То есть времена Present, Past и Future, а так же их ключевые аспекты Simple, Progressive и Perfect. Изучив таблицу, можно понять, что ориентироваться в таблице очень легко, потому что она сделана очень просто: там перечислены как и основные случаи употребления времен, так и их временные показатели, являющиеся дополнением к легкому понимаю системы, а так же было показано создание предложений, изменение глаголов в каждом из девяти времен. Например, если взять время PresentSimple, то можно увидеть, что даны образования трех видов предложения, как повествовательное, вопросительное и отрицательное. Так же при описании образования предложений, S у нас это – subject, V – verb, а также было показано, что к глаголу добавляется окончание –s, а вопросительное и отрицательное предложение строится через auxiliaryverb – вспомогательного глагола. Далее даны timemarks, т.е временные маркеры. Так как у каждого времени

в английском языке есть свои временные показатели, очень важно их знать, чтобы было легче распознавать время, ставить в правильную форму и использовать правильные временные промежутки при разговоре. Далее идут многие основные правила употребления времени в английском языке. Главное отличие этой таблицы от всех остальных – это то, что в таблицах, которые были сделаны ранее, есть только определение времени, а основных случаев употребления нет. В этой таблице они расписаны на русском языке, есть многие нюансы и это очень удобно при использовании.

Подведём выводы проделанной работы. Самый ключевой момент в изучении английского языка – это изучение системы времен английского языка. Так как, очень важно разбираться во всех языках, тонкостях постановки времен и употреблении разных глаголов и так далее. Именно поэтому, по моему мнению, при изучении времен, очень важно систематично изучать каждую тему, и переходить на другое время только после того, как хорошо изучили предыдущее. Так же, нужно начинать с азов, например, для начала освоив PresentSimple, уже можно изъясняться лучше. Стоит выучить те глаголы, которые не могут использоваться в длительном времени, а так же немаловажно запомнить временные формы неправильных глаголов, чтобы перейти на высший уровень. В любом случае, схема, в которой есть основная информация может хорошо помочь.

Литература:

1. Raymond Murphy. English Grammar in Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012 – P. 2-40.
2. Michael Vince. English Grammar and Vocabulary. – Printed and bound in China, 2009 – p. 1-19.
3. Кузнецова Н.Э. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XXXIII междунар. науч.-практ. конф. № 33. Часть I. – Новосибирск: СибАК. – 2014. – URL: <https://sibac.info/conf/philolog/xxxiii/37011> (дата обращения 10.04.2018)
4. <https://skyeng.ru/articles/vse-vremena-glagola-v-anglijskom-yazyke>

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 338.33

Д.Н. Молдабаева

г.Семей, КГКП «Геологоразведочный колледж» Управления образования
Восточно-Казахстанского областного акимата

Научный руководитель: Г.М. Абикенева, преподаватель спец.дисциплин

РАЗВИТИЕ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Цель работы: дать оценку химической промышленности Казахстана на основе литературных данных.

Химическая промышленность РК является одной из ключевых сфер нынешней экономики. Продукция данной отрасли широко применяется для изготовления различной потребительской продукции, а если же брать большие объемы, то изделия химического комплекса используются в других областях народного хозяйства: нефтепромышленности, строительстве, пищевой сфере, сельском хозяйстве, фармацевтике, текстильном производстве и т. д.

Химическая индустрия сама использует около 25% собственной продукции. Среди основных потребителей химикатов такие отрасли: металлургия, машиностроительное производство, текстильная отрасль и много других. Химический сектор Казахстана является одной из главных отраслей тяжелой промышленности и состоит из нескольких сегментов: химической, нефтехимической, микробиологической и остальных. Благодаря микробиологической направленности изготавливаются в широком ассортименте минеральные удобрения, щелочи, кислоты, лаки, краски, фармацевтическая продукция, полимерные материалы, красители, предметы бытовой химии и т. д. Несомненно, химическая промышленность считается одной из перспективных сфер всего производства страны. Ведь на данный момент практически каждое современное производство является потребителем продуктов химической отрасли. На данный момент огромное количество производителей существенно продвинулось в изготовлении оборудования, что обусловлено постоянно растущими требованиями других отраслей, госнадзора и потребителей. Все это, несомненно, влияет на само химическое производство.

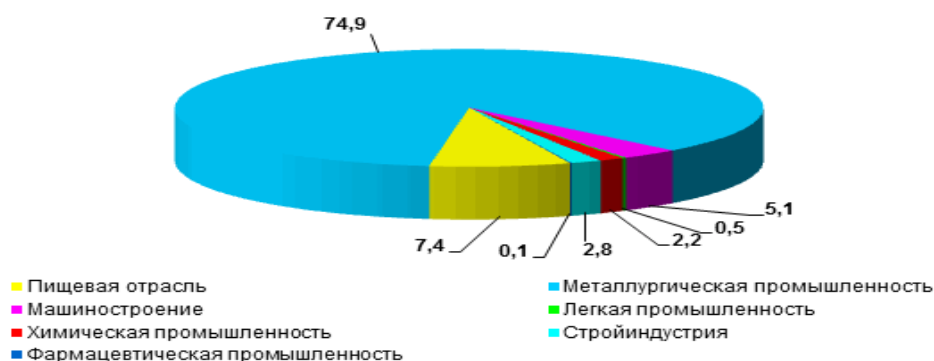

Рисунок 1. Структура промышленности Казахстана

Химическая индустрия занимает почетное место в экономике Казахстана. Поэтому отрасль нуждается в регулярном финансировании для дальнейшего продвижения. К одним из самых качественных и эффективных способов развития предприятий химического комплекса относится экспонирование в выставках различного уровня. Так, например международная специализированная выставка ЕХРО-2017 в Астане была одним из ключевых проектов Казахстана. Наша страна является членом Международного бюро выставок с 1997 года и принимает участие в ЕХРО с 2005 года. Это возможность приобрести хорошую репутацию на мировом уровне, а также обменяться опытом в сфере развития химической промышленности[5].

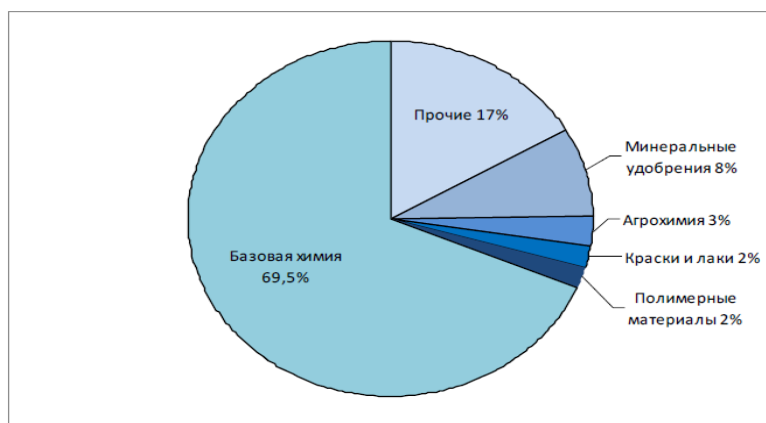

Рисунок 2. Структура химической промышленности Казахстана

В структуре производства химической промышленности Казахстана 69,5% занимает базовая химия, в которую входит производство неорганических кислот, щелочей и их солей, взрывчатые вещества, а также лаки и краски, агрохимия (минеральные удобрения и пестициды) занимает около 21%, нефтегазохимия представлена одним крупным предприятием и составляет 10% в общем объеме производства химической промышленности. Потребительская химия, представленная предприятиями по производству моющих и чистящих средств, составляет 5% [2].

Объем производства химической промышленности за январь-декабрь 2016 года составил 277,3 млрд. тенге. ИФО промышленной продукции за отчетный период снизился по сравнению с 2015 годом и составил 97,8%.

Рост производства хромовых соединений, минеральных удобрений и соляной кислоты не спасло ситуацию в отрасли. Основной причиной снижения ИФО является спад производства, более чем в три раза, плавиковой кислоты (26,4%), в два раза – трифосфата натрия (49,3%), на треть – желтого фосфора (61,8%) и гипохлорита натрия (67,3%) [4].

В Казахстане более ста компаний химической промышленности, которые имеют высокий рейтинг. Например «PlastmassGrebe» в Караганде (поставки заготовок из композитных, синтетических материалов марки ZEDEX производства фирмы «WOLF»), ALAB INDUSTRIES (АЛАБ ИНДАСТРИС) ТОО в Астане (поставки дорожно-строительных материалов и промышленной химии), «ChemicalSystems» в Алматы (поставщик минерального сырья и химических добавок), JR TECHNOLOGY в Усть-Каменогорске (горно-шахтное оборудование, промышленная химия, химическое сырьё), АЛФОМ ТОО в г. Семей (эластичный пенополиуретан, ППУ, поролон, детали контурной резки, ДКР, поролон вторичного вспенивания, ППУ ВВ, крошка ППУ) и т.д.

Таким образом, есть определенные успехи в развитии и модернизации экономики Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Региональная экономика: Учебное пособие для вузов / Т. Г. Морозова, М. П. Победнина, Г. Б. Поляк и др. Под редакцией проф. Т. Г. Морозовой – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. – 304 с.
2. В. А. Копылов: География промышленности России и стран СНГ: Учебное пособие. – М: Информационно-внедренческий центр “Маркетинг”, 1999. – 160
3. Еременко В. А., Печеркин А. С., Сидоров В. И. // Хим. пром., 1992, № 3, 56 с.
4. Экономика химической промышленности/ под ред. Клименко В.Л.- Л: 1990.- 288с.
5. www.chemistry-expo.ru/ru/articles/himicheskaya-promyshlennost-rk/

В.В. Смирнова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Ж.Х. Кажиева, к.э.н., доцент кафедры экономики**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОПЛАТЫ ТРУДА ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ**

В соответствии с ТК РК *заработной платой* является – вознаграждение за труд в зависимости от квалификации работника, сложности, количества, качества и условий выполняемой работы, а также выплаты компенсационного и стимулирующего характера [1].

Заработная плата с одной стороны является главным источником доходов и повышения жизненного уровня работников, а с другой стороны - средством материального стимулирования роста эффективности производства. Необходимо постоянно совершенствовать систему оплаты труда так, чтобы она в полной мере обеспечивала воспроизводство рабочей силы, учитывая условия и результаты труда, стимулировала повышение производительности, качества продукции, рациональное использование и экономию ресурсов.

Руководство предприятия самостоятельно выбирает и применяет различные системы оплаты труда работников. В этой сфере деятельности руководитель опирается на своих специалистов отдела кадров или менеджеров по персоналу.

Данная тема является актуальной, так как оплата труда это один из основных факторов социально-экономической жизни страны, трудового коллектива и человека.

В основе заработной платы лежит цена труда как фактора производства, которая сводится к его предельной производительности. Доля дохода, которая зависит от конечных результатов работы коллектива и распределяется между работниками в соответствии с количеством и качеством затраченного труда, реальным трудовым вкладом каждого и размером вложенного капитала.

В различных системах оплаты труда можно выделить как преимущества, так и недостатки. Более подробно они представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Преимущества и недостатки существующих систем оплаты труда

Система оплаты труда	Для каких категорий работников может применяться	Преимущества	Недостатки
Повременная	Для всех	Простота расчета заработной платы, достаточно тарифных ставок и информации об отработанном времени	Заработная плата не зависит от результатов работы
Повременно премиальная	Для всех	Простота расчета, при распределении премии могут учитываться результаты работы	Размеры премий не всегда зависят от результатов работы. Премии распределяет руководитель; вероятность субъективной оценки
Сдельная	Для работников, чьи трудовые результаты могут быть оценены в натуральных показателях	Сумма заработной платы зависит от количества произведенной продукции, заинтересованность в повышении производительности труда	Не учитывается качество произведенной продукции, а только количество
Сдельно премиальная	Для работников, чьи трудовые	Те же, что и у сдельной системы оплаты труда.	Те же, что и у сдельной системы оплаты труда,

	результаты могут быть оценены в натуральных показателях	Если премии устанавливаются за качество продукции, работник заинтересован выпускать продукцию не в ущерб качеству	при условии, что премии не связаны с качеством произведенной продукции
Бонусная	Для работников, от которых зависит уровень прибыли или доходов	Работники заинтересованы в повышении выручки или прибыли организации	Не всегда рост выручки и прибыли напрямую зависит от работника
Оплата труда на комиссионной основе	Для работников, от которых напрямую зависят доходы организации	Те же, что и у бонусной системы оплаты труда. Чем выше полученные доходы, тем выше заработная плата. Работник сам может приблизительно рассчитать свою зарплату	Те же, что и у бонусной системы оплаты труда
Бестарифная	Для специалистов, работающих в группе и выполняющих сходные функции	Члены группы заинтересованы в повышении зарплаты, а значит, коллективный труд становится более эффективным	Сложно оценить вклад каждого участника группы. Может иметь место «уравниловка»
Система с групповым премированием	Для специалистов, работающих в группе, объединенной для выполнения определенного проекта	Те же, что и у бестарифной системы оплаты труда. Специалисты охотнее будут участвовать в новом проекте, и помогать друг другу для скорейшего его завершения	Те же, что и у бестарифной системы оплаты труда
Оплата труда с премиями за знания и компетенцию	Для специалистов, работа которых требует специальных знаний, навыков и высокого уровня профессионализма	Специалисты материально заинтересованы в повышении профессионального уровня	Не всегда компетенция и знания совпадают с эффективной работой

Каждое предприятие предпочитает выбрать систему оплаты труда, которая исходит из ее потребностей. Если предприятие уже официально работает, а система оплаты труда, которая была установлена ранее, неэффективна, то ее можно изменить.

Существуют такие основные этапы по выбору системы оплаты труда:

1. Создание рабочей группы, которая должна будет оценить эффективность систем оплаты труда для всех категорий работников, задействованных в организации. Это поможет избежать субъективного мнения в отличие от таких ситуаций, когда за оценку отвечает один специалист.

2. Необходимо сделать выбор, будет ли в организации применяться единая система оплаты труда или она будет производиться по категориям работников, и для них будут установлены различные системы.

3. Указывается сфера ответственности для каждой группы сотрудников. На данном этапе руководство компании должно решить такой вопрос, за какие показатели может отвечать каждая группа работников - за расходы, прибыль, выручку и другое.

4. Компания выбирает некоторые приемлемые системы оплаты труда для каждой группы в зависимости от сферы ее ответственности. Например, работники могут отвечать за объем доходов и выручки. Здесь оценивается использование системы оплаты труда в качестве бонусной системы или на комиссионной основе. Если для групп установлены определенные показатели, то можно ввести систему оплаты труда с премией при достижении определенного уровня выбранных показателей.

5. Системы оплаты труда, которые будут выбраны в конечном итоге, необходимо зафиксировать в специальных документах: положениях, коллективных или трудовых договорах. Затем нужно ознакомить каждого сотрудника с системой оплаты труда, которая для него выбрана [2].

Системы оплаты труда должны создаваться так, чтобы обеспечить объединение сотрудников в рамках организации, а не их разобщение, нужно стимулировать сотрудничество, а не конфликты между рабочими.

Внимание всего предприятия нужно сосредоточить на производительности и качестве продукции. Необходимо создать и определить эффективные требования к организации производства:

1. задачи и обязанности каждого работника должны выполняться согласно сроку или досрочно;
2. качество продукции должно быть на первом месте;
3. все работы стараться выполнять с наименьшими для компании затратами;
4. нужно использовать самые современные и эффективные инструменты, методы и технологии.

Кадровая политика должна способствовать стабильности кадров, возможностям их дальнейшего развития.

Система материального стимулирования сотрудников должна ориентироваться на уровень квалификации выполняемых работ, а не на квалификацию, которая получена по диплому. Поощрение творчества и инициативы работников должно быть представлено как оплата «за личный вклад» и «заслуги перед организацией». Компания сама устанавливает определенный набор критериев, по которым будет устанавливаться оценка личного вклада и заслуг.

Под заслугами и вкладами подразумевается проявление личных качеств работника, его рабочее место, оценка результатов его деятельности. Хотя и оплата за личный вклад сотрудника идет в противоречии с коллективным характером труда, ее все же можно применять для оценки квалификации работника, учитывая при этом общий вклад.

Можно применить такую систему оплаты труда, как «плавающие оклады». Она заключается в том, что работникам устанавливаются новые оклады каждый месяц, причем оклады на следующий месяц определяются по результатам работы сотрудников за предыдущий месяц. Например, на каждый процент снижения или роста производительности труда при выполнении определенных заданий размер окладов понижается или повышается. Либо оклады работников формируются за счет фактической прибыли.

Одной из существенных проблем являются опоздания, которые нарушают трудовую дисциплину. И для того, чтобы их избежать, необходимо внедрять систему штрафов, которая позволит сократить процент опоздания, нарушений дисциплины и увеличить эффективность работы компании. Система штрафов может включать в себя несколько методов.

1. Штрафы - денежный вычет, депремирование.
2. Отработки.
3. Отчет о приходе. В этом случае, при наличии определенного оборудования, происходит фиксация времени прихода и ухода на работу. Недостаток состоит в том, что этот способ требует больших финансовых вложений.
4. Беседа. Разъяснительная работа руководства с опоздавшими подчиненными.
5. Выговоры и предупреждения.
6. Увольнение. Крайний метод воздействия на работников в том случае, когда вышеуказанные способы не действуют.

Для стимулирования работников в компании к еще большим достижениям необходимо разработать эффективную систему дополнительных вознаграждений, например:

- 1) выделение надбавок за достижения в труде;
- 2) увеличение премий за итоги в работе;
- 3) повышение заработной платы за стаж работы;
- 4) внесение благодарности лучшим работникам;
- 5) проведение неформальных мероприятий и встреч коллектива для обеспечения психологической обстановки в коллективе;

б) проведение конкурсов среди сотрудников.

Данные мероприятия направлены на повышение уровня производительности, улучшение качества работ и снижения их себестоимости, выполнение в срок производственного задания, соблюдение графиков производства работ, совершенствование организации труда, стимулирование работников к труду.

Список литературы:

- 1 Александрова А. Б. Заработная плата на современном предприятии. - М.: Книжный мир, 2009. - 424с. [1]
- 2 Пошерстник Н. В., Мейксин М. С. Заработная плата в современных условиях (12-е изд.). - СПб.: «Издательский дом Герда», 2010. - 768 с. [2]
- 3 Бабаев Б. Д., Карякин А. М., Терехова Н. Р. Оплата труда на предприятии: вопросы теории и практики. - Иваново: Иван. гос. энерг. ун-т, 2011. - 266 с.
- 4 Организация и оплата труда на предприятии: Справочное пособие/А. И. Рофе, А. М. Шуников, Н. В. Ясакова. - М.: Профиздат, 2010. - 144 с.
- 5 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414>
- 6 Политика доходов и заработной платы: Учебник / Под ред. П. В. Савченко и Ю. П. Кокина. М.: Юрист, 2011. – 187 с.

А.Зинулла, Т. Смагулов

Государственный университет им. Шакарима города Семей

Научный руководитель: М.Х. Айдарханов, ассоциированный профессор кафедры «Экономика»

МОЛОДЕЖЬ НА РЫНКЕ ТРУДА: ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕШЕНИЯ

Молодежный рынок труда - это условный срез (пласт) всего рынка труда страны. Он является наиболее актуальным с точки зрения качества перспективного экономически активного населения. Занятость и безработица среди молодежи наименее исследованный аспект, так как недостаточно выявлены вопросы адаптации молодых людей к жестким, а порой, несправедливым требованиям работодателей. Актуальной остается проблема создания законодательной базы для более эффективного трудоустройства молодежи с учетом их правовой защиты.

Неформальный рынок труда – мировая проблема. В результате исследований МОТ более половины всей занятой молодежи являются неформально занятыми, а значит уязвимыми в своих правах. При переходе «школа-работа» 58% 25-29 летних завершили переход. В 2015 году уровень безработицы в возрасте 15-24 года: Греция – 49,8% при общем уровне безработицы- 24,9%. Наиболее благополучных: среди молодежи Германия 7,2 и, соответственно, 4,6, Нидерланды- 11,3 и 6,9, Швейцария 6,8 и 4,7 [1].

В целях расширения социальной поддержки граждан и реализации стратегий в области обеспечения занятости населения Постановлением Правительства Республики Казахстан № 162 от 31 марта 2015 года была утверждена Дорожная карта занятости 2020, которая является логическим продолжением Программы занятости 2020 [2, С.7-27]. Целью данной Программы является повышение уровня занятости населения, содействие повышению благосостояния, сокращение безработицы.

Рассмотрим официальную статистику рынка труда РК особенно применительно к молодежи по состоянию на 4 квартал 2017 года.

Выборочные показатели рынка труда Республики Казахстан по состоянию на 4квартал 2017 года*

Удельный вес молодежи в возрасте 16-34 лет в общей численности занятого населения	43,6
Удельный вес самостоятельно занятого населения в общей численности занятого населения	24,2
Удельный вес молодежи в возрасте 16-34 лет в общей численности в общей	9,6

численности самостоятельно занятых работников	
Официальный уровень безработицы по стране	5,9
Уровень безработицы в возрасте 16-28 лет	5,1
Уровень молодежной безработицы, в возрасте 15-24 лет	4,5
Уровень молодежной безработицы, в возрасте 15-28 лет	5,1
Удельный вес молодежи в возрасте 16-28 лет в общей численности безработного населения	19,6
Удельный вес молодежи в возрасте 29-34 лет в общей численности безработного населения	28,1

*Рассчитано по данным Агентства по статистике РК.

Следует обратить внимание на то, что удельный вес молодежи в возрасте 16-34 лет в общей численности занятого населения довольно высокий. Если удельный вес самостоятельно занятого населения в общей численности занятого населения около четверти, то доля молодежи 16-34 лет в общей численности самостоятельно занятого населения сравнительно низка. Это свидетельствует о неактивности молодежи в сфере малого бизнеса в силу сложностей по открытию своего дела.

Уровень молодежной безработицы, в целом, вполне удовлетворительный, даже ниже (почему-то), чем общий уровень безработицы. А это значит, что проблема безработицы якобы по существу отсутствует, и занятость среди трудоспособной молодежи высокая. Это не статистическая асимметрия информации?

Более зрелая молодежь в возрасте 29-34 лет более нетрудоустроенная, чем молодежь казалось бы менее адаптированная к рынку труда в возрасте 16-28 лет. Тогда как картина по логике должна быть противоположной.

Занятая молодежь главным образом представлена наемными работниками и, прежде всего, работающими в организациях. В отраслевом разрезе молодежь больше занята в строительстве, обрабатывающей промышленности, в организации и обслуживании транспортных средств. Процент самостоятельно занятой молодежи очень низкий и это наиболее мало изученный по своей структуре аспект. Думается, что стимулирование открытия и развития малого бизнеса среди молодежи на низком уровне.

На наш взгляд, недостаточно разработанной является методология исследования молодежного рынка труда не только в Казахстане, но и на пространстве СНГ. Она должна решать следующие проблемы и направления обеспечения занятости среди молодежи:

1. Регулирование взаимодействия спроса и предложения на молодежном рынке труда должно быть поэтапным. Следует начинать и ограничивать профориентационную работу не среди будущих выпускников, а учеников средних, старших классов общеобразовательных школ, учащихся колледжей. Содействие трудоустройству экономически активной молодежи должно сопровождаться доступной информационно-пропагандисткой и рекламной деятельностью по вопросам потребности в занятости по отраслям, регионам. Стихийный рынок труда сам по себе не решает эту проблему.

2. Соответствующие государственные структуры стремятся бороться с последствиями молодежной безработицы, а не с ее причинами. Выпуск молодых специалистов «поставлен на поток» по принципу количества, а не качества, без изучения и регулирования потребностей экономики в новой рабочей силе.

3. Необходима классификация методов измерения занятой молодежи по уровню не столько количества, сколько качества трудоустройства. Это, прежде всего, соответствие работы уровню полученного образования, специальности, квалификации; непрерывность, стабильность работы; удовлетворенность условиями труда; удовлетворенность размером заработной платы.

4. Целесообразно будет разработать казахстанскую модель самозанятости населения, в том числе, среди молодежи. В первую очередь нужно определиться со статусом самостоятельно занятого гражданина. Например, положение частично занятого молодого человека, который причислен к самостоятельно занятому, может быть близким к положению безработного (случайные заработки).

5. Изучение ценностных ориентаций молодежи к труду с применением периодического широкого социологического опроса. Сюда входит выявление мотивация выбора профессии, региона по степени возможности выбора при трудоустройстве, а также исследование трудовой миграции среди молодежи.

6. Необходимо реально отслеживать действенность государственных программ, работы соответствующих фондов, объединений во взаимосвязи по обеспечению занятости среди молодежи.

7. Использование опыта передовых стран. Особенный интерес в этом отношении может представлять для нас система профессионального образования Германии.

Литература:

1. М.Г. Хохлова, И.Хохлов. Молодежь на европейском рынке труда // Мировая экономика и международные отношения – 2017 - № - 6 – С.48-56.
2. Дорожная карта занятости 2020// Труд в Казахстане-8(200)/2015.
3. Д.Ашимханова. Факторы появления молодежи категории NEET и мнение самой молодежи о степени угрозы обществу//Казахстан-Спектр. – 2017 - №2 – С.32-41.
4. Л.Лебедева, С.Емельянов. Молодежь на рынке труда в начале 21 века: мировые тенденции и региональные особенности//Труд в Казахстане -12(132)/2009
5. Айдарханов М.Х., Абылкасимова Ж.А. Проблемы и направления обеспечения занятости среди молодежи в Республике Казахстан - Материалы Девятой междунар. научно-практ. конф.- Рубцовск 2017.

А.Я.Смирнова

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Л.З. Паринбекова, к.э.н. доцент кафедры «Учет и Аудит»

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ИЗМЕНЕНИЯ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК

С 1 января 2018 года вступил в силу новый Налоговый кодекс. Изменилась не только структура изложения информации, но и было внесено множество изменений, которые затронут каждого предпринимателя. В первую очередь, поменялась сама идеология, которая теперь основывается на принципе добросовестности налогоплательщика. Принцип добросовестности означает:

- любые неточности и неясности, неурегулированные вопросы в налоговом законодательстве толкуются в пользу налогоплательщика

- в актах налоговых проверок будут соответствующие обоснования (доводы и раскрытие обстоятельств)

- отменены штрафы и пени, если налогоплательщик действовал в соответствии с разъяснением налогового органа, а в последующем позиция налоговых органов была изменена. Введена процедура «Горизонтальный мониторинг»

Горизонтальный мониторинг - это обмен информацией и документами между уполномоченным органом и предпринимателем на основании заключенного соглашения на определенный срок, с возможностью пролонгации.

Что даст горизонтальный мониторинг предпринимателям:

- предварительное разъяснение в отношении планируемых сделок (операций) – расскажут о рисках;

- отсутствие налоговых проверок;

- проведения теста правильности исполнения налоговых обязательств;

- упрощение таможенного оформления;

- и другие послабления....

Для добросовестного налогоплательщика сплошные преимущества.

Снижена ставка для ИП на патенте с 2% до 1%

Для лиц, осуществляющих деятельность в сфере торговли, применяющих специальный налоговый режим на основе патента, сохраняется действующая налоговая ставка в размере 2%, однако, в случае применения безналичных платежей, налоговая ставка снижена до 1 %. Для остальных категорий ИП на патенте налоговая ставка снижена до 1 %. Кроме того, для них отменён социальный налог.

Изменены критерии для применения режима на основе «упрощенки»

Специальный налоговый режим на основе упрощенной декларации сохранен. Однако установлены единые пороговые значения как для юридических лиц, так и для ИП: - предельный доход в размере 2 044 МРЗП (57 812 496 тенге)

- численность работников в количестве 30 человек.

Для тех, кто не соответствует критериям для работы по упрощенке, введён новый альтернативный режим.

Специальный налоговый режим с использованием фиксированного вычета.

Данный режим предусматривает фиксированный вычет в размере 30% без наличия подтверждающих документов. Также предусмотрен вычет в отношении фонда оплаты труда. Налоговая база будет исчислена как разница между доходами и расходами, с обязательным ведением их учета. При этом не все расходы и доходы будут учитываться, лишь самые основные. Имейте в виду, есть обязательное условие – если применяется фиксированный вычет, то сумма расходов не должна превышать 70 % от доходов.

Для применения данного режима установлены более высокие (по сравнению с упрощенной декларацией) критерии:

- предельный доход в размере 12 260-кратного минимального размера заработной платы (346 761 840 тенге)

- численность работников в количестве 50 человек.

Изменения коснулись и аграрного сектора.

Льгота по уменьшению НДС на 70 % для производителей сельскохозяйственной продукции отменена, поскольку данная норма противоречит требованиям ВТО. Однако введено альтернативное стимулирование для аграрного сектора - дополнительный зачёт НДС.

Предусмотрены налоговые льготы недропользователям

При показателях переработки более 35%, недропользователи освобождаются от КПП у источника выплаты дивидендов и прироста стоимости. Бонус коммерческого обнаружения отменен, теперь недропользователь вправе компенсировать расходы на разведку по одному месторождению в рамках других контрактов, где началась добыча. Введен альтернативный налог на недропользование для морских и глубоких нефтяных месторождений (вместо НДС, исторических затрат, рентного налога и налога на сверхприбыль). Отменен налог на сверхприбыль с переносом нагрузки на рентный налог на экспорт по углю. Пересмотрена ставка НДС на олово (с 6% на 3%).

Введено льготное налогообложение для отдельных категорий налогоплательщиков.

Предприниматели вправе уменьшить суммы КПП на 100 % если осуществляют следующие виды деятельности:

- электронную торговлю товарами;

- перевозку груза морским судном, зарегистрированным в международном судовом реестре Республики Казахстан;

- деятельность по организации и проведению международной специализированной выставки на территории Республики Казахстан.

При этом для каждой категории установлены условия применения льготного налогообложения, которые должны быть соблюдены.

Снижена ставка социального налога и соц. отчислений на 1,5%

С 1 января 2018 года увеличились взносы в фонд ОСМС для работодателей с 1% до 1,5%. Равнозначно взносам в фонд ОСМС снижена ставка социального налога на 1,5%. Ставка социального налога в 2018 году составляет 9,5 %. А ставка социальных отчислений теперь составляет всего 3,5 %. При этом помните, что исчисленная сумма социального налога подлежит уменьшению на сумму социальных отчислений. При превышении суммы социальных отчислений над суммой социального налога сумма социального налога становится равной нулю

Изменений в налоговом законодательстве очень много:

- количество налоговых проверок сокращено;

- дополнены новые вычеты и виды доходов;

- участникам СЭЗ расширили условия применения льгот;

- отменена часть неэффективных льгот по НДС;

- изменены процедуры возврата НДС;

- внесены изменения, касающиеся экспорта в страны ЕАЭС;

- дополнены места реализации в целях исчисления НДС

- и ещё много разных поправок.

Список литературы:

1. [<https://uchet.kz/week/vazhnye-izmeneniya-nalogovogo-k>]
2. [<http://www.zakon.kz/4897093-kakie-izmeneniya-proizoshli-v-nalogovom.html>]
3. [<https://business.gov.kz/ru/taxes-and-law/changes-in-tax-legislation.php>]

А.Б. Орманов

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.Ж. Ахметова, құқықтану және экономика кафедрасының аға оқытушысы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІМЕН, ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Сот билігі - еліміздегі үш билік тармақтарының бірі болып саналады. Іс жүзінде алып қарасақ, сот билігінің қалған билік тармақтарынан ерекшеленетін тұстары көп. Сәйкесінше сот билігі қалған билік салаларына қарағанда жазалау, мәжбүрлеу, тыйым салу сатыларынан құралған. Сол себепті адамдар қандай да болмасын зәбір көріп, бастары дауға қалған жағдайда келіп жүгінетін жері, әрине сот[1].

Тағы бір ескере кететін жағдайлардың бірі, сотта қаралып жатырған істің ұзақ мерзімдерге созылуы, істің жабылып қалуы секілді мәселелерді айта кеткен жөн. Ал осы ретте дамыған алдыңғы қатарлы елдердің соттық тәжірибесінен алып қарайты болсақ, соның ішінде Европаның алдыңғы қатарлы дамыған Ұлыбритания, Франция, Германия секілді мемлекеттерінде, сондай – ақ, Америка Құрама Штаттарында мәселелер әрі кеткенде бір күн ішінде, тіптен елімізде бір жыл немесе одан да көп уақыт қаралатын азаматтық істер өте қысқа мерзімдерде шешіледі екен. Осы реттегі олардың артықшылығы сотқа дейінгі құқықтың салалары бойынша мәселелерді шешетін түрлі құқықтық және құқықтық емес институттар жұмыс атқаруда[2].

Қазыргі кездегі Қазақстан Республикасындағы Бұқаралық Ақпарат Құралдарындағы көптеп таратылатын ақпараттардың көп бөлігі осы сот жүйесімен байланысты болып отыр. Көптеген азаматтарымыздың және білікті заңгерлердің айтуына қарағанда, көпшілік судьялар тарапынан оқылқ жақтары көптеп байқалатынын мәлімдеген. Тіптен судьялардың көп жағдайда мән – жағдайларды объективті тұрғыдан қарастырмауы, азаматтар тарапынан қанағаттанбаушылық пен әртүрлі даудамайлар туындап жататыны көпшілікке мәлім[3]...

Қазақстан Республикасының Сот жүйесіндегі судьялардың өкілеттілігін арттыру, сотқа дейінгі құқықтық және өзге де тиімді әсер етуші институттарды құру, азаматтарға шығарылған шешімнің мән – мағынасын түсіндіру, шетелдік дамыған озық, алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибелеріне сүйену біздің алдымыздағы зор бастамалардың бірі екендігі сөзсіз[4].

Сот билігі әр мемлекеттік биліктің бірден – бір ажырамас тармағы болып есептеледі. Сол себепті сот билігін заманауи дамытып отыру әр мемлекет мойнындағы міндет болып табылады. Сот билігі әділдіктің символы болғандықтан, тек қана мемлекет үкіметі бекіткен заманауи қабылданған нормаларға сай жүргізілуі тиіс, сондай – ақ, сол нормалардың қағидаттарын қатаң сақтап, әділетті шешім шығару сот судьяларының мойнына алған міндеті.

Осы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев даму мен өркендеудің бастауы болып табылатын «100 нақты қадам» заң жобасының 16-22 – бабтарында көрсетіп, нақтылап кеткен. Осы ретте, сот жүйесін жетілдіру барысында бес сатыдан тұратын жүйені үш инстанцияға дейін қысқарту көзделген болатын. Яғни азаматтарымыз бірінші инстанциядағы соттағы істі заңда көзделген негіздер бойынша, апелляциялық және кассациялық тәртіпте істерін қарата алады.

Бұл дегеніміз азаматтарымызбен судьялардың алтын уақыттарын үнемлеуге жәрдемін тигізе отырып, артық әуре – сарсанды анағұрлым азайтуға септігін тигізеді. Әділ соттылық болса, азаматтардың да мемлекеттік билік саласына сенімі артып, өзін қай жерде болмасын қауіпсіз сезінеді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Ольга Семенова*; Современная судебная система РК открытого типа,;
2. Источник, интернет-ресурс: Газеты «Казахстанская правда»,. 31 марта 2017;
3. <https://www.ktk.kz/>;
4. Арыстанбеков К.А., Вопросы реформирования судебной системы Республики Казахстан
5. www.articlekz.com,. Сот прецедентінің ұғымы және маңызы.

Т.Г. Бурумбаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей
Научный руководитель: Д.С. Жунибекова, магистр юриспруденции,
ст.преподаватель каф.юриспруденции

ГЕНДЕРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ: КАК В КАЗАХСТАНЕ РЕАЛИЗУЕТСЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН

Все граждане обладают свободой выбора и свободой для развития своих личных способностей без ограничений[1], которые накладываются на них стереотипами и традиционной гендерной системой. Достижение гендерного равенства является одним из основных факторов устойчивого человеческого развития. Понятие «гендер» означает «род» (англ. gender, от лат. genus) т.е. это равные возможности и равные права женщин и мужчин. Это рассматривается в таком широком смысле. Иные понимают, что гендер - это просто стремление женщин к власти. В действительности можно сказать что, это широкая и актуальная проблема, где и вопросы мужчин, и вопросы женщин равноправны. Ни для кого не секрет, что проблемы есть у женщин в социуме, следовательно, в мировом обществе большой акцент сделан на женщине.

В 1998 году Казахстан присоединился к Конвенции Организации Объединенных Наций о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. [3] Ратифицированы также Конвенции ООН «О политических правах женщин» и «О гражданстве замужней женщины». Подписаны международные пакты о гражданских и политических, экономических, социальных и культурных правах, а также ряд актов Международной организации труда, касающихся прав женщин и детей. Всего наша страна присоединилась к более чем 60 международным договорам по правам человека. [4]

Основные принципы гендерной политики устанавливают гарантированные Конституцией Республики Казахстан равные права и свободы для женщин и мужчин. [2]

К задачам гендерной политики в Казахстане относятся:

- достижение сбалансированного участия женщин и мужчин во властных структурах;
- обеспечение равных возможностей для экономической независимости, развития своего бизнеса и продвижения по службе;
- создание условий для равного осуществления прав и обязанностей в семье;
- свобода от насилия по признаку пола.

Проводя исследование, читая разные статьи, интервью знаменитых людей и просматривая новостные каналы, я пришла к такому мнению, что равенства в нашей стране нет. К моему сожалению, Казахстан погряз в стереотипах и традиционных гендерных представлениях о том, что место женщины на кухне, а мужчина добытчик и кормилец. Прочитав статью на TengriNews.kz за 2016 год, о том, что Казахстан занял 51 место в индексе гендерного равенства из 144 стран, я подумала: «Ещё не всё потеряно».

Индекс измеряет соотношение возможностей мужчин и женщин в образовании, здравоохранении, экономике и политике. Лидером рейтинга стала Исландия, Отмечу, что у Беларуси 30-е место, у Украины 69-е, а у России 75-е. Азербайджан находится на 86-й строчке, Армения – на 102-й. Последнее место в рейтинге занимает Йемен. В 2015 Казахстан занимал 47-е место, 2013 году республика была в 32-й в рейтинге гендерного неравенства. Но комментарии говорят об обратном. «Равенство возможно только в математике» - говорит один из пользователей. «Как сказал великий Чингиз хан: «Не относись к словам женщины слишком серьезно.» думаю так и должны придерживаться этой истины в степях.» И конечно же, мой любимый комментарий: «Скоро доживем и до матриархальной системы».

Не существует единого для всех стран мирового сообщества, стандарта по достижению гендерного равенства. Каждая страна, ставящая перед собой такую цель, проделывает на этом сложном пути уникальную работу с учетом своего исторического, культурного и политического опыта.

Я должна признать, что Казахстан достиг весомых результатов при преодолении гендерного дисбаланса, который исторически сложился в общественных и социальных отношениях между мужчинами и женщинами. Исторически в стране ограничение прав женщин было связано с тем, что для мужчин их сфера деятельности определялась как публичная, а для женщин как частная. Следовательно, мир женщины это замужество, рождение детей, домашнее хозяйство(домашний труд),о роли женщины в политической, социальной жизни говорить не приходится. В контексте

кочевой культуры женщина не могла полностью реализовать свои истинные природные задатки и склонности.

Разделять «мужское» и «женское»-избитый приём патриархальной риторики. Тем временем социологи и психологи всего мира отмечают, что такое дробление как минимум некорректно, а как максимум — вредно. **«Обычная и «женская» логика».** До сих пор можно услышать настойчивые призывы учитывать, что основа «женской» логики — особый склад мышления женщин. [5] Корни деления мозга на «мужской» и «женский» уходят в мизогинные народные представления о «бабах-дурах» и «прелесть каких дурочках», которые не умеют стройно и последовательно осмысливать реальность. И хотя данные исследований подтверждают, что принципиальных различий в строении мозга у мужчин и женщин не существует, в общественном сознании по сей день существует некая человеческая — то есть «мужская»-логика и особенная, неполноценная, уму непостижимая - «женская». Яркий индикатор сексизма в обществе-то, насколько принято шутить и утверждать, что женщины могут мыслить только нелогично, эмоционально, предвзято, «не фактами, а выводами». **«Сила и слабость».** Сила, подразумевающая твёрдость духа, решительность и смелость — основа типичной модели маскулинности. Считается, что мужчина должен делать первый шаг, брать ситуацию в свои руки. Стоит только начать перечислять: «стальной характер», «железная хватка», «крепкое плечо», «недрогнувшая рука» — и мозг автоматически нарисует мужчину. Слабость, хрупкость, мягкость — все эти характеристики-антагонисты относят к типично женским свойствам. [5] Стереотип подстроился под современность, в которой «игра мускулами» и «хрупкая нежность» закрепились в качестве символов. Рынок эксплуатирует определённые символы силы вроде «мужского йогурта» в бутылочке ожидаемо тёмных цветов или дезодоранта со слоганом «Один пшик - весь день мужик». В аналогичных товарах для женщин используются нежные тона и цветочный рисунок упаковки. Всё это происходит вопреки простому факту: сильным, как и слабым, в какие-то моменты может оказаться каждый из нас, вне зависимости от пола. Для пушечного укрепления контраста полов прямым текстом дам просят быть послабее - чтобы не ранить самооценку мужчины. **«Эмоциональность и рациональность».** Стереотип о женщинах, полностью подвластных эмоциям, и, напротив, рассудительных мужчинах закрепился практически на институциональном уровне. [5] Разнообразные поп-психологические статьи активно советуют учитывать это отличие и строить отношения соответственно. Немалую роль в укреплении стереотипа играет женский глянец: в нём часто в качестве аксиомы предлагается «переводить с русского на мужской» и «сдерживать эмоции», так как мужчины «либо мыслят, либо переживают — что-то одно». Интуиция, эмоциональность, неуравновешенность - все эти качества считаются женскими. Женщин могут обвинить в «природной женской истеричности», даже если речь идёт о предельно аргументированной позиции, высказанной в резком тоне. При этом мужчинам не положено выражать эмоции: от детского «ты же мальчик — не плачь» до взрослого, обесценивающего человеческие переживания «не будь тряпкой». На выходе получается пара ярлыков — «бесчувственных баранов» и «истеричек»: женщинам приписывается неумение взять себя в руки, а мужчинам — неспособность глубоко и полно чувствовать. И те и другие вынуждены подавлять эмоции, хотя сама идея о том, что от эмоций нужно избавляться, безнадежно устарела. **«Ум и мудрость».** Ум-мужчинам, а мудрость-женщинам. Вообще говоря, именно бóльшим умом мужчин многие до сих пор объясняют невидимость женщин в истории («Оглянитесь назад — много ли вы видите гениальных женщин — учёных, изобретательниц? А мужчин?»). [5] Как на протяжении веков складывалась жизнь женщин в искусстве, недавно доступно рассказала Джемайма Кёрк, с публичной видимостью женщин-учёных ситуация аналогична. Чтобы исправить ситуацию, можно посмотреть на историю женщин как на историю угнетённого класса, а можно и просто узнать что-то новое о женщинах, состоявшихся в науке. Главное понимать: ум-это не та характеристика, которая выдаётся вместе с определённым набором гениталий. В гендерно - нейтральном понимании мудрость-это жизненный опыт, накапливаемый с годами. Но с женской мудростью всё иначе: она считается постоянной характеристикой-женщина либо мудрая, либо нет. Женщине отказывают в праве принимать самостоятельные решения, руководствуясь умом, — вместо этого ей вменяется набор правил, которым должна следовать «мудрая женщина»: «береги брак любой ценой», «прости измену», «оставь конфликты в семье», даже если речь идёт о насилии. Цель одна — сохранить отношения во что бы то ни стало, а сама мудрость ассоциируется с терпением и покорностью. Следуя такой логике, женщины вынуждены бесконечно подстраиваться, скрывать свои чувства и молчать о том, что их не устраивает. Особенно это ярко показано в нашем воспитании и менталитете. Что говорят девочкам с детства? «А ты промолчи, будь мудрее!», «Сама виновата, не лезь». **«Болтливость и немногословность».** Говорящие, «словно реченька журчит», женщины и брутально-молчаливые («не словом, но делом») мужчины-практически сказочные архетипы.

Стереотип, выставляющий мужчин косноязычными собеседниками, а женщин - несуразными болтушками, жив и по сей день. На самом деле и многословность, и неразговорчивость - всего лишь частные проявления характера людей обоих полов. **«Легкомысленность и ответственность.»** Безответственность и инфантилизм порицаются в современном обществе, а культ успешности одинаково влияет на людей обоих полов. Но классическое распределение гендерных ролей указывает, что женщины легкомысленны, а мужчины ответственны. [5] «Пацан сказал - пацан сделал», «за ним, как за стеной» - всё это говорит о том, что ответственность традиционно возлагается на мужчин. Доходит до того, что защита и гарантия выполнения дел воспринимаются как базовая характеристика мужчины.

Завершив гендерное исследование: как в Казахстане реализуется политика в отношении женщин и мужчин, давайте наконец-то поймем, что стереотипы можно и нужно разрушать. Необходимо добиться повышения гендерной чувствительности во всех сферах жизни, обеспечить соблюдение принципа равного партнерства между мужчинами и женщинами, повысить конкурентоспособность женщин на рынке труда с применением системы поддержки (консультации, помощь в обучении и трудоустройстве).

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. С изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г. Издательство «Юрист» Алматы 2017 г.
2. Сапарғалиев Г.С. «Конституционное право Республики Казахстан», А. 2016г.
3. Турлаев А.В., Бакирова А.М. «Основы права» - Караганда: «АРКО», 2011г.
4. «Государственная программа правовой реформы. Основные направления в РК.» - Вестник юстиции, 2017 год №10-11.
5. Шон Бурн, «Гендерная психология», издательство: Прайм-Еврознак, 2007 г.

УДК: 336.743 (574)

А.Е. Советханова, М.А. Жунисова

Семейқаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Жетекшісі: Л.Б. Габдуллина, аға оқытушы

ҚР КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ДАМУЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жалпы «крипто» сөзін грек тілінен аударсақ (күпия, жасырын) деген мағына береді.[1] Ең алғаш криптовалютаның негізін қалаған псевдоним Сатошо Накомото атты математик 2009 жылы ойлап тапты. Негізі шын есімі бүгінге дейін белгісіз және оны ешкім көрмеген. Сатошо Накомото есімін жапон тілінен аударғанда "Ясно мыслящий внутри системы" деген мағынаны білдіреді. Математикалық әрбір шешкен алгоритімдерді ол «биткойн» деп атаған. Транзакциялардан 100 мыңбиткойнға ең алғашында екі пицца сатып алынған болатын. 2009 жылы Биткойнның бағасы 0,4 цент болған.

Криптовалютаны қайдан алуға болады?

Криптовалюта виртуал болғанына қарамастан, ол ешқайдан алынбайды. Bitcoin.org сайтындағы нұсқаулықта айтылғандай:

«Биткойнді тауар немесе қызметтің ақысына ала аласыз немесе достарыңыз бен таныстарыңыздан сатып алуыңызға болады. Сондай-ақ, оны банк есепшотыңыз арқылы тікелей айырбастау орнында немесе биржадан сатып ала аласыз».[1,2]

Әлемдегі ең танымал криптовалюта қайсы?

Биткойн (Bitcoin, BTC) — орталықсыздандырылған виртуальды валюта. Биткойн төлемдерінің желісі толықтай дерлік орталықсыздандырылғандықтан қадағалаушысы болмайды. Жүйенің қызметі мен қорғанысын қамтамасыз ету үшін криптографиялық әдістер қолданылады.

2017 жылғы ең танымал криптовалюта рейтингі:

1. Bitcoin (BTC)
2. Ethereum (ETH)
3. Ripple (XRP)
4. NEM (XEM)
5. Ethereum Classic (ETS)[1,3]

Криптовалютакурстары [2]

Валюта	Капитализация	Бағасы	Биржа
Bitcoin	117,422,660,429\$	6968.83\$	Wex; Kraken; Bitstamp;

			C-CEX; OKCoin; Poloniex.
Ethereum	41,548,890,177\$	420.723\$	Wex; Kraken; C-CEX; Poloniex.
Ripple	19,439,320,340\$	0.497239\$	Kraken; Poloniex.
Bitcoin Cash	11,169,751,453\$	654.438\$	Wex; Kraken; Poloniex.
Litecoin	6,434,682,861\$	114.831\$	Wex; Kraken; C-CEX; OKCoin; Poloniex.

Қазіргі таңда тәулігіне 149мың Биткоин арқылы операциялар жүргізіледі. Бұл 490 мың рекордтық деңгейдің 25% ғана.

Сонымен қатар, Bitpay төлемдер бойынша статистикалық деректерді жасады:

1. Bitcoin mining – 63
2. Қымбат металл алуға - 20
3. Электрондық коммерция –17

Wigexкомпаниясышамамен 150 000 картаны (виртуалдыжәнефизикалық) жасады.

Төлемдердің басым бөлігі сыйлық карточкасы болып табылады. Gyft сервисі 200-ден астам дүкенде төлеуге болатын осындай карталарды сатып алуға мүмкіндік береді.

Ең жиі қандай өнімдер сатып алынады? Бұл қарапайым нәрселер: төсек-орындықтар, матрацтар, кілемдер, көзілдірік, құлаққаптар, аудио және бейнеге арналған кабельдер, әртүрлі құралдар, үстелдер. Оның көп бөлігі қайырымдылыққа жұмсалады.

Дәстүрлі валютамен салыстырғанда, криптовалютаның қандай артықшылықтары бар?[1,4]	Дәстүрлі валютамен салыстырғанда криптовалютаның қандай кемшіліктері бар?[1,5]
Эксперттердің айтуынша:	
1. Ашық алгоритм коды оны кез келген адам шығаруына мүмкіндік береді.	1. Алтын қорымен және мемлекет кепілдігімен қамтамасыз етілмеген.
2. Ол инфляциядан қорықпайды.	2. Реттеу механизмдері жоқтығынан қанша дегенмен, электрон әмияндардың сақталуына толық кепілдік жоқ.
3. Транзакциялардың ашықтығы	3. Жоғары волатильдік
4. Алдыңғы пункт алаяқтықтан жақсы қорған бола алады.	4. Жекелеген елдердегі биліктің қатынасымен байланысты тәуекелдер.
5. Ашықтығына қарамастан, биткоин жүйесі транзакцияның анонимдігіне кепілдік береді.	5. Криптовалюта сақталған әмиянның құпия кілтін (мнемоникалық фразаны) жоғалтып алу
6. Жүйенің орталықсыздандырылғаны – төлемдерге бақылау жасалмайды.	6. 21 миллион биткоин шығарылғаннан кейін не болатыны белгісіз.
7. Жылдам аудару.	7. Майнингтің қиындық деңгейі артқан сайын, ол пайдасы аз жұмысқа айналып барады.
	8. Транзакциялардың анонимдігі қандай да бір қылмыстық әрекетке әкеліп соқтыруы мүмкін.
	9. Комиссия бар.

Криптовалютаны қолдануға ресми түрде рұқсат етілген елдер: [6], [7]	Криптовалютанытығымсалынғанелдер: [6,1]
Америка Құрама Штаттары	Исландия
Канада	Вьетна
Австралия	Боливия
Еуро Одақ	Қырғызстан
Израиль	Эквадор
Жапония	Қытай
Швейцария	Индонезия
Болгария	Үндістан

Сингапур	Венеэулла
Дания	Бангладеш
Швеция	Тайланд
Германия	
Чехия	
Норвегия	
Ресей	

Біз криптовалютамен төлемдерді қабылдайтын қазақстандық компаниялар туралы ақпаратты жинадық. Виртуалды ақша үшін қазақстандықтар пиццаны, десертті және тіпті жылжымайтын мүлік пен машиналарды сатып ала алады. Сондай-ақ, сіз компьютерлік клубта ойнай аласыз. Дегенмен Қазақстанда криптовалюталық операцияларды реттейтін арнайы құжат жоқ.

- «Базис-А» компаниясы - Қазақстандағы ірі құрылыс компаниясы және битокіндер үшін пәтер сатады;
- Алматыдағы кондитерлік өнімдер Pierebublic.kz. Кондитер басшылығы техникалық жағынан битоинмен төлем жасауды оңай деп мойындады және олар біздің адамдар оны қалай қабылдайтынынан қорықтық дейді.
- ОКОТО бағдарламасы - арқылы жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін мемлекеттік айыппұлдар төлеуге болады.
- Талдықорғандағы компьютерлік клуб ZION- btc, eth, bch төлемдер;
- Қарағандыдағы ЮрЛига заң қызметтері - крипто-валюта барлық түрлері бойынша төлемдер;
- Алматыда торттар мен гүлдерді жеткізу қызметі Юнис - шағын комиссиямен төлеу үшін монеталарды қабылдауға дайын.
- Unihost Almaty-де хостинг қызметтерін жеткізушілер - биткоптарды қабылдайды.[3]

Блокчейн және криптовалютаның Қазақстандық қауымдастығы

Қауымдастық мақсаттары:

- Жаңа шешімдерді әзірлеуге қатысу және қолдау
- Жаңа идеяларды насихаттау
- Елдегі технологияны дамытудың негізін қалыптастырады
- Жаңа бағыттар бойынша мамандарды даярлау[4]

Қазақстанда криптовалюта заңсыз болып табылады – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қаржы агенттігінің мәлімдемесіне сәйкес, Қазақстан аумағында жалғыз заңды төлем құралы - теңге. Осыған байланысты, крипто-валюталарды ел аумағында төлем құралы ретінде пайдалануға болмайды.

Қазақстан Ұлттық Банкі кез-келген криптовалютаны өндіруге, оларды теңгеге сатып алуға және сатуға және осы сегменттегі биржалық қызметке тыйым салуды көздейді. Бұл туралы Ұлттық банк басшысы Данияр Ақышев мәлімдеді.

Ол криптовалютаның көптеген проблемаларды көтеріп отырғанын атап өтті, оның бастысы тұтынушылардың құқықтарын қорғау болып табылады. Ұлттық Банк ұлттық нарықпен байланысты тәуекелдерді барынша азайтуға тырысады. Тағы бір үлкен қауіп – бұл заңсыз әрекеттерді жасағаны үшін криптовалютаны пайдалану мүмкіндігі. Криптовалюта – бұл ақшаны жылыстатуға және салық салуды болдырмауға арналған тамаша құрал.[5]

Осылайша, Қазақстандағы криптовалютаны енгізудің белсенді процесі ақпараттық кеңістікте кеңінен көрсетіледі. Өкінішке орай,, бұл мәселелердің анықтығы әлі де барынша аз, түсініксіз. Сонымен бірге ресми дерек көздерінен көп ақпарат жоқ. Сарапшылар мен Ұлттық Банктің, екінші деңгейдегі банктердің, басқа да кәсіби қаржы ұйымдарының өкілдерінің пікірлері өте аз. Қазақстандық қоғамның криптовалютаны енгізу және пайдалану, оларды жүзеге асыру мүмкіндіктері туралы білімсіздігі және сонымен бірге, олардың жалпы сенімсіздігі туралы айтуға болады. Сонымен бірге, қазақстандықтар криптовалюта тақырыбына өздерінің қызығушылығын арттырып келеді, бұл олардың бүкіл әлемде жылдам таралуына байланысты

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. <http://theopenasia.net>
2. <https://coinspot.io>
3. <https://techpreneurs.kz>
4. <http://kabc.kz>
5. <https://anycoin.news>

6. <https://crypto-fox.ru>
7. <https://bitexpert.io>

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

Н.Қ. Керменбай

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҰЛАН АУДАНЫ «БАГРАТИОН-2» ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫ ЖАҒДАЙЫНДА ЕТ БАҒЫТЫНДАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ..... 3

Б.С. Махатай

ҚОРҒАУЛЫ ГРУНТТАҒЫ ҚЫЗАНАҚТЫҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНА ДӘН ДӘРІЛЕГІШ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ..... 4

М.Ғ. Мәукілова

ҚОРҒАУЛЫ ГРУНТТАҒЫ ҚИЯРДЫҢ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНА ДӘН ДӘРІЛЕГІШ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ..... 6

К.А. Паршина

ЗАРАЖЕННОСТЬ СЕМЯН СОСНЫ ОБЫКНОВЕННОЙ (PINUS SILVESTRIS L) ФИТОПАТОГЕНАМИ..... 7

А.С. Бейсенова

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫ «JLC СҮТ» ЖШС-НЕ ҚОЙЫЛАТЫН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ-САНИТАРИЯЛЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ..... 9

Есенгелді Асылкерім

СЕМЕЙ АЙМАҒЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛЫНЫҢ БИОИНДИКАТОР БОЛАТЫН АҒАШ ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ..... 11

Г.Е.Касенгалиева

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРИ БРУЦЕЛЛЁЗЕ В ЕСКЕЛЬДИНСКОМ РАЙОНЕ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ..... 13

Ж.Советбаева

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫСЫНЫҢ БОРОДУЛИХА ӨҢІРІНДЕГІ ЖАБАЙЫ ТҰЯҚТЫЛАРДЫҢ АЛУАНТҮРЛІЛІГІ МЕН САНЫ..... 15

М.А. Байкишева

ПЕРЕВАРИМОСТЬ ПИТАТЕЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ КОРМА У БЫЧКОВ ПРИ СКАРМЛИВАНИИ РАЗНЫХ РАЦИОНОВ..... 16

А.С.Ахметжанова

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ «ОБЛЫСТЫҚ БАЛАЛАР БИОЛОГИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ» ЖАҒДАЙЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЖЫРТҚЫШ ӨСУІ МЕН ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 17

Кенесбекова Інкәр

САЛПЫНШАҚ ҚАЙЫҒНЫҢ (BETULA PENDULA) ЖАПЫРАҒЫНА ЕСЕП ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫН БАҒАЛАУ..... 20

Нұрмағамбет Ұлан НАНОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДЫ ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІНДЕ ҚОЛДАНУ.....	22
Кураков Тимур КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ СВЯЗИ ЗАБОЛЕВАНИЯ ТУБЕРКУЛЕЗ ОРГАНОВ ДЫХАНИЯ И ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА В Г. СЕМЕЙ.....	23
А. Агатамова НЕСТЕРОИДНЫЕ ПРОТИВОВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА.....	25
А. Жумабеков, Г. Атақанова, Т. Жангелдина, К. Исакова АНАЛИЗ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИИ ГИДРОЛОГИЧЕСКИХ ОПАСНЫХ ЯВЛЕНИЙ ПО ВОСТОЧНО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЯ МЕРОПРИЯТИЙ ПО ЛИКВИДАЦИИ.....	26
Л.Ч. Сартаева СОДЕРЖАНИЕ ЖИРА В КОРОВЬЕМ МОЛОКЕ.....	27
А.А.Тусупбекова ҮРЖАР АУДАНЫ БОЙЫНША АРА ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ.....	28
Н.Т. Мырзабекова СЕМЕЙ ЕТ КОМБИНАТЫ ЖШС-ДЕ ӨНДІРІЛЕТІН ШҰЖЫҚТАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАР.....	30

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

М.С. Адришева ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН КОМПОНЕНТТІК-ИНТЕГРАЛДЫ ТҰРҒЫДАН БАҒАЛАУ.....	33
Л.Н. Бекбосынова ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ.....	35
М.Е.Еркінов САРҒАЛДАҚТАР ТҰҚЫМДАСЫН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ТАЛДАУ ЖӘНЕ АНЫҚТАУ.....	37
Н.А. Кунафина СПОРТ И ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ.....	39
Э.С. Қалыбаева ҮРЖАР Өңірінің қабыршаққанаттыларының түрлік құрамы.....	41
Г. Нурланқызы ВИДОВОЙ СОСТАВ И ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ РАЙОНА ЗАТОНА ГОРОДА СЕМЕЙ.....	42

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

А.С. Төлеуханова ҮРДІСТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУГЕ АРНАЛҒАН ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОРТА.....	45
А.А.Талапбекова STEM-ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ.....	47
Д.Б.Әбікен ҮШ ӨЛШЕМДІ МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ ОРНЫ.....	49
С.М. Бектегенова IBUILDAPP ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ДАЙЫНДАУ.....	51
Ж.Е. Ержанова LEGO DIGITAL DESIGNER 3D МОДЕЛЬДЕУ БАҒДАРЛАМАСЫ.....	53
М.Б. Жанузаков ДИНАМИКАЛЫҚ WEB-САЙТ ДАЙЫНДАУ.....	55
А.Б. Жарылқасын GIMP РЕДАКТОРЫНДА ЖҰМЫС ЖАСАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	57
А.Қ. Сембай ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУ МАҚСАТЫНДА ИНТЕРНЕТ КОНТЕНТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	59
В.Б. Пашкевич, З.Р. Ашурова ЭКВИВАЛЕНТНАЯ РАВНОВЕСНАЯ ОБЪЕМНАЯ АКТИВНОСТЬ РАДОНА В ПОДВАЛЬНЫХ ПОМЕЩЕНИЯХ В ЗОНАХ ПОТЕНЦИАЛЬНОГО ТЕХНОГЕННОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ.....	61
А.А.Ақангаева ОЛИМПИАДАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ИНДУКЦИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ.....	63
А.М.Асан, Д.А.Батырбаева ЖАҒАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	65
А.Б. Бакаев РЕЗОНАНСТЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ПАЙДАСЫ.....	67
Д.Ш. Мусина ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АТОМНОЙ ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ.....	68
Ерқанат Әлихан СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ҰЙЫМДАСТЫРУАРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	70

Ж.Ұ. Ахметбекова, А.Б. Бауыржанова БИНАРЛЫҚ ҚАТЫНАС ОҚЫТУ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ.....	72
Г.Р.Мазанбекова МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РЕШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ОБУЧАЮЩИМСЯ ПО ТЕМЕ ПОСТОЯННЫЙ ТОК.....	74
Е.Е.Садықов ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОН ШЫҒАРАТЫН ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК СӘУЛЕНІҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ.....	76
К.К. Нуртазина, А.С. Слямгазы МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУДІҢ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ..	78
А.А.Талғатова, Г.Е.Ешенова ФУНКЦИЯНЫҢ ЕҢ ҮЛКЕН ЖӘНЕ ЕҢ КІШІ МӨНДЕРІН ТАБУҒА АРНАЛҒАН ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	80
Қ.Т. Токтасынова АЛГЕБРАЛЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ АУЫСТЫРУ КӨМЕГІМЕН ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	81
Ж.С. Маратова, М.Қ. Қажыбаева МӨТІНДІ ЕСЕПТЕРДІ САЛЫСТЫРУ БЕЛГІСІ БОЙЫНША ШЫҒАРУ	83
А.Р.Сыдықова ЕСЕЛІ АРГУМЕНТКЕ АРНАЛҒАН КЕЙБІР ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ФОРМУЛАЛАРДЫ ШЫҒАРУ ҮШІН МУАВР ФОРМУЛАСЫН ҚОЛДАНУ.....	85
Н.Н.Төкен БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ БАҒЫТТАРЫ...	87

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

С.А. Нуркенов, А.А.Баратова, А.В.Зиберт, Т.Т.Каналин ПРИМЕНЕНИЕ РАДИОИЗОТОПОВ НА ОСНОВЕ ^{18}F (FDG) И $^{99\text{m}}\text{Tc}$ - ТЕХНЕЦИЯ В ЯДЕРНОЙ МЕДИЦИНЕ.....	89
А. Имонкулов КАСПИЙ ТЕҢІЗІНДЕГІ СУ ДЕҢГЕЙІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ	95
Д.А.Әлішева АРАЛ ТЕҢІЗІНІҢ ЖАҒАЛАУ СЫЗЫҒЫНЫҢ ӨЗГЕРІСІНЕ МОНИТОРИНГ ЖАСАУ.....	97
Р.Б.Баянбек ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ТУРИСТІК КАРТАСЫН ЖАСАУ.....	99
А.А. Байгулакова СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД РЕКОНСТРУКЦИИ ДОМОВ ХРУЩЕВСКОЙ ПОСТРОЙКИ В Г.СЕМЕЙ.....	101
А.О. Оразбеков	

ПРОБЛЕМЫ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ СЕМИПАЛАТИНСКА, АНАЛИЗ АСФАЛЬТА....	103
Ғ.Қ. Шалхар, А.Р. Көпбай, Р.А. Құрбан	
СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АСПАЛЫ КӨПРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ, ВИЗУАЛДЫ АНАЛИЗ. АПАТТЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕП, АЛДЫН АЛУ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРАСТЫРУ.....	105
Ж.Р. Аманжолова, Е.А.Оралбаев	
ЖОО АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ЖЕКЕ БОТ ҚҰРАСТЫРУ.....	106
Б.К. Сумбембаев, Ж.А. Ибраева	
РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ANDROID-УСТРОЙСТВ.....	108
Е.А. Оралбаев,К.Б. Газизова	
PHUTTON 3 ТІЛІНДЕ ПРОГРАММАЛАУ.....	110
Ж. Адылбеков	
ТЕХНОЛОГИИ БУДУЩЕГО: КВАНТОВЫЕ КОМПЬЮТЕРЫ.....	112
Б.Б. Болатова	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОСЕТЕЙ В МЕДИЦИНЕ.....	114
А.Б. Жармухаметов	
ЭЛЕКТРОННОЕ ЗАПОРНО-ПЛОМБИРОВОЧНОЕ УСТРОЙСТВО КАК ОСНОВА СИСТЕМЫ ДЛЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА.....	116
Б.Н. Закирова	
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҚОҒАМДЫҚ КӨЛІК.....	118
Е. Айтбергенов, Б. Қайратұлы	
АСТІВУМР – ЖЫЛДАМДЫҚТЫ РЕТТЕЙТІН АВТОМАТТЫ ҚҰРЫЛҒЫ.....	120
Ф.Ю. Демьянов	
ГРУЗОВЫЕ ТРАНСПОРТНЫЕ СИСТЕМЫ НА ОСНОВЕ БЕСПИЛОТНЫХ АВИАЦИОННЫХ СИСТЕМ.....	121
.....	
С.М.Акангалиева	
БЛОКЧЕЙН – БУДУЩЕЕ ТРАНСПОРТА.....	123
Е.Б.Арынғазы	
ВОЛЬФРОМНЫҢ МИКРОҚАТТЫЛЫҒЫН ВИККЕРС ӘДІСІ БОЙЫНША АНЫҚТАУ.....	125
Н. Байжұманов, Ж. Ергожина	
12X18N10Т АУСТЕНИТТІ БОЛАТТЫҢ ҰЗАҚ ТЕРМИЯЛЫҚ СЫНАУЛАРДАН КЕЙІНГІ КОРРОЗИЯЛЫҚ ЗАҚЫМДАЛУЫН ЗЕРТТЕУ.....	127
С.Р. Нұрахан, А.Қ. Садуақасова	
БИОГАЗ - АЛЬТЕРНАТИВТІ ЖЫЛЫТУ.....	129
Е.Қ. Молдаш, М.Е. Саурамбаев	
ЖАҒАРТЫЛҒАН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІНІҢ ҚУАТЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	130
А.Е.Мукажанова,Г.А.Алатаева	
РОБОТОТЕХНИКА.....	132
А.М. Ахметжанова	
СҮТҚЫШҚЫЛДЫ ӨНІМДЕРДІ ӨНДІРУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН БАКТЕРИАЛДЫ	

АШЫТҚЫЛАР МЕН БАКТЕРИАЛДЫ КОНЦЕНТРАТТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ МИКРОАҒЗАЛАР.....	134
Е.Н.Сембаев, К.С.Исабекова, Н.С. Мухаметсадыкова ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ЕДИНОГО ГЕОИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ТОПОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧЕСКИХ РАБОТ.....	136
А.Б. Советханов МАТЕРИАЛОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИМИТАТОРА КОРИУМА (ИЗВЛЕЧЕННОГО ИЗ НЛ) РЕАКТОРА НА БЫСТРЫХ НЕЙТРОНАХ (ПРОЕКТ «EAGLE»).....	138

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

А.Ш. Қалиакпарова ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ ЖАСТАР ПСИХОЛОГИЯСЫНА ЫҚПАЛЫ.....	140
З.Т. Асқарова СОЛАҚАЙ АДАМДАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	142
І. Аралбек ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУ.....	144
Т.Е. Төлеуова ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ЫҚПАЛ ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР.....	146
А.Б. Бадыхова ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ.....	148
А. Закариянова ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	151
Е.С. Тұрғалиева АДАМДАРДАҒЫ АГРЕССИЯ СЕБЕБІ: ЗҰЛЫМДЫҚТЫҢ ТАМЫРЫ ҚАЙДА ЖАТЫР.....	153
М.Б. Даукенова ӨЗІНДІК САНАНЫҢ ЭТОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕНДЕРІ.....	155
Б.Ж. Зейнуллаева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУ ЖҮЙЕСІ.....	157
И.Ж. Қайроллаева ӨЗІН-ӨЗІ ДАМУ ҮРДСІНДЕ ЗЕЙІН ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	160
М.Қ. Қалыбекова РӨЛДІК ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНДА ТЕЖЕЛУІ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	163
А.М. Касиева	

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	166
Д. Дукенова, Ә. Исабекова ЖАНАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ.....	168
Н. Бейсенбаева, Н. Камалова ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ОЙЛАУ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІ АРҚЫЛЫ ДАМУ.....	171
Л.С.Қуаныш ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ЕСІРТКІ МЕН ПСИХОТРОПТЫ ЗАТТАРДЫ ҚОЛДАНУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САЛДАРЫ.....	173
М.И. Набиханова, Б.А.Өтелбаева ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІК - ЖАСТАР ҮШІН ҚАУІПТІ.....	175
С.С. Апсат ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ.....	177
Д.Искакова ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ».....	180
А.Мұхаметқалиева ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ.....	182
Ж.А.Оразғалиева ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ.....	184
Н.А. Наурызбаева АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	186
К.Т. Акибаева ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ПЕДАГОГОВ.....	188
С.Е.Абаева ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ДЛЯ ПРЕОДОЛЕНИЯ СТРЕССА.....	190
Е.Ж. Есенов КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПСИХОЛОГА.....	193
А.Б.Кудайбергенова ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬ КАК ФОРМА АДДИКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ.....	196
Р.Е. Балтабаева ИЗУЧЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ НА СПЕЦИАЛЬНОСТИ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ.....	198
Г.А. Кидасова ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЯ.....	200

Л.В. Ковалева ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОБРАЗ МИРА ПЕДАГОГА.....	202
А.Т.Жұмағалиева ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНАҒЫ ТҮРЛІ ОҚЫТУ ФОРМАСЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ҚҰНДЫЛЫҚ АЙМАҒЫ ДИНАМИКАСЫ.....	204
Г. Ахметжанова ЖЕТКІНШЕКТІК ЖАСТА КРЕАТИВТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....	207
А. Бегдербекова БАЛА МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ БҰЗЫЛУ СЕБЕПТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	208
Ж.С. Боранбаева ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ЖАСТАР КӨЗҚАРАСЫ.....	210
Ұ. Өмірзақ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СЕНСОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУДА Ф. ФРЕБЕЛЬ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	212
І. Аралбек ОЛИГОФРЕН БАЛАЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	214
А.Б. Акашева МӘДЕНИЕТТІҢ ҚҰРАМЫ РЕТІНДЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ СТУДЕНТТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДЕГІ ОРНЫ.....	216
Ш. Г.Аширбекова «ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР.....	219
Т.А. Түрлебекова ЖАС МАМАННЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	222
С.А.Масугутова К ВОПРОСУ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ В ШКОЛЕ.....	226
М.Асанова РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ДАМУ-ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	229
Т.А.Түрлебекова КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	232
А.С. Чумажанов МОББИНГ И БУЛЛИНГВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ.....	235
А.М.Амангелдина ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ.....	237
М.А. Алмисаева МЕКТЕПТЕГІ ТЕХНОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІКТЕРІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	238

А.С. Разина ТЕХНОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КОЛЛАЖ ЖАСАУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІ ДАМУЫ.....	240
Адильбаева Н.А., Азаматова Н.А. НАУКА И МЕТОДОЛОГИЯ НАУКИ ДИЗАЙНА.....	243
Г.Д. Тәңірбергенова БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ..	245
Д.А. Копабаева МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТРИЗ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	247
А.Е. Ермекова ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ.....	249
А.Б. Омарова «МӘНГІЛІК ЕЛ » ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНЕ САПАЛЫ ЕНГІЗУ.....	252
Ә.А. Ахметова, А.К. Төлеу «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ЖАЛПЫ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕ ДАМУЫ.....	255
Н.А. Наурызбаева ГИПЕРАКТИВНОСТЬ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА КАК ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.....	256
Қ.Б. Байкен ОҚШАУЛАНУ ӘЛЕУМЕТТІК – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ.....	258
Ж.Ж. Серикболова РОЛЬ СКАЗКИ В РАЗВИТИИ СВЯЗНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	260
Н.А.Адильбаева, М.К.Орынгазыева ЭЛЕМЕНТЫ ЭТНОСТИЛИЯ В ОДЕЖДЕ.....	263
З.М.Максимова РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВО ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЕ.....	264
А.Т.Какенова МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ «ЖАЙДАРМАН» САЙЫСТАРЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ.....	266
О. Ю.Терещенко ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	268
А.К. Төлеу МЕКТЕПТЕ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ҰЖЫМДЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ	270
Ә.Т. Рақымғалиева ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛҒЫ.....	272
С.К. Тулегенова	

ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ДИЗАЙННЫҢ ДАМУЫ.....	274
А.О.Тұрсынова ГРАФИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАР ЖӘНЕ ДИЗАЙН.....	276

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

О.Ю. Терещенко ПОЛЬСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ЧТЕНИИ ДЕТЕЙ КАЗАХСТАНА.....	279
А.С.Ауесбекова КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕННОГО ПОРЯДКА И ЕЕ ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ РОЛЬ.....	281
В.В.Бойко, К.Р.Гареева КОНЦЕПТЫ В МОЛОДЕЖНЫХ ГРАФФИТИ : ИХ СОДЕРЖАНИЕ И ФУНКЦИИ.....	282
А.Б.Капас КОНЦЕПТ «КИТ» В СОВРЕМЕННОМ МОЛОДЕЖНОМ ДИСКУРСЕ, ЗАФИКСИРОВАННОМ В ГРАФФИТИ.....	284
А.А.Маратова РЕКЛАМА И ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА АДРЕСАТА.....	286
Б.Б. Хорун СТИХОТВОРЕНИЯ П.ВАСИЛЬЕВА «ПАВЛОДАР» И «СЕМИПАЛАТИНСК»: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА.....	288
М.С. Баранова ЭВОЛЮЦИЯ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ С. ЕСЕНИНА.....	290
Б.Кали КАЗАХИЗМЫ И ИХ ФУНКЦИИ В РУССКОЙ РЕЧИ.....	291
Е. Рымбекқызы ТРАДИЦИИ ИМЯНАРЕЧЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ.....	293
А.Д.Мубаракова ДРОМОНИМЫ КАК НАИМЕНОВАНИЯ ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ И ИХ ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.....	295
Н.А. Минх ПРОБЛЕМЫ ПОСТАНОВКИ ПРОИЗНОШЕНИЯ В РУССКОЙ РЕЧИ КАЗАХСКИХ СТУДЕНТОВ.....	297
Д.М.Бедер ГЕРМАНИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	299
Д.В.Каливошкина ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОЛОНИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	301
М.Д. Жаирбаева БИОГРАФИЧЕСКИЙ КОД ОРНИТОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАЗНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И.С. ТУРГЕНЕВА.....	302

А.В. Прапорщик ЧЕЛОВЕК И МОРЕ В ЦИКЛЕ ОЧЕРКОВ «ФРЕГАТ “ПАЛЛАДА”»И. А. ГОНЧАРОВА.....	304
Е.В. Реутова МОТИВ ПИГМАЛИОНА И ГАЛАТЕИ В РОМАНЕ И.А. ГОНЧАРОВА «ОБРЫВ».....	306
С.Ю. Чубосова ФУНКЦИЯ ХРИСТИАНСКОГО И ЯЗЫЧЕСКОГО ХРОНОТОПОВ В ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ МИРА И ОБРАЗА ГЛАВНОГО ГЕРОЯ РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА Н.С. ЛЕСКОВА (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ «ОВЦЕБЫК», 1862)	308
К.А.Даренских ФУНКЦИИ И ПОЭТИКА ВСТАВНОЙ НОВЕЛЛЫ В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ».....	310
Б.Т.Карымсакова ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ЦАРИЦЫ ТОМИРИС.....	312
Әнуарбекова Ажар ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨҢІЛ-КҮЙ КОНЦЕПТІСІ.....	314
С.Жармұхамбет ГЕНЕРАТИВТІ ЛИНГВИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	315
Қонысбекова Жадыра ЖАРНАМА ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	315
Қ.З.Манешова АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	318
Маулан Марал ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛПБИІ АРҚЫЛЫ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ ЕМЛЕСІ.....	318
Итжанова Үміт АДАМ БОЛМЫСЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВО-МӘДЕНИ СИПАТЫ.....	320
Хумарбек Назерке «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ БАСТЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	321
Т.М. Жарақтан «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ АЯСЫНДА БОЛАШАҚ МАМАНДАРҒА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	323
Ә.Н.Мадиянова ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	326
В.В.Бойко МОТИВ НАСТОЯЩЕЙ ЛЮБВИ В РОМАНЕ НИКОЛАСА СПАРКСА «СПЕШИ ЛЮБИТЬ».....	328
А.М.Советканова СЕМЕЙ И СЕМИПАЛАТИНСК В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И ЛИТЕРАТУРЫ.....	330

Р.А. Касенова ГРУППОВАЯ РАБОТА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ГРУППАХ С КАЗАХСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ.....	332
А.Е. Ержанова, А.А.Сембинова ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА РЕЧЬ.....	334
Б.К. Женисова ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА РОМАНА С.АХЕРН «WHERE- RAINBOWSEND»	335
Ж.А.Толеубекова ФОРМЫ СЛОВЕСНОГО ВЫРАЖЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СЛОВЕСНОСТИ. ДИАЛОГ И МОНОЛОГ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СЛОВЕСНОСТИ.....	337
А. Манатбекова, Л. Медхатова ВНЕДРЕНИЯ ПОЛИЗЫЧИЯ В ОБРАЗОВАНИИ.....	338
Н.С. Жукова КАТЕГОРИЯ БОГА В ЭСТЕТИКЕ И ПОЭТИКЕ ДЕОНИДА АРОНЗОНА (ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ).....	339
Н.А. Исмаилова ОБРАЗ ЛИПЫ В ПОЭТИЧЕСКОЙ КНИГЕ Б. Л. ПАСТЕРНАКА «КОГДА РАЗГУЛЯЕТСЯ».....	340
А.Е. Шаймарданова МӘШЬҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ МҰРАСЫ: ЖАНҒЫРУ МЕН ТАБЫС КІЛТІ.....	342
С.С. Аманбаева ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК ТЕХНОЛОГИЯ ОЦЕНИВАНИЯ И РАЗВИТИЯ.....	345
Л.С. Рахымбаева РЕАЛИИ БЫТА НЕМЕЦКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ В ОБРАЗНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ.....	347
Д. К. Исагулова СОЦИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР НЕМЕЦКИХ ПРАЗДНИКОВ И ОБЫЧАЕВ.....	350
Р.С. Маликова ШЕТЕЛ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	352
А.Б. Зинурина ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ В СВЕТЕ ПЕРЕХОДА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ЛАТИНИЦУ	354
А.Т. Надырбекова, Н. Мухамедиева ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАННЫХ ПУТЕМ МЕТАФОРИЧЕСКОГО ПЕРЕНОСА.....	355
В.Е. Bolatova, D.T. Madimova EVALUATION OF TRANSLATION QUALITY AND USAGE OF ADEQUACY AND EQUIV-	

ALENCE AS CRITERIA FOR EVALUATION OF TRANSLATION QUALITY..... 357

А.М. Ескалмасова

ОБУЧЕНИЕ СИСТЕМЕ ВРЕМЕН АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
СЛУШАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ELEMENTARY..... 359

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Д.Н. Молдабаева

РАЗВИТИЕ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ..... 361

В.В. Смирнова

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОПЛАТЫ ТРУДА ПЕРСОНАЛА
ПРЕДПРИЯТИЯ..... 363

А.Зинулла, Т. Смагулов

МОЛОДЕЖЬ НА РЫНКЕ ТРУДА: ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕШЕНИЯ..... 366

А.Я.Смирнова

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ИЗМЕНЕНИЯ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК..... 368

А.Б. Орманов

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІМЕН,
ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ..... 370

Т.Г. Бурумбаева

ГЕНДЕРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ: КАК В КАЗАХСТАНЕ РЕАЛИЗУЕТСЯ ПОЛИТИКА
В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН..... 371

А.Е. Советханова, М.А.Жунисова

ҚР КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ДАМУЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 373

**Жаратылыстану, техникалық,
әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық,
ауылшаруашылық және ветеринариялық ғылымдар бойынша
«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ»
XXI ғылыми студенттік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
XXI научной студенческой конференции
по естественным, техническим,
социально-гуманитарным, экономическим,
сельскохозяйственным и ветеринарным наукам
«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»**

Шартты баспа табағы 42
Форматы - 60x84 1/8
Тапсырыс бойынша

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің
баспаханасында басылды